

Soproni Szemle

2009. Első szám

Hatvanharmadik évfolyam

A Soproni Városházépítő Egyesület
helytörténeti folyóirata

Soproni Szemle. A Soproni Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata.
Alapította Heimler Károly.
Megjelenteti a Soproni Szemle Alapítvány

Sopron Megyei Jogú Város támogatásával.

Felelős kiadó Dr. Bartha Dénes.
Megjelenik évente 4 alkalommal.

SZERKESZTŐSÉG

Askercz Éva, Dominkovits Péter, Hiller István, Kücsán József, Németh Ildikó,
Szende Katalin felelős szerkesztő, Tóth Imre, Turbuly Éva, Varga Imréné titkár,
Vass Balázs technikai szerkesztő

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Domonkos Ottó, Gimesi Szabolcs, Gömöri János
Hárs József, Jankó Ferenc, Józán Tibor, Kubinszky Mihály,
Molnár László, Pápai László, Sarkady Sándor

Postacím: 9401 Sopron, Fő tér 1. (Pf. 82.)

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Magyar Posta Hírlapelőfizetési és Elektronikus Postaigazgatóság (HELP) Irodájában (1900 Budapest, Lehel út 10/a), a Soproni Levéltárban (9400 Sopron, Fő tér 1.) valamint az egyesületi díjjal kombinálva minden év végén a Soproni Városszépítő Egyesületnél (9400 Sopron, Új u. 4.) 3000 Ft-ért, nyugdíjasoknak és diákoknak 2600 Ft-ért.

Előfizetési díj 2009-re egy évre 2000 Ft, egyes szám ára 450 Ft.

Régebbi évfolyamok és példányok (1956-tól) a Soproni Levéltárban illetve a Nyugat-Magyarországi Egyetem Növénytan Tanszékén (Sopron, Bajcsy-Zsilinszky u. 4. főépület, magasföldszint) kaphatók. A Soproni Szemle Alapítványt támogatni szándékozók részére csekk kérhető az alapítvány kuratóriumának postacímén (9401 Sopron, Pf. 5.).

Készült a Hillebrand Nyomda Kft. Üzemében (9400 Sopron, Csengery u. 51.). Felelős vezető Hillebrand Imre.

HU ISSN 0133 – 0748

Soproni Szemle (CD-ROM) ISSN 1786 – 9749

Soproni Szemle

2009. első szám

hatvanharmadik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

HALOTT KULTUSZ ÉS SÍREMLÉKEK

TÓTH ISTVÁN: A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilágkép töredékei.....	3
KOVÁCS ZSÓKA: 16–18. századi latin nyelvű sírfeliratok Sopronban	23
CSISZÁR ATTILA: Újabb adatok a kapuvári temetők történetéhez	56
BÓDI OTTÓ: A sopronbánfalvi Hősi Temető története	64
TÓTH VILMOS: Budapesti temetkezőhelyek soproni vonatkozású síremlékei.....	78

MŰHELY

DOMONKOS OTTÓ: Az ország első Patikamúzeuma Sopronban	99
SERFŐZŐ SZABOLCS: Nagycell és Kiscell – gondolatok a lábasházi kiállítás kapcsán	102
CSAPODY TAMÁS – DÉNES GÁBOR: „A tömeget hajtották Balról Fertőrákos felé...” Interjú Vándor Zoltánnal.....	106
JÓZAN TIBOR: Beszámoló a Soproni Városszépítő Egyesület 2008. évi működéséről	112

SOPRONI ARCOK

TURBULY ÉVA: Egy soproni polihisztor, a 86 éves Sosztarich András	114
---	-----

SOPRONI KÖNYVESPOLC

D. Szakács Anita: Medizingeschichliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts / 16–18. századi orvostörténeti végrendeletek. Sopron, 2008. (Ism. Bariska István)	127
Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Budapest, 2006. (Ism. Szende Katalin)	131
Tóth Gergely: Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza / Vitae Christophori Lackhner I. U. D. Hominis, brevis consignatio. Sopron, 2008. (Ism. H. Németh István)	135
Kelemen István: Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig. Győr, 2008. (Ism. Dominkovits Péter)	138
Ottó Domonkos: Indigo dyeing in Hungary. Pápa, 2007. (Ism. Méri Edina)	142

Soproni Szemle. A Soproni Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata. Alapította Heimler Károly.
Megjelenteti a Soproni Szemle Alapítvány, Sopron Megyei Jogú Város támogatásával.
Felelős kiadó Dr. Bartha Dénes. Megjelenik évente 4 alkalommal, összesen 24 év
terjedelemben

TANULMÁNYOK

BÁCSKAI VERA: Elkülönülés és közeledés: a nyugat-dunántúli városi elitek átalakulása a 18–19. században	117
BARISKA ISTVÁN: Egy elfelejtett Treskovitz-levél 1528-ból.....	122
CSEKŐ ERNŐ: Ötvenes évekbeli hangulat- és információs jelentések a Soproni Levéltárban	129
CSÓKA GÁSPÁR OSB – Tirnitz József búcsúztatása (részlet)	115
DÁVID FERENC: A süttöri Esterházy kastély és pertinenciája 1760-ban	294
DOMINKOVITS PÉTER: Adatok Sopron város 16. századi országrendiségének kutatásához (1526–1538)	134
DOMONKOS OTTÓ: Egy hímezett szarvasbörkabát a 18. századból	306
DOMONKOS OTTÓ: Védő és bajelhárító tárgyak, amulettek 17. századi soproni hagyatéki leltárakban	137
GÁBOR ESZTER: A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Minisztérium első vezető építész, Kolbenheyer Ferenc (1841–1881)	312
GABRIELI GABRIELLA – NEMES ANDRÁS: Adatok és feltételezések a Kovácsszer helyrajzához	226
GALAVICS GÉZA: A barokk szobafestés mint dekorációs műfaj. Egy nyugat-dunántúli festő vázlatrajzai	262
GODA KÁROLY: Jakob Joachim és kora: egy középkori portré körvonalai.....	143
GRYNAEUS ANDRÁS – SARKADI MÁRTON: Újabb középkori jellegű tetőszerkezetek Nyugat-Magyarországon	3
HÁRS JÓZSEF: A Sopronban kétszáz éve pusztított hármastűzvész	30
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN: Rendi autonómia és fiziokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–30-as években (1. rész)	378
KATONA CSABA: Ember és környezet a 19. században: a Fertő.....	391
KELEMEN ISTVÁN: Adatok a Sárvár-felsővidéki uradalomhoz tartozó helységek jobbágynépességének 17. századi jogi helyzetéhez	359
KISS MÁRIA: A szombathelyi domonkos plébánia	147
KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Barátom, Tirnitz József emlékére.....	151
KOVÁCS PÉTER: A Thiring Gusztáv-emléktábla	345
KOVALOVSKY MÁRTA: Storno és Zettl. Szenes Zsuzsa rajza	339
KRISCH ANDRÁS: Soproni határbiztosok jelentései az 1809-es francia háborúban	154
KUBINSZKY MIHÁLY: A Soproni Városszépítő Egyesület húsz éve (1987–2007).....	53
KÜCSÁN JÓZSEF: A külváros déli fala	279
KÜCSÁN JÓZSEF: Soproni „gazdapolgárok” a 19. század elején	158
MAROSI ERNŐ: Az érem vonzereje. Megjegyzések a humanista reprezentáció hagyományához Magyarországon	238
NÉMETH ILDIKÓ: Thoman (Hans) Türck soproni disznópásztor boszorkánypere, 1596	170
PAJORIN KLÁRA: Askercz Éva köszöntése	223
PRICKLER, HARALD: Der Ödenburger Bierbraumeister Samuel Wilcky († 1709)	173

IFJ. SARKADY SÁNDOR: Légitámadások Sopron ellen (1944. december 6, 18, 19.)	47
SCHLAG, GERALD: Das Testament der Anna Maria Fürstin Eggenberg (1609–1680) und Ödenburg/Sopron	178
SEEDOCH, JOHANN: Die im Jahre 1857 zur Ödenburger Handels- und Gewerbekammer wahlberechtigten Handels- und Gewerbetreibenden der Königlichen Freistadt Ödenburg/Sopron	185
D. SZAKÁCS ANITA: A soproni ispotály 16. század végi heti étrendje	192
SZENDE KATALIN: „Míg el nem éri a nagykorúságot...” Gyermek a középkori magyaror- szági városi végrendeletekben	250
TILCSIK GYÖRGY: Adatok a magyar diplomácia 1849 későnyarán tett utolsó erőfeszítésehez. Teleki László 1849. augusztus 16-án, Párizsban kelt levele Gottlieb August Wimmerhez	194
TOBLER, FELIX: Die fürstliche Linie der Esterházy als Obergespäne und Erbobergspäne des Komitates Ödenburg/Sopron	207
TÓTH IMRE: Egy németbarát viszontagságai Berlinben. Kánya Kálmán követi évei	325
TURBULY ÉVA: Adatok a Tirnitz József irányítása alatt működő Soproni Levéltár történe- téhez (1957–1961)	211
VARGA IMRÉNÉ: Szentgyörgyi (Amminger) Kálmánra emlékezve	216
ZIMÁNYI VERA: Emlékezés Tirnitz Józsefre	218

MŰHELY

ANDRÁSSY PÉTER: A SVSZÉ ifjúsági pályázatának eredményei és díjnyertes munkája (Horváth Vivien: A belvárosi házrengeteg üde foltja: A Szent Orsolya zárdakertje)	95
BALÁZS KÁROLY: A Schlaraffia Sempronia lovagjai. A soproni schlaraffok (egyáltalán nem titkos) története	72
CSÍKSZENTMIHÁLYI PÉTER: Villa sor 22. A 2008-ban Winkler Oszkár-díjjal kitüntetett épület	424
GÖMÖRI JÁNOS: A Scarbantia Társaság tevékenysége (2002–2007) és a Scarbantia Emlék- érem kitüntetettjei 2007-ben	83
HORVÁTH LÁSZLÓ: Az 1850-es évek kataszteri felmérései mint helyismereti források	406
JÓZAN TIBOR: Beszámoló a Soproni Városszépítő Egyesület 2007. évi tevékenységéről	93
LŐVEI PÁL: Storno fecit. Az id. Storno Ferenc halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékkiállítás megnyitóbeszéde	67
REISCHL FERENC–BECHER NÁNDOR: Vasfüggöny az Alpok lábánál	416
SZABÓ LEVENTE: A Soproni Sakk-kör története	409
SZARKA LÁSZLÓ: Sopron és a tudományos konferenciaturizmus	428

SOPRONI ARCOK

HEGEDŰS ELEMÉR: A katonai Mária Terézia Rend lovagja, vitéz vihari báró Willerding Rezsó gyalogsági tábornok	452
SZÁLA ERZSÉBET: Sümeghy József (1920. június 2.–2007. március 5.)	448
TURBULY ÉVA: Kismesterségek vonzásában. A 80 éves Domonkos Ottó köszöntése	433

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Askercz Éva tudományos publikációinak bibliográfiája (összeállította: Kollerits Beáta, Kiss Melinda közreműködésével).....	349
Borostyánkő út. Időutazás egy római kereskedelmi úton. Multimedia CD-ROM. Sopron, Scarbantia Társaság. (ism. Szilágyi Magdolna)	101
BOTLIK JÓZSEF: Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1921. Vasszilvágy, 2008. (ism. Szakály Sándor)	468
DOMINKOVITS PÉTER: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyonleltárak, osztályok, 1591–1632) Sopron, 2007. (ism. Kovács József László)	463
DRESKA GÁBOR (szerk.): A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398). Szerk. Dreska Gábor. Győr, 2007. (ism. Fedeles Tamás).....	105
GECSÉNYI LAJOS (szerk.): Íratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez, 1945–1956 Budapest, 2007. (ism. Baráth Magdolna)	471
GOMBOCZ ENDRE: A magyar botanika története. Budapest, 1936., reprint: Sopron, 2008. (ism. Andrassy Péter)	462
GÖMÖRI JÁNOS (szerk.) Az erdő és a fa régészete és néprajza, Sopron, 2007. (ism. Grynaeus András)	460
SCHMIDL, ERVIN A. – RITTER, LÁSZLÓ: The Hungarian Revolution 1956. Wellingborough, 2006. (ism. Schuller Balázs)	107
TÓTH SÁNDOR: Soproni vasutas képeskönyv 1937–1987. Válogatás Finta Béla fotóiból. Közlekedés Sopron vármegyében II. Sopron, 2008. (ism. Kubinszky Mihály)	467
VIRÁGH ZSOLT: Magyar Kastélylexikon. Győr-Moson-Sopron megye. Budapest, 2007. (ism. Kelemen István).....	103
A Soproni Városszépítő Egyesület közelménye	111
A Soproni Városszépítő Egyesület közleménye	475
Tabula Bonae Memoriae	116

MITTEILUNGEN

BÁCSKAI, VERA: Separation und Annäherung: Umgestaltung der städtischen Eliten in Westungarn im 18.–19. Jahrhundert	117
BARISKA, ISTVÁN: Ein vergessener Brief von Wolfgang Treskovitz aus dem Jahr 1528	122
CSEKŐ, ERNŐ: Stimmungs- und Informationsberichte aus den 1950er Jahren im Ödenburger Archiv	129
CSÓKA, GÁSPÁR OSB: Abschiedsrede an der Bahre von József Tirnitz	115
DÁVID, FERENC: Das Süttörer Esterházy-Schloss und die zugehörnden Güter im Jahre 1760	294
DOMINKOVITS, PÉTER: Zur Erforschung der landesständischen Rolle der Stadt Ödenburg im 16. Jahrhundert (1526–1538)	134
DOMONKOS, OTTÓ: Ein gestickter Wildleder mantel aus dem 18. Jahrhundert	306
DOMONKOS, OTTÓ: Schützende und übelabwendende Gegenstände sowie Amulette in den Ödenburger Nachlassinventaren aus dem 17. Jahrhundert	137
GÁBOR, ESZTER: Ferenc Kolbenheyer (1841–1881), der erste Hauptarchitekt des Kultusministeriums	312
GABRIELI, GABRIELLA – NEMES, ANDRÁS: Angaben und Annahmen zur Topographie der Schmiedgasse	226
GALAVICS, GÉZA: Innenraumbemalung als Dekorationsgattung der Barockzeit. Skizzen eines westungarischen Malermeisters	262
GODA, KÁROLY: Jakob Joachim und seine Zeit: Der Rahmen eines mittelalterlichen Porträts	143
GRYNAEUS, ANDRÁS – SARKADI, MÁRTON: Neu entdeckte mittelalterliche Dachkonstruktionen in Westungarn	3
HÁRS, JÓZSEF: Der dreimalige Brand in Ödenburg vor 200 Jahren	30
HORVÁTH, GERGELY KRISZTIÁN: Ständische Autonomie und Physiokratismus. Versuch zur Entwässerung der Wasen (Hanság) in den 1820er und 1830er Jahren (1. Teil)	378
KATONA, CSABA: Mensch und Umwelt im 19. Jahrhundert: der Neusiedler-See	391
KELEMEN, ISTVÁN: Angaben zur Rechtslage der Leibeigenen in den Ortschaften der Herrschaft Sárvár-Felsővidék im 17. Jahrhundert	359
KISS, MÁRIA: Die Dominikanerpfarre in Steinamanger	147
KOVÁCS, JÓZSEF LÁSZLÓ: Zum Gedenken an meinen Freund József Tirnitz	151
KOVÁCS, PÉTER: Die Gusztáv-Thirring-Gedenktafel	345
KOVALOVSKY, MÁRTA: „Storno und Zettl.“ Eine Zeichnung von Zsuzsa Szenes	339
KRISCH, ANDRÁS: Berichte der Ödenburger Grenzkommissäre im Französischen Krieg von 1809	154
KUBINSZKY, MIHÁLY: Zwanzig Jahre aus der Geschichte des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines (1987–2007)	53
KÜCSÁN, JÓZSEF: Die südliche Mauer der Vorstadt	279
KÜCSÁN, JÓZSEF: Ödenburger Wirtschaftsbürger am Anfang des 19. Jahrhunderts	158
MAROSI, ERNŐ: Die Anziehungskraft der Medaille. Anmerkungen zur Tradition der humanistischen Selbstdarstellung in Ungarn	238

NÉMETH, ILDIKÓ: Der Hexenprozess des Schweinehirten Thomas (Hans) Türk in Ödenburg (1596)	170
PAJORIN, KLÁRA: Grußwort	223
PRICKLER, HARALD: Der Ödenburger Bierbraumeister Samuel Wilcky	173
SARKADY, SÁNDOR JR.: Luftangriffe gegen Ödenburg (6., 18. und 19. Dezember 1944)	47
SCHLAG, GERALD: Das Testament der Anna Maria Fürstin Eggenberg (1609–1680) und Ödenburg	178
SEEDOCH, JOHANN: Die im Jahr 1857 zur Ödenburger Handels- und Gewerbekammer wahlberechtigten Handels- und Gewerbetreibenden der Königlichen Freistadt Ödenburg	185
D. SZAKÁCS, ANITA: Das Wochenmenü des Ödenburger Spitals am Ende des 16. Jahrhunderts	192
SZENDE, KATALIN: „hincz daz er chumbt zu gevogten jarn“ Kinder in den mittelalterlichen ungarischen städtischen Testamenten	250
TILCSIK, GYÖRGY: Angaben zu den letzten Kraftanstrengungen der ungarischen Diplomatie im Spätsommer 1849. Der Brief von László Teleki aus Paris an Gottlieb August Wimmer vom 16. August 1849	194
TOBLER, FELIX: Die fürstliche Linie der Esterházy als Obergespane und Erbobergespane des Komitats Ödenburg	207
TÓTH, IMRE: Die Berliner Jahre des Botschafters Kálmán Kánya	325
TURBULY, ÉVA: Zur Geschichte des Ödenburger Archivs unter der Leitung von József Tirnitz (1957–1961)	211
VARGA, GYÖNGYI: Gedenken an Kálmán Szentgyörgyi (Amminger)	216
ZIMÁNYI, VERA: Gedenken an József Tirnitz	218

KLEINE MITTEILUNGEN

ANDRÁSSY, PÉTER: Die Ergebnisse des Jugend-Preisausschreibens des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines und die preisgekrönte Arbeit (Horváth, Vivien: Ein frischer Flack der Innenstadt: der Klostergarten der Ursuliner)	95
BALÁZS, KÁROLY: Ritter der Schlaraffia Sempronia. Die (gar nicht geheime) Geschichte der Ödenburger Schlaraffen.	72
CSIKSZENTMIHÁLYI, PÉTER: Das mit dem Oszkár Winkler-Preis ausgezeichnete Gebäude des Jahres 2008: Villa sor 22.	424
GÖMÖRI, JÁNOS: Die Tätigkeit der Scarbantia Gesellschaft (2002–2007) und die Preisträger der Erinnerungsmedaille Scarbantia 2007	83
HORVÁTH, LÁSZLÓ: Die Katasteraufnahmen aus den 1850er Jahren als Quellen zur Ortsgeschichte	406
JÓZAN, TIBOR: Bericht über die Tätigkeit des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines 2007	93
LÓVEL, PÁL: Storno fecit. Eröffnungsrede zur Gedenkausstellung anlässlich des hundertsten Todestages von Franz Storno sen.	67
REISCHL, FERENC – BECHER, NÁNDOR: Der eiserne Vorhang am Fuß der Alpen	416
SZABÓ, LEVENTE: Geschichte des Ödenburger Schach-Kreises	409
SZARKA, LÁSZLÓ: Ödenburg und der wissenschaftliche Konferenztourismus	428

ÖDENBURGER PORTRÄTS

HEGEDŰS, ELEMÉR: Ein Ritter des militärischen Maria-Theresien-Ordens: General Freiherr Rezső Willerding von Vihar	452
SZÁLA, ERZSÉBET: József Sümeghy (1920–2007)	448
TURBULY, ÉVA: In der Anziehungskraft der Kleingewerben. Im Gespräch mit Otto Do- monkos an seinem 80. Geburtstag	433

BÜCHERSCHAU

Bibliographie von Éva Askercz (zusammengestellt von Beáta Kollerits, unter Mitwirkung von Melinda Kiss)	349
BOTLIK, JÓZSEF: Das Schicksal von Westungarn, 1918–1921. Vasszilváy, 2008. (Szakály, Sándor)	468
Die Bernsteinstraße. Zeitreise auf einem römischen Handelsweg. Multimedia CD-ROM. Sopron, Scarbantia Társaság, 2007. (Szilágyi, Magdolna)	101
DOMINKOVITS, PÉTER: Besitztümer eines reichen Stadtleiters, des Bürgermeisters Chris- toph Lackner (Testamente, Verlassenschafts- und Nachlassinventare, Vermögensteilungen 1591–1632) Sopron, 2007. (Kovács, József László)	463
GECSÉNYI, LAJOS (Hrsg.): Dokumente zu den Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn, 1945–1956. Budapest, 2007. (Baráth, Magdolna)	471
GOMBOCZ, ENDRE: Geschichte der ungarischen Botanik. Budapest, 1936. Neudruck: Sop- ron, 2008. (Andrássy, Péter)	462
GÖMÖRI, JÁNOS (Red.): Archäologie und Volkskunde von Wald und Holz (Grynaeus, And- rás)	460
ERWIN A. SCHMIDL – RITTER, LÁSZLÓ: The Hungarian Revolution 1956. Wellingborough, 2006. (Schuller, Balázs)	107
TÓTH, SÁNDOR: Ödenburger Eisenbahn Bilderbuch 1937–1987. Eine Sammlung aus den Photos von Béla Finta. Verkehr im Komitat Ödenburg II. Sopron, 2008. (Kubinszky, Mihály)	467
DRESKA, GÁBOR (Red.): Urkundenbuch des Konvents von Pannonhalma als glaubwürdiger Ort (locus credibilis) I. (1244–1398). Győr, 2007. (Fedeles, Tamás)	105
VIRÁGH, ZSOLT: Ungarisches Schlosslexikon. Komitat Győr-Moson-Sopron. Budapest, 2007. (Kelemen, István)	103
Mitteilung des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines	111
Mitteilung des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines	475
Tabula Bonae Memoriae	116

HALOTT KULTUSZ ÉS SÍREMLÉKEK

TÓTH ISTVÁN

A Burgstall öröksége.
Egy archaikus túlvilágkép töredékei*

*„habár előre jól tudom,
nem érhetem végét egészen ...
s maradok majd a féltuton,
míg a végetlen portikusznak
egyhangu oldalívei
rejtett forrásu fényben úsznak.”*

Babits Mihály: Az örök folyosó

„A dunántúli Hallstatt-kori arisztokrácia életébe páratlan rajzsorozaton keresztül is bepillantathatunk: ezek a soproni Várhely edényeit díszítik. Egyetlen harci jelenet sincs köztük. Vadászkutyák kíséretében szarvasokat űző lándzsás-lovas vadászok, birkózók és ökölvívók képviselik egyedül az 'erőszakos' cselekményeket. Más jelenetekben ünnepelemek: lantszóra díszes, harangszoknyás asszonyok-lányok táncolnak felemelt kézzel. Ugyanezen asszonyok hétköznapiakon szövöszéknél ülve dolgoztak. Sok ünnep és szertartás élénkítette az életet, pontosan úgy, mint azt a venétek és az etruszkok híres *situla*-művészetéből tudjuk. Az oltáron állatot áldozó pap éppúgy erről tanúskodik, mint a négykerekű szekéren ünnepi menetben felvonultatott bálványképek és istenszobrok.” – így jellemzi Bóna István a „tízketetes” Magyarország története I. kötetében a Sopron-Burgstalli Hallstatt-kori fejedelmi urnák ábrázolásait.¹ Majd ezt írja a kor és a terület lakosságáról:

„Szoros észak-itáliai és ausztriai kapcsolataik nyomán elképzelhető, hogy a Hallstatt-kultúrába tartozó Nyugat-Dunántúlon a venétekkel vagy Noricum (Ausztria) lakosságával rokon nép élt, legalábbis a halmokban temetkező arisztokrácia venét

* A szerző a PTE-BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének volt megalapítója és tanára. 2006. augusztus 10-én – tele munkakedvvel, sziporkázó ötlettel, elkezdett könyvekkel, tanulmányokkal – váratlanul elhunyt. Az itt közölt munkája a 2003/4. tanévben benyújtott, 2005-ben megvédett *Pannoniai vallástörténet* c. akadémiai doktori disszertációjának 3. fejezete (I. rész). Ezt a témát nagy sikerrel adta elő korábban Sopronban (2003. november 21-én), a Scarbantia Társaság ülésén „A pannoniai síremlékek ábrázolásának őskori előzményei” címmel, valamint Budapesten, az Ókortudományi Társaságban „Aocsival az örök vadászmezőkre. A pannoniai őslakosság túlvilágképe” címmel (2004. február 20-án), ez utóbbiért az ókorosok legrangosabb elismerésében, *Marót Károly-díjban* részesítették. Hagyatékában maradt irattartóban ehhez a fejezethez/tanulmányához 44 képet válogatott össze, a remélt, majdani kiadáshoz mellékletként. Szerette volna a teljes *Pannoniai vallástörténet* c. disszertációját könyvként megjelentetni, több kiadóval is tárgyalt ez ügyben, de pénz hiányában nem kapott biztató ígéretek. A magyar ókortudomány nagy vesztesége, hogy a kötet nem jelenhetett meg. Azután elkezdte a disszertációját fejezetenként kiegészíteni, ill. az ilyen megjelentetését tervezte. De munkájának részenkénti megjelenését sem érthette meg. A tíz fejezetből ez az első, ami folyóiratban kerül napvilágra. A mottóul kiemelt, fájdalmasan találó Babits-idézet Tóth István DSc-disszertációjának legutolsó lapján olvasható. (*Fekete Mária jegyzete.*)

¹ Bóna István: A nemzeti és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Magyarország története, I. kötet, III. fejezet. (Főszerk.: Székely György) Bp., 1984. 172–175.

vagy noricumi eredetű volt." Venét és/vagy noricumi eredetű vallásos képzetekkel az eddig kifejtettek során is többször találkoztunk. A területen a Kr. e. I. évezred második felében lezajlott népmozgások, mindenek előtt a boius bevándorlás kapcsán nagyszabású lakosság-pusztulásról nem tudunk, bizonyos alapvető temetkezési szokások – halomsírok – is kontinuosnak látszanak.² Úgy tűnik tehát, érdemes megvizsgálni a kérdést, vajon a Sopron-várhelyi (Burgstall) „páratlan rajzsorozat” motívumkincse nem érte-e meg a római kort? Azaz, hogy a harci jeleneteket nélkülöző rajz-részletek nem bukkannak-e föl 7–8 évszázad elteltével a római kori köplasztikában?

E vizsgálatot fordított időrendben látszik célszerűnek elvégezni: a burgstalli urnák egyedi rajzai helyett a római sírkövek viszonylag nagy példányszámú motívum-csoportjait véve először szemügyre. Az észak-pannoniai régió – tehát a Vindobonától a Dunakanyarig, délen nagyjából a Balaton-Intercisa vonalig terjedő, mintegy 70 km-nyi széles területsáv – gazdag és változatos korai síremlék-anyagot mutat fel a Kr. u. 1–2. századból. A meglehetősen nagyszámú emléken a következő motívum-csoportok különíthetők el egymástól:

- A) küzdelmi jelenet,
- B) cathedrán ülő matrona,
- C) kocsijelenet,
- D) vadászjelenet,
- E) az ún. asztrális szimbólumok köre,
- F) a „nagy tripus” vagy az ún. áldozati jelenet.

Igen lényeges, hogy e motívumcsoportok nem elszigetelten, hanem egymással időben és térben párhuzamosan, gyakran egymással szoros és rendszeres kapcsolatban bukkannak fel. Az egyes jelenetek egy-egy síremléken való egyidejű felbukkanása, látszólag szabad asszociatív kapcsolata, határozottan valamiféle belső, rejtett összefüggésre utal.

Az alábbiakban e jelenetek, kapcsolatok új értelmezésére vállalkozunk. Előjáróban rögzíteni szeretnénk: valamennyi olyan síremlék, amely a most vizsgált anyagba tartozik, a szokott, Pannoniában igen gyakori dionysosi jelképekkel (kantharosból kinövő szőlő, ill. borostyán-inda, szőlőfürtök, girlandok, delfinek) van díszítve, mintegy annak jelzésképpen, hogy a most vizsgált jeleneteknek szoros kapcsolata volt a dionysosi élet-halál gondolatkörrrel.

² Uo.

1a. kép.

1b. kép.

1. kép. Küzdelmi jelenetek: Borbolya (Walbersdorf) (fotó: Ortolf Harl, www.ubi-erat-lupa.org)

A) Küzdelmi jelenet (1. a–b kép)

A terület legkorábbi síremlék-csoportján, az 1. század második felére keltezhető borbolyai (Walbersdorf) sírkövek³ egyikén fordul elő, mindössze egyetlen példányban. Szabályszerű gladiátor-küzdelmet látunk: két sisakos, pajzsos viador ront karddal egymásra, miközben kettejük között egy deréktól fölfelé meztelen nőalak látható, *orans* pózban; jobb felől pedig egy negyedik alak – az ábrázolás kopott volta miatt nem dönthető el egyértelműen férfi-e vagy nő? – mutat, int, mindkét kezével a küzdők felé (1.a kép).

Mindkét mellékszereplő funkciója kérdéses, az eddigi szakirodalom által adott magyarázat: Nemesis, ill. egy *lanista* alakja, aligha elfogadható.⁴ Nemesis ui. egyike ama nagy istennőknek, akiket (már csak koruknál fogva is) nem szokás fedetlen keblekkel ábrázolni, a *lanistának* pedig ebben a helyzetben semmi keresnivalója sincs a küzdő felek mögött. Főleg akkor, ha ez az alak szintén nő...

A már Bóna István által is említett etruszk, ill. venét sepulchrális emlékényag (a kamra-sírok freskói éppúgy, mint a situlák) nagyszámú *agón*-jelenetet mutatnak; mint ahogy számtalan más forrásból tudjuk, hogy a római *ludi* szerves előzményei az etruszk halotti játékok voltak.⁵ A halotti tor kíséropompájához tartozó *agón*, nyilvánvalóan az evilág és a túl-világ mezsgyéjének átlépésében volt hivatva segítséget nyújtani a 'nagy útra' indulónak.

Meglepő, hogy a gladiátor-jelenetes sírkő pár darabjának alsó képmezejében egy kakasviadal-jelenettel találkozunk (1.b kép). Még meglepőbb, hogy az egymást csipkedő nagy madarak fölött, középen – ugyanott, ahol az előző esetben a fedetlen mellű nőalak áll – egy kisebb madár – minden bizonnyal galamb – repülő figuráját látjuk; bal felől pedig egy negyedik állat, a kakasokhoz képest nevetségesen kicsiny kutya alakja zárja a kompozíciót. A két sírkő szorosan összetartozik: azonos családi kötelékbe sorolható személyek számára készültek,⁶ anyaguk, méretük, kompozíciójuk, motívikus részleteik pedig azonos készítőbizonyítanak. A két jelenet elhelyezkedése, mérete, kompozíciós szerepe pontosan megegyezik. Bizonyos, hogy a két küzdelmi jelenet által hordozott tartalom – nyilvánvalóan a halotti *agón* – is azonos volt. De azonos a négy-szereplős kompozíció is, sőt a félmeztelen, *orans* pózban álló istennő és a galamb figurája között sokszálú, messzire mutató kapcsolat is felvethető (pl. Kréta).

A kakasviadal borbolyai ábrázolásának pontos párdarabját Aquincumból ismerjük,⁷ maga a kakas pedig (talán a *psychopompos Hermész*⁸ jellegzetes állatkísérőjeként)

³ Bella Lajos: Három római feliratos kőről. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901), 67. skk.; H. Hofman: Römische Grabsteine aus Walbersdorf bei Ödenburg. *JÖAI* 12 (1909) 226. skk.; A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien, 1926. 185., 224. (továbbiakban: Schober 1926.); Gabler Dénes: Arrabona és környékének kőplasztikai emlékei. *Arrabona* 11 (1969), 54. sk.; CSIR Österreich I, 5. Nr. 8–9.; Gabrieli Gabriella: Sopron. Római kori kőtár. *Tájak – Korok – Múzeumok* 512. Bp., 1995. 12. A „gladiátor”-jelenetes képmező színes fotója legutóbb Gömöri János – Karl Kaus: *Panem et circenses. A scarbantiai amfiteátrum és közönsége*. SSz. 59 (2005), 158., 20. képen jelent meg.

⁴ Vö.: Gabler Dénes: *Scarbantia és környékének római kőplasztikai emlékei*. Arrabona 24–25 (1988), 63–66.

⁵ R. Augst: *Kegyeltenség és civilizáció*. Bp. 1978.; Massimo Pallottino: *Az etruszkok*. Bp., 1980. 169. skk.

⁶ Mócsy András: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Bp., 1959. 225. Nr. 114/4.: „Das Stemma der Familie ist nicht völlig klar.” (A továbbiakban: Mócsy 1959.).

⁷ Schober 1926.; Nagy Tibor: *Kőfaragás és kőszobrászat Aquincumban*. BpR 22 (1971) 105. sk.; További példa: CSIR Österreich I, 5. Nr. 15. Vö. Alföldy Géza: *Római feliratos kő Újkérrel*. SSz. 19 (1965), 247–249. A jelenet értelmezése ezen a sírkövön (lh.: Újkér) bizonytalan, vö. CSIR Österreich I, 4. 406, 407, 408. – mindhárom Carnuntumból. – a kérdésről összefoglalóan: G. Langmann: *Zwei*

rendszeresen felbukkan a Borostyánkő út mentén: halotti urna tetejének díszeként is, ill. sírmellékletként ismerjük Emonából, Savariából.⁹ Rendszeres eleme a kakasviadal ábrázolása a Kr. e. 8–6. századi görög vázafestészetnek is.¹⁰

2. kép. Matrona: Flavia Usaiu sírköve, Gorsium (fotó: Tóth István)

B) Cathedrán ülő matrona

Északkelet-Pannonia korai síremlékeinek legjellegzetesebb jelenete, de ismerjük előfordulásait a tartomány nyugati területeiről is. A képpel – elsősorban, mint a Noricum-pannoniai női viselet jellegzetes dokumentumával – Jochen Garbsch és Fitz Jenő foglalkozott érdemben.¹¹ Az ábrázolási séma egyszerű. Magas támlájú, időnként

Keltengrabsteine aus Potzneusiedl. – Zeugen römerzeitlicher Volkskunst. In: Urgeschichte – Römerzeit – Mittelalter, Materialien zur Archäologie und Landeskunde des Burgenlandes. I. WAB 69. Eisenstadt, 1984. 106–113.

⁸ Kerényi Károly: Hermész a lélekvezető. Bp., 1984. 126.; Kerényi Károly: Mi a mitológia? Bp., 1988. 59–62.

⁹ Religions and cults in Pannonia. Exhibition at Székesfehérvár, 1996. (Ed. Fitz, Jenő) Székesfehérvár, 1998. Catalogue: Drnovo near Krško, 27. kép, 60. p. (Lazar I.), Savaria, 232. kép, 113. p. (Buócz T.) Fitz Jenő: Pannonia születése. MOYSEION sorozat, Bp., 1999. 16–17. kép, 77. p. (A továbbiakban: Fitz 1999.)

¹⁰ Pl.: John Boardman: Greek Art. Second revised edition, reprinted, London, 1994. Fig. 80., p. 84.

¹¹ Jochen Garbsch: Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. München, 1965. (továbbiakban: Garbsch 1965.); Recenzeálta: Fitz Jenő, Antik Tanulmányok 13 (1966), 148–150.; Fitz Jenő: Az eraviscus női viselet. Arch. Ért. 84 (1957),

lábtartós karosszékben – a matronák ülőhelyén, a *cathedrán*¹² – ülő nőalakot látunk, nyugodt pozícióban. Öltözéke minden esetben ünnepélyes: jellegzetes kalap- ill. turbánszerű fejfedő, fátyol, a nyakon *torques*, a vállakon hatalmas szárnyas fibulák. Aligha tévedünk, ha az öltözékben – a gyakorta megadott magas életkor ellenére is – menyasszonyi viseletet – fejdísz-fátyol-ékszerek – látunk.¹³

A *cathedrán* ülő nőalak¹⁴ kezében tárgyak: orsó, tükör, szépítőszerkek – mind a halottöltöztetés, a ravatal kellékei. Egyben a tükör és az ugyancsak gyakran felbukkanó (arany)alma a gyermek Dionysosra utaló jelképek is, így a halál és újjászületés gondolatához is kapcsolódnak¹⁵. Etruszk, klasszikus görög, balkáni példák sokasága bizonyítja, hogy a kép a *halottat magát* ábrázolja, ezt néhány jó minőségű faragvány, mint pl. a gorsiumi Flavia Usaiu (2. kép) sírköve¹⁶ esetében is, az arc és az alak határozott portrészzerűsége is bizonyítja.

Amennyiben itt az útra készülődő halottat, Hadés menyasszonyát, a még szépítőző „falusi Hégesót”¹⁷ látjuk, akkor a kép – *pars pro toto* – nyilvánvalóan a halotti lakomát szimbolizálja, amelyen ünnepi viseletben, székéhez rögzítve, maga az elhunyt is részt vesz.¹⁸

3. kép. Kocsijelenet: Herceghalom (fotó: Ortolf Harl)

133–154. – Hasznos szempontokat ad: Láng Margit: Die panonische Frauentracht. JÖAI (1919) Bbl. 207–260., Láng Margit: Halotti lakomaábrázolások pannoniai és daciai síremlékeken. RTÉ 1923–1926. 71–80. (A továbbiakban: Láng 1923–1926.).

¹² Vö.: K. E. Georges: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. Leipzig 1879. Bd. I. 965–966.

¹³ Néprajzi párhuzamok sokasága bizonyítja a szokást: az igazi menyasszonyi viselet egy-egy jellegzetes darabját megőrzik, hogy az, akár öregasszony-korban is, a sírba kerülhessen. Vö. a népi gyakorlatban általános halott kísérő ének egyik erdélyi szövegrészletével, egy idős (!) nő természetén: „jaj, de szépen megyünk mi, szép menyasszonyt viszünk ki...”.

¹⁴ A jelenetről összefoglalóan: Angelo Brelich: Aquincum vallási élete. In: Laureae Aquincenses I. Diss. Pann. II: 11. Bp. 1938. 116. (A továbbiakban: Brelich 1938.)

¹⁵ Kerényi Károly: Görög mitológia. Budapest, 1977, 164–167. (A továbbiakban: Kerényi 1977.).

¹⁶ Fitz Jenő: Új szerzemények. Római kőtár. Alba Regia 10 (1969), 152. Nr. 2.; RIU 1548 a. Fitz 1999. 73., 8. sz. (színes) kép.

¹⁷ Babits Mihály: Hegeso sírja. Egy görög emlékre. In: Uő: Összegyűjtött versei. Bp., 1977. 24–25. Borsos Miklós grafikájával.

¹⁸ Brelich 1938, 116. Ezzel szinte azonos gondolati háttér látszik megfogalmazódni a híres kasanlaki sírkamra freskóján is.

C) Kocsijelenet

Egész Észak-Pannoniában (Noricumban is) általánosan elterjedt képtípus: Alább részletesen kifejtendő módon a *cathedra*-kép szerves, narratív folytatása. A képet részleteiben Sági Károly és Visy Zsolt vizsgálta.¹⁹

A jelenet ezúttal is nagyon egyszerű: általában jobb felé haladó kétlovas kocsin,²⁰ amelyet a bakon ülő kocsis hajt, viszik a *cathedrán* ülő halottat (ritkán halottakat), nyilvánvalóan az *ustrinum*hoz, a nagy út igazi kezdetét jelentő halotthamvasztó helyre. A kocsi végében általában egy szolgáló kuporog, ölében ládikával, amely bizonyára keneteket, a máglya füstjét illatosító adalékokat (netán borostyánkövet) rejt (3. kép). A kocsi előtt, gyakorta, (de nem rendszeresen) lovászlegény vezet egy felszerezett lovat: ez nyilván az utolsó útra vivő háttas, a menyasszonyt rabló Hádés számára²¹. (Itt kell megemlítenünk azt a határesetet, amikor egy-egy *ala*-katona sírkövén látjuk a kantáron vezetett, felnyergelt lovat. Ezekben az esetekben, a hivatás jelképe egybeesik a halálos szférára utaló jelképpel. Olyankor viszont, amikor a lovas katona sírkövén a *lovas* kép mellett, pl. a nagy *tripus* képét is kifaragták, a sírkövet a most vizsgált csoporthoz tartozónak véljük.)

Az eddig megfigyelt három kép: a küzdelmi jelenet, a *cathedra* és a kocsijelenet – megítélésem szerint – összefüggő, narratív sorozatot alkot. Azt mondja el, hogy a halotti szertartás során lezajlott az *agón* (ahol talán a *Jó* és *Rossz* oldal vívott meg a halott lelkéért); ezt követte a halott öltöztetése és a halotti tor, amelyen az útra készülő is részt vett; majd a – vitathatatlanul alvilági kapcsolatokat idéző – lovak magukkal ragadták a halottat vivő kocsit, a test visszavonhatatlan megsemmisülését jelentő *ustrinum*-hoz.

D) Vadászjelenet

Viszonylag bonyolult, sokalakos jelenet. Értelmezésével a kutatás külön nem foglalkozott, hiszen oly kézenfekvőnek látszott a szimbólum feloldása: az embert „vadászként elejtő halál”²² ábrázolása. Valószínűleg egészen másról van szó.

Általában jobbra tartó, lovon ülő vadászt látunk (4. kép), kezében, nyugodt tartással vadászgerely, de nem emeli dobásra, csak viszi, mintegy annak jeleként, hogy ő a „Vadász”. Lova előtt két vadászkutya. Előttük több állat: szarvas, őz, nyúl. Ezek az állatok sem menekülnek kétségbeesetten, – sőt egy esetben a nyúl, a lovassal szembefordulva ül²³ – hanem csak poroszkálnak a vadász előtt. Költői kép: „*vadakat terelő juhász!*”

¹⁹ Sági Károly: Kocsiábrázolások Pannonia császárkori szeptulkrális vonatkozású emlékei. Arch.Ért. 1944–1945. 214 skk.; Visy Zsolt: Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine. Pécs, 1997. (A továbbiakban: Visy 1997.); Vö. még: Brelich 1938, 116–117.

²⁰ A sok ábrázolás, leírás közül nézzünk egy frissen megjelentet, egy szentendrei sírkőről: „Az alsó képmezőben kocsi-jelenet látható. A kocsi enyhén lefelé halad. A kocsi bakján a hajtó ül, a kocsin lévő széken asszony alakja vehető ki, a kocsi végében lábait lógatva, a menetiránynak háttal egy másik asszony ül. A kocsit két ló húzza, bal mellső lábaikkal éppen léptetnek. A befogott lovaktól jobbra, a fejük fölött lovas kíséző látható, a lovas mintha irányítaná a menetet, jobb karjával hátrafele int. A kocsit húzó lovak előtt egy kis bikaborjú halad. ... Az alsó képfelület hiányzó keretei azt a benyomást keltik, mintha a kőfaragó egy hosszabb jelenetsort akart volna bemutatni.” Csontos Katalin: Kocsiábrázolás egy szentendrei sírkövön. Studia Comitatus 28 (2004) 261–263.

²¹ Brelich 1938. 117.; Vö.: Dobrovits Aladár: Válogatott tanulmányai, I. Egyiptom és az antik világ. Apollo könyvtár 7. Bp., 1979. 16. (továbbiakban: Dobrovits 1979.)

²² Így: Tóth István: A rómaiak Magyarországon. Bp., 1975, 63.

²³ Lh. Maria Lanzendorf, kr. u. 1. sz. Vö.: A. Neumann, CSIR Österreich I. 1 (1967). Taf XXXVI.

4. kép. Vadászjelenet: Aptomarus sírköve,
Maria-Lanzendorf

5. kép. Asztrális szimbólumok: Borbolya
(Walbersdorf) (fotó: Ortolf Harl)

E) Asztrális jelképek

A szóban forgó ábrázolások illetően meghatározása Nagy Lajos 1935-ös disszertációjából, majd annak 1941-es és 1943-as bővítményeiből származik.²⁴ Nagy Lajos véleményét a kutatás egészen 1988-ig egységesen elfogadta, ekkor Nagy Mihály egy egészen más magyarázatot kísérelt meg adni,²⁵ az e körbe sorolt motívumokra. Nagy Mihály érvei, bár néhány esetben megfontolandók, egészében véve nem elfogadhatók. Magam

²⁴ Nagy Lajos: Asztrális szimbólumok a pannoniai bennszülött lakosság síremlékein. *Pannonia* (1935), 19–35. (A továbbiakban: Nagy L. 1935.); Uő.: Les symboles astraux sur les monuments funéraires de la population indigène de la Pannonie. *Laureae Aquincenses II. Diss. Pann. II.* Bp. 1941. 232. skk. (A továbbiakban: Nagy L. 1941.); Uő.: Kiadatlan római kori eraviszkusz síremlékek Szentendréről. – Unpublizierte erawiskische Grabdenkmäler der Römerzeit aus Szentendre – Ulcisia Castra. *Arch. Ért.* 1943, 87. skk.

²⁵ Nagy Mihály: Die nordpannonische Gruppe das mit sog. Astralsymbolen verzierten Grabsteine. *Comm. Arch. Hung.* (1988), 93–111. (A továbbiakban: Nagy M. 1988.).

Nagy Lajos értelmezéséhez térek vissza.²⁶ Eszerint az e körbe tartozó észak-pannoniai sírköveken – a Fertő vidékétől a Duna-kanyarig²⁷ – érdemben négy képi elemmel találkozunk: 1. napkorong, 2. holdsarló, 3. csillag és 4. derékszögű „kulcs”.

Ezek a motívumok nagy többségükben az őslakossághoz tartozó polgári személyek sírkövein fordulnak elő, vidéki lelőhelyeken. Tehát nem a Nyugatról ide helyezett katonák síremlékein és nem a katonai táborok körzetében.²⁸ Amennyiben a motívumok egyeznek a katonai viselet tárgyainak díszítvényeivel, az a három szimbolikus elem: kör, félkör, derékszög, általános, minden motívikus körben megtalálható mivoltával magyarázható.²⁹

Igen lényegesnek látszik, hogy a sírköveken szereplő személynevek nem köthetők egyetlen konkrét őslakos törzshöz vagy nyelvhez sem; azok között szinte egyenlő arányban találunk a kelta, ill. az illyr névadáshoz kötődő anyagot. Eszerint ezek az *asztrális jelképek az Észak-pannoniai területhez, a terület római hódítás előtti, vas kori lakosságához kötődtek*. A szimbólumok jelentésértelme felől nemigen lehet kétségünk. A sírkövön ábrázolt Nap, Hold és csillagok képe nem utalhat másra, mint az e világból eltávozott lelkének végső úti céljára (5. kép).

A római sírkövek után most nézzük e terület régebbi leletanyagát is!

A soproni Burgstall 28. tumulusából származó, a bécsi Naturhistorisches Museum-ban (Inv.-Nr. 35.423) őrzött, 56,5 cm magasságú, grafitozott urnájának nyakán körben a következő ábrázolásokat látjuk (Gallus Sándor leírása): *„két egymással szembe forduló apró zenész, egy adoráló és egy táncoló (?) nő között. Két ló által vontatott kocsi, amelyen egy igen felületesen megrajzolt alak látható. A kocsi mögött kisebb alak. Vadászó jelenet, a vadász lovon és vállmagasságban hajításra készen tartott lándzsával. Előtte három kicsi állat (kutyák?), négy közepes magasságú állat, egy szarvas és egy vastag állat, talán bos vagy bison”*³⁰ (6. kép).

Az idézett jelenetsor a következő elemekre bontható:

- a) küzdelmi (verseny) jelenet
- b) kocsijelenet
- c) vadászjelenet
- d) szarvas (?)-csapat

Vizsgáljuk meg ezeket a jeleneteket egyenként!

a) Küzdelmi (verseny) jelenet

A két, egymással szemben álló zenész szemmel láthatóan nem párdalt énekel, hanem dalnok-versenyt folytat. Küzdenek, jóllehet, nem kard, hanem valami lyra-, lant-, kantele-féle hangszer van a kezükben. A dalnokverseny a klasszikus antikvitás számos

²⁶ Vö.: Tóth István: Istenek a Duna partján. Comenius füzetek 3. Székesfehérvár, 1991. 13. skk. Vö. Kákósy László: Egyiptomi és antik csillaghit. Apollo Könyvtár 9. Bp. 1978. 173. (A továbbiakban: Kákósy 1978.)

²⁷ Pl. Sísium sírköve: Szentendre (Ulcisia Castra), Nagy L. 1941. 234. Fitz 1999. 81. 2. sz.; RIU 923.; Sibulla sírköve: Csákbéreny, Hampel József: A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása. Arch.Ért. 27 (1907) 298., RIU 1406., Fitz 1999. 81. 3. sz.

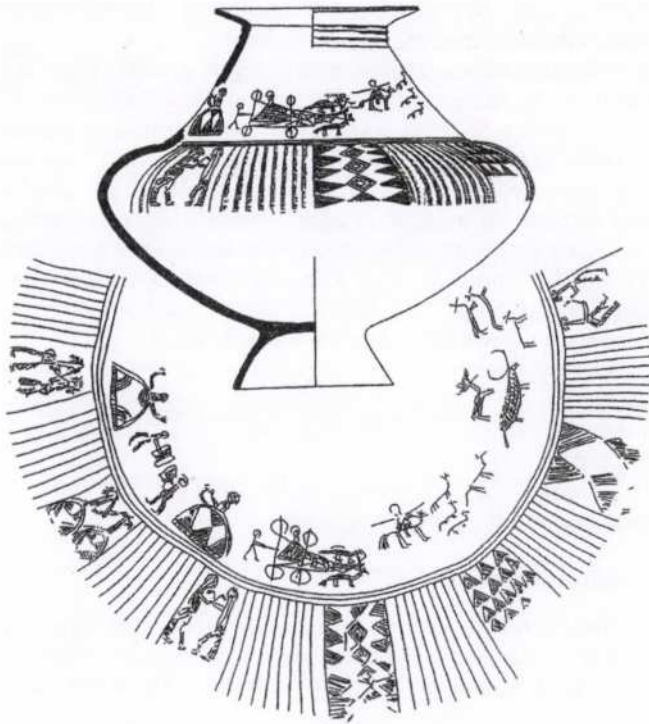
²⁸ Vö.: Nagy 1935. és Nagy M. 1988.

²⁹ Nagy M. 1988, 107.

³⁰ Gallus Sándor: A soproni Burgstall alakos urnái. – Die Figuralverzierten Urnen von Sopron-Burgstall. Arch. Hung. 13. Bp., 1934. 9. No. 3. VI.–VIII. t. (A továbbiakban: Gallus 1934.)

népénél volt a halál-születés-teremtés mítoszok fontos eleme. Kerényi Károly, épp e mitológéma kapcsán utal nyomatékosan, az egymástól nagy távolságban, a „finnugor Északon” és a görög Délen felbukkanó képzetek meglehetősen hasonlóására.³¹ Nos, a soproni Burgstall, a Borostyánkő-út mentén, épp félúton fekszik a Baltikum és az Adria világa között, és Gallus Sándor idézett munkájában nagyon erőtejesen hangsúlyozza a burgstalli urnák rajzainak meghatározó északi, „skandináv” kapcsolatait.³²

A kép legjellemzőbb mozzanata azonban, a két zenész mellett álló, két harangszoknyás nőalak. Talán a két küzdő fél segítői? Az egyik *orans* tartásban tárja szét két karját, a másik határozottan a küzdők felé int mind a két kezével. Amennyire a vonalas rajzból ki lehet venni, ez utóbbi biztosan, az adoráló alak, feltehetőleg deréktól fölfelé meztelen. Helyezzük a rajz mellé a borbolyai sírkő gladiátorjelenetét! A négyalakos kompozíció, mindegyik szereplője ugyanazt a gesztust mutatja be, nyilvánvalóan ugyanannak a gondolatnak a kifejezése érdekében...

6. kép. Hallstatt-kori alakos ábrázolású urna: Sopron-Burgstall.

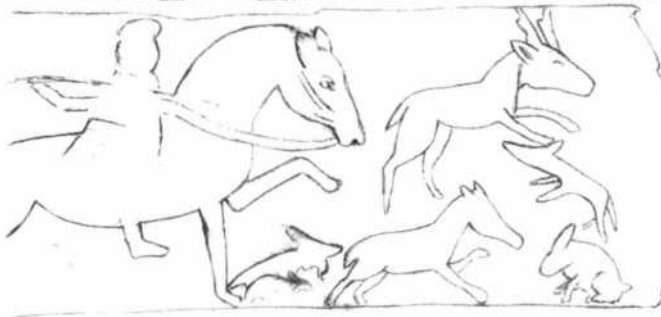
³¹ Kerényi Károly: Halhatatlanság és Apollón-vallás. Bp., 1984. 375. skk. (továbbiakban Kerényi 1984.), különösen 382.: „Anélkül, hogy a finn mitológiát a görögből vagy a görögöt a finnből akarnók származtatni, lehetetlen nem látunk, hogy Kullervo, a csodálatos gyermek és erős szolga, végül is Hermésnek és Dionysosnak mutatkozik: Hermésnek a gulyapusztítással kapcsolatos hangszerkészítésben, Dionysosnak abban, amit a vadállatokkal és ellenségével csinál.” Uő. 1988. 41.

³² Gallus 1934. 21. skk.

b) Kocsijelenet

Gallus Sándor bizonyítja, hogy a jellegzetesen északi látásmóddal³³ ábrázolt négykerekű kocsin emberalak – és nem *situla* vagy *omphalos*, stb. – foglal helyet.³⁴ Halotti urnáról lévén szó, amely hitelesen feltárt halomsírból került elő, nehezen gondolhatunk másra, mint a sír halottjára utaló ábrázolásra: azaz a holttestnek a háztól, a halotti torról az *ustrinum* felé történő útjának megjelenítésére. A határozottan függőleges tartásban bemutatott holttest nyilvánvalóan karosszékhez, *cathedrához* rögzítve tette meg a túlvilágra vezető útja földi szakaszát. A négykerekű kocsit két ló húzza, a bakon kocsist nem látunk (ezt bizonyára a kép kicsinysége indokolja), a kocsi mögött egy szolga végez valami – nyilván a kocsi kormányzásával, netán fékezésével kapcsolatos – tevékenységet.

Ismét: helyezzük egymás mellé az urnán látható rajzot, és a pannoniai síremlékek kocsi-jeleneteinek egyikét-másikát...

7. kép. Vadászcenátium: Zalabaksa (fotó: Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)

³³ Részben felül-, részben oldalnézetben.

³⁴ Gallus 1934. 5. II. t.

c) Vadászjelenet

Gallus fent idézett leírásával kapcsolatban három megjegyzést tennék. Először is a vadász a gerelyét nem hajításra készen, hanem nyugodt mozdulattal, a vállára fektetve viszi. Másodsor: előtte két kutya és két „zsákmány állat” látható. Végül: a vadász, a két kutyája és a két „zsákmány állat,” – a rajzon világosan elkülönül a tőlük – határozott *spatiummal* elválasztott, öttagú csordától. Ez utóbbi csoportot éppen ezért különálló jelenetnek tekintem.

A jelenet a legmesszebbmenőkig egyezik a római kori sírkövek megfelelő képeivel. A párhuzamként bemutatott nagyon korai keltezésű, hatalmas méretű zalabaksai sírkő³⁵ kezdetleges látásmódjával (7. kép) egészen közvetlen mintakövető gyakorlatot enged feltételezni a Burgstall-i korszak és a római kor első évtizedei között.

d) Szarvas-csapat

Fentebb már jeleztük: ezt az öt állatból álló csoportozatot önállóképpnek tekintjük. Úgy véljük, ez az a csapat, amely felé a vadászjelenet két „zsákmány állatát” tereli a lovas alak és a két kutya. Az öt állat közül csak a két nagyobbik látszik többé-kevésbé felismerhetőnek: egy ágas-bogas agancsú szarvas (talán: rénszarvas) és egy nagyszarvú „vastag állat”: egy tulokféle, bizonyára *bos* vagy *bison* (Gallus S.). Érdemesnek látszik figyelmeztetni rá, hogy az ágas-bogas agancsú szarvas a Kárpát-medencei gímszarvas aligha lehet. Ha pedig valóban rénszarvasról van szó, akkor ez az ábrázolás nyomatékosan aláhúzza a rajzsorozat északi kapcsolatait, amelyeket már Gallus Sándor is hangsúlyozott.

Észak-Európa népeinek csillagismereti hagyományai a sarkcsillag (*Polaris*) közelében lévő csillagokat gyakorta nevezték meg szarvasokként, szarvasborjakként (pl. ez a *Pleiades* lapp neve), amelyek a *Taurusszal* együtt vegyes, szarvat viselő állatokból álló csoportot alkottak.³⁶ Úgy véljük, a burgstalli nagy urna szarvas-bovida csapata ezzel a képzettel állhatott kapcsolatban, így a római kori sírkövek motívumai/ábrázolásai között az asztrális szimbólumok feleltethetők meg neki.³⁷ De akár a homérosi Démétér himnusszal is összevethető ez a kép.

Kanyarodjunk vissza a római sírkövek fentebb felsorolt utolsó képtípusához!

F) A „nagy tripus” / áldozati jelenet (8.a-b kép)

A képtípusnál nem tudunk a burgstalli képsorozatból kiindulni, mivel a rendelkezésre álló anyagban e római kori motívum előzménye nem ismeretes. Pontosabban fogalmazva: képi párhuzammal nem rendelkezünk, de tartalmival igen, – erre a római ábrázolás elemzése után térünk vissza.

Ezt a képet az eddigi kutatás *áldozati jelenet*ként, a balkáni halotti lakomaábrázolások *leegyszerűsített* változataként értelmezte. Oroszlán Zoltán, Kuzsinszky Bálint,

³⁵ Lh.: Zalabaksa. Vö.: CSIR Ungarn 2. Kat. Nr. 17.; RIU 285. Mócsy András: Zala megye római kori köemlékeiről. Zalai Gyűjtemény 6 (1976), 27–28.

³⁶ L. Honko: Finn mitológia. In: A Tejtűt fia. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. Szerk.: Hoppál Mihály. Bp., 1980., 93.

³⁷ Vö.: Kákosy 1978. 173.

Nagy Lajos, Nagy Tibor, Erdélyi Gizella és Sz. Burger Alice³⁸ illetően véleményével ellentétben Láng Margit és Arnold Schober képviselte azt a nézetet, hogy a most megvizsgálandó képtípus (bár klasszikus előképek nyomán) sajátos pannoniai fejleményként jelentkezik.³⁹ Magunk – bár érdeemben más kiindulási alapról – ehhez az értelmezési irányhoz kívánunk csatlakozni.

8a. kép. A „nagy tripus”: Solymár

8b. kép. A „nagy tripus”: Szentendre
(fotó: Ortolf Harl)

Az „áldozati jelenet” néven ismert képtípus ugyanazon az észak-pannoniai⁴⁰ területen és ugyanabban az időintervallumban jelenik meg, mint az eddigiekben áttekintett képek. Tehát földrajzilag a Carnuntum – Aquincum közötti Duna-szakasztól

³⁸ Oroszlán Zoltán: Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken. Bp. 1918.; Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp., 1939. 79. sk.; Nagy Tibor: Kőfaragás és kőszobrászat Aquincumban. BpR 22 (1971), 115. és 125–126.; Erdélyi Gizella: Kőemlékek. In: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I. Arch. Hung. 33. Bp., 1954., 64–65.; Sz. Burger Alice: Áldozati jelenet Pannonia kőemlékein. Rég. Füz. II: 5. Bp., 1959. (továbbiakban: Burger 1959.)

³⁹ Láng 1923–26.; Schober 1926.

⁴⁰ Pl.: Solymár, Soproni Sándor: Einheimische Grabstele mit Hügelgrab- und Wagendarstellung. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991. 279., Fitz 1999. 74. 1. (fekete-fehér) kép.

déli irányban a Balaton – Intercisa vonalig, időben pedig zömmel az 1. század második felétől a 2–3. század fordulójáig terjedő másfél évszázadban ismerjük a képtípus előfordulását.⁴¹ Mennyiségét tekintve a bemutatott képek közül ez a legnagyobb darabszámú; Sz. Burger Alice 1959-ben megjelent katalógusa 76 darabot regisztrált, azóta e szám jócskán emelkedett.

Igen lényeges mozzanat, hogy a sírkövek halottai, mind a feliratokon szereplő személynevek, mind az elhunytakat ábrázoló reliefek egybehangzó tanúsága alapján túlnyomórészt a pannóniai őslakossághoz tartoztak. Az asszonyok viselete megegyezik a fentebb megtárgyalt *cathedra*-jelenetben látottakkal, a személynevek pedig a területre jellemző kevert – tehát az illyr-kelta jellegzetességeket mutatják.⁴² Sajátos példák a névanyagból: *Demiuncus Couci f.*, *Neratus Ursi*, *Otiouna Nemoratta*, *Ael. Dases*, *Ava Macimari f.*, *Dasitas*,⁴³ és hasonlók.

A jelenetet rendszeresen társítják kocsi-jelenettel, illetve a ló-, lovász-jelenetével.⁴⁴ Látni fogjuk, hogy e képeket mély, belső kapcsolat fűzi össze. Ugyancsak lényeges, hogy a nagy *tripusszal* díszített sírköveken az átlagosnál is sűrűbben fordulnak elő a Dionysosra utaló motívumok: kantharoszból kinövő szőlő-, illetve borostyáninda, szőlőfürt, girland, delfinek.⁴⁵

A szóban forgó jelenet a legösszetettebb az eddig áttekintettek közül, egyszersmind a legvariábilisabb is. Maga az alapjelenet egyszerű: egy feltűnően nagyméretű – embermagasságú – *tripust* látunk, rajta vagy öblös üstszerű tál, vagy lapos asztallap kenyérral, borral, ritkábban gyümölcscsel, sonkával. A *tripus* két oldalán *camillus* és *camilla*, kezükben kancsóval, gyümölcsöstállal, stb. – Rendkívül jellemzőek a *tripus* lábai: barokkosan ívelt, ún. *kecskeláb*-formájúak. A különböző lelőhelyekről származó, eltérő keltezésű darabok esetében is oly mértékben hasonlóak egymáshoz, hogy azt kell hinnünk: egyetlen központi minta által meghatározott, kötött hagyományt követő ábrázolásról van szó.

Az alapjelenetet sokféle kiegészítő motívum kíséri. *Attis*-figurák, nőalak gyermekkel, kutya, *scrinium*, *cista*, kovácszszerzők⁴⁶ és rendszeresen, a nagy *tripusszal* azonos képmezőbe komponálva a ló *caloval*, ill. a kocsi-jelenet. E két utóbbi, gyakran külön képmezőben, a nagy *tripus* alatt vagy fölött jelenik meg, de olyan módon, hogy a két jelenet összetartozása nem lehet kétséges. A mellékjelenetek sokfélesége azt tanúsítja, hogy a főjelenetben nem egyszerű halotti áldozat zajlik. Az embermagasságú *tripus*, amelyre az ahhoz képest törpe-termetű *camillus* és *camilla* csak erőlködve – mintegy „lábujjhegyre állva” – tudja fölhelyezni a bort és kenyeret, önmagában is szimbolikus jelentőségű tárgynak látszik. Nem eszköze, hanem tárgya a képen látható áldozati cselekménynek.

⁴¹ Burger 1959. 5. skk.

⁴² A kevert névadási gyakorlatról: Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. Bp., 1971., 29–30. (A továbbiakban: Szabó 1971.).

⁴³ Vö. Mócsy 1959. passim.

⁴⁴ Visy 1997. katalógusának 73 darabjából 30 esetben szerepel együtt a két jelenet. Ezen kívül mindössze két esetben (Visy 1997. Nr. 52, 64) fordul elő a vadászjelenet a kocsival mellett.

⁴⁵ Vö. Brelich 1938. 117–119.; Nagy Tibor: Vallási élet Aquincumban. In: Budapest Története 1/2. Bp. 1942. 386–463.

⁴⁶ Burger 1959. passim.

Vizsgáljuk meg először magát a *tripuszt*! Két típust látunk: az egyik esetben félgömb alakú üst nyugszik a három lábon,⁴⁷ a másikban vaskos *mensa*.⁴⁸

*Így szólt, s társainak meghagyta a fényes Akhilleusz,
hogy nagy háromlábú edényt tegyenek föl a tűzre
s Patrokloszt mossák tisztára a vértől. ...
... majd hogy a víz immár felforr ama fényes edényben,
akkor megmosták, megkenték síkos olajjal;
és a sebekbe kilencéves kenetet töltöttek;
majd kerevetre helyezve, befedték szép puha gyolccsal
főtől lábhegyig, és a fölött hősínű lepellel.*

Homérosz: Íliász XVIII. 343–345, 349–353.
Devecseri Gábor fordítása

A halotti kultusszal összefüggésben az üst szolgálhatott akár a halott mosdatásához használt víz forralására (mint pl. az Íliászban, Patroklos temetésénél), akár áldozatbemutatáskor az illatos füvek és más füstölőszer (purificatio), elsősorban mirrha és borostyán elégetésére. Az asztallapon látható poharak, kalács, kenyér, gyümölcs, sonka, lehetnek az áldozat szokványos kellékei is.

De ha a *tripus* erősen túlméretezett voltából kiindulva, nem egyszerű szakrális eszközt, hanem szimbólumot látunk benne, akkor más magyarázat is kínálkozik. A *tripus*ra helyezett félgömb alakú üst a görög mitológiában az az eszköz volt, amelyben a titánok megfőzték az ifjú Dionysos szétszaggatott testének darabjait⁴⁹. A gyilkos titánokra lesújtó Zeus, a gyermek maradványait Apollónnak adja, „aki a Parnassosra vitte és a saját háromlábja mellé helyezte Delphoiban” (Kerényi) azokat. – A történet másik, Diodóros Siculus által elbeszélte változatában „az első Dionysos, Démétér fia testének megfőzött darabjai bekerültek a Földbe... ezen pedig a szőlőtőke keletkezésének kell érteni.” (Kerényi) Megint más változat szerint „az isten megfőzött tagjai – egyetlen kivételével – elégték, s a hamuból keletkezett a szőlőtőke” (Kerényi).

Dionysos, Démétér (esetleg Perszeponé) fia, maga a bor, anyja pedig maga az áldozati kalács. Ezt a két áldozati ajándékot látjuk leggyakrabban az immár *mensá*vá alakított *tripuson*. Az istent megölték, de kenyér és bor formájában új életre támadt. – Ezt a titkot rejtette a nagy *tripus*.

Ha most ehhez hozzátesszük, hogy a *tripus*jelenet mellett leggyakrabban *Attist*, *Kybele* meghaló és feltámadó kedvesét ábrázolták,⁵⁰ hogy a bor és kalács mellett felbukkanó alma Dionysos,⁵¹ a disznó-sonka Démétér jelképe,⁵² továbbá, hogy egy

⁴⁷ Pl.: Burger 1959. 2, 30, 35, 36, 56. sz.

⁴⁸ Burger 1959. passim

⁴⁹ Kerényi 1977. 166–167. (A szövegben következő idézetek innen származnak.)

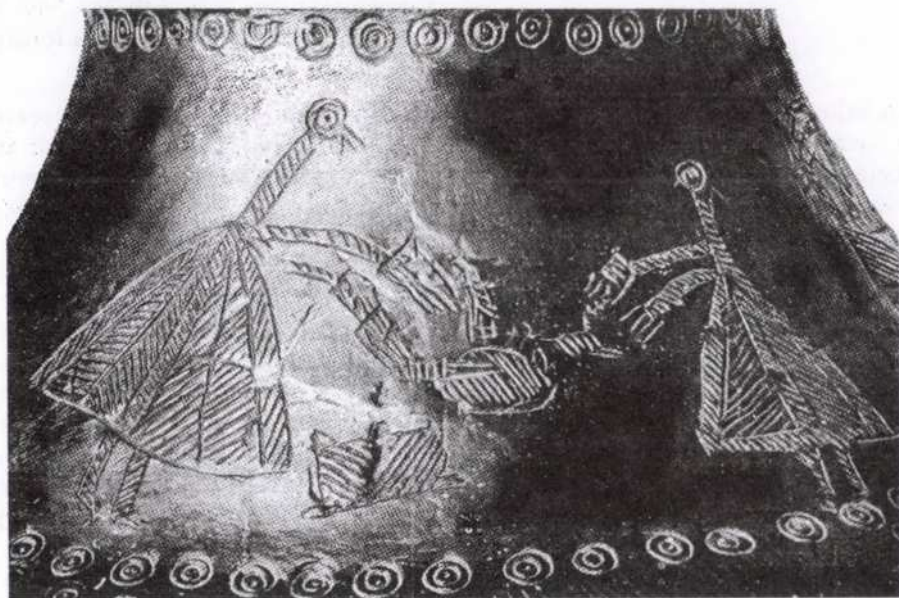
⁵⁰ Burger 1959. passim.

⁵¹ Kerényi 1977. 166.

⁵² Hegyi Dolores: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Bp., 2002., 64–65.; Szabó 1971., 68.; J. G. Frazer: Az aranyág. Bp., 1965., 265. sk. [új kiadás: Bp., 2002.].

esetben a félgömbalakú üst mellett ezt a meglehetősen rejtélyes verstöredéket olvasuk: „os(s)a Demiunci lib(o)”,⁵³ akkor megerősítve látjuk iménti feltételezésünket. A nagy *tripus* nem más, mint Dionysos és persze a dionysosi életet élő ember halálának és feltámadásának jelképe, annak megerősítése, amit Brelich Angelo így fogalmazott meg az 1938-as, korszakalkotó tanulmányában: „*Aquincum tele van Dionysos-szal*”.⁵⁴

Ezen a pontot találjuk meg a jelenet Hallstatt-kori előzményét! A soproni Váris-hegy 3. számú tumulusának nagy urnáján ui. áldozati jelenet látható.⁵⁵ Gallus Sándor leírása: „*A pontos fénykép alapján az eddigi tévesen értelmezett jelenet tisztán érthetővé válik. A baloldali alak egyik kezével az áldozati állat két hátsó lábát összefogva, a másik kezével belemártja a kés. A kés egyenes. A vele szemben álló alak ez alatt az állat fejét tartja szarvánál fogva. Az állat talán a földön fekvé gondolandó, de lehet, hogy az oltár fölé tartják. Talán kecske, tekintettel arra, hogy elég kicsi és szarva van.*”⁵⁶

9. kép. Áldozati jelenet: Sopron-Váris-hegy

Az áldozat tárgya valóban „*elég kicsi és szarva van*”. De nem állat! Hanem gyermek! Egy meztelen, fején szarvakat viselő (isten)ember-gyermek. Ha állat lenne, „mellső lábai” éppolyan hosszúak volnának, mint a „hátsók”. Ezek viszont nem „mellső lábak”, hanem az elnagyoltan ábrázolt gyermek rövid kezei (9. kép). Szarva pedig azért van,

⁵³ Tóth István: The Remains of the Cult of Magna Mater and Attis in Pannonia (Catalogue). Specimina Nova 5 (1989) 104. Kat. No. 98., irodalommal. Fitz J. In: RIU 1224.

⁵⁴ Brelich 1938., 116.

⁵⁵ Gallus 1934., 15. sk. No. 7., XVI–XVIII. t.

⁵⁶ Gallus 1934., XVII. t. 2. kép.

mert Démétér (vagy más elbeszélés szerint Persephoné) fia – Dionysos – szarvakkal a fején született.

Ezek után már nem csodálkozhatunk rajta, hogy az egyik római kori reliefen – lelőhelye: Baracska – a nagy *tripus* mellett egy hosszúruhás nőalak vezet kézen fogva egy ruhátlan gyermeket, akinek a fején két tömpe szarv élkeskedik.⁵⁷ A sírkő felirata pedig e szarvakkal kezdődik: *Ave Basse!* Azaz (a sír Licinius Bassus nevű halottjához szólván): „Élj boldogan, Bassus!”

A Sopron-várisi urnán az áldozati jelenet mellett, égnek emelt karral adoráló, vagy őriöngő (a kettő egy és ugyanaz) nőalakok csoportja a Dionysost kísérő női hármasságok⁵⁸ bármelyike lehet, míg a lovas, a különálló vezetőklóval ugyanúgy várja az alvilági útra induló áldozatot, mint a római kori sírköveken a nagy *tripus* mellett feltűnő *calo*, a felnyergelt lóval.

Értelmezési kísérlet

A fent kifejtettek alapján úgy látjuk: a Sopron környéki Hallstatt-kori urnákon egy összefüggő, narratív képsorozatot látunk a Kr. e. 7. századi helyi arisztokrácia túlvilág-képzeteivel kapcsolatban.⁵⁹ Ezek a képzetek több forrásból táplálkoztak: északi, skandináv elemek éppúgy megtalálhatók bennük, mint déli, itáliai, illetve balkáni motívumok.

A történet a halotti lakomával kezdődik, ahol a tor pompáját az agón, adott esetben a dalnokverseny emeli. Érdeemes ismét utalnunk rá – Kerényi Károly nyomán – hogy az északi mitológiák (Kalevala, Edda) éppúgy ismerik ezt a mozzanatot, mint a déliek.⁶⁰ A lakomán maga a halott is részt vett – mint azt már Brelich Angelo is megállapította a *cathedra* ábrázolásokról,⁶¹ – majd a ravatalul szolgáló *cathedrát* kétlovas kocsira helyezték. A ló alvilági szerepét többek között Dobrovits Aladár mesteri esszéjéből ismerjük részletesen.⁶² A kocsit az *ustrinum*hoz vitte a *cadavert*. Ott a test elporladt, a lélek kiszabadult.

A skandináv Észak nagy költője így adja ezt a gondolatot a Gomböntő – történet lélekvezetőjének – szájába:

„Gödröd, koporsód mélye fogad.
Lent nyűvek emésztik húsodat.
Az én dolgom, s ez a munka kerget,
Hogy a mesterhez röptsem lelked.”

Henrik Ibsen: Peer Gynt, V. felvonás
(Hajdu Henrik fordítása)

⁵⁷ Schober 1926., 250.; Fitz J. In: RIU 1385.

⁵⁸ Kerényi 1977., 166–169.

⁵⁹ Vö.: Bóna István nézetét: 1. jegyzet.

⁶⁰ Kerényi 1984., 375–377.

⁶¹ Brelich 1938., 117.

⁶² Dobrovits 1979., 11–14.

A Gomböntő a keresztútnál állja Peer Gynt útját. Az *ustrinum* is keresztút, innen az út már kétfelé ágazik. A test a földre kerül, por vagy csont formájában, ott pedig új élet: bor és kalács születik belőle. A halhatatlan lélek útja pedig a *csillagok* közé vezet. A „nagy vadász”, az *Orion*, és két kutyája a *Canis maior* és a *Canis minor* tereli a *bikát* (*Taurus*) és a *nyulat* (*Lepus*) maga előtt, a *Polaris*-környéki csillagok *szarvascsapata* felé. A cél nyilvánvaló: a *Vadász* az újonnan érkező lelket a nagy égi nyájhoz, ha úgy tetszik: az *örök vadászmezőkre*, a soha le nem nyugvó *circumpolaris* csillagok csoportja felé hajtja.

Úgy látszik: a Kr. e. 7. századi túlvilágkép megélte a római kort. Persze, átalakult időközben, bővült is, szűkült is tartalmában. A kelta-kor nyilvánvalóan erősítette a görög kapcsolatokat, de azok nem idegen elemként, hanem szerves folytatásként rákódoltak rá a már meglévő Hallstatt-kori, homéroszi-hésziodoszi előzményekre. De az ábrázolási sémák rendkívül szívósan őrizték eredeti állapotukat. Az *agón* négy szereplője, a *kocsijelenet*, a *vadászjelenet* apró részletei nagyon pontosan ismétlődnek még a 7–8 évszázaddal későbbi köreliefeken is. Erősen átfogalmazott formában az *asztrális szimbólumok* is megvannak (10. kép).

E hagyomány megőrzése minden bizonnyal nem egyszerűen passzív, *mintakönyvi* kérdés volt; ilyen hosszú időn keresztül egy ilyen rituális hagyomány fenntartása nem történhetett volna meg aktív emberi közreműködés nélkül. Úgy véljük, az Észak-pannoniai őslakosság hagyományos társadalmában lenniük kellett „olyan népi tisztségviselőknak, akik a temetések körül alkalmilag vagy rendszeresen eljárnak, tevékenykednek”,⁶³ azaz *funerátorok*nak. E funkció gyakorlója egyben az adott közösség „közösségi emlékeztetőnek” is fenntartója, énekmondója, „*rapsodosa*” kellett, hogy legyen, aki az ősök tudását, mitikus képzeteit, csillagismereti hagyományait is továbbadta az új nemzedékeknek. Forrásaink minderről – természetesen – semmit sem tudnak; a római tudósítások a pannon „*regősök csacsogó énekénél*”⁶⁴ lényegesebbnek ítélt dolgokról sem tesznek említést.

Végezetül maradt még egy olyan kérdés, amelynek feltevését nem lehet megkezelni: Lehet-e bármilyen etnikai következtetésre jutni az elmondottak alapján? Úgy véljük, lehet, de természetesen csak igen komoly fenntartásokkal. Az a vallási hagyomány, amelyet a fent mondottakban körüljártunk, nem azonosítható egyértelműen sem a mediterrán: itáliai, görög, sem a kelta, sem az ismert illyr balkáni világ hagyományával, jóllehet mindegyikhez vezet belőle egy-két szál. A Kárpát-medence mindenkor „Európa három történelmi régiójának”⁶⁵ metszéspontjában, az e három régióból érkezett kulturális hatások találkozási zónájában feküdt.

⁶³ Dankó I., In: Magyar Néprajzi Lexikon 2. Bp., 1979., 231. A Hallstatt-kori temetésrendezők létéről, szerepéről ld.: Fekete Mária: Koravaskori kincsleletek mint vallástörténeti források. *Specimina Nova* 15 (1999) 41., további irodalommal. Ehelyütt is megköszönöm feleségemnek, Fekete Máriának a dolgozat őskori vonatkozásaival kapcsolatos sokoldalú segítségét.

⁶⁴ Anonymus: *Gesta Hungarorum. A magyarok cselekedeteiről. Előbeszéd.* Pais Dezső fordítása. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Szerk.: Györffy György. Bp., 1975., 135.

⁶⁵ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* Bp., 1983.

10. kép. Római kori halotti szimbólumok a burgstalli fríz képsorát követve

Úgy gondoljuk: az a „rejtélyes” pannon nép – amelynek nyelvi hagyatékát Peter Anreiter⁶⁶ az illyrtől és a keltától egyaránt a közelmúltban különítette el –, lehetett az az etnikum, amely e „hármasthatár” népeként, évezredek óta kereskedett borostyánkővel a Baltikum és Kréta/Egyiptom között. Ez a nép volt az, amely – éppen a Borostyánkő-út révén – kapcsolatban állt az archaikus görögséggel és az etruszokkal egyaránt, és amely nem csak a mediterrán világ csillagászati ismereteit, hanem a közép-germániai (Saale-vidék) területek hasonló hagyományait is megismerte és a saját túlvilágképzeteiben kumulálni tudta. A soproni Burgstall népe – e se nem kelta, se nem illyr – pannonokkal azonosítható etnikum; akiknek túlvilág-képzetei a római Pannonia őslakos népének fejében és lelkében még szinte változatlan tartalommal éltek tovább.⁶⁷

Rövidítve hivatkozott folyóiratok, évkönyvek és kötetek

Ant. Tan.	Antik Tanulmányok
Arch. Ért	Archaeológiai Értesítő
Arch. Hung.	Archaeologica Hungarica (Budapest)
BpR	Budapest Régiségei
Comm.Arch.Hung.	Communicationes Archaeologicae Hungariae
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani
Diss. Pann.	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts
Rég. Füz.	Régészeti Füzetek (Budapest)
RIU	⁶⁸ Die Römischen Inschriften Ungarns. 1972–
RTÉ	Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
WAB	Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (Eisenstadt)

⁶⁶ Peter Anreiter: Die vorrömischen Namen Pannoniens. *Archaeolingua* Ser. Min. 16. Bp., 2001.

⁶⁷ A Szerkesztőség ezúton mond köszönetet Gabrieli Gabriella régésznek (Soproni Múzeum) a képpanyag összeállításában nyújtott segítségéért.

A régi evangélikus temető Soproni Múzeumban őrzött, szépen restaurált és helyreállított 17–18. századi sírköveiből 2007. szeptemberének közepén nyílt állandó kiállítás.¹ Egyrészt az itt kiállított latin feliratos sírkövek szövegét adom közre az alábbiakban, másrészt olyan sírköveket, melyek szintén a Soproni Múzeum tulajdonában vannak, de restaurálás előtt állnak, illetve olyanokat, melyek a város más részein tekinthetők meg (Kecsketemplom, Szent Mihály temető). A 16 felirat szövegéhez mellékeltem a pontos átírást (kerek zárójelben a rövidítések valószínű feloldási módjával illetve dőlt zárójelben a hiányok lehetőség szerinti kiegészítésével) és a magyar fordítást. A feliratok főbb formai jellegzetességeit kis bevezetőben írtam le az egyes szövegeknél. Mellékeltem mindegyik felirathoz a pontos rajzot. Munkámhoz felhasználtam még Csipkés Kálmánnak a Soproni Múzeum tulajdonában lévő szöveg-leírásait.²

A feliratok mind formai, mind tartalmi szempontból sokféleképpen elemezhetők.³ A jelen írás célja elsősorban a pontos forrásközlés, ezért bevezetéképpen csak néhány jellemző vonásra térnék ki. A legtöbb felirat nagybetűs, kisbetűs írás Artner Farkas, Dobner János András és Koller József sírkövén fordul elő.

A helykímélésnek kétféle eszközét láthatjuk: a betűk összekapcsolását, amikor két betűnek egy közös szára van (ligatúra), illetve a szavak rövidítését (abbreviatio). Lackner Kristóf sírkövén több ligatúra is előfordul, az AE diftongus összekapcsolása pedig majdnem mindegyik feliraton szerepel. Az abbreviatiók használata teljesen általános majdnem mindegyik feliraton. A szövegközi jelek részben rövidítések jelzésére szolgálnak (a kettőspont megdöntve, a betűk fölötti vízszintes vagy kalap formájú vonal, az -us szótag rövidítésére szolgáló, a szöveghez az alsó sarokban kapcsolódó 9-es jel, a -que tapadószócskát rövidítő kis hullámvonal a Q betűn, a rövidített szó után álló pont, stb.), részben pedig a szavakat különítik el egymástól (a Gensel János Ádám és a Gabriel János Keresztély sírkövén látható szóközi pontok). Haynóczi Dániel sírkövén arra is láthatunk példát, hogy a szavak között nincs szünet (ilyen volt egyébként a régi római írás is). A félhangzók (i, u) jelölése változó, és majdnem mindegyik feliraton más szabály érvényesül. A feliratokon előfordulnak a vésőtől eredő hibák is (pl. Dobner János Andrásén a 6. sorban, ANTE helyett ANTO) az egyes bevezetőkben erre kitérek. A feliratokon római és arab számok egyaránt szerepelnek, a dátumok meg-

¹ Kiss Melinda: Evangélikus síremlékek Sopronban, a Soproni Múzeum 17–18. századi síremlék-gyűjteménye, Sopron, 2007.

² Csipkés Kálmán 1930 és 1951 között dolgozott a Soproni Múzeumban. Ld.: Csatka Endre: Csipkés Kálmán. SSz. 18. (1964), 89–90.

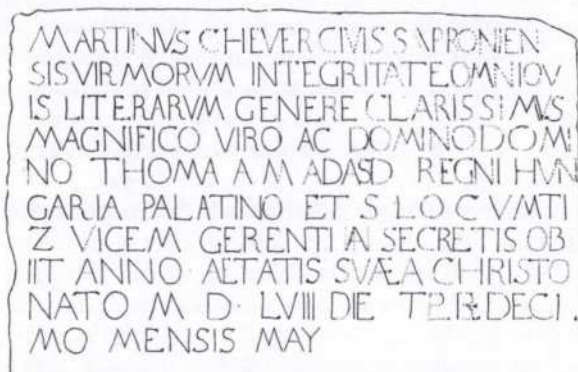
³ Kiss Melinda: Későreneszánsz és korai barokk síremlékek Sopronban. SSz. 59. (2005), 185–206.; Kiss Melinda: Későreneszánsz és korai barokk síremlékek Sopronban. 2. rész: Társadalomtörténeti tanulmányok. SSz. 59. (2005), 265–284.

adása többnyire nem igazodik a római naptár szabályaihoz, és előfordul, hogy egy feliraton belül sem egységes.⁴

Két felirat esetében bizonyosra vehetjük, hogy a szöveget részben vagy egészben maguk az elhunytak fogalmazták még életükben, ahogy Gensel János Ádám feliratán olvashatjuk: „...ille ... ipse ... hoc composuit et in scriptis reliquit... epitaphium...”,⁵ vagy ahogy Hrabovszky Gyöngy Gimnasiológiájában olvashatjuk a Haynóczi sírfelirata elé megjegyzésként fűzött mondatot: „Epitaphium ab ipso Haynócio maxima ex parte compositum.”⁶ Pók Lőrinc, Egg János Károly és Gensel János Ádám feliratának versei a kor poétikai műveltségét és igényét mutatják. A nevek átírásában a soproni helytörténeti hagyományt követtem.

A feliratok (keletkezésük sorrendjében):

1. Kővér Márton (meghalt: 1558. május 13.) Soproni Múzeum (1. kép).

1. kép. Kővér Márton 1558. vörös márvány, 152 × 87,5 cm
A cikkben közölt képek a szerző rajzai.

A vörös márvány sírkő jobb oldala erősen lekopott, de a betű-töredékekből majdnem az egész felirat rekonstruálható, csak a második sor végének olvasata bizonytalan. A vésőtől származó hibák is előfordulnak: az első sor végén a „SOPRONIEN-SIS” vagy „SEMPRONIENS-IS” szó elején kimaradhatott egy betű; az ötödik sorban „MADASD” áll „NADASD” helyett, az utolsó előtti sorban „TRE” olvasható a „TER(tio)” helyett. A feliratról hiányzik az életkor jelölése az „ANNO AETATIS SVAE” mellől. A nagybetűs írás egységes, kevés a rövidítés, ligatúra csak egyszer fordul elő, a datálás római számmal történik, a félhangzók jelölése I és V minden esetben.

⁴ A feliratok közlési módjánál a következő művek voltak irányadók: Rudolf M. Kloos: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Darmstadt, 1980.; Érszegi Géza: Paleográfia, in: A történelem segédtudományai, szerk. Bertényi Iván, Bp., 1998, 111–141.; Kubinyi András: Epigraphia, u.o. 142–159.

⁵ „ő maga ... szerkesztette... és foglalta írásba ezt az epitáfiumot” lásd a továbbiakban Gensel János Ádám feliratának fordításánál.

⁶ „Az epitáfiumot legnagyobb részben maga Haynóczi szerkesztette.” Hrabovszky György: Gymnasiologia Evang. A. C. Transdanubiana I–II. 1816. 65–66. (Kézirat a Soproni Evangélikus Gyülekezeti Levéltárban).

MARTINVS CHEVER CIVIS SOPRONIEN
 SIS VIR MORVM INTEGRITATE OMNIQV..
 IS LITERARVM GENERE CLARISSIMVS
 MAGNIFICO VIRO AC DOMINO DOMI
 NO THOMA A MADASD REGNI HVN
 GARIAE PALATINO ET S(upremo) LOCVMT(enen)TI
 Z(=et) VICEM GERENTI A SECRETIS OB
 IIT ANNO AETATIS SVAE A CHRISTO
 NATO M D LVIII DIE TRE(tertio)DECI
 MO MENSIS MAY.

Kövér Márton soproni polgár erkölcsi feddhetetlenségéről és a tudományok minden fájában való jártasságáról igen híres férfiú, a nagyszerű férfinak és úrnak, Nádasdy Tamás úrnak, Magyarország nádorának, legfelsőbb helytartónak és királyi helyettesnek a titkára, meghalt életének 7 évében, a Krisztus születése utáni 1558. évben, május 13-án.⁷

2. Nádasdi Darabos László (meghalt: 1585. október 10-én) Soproni Múzeum (2. kép).

2. kép. Nádasdi Darabos László 1585. vörös márvány, 169 × 81,5 cm

⁷ A sírfelirat szövegét vö. Kövér Márton I. Ferdinándtól 1554. szeptember 25-én, Bécsben kelt nemesi oklevelének szövegével: "... Cum igitur intelligamus te, Martinum Keuer, ex civili quidem, et honesto sanguine ortum nobilitatis tamen lumen ac splendorem minime contigisse, ab initio tamen ita institutum, imbutumque esse, ut iam inde a puero, non obscura generosae indolis inditia ex te elucerent, puerumque te a parente tuo Gregorio Keuer, cive civitatis nostrae Soproniensis ad studia literarum datum, ubi praecipuam adolescentiae tuae partem in iis transegressus, egregie profecisse eoque adminiculo, tibi ad commodiorem prudentiae politicae imitationem ac studium insigniter comparato, subito te in aulam spectabilis et Magnifici Thomae de Nadasd, Regni nostri Hungariae Palatini, ac Locumtenenti nostri et c. contulisse, apud eumque certos annos munere Secretarii functuum, in grauibus nostris, et Regni nostri praedicti rebus, post eundem dominum tuum singulari fide industria, probitate et diligentia nobis et Regno nostro servivisse, et nunc quoque servire..." Győr-Moson Sopron Megye Soproni Levéltára, Lad. XLIV. et TT Nr. 3. (...mivel tudjuk, hogy te, Kövér Márton, polgári és becses vérből származol, s bár a nemesség fényét és ragyogását igen kevésé izeleled, kezdettől fogva mégis úgy fejlődél és gyarapodtál, hogy azután gyermekkorodtól kezdve fénylettek rajtad a nemes jellem kétségtelen bizonyítékai, és atyád, Kövér Gergely, városunknak, Sopronnak polgára téged gyermekként a tudományok megismerésére adott, melyekkel ifjúkorod javarészt eltöltötted, és kimagaslóan haladtál előre, és miután ezt az eszközt kiválóan a politikai bölcsesség megfelelőbb gyakorlására és tanulmányozására fordítottad, váratlanul a nagyszerű és jeles Nádasdi Tamásnak, országunk, Magyarország nádorának, helyettesünknek stb. udvarába kerültél, és nála bizonyos évekig titkári teendők ellátásával a mi, és országunk nehéz ügyei közepette már ekkor is páratlan hűséggel, igyekezettel, becsülettel és szorgalommal szolgáltad uradat és szolgálod most is...)

Vörös márvány sírkő, a szavakat vagy a szókezdő magasabb betű, vagy köztes pont választja el egymástól. Rövidítés nincs, I jelöl i-t és j-t, V jelöl u-t és v-t, arab számokat láthatunk a dátumban is és az életkor megadásánál.

GENEROSA NOBILITA-
TE PRAECLARVS VIR LA-
DISLAVS DARABOS DE
NADASD ANNOS NAT-
VS. 31. OBIIT. 10. DIE. OC-
TOBRIS ANNO DOMI-
NI 1.5.8.5.

Az igaz nemességéről híres férfiú, Nádasdi Darabos László, 31 évesen, az Úr 1585. évében, október 10-én hunyt el.

3. Lackner Kristóf (meghalt: 1631. dec. 29.) Soproni Múzeum (3. kép).

3. kép. Lackner Kristóf 1631. vörös márvány, csonka, az oldalak hossza: 105, 133, 82, 82 cm

A töredékes és a középső részén teljesen lekopott feliratú vörös márvány sírkő első sorában feltehetően a következő szavak álltak: „Epitaphium clariss.”, vagy „Epitaphium illustriss.”.⁸ A hetedik sor betűi alig láthatók, bizonyosra csak a „DIGN.

⁸ V.ö. a Soproni Levéltárban található epitáfiummal. Közli: Kovács József László: Lackner Kristóf élete és kora (1571–1631) Sopron, 2004., 179.

CONS." olvasat vehető, az előtte lévő két szó olvasata bizonytalan, de a meglévő betűtöredékek alapján valószínű.⁹ A felirat rendkívül tömör, majdnem az összes szó rövidítés, sok a ligatúra (CH, NE, AE, MA, GN), a MA(iesta)TIS szó utolsó két betűje fele méretű a felirat többi betűjéhez képest. A szavakat a sorok közepén ferdén elhelyezett két pont választja el egymástól. Az i-j és az u-v hangok jelölése egységesen I és V.

(...)RISS(imi) VIRI
D(omi)N(i) CHRISTOPH(ori) LACKNER(i)
V(triusque) I(uris) D(octoris) SAC(rae) CAES(ariae) REG(iae) MA(iesta)Tis
AUL(ae) FAMIL(iaris) COM(itis) PALAT(ii)
COM(itatus) SOPR(oniensis) IUR(ati) ASSESS(oris)
CERT(orum) PED(i)T(um) CAPITAN(ei)
DEIN NACTA DIGN(itate) CONS(ulis)
(...)
(...)
(...)
(...)
QUI (...)
SIC (...)
SUA IN PAUP(eres) ORPHAN(os)
STUDIOS & CAPTI(vos) SOPR(onienses)
(...)FUIT MUNIFICUS.

(...)a hírneves férfi, Lackner Kristóf úr, aki mindkét jog¹⁰ doktora, a császári és királyi fenség udvari tanácsosa, palotagróf, Sopron megyei esküdt, bizonyos gyalogos katonaság kapitánya, majd elnyerve a polgármesteri méltóságot (...) aki (...) így (...) vagyonát a szegényekre, árvákra, diákokra (...) és a soproni foglyok-(...) (...) bőkezű volt.

4. Artner Farkas (meghalt: 1633. április 9-én, a sírkövet áthelyezték 1753-ban) Sopron, Evangélikus temető (4. kép).

A vörös márvány sírkő felirata jórészt minuskuláris, csupán az „epitaphium” szó, a 4. sorban a „Sacr. Caesar. Regiaeqe Mattis” kifejezés, néhány kezdőbetű és a számok nagybetűsek. Az egyetlen összehasonló rövidítés (MATTIS) és a római számok fölött az első betűtől az utolsóig tartó jellegzetes „kalapos” vízszintes vonal jelzi a rövidítést. A feliraton előfordul a két i-t jelölő y két ponttal a tetején a „filiis” szóban (13. sor). A szavakat térközök választják el egymástól, a kisbetűs írás i és u betűi ékezetesek. A sírkő alsó részéhez később illesztett tábla felirata nagybetűs, ligatúrák csak az AE diftongus írásánál, rövidítés nincs, a félhangzók egységesen I és V betűvel vannak jelölve. A vésőtől származó hiba a „MARMOR” szó első betűje után látható B betű.

⁹ V.ö. a Fridelius szerinti epitáfium szövegével: „...unde honore nobilitatis et consulatus auctus...” Közli: Payr Sándor: Emlékezés Doktor Lackner Kristófról, Sopron szab. kir. város első nagy polgármesteréről, halálának háromszázados évfordulóján. (1571–1631) Sopron, 1932., 40–41.

¹⁰ t. i. a kánon- és világi jog

EPITAPHIVM
 Generosi Dn Wolffgangi Artneri
 Erhardi Filij
 SACRI CAESAR-REGIAE MATTIS
 Aulae Familiaris
 Reip. Soproniensis Quaestoris
 integerrimi
 Iudicis & aequissimi &
 Tandem Consulis prudentissimi
 ex hac
 Multis ex caritatis difficultatibus
 Relictis Vilib
 IV. Filijs & Filiabus II
 Anno MDCXXXIII die IX Aprilis
 Aetatis LVII

MEMOR. ATAVIMEMORIAE SACRVM
 EX
 SACRA MICHAELIS AEDE
 IN SVB. SVORVMQVE SEPVLTVRELOCVM TRANSLATVM
 REPOSVIT
 LEOPOLDVS ARTNER VRBIS CONSVL
 MDCCLIII

4. kép. Artner Farkas 1633. vörös márvány, felső: 150 × 76, alsó: 55 × 76 cm

EPITAPHIVM
 Generosi D(omi)n(i) Wolffgangi Artneri
 Erhardi Filij
 SACR(ae) CAESAR(eae) REGIAE MA(jes)T(a)TIS
 Aulae Familiaris
 Reip(ublicae) Soproniensis Quaestoris
 integerrimi
 Iudicis & aequissimi &
 Tandem Consulis prudentissimi
 ex hac

Multis exantlatis difficultatibus
Relictis VI Lib(eris)
IV Filiis & Filiabus II
Euocati
Anno MDCXXXIII die IX Aprilis
Aetatis LVII.

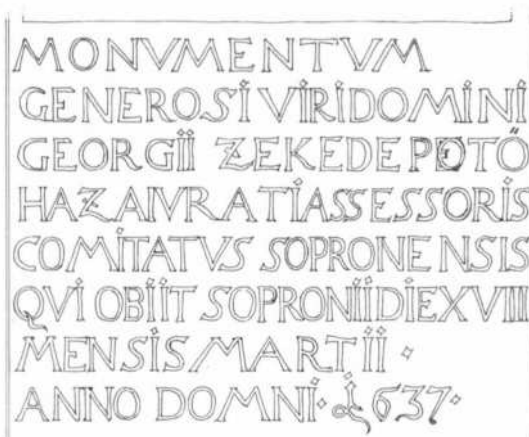
Artner Wolffgangnak (Farkasnak), a nemes úrnak, Erhard fiának síremléke, aki a szent császári és királyi fenség udvari familiárisa, Sopron szabad királyi város feddhetetlen quaestora, igazságos bírása és végül bölcs polgármestere volt, e városért kiállt sok nehézség után, hat gyermeket – négy fiút és két leányt – hagyva hátra, elszóllította az 1633. évben, április 9-én, ötvenhét éves korában.

Az alsó kövön a következő felirat:

MARMOR ATAVI MEMORIAE SACRVM
EX
SACRA MICHAELIS AEDE
IN SVAE SVORVMQVE SEPVLTVRAE LOCVM TRANSLATVM
REPOSVIT
LEOPOLDVS ARTNER VRBIS CONSVL
MDCCLIII

Az ősapám emlékének szentelt márványt a Szent Mihály templomból a saját és az övéinek temetkezési helyére vitette, és újra emeltette Artner Lipót, a város polgármestere, 1753.

5. Petőházi Zeke György (meghalt: 1637. márc. 18-án) Sopron, Bencés (Ferences) templom (5. kép).

5. kép. Petőházi Zeke György 1637. homokkő, 75 × 85 cm

Homokkőbe vésett és festett maiuskuláris felirat, rövidítések és ligatúrák nélkül, a szavak közötti térköz többnyire hiányzik, így majdnem folytonos a szöveg. Sajátos az I betűkön lévő pont (nagybetűs a felirat!), az u-v hang mindenütt V-betűvel jelölve. Római és díszített arab szám egymás mellett szerepelnek a feliraton. Vésési hiba a „Petőháza” szó E-betűje alatt látható O-betű. Hiányzik az I betű a „Sopronensis” és az utolsó sorban a „Domni” szavakból.

MONVMENTVM
GENEROSI VIRI DOMINI
GEORGII ZEKE DE PEOTŐ
HAZA IVRATI ASSESSORIS
COMITATVS SOPRONENSIS
QVI OBIIT SOPRONII DIE XVIII
MENSIS MARTII.
ANNO DOMNI. 1637.

A nemes férfiúnak, Petőházi Zeke György úrnak, Sopron vármegye esküdtjének síremléke, aki Sopronban hunyt el az Úr 1637. évében, március hó 18-án.

6. Egg János Károly (meghalt: 1679. november 6-án, Bécsben temették el) Soproni Múzeum (6. kép).

Nagybetűs felirat, a nevek és a címek nagyobb betűmérettel vésvé. A szavakat térköz választja el egymástól, a szövegben szereplő vessző, kettőspont és pont valódi írásjelek. Rövidítés csak a nevekben és címekben, ligatúra csak az AE diftongusban fordul elő. 12 sor disztichon áll a felirat közepén. A számok római számok. Az Y betű a görög eredetű, vagy görög eredetűnek vélt szavakban fordul elő (crypta, lachrymis (de ugyanitt lacrumis is!)). Az U és V betű használata nem következetes: rigabvnt, sacrum, cvjvs, caussa, stb.. A j hang leírására egy a sorból lefelé kilógó J-betűt használnak (cvjvs, Johannis, adjecto, jvdice).

Psalm.: CXXVI. V(ersus) V. QVI SEMINANT IN
LACHRYMIS IN EXSVLTATIONE METENT.

CHRISTO SACRUM
ET MEMORIAE
ILLUSTRISSIMI DOMINI, DOMINI
JOHANNIS CAROLI,
LIB(er) BARONIS IN EGG ET HUNGER-
SPACH. HEREDITARII BACILLIFERI IN
CARNIOLA ET VINIDORUM MARCHIA.

QUI PIE IN DOMINO MORTUUS VIENNAE
A(nno) M.D.C.L.XXIX.VI. NOVEMBRIS EODEMQUE SEPULTUS.
RELICTO PER TABULAS PIETATIS CAUSSA LEGATO,

CUJUS DE PARTE HOC COEMETERIUM, QUOD PROPTER AUCTUM
PER PESTIS TRVCVLENTIAM NVMERVM DEFVNCTORVM ADJECTO
AD HORTVM AGRO, AMPLIFICANDVM ERAT MVRO CINCTVM EST.

AMPLIFICATA PVTES HIC HORREA MORTIS: AT ERRAS:
MORS PALEAM, DOMINI DEXTERA GRANA LEGIT.
HAEC SEGES HOC AGRO EST: LACRUMIS QVICVNQVE RIGABVNT,
PRO LACRVMIS, IPSO JVDICE, LAETA METENT.
TVM CVLMOS QVOT AGER; NIVEOS TOT SVMMA LAPILLOS
URNA: PII TESTES, TV TOT AMORIS HABES,
PRAELVSTRI EGGIADVM BARO DE SANGVINE, CVJVS
MVNERE SVB MVRO TVTA TOT OSSA CVBANT.
COGNATI AD MVRVM NEC VOS DVBITATE, SORORES,
CONDERE SVLCATO MEMBRA TENELLA SOLO:
PLANTAS DONEC HERI PARADISO HIC INFERET HORTVS
HORREAQVE HIC COELI FRVGE REPLEBIT AGER.

ILLVSTRISSIMORVM PARENTVM

D(omi)N(i) GEORG(ii) HANNIBAL(i) L(iberi)B(aronis) IN EGG. ET
HUNGERSPACH &c.

D(omi)N(ae) SUSANNAE DOROTHEAE L(iberae)B(aronissae) AB EIBESWALD &c.
FILIAE DVAE.

DOROTHEA CATHARINA. NAT(a) NEAPOL(i) AVSTR(iae)

A(nno) M.DC.LXXIX. XXVII. AVG(usti)

REGINA ELISABETA. NAT(a) VIENN(ae) AVSTR(iae)

A(nno) M.DC.LXXX.XX. OCTOB(ris)

DENATAE AMBAE SEMPRON(ii) PANN(oniae) ILLA A(nno) MDC. LXXXI. XVIII.
FEBR(uarii)

HAEC A(nno) M. DC. LXXX. XXXI. DECEMB(ris) HIC CONDITAE SUB SPE BEATAE
RESVRRECTIONIS CVRATA PER ILLVSTRISS(imos) PARENTES CRYPTA.

„Akkik könnyek közt vetnek, örömben aratnak majd.” (126. zsoltár 5. sor)

Krisztusnak és a hírneves János Károly úr, Egg és Hungerspach bárója, Carniola és Vinidorum Marchia¹¹ örökös ura emlékének szentelve, aki az Úrban jámborul halt meg 1679. november 6-án, Bécsben, és ott is lett eltemetve, azután, hogy végrendeletében kegyesen adományt hagyott hátra, melynek egy részéből lett fallal körülvéve ez a temető,¹² amit azért kellett a szántóföld temetőkerthez való csatolásával megnagyobbítani, mert a pestisjárvány miatt megnőtt a halottak száma.

Megnőtt – gondolod – itt a halál kamarája, de tévedsz:
pelyvát gyűjt a halál, Isten jobbja magot.
Ez van vetve e földbe: s akárki is öntözi könnyel,

¹¹ A Krajnai hercegség területén: Carniola Inferior, Carniola Superior, Carniola Media, illetve Vinidorum Marchia.

¹² coemeterium, azaz cinterem = temetőkerthely, a görög κοιμητήριον (alvóhely, nyughely) szóból.

könnyeiért Bíránk ad majd bő aratást.
 S akkor ahány szárat bír e föld, hősín követ annyit
 bír csereped:¹³ tanúk ők, mennyire nagyszívú vagy:
 Híres, vérbeli Egg báró, adományaid által
 fal védelme alatt oly sok csont fekszik.
 Fal mellé, rokonok, ne habozzatok, és ti se, hűgok,
 rejteni szántóba gyenge halottaitok!
 Mígnem e kert a palántákat megtermi a Mennynek,
 És megtölti e föld maggal az égbeli csűrt.

6. kép. Egg János Károly 1679. homokkő, 336 × 208 cm

¹³ Az urna itt: sorshúzó edény, „lapilli nivei” (atrique): szavazókvacsok élet és halál feletti szavazásnál.

A nemeslelkű szülők, Georg Hannibal úr, Egg és Hungerspach bárója és Susanna Dorothea úrnő, Eibeswald bárónője, és két leányuk (t.i. emlékének): Dorothea Catharina, aki Bécsújhelyen, 1679. augusztus 27-én született, és Regina Elisabeta, aki Bécsben, 1680. október 20-án született. Mindketten Sopronban, Pannóniában haltak meg, egyikük 1681. február 18-án, másikuk 1680. december 31-én. Itt lettek eltemetve a boldog feltámadás reményében, a kriptát jeles szüleik csináltatták.

7. Dobner János András (meghalt: 1683. szept. 23.) Soproni Múzeum (7. kép).

7. kép. Dobner János András 1683. homokkő, 173 × 94 cm

Nagybetűs felirat, az egyforma sorokból a nevek és címek magasságukkal kiemelkednek. Kevés rövidítés, a betűk fölött vonallal jelölve, ligatúra csak az AE diftongusban van. A j hang jelölése I- betűvel, a v hang V-betűvel, az u hang U- betűvel történik. A szavakat térköz választja el, a számok római számok, az utolsó sor „et” kötőszócskája minuskuláris.

AD HOC MONUMENTUM SITUS EST
 GENEROSUS D(omi)NUS IOHANNES ANDREAS DOBNERUS
 IN CURIA PATRIA PRIMUM NOTARIUS IURATUS
 DEIN SENATOR SPECTATISSIMUS.
 NOBILITATIS ET VIRTUTUM, QUIBUS AVI CLARUERUNT
 BENEDICTUS DOBNERUS I(uris) C(onsul)T(us) IN FRANCONIA ANTE HOC
 SECULUM CELEBRIS ET SEBASTIANUS B(ene)F(iciarius) SUNDICUS

DE HAC CIVITATE MERITISSIMUS
EX ASSE HAERES HOC EST:
IN IURE CONSULTUS IN RE PUBLICA IUSTUS
IN CONSILIIS ARDUUS. IN NEGOTIIS GERENDIS PROMPTUS,
QUI OB EXIMIAS ANIMI DOTES
CIVIBUS OMNIBUS CHARUS
BEATORUM NUMERO CHARIOR
SALVATORI SUO CHARISSIMUS
PRAECOCI HEU SI ANNOS AET(atis) XXXV. SED MATURO SI
VITAM LAUDABILITER ACTAM SPECTES OBITU
OMNIBUS BONI EXEMPLI MEMORIAM RELINQVENS
ANIMAM COELO PLACIDE REDDIDIT
A(nno) O(rbis) R(edempti) M.DC.LXXXIII. D(ie) XXIII. SEPTEMBRIS
PERENNATURAE SUA VISSIMI MARITI MEMORIAE POS(uit)
VIDUA MOESTISSIMA EVA NATELIA CUM ORPHANIS
IOHANNE THEOPHILO ET SUSANNA ELISABETHA.

E síremlék alatt nyugszik a nemes Dobner János András úr, először városi jegyző, majd igen tekintélyes szenátor. A nemességet és az erényeket – melyekről ősei is híresek voltak, Dobner Benedek Frankföldön¹⁴ volt híres jogtanácsos a múlt században, Dobner Sebestyén pedig prokurátorként¹⁵ e várossal kapcsolatban szerzett komoly érdemeket – mind egy szálig örökölte: a jogban tudós, a közügyekben igazságos, elhatározásaiban szilárd, az ügyes-bajos dolgok vállalásában készséges, aki rendkívüli lelki adottságai miatt minden polgár előtt kedves, még kedvesebb a boldogok előtt, Megváltójának pedig a legkedvesebb volt. Jaj, ha 35 éves korát tekinted, túl korán, de ha dicséretesen leélt életét nézed, érett korban távozott, mindnyájunknak a jó példa emlékét hagyva hátra, lelkét megbékélve adta vissza az égnek, a Megváltás 1683. évében, szeptember 23-án. Állíttatta Natl Éva, a gyászoló özvegy az árvákkal János Teofillal és Zsuzsanna Erzsébettel együtt, hogy a legdrágább férj emléke örökké éljen.

8. Durnberger Krisztina (meghalt: 1685. aug. 13.) Soproni Múzeum (8. kép).

Vörös márvány sírkőre vésett, teljes szépségében megmaradt nagybetűs felirat, a nevek és a „vivit”(él) szó emelkedik ki méretében a többi közül. Több jellegzetes rövidítés látható: a melléknév felsőfokú -issimus végződéséből az -im- szótag elhagyása, ezt a betűk fölötti vízszintes vonalka jelzi; a plur. dat./abl. -bus végződéséből az -us elhagyása egy 9-eshez hasonló jel használatával, a -que tapadó-szócskából elmarad a -ue, és ezt a Q farkincájának az áthúzása jelzi. Egymásba vésett betűk a Krisztus monogram betűi: a görög ΧΡΙΣΤΟΣ (Christos) szó első két betűjéből. Az u és v hang jelölése a kiejtés szerint, i és j nincs megkülönböztetve. Térköz a szóelválasztó, a számok római számok.

VIVIT

¹⁴ Franken, Németország területén.

¹⁵ *sundicus* (Σύνδικος) = *advocatus*

IN CHRISTO REDEMTORE INTER COELITES
 NOBILISS(im)A OMNIBUSQ(ue) SEXUS SUI VIRTUTIB(us) ORNATISS(im)A
 DOMINA ANNA CHRISTINA NATELIA
 NATA DURNBARGERA.
 QUAE STATIM A MORTALI SATU AD (im)MORTALITATEM INITIATA
 TOTAM NOBILIORI HUIC ORTUI VITAM CONSIMILEM DUXIT.
 SUMMA IN DEUM RELIGIONE AC PIETATE,
 ILLIBATO ERGA MARITUM AMORE AC OBSEQUIO
 TANTAQUE MORUM SIMPLICITATE AC INNOCENTIA.
 UT VEL HAC SOLA ANIMUM MARITI
 CUM QUO IMPROLES AN(nos) XXVII SED SUAVISS(im)E CONVIXERAT.
 ABUNDE SOLARETUR
 CUMQ(ue) TOTA VITA AD IMMORTALITATEM ADSPIRASSET
 TANDEM SINE SENSU FERE MORTIS OBDORMISCENTIQ(ue) SIMILIS
 MORTALITATEM EXUIT.
 A(nno) XP(=Christi) MDCLXXXV. D(ie) XIII. AUG(usti)
 POSTQUAM EXPLEVIT ANNOS XLVI. M(enses) V. D(ies) VI.
 RELIQUIAS PIENTISSIMAE DESIDERATISSIMAEQ(ue) CONIUGIS
 SUB INDUBITATA SPE RESTITUTIONIS MOEST(us) HIC CONDIDIT
 LEOPOLDUS NATL DE RUST H(oc) T(empore) CONSUL.

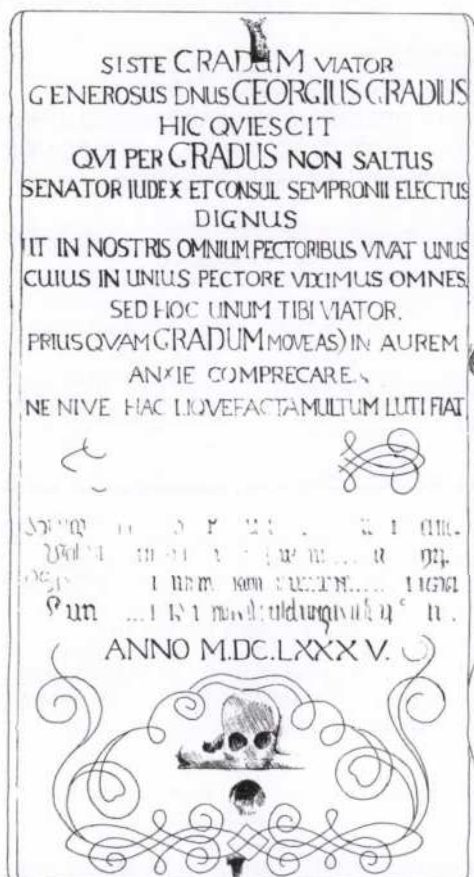

8. kép. Durnberger Krisztina 1685. vörös márvány, 206 × 110 cm

Él az égiek között, a megváltó Krisztusban az igen előkelő és nemének minden érényével ékes Natl (született: Durnberger) Anna Krisztina úrnő, aki halandó születésével azon nyomban halhatatlanságra kereszteltetett, egész életét e nemesebb

kezdethez hasonlóan élte: Isten iránti igen nagy vallásos buzgóságával és kegyességével, férje iránti töretlen szeretetével és engedelmességgel, erkölcsének oly nagy tisztaságával és ártatlanságával, hogy akár ezzel önmagában is bőségesen kárpótolhatta férje lelkét, akivel bár igen nagy szeretetben, de gyermektelenül élt együtt 27 évet, és mert egész életével a halhatatlanság felé igyekezett, végül, szinte a halál érzete nélkül, mintha csak elaludna, úgy vetette le a halandóságot, Krisztus Urunk 1685-ik évében, augusztus 13-án, miután negyvenhat évet, öt hónapot és hat napot élt. Igen kegyes és nagyon drága hitvesének földi maradványait a feltámadásba vetett megingathatatlan reményével itt temette el a gyászoló Natl Lipót, Ruszt jelenlegi polgármestere.

9. Grád György (meghalt: 1685.) Soproni Múzeum (9. kép).

9. kép. Grád György 1685. homokkő, 460 × 260 cm

Az erősen kopott feliratú kőlap nem sírkő, hanem Grád György kriptájának fedőlapja. Középtájon egy mára olvashatatlaná vált kisbetűs német nyelvű szöveg állt. A latin szöveg nagybetűs, a sorok azonos magasságúak, csak a név és az arra rímelő „gradus” szó betűi emelkednek ki magasságukkal. Rövidítés csupán egy van (DNUS), ligatúra nincs, térköz választja el egymástól a szavakat, a számok római számok, V és U használata a kiejtés szerinti.

A felirat szójátékra épül: a Grád név latinus formájának (Gradius) és a latin gradus (lépés, lépcső) szónak az összecsengésére.

SISTE GRADUM VIATOR
GENEROSUS D(omi)NUS GEORGIUS GRADIUS
HIC QVIESCIT
QUI PER GRADUS NON SALTUS
SENATOR JUDEX ET CONSUL SEMPRONII ELECTUS
DIGNUS
UT IN NOSTRIS OMNIUM PECTORIBUS VIVAT UNUS
CUIUS IN UNIUS PECTORE VIXIMUS OMNES
SED HOC UNUM TIBI VIATOR,
PRIUSQVAM GRADUM MOVEAS) IN AUREM
ANXIE COMPRECARES
NE NIVE HAC LIQVEFACTA MULTUM LUTI FIAT.
.....
.....
.....
.....
ANNO MDCLXXXV.

Állj meg vándor, itt fekszik a nemes Grád György úr, aki lépésenként és nem ugrásokkal lett Sopronban választott szenátor, bíró és polgármester (consul). Méltó arra, hogy mindnyájunk szívében egyformán éljen, hiszen egyedül az ő szívében mind benne élünk, de – mielőtt tovább lépsz – vándor, azért az egyért a fülem mellett remegve könyörögi, hogy ha e hó elolvadt, ne legyen túl sok a sár!

(...)

1685.

10. Reichenhaller Richard (meghalt: 1694. máj. 11.) Soproni Múzeum (10. kép).

Homokkőre vésett, erősen megkopott, rendkívül terjedelmes, 53 sorból álló nagybetűs felirat, az egyforma sorok közül csak a nevek és címek emelkednek ki nagyobb méretű betűikkel. A 12 sor olvasata a szövégek hiánya miatt bizonytalan. Rövidítés nagyon kevés, ligatúra nincs, J betű csupán a „Juditha” névben fordul elő, az U és V használata a kiejtést követi. A szavakat térköz választja el egymástól, írásjelek elszórtan láthatók. Római számok.

DEO IMMORTALI SACRUM
ET PERENNI HONORI
VIRI
GENEROSI NOBILISSIMI ET AMPLISSIMI
D(omi)NI RICHARDI REICHENHALLERI
QUI HONESTE NATUS ET A PUERO RECTE INSTITUTUS
TOTUM SE AD IURIS PATRII STUDIUM CONTULIT.
UBI VIRORUM IURIS CONSULTISS(im)ORUM DUCTU ASSIDUE IN IUDICIIS VERSATUS
PRUDENTISSIMUS EORUM, QUI DE IURE RESPONDENT, EVASIT.
SOLIDAQUE LEGUM SCIENTIA ET PERITIA
MULTUM SIBI GRATIAE ET DIGNITATIS APUD REGNI PROCERES ET ORDINES
CONCILLAVIT AMPLISSIMIS FUNCTUR(us) HONORIBUS DESTINANTIBUS VOLENTIA
TACTURUS FUISSET.
ILLE VERO EXIMIAS ANIMI DOTES PATRIAE SE CUM IMPRIMIS DEBERE RATUS
LAUTIORI APUD ALIOS CONDITIONI MEDIOCREM DOMI FORTUNAM PRAETULIT
ARCTIORIQUE INSUPER NEXU FIDEM CIVIBUS OBLIGATURUS
E PRIMARIA PATRITIORUM FAMILIA CONIUGEM DUXIT:
NOBILISSIMAM LECTISSIMAMQUE VIRGINEM,
MARIAM MAGDALENAM KRÄMERAM
QUACUM ANNOS X. CONCORDISSIME CUM CONVIXISSET
OB PESTIS CONTAGIUM SECUM PROFUGAM EADEM LUE CUM DUOB(us) LIBERIS
AMISIT TOTIDEM ETIANUM SUPERSTITIBUS
GEORGIO RICHARDO PATRIS AEMULO ET ANNAMARIA VIRGINE.
IN DIVINA VOLUNTATE PIA MENTE ACQUIESCENS
POST QUINQUENNEM SOLITUDINEM AUSPICATO CONIUGIUM ITERAVIT.
SEMPERQUE POST HAC SIMILIS ITA SE PUBLICE GESSIT
UT ILLIUS BENE MERENDI DE PATRIA STUDIUM UBIQUE ENITESCERET,
EO NOMINE CIVIBUS CHARUS A(nno) MDCLXXXV. IN SENATUM LECT(us) EST.
IN QUO ORDINE TOTO QUINQUENNIO PULCHERRIME OMNIUM STETIT.
CUM ENIM SUMMAM EIUS IN CAPIENDIS CONSILIIS PRUDENTIAM
TUM VERO FIDEM AC RELIGIONEM IN DANDIS CORDATI PERSPEXERUNT. EAQUE RE
COMMUNIBUS SUFFRAGIIS PRAETOREM CREARUNT.
QUOD ILLE MUNUS POSTQUAM SINGULARI INTEGRITATE ET ABSTINENTIA EXPLEVIT.
DELATUM SIBI OMNIUM SENTENTIA CONSULATUM INVITE SUSCEPIT.
TANTUM ENIM ONERIS HONOS ISTE VIRO IMPOSUIT,
UT CONSERVATA DIFFICILLIMIS TEMPORIBUS RESP(ub)LICA
INGENTIBUS ILLI CURIS ET SOLLICITUDINIBUS CONSTITERIT
CUM IAM SATIS EI HONORUM, SATIS SUPERQUE MOLESTIARUM ESSET
DEPOSITIS QUOS BIENNIUM GESSERAT FASCIBUS CONSULARIBUS
PAUCIS DIEBUS POST NON SINE INGENTI BONORUM MOERORE
SPE AC FIDUCIA IN CHRISTUM SERVATOREM PLENUS DECESSIT.
A(nno) XP(=Christi). MDCIXCIV. D(ie) XI. MAI. POSTQUAM VIXIT A(nnos) LV. M(enses)
VI.

FRUERE MARITE MI DULCISIME MELIORIS VITAE GAUDIIS
DUM SOLUTA CORPORIS HUIUS COMPAGE
ET MISTIS AMBORUM CINERIBUS MENTES NOSTRAE SOCIENTUR
TOTAQUE OLIM ANGELICO CONSORTIO TIBI IUNGAR
TUA JUDITHA ARTNERA

CONJUGII NOSTRI HEU NIMIUM BREVIS
 CUIUS IIX ANNI ET XI MENSES PER QUOS INDULGENTISSIME ME COMPLEXES
 VIX TOTIDEM MOMENTA FUISSE MIHI IAM VIDENTUR
 AD SUPREMUM HABITUM IN GRAVISSIMO LUCTU VICTURA MEMOR,
 QUAE TIBI CUM RELICTIS AMORIS CONIUGALIS PIGNORIBUS,
 LEOPOLDO QUILIELMO, CHRISTINA ROSINA ET MARIA CATHARINA
 DEBITAE HOC PIETATIS MONUMENTUM MOESTISSIMA POSUI.

DEO IMMORTALI SACRUM.
 ET PERENNI HONORI
 VIRI
 GENE ROSI NOBILISSIMI ET AMPLISSIMI,
 DNI RICHARDI REICHENHALLERI.
 QUI HONESTE NATUS ET A PUERO RECTE INSTITUTUS.
 TOTUM SE AD ILLIUS PATRII STUDIIUM CONTULIT.
 UBI VIRO RUM IURIS CONSULTISSORUM DUCTU ASSIDUE IN IUDICIIS VERSATUS.
 PRUDENTISSIMUS. EORUM QUI DE IURE RESPONDENT. EVASIT.
 SOLIDAQUE LEGUM SCIENTIA ET PERITIA
 MULTUM SIBI GRATIAE ET DIGNITATIS APUD REGNI PROCERES ET ORDINES CONCILIAVIT.
 AMPLISSIMIS FIUCTUR HONORIB. DESTINANTUR. VOLENTIA TACTURUS FUISSIT.
 ILLE VERO EXIMIAS ANIMI DOTES PATRIAE SE CUM PRIMIS DEBERE RATUS
 LAUTIORI APUD ALIOS CONDICIONI MEDIOCREM DOMI FORTUNAM PRATULIT
 ARCTIORIQUE INSUPER NEXU FIDEM CIVIBUS OBLIGATURUS.
 PRIMARIA PATRICIORUM FAMILIA CONIUGEM DUXIT.
 NOBILISSIMAM LECTISSIMAMQUE VIRGINEM
 MARIAM MAGDALENAM KRÄMERAM
 QUA CUM ANNOSEX. CONCORDISSIME CUM CONVIVISSET.
 OB PESTIS CONTAGIUM SECUM PROFUGAM EADEM LUE CUM DVOB LIBERIS AMISIT
 TOTIDEM ET IANUM SUPERSTITIBUS
 GEORGIO RICHARDO PATRIS AMULO ET ANNA MARIA VIRGINE
 IN DIVINA VOLUNTATE PIA MENTE ACQVIESCENS
 POST QUINQUENNEM SOLITUDINEM AUSPICATO CONIUGIUM ITERAVIT
 SEMPERQUE "II POSTHAC SIMILIS ITA SE PUBLICE GESSIT
 VT ILLIUS BENE MERENDI DE PATRIA STUDIUM UBIQUE ENITESCERET
 EO NOMINE CIVIBUS CHARUS A. J. XXXV IN SENATUM LECTEST
 IN QVO ORDINE TOTO QUINQUENNIO PULCHERRIME OMNIUM STETIT.
 CUM ENIM SUMMAM EIUS IN CARENDIS CONSILIIS PRUDENTIAM
 TUM VERO FIDEM AC RELIGIONEM IN DANDIS CORDATI PERSEPERIUNT
 EAQUE RECOMMUNIBUS SUFFRAGIIS PRÆTOREM CREARUNT
 QUOD ILLE MUNUS POSTQUAM SINGULARI INTEGRITATE ET ABSTINENTIA EXPLEVIT
 DELATUM SIBI OMNIUM SENTENTIA CONSULATUM INVITE SUSCEPIT
 TANTUM ENIM ONERIS HONOS ISTE VIRO IMPOSUIT
 UT CONSERVATA DIFFICILLIMIS TEMPORIBUS RESPUBLICA.
 INGENTIBUS ILLI CURIS ET SOLLICITUDINIBUS CONSTITERIT
 CUM IAM SATIS EI HONORUM SATIS SUPERQUE MOLESTIARUM ESSET
 DEPOSITIS QUOS BIENNIIUM GESSERAT FASCIBUS CONSULARIBUS
 PAUCIS DIEBUS POST NON SINE INGENTI BONORUM MEMORE
 SPE AC FIDUCIA IN CHRISTUM SERVATOREM PLENUS DECESSIT
 A. M. D. C. C. C. C. I. C. I. V. D. XI. MAI. POSTQUAM VIXIT A. LV. M. VI.

FRUERE MARITUM DULCISSE MELIORIS VITAE GAUDIIS
 DUM SOLUTA CORPORIS HUIUS COMPAGE
 ET MISTIS AMBORUM CENERIBUS MENTES NOSTRAE SOCIENTUR
 TOTAQUE OLIM ANGELICO CONSORTIO TIBI IUNGAR
 TUA JUDITHA ARTNERA
 CONIUGII NOSTRI HEU NIMIUM BREVIS
 CUIUS IIX ANNI ET XI MENSES PER QUOS INDULGENTISSIME COMPLEXES
 VIX TOTIDEM MOMENTA FUISSE MIHI IAM VIDENTUR
 AD SUPREMUM HABITUM IN GRAVISSIMO LUCTU VICTURA MEMOR
 QUAE TIBI CUM RELICTIS AMORIS CONIUGALIS PIGNORIBUS,
 LEOPOLDO QUILIELMO CHRISTINA ROSINA ET MARIA CATHARINA.
 DEBITAE HOC PIETATIS MONUMENTUM MOESTISSIMA POSUI

10. kép. Reichenhaller Richard 1694. homokkő. 345 × 226 cm

A halhatatlan Istennek és az örökbecsű férfiúnak, a nemes, előkelő és nagyszerű Reichenhaller Richard úrnak szentelve, aki tisztességben születvén gyermekkorától kezdve helyesen tanítottatott, magát egészen a hazai jog tanulmányozásának szánta, és mivel állandóan a bíróságokon forgolódott a jogban legbölcsebb férfiak vezetése alatt, a legokosabbá lett azok között, kik a jogban szakértők, és a törvényekben való biztos tudásával és jártasságával az ország előkelői és rendjei előtt sok kegyet és méltóságot szerzett magának, s bár a legfényesebb tisztségek betöltésére lett volna hivatott, mégis úgy gondolta, hogy szellemének rendkívüli adottságaival elsősorban hazájának tartozik, a másutt rá váró fényesebb lehetőségnek elébe helyezte az itthoni középszerűbb sorsot, és ezen felül szorosabb köteléssel akarta megerősíteni a polgárság iránti hűségét, a patríciusok elsőrangú családjából vette nőül az igen előkelő és gyönyörű hajadont, Mária Magdalena Krämert, akivel tíz évig élt igen nagy egyetértésben, de mikor a pestisjárvány miatt vele együtt menekült, e ragály következtében őt is és két gyermekét is elveszítette. Azonban két másik gyermeke életben maradt, az atyjához hasonló György Richárd, és a hajadon Anna Maria. Az isteni akaratban kegyes lélekkel megnyugodván ötévi egyedüllét után jó előjellel újra házasságot kötött, és mindig ugyanúgy viselkedett ezután a nyilvánosság előtt, hogy mindenütt láthatóvá váljék az ő igyekezete, hogy hazájával kapcsolatban kíván jó érdemeket szerezni. Ezért e polgárságnak kedves embert 1685-ben a tanácsba választották, ahol teljes őt esztendőn keresztül mindenki közt a legderekabban töltötte be hivatalát. Mivel pedig az értelmes emberek jól látták mind nagy bölcsességét az elhatározásaiban, mind lelkiismeretességét és megbízhatóságát a tanácsadásaiban, ezért egyhangú szavazással bíróvá választották. Miután ezt a tisztséget páratlan becsületességgel és feddhetetlenséggel töltötte be, az egyöntetű véleménnyel ráruházott polgármesteri hivatalt már nem szívesen vállalta. E tisztség ugyanis igen nagy terhet rótt a férfiú vállára, mert hogy a várost¹⁶ a legnehezebb időkben is megőrizze, mérhetetlen fáradalmaiba és gondjaiba került. Amikor már elege volt a tisztségekből és fölöttébb elege volt a terhekből, letette a polgármesteri hivatali jelvényeket, amiket két évig viselt. Néhány nappal ezután, a derék emberek igen nagy szomorúságára, a megváltó Krisztusban való hittel és reménnyel telve távozott, Krisztus Urunk 1694-ik évében, május 11-én, miután 55 évet és 6 hónapot élt.

„Drága férjem, a jobb élet örömeit fogod élvezni, ha majd testem szerkezetének felbomlása után, hamvaink összevegyülése által egyesül majd a lelkünk, és akkor angyali sorsközösséggel leszek hozzád kötve, én, a te Artner Juditod. Emlékezve a mi, jaj, túlságosan rövid házasságunkra, melynek 8 éve¹⁷ és 11 hónapja – mialatt igen gyöngéden szeretnél engem – szinte csak ennyi pillanatnak tűnik nekem. A legmélyebb gyászban fogok élni utolsó leheletemig, aki hitvesi szerelmünk megmaradt bizonyosságaival, Lipót Vilmostal, Krisztina Rozinával és Mária Katalinnal együtt a neked kijáró kegyelet ezen emlékét igen nagy gyászomban állíttattam.”

11. Pók Lőrinc (meghalt: 1706. dec. 25.) Soproni Múzeum (11. kép).

Vörös márvány sírkő 16 sornyi felirattal, ebből 10 sor egy hatsoros disztichon 10 sorba tördelve. A betűk mind méretükben mind formájukban vegyesek, majuskuláris és minuskuláris alakok egyaránt előfordulnak (D és d, I és i, y), a nevek kezdőbetűi és a

¹⁶ res publica itt = civitas regia et libera

¹⁷ A tőszámnév jelölése nem hagyományos, VIII helyett IIX.

sorkezdő betűk magasabbak a többinél. Az U és V használata sajátos: szó elején V, szó belsejében U látható (pl. „viuere”), a rövidítés felső vonallal van jelölve, a számok arab számok, az y betű két ponttal a tetején két i jelölésére szolgál az oby (obiit) és a Soprony (Sopronii)¹⁸ szavakban. A tömörítés jellegzetes eszköze a feliratban a magasabb T betűk keresztvonalai alá bevéssett alacsonyabb betűk. A hónap megadása a dátumban számjegy és betűk kombinációja: XBRIS: X= decem-bris.

REUERENDISSIMUS DO(mi)NUS
 LAURENTIUS POK ABBAS S(ancti)
 IACOBI DE SILIZIO LIBERAE REGIAE CIUITA:
 TIS SOPRONIENSIS PLEBANUS AETATIS SUAE 58.
 OBYT IN PATRIA SUA SOPRONY ANNO D(omi)NI
 1706 DIE 25 X(=decem-)BRIS

NON EST CREDE MICHI SAPIENTIS DICERE
 VIUAM
 SERA NIMIS VITA EST CRASTINA VIUE HODIE
 CUM TUMULUM CERNIS CUR NON MORTALIA
 SPERNIS.
 TALI NAMQUE DOMO CLAUDITUR OMNIS HOMO
 QUID VALET ARGENTUM QUIDUE ANNIS
 VIUERE CENTUM
 POST MORTEM FUMUS PULUIS ET UMBRA
 SUMUS.

REUERENDISSIMUS D(omi)NUS
 LAURENTIUS POK ABBAS S:
 IACOBI DE SILIZIO LIBERAE REGIAE CIUITA:
 TIS SOPRONIENSIS PLEBANUS AETATIS SUAE 58.
 OBYT IN PATRIA SUA SOPRONY ANNO D(omi)NI
 1706 DIE 25 XBRIS

NON EST CREDE MICHI SAPIENTIS DICERE
 VIUAM
 SERA NIMIS VITA EST CRASTINA VIUE HODIE
 CUM TUMULUM CERNIS CUR NON MORTALIA
 SPERNIS.
 TALI NAMQUE DOMO CLAUDITUR OMNIS HOMO
 QUID VALET ARGENTUM QUIDUE ANNIS
 VIUERE CENTUM
 POST MORTEM FUMUS PULUIS ET UMBRA
 SUMUS.

11. kép. Pók Lőrinc 1706. vörös márvány. 194 × 98 cm

¹⁸ locativus

A tiszteletre méltó Pók Lőrinc, a zselici Szent Jakab monostor apátja¹⁹, Sopron, szabad királyi város plébánosa életének 58. évében hunyt el szülőföldjén, Sopronban, az Úr 1706. esztendejében, december 25-én.

Higgy nekem, ostobaság azt mondani „élni fogok majd”.

Élj ma: a holnap léte túl késői neked.

Sírt amikor látsz, hogyhogy nem vedted el, mi mulandó,

mert hisz mindegyikünk így lakhelyre kerül.

Mit használ az ezüst, s mit száz esztendeig élni:

jó a halál, s mi vagyunk árnyék, füst és por.

12. Gensel János Ádám (meghalt: 1720.) Soproni Múzeum (12. kép).

12. kép. Gensel János Ádám 1720. homokkő. 207 × 102 cm

¹⁹ Zselicszentjakab (ma: Kaposszentjakab)

A felirat az ókori latin feliratokon szokásos szakrális „Diis Manibus” formulával kezdődik, eredetileg a „holtak szellemeinek”, vagy az „alvilági isteneknek” értelemben fordítható, itt azonban a név genitivusa és a „sacrum” szó mellett az elhunyt szellemét érthetjük alatta. A majuskuláris felirat betűi és sorai nagyságukban is és formájukban is teljes mértékben egységesek, a szavakat középmagasságban elhelyezett pontok választják el egymástól, az i és j hangot I, az u és v hangot egységesen V betű jelöli. A rövidítések jelöletlenek, és az elhunyt címeinek leírásában fordulnak csak elő, a felirat jó részében egyáltalán nincsenek. Ligatúrákat sem láthatunk, a 12. sor végén a „constiterit” szó utolsó két betűje helyhiány miatt az -er szótagra lett rávésve. Nincs szám a szövegben.

DIIS MANIBVS
IOANNIS ADAMI GENSELI
PHILOS(ophiae) QVONDAM ET MED(icinae) D(octoris)
LIB(erae) REG(iae)Q(ue) CIVITATIS SEMPRONIENSIS PHYSICI ORD(inarii)
ACAD(emiae) IMP(erialis) NAT(urae) CVR(iosorum) ADIVNCTI
COGNOM(ine).DIODORI.
SOCIET(atis) BEROL(inensis) REG(iae) COLLEGAE
SACRVM
LIBERALIVM ILLE ARTIVM AMORE ET CVLTV ENITVIT
CONSILIO ET OPE ARTIS SALVTARIS MVLTV PROFVIT
DIVVS VIVOS VT IVVARET EXCITARET ET SERVARET
PATRIAE IVVENTVTI ADMINICVLA STVDIORVM
TESTAMENTARIA LEGE LIBERALITER CONSTITERIT
TANTO SECVLI SVI PODALYRIO ET MAECENATI
LONGIORE VITA DIGNO
MAGISTRATVS SEMPRONIENSIS
TABB. (tabularum) TESTAMENTI NOMIN(e). EXSECVTOR
HOC P(onendum) C(uravit) MONVMENTVM

NVNC AVDI VIATOR
QVID DE SE QVID DE TE QVID DE NOBIS OMNIBVS SENSERIT
DESIDERATISSIMVS NOSTER GENSELIVS
SVAE ILLE SIBI MORTALITATIS CONSCIVS
IPSE HOC SIBI COMPOSVIT ET IN SCRIPTIS RELIQVIT
EPITAPHIVM
MVLTVS OLIM IVVANDOS ANTIDOTIS IVVIT
FATI NECESSITATE NONDVM OCCVPATOS
SE VERO EADEM PRAEVENTVM IVVARE
VOLVIT DEBVIT NON POTVIT
ORTVS MORTVVS OBITVRVS.

Gensel János Ádám kegyes szellemének szentelve,²⁰ aki egykor filozófiai és orvosdoktor, Sopron szabad királyi város tiszti főorvosa, a Császári Természettudósok Társaságának Diodoros néven adjunktusa, a Berlieni Királyi Társaság tagja volt.²¹

A szabad művészetek²² iránti szeretetével és azok művelésében kimagaslott. Sokaknak volt hasznára tanácsával és gyógyító művészetének erejével, és hogy megdicsőülve (t.i. halála után) segítse, erősítse és megőrizze az élőket, hazája ifjúságának végrendeletileg kegyesen ösztöndíjat alapított. Kora ily nagy Podalyriusának²³ és Maecenasának – ki hosszabb életre lett volna méltó – Sopron város tanácsa, mint végrendeletének²⁴ végrehajtója állíttatta e síremléket.

Most pedig hallgasd meg, vándor, mit gondolt magáról, rólad s rólunk mindnyájunkról a mi drága Genselünk, aki mikor már tudta, hogy meg fog halni, maga írta és hagyta hátra írásban e sírfeliratot: Egykor sok gyógyításra szoruló mentett meg szereivel,²⁵ kiket nem ért még el a végzet, de amikor őt érte el, önmagán segíteni – noha akarta, és illett is volna – nem tudott. Halandónak született, meghalt.

13. Hajnóczy Dániel (meghalt: 1747. febr. 26.) Soproni Múzeum (13. kép).

A domború homokkő sírkőlap nagybetűs feliratának sorai is és betűi is egységesek (eltekintve a szövegben szereplő két név kissé magasabb betűitől), a szavakat általában térköz választja el egymástól, de látunk példát a folytonos írásra is (3., 4., 10., stb sor). A lekopott és többször újra vésett latin szöveg rekonstruálható Hrabovszky György 1816-os Gymnasiologia-ja alapján, melyben a sírkövön olvasható, akkor még teljesen ép feliratot pontosan lejegyezte.²⁶ Eszerint a feliraton látható hibák javítása: QVBRIS: Quadis, ARRILES: Apriles, DESVLIORIA: desultoria, PESTILENIIA: pestilentia, GIMNASII: gymnasii, DISCIPVIVS: discipulus, MARTLAS: Martias, SISIPHO: Sisyphio, PERFRVITVS: perfruitur. Ligatúra nincs, a rövidítés is kevés, a római számokban az M és D alakja sajátos. J betű csupán a nevekben fordul elő, az u és a v hang írása egyaránt V-betűvel történik. Az utolsó, zárójelbe tett mondat Hrabovszky leírásában szerepel, azonban Csipkés Kálmánnál nem, és a sírkövön nincs nyoma.²⁷

²⁰ Ld. még az alábbiakban: Gabriel János Keresztély sírfeliratán: „Piis Manibus”

²¹ Ld.: Szála Erzsébet: Sopron tudomány- és technikatörténetéből, Sopron, 1997., 45.

²² „Septem artes liberales” azaz a hét szabad művészet: grammatika, retorika, dialektika (trivium) és aritmetika, geometria, asztronómia, musica (quadrivium).

²³ Podalirius (Ποδαλείριος) Aszklepiosz fia, híres orvos a trójai háborúban az akhajok táborában.

²⁴ „tabb.”: a pluralis jele a kettőzött betű a rövidítésben

²⁵ „antidotis”, az ἀντιδοτον „ellenszer” görög szóból

²⁶ Hrabovszky György: Gymnasiologia Evang. A. C. Transdanubiana I–II. 1816. 65–66. (Kézirat a Soproni Evangélikus Gyülekezeti Levéltárban). Németh Sámuel is hivatkozik Hrabovszkyra és közli a felirat szövegét: SSz. 3. sz. 1941. 234–238.

²⁷ Csipkés Kálmán: Evangélikus síremlékek feliratai. Kézirat. Soproni Múzeum, képzőművészeti adattár

D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(acrum)
HIC SITVS EST
ANNORVM AMPLIVS XXIIIX
MARTYR SCHOLASTICVS
DANIEL HAYNOCZIVS
NATVS IN QVBRIS
A(nno) R(eparatae) S(alutis) MDCXC. V. IDVS ARRILES
DISCENDO XI ADIIT SCHOLAS
NON DESVLORIA ANIMI LEVITATE
SED A TRIBVS LITERARVM TEMPESTATIBVS
FAME, PESTILENIIA, BELLO
IMPOSITA NECESSITATE
IN OMNIBVS ALIVD DIDICIT NIHIL
PRAETER JESVM
CRVCIS SVPPPLICIO DE SALVTE MORTALIVM
IMMORTALITER MERITVM
HANC SCIENTIAM
IN GIMNASII SEMPRON(iensis) EVANG(elicorum) AVG(ustanae) CONF(essionis.).
CVRIA SECVNDANORVM ANNOS XXII
PRIMANORVM ANNOS VI.
ET QUOD EXCURRIT PROFESSVS EST.
JOANNIS CHRISTOPHORI DECCARDI
XXIIIX ANNORVM RECTORIS ET MARTYRIS
DISCIPVIVS COLLEGA SVCCESOR GENER
OBIIT MDCCXLVII. IV. CALENDAS MARTLAS.
SIC IN XII TRANSLATVS SCHOLAM
CONSVMMATA SAPIENTIAE GLORIA FELICEM
POST LABORES
CVM SAXO PLVSQVAM SISIPHO
EXANTLATOS
RVDE DONATUS
AETERNA QVIETE PERFRVITVS.

(MARITO OPTIMO SUSANNA CATHARINA VIDVA MOESTISSIMA H(oc)
M(onumentum) FE(cit).)

A hatalmas és mindenható Istennek szentelve. Itt nyugszik az önmagát több mint 28²⁸
éven keresztül az iskolának áldozó²⁹ Hajnóczy Dániel, aki a kvádok³⁰ földjén született.

²⁸ XXIIIX: nem hagyományos jelölés a XXVIII. helyett

²⁹ A „martyr scholasticus” kifejezés nehezen fordítható, mert magában foglalja még „a tudós tanár” és a „bizonyágtévő” (t.i. Krisztusról) jelentést is.

³⁰ in Quadis: Vágbeszterce területén kvádok éltek a Kr.e. 1. sz.-tól a Kr. u. 5. sz.-ig, itt született Haynóczy Dániel. V.ö.: Németh Sámuel: Haynóczy Dániel. SSz. 5. (1941), 234–238.

a Megváltó születésének 1690-ik évében, április 10-én. Tizenegy iskolába³¹ járt tanulni, de nem lelkének állhatatlan könnyelműsége miatt, hanem a tudományok három veszedelme: az éhínség, a pestis és a háború vetette rá a kényszert. Mindegyik iskolában csak Jézusról tanult, aki kereszthalálával a halandók üdvösségét örökre elnyerte. Ezt a tudást tanította a soproni ágostai hitvallású evangélikus gimnázium második osztályában 22, az első osztályban pedig 6 évig, és amennyi idő még kijutott neki.³² Deccard János Kristófnak, a 28 éven át önfeláldozóan munkálkodó rektornak tanítványa, kollégája, utóda és veje 1747. február 26-án távozott, így került át a tizenkettedik iskolába, mely a bölcsesség minden dicsőségében bővelkedik, azután, hogy nagyobb fáradalmakat állt ki, mint a sziklákat görgető Sisyphos³³ kiszolgált katonaként³⁴ az örök nyugalmat élvezi.

(A legjobb férjnek állíttatta e síremléket a legszomorúbb özvegy, Katalin Zsuzsanna.)

13. kép. Hajnóczy Dániel 1747. homokkő, 197 × 100 cm

³¹ Többek között: Trencsén, Rozsnyó, Zsolna, Lőcse, Győr, Sopron, Devecser, Wittenberg. Lásd: Németh Sámuel: Haynóczi Dániel. Sz. 5. (1941), 234–238.

³² A „secundánusok” osztálya az utolsó előtti, a „primánusoké” pedig a legfelső osztály, ahol rektorként tanított valamivel több, mint hat évig. A gimnázium korabeli működésére vonatkozóan lásd: Németh Sámuel: A soproni evangélikus liceum történetének egy százada (1681–1781). Sopron, 2007.

³³ „saxo Sisyphio”: Szisziphosz Aiolosz fia, alattomoságáért büntetésül az Alvilágban egy folyton visszaguruló, nehéz követ kellett egy magas hegyre felgördítenie.

³⁴ „rude donatus”: rudis: fakard, mellyel a kiszolgált katonákat és gladiátorokat szabadon bocsátották.

14. Széchenyi Antal (meghalt: 1767. aug. 29.) Sopron, Bencés (Ferencs) templom (14. kép)

14. kép. Széchenyi Antal 1767. márvány, 95 × 60 cm

E felirat márványtáblába illesztett fém betűkkel készült. A betűk egy része hiányzik, de a szövegösszefüggés és a betűk helyén lévő pontok lehetővé teszik a felirat kiegészítését. Római és arab számok egyaránt vannak a szövegben, ligatúra csak az AE kettőshangzó esetében, sok a rövidítés, az összevonásos rövidítések a betűk fölötti kappalal jelöltek, az elhagyásos rövidítéseket kettőspont jelzi. Valódi írásjel a szövegben használt vessző, és bizonyos ékezetek (pl. a sing. abl. hosszú a-ja jelölve van). A nevek kezdőbetűje magasabb a többinél. J betű nincs, az u hangok U betűvel vannak leírva.

MEM(oriae) AETER(nae)

E(xcellenti) AC I(llu)strissimo) D(omino) C(larissimo) AN/T/ONIO SZÉCSÉNYI,

/D/(omino) DE /F/ÖLSŐVIDÉ/K/, PER: IN EGE/R/VÁR. PÖLÖS/K/E,

S/Z/ENTGYÖRGY(...) VÁR. BALATINS/Z/ & C(aetera)

S(acrati)S(simae) C(aesareae) R(egiae) & A(postolicae) M(ajestatis) CAM(erario)

A(ctuali) I(ntimo) STATUS C(onsiliario) GEN(erali) CAMPI MAR(eschal)LO,

& UNIUS I. LEG(ionis) HUSARORUM COL(lectorum?) PROP(riorum?) & C(aeterorum)

AB ANNO AET(at)is) XVI BELLIS

TUR(cis) BAV(ariis) GAL(lis) BORUS(sicis) SAXO(nicis) SUB TRIBUS IMP(eratoribus)

CAR(olo)VI. /F/RAN(cisco) I. IOS(eph) II. & POTEN(te)

REGINA AC IM/P/(eratore) MARIA THER(esia) EXERCITATO, SEPARATAE AD
ULTIMUM NOVISSIMO/

BELLO BORUSSICO. AD EXERCITUM GALLICUM, MILIT(iae)HUNG(ari)CAE DUCTORI,
MILITARI PERITIA, HEROICA INDOLE, BELLICA FORTITUDINE & GLORIA.

CLARISSIMO MAGNO/RU/M SVAE GENTIS. DUORUM ARCHI EP(isco)PORUM
 GEORG(ii)& PAU(li)/
 NOMINIS AC FAMAЕ RESUSCITATORI, /F/AMILIAE SVAE SPLENDORI, COLUMNAE,/
 AC SPEI PIETATE IN SUPEROS, /F/IDE ERGA REGES, AMORE I/N/ PATRIAM
 C/L/E/M/ENTIA IN SUBDITOS, LIBERALITATE IN EGENOS PRAESTANTIS/S/IMO.
 ANNO AETATIS 53. REPARATAE SALUTIS M.DCC.LXVII. IN FESTO DECO/L/LATI
 /B/A/P/TISTAE, DIE TOTI /H/UNG(ari)AE O/B/ CLADEM MO/HA/CSIA/C/ AM,
 /F/UNESTISSIMA,
 MO/R/TUAL/em/ U/R/NAM SU/B/EUNTI

Örök emlékére

a kiváló és nagyszerű úrnak, a hírneves Szécsényi Antalnak / Felsővidék, Egervár, Pölske, Balaton – Szentgyörgyvár stb. urának/ a szent császári, királyi és apostoli fenség kamarásának, állami titkos tanácsosnak, vezértábornagynak³⁵, aki az első (saját toborzott ?) huszárezredének és más katonaság élén 16 éves korától kezdve részt vett a török, bajor, francia, porosz, szász háborúkban, három császár: VI. Károly, I. Ferenc, II. József és Mária Terézia császárnő és királynő uralkodása alatt, végül a legújabb porosz háborúban, a francia hadsereg oldalán a magyar katonaság vezére volt./ a katonai ügyekben való jártasságáról, hősi jelleméről, hadi bátorságáról és dicsőségéről igen híres, nemzetsége két nagy érseke, György és Pál nevének és hírének feltámasztója, családjának fényessége, oszlopa./ aki messze kiemelkedő az égiek iránti kegyességével, a királyok iránti hűségével, hazaszeretetével, az alávetettek iránti könyörületességével, a szűkölködők iránti jóindulatával, aki életének 53., az Üdvösség 1767. évében, Keresztelő (Szent János) fejevételének napján, az egész Magyarország számára a mohácsi pusztulás miatti leggyászosabb napon³⁶ lépett a halálba.

15. Gabriel János Keresztély (meghalt: 1776. jan. 4.) Soproni Múzeum (15. kép).

Két feliratos tábla áll a síremléken, az évszám mindkettőn ugyanaz: 1776. A felirat egységesen nagybetűs, a nevek a többi sorhoz képest jóval magasabbak, illetve majdnem minden főnév kezdőbetűje magasabb a többinél. A szavakat alsó pontok választják el egymástól, ezek tehát nem írásjelek. A rövidítések nincsenek külön jelezve, i és j hang egyaránt I-vel, az u és a v hang a kiejtés szerint U-val vagy V-vel írva. Római számok szerepelnek a szövegben.

D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(acrum)
 PIISQUE MANIBUS
 NOBILIS AC CONSULTISSIMI
 D(omini) IOANNIS. CHRISTIANI GABRIEL
 LIB(erae) ET. REG(iae) CIVITATIS SOPRONIENSIS
 SENATORIS IUDICIS CONSULIS
 QUI

³⁵ „Generalis campi mareschallus” vö: Generalfeldmarschall

³⁶ Augusztus 29.

PATRE IOANNE GABRIEL L(iberae) ET R(egiae) CIVITATIS RUST IUDICE
 AC I(urato) COMIT(atus) SOPRON(iensis) ASSESSORE VIRO NOBILI
 MATRE EVA SUSANNA GENTE PAMERIA
 ANNO MDCCIV. A(nte) D(iem) III. NON(as) IAN(uarias)
 RUSTINI NATUS
 AVITAS GENTIS SVAE NATLIANAE VIRTUTES
 PER OMNE VITAE CURRICULUM
 SUIS
 SI NON SUPERAVIT CERTE EXAEQVAVIT
 SEDEM FORTUNARUM ELEGIT SOPRONIUM.
 UBI
 DUPLEX, AT SINE PROLE INIIT MATRIMONIUM
 V. ANNIS MUNUS IUDICIS IV. CONSULIS GESSIT
 MERITORUM IN URBEM AMORIS IN RELIGIONEM
 PERITIAE IN REBUS GERUNDIS
 PRAEMIA
 DENIQUE IBIDEM
 POST EXANTHLATOS CUM LAUDE PUBLICOS LABORE
 MOLESTOS MORBOS VITAE CADUCAE ANFRACTUS
 TESTATA SUPREMIS TABULIS IN EGENOS ET MUSAR(um) ALU(mnos)
 ANNUA LIBERALITATE
 ULTIMUM IN DOMINO DIEM
 ANN(o) O(rtus) R(edemptoris) MDCCLXXVI. A(nte) D(iem) d IV NON(as) JAN(uarias)
 OBIIT.
 QUI HAEC LEGIS VIATOR.
 MORTALITATIS TUAE MEMOR
 NOMINIS AC FUTURAE VITAE IMMORTALITATI STU(de)
 ORIMUR. MORIMUR.

FRATRI DESIDERATISSIM(o)
 AM(ico) MER(erenti) MEM(oriae) ERGO P(osuit) D(e)D(icavitque)
 ANNO MDCCLXXVI.
 LUDOVICUS GABRIEL
 CAVS(arum) PER I(nclytum)R(egnum) H(ungariae) UTR(iusque) FORI
 IUR(atus) ADV(ocatus)

A hatalmas, mindenható Istennek és a nemes, bölcs Gabriel János Keresztély úr, Sopron szabad királyi város szenátora, bírása és polgármestere kegyes szellemének szentelve. Atyja, Gabriel János, Ruszt szabad királyi város bírása és Sopron megyei esküdt, nemes férfiú, édesanyja, Éva Zsuzsanna a Pamer nemzetségből. 1704. január negyedikén, Ruszton született. Nemzetségének, a Natl nemzetségnek ősi erényeit élete egész folyamán keresztül – ha fölül nem is múlta – de bizonyosan elérte: sorsa színhelyéül Sopront választotta, ahol kétszer, ámde utód nélküli házasságot kötött, öt évig a bírói, négyig a polgármesteri tisztséget viselte, mint a várossal szembeni érdemeinek, a vallás iránti szeretetének és a

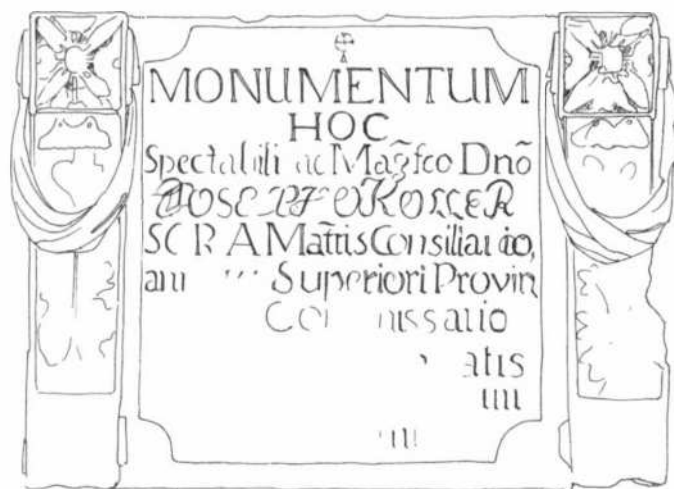
közügyek intézésében való ügyességének jutalmait. Végül is a mindenki által ismert súlyos, de dicsérettel viselt betegségei után megadván magát az élet múlásának – azután, hogy végrendelettel a szegényekre és a múzsák neveltjeire évenkénti adományt hagyott – utolsó napján, a Megváltó születésének 1776-ik évében, január negyedikén ugyanitt hunyt el. „Vándor, ki ezt olvasod, emlékezzén halandóságodra, neved és eljövendő életed halhatatlanságára törekedj! Születünk, meghalunk.” A legdrágább fivérnek és barátnak emlékül állíttatta az Úr 1776-ik évében Gabriel Lajos, Magyarország mindkét fórumának ügyeiben hivatott törvénykező jogtudós.³⁷

15. kép. Gabriel János Keresztély 1776. fekete márvány, felső: 98 × 64, alsó: 52 × 40 cm

³⁷ Ludovicus Gabriel ügyész is és ügyvéd is volt egyszerre, lásd: Házi Jenő, Soproni polgárcsaládok I–II. Bp., 1982. 477.

16. Koller József (meghalt: 1795. febr. 23.) a sírkő a régi Szent Mihály temető falán (16. kép)

16. kép. Koller József 1795. homokkő, 50 × 70 cm

Homokkőbe vésett, erősen megkopott felirat, alsó része mára teljesen olvashatatlaná vált. Szerencsére, ránk maradt a teljes szöveg Csipkés Kálmán leírásában, aki a következőképpen írta le az akkor (1930 és 1950 között) még feltehetően jól látható írást: „MONUMENTUM/ HOC/ Spectabili ac Magfco Dno/ JOSEPHO KOLLER/ S.C.R.A. Mattis Consiliario/ annis 49. Superiori Provin/ ciali Commissario/ die 23. February 1795 aetatis/ anno 73. mortem pie obeunti / erexerunt.”³⁸ A feliraton háromféle írást láthatunk: kapitális betűkkel az első, második és az 5. sor eleje, a felirat többi része a néven kívül minuskuláris, és végül a név nagybetűs, díszített írott betűkkel készült. Az összevonásos rövidítések a betű feletti vonallal jelölve vannak.

MONUMENTUM
 HOC
 Spectabili ac Mag(ni)f(i)co D(omi)no
 JOSEPHO KOLLER
 S(acrae)C(aesareae)R(egiaequae) A(postolicae) Ma(jes)t(a)tis Consiliario
 an... .. Superiori Provin
 ... Com..issario
atis
 ...
 ...

³⁸ Csipkés Kálmán: Katolikus síremlékek feliratai. Kézirat. Soproni Múzeum, képzőművészeti adattár

Ezt az emlékművet a jeles és nagyszerű Koller József úrnak, a szent császári és királyi apostoli fenség tanácsosának emelték, aki 49 évig tartományi főbiztos volt, s aki a halált 1795. február 23-án, életének 75. évében kegyesen fogadta.

17. kép Az egyes feliratokon használt betűformák

KÖVÉR	HADYKI	LACKNER	ARTNER	ZEKE	EGG	DOENER	DURR	GRAC	REICH	POK	GENE	HAY	SZÉCH	GABR	KOLLER	
1638	1635	1634	1633	1637	1619	1615	1615	1615	1634	1706	1720	1747	1767	1776	1795	
A	A	A	A	a	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A	a
B				b	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	B	b
C	C	C	C	c	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	C	c
D	D	D	D	d	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D	D
E	E	E	E	e	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E
F		F	F	f	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F	f
G	G	G	G	g	G	G	G	G	G	G	G	G	G	G	G	G
H		H	H	h	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H	H
I	I	I	I	i	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	i
J					J	J	J	J	J	J	J	J	J	J	J	J
K		K			K					K						K
L	L	L	L	l	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L
M	M	M	M	m	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M	M
N	N	N	N	n	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N
O	O	O	O	o	O	O	O	O	O	O	O	O	O	O	O	O
P	P	P	P	p	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P
Q		Q	Q	q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q
R	R	R	R	r	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R
S	S	S	S	s	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S
T	T	T	T	t	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T	T
V	V	V	V	v	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V
X			X	x	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Y				y	Y					Y			Y			Y
Z				z	Z					Z			Z			Z

17. kép.

A feliratok szövegében található rövidítések feloldása³⁹

&	et
& c.	et caetera
A.	anno
AET.	aetas
A.I. STATUS C.	actualis intimus status consiliarius
A. XR.	anno Christi
A. O. R.	anno Orbis Redempti
A. R. S.	Anno Reparatae Salutis
ACAD. IMP. NAT. CUR.	Academia Imperialis Naturae Curiosorum
AET.	aetas
AM. MER. MEM.	amico merenti memoriae
AN.	anno
ANN. O. R.	anno Orbis Redempti
AUG. CONF.	Augustana Confessio
AUL. FAM.	aulae familiaris
BAV.	Bavarus, Bavaricus
B. F.	Beneficiarius
BORUS.	Borussicus
C.	clarissimus, carissimus
CAM.	camerarius
CAPITAN.	Capitaneus
CAR.	Carolus
CAUS. PER I. R. H. UTR. FORI	causarum per inclytum regnum Hungariae utriusque fori
CERT. PEDT.	certorum peditum
CHRISTOPH.	Christophorus
COGNOM.	cognomini, cognomine
COL.	collectus
COM. PALAT.	Comes Palatii
COM. SOPR.	Comitatus Soproniensis
CONS.	consulis
D.	dominus, dies, doctor
DNI.	domini
DIGN.	dignitas
D. N.	dominus,
D. O. M. S.	Deo Optimo Maximo Sacrum
DNUS	dominus
E.	egregius
EPPORUM	episcoporum
FEBR.	Februarius

³⁹ A rövidítések feloldásához felhasználtam a következő műveket: Adriano Cappelli: *Lexicon abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature latine et italiane*, Milano, 1954.; Knud Paasch Almar: *Inscriptiones Latinae*, Odense 1990. 440–500.

FRAN.	Franciscus
GAL.	Gallicus
GEN.CAMPIMAR.LO	generali campimareschallo
H. T.	hoc tempore
H. M. F.	hoc monumentum fecit
HUNGCAE	Hungaricae
I.	illustrissimus
I. COMIT. SOPRON. ASSESSOR.	Juratus Comitatus Soproniensis Assessor
I. C. T.	iuris (iure) consultus
ILLUSTRISS.	illustrissimus
IMP.	imperator
IOS.	Josephus
IUR. ADV.	Juratus Advocatus
IUR. ASSESS.	Juratus Assessor
JAN.	Januarius
LEG.	legio
L. B.	liber baro, libera baronissa
L. ET R.	libera et regia
LIB.	liber, libera stb.
LIB. ET REG. CIVITATIS	liberae et regiae civitatis
LIB. REGQ. CIVITAS	libera regiaque civitas
LOCUMTI	locumtenenti
M.	mensis
MED.	medicinae
MEM. AET.	memoriae aeternae
MILIT.	militia
MOEST.	moestus
MUSAR. ALU.	Musarum alumni
NAT.	natus, nata stb.
NEAPOL. AUSTR.	Neapolis, Austria
NOBILISSA	nobilissima
NOMIN.	nomini, nomine
NON.	Nonae
ORNATISSA	ornatissima
P.C.	ponendum curavit
P.D.D.	posuit dedicavitque
PANN.	Pannonia
PHILOS.	Philosophiae
PHYSICI ORD.	Physici ordinarii
POS.	posuit
PROP.	proprius
Q.	que
S.	sanctus, supremus
REIP.	rei publicae

SAXO.	Saxonicus
SS.C.R.& A.M.	Sacratissimae Caesareae et Regiae Apostolicae Majestatis
SAC. CAES. REG. MATis.	Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis
SOCIET. BEROL. REG.	Societas Berolinensis Regia
STU.	studeas, stude
TABB.	Tabulae
THER.	Theresia
TVR.	Turci
U. I. D.	utriusque iuris doctor
VIENN. AUSTR.	Vienna, Austria
VIRTUTIB.	virtutibus
XP.	Christus
Xbris	decembris
Z	et

Szótárak

- Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára. Bp., 1901.
 Finály Henrik: A latin nyelv szótára. Bp., 1884.
 Franciscus Pariz Pápai: Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum et Medullam
 purioris Latinitatis.... Tyrnaviae, M.DCC.LXII.
 Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae – A magyarországi középkori latinság szótára
 szerk. Harmatta János Bp., 1987-től

A Soproni Szemle 1964. évi harmadik számában Faragó Sándor „Adatok a kapuvári temetők történetéhez” címmel fontos településtörténeti adatokat közölt.¹ Az utóbbi években végzett kutatások során számos olyan forrás került napvilágra, amely lehetővé teszi, hogy az említett közleményben foglaltakat kiegészítsük, illetve pontosítsuk.

A templomok körüli, közegészségügyi szempontból aggályos temetkezés megszűntetésének és a temetőknek a települések belterületén kívül való kijelölése elhúzódó folyamat volt. Jelentős állomása volt Mária Terézia 1771. évi uralkodói, majd a Királyi Helytartótanács 1777. évi (országos érvényű) rendelete, amely azonban a vele szemben megnyilvánuló ellenállás miatt nem hozta meg a kívánt eredményt.² Számos helyen továbbra is a templom körül (vagy magában a templomban) temetkeztek. Kapuváron a 18. századi, nyugat–keleti tájolású³ barokk templomot 1808-ban a torony kivételével lebontották és a megmaradt toronyhoz északi irányba új, klasszicista stílusú templomot építettek.⁴ Az építkezés és a vele járó tereprendezés alkalmat kínált a templom körüli temető felszámolására. Az uradalom által új temetkezőhely céljára felajánlott terület a Kis-Rába bal partján, az irtás visszaváltások során a belső majorhoz csatolt különböző rendeltetésű kertek közé ékelődött. Mivel a város akkori lakott területén kívül terült el, fekvése megfelelt a bő három évtizede érvényben levő királyi rendeletnek.⁵

Kiterjedésének meghatározására Faragó Sándor az akkor rendelkezésre álló adatok alapján tett kísérletet.⁶ Következtetéseit Kapuvár 19. századi térképei⁷ alapján némiképp módosíthatjuk. A temető nyugaton az egykori India majorba vezető útig⁸ terjedt. Délről a mai Kölcsey utca, keletről a Kis-Rába régi, a szabályozás előtt a mainál nyugatabbra kanyargó medre határolta. Északon valószínűleg nem terjedt ki a mai hűsgyárig, kerítése, illetve árka a Cseresznye sor 11. és a Batthyány utca 32., 39. számú házak telkén húzódhatott. Bejárata feltehetően északnyugaton nyílt, megközeletése pedig a *Major utca*⁹ felől, az egykori major északi oldalán húzódó közön át történt (1 kép).

¹ Faragó Sándor: Adatok a kapuvári temetők történetéhez. SSz. 18. (1964), 268–270.

² Sopronban az arra az időre megtelt Szent Mihály temető felmérése és kibővítése a királynői rendeletet követően 1775-ben kezdődött (Nováki Gyula: A Szent Mihály temető második csontház-küpolnája. SSz. 17. (1963), 75–74. Lásd még: ifj. Kodolányi János: A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. Néprajzi Közlemények IV/4. (1959), 245–253.

³ Az 1766. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a templomot ugyan kelet-nyugati (ab oriente ad occidentem) tájolásúnak írja (Győri Egyházmegyei Levéltár, I. Püspöki Levéltár (=ELGyPL), e. Canonicae Visitationes, Kapuvár, 1766.), azonban nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy a középkori előzmények nélküli 18. századi templom ebben a korban már szokatlan módon keletelt szentélyvel, a Fő térnek és a várkastélynak háttal épült volna fel, amelynek a tér nyugati oldalának telekosztása is teljességgel ellentmond.

⁴ Ez azonos a mai templom főhajójával.

⁵ A kapuvári rk. plébánia levéltára (= RkPLK), Liber Defunctorum, 1808. május 6. Közli: Faragó 1964, 269.

⁶ Rábaközi Múzeális Gyűjtemény, Kapuvár, Régészeti Adattár 2, 13.; Faragó 1964, 269.

⁷ Hadtörténeti Intézet Térképtára, II. katonai felmérés, 50/XXIV (1845); OL, S78. Kataszteri térképek, Kapuvár, 1856.

⁸ Ma Cseresznye sor.

⁹ Ma Damjanich utca.

1. kép. Az „ótemető” területe Kapuvár 20. századi (1950) térképére vetítve.

Tolnay Ferenc kapuvári apátplébános végrendeletében 35 forintot hagyott az általa 1808-ban felszentelt temetőben felállítandó kőkereszt elkészíttetésének költségeire és fenntartására.¹⁰ 1830-ban még egy díztelen, corpus nélküli kereszt állt a temetőben.¹¹ Az 1831 körül elkészült, és egy pajtában „minden kártételnek” kitéve tárolt Tolnay féle kereszt felállításához Kapuvár mezőváros előljárósága és Szalontay György plébános 1833-ban, majd 1839-ben is hasztalan kérte a megyéspüspök hozzájárulását.¹² Ebben a temetőben erre feltehetően már nem került sor, hiszen időközben napirendre került egy új temetkezőhely kijelölése és megnyitása.

1840-ben Sipőcz János bíró és Pap Péter öregesküdt Kapuvár mezőváros közönsége nevében levélben fordult Sztankovics János győri megyéspüspökhöz, amelyben

¹⁰ ELGYPL, 1. Egyházmegyei Hatóság iratai, b. Acta parochialia, Kapuvár, 1839. június 24.

¹¹ ELGYPL, 1. Egyházmegyei Hatóság iratai, e. Canonicae Visitationes, Kapuvár, 1830.

¹² ELGYPL, 1. Egyházmegyei Hatóság iratai, b. Acta parochialia, Kapuvár, 1833. szeptember 26., 1839. június 24.

előadták, hogy az 1808-ban felszentelt „ó-temető” már olyannyira szűk, hogy „... az új sírok a még nem igen régi sírok hegyé ásatnak, a hol gyakran még meg sem romlott koporsók hányatnak fel”.¹³ 1853-ban a kapuvári plébánia és az uradalom területcserében állapodott meg. Ennek értelmében az egyházközség átadta a régi temető területét az uradalomnak, az uradalom pedig a plébánost az úgynevezett „Gyura kert”-ben ugyanakkora területtel elégitette ki. Zerpák Antal plébános az új temetőt a Kis-Rába jobb partján fekvő „liba gyöp” melletti „templom földjé”-ből hasíttatta ki.¹⁴ Mivel az ótemetőbe való temetkezés oly módon szűnt meg, hogy az ott nyugvók sírjainak gondozása, látogatása a továbbiakban nem volt lehetséges,¹⁵ a szerződés negyedik pontja szerint az uradalom „... azon halottjaik eránt pietással viseltető buzgó keresztényeknek, kik azoknak hulláit és keresztjeit az új temetőbe áthordani ohajtják, erre egy év lefolytáig szabadságot ad”.¹⁶ Az új temetőt 1854. április 8-án, virágvasárnap szentelte fel Szebényi Antal veszkényi plébános, kerületi esperes, Zerpák Antal kapuvári plébános, Legény Ádám és Lőrincz József segédlelkészek közreműködésével.¹⁷ Az exhumált maradványok és a sírjelek (egy részének) átszállítása és újbóli megáldása a plébános feljegyzése szerint 1855. április 17-ig megtörtént.¹⁸

A temető központi részén évekig csak a régi temető számára készült, hányattott sorsú Tolnay féle kereszt állt.¹⁹ Hamarosan fölmerülhetett egy temetőkápolna emeltetésének gondolata, hiszen a kapuvári Lukácsi József néhány évvel később, 1858-ban kelt végrendeletében így rendelkezett: „Ujjan felállítandó kápolnára örökös alapítványul hagyok 2 pf-tott. Kamatjából mise.”²⁰

A kápolna építtetését a szeretet társulat indítványozta, s erre a célra felesleges pénzét is felajánlotta, „... így a' temető kápolna építése a' szeretet társulat pénztárából, és a buzgó hivek adakozásaiból végre hajtván Jézus sz Keresztyének felmagasztalására 1863^{ik} év November 1° napján felszenteltetett. [...] Ez időben hivataloskodtak: város plébános: Thury Mihály; káplányok: Schimpök Antal, és Tóth Alajos; mester: Németh Ferencz; a' szeretet társulat elnöke: Thury Mihály plébános, al

¹³ Uo., 1840. szeptember 7.

¹⁴ Uo., 1854. március 26. Jelenleg is ez Kapuvár köztemetője.

¹⁵ Az uradalom ugyanis a birtokba vett területet, illetve az oda vezető utat lezáratta.

¹⁶ ELGyPL, I. Egyházmegyei Hatóság iratai, b. Acta parochialia, Kapuvár, 1854. március 26.

¹⁷ „Cemeterium novum ex agris Ecclesiae excisum, die 8^a Aprilis, utpote Dominica Palmarum benedictum est, una cum cruce per Adm[odum] R[everendum] D[ominum] Antonium Szebényi Parochum Veszkényiensem, et Districtus Kapuvariensis Vice Arch[i] Diaconum adstantibus Dominis parochis loci Antonio Zerpák; item Adamo Legény, et Josepho Lőrincz Cooperatibus.” RkPLK, Liber Defunctorum 1854. április 8. A temető megnyitását Faragó Sándor (nem tudni, mi okból) 1865-re teszi (Faragó 1964, 270.).

¹⁸ „Corpora (ossa) nonnullorum fidelium pridem defunctorum, cruce[m] lapideam habentium de veteri ad novum cemeteryum translata s[un]t, et novitus benedicta p[e]r me Antonium Zerpák Parochum Kapuvariensem; Corpora vero R[everendi]ss[im]i Domini Francisci Tolnay Abbatis, et Parochi Kapuvariensis, simul cum A[dmodum] R[everendi] D[ominum] Georgii Szalontay, eiusdem oppidi Parochi ossibus benedicta, et translata sunt per A[dmodum] R[everendum] D[ominum] Antonium Tolnay parochum Czenkijensem, die 17^a Aprilis, 1855.” RkPLK, Liber Defunctorum 1855. április 17. A kapuvári temetőre vonatkozóan az egyes parcellákban eltemetettekről csak az 1920-as évektől kezdődően vannak feljegyzések, így ma már nem tudjuk megállapítani, hogy az „ótemető”-ből hány halottat exhumáltak, illetve temettek újra.

¹⁹ Feltehetően 1890-ig, a mai temetőkereszt felállításáig. RkPLK, Alapítványok; ELGyPL, I. Egyházmegyei Hatóság iratai, e. Canonicae Visitationes, Kapuvár, 1873.

²⁰ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (= GyMSMSL), IV. 182/5. Kapuvári cs. kir. vegyes szolgabíróság iratai, Hagyatéki iratok, Lukácsi József végrendelete, 1858. Az idézett szövegben szereplő pénzüsszeg pengő forintban értendő.

elnök: ör[eg] Böhm János; jegyző: Kunczi Mihály; kis bíró: Áts Antal; a kápolna egyház atya: ör[eg] Mohl József; város bíró: Csóka György. Méltóságos Simor János ur győri megyés püspök a' kapuvári hívek iránt mutatott szivességéből Jézus keresztyével fel ékesített igen diszes oltárt ajándékozott. Főmélt[óságú] herczeg Eszterházy Pál ur öt ezer cserép zsindelt ajándékozott. A' kápolna harangjait méltóságos Simor János ur, győri megyés püspök rákosi²¹ várában szentelte fel, a' nagyobbik harangot a' Boldogságos Szűz tiszteletére, a' kissebbiket pedig Sz Mihály főangyal tiszteletére, october 26^{án} 1863." – jegyezte fel Thury Mihály plébános a kápolna felszentelésének napján²² (2. kép).

2. kép. A Szent Kereszt-kápolna a kapuvári temetőben.
Ifj. Storno Ferenc akvarellje, 1896. (Magántulajdon)

A kápolna fenntartásának költségeit a szeretet társulat pénzéből, a hívek adakozásából és a kápolna perselypénzéből fedezték. Mindezek mellett az egyházközség úgy rendelkezett, hogy a halottnak való harangozásért beszedett pénz is a kápolna jövedelmét gyarapítsa, továbbá: akik „szebb helyre”, úgymint a Tolnay féle kereszt vagy a kápolna körül akarnak temetkezni, a kápolna pénztárába fizessenek két forintot.²³

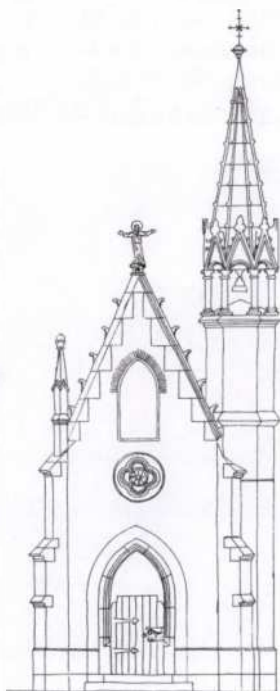
Kapuvár község képviselő testülete Magyarország ezeréves fennállásáról 1896. május 10-én díszközgyűlés keretében emlékezett meg. Wacha Antal községi jegyző köszöntő szavai után a testület határozatot hozott arról, hogy a temetőben, a Szent Kereszt tiszteletére 1863-ban fölszentelt kápolna helyébe a magyar millennium emlékére nagyobb, díszesebb kápolnát emeljenek, „... emeltetésének dicső nemzeti alkalmát, valamint a kápolna létrejöttének körülményeit” pedig márványtáblán örökítsék meg. Ez alkalmából a kápolna kivitelezésének költségeihez báró Berg Gusztáv

²¹ Ma Fertőrákos.

²² RkPLK, Iktatott iratok, 1863/1.

²³ Uo.

nagybérlelő 1000 forintot adományozott, továbbá felajánlotta, hogy az építkezéshez szükséges téglát és tetőcserepet ingyen biztosítja.²⁴

3. kép. Ifjabb Storno Ferenc terve a kapuvári temetőben építendő kápolnához. (SOM-STT 84.43.18.)

A képviselőtestület 1907. november 31-i gyűlésén döntést hozott arról, hogy a millenniumi kápolnát a következő év tavaszán felépítteti. A Szent Kereszt-kápolnát rövid, három évtizednyi fennállása után lebontották, majd a képviselőtestület megbízta Vermes György főerdészt, hogy az építkezés helyszínrajzát készítse el. Az épületre kiírt pályázatra több építész is nyújtott be költségvetést és tervrajzot, amelyek közül ifjabb Storno Ferenc költségvetését és rajzait ismerjük²⁵ (3. kép). Rajta kívül Bánszky Mihály budapesti műépítész, a gartai templom tervezője is pályázott. Az 1908. évi február 8-án tartott rendkívüli közgyűlésen a jegyző Bánszky költségvetését és bemutatott terveit ajánlotta elfogadásra. A javaslat körül vita alakult ki, ezért Seligmann Kelemen képviselő indítványára Varga József községi bíró név szerinti szavazást rendelt el. A szavazás eredményeképpen 21 „igen” szavazattal, 9 „nem” ellenében a testület Bánszky Mihály építész második tervét fogadta el 12.000 koronás kiviteli költséggel. Továbbá elhatározta,

²⁴ GyMSMSL, V. 27. – Kapuvár nagyközség iratai, Képviselőtestületi jegyzőkönyvek 1896. május 10.

²⁵ Soproni Múzeum, Storno Tervtár (= SOM-STT) 84.43.10–18.

hogy ha Bánszky az összeget nem fogadja el, akkor terve alapján a kivitelezést nyilvános árverésen adják ki. Kikötötte azt is, hogy az építkezésnél a kapuvári iparosok elsőbbséget élvezzenek. A várható költségekre, illetve a község szűkös anyagi helyzetére való tekintettel a testület úgy határozott, hogy a győri káptalantól korábban fölvetett jelzalogos kölcsönre nézve „... megkéri a nagyságos és főtisztelendő káptalant, tekintve az ideális és vallási célt, megengedni és tudomásul venni sziveskedjék, hogy községünk 2 éven át tőkét nem törleszt, hanem a megfelelő összeget az építési költségekre fordítja”.²⁶

A februári ülés határozatai után Bánszky Mihály a kápolna kivitelezését nem vállalta el. A következő, március 4-i képviselőtestületi ülésen a jegyző felolvasta a soproni Vogel József okleveles mérnök, építési vállalkozó ajánlatát, amely értelmében a kápolnát Bánszky 17.811 koronás terve alapján 15.000, a 13.489 koronás terve szerint pedig 12.000 korona költséggel felépíti. Az ajánlat felolvasását követően Varga József bíró ismertette Vető István vendéglős és neje, Leiwolf Cecília végrendeletét, amelyben a kápolna építési költségeihez 3000 koronát hagyományoztak. Ez után a bíró indítványozta, hogy „Vogel József 15.000 koronás ajánlata fogadtassék el, mert a múlt gyűlés határozatához képest nagyobb kiadásba nem kerül. Miután a község megszavazott 10.000 koronát, bár Berg Gusztáv hagyománya 2000 korona, Vető István és neje ajánléka 3000 korona, így a kiviteli 15.000 korona födőzve van.” Seligmann Kelemen előadta, hogy „... mindkét nemes ajándékoznak az volt az óhaja, hogy egy szép milleniumi kápolna emeltessék, a hol örök álmaikat fogják aludni”, ezért felkérte a képviselőtestületet, hogy tekintsék az ajándékozó ezen szándékát, és ennek figyelembe vételével hozzanak határozatot. A képviselőtestület végül Bánszky Mihály első tervét fogadta el, amelynek kivitelezésére Vogel Józsefet kérte fel. A munkák ellenőrzésére bizottságot hoztak létre, amelynek tagjai az előjáróság mellett Seligmann Kelemen, Vargyas József, Rozsits János, és Cserpes József voltak. Az építkezés befejezésének határidejeként 1908. június 15-ét jelölték meg.²⁷ Az új kápolna kapuja fölé végül az ezredévi ünnepek után tizenkét évvel kerülhetett föl az emléktábla: „MAGYARORSZÁG EZERÉVES FÖNNÁLLÁSÁNAK EMLÉKÉRE EMELTETTE KAPUVÁR KÖZSÉG 1908”.

A képviselőtestület szeptember elején megtartott rendkívüli ülésén az e hónap 20-ra tervezett kápolnaszenteléssel kapcsolatos ünnepség megrendezéséről tanácskoztak. A közbejött akadályok miatt azonban a felszentelést szeptember 27-re kellett halasztani.²⁸ A Rábaközi Közlöny 1908. október 1-i számában részletes cikk jelent meg a szertartásról, „...mely alkalommal a vidékről is számosan bejöttek. Az ünnepélyes aktus de. 10 óra tájban vette kezdetét. A hívők ezrei $\frac{3}{4}$ 10 óra tájban indultak a templomból nagyszámú pappal az élen egyházi zászlókkal a felszentelendő kápolnához. A menet élén a kath. legényegyesület és a tűzoltóegyesület haladt. A tűzoltók kordont is vontak hogy a rend fenntartásával megbízott pipabíráknak így segítségére legyenek. Míg a hívők hosszú sora énekelve a templomhoz²⁹ közeledett, az alatt az úri közönség a kápolna ajtaja előtt foglalt helyet. Kapuvár és a vidék intelligens közönsége volt

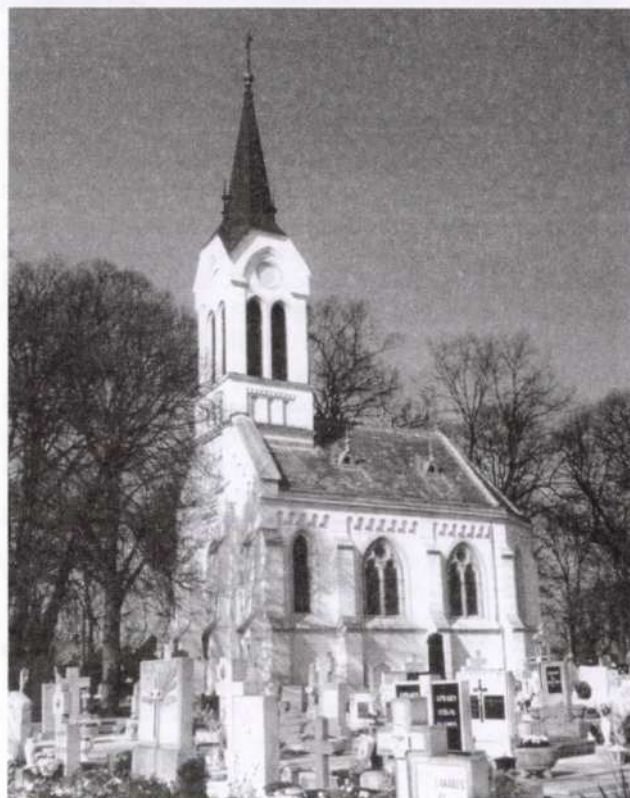
²⁶ Uo. 1908. február 8.

²⁷ Uo. 1908. március 4.

²⁸ Rábaközi Közlöny (= RK), 1908. szeptember 17.

²⁹ A cikk írója értelemzavaróan többször is templomnak nevezi a felszentelendő kápolnát.

meghíva az egyházi szertartásra. Sopronból Hajas Antal alispán és dr. Vogel József megyei főorvos volt jelen. A menetet Németh János prépost plébános fogadta, aki aztán a segédkező papsággal mindjárt elkezdte az egyházi szertartást. A templomot kívülről megkerülve felszentelte a szükséges imák elmondása közben. Majd rákerült a sor a templom belsejére is. Szentelt vízzel való meghintés és előírt imák elmondása után a felszentelési aktus befejezést nyert. A felszentelés után Farkas Sándor bogoszlói esperes, kerületi esperes szentbeszédet mondott. Farkas Sándor mint szónok ismeretes. Vasárnapi alkalmi beszéde azonban igazi mestermű volt, amelyet a rengeteg számú közönség előtt legmélyebb áhítatban tartott. A szentbeszéd befejezése után mise volt a kápolnában, melyet Németh János czelebrált nagy papi segédlettel.³⁰ Az egyházi szertartást délután 1 órakor a kaszinóban díszebéd követte.³¹

4. kép. A Bánszky Mihály tervei szerint felépült millenniumi kápolna a kapuvári temetőben. (Csizsár Attila felvétele, 2005.)

³⁰ RK, 1908. október 1.

³¹ Június 13-a, Páduai Szent Antal napja Kapuvárnak a 18. század óta fogadott ünnepe. A tagosítás során lebontott régi kultuszhely, az Osliba vezető út (a mai Veszékényi út) mellett állott Páduai Szent Antal, Szent Vendel és Szent Lénárd tiszteletére szentelt fogadalmi kápolna hiánya lehetett az oka, hogy a második temetőkápolnát már nem a Szent Kereszt felmagasztalása, hanem a város védőszentje, Páduai Szent Antal tiszteletére szentelték fel.

A kápolna hivatalos átvételére egy hónappal később került sor. Az átvételnél Kapuvár község elöljáróságának megbízottja, Keleti Izsó főmérnök és a kápolnát építő Vogel József mérnök, építési vállalkozó volt jelen³² (4. kép).

A kápolna teljes felszerelése, belső kifestése elhúzódott. 1929-ben az egyházközség két új harangot öntetett Sopronban a Seltenhofer cégnél. A 82 kg súlyút Szent András és Páduai Szent Antal, a 43 kg súlyút pedig a Boldogságos Szűz Mária és Szent Erzsébet tiszteletére szentelte föl Papp Kálmán esperes, soproni városplébános.³³ Ugyanezen évben került sor a kápolna belsejének díszítőfestéssel való ellátására. A munkálatokra Della Pietra Steiner Antal soproni festővel kötöttek szerződést, aki a kápolna neogótikus stílusához alkalmazkodva, a hajó falait kváderezéssel, a szentélyt pedig vöröses színű festett drapériával díszítette. A boltozat négy nagyobb mezejébe az evangélisták jelképei kerültek. A belső dekorálás 600 pengőt emésztett fel, amely összeget teljes egészében Soós Géza hercegi jószágkormányzó ajánlotta fel.³⁴ A festett ólomüveg ablakokat az uradalmat bérlő báró Berg család tagjai, Kapuvár község, Pesty Béla uradalmi főintéző és neje, Meiszner Amália, valamint Hegyfalusi Sugár Sándor csornai nagybérlő, a Sopronmegyei Első Takarékpénztár elnöke ajándékozták.

Közleményem remélhetőleg hozzájárul Kapuvár kevéssé kutatott településtörténete egy fehér foltjának eltüntetéséhez. További források felbukkanásával talán sikerül tisztázni az egykori anyaegyház.³⁵ Babót 17–18. századi temetőjének a helyét is, ahová eddigi ismereteink szerint egykor Kapuvár, Garta és a hagyomány szerint Szárföld népe is temetkezett, valamint jobban megismerni a kapuvári, templom körüli, 18. századi temető történetét, amelyekről sajnálatos módon ma sem tudunk többet, mint amennyit Faragó Sándor 1964-ben a Soproni Szemle hasábjain közölt.

³² RK, 1908. november 1.

³³ RkPLK, Iktatott iratok, 27/1929.

³⁴ RkPLK, Iktatott iratok, 2/1929.

³⁵ A babóti Szent Mihály plébániatemplom 1680-ig Kapuvár anyaegyháza volt. ELGyPL, I. Egyházmegyei Hatóság iratai, e. Canonicae Visitaciones, Kapuvár, 1697. Közl: Varga Imre: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. Arrabona 14. (1972), 283–315.

Bevezető

A Felsőlőverek és az egykori Sopronbánfalva közt, az Alom-hegy nyugati oldalán, a községi temető közvetlen szomszédságában található egy gyönyörű fekvésű, csaknem két hektáros katonai temető. Az 1878-ban a katonaság számára megnyitott temetkezési helyet 1917 óta, amint azt az akkor állított kapu felirata is jelzi, Hősi Temetőnek hívják. Napjainkig több, mint 3200 katona, hadifogoly és civil áldozat földi maradványait temették ide, többségük nyughelye még azonosítható, nagyon sokak nevét közös emlékműveken örökítették meg. A sírok és emlékművek 130 év történelmének tárgyi emlékei, ennek a többnyire zivataros időszaknak egy szeletét reprezentálják. Mintegy húsz nemzet katonái találtak meg itt végső nyughelyüket, olyanok, akik többnyire szülőföldjüktől távol, sebesülés, fronton szerzett betegség, vagy éppen bombázás áldozatai lettek (1. kép).¹

1. kép. Az I. világháború katonái

¹ A cikkben szereplő fotók a szerző felvételei.

Bajtársak és ellenfelek alusszák itt örök álmukat, sok évtizede békességben. A mi dolgunk, hogy emléküket megőrizzük, az emlékhelyet megóvjuk, hogy az utánunk következő nemzedékek is megismerhessék ezt a szép és különös történelmi és kulturális értéket (2. kép). Szerencsére voltak olyanok, akik fontosnak tartották, hogy a hősöknek emléket állítsanak, pénzt és fáradságot áldozzanak a temető kialakítására, fenntartására. A történetben azok szerepét is szeretném megörökíteni, akiken múltott, hogy még van mit megóvni, megmenteni.

2. kép. Muzulmán, katolikus és ortodox 90 éve békességben

Történelmi áttekintés

A 19. században Sopronban számos katonai alakulat működött, mintegy 3000 katona szolgált a városban. Ellátásukra a ruszti katonai kórházat 1840-ben áttelepítették az akkor üresen álló karmelita kolostorba.² A laktanyákban és a katonai kórházban elhunytakat ebben az időben a Kolostor-erdőben kialakított katonai temetőbe temették, amire a még ma is fellelhető két sírkő emlékeztet. (A síremlékek a temetőtől délre, az út másik oldalán az erdőben láthatók.) 1872-ben a katonaság új temetkezési helyet kért a várostól, amelyet néhány éven belül meg is kaptak. 1878-ban megtörtént az első temetés. (Schülze Lajos Husaren Rittermeister 1826–1878).³ 1889-ben új katonai kórházat is nyitottak Bánfalva határában. (Később a Borászati Szakiskola, majd a Fenyő téri iskola működött a Truppenhospital épületében.)⁴ A világháború előtt 223

² Szita Szabolcs: Elhagyott katonai temető a Felsőövevényekben. SSz. 23 (1969), 165–167.

³ Nyilvántartás a sopronbánfalvi katonai temető hősi halottairól. Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára

⁴ Molnár László: A sopronbánfalvi hősi temető. Kisalföld 1994. július 5.

halottat⁵ temettek ide, főleg a főbejárattól balra fent még néhány sír megtalálható ezek közül.

Az első világháború kezdetétől a temetések fokozatosan tömegessé váltak, hiszen a frontokról a hadikórházakba rendszeresen érkeztek sebesült csoportok a hadikórházakba, amint erről a Soproni Napló rendszeresen tudósított. A temető kialakítását és a hadikórházakban meghaltak temetését főleg hadifoglyokkal végeztették. 1915-ben a város elrendelte a temetőkataszter felfektetését, így a háború halottairól pontos betűrendes és kataszteri, német, illetve magyar nyelvű nyilvántartással rendelkezünk.

A háború alatt az addig működő katonai és hadifogoly kórházak már nem bírták befogadni a betegeket, így az akkori Nándor-fasor végén megépült a barakk-kórház.⁶ Az itt elhunytakat is a hősi temetőben helyezték örök nyugalomra. A levéltári nyilvántartások szerint összesen 1874 katonát temettek ide. Az akkori Magyarország területéről származó katonákon kívül osztrákok, csehek, szlavónok, bosnyákok, horvátok, románok, szerbek, olaszok, oroszok és még számos nemzet fiai voltak. Az elhalálozás oka döntő többségüknél tüdővész, tifusz, kolera, agyhártyagyulladás, kevesebb esetben fejlövés, lövés sebesülés. A háború befejezését követően a halottak közül néhányat családjuk exhumáltatt és szülőföldjére elszállított. Tömeges exhumálásra 1934-ben került sor, amikor a magyar–olasz kapcsolatok látványosan fejlődtek, Gömbös Gyula Mussolininél járt, és a két ország egyezményeket kötött. Negyvenhárom olasz katona maradványait exhumálták ekkor, és a nyilvántartásba bejegyezték: „Olaszországba szállítva 1934. VII. 14.” Néhány temetés a két háború között is történt, amelyekről a sírköveken lévő évszámok tanúskodnak. Főleg tiszteket temettek ide saját kérésükre, akiknek soproni kötődésük volt.

1943-ban 300 négyyszögellel bővítették a temetőt és erre hamarosan nagy szükség is lett. A második világháború áldozatai a háború utolsó évében kerültek a hősi temetőbe, amikor a harci cselekmények környékünkön folytak. Abban, hogy az áldozatokat tisztességgel eltemették és pontos nyilvántartás készült róluk, dr. Németh Alajos főtisztelendő hittanárnak elévülhetetlen érdemei vannak. A város területén és környezetében bombázásokban, harcokban elesettek nyilvántartásba vétele, valamint Lakits Frigyes légoltalmi tiszt és segédcapatának közreműködésével a legveszélyesebb körülmények közt történő eltemetésük – nemcsak a hősi temetőben, hanem a köztemetőben és a város számos helyén tömegsírokban is – a bátorság, önzetlenség és a helytállás példája. Napjainkban ezen időszak szinte kizárólagosan hiteles forrása dr. Németh Alajos 1993-ban megjelent könyve,⁷ amelyből az alább idézendő adatok is származnak.

1944–45-ben a „Hősök temetője” fogadta be a hadikórházak és szükségkórházak halottait, a légitámadások, bombázások és utcai harcok katonai áldozatait, illetve azokat a civileket, akik menekülteként, nem soproni illetőségüként lettek a bombatámadások áldozatai.⁸ (A civilek közül néhányat a későbbiekben családjuk exhumáltatt.)

⁵ Rozsondai Károly – Sümeghy József: Sopronbánfalva. Falutanulmány és községrajz. Sopron, 1937.

⁶ A Soproni Napló beszámolója.

⁷ Dr. Németh Alajos: Sopron könnyes-véres dátumai. Sopron, 1993.

⁸ A tüzezlaktanyát ért bombatámadás áldozatainak parcellájában két leány neve is olvasható a sírköveken, akik Limberger Gyula elmondása szerint vőlegényüket látogatták meg a laktanyában.

A második világháború halottainak a hősi temetőre vonatkozó nyilvántartása szerint⁹ összesen 941 halottat temettek ide, köztük magyarokon kívül főleg németeket, de ukrán, kozák, vend, lengyel nemzetiségű is előfordul (3. kép). A világháborút követően a temető katonai temetőként már nem használták, csak a halottak családtagjai közül temettek néhányat az emlékműhöz közeli sírokba, külön engedéllyel és kizárólag urnás temetéssel. Néhány kivételtől eltekintve (Szemes József, dr. Molnár Gyula) ezek újratemetések voltak, így nyilvántartás nem készült róluk, az egyedi engedélyekről sem az önkormányzat, sem a temetkezési vállalat nem tudott adatot szolgáltatni.

A rövid történeti áttekintést követően a következő fejezetekben a hősök emlékének ápolását és a temető megőrzésének olykor viszontagságos történetét mutatom be részletesebben.

3. kép. A II. világháború tűzér áldozatai

A temető sorsa, a hősök emléke

Az emlékek ápolása 1916-tól 1947-ig

1916. január 23-án, amikor a napi hírek a közeli győzelemről, a háború befejezéséről szóltak, a Soproni Napló „A hősök emlékezete” című cikkében arról írt, hogy „a katonai temetőbe a hősi halottak méltó emlékműve készül, talán húsvétra fel is állítják.” Ettől kezdve a napilap rendszeresen beszámolt a részletekről. Olvasói megtudhatták, hogy a város és a megye 2-2.000 koronát ajánlott fel erre a célra és Esterházy Miklós herceg is a fő támogatók között van. Az emlékmű terveit Bachrach Imánuel festőművész rajzai alapján Moll Elemér műegyetemi tanársegéd (akkor hadapródjelölt

⁹ Az utólag felfektetett nyilvántartás dr. Németh Alajos kézzel és géppel írott listája alapján készült, minimális adat átvételével.

örmester) készítette, és a kivitelezés munkálatait is ő vezette. A kivitelezők a Sopronban katonáskodó kőfaragók közül kerültek ki, akik „a soproni Hild Lipót kőfaragó által önzetlenül felajánlott szerszámokkal” dolgoztak. A kőfaragók Bösze József hadapródjelölt, Neumann József hadapród örmester és Zábodszky Rudolf képzőművész, 11-es lövészkáplár voltak.¹⁰

Március 4-én arról tudósít az újság, hogy „... az emlékmű elkészítése körül serény munka folyik, főalakját öntik, májusra teljesen elkészül.” Az építményhez szükséges követ Szentmargitbányáról (ma: Sankt Margarethen) már meghozták. A Soproni Napló 1917. július 3-i száma részletesen beszámol az emlékmű előző napi avatásáról: Jelen voltak többek között dr. Baán Endre főispán, dr. Szilvásy Márton országgyűlési képviselő, dr. Töpler Kálmán polgármester, dr. Heimler Károly főkapitány, dr. Thurner Mihály városi főszámvevő és magas rangú tisztek. Közreműködött a 11. lövészezred pótzenekeara. A megnyitó beszédet Pick Lajos cs. és k. I. osztályú főtörzsorvos mondta, ő számolt be az emlékmű elkészítéséről és az alkotókról. (Neve a szerző megfigyelése szerint galéria hátulsó oldalán egy már csak részben olvasható német nyelvű feliratban megtalálható.) Az emlékmű leleplezése kapcsán azt írja a tudósító, hogy az „a távolba merengő magyar népfelkelőt ábrázol, amelynek szobrászati szépsége mindenkit meglepett.”... „A Gotterhalte után dr. Zehetbauer Ottó prépost-plébános megáldotta és megszentelte.” Menyhárt Frigyes evangélikus lelkész magyar és német nyelven mondott beszédet. A magyar Himnusz elhangzása után elhelyezték a kegyelet koszorúit (4. kép és 5. kép).

4. kép. A hősi halottak 1917-ben felavatott emlékműve

¹⁰ Az adatok a Soproni Napló által ugyancsak közölt avatási beszédből származnak.

5. kép. Az emlékmű táblái

A talapzat eredeti szövege: „AZ 1914–1918. VILÁGHÁBORÚBAN ELESETT HŐSÖK DICSŐ ÉS MARADANDÓ EMLÉKÉRE” „ZUM GLORREICHEN UND DAUERNDEN GEDÄCHTNIS DER IM WELTKRIEGE 1914–1918. GEFÄLLENDE HELDEN”. A főbejárat kovácsoltvas kapuja is ebben az időben készült Benkő Géza soproni polgár felajánlásából.

Az avatás után, a temetésekkel párhuzamosan már a háború alatt komoly lépéseket tettek a hősök nyugvóhelyének gondozása ügyében is. A háború a remények ellenére még sokáig folytatódott, a várt győzelemből vereség lett, a sírok száma még csaknem megduplázódott 1919-ig.¹¹ A majdnem teljesen megtelt temetőben kökeresztek, emléktáblák állítása mellett a temető szervezett gondozása a polgármester hivatalának irányításával és támogatásával történt. A munkában a katonai és civil iskolák növendékei is részt vettek.¹²

Az Országgyűlés az 1924. évi XIV. törvényben elrendelte a hősök emlékűnnepét, amelyet minden év május utolsó vasárnapjában jelölt meg. A megemlékezés, az emlékmű megkoszorúzása hagyománnyá vált, amely 1947-ig élt, majd utána 1992-ben újították fel. Ugyancsak megemlékezést tartottak minden évben a halottak napján. 1923-ban a honvédség és a város újabb 30 évre szóló szerződést kötött, ettől kezdve temetőört is alkalmaztak. 1931-ben 120 képes levelezőlap készült a temetőről, amelyeket főleg az ünnepi rendezvényeken árusítottak. Az ebből származó bevételt a temető fenntartásához használták fel. A szép környezetben fekvő, gondozott temetőnek látogatói is akadtak.

¹¹ A háború befejezése után a hadikórházakban meghaltak közül még sokakat temettek a délkeleti oldalra.

¹² A korábban jelzett temetési nyilvántartáshoz fűzve megtalálható a polgármester által készített beosztás, amely a város katonai iskoláit és leánynevelő intézeteit és civil iskoláit jelöli ki a gondozásra.

1944-ben a temetések újra kezdődtek, az üres területek és a régi sírok helyei is megteltek a világháború áldozataival. Az amerikai és szovjet bombatámadások áldozatait részben egyéni, részben tömegsírokba temették, több helyen mészkőtömbbe épített, vagy fakeresztekre szerelt emléktáblát helyeztek sírjaikhoz, amelyek közül ma már nem mindegyik található meg. A háborút követő években még egy ideig foglalkoztak a temető alakításával, gondozásával. Az áldozatok egy részének fejfáját betonkeresztekre cserélték, a tűzéráldozatoknak és a szolnoki csapatkórház halottainak kisebb emlékkövet állítottak.

1947. május 24-ére, a Hősök Napjára a polgármester még újságcikkben invitálta a soproni polgárokat. Ugyanebben az évben a halottak napján még avattak emlékművet, amelyről a Soproni Napló így számolt be: „A Nemzeti Bizottság és a soproni 48-as Ifjúsági Bizottság leleplezi, illetve átadja Sopron városának a soproni iparitanonc-iskola növendékei által épített emlékművet.” Az ünnepi beszédet Hoós István, a Nemzeti Bizottság elnöke mondta, amelyet a római katolikus, evangélikus, református és izraelita egyházak küldötteinek imája követett. Megemlékezést tartott Váry Albert Sopron város katonai parancsnoka. A közreműködő GySEV-zenekart Lakits Frigyes¹³ vezényelte. A felavatott emlékművet Horváth Lajos főispán koszorúzta meg.¹⁴

A temető lepusztulása és a megmentés története a rendszerváltásig

1947 után csend borult a Hősök Temetőjére, a sírokat és a halottakat sorsukra hagyták. Két évtizeden keresztül hallgatni kellett még a létezéséről is. Az akkori rendszernek jól jött, hogy ilyen eldugott helyen nem volt könnyű rátalálnia azoknak, akik Sopronba vetődtek. Néhány hozzátartozót leszámítva bánfalviak fordultak meg itt, a 60-as években a bátrabbak egy-egy csoport virágot is vittek az emlékműhöz. Az évtized vége felé néhány iskola, illetve úttörőcsapat tavasszal, vagy halottak napja előtt egy-egy parcellában összetakarította az avart, szemetet. A temetőnek ekkor nem volt, – sajnos meg kell jegyezni – ma sincs igazi gazdája. Az, hogy még egyáltalán létezik, néhány lelkes személynek és a velük együttműködő közösségeknek köszönhető, akikről a továbbiakban még sok szó esik.

A népfelkelő szobra, az oszlopos galéria és különösen a lépcső nagyon rossz állapotba került, a természet csaknem teljesen birtokba vette a temetőt. A sírokon és a sírok között fák és bokrok nőttek, a sírkövek elsüllyedtek, kidőltek. A helyreállítás története a 70-es években úgy kezdődött, hogy Limberger Gyulát, aki ekkor az Állami Szívszanatóriumban dolgozott, egy Kanadából érkezett vendég megkérte, hogy mutassa meg neki azt a temetőt, ahol fivére el van temetve. A látogatás során tapasztalt állapotok a vendéget és az egykori századost is cselekvésre inspirálták. A vendég, Ferentzy László tüzér, hősi halott testvére Kanadába visszatérve gyűjtést szervezett. Limberger Gyula – ma már rehabilitált őrnagy – a Városi Tanácsnál a második világháborús katonasírok rendbetételét kezdeményezte. Szervező tevékenységét „elvi támogatásban” részesítették, de anyagiakkal nem segítették. (Aki akkoriban élt, az

¹³ A karmester azonos azzal, aki légótitkárként dr. Németh Alajossal együtt a halottak összegyűjtését és temetését irányította a háború végén.

¹⁴ Az emléktábla felirata már inkább szól a bűnösökről, mint az áldozatokról. (A szerző megjegyzése.)

tudja, hogy az elvi támogatás arra terjedt ki, hogy „szóltak az iskoláknak, szóltak a határőrségnek”, stb.) A kanadai gyűjtésből megérkezett anyagi segítséget (150.000 Ft) a Városszépítő Egyesület közreműködésével használták fel. A társadalmi munkával együtt ebből meg lehetett oldani 120 sírkő felújítását és felállítását. A felújításokat Nagy Zoltán kőfaragó végezte.

A temető gondozása és rendben tartása a második világháborút követő lepusztulás után tehát alapvetően társadalmi munkára alapozva a '70-es, '80-as években Limberger Gyula szervezésében folyt. Elsősorban a második világháborús magyar katonasírok felújításában végeztek elismerésre méltó munkát a határőrök, az iskolák diákjai és a szocialista brigádok, de a tennivalókat az egész területen nem bírták ellátni. A teljes rehabilitáció gondolata fel sem merülhetett (6. kép). A Városi Tanács a kitartó kérvényezések hatására azért odáig eljutott, hogy 1977-ben a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalatnál felmérést rendelt meg és térképet készíttetett. Ezen a térképen 1714 sír szerepel.¹⁵ Nem szerepelnek az eredeti parcella megjelölések, a sírok, tömegsírok és a halottak csak részben azonosíthatók.¹⁶

6. kép. A temető hátsó bejáratának kovácsoltvas kapuját az ELZETT Zárgyár tanműhelyében Csigó Géza szakoktató irányításával készítették a tanulók.

¹⁵ A felmérés Sopron Megyei jogú Város Városgazdálkodási Osztály tulajdonában, a hozzá tartozó „A hősi temető sírjainak névjegyzéke” pedig a Soproni Levéltárban található.

¹⁶ Az ezt megelőzően készült térképes dokumentáció a Soproni Levéltárban található, ez tartalmazza dr. Németh Alajosnak a könyvében is megjelent vázlatrajzait, illetve egy milliméterpapírra színes ceruzával rajzolt, ismeretlen által szignált, évszámot nem tartalmazó, méretarányos térképet. Utóbbi értéke, hogy a parcellák és a sírhelyek jelölését az I. világháborús nyilvántartásnak megfelelően tartalmazza.

A rendszerváltás után történt jelentősebb változások

A szovjet hősi emlékmű és katonasírok áthelyezése

A rendszerváltás után hamarosan felmerült más, az előző rendszerhez kötődő szobrok és emlékművek mellett a Várkerületen lévő szovjet emlékmű áthelyezése is. A sírok eltávolítását egy 1991-es határozata alapján az önkormányzat az orosz nagykövetségnél kezdeményezte. A hősi temetőben tartott helyszíni szemlén a négy sír áttelepítését megoldhatónak ítélték, így még ebben az évben sor is került rá. A bejárattól jobbra, a gondnoki épület mögötti bozotos kiirtásával alakították ki helyet és itt állították fel az emlékművet is.

Ettől időben elég távol történt meg a többi szovjet katonasír áttelepítése. A Szent Mihály temetőben lévő sírokat nem kívánták bolygatni, helyükön maradhattak. A Szent Mihály templom kertjében, a Szent Jakab kápolna körül lévő 84 síremlék elvételét viszont éveken keresztül kezdeményezte a városplébánia. Az alapvető indok az volt, hogy a sírok a Storno-féle stációk között helyezkedtek el, akadályozták annak használatát és érvényesülését. Miután 1999-ben a városplébánia pályázaton elnyerte a szükséges támogatást, az önkormányzat az orosz követségen keresztül megszerezte az Orosz Konföderáció hozzájárulását. A 2000-ben megtartott helyszíni szemle eredményeképpen megérkezett az engedély és 2001-ben sor került az áthelyezésre. Az exhumálást és újratemetést a Somogy megyei Temetkezési Vállalat pályázati úton nyerte el és valósította meg. A 84 katona hamvait az emlékmű előtti területen hantolták el, a sírköveket felújítva, kijavítva, eredeti formájukban állították fel¹⁷ (7. kép). Újraavatási ünnepségről nincs tudomásom.

7. kép. A felújított síremlékek új helyükön

¹⁷ Az információk az önkormányzat határozataiból, illetve Rosenstingl Antaltól, a Szent Mihály temető műszaki felügyelőjétől származnak.

A második világháború német áldozatainak emlékműve

Köztudott, hogy a rendszerváltásig a német, sőt a magyar katonasírok gondozása az uralkodó ideológiával nem volt összeegyeztethető, emlékművek állítása pedig tilos volt. (Ugyanakkor hazánkban közel 3.000 szovjet emlékmű volt.) A német katonasírok és tömegsírok zömében a gyalogúttól jobbra a felső sarokban találhatóak. A terület a '90-es évek elejéig a temető legelhanyagoltabb része volt; erdős, bozotos, a síremlékek erősen hiányosak, romosak és szétdőltak voltak. Az 1977-ben készült, korábban említett térképen összesen 64 sír látható, soronként csak egy-két darab. A sírkövek a valóságban szétdőlve, fölbe süllyedve, darabokra törve voltak. Az egész temetőre is az volt a jellemző, hogy a sírokon is fák és bokrok nőttek. (Varga János erdőmérnökjelölt 1991-ben készített diplomamunkájában a temető legnagyobb részét erdős, bozotos területként tüntette fel, ezen belül a német sírokat szinte teljesen elborították a bokrok.)¹⁸

8. kép. Gránitkeresztek a német sírok helyén

Ilyen körülmények között történt, hogy a göttingeni Mezőgazdasági Kamara 80 fős küldöttségét a Tanulmányi Erdőgazdaság Hegyvidéki Erdészetének erdészei, Németh Ferenc és Molnár Ákos kirándulás közben a hősi temetőbe is elvezették, ahol a vendéglátók által készített virágcsokrokat a német katonák sírjaira elhelyezhették. Közben látták a fentebb leírt állapotokat. Hazatérve a kamara elnöke felvette a kapcsolatot a Hadisírgondozó Népi Szövetséggel (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge). Ez a szervezet, amely ekkor már a világ több, mint nyolcvan országában létesített és

¹⁸ NYME Geodéziai Tanszék birtokában.

újított fel német katonai temetőket, felvette a kapcsolatot a soproni önkormányzattal is. Szinte ugyanekkor, 1994 áprilisában a Német Hadisírgondozó Népi Szövetség és a Magyar Honvédelmi Minisztérium szerződést kötött a második világháborús német katonasírok felkutatásáról és felújításáról, amelynek eredményeképpen már ebben az évben az országban 14.-ként elkezdődtek a munkálatok.

1994–95-ben a Saar-vidéki Műszaki Segélyszolgálat (Bundesanstalt Technisches Hilfswerk) szervezésében fiatal önkéntesek kezdték meg a munkálatokat, akik 20–30 fős csoportokban, több turnusban nyugdíjas szakemberek irányításával dolgoztak. Az illingeni fiatalok az Ifjúsági Táborban laktak, a tábor vezetője Bernhardt Schmidt volt. A csoportokat a segélyszolgálat utaztatta, itteni fogadásukat és a szükséges technikai feltételek biztosítását Molnár László múzeumigazgató, a Honvéd Hagyományőrző Egyesület soproni csoportjának elnöke szervezte. A hiányos és azonosíthatatlan katonasírok helyreállításáról lemondtak, azokat lebontották és elszállították. A terepmunkálatokat a németek Hans-Georg Höschele osztrák kertészmérnök vállalkozóval végeztették el, aki egyben a német szövetség ausztriai területi képviselője is. A sírkeresztek helyett jelképes gránit hármaskereszteket állítottak, amelyeket Norvégiában készítettek. Exhumálásra ezen a területen nem került sor, a németekkel együtt eltemetett két magyar katona exhumálásához sem járultak hozzá, ezért van külön kis márványtáblájuk a gránitkeresztek között (8. kép). A régi Szent Mihály temetőből viszont áthozták 17 német katona maradványait. A terület alsó sarkán egy külön emlékművet építettek, amelyen az 578 itt eltemetett német katona neve szerepel (9. kép).

9. kép. A német emlékmű fém táblája

Mivel a korábban leírt, Limberger Gyula által vezetett és szervezett munkák a temető egészére nem terjedtek ki, a látványos változások a többi területen is a németek bekapcsolódásával kezdődtek meg. A német fél kezdettől abban a felfogásban kezelte az ügyet, hogy az egész temetőt rendbe kell tenni. Anyagi támogatást és konkrét munkát adott mindehhez, és a város önkormányzatát is együttműködésre sarkallta. A németek lelkes hozzáállása a helyi hivatalos szerveknél nem mindig talált ugyanolyan fogadtatásra. Erről az emlékmű-avatás előtti időszakban a megbízott kivitelező Hans-Georg Höschele, a tábort vezető Bernhardt Schmidt, az összekötő Molnár László, illetve a Polgármesteri Hivatal közötti levelezés és ügyiratok tanúskodnak.¹⁹ A felújítási munkálatokban viszont részt vettek a Határrendészeti Igazgatóság kiképző központjának hallgatói és más magyar önkéntesek, valamint a főmérnöki iroda szervezésében a SVÜ, a Városi Kertészet és több soproni cég is, akik az önkormányzat által biztosított 4,5 millió forintos összegből utat és vízvezetékét építettek, fákat vágtak ki, kerítést állítottak, felújítottak első világháborús síremlékeket. Német részről az önkéntesek munkáján felül 9 millió forintot költöttek a munkálatokra.

1995 június végére megtörtént a temető rendezése és felújítása, elkészült a német katonák emlékműve, amelynek avatására július 2-án került sor. Az avatási ünnepséget a Német Hadisírgondozó Népi Szövetség és Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata közösen szervezték. Az eseményen küldöttséggel képviseltette magát az NSZK Nagykövetsége, a Honvédelmi Minisztérium, a Honvéd Hagyományörző Egyesület, az egyházak és az osztrák Fekete Kereszt Hadisírgondozó Egyesület. Az ünnepi beszédekben és az avatóbeszédben a megkésett tiszteletadásról, az itt eltemetettek emlékének méltó megőrzéséről szóltak a szónokok, hangsúlyozva a népek közös kötelességét, az utókor felelősségét. A szervezetek képviselői megkoszorúzták a magyar és a szovjet katonák emlékműveit is. Az avatási ünnepséget követő fogadáson Limberger Gyula a temető gondozásában végzett szervező munkájáért „Honvédelemért” I. osztályú tiszti kereszt miniszteri kitüntetést kapott, Molnár Lászlót pedig a Német Hadisírgondozó Népi Szövetség „Ezüst Tű” kitüntetésben részesítette.

Az I. világháború orosz katonáinak emlékműve

Orosz nemzetiségű hadifoglyokat, akik a hadikórházakban, illetve a barakk-kórházban haltak meg, a temető több részén temettek. Az ő emléküket egy 2007-ben épített emlékmű örökíti meg (10. kép). Az emlékmű építését az Orosz Föderáció Nagykövetségének megbízásából Dudinszky László vecsési vállalkozó cége, a KÖZTERÉP Kft. 2007. szeptember 5-én kezdte meg és decemberre fejezte be. A terveket is ő készítette. Az emlékmű elkészítéséről, engedélyezéséről, avatásáról a szerző tudomása szerint semmilyen dokumentáció nem található a városban. Az eredeti szándék szerint a temetőben nyugvó valamennyi ortodox katona emlékét szerették volna így megőrizni, de a szerb és román illetékesek megkeresése eredménytelen volt e témában. A fekete márványtáblákon így csak az orosz katonák nevei szerepelnek. Tervezik még, hogy a különböző helyeken eltemetett katonák fejkövére kisméretű márványtáblákat szerelnek.²⁰

¹⁹ Molnár László ny. múzeumigazgató birtokában.

²⁰ Az információ és az adatok az Oroszországi Föderáció Nagykövetségének főtanácsosától, Bugakov úrtól származnak.

10. kép. Az I. világháború orosz katonáinak emlékműve a hadifogoly-parcella szomszédságában

A mai állapotok

Az 1977-es felmérés óta bekövetkezett változásokról általában nincsen adat sem az önkormányzatnál, sem a kezeléssel megbízott temetkezési kft-nél. Az utóbbi években végzett urnás temetéseket a plébánián a halotti anyakönyvbe bejegyezték, de a többségében újratemetetteket sehol nem tartják számon. Síremlékek és emlékművek felállításáról nem készült dokumentáció.

A sírköveken, fejfákon a feliratok kopnak, tönkremennek, egyre több lesz az azonosíthatatlan sír. Az ország egyik legnagyobb és legszebb adottságokkal rendelkező, különleges katonai temetője több törődést érdemelne. Sürgős teendő lenne a mai állapotok pontos felmérése. A civil adakozásokból, külföldi szervezetek által biztosított összegekből megvalósított felújítások és emlékműépítések mellett a tulajdonos önkormányzatnak folyamatosan áldoznia kellene e történelmi és kulturális érték megővésére. Ugyanakkor ki kellene használni a benne rejlő lehetőségeket, helyet kellene biztosítani a város kulturális és turisztikai értékei között a hősi temetőnek.

A temető tulajdonosa mindenkor a város önkormányzata volt, a gondozással 1946-ig megbízott temetőőr foglalkozott. Halála után hivatalos megbízás nem történt. A rendszerváltás után 1992-ben Fejes Zoltán megbízott polgármester „A kegyeleti park gondozójául a Kertészeti és Parkfenntartó Vállalatot” jelölte ki.²¹ 2001-ben az Írisz Temetkezési Kft-vel kötött tíz évre szóló megállapodást az önkormányzat, amely jelenleg is érvényben van. Ez a szerződés a hősi temető érdekében sürgős felülvizsgálatot kíván, a számon kérhető feladatok elvégzését pedig ellenőrizni kell. Véleményem sze-

²¹ Az 1425/1992 sz. levélben erről tájékoztatta Limberger Gyulát.

rint nem kezelhető együtt a többi köztemetőre vonatkozó szerződéssel, mert jellegében speciális; például a sírok és síremlékek gondozása nem hagyható hozzátartozókra, a temetőben lévő lakás használata és a feladatok ellátása közötti kapcsolatot nem tartalmazza, és nem rögzít nyilvántartási kötelezettséget. Örömteli viszont, hogy magán-személyek – jelesül az itt nyugvó Willerding tábornok dédunokái – az első világhábo-rús emlékművet 2008 szeptemberében megtisztították és megjavították.

„HŐSÖK CSONTJAI PORLADNAK ITT A FÖLDANYA MÉLYÉN,
TÉRDRE E HANTOK ELŐTT! MONDJON IMÁT AJAKAD!”

Magánemberként végzett kutatásommal ennek a történelmi értéknek a megmentését és kívánom szolgálni és ezúton is felhívni rá a közvélemény figyelmét.²²

²² Köszönetet mondok mindazoknak, akik munkámat segítették, különösen Limberger Gyulának, Molnár Lászlónak, Szóka Sándornak és Gritsch Mátyásnak a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokért, képekért és a történetet gazdagító személyes beszélgetésekért.

Budapest temetői és templomi sírjainak egyik legfőbb jelentőségét az adja, hogy nemcsak a főváros, hanem minden más magyar város lakói megtalálhatják közöttük a számukra jelentős emlékhelyeket. A Kerepesi úti temető, alternatív elnevezéséhez méltóan, valóban *nemzeti sírkert*, de jogosan nevezhető így a Farkasréti és a Rákoskeresztúri temető is. Az alábbi bevezetőt követő adattár kétszáznyolcvan budapesti sírt sorol fel: olyanokat, amelyek Sopronban született, tanult, pályafutásuk egy részében itt tevékenykedő, vagy itt meghalt személyeknek állítanak – esetenként már csak állítottak – emléket. A névsor egyáltalán nem teljes, csupán válogat a szóba jöhető síremlékek közül.¹

A legfontosabb, ma is működő budapesti sírkert az 1849-ben megnyitott Kerepesi úti temető.² Pest város egykori köztemetője már a 19. század második felében elittemetővé és nemzeti emlékhellyé vált; hivatalosan 1885-ben nyilvánították kiemelt jelentőségű sírkertté. Itt található a főváros legrégebbi, nagyrészt eredeti állapotában fennmaradt temetőrésze: a korszak kedvelt, reprezentatív városi temetkezőhelye, a falsírboltok, melyek kiépítése közvetlenül a temető megnyitását követően elkezdődött. Számos olyan személy is nyugszik itt, aki 1849 előtt halt meg: őket a felszámolásra került régi pesti köztemetőkből, elsősorban a Váci úti temetőből helyezték át.³ Napjainkra a Kerepesi úti temető közel ezerkétszáz falsírboltjának mintegy hatodrésze áttelepítés, felszámolás, háborús események vagy természetes romlás áldozatává vált, de ezzel együtt is itt található a legnagyobb – eredeti helyén álló és nagyrészt eredeti feliratozású – falsírbolt-együttes Magyarországon. Érdemes összevetni a soproni temetők falsírboltjaival: a régi Szent Mihály temető falsírboltjai⁴ nagyjából egykorúak, de számuk jóval elmarad a Kerepesi úti temetőéitől; az Evangélikus temető falsírboltjai között régebbieket is találunk, de ezek mind áthelyezettek, nem eredeti helyükön állnak; az új Szent Mihály temető falsírboltjainak kiépítése pedig később, a 19. század végén kezdődött el.

A falsírboltokon kívül számos további 19. századi sír található a Kerepesi úti temetőben, de nem eredeti helyükön, hanem áttemetésekkel létrehozott díszparcellákban. E sírkövek helye részben a temetőn belüli területrendezések nyomán változott meg, részben más, megszüntetett temetőkből származnak. A Kerepesi úti temetőnél

¹ Vö. két korábbi hasonló összeállítással: Tóth Vilmos: Budapesti temetkezőhelyek vasi vonatkozású emlékei. *Vasi Szemle* 61: 5 (2007), 595–610; valamint Tóth Vilmos: Budapesti temetkezőhelyek győri vonatkozású síremlékei. *Arrabona* 45: 1 (2007), 345–366.

² A temető nevéként az utóbbi évtizedek köznyelvében a megalapozatlan „Kerepesi temető” terjedt el, tradicionális elnevezése azonban helyesen Kerepesi úti temető, mivel az akkori Pest város keleti határában, a Kerepes felé vezető egykori országút mellett létesült. Hasonló temetőnevekkel Magyarország számos városában találkozunk. Vö. Tóth Vilmos: A soknevű sírkert egyetlen neve. *Budapest* 27: 9 (2004), 2–3.

³ A Váci úti temető nevének eredete a Kerepesi útiéhoz hasonló: a 19. századi Pesttől északra helyezkedett el, a váci országút mellett.

⁴ Természetesen nem a templomkertben fennmaradt néhány sírről, hanem a 19. század közepén megnyílt temetőrészt fal mellett sírjairól van szó.

régebben megnyitott pesti, budai és óbudai sírkerteket a 20. század közepéig felszámolták; a pesti oldal legjelentősebbjét, a már említett Váci úti temetőt az 1870-es években, a legfontosabb budaiakat, a Vízivárosi polgári és katonai temetőt – amely neve ellenére a Városmajoron túl terült el –, valamint a Tabáni temetőt az 1930-as évek végére.⁵ A régi budai sírkövek egy része előbb a Németszőlgyi temetőbe került, majd ennek felszámolásakor, 1963-ban helyezték át őket a Kerepesi úti temetőbe. A 19. századi áthelyezések még jobbára családi jellegűek voltak, a neves személyek sírjaival, egy-két kivételtől eltekintve, nem törődtek; így tűnt el a Váci úti temető egykori becses emlékhelye, Kitaibel Pál sírköve is.

Az összeállításban szereplő, soproni kötődésű neves személyek közül a Kerepesi úti temető falsírboltjainak egyikében nyugszik például Pákh Albert, Preysz Móric vagy id. Lehár Ferenc, és itt található a Kugler család síremléke is. A temetőn belüli áthelyezésekkel kialakított díszparcellák legfontosabbikában, a pontatlanul „művésziparcellának” nevezett részen nyugszik többek között Frankenburg Adolf, Orlai Petrich Soma és Székács József (Frankenburg síremléke meglehetősen rossz állapotban van, felújítása igencsak időszerű lenne). A régi budai temetőkből származó, többször is áthelyezett 1848-as honvédsírok között található Sréter Lajosé és Móry Ferdinándé; e sírkövek között számos másodlagosan felhasznált emlék található a 18. századból és a 19. század első feléből, például Szilvásy Mártoné. A Tabáni temetőből helyezték át előbb a Németszőlgyibe, majd a Kerepesi útiba Döbrentei Gábor síremlékét, amelyen az örökkévalóságot jelképező, saját farkába harapó kígyó látható. (Eredetileg szintén a Tabáni temetőben állt, onnan pedig a Farkasréti temetőbe került Bauhofer János György sírköve.)

Az áthelyezett sírok között meg kell említeni Hajnóczy Józsefét is. Az 1795-ben kivégzett magyar jakobinus vezető k földi maradványait 1914-ben tárták fel a Vízivárosi katonai temető mellett (ami egyébként csak a kivégzés után két évvel kezdett működni). A csontok előbb a Fővárosi Levéltár épületébe, majd 1926-ban a Kerepesi úti temető egyik, az előző évben kiürített falsírboltjába kerültek, ennek 1953-as felszámolását követően pedig a temető halottasházába. A mai közös díszsírhelyre 1960-ban temették őket, egyszerű sírkövkön Petőfi Vérmező című versének egyik strófája olvasható.

Több soproni vonatkozása is van a Kerepesi úti temető egykori „Gömbös-parcellájának”. Gömbös Gyulát eredetileg egy kiemelt díszsírhelyen temették el, ahol a negyvenes évek elején „miniszteri parcella” kialakítása kezdődött el. 1945-ben Gömbös néhány éve felavatott és a temetőben zajló háborús eseményeket sértetlenül átvészelő síremléke a tendenciózus szobordöntések áldozata lett, de a parcella tovább működött: 1946-ban ide helyezték át ideiglenes, közterületen található első sírhelyéről Kánya Kálmánt. 1949-ben azonban valamennyi politikust át kellett temetni innen: Gömböst, valamint az alábbi összeállításban soproni kapcsolatai révén szereplő Csáky Istvánt és Györffy-Bengyel Sándort a temetőn belül egy kevésbé expozált helyre, Kánya Kálmánt pedig Sopronba, a régi Szent Mihály temetőben található családi sírba. (Megemlítené, hogy van még egy miniszter, akinek sírja Budapestről

⁵ A főváros már nem létező temetőihez vö. Fehér Jolán Antónia: Budapest székesfőváros temetőinek története. Bp., 1933.

Sopronba került: Röder Vilmost a Farkasréti temető egyik urnafülkéjéből helyezték át az új Szent Mihály temetőbe 1989-ben.)

Az alábbi összeállítás végén a síremlékek alkotóinak felsorolása is megtalálható; ezek mellett még egy síremléket meg kell említeni, Erkel Sándor karmesterét a Kerepesi úti temető 28. parcellájának díszsorán. Ebben az esetben nem a megőrkített személy kötődik Sopronhoz, hanem maga a sírszobor, Róna József kiváló alkotása, a „Magyar Zene” allegorikus alakja, amit a mester Vészi Margitról mintázott.⁶ A síremléket 1905-ben avatták fel, másodpéldánya pedig néhány évvel később Sopronba került, az 1910-ben elhunyt Munczy Lajos sírjára az új Szent Mihály temetőben. A szobor eredetije tehát nem Munczy Lajos, hanem Erkel Sándor számára készült.⁷

Adattár

Az alábbi felsorolásban a nevek után a születési és a halálozási év, a foglalkozás, a soproni kötődés (kurzívval), a sírhely pontos meghatározása, valamint biográfiai forrásra való hivatkozás található. Utóbbi alapesetben az Új magyar életrajzi lexikon; más kiadványra csak akkor hivatkozunk, ha az adott személy ebben nem szerepel. A Sopronban és a ma Sopronhoz tartozó településeken születetteknél a születési év előtt a szülőhelyet is feltüntettük. A Sopronban születetteknél evidenciának tekintjük, hogy az adott személy tanulmányait (vagy azok egy részét) is Sopronban végezte, így ezt külön nem említjük meg.

A sírhely meghatározása egyszerű esetben három részből áll, ahol kötőjellel elválasztva a parcella, a sor, illetve a sírhely száma (vagy jele) szerepel. Ettől eltérő a fal-sírboltok és a fülkék számozása, ahol csak két rész, a sírcsoport, illetve a sírhely száma (vagy jele) szerepel. A Farkasréti temető templomi fülkecsoportja alatt az egykori temetőtemplom megmaradt falaiban kialakított kolumbáriumok értendők. A Farkasréti temetőben mind az alsó, mind a felső temető parcellái 1-től számozódnak, utóbbiakat a „Felső” szó feltüntetésével különböztettük meg (a felső temető azonos a gyakran említett „Hóvirág utcai” temetőrésszel). Felszámolt sírok esetében egyik temetőnél sem adtunk pontos helymeghatározást.

Kerepesi úti temető (megnyílt: 1849)⁸

Alpár Ignác (1855–1928) építész; *a katonai főreáliskola épülete, a későbbi egyetemi főépület tervezője*. 19-jobb árkádsor előtt-12. ÚMÉL 1.

Apáthy László (1892–1922) katonatiszt; *nyugat-magyarországi felkelő*. 36/2-1-35.

Csáky István, gróf (1894–1941) politikus, miniszter; *Sopron országgyűlési képviselője*. 18/1-4-1. ÚMÉL 1.

Csapody István (1856–1912) orvos, szemész; *Sopronban tanult*. 35-2-24. ÚMÉL 1.

Csukássi József (1841–1891) újságíró; *Sopronban tanult*. 34/1-1-14. ÚMÉL 1.⁹

⁶ Vö. Róna József: Egy magyar művész élete. 2. kötet. Bp., 1929. 691.

⁷ Vö. Baranyai Lenke: A Munczy család. SSz. 57: 1 (2003), 70–77; főként a 15. lábjegyzet. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni azt is, hogy a fémbeszolgáltatás egyik világháborúban sem terjedt ki a temetői szobrokra.

⁸ Vö. Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető. 1–2. kötet. Bp., 1999. (Budapesti Negyed, 24–25.) A két kötet teljes anyaga megtalálható Budapest Főváros Levéltára internetes oldalán (www.bparchiv.hu).

⁹ Az Új magyar életrajzi lexikon által közölt születési év téves.

- Dóczy Lajos, báró (Sopron, 1845–1919) író, újságíró, politikus. 28-1-34. ÚMÉL 2.¹⁰
- Döbrentei Gábor (1785–1851) író, nyelvész; *Sopronban tanult, a líceumi Magyar Társaság titkára volt, itt jelentek meg első művei.* 17/1-1-43. ÚMÉL 2.
- Edvi Illés Aladár (1858–1927) gépészmérnök, technikatörténész; *Sopronban tanult.* 11-1-28. ÚMÉL 2.
- Edvi Illés Pál (1793–1871) evangélikus lelkész, író; *Sopronban tanult.* Jobb árkádsor, 68. fülke. ÚMÉL 2.
- Failoni, Sergio (1890–1948) karmester; *Sopronban hunyt el.* 24/1-1-55. ÚMÉL 2.
- Fehér Bálint (1892–1942) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára.* 41/1-2-78 (jeltelen). Névtár.
- Finkey József (1889–1941) bányamérnök; *Sopronban főiskolai tanár, majd egyetemi tanár és dékán, több kötete itt jelent meg; Sopronban hunyt el.* 50/1-1-28. ÚMÉL 2.
- Frankenburg Adolf (1811–1884) író, újságíró; *Sopronban tanult; nyugalmazása után Sopronban élt, több kötete itt jelent meg; irodalmi kör alapítója, elnöke majd névadója.* 34/1-3-11. ÚMÉL 2. Vele felesége, Carina Anna (1839–1885) operaénekes; *férjével Sopronban élt.* ÚMÉL 1.
- Gaár Vilmos (1862–1939) jogász, újságíró; *Sopronban ügyvéd és több lap szerkesztője, a Frankenburg Irodalmi Kör főtítkára.* 34-1-66. ÚMÉL 2.
- Gombocz Endre (Sopron, 1882–1945) botanikus, tudománytörténész; *Sopron vármegye növényzetének monográfiusa.* 34-1-88. ÚMÉL 2. (1. kép).

1. kép. Gombocz Zoltán és Endre sírja Madarassy Walter Körösi Csoma Sándort ábrázoló szobrával
(A képek a szerző felvételei.)

¹⁰ Jelenlegi sírköve nem tényleges nyughelye felett, hanem a parcella túloldalán található.

- Gombocz Zoltán (Sopron, 1877–1935) nyelvész. 34-1-88. ÚMÉL 2. (1. kép).
- Grósz István (1909–1985) orvos, szemész, katonatiszt; *Sopronban hunyt el.* 47-9-33. ÚMÉL 2.
- Gyórfy-Benyel Sándor (1886–1942) katonatiszt, miniszter; *Sopronban tanult.* 18/1-2-37. ÚMÉL 2.
- Hajnóczy József (1750–1795) jogász, történész, politikus; *Sopronban tanult; 1794-ben a városban tartotta eljegyzését.* 11/1-sziget (a kivégzett magyar jakobinusok közös sírja). ÚMÉL 3.
- Halmosy Endre (1829–1895) jogász; *a soproni törvényszéken működött, több kötete itt jelent meg.* 37-2-83. ÚMÉL 3.
- Hanus Ferenc (1900–1921) egyetemi hallgató; *a nyugat-magyarországi felkelés hősi halottja.* 36/2-2-34 (jeltelen).
- Hauszmann Alajos (1847–1926) építész; *a Deák téri volt leányiskola tervezője.* 10/1-1-4. ÚMÉL 3.
- Hikisch Rezső (1876–1934) építész; *a Húségkapu alkotója.* 20/1-1-73. ÚMÉL 3.
- Izsó Miklós (1831–1875) szobrász; *1866-ban a pesti Széchenyi-emlékmű pályázatára készített szoborterve harminc évvel később Sopronban valósult meg.* 34/1-3-10. ÚMÉL 3. (2. kép).

2. kép. Izsó Miklós síremléke Mátrai Lajos György alkotása; utóbbi volt az Izsó-féle Széchenyi-szoborterv soproni kivitelezője is

Kalchbrenner József János (Sopron, 1776–1834) evangélikus lelkész; *több kötete Sopronban jelent meg*. Bal falsírboltok, 54. Szinnyei 5.

Kemény Gábor (1883–1948) pedagógus; *a Lähne-intézet tanára*. 24/1-1-49. ÚMÉL 3.

Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) szobrász; *a Hűségkapu szobrászati részének, valamint a Nádasdy-huszárezred egykori emlékművének alkotója*. 34/2-1-27. ÚMÉL 3.

Kolbenheyer Ferenc (1841–1881) építész; *Sopronban tanult*. Felszámolva. ÚMÉL 3.¹¹

Kozma Sándor (1825–1897) jogász, politikus; *Sopronban tanult*. 29/2-1-34. ÚMÉL 3.

Kugler Antal (Sopron, 1800–1879) cukrász. Bal falsírboltok, 345. (3. kép).

Kugler Henrik (Sopron, 1830–1905) cukrász. Bal falsírboltok, 345. ÚMÉL 3. (3. kép).

3. kép. A Kugler család falsírboltja

Kugler Pál Ferenc (Sopron, 1836–1875) szobrász. Bal falsírboltok, 345. MÉL 1.¹² (3. kép).

Láng Károly (1877–1938) gépészmérnök; *Sopronban főiskolai tanár és rektor, több kötete itt jelent meg*. 48/2-2-53 (jeltelen). ÚMÉL 4.

¹¹ Az Új magyar életrajzi lexikon által közölt születési év téves.

¹² A sírkövön egy keresztnével (Kugler Ferenc) szerepel.

- Lehár Ferenc (id.) (1838–1898) karmester; *katonazenekari karnagyként néhány évig Sopronban teljesített szolgálatot*. Bal falsírboltok, 49.
- Lehr Albert (1844–1924) nyelvész; *Sopronban tanult*. 34-4-8. ÚMÉL 4.
- Ligeti Antal (1823–1890) festő; *pályafutása Sopronban indult*. 34/2-1-41. ÚMÉL 4.
- Lossonczy Antal (1900–1921) egyetemi hallgató; *a nyugat-magyarországi felkelés hősi halottja*. 11-1-24.
- Martiny Frigyes (Sopron, 1801–1881) politikus; *Sopron polgármestere, városbírája, országgyűlési követe és képviselője*. Felszámolva. Almanach.
- Mátrai Lajos György (1850–1906) szobrász; *Izsó Miklós tervei alapján a soproni Széchenyi-émlékszóbor alkotója*. 29/3-3-47. ÚMÉL 4.
- Miklós Béla (1890–1948) katonatiszt, miniszterelnök; *Sopronban tanult*. 24/1-1-72. ÚMÉL 4.
- Molnár Bertalan (1878–1935) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára*. 47-12-29 (jeltelesen). Névtár.
- Móry Ferdinánd (Sopron, 1811–1883) katonatiszt. 31/2-2-6. Bona: Kapitányok.
- Nagy Imre (1822–1894) történész, jogász; *Sopronban tanult, két kötetes Sopron vármegyei oklevéltár összeállítója*. 34/1-3-3. ÚMÉL 4.
- Orlai Petrich Soma (1822–1880) festő; *Sopronban tanult*. 34/1-1-16. ÚMÉL 4.
- Ostenburg Gyula (1884–1944) katonatiszt; *nyugat-magyarországi felkelő*. 35-6-33 (jeltelesen). ÚMÉL 4.
- Pákh Albert (1823–1867) író, újságíró; *Sopronban tanult*. Jobb falsírboltok, 239. ÚMÉL 5.
- Péterfy Sándor (1841–1913) pedagógus, író; *Sopronban tanult*. 9-1-14. ÚMÉL 5.
- Petrik Lajos (Sopron, 1851–1932) kémikus. 46-1-46. ÚMÉL 5.
- Pintér Imre (1864–1946) színész. 33/7-1-50. ÚMÉL 5.
- Preysz Móric (Sopron, 1829–1877) kémikus, feltaláló; *Sopronban a gázvilágítás meghonosítója*. Jobb falsírboltok, 159. ÚMÉL 5.
- Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró; *Sopronban tanult, a bencés gimnáziumi Magyar Társaság egyik alapítója; a Frankenburg Irodalmi Kör tiszteletbeli elnöke*. 10-1-66. ÚMÉL 5.
- Sárközi György (1899–1945) költő, író; *a balfi munkatáborban halt meg*. 24-4-35. ÚMÉL 5.
- Schedius Lajos (1768–1847) esztéta, nyelvész; *Sopronban tanult*. Jobb falsírboltok, 317. ÚMÉL 5.
- Schranz János (1830–1910) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult majd a líceum tanára*. 29/3-4-12. Szinnyei 12.
- Siklódy Lőrinc (1876–1945) szobrász; *a 18. gyalogezred emlékművének alkotója*. 34-2-120. ÚMÉL 5.
- Sréter Lajos (1811–1875) katonatiszt; *az 1848-as soproni Sréter-különítmény névadója*. 31/2-2-34. ÚMÉL 5.
- Székács József (1809–1876) evangélikus püspök, író; *Sopronban tanult*. 34/1-2-18. ÚMÉL 6.
- Szelestey László (1821–1875) költő, politikus; *Sopronban tanult*. Felszámolva. ÚMÉL 6.
- Szerb Antal (1901–1945) író, irodalomtörténész; *a balfi munkatáborban halt meg*. 24-1-77. ÚMÉL 6.

Szilvássy Márton (1828–1903) újságíró, jogász; *Sopronban tanult; a kiegyezés időszakában a Deák-párt helyi vezetője.* 31/2-2-21. Bona: Hadnagyok 3.¹³ (4. kép).

4. kép. Szilvássy Márton síremléke

Takács József (1910–1984) jogász, könyvtáros; *Sopronban hunyt el.* Jobb falsírboltok, 149. ÚMÉL 6.

Tatay István (1821–1888) pedagógus; *Sopronban tanult; az evangélikus líceum tanára, több műve itt jelent meg.* 30-1-16. ÚMÉL 6.

Timár Gellért (1900–1932) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára.* 56-9-5 (jeltelen). Névtár.

Trefort Ágoston (1817–1888) politikus, miniszter; *Sopron országgyűlési képviselője.* 29-1-5. ÚMÉL 6.

Unger Károly Sámuel (Sopron, 1793–1880) katonatiszt, feltaláló. Felszámolva. ÚMÉL 6.

Vándor Sándor (1901–1945) karmester, zeneszerző; *Sopronbánfalván halt meg.* 24-1-75. ÚMÉL 6.

Viszota Gyula (1871–1947) irodalomtörténész; *Sopronban főreáliskolai tanár.* 48/56. sziget-5. ÚMÉL 6.

Zádor György (1799–1866) jogász; *a soproni törvényszék bírása.* 36/1-2-37. ÚMÉL 6.

Zellerin Mátyás (Sopron, 1831–1893) gyáros. Bal falsírboltok, 594. ÚMÉL 6.

¹³ Neve a sírkövön, a szakirodalmi említések többségétől eltérően, „Szilvássy”-ként szerepel.

Farkasréti temető (megnyílt: 1894)¹⁴

Aggházy Kamill (1882–1954) katonatiszt, hadtörténész; *néhány évig Sopronban teljesített szolgálatot.* 36/2-2-6. ÚMÉL 1.

Ajtay Zoltán (1900–1983) bányamérnök; *Sopronban tanult.* 28-1-217/218. ÚMÉL 1.

Alliquander Ödön (1914–1990) bányamérnök; *Sopronban tanult.* 36/2-1-25. ÚMÉL 1.

Andorka Rudolf (Sopron, 1891–1961) katonatiszt. 38-1-53/54. ÚMÉL 1.

Árkay Bertalan (1901–1971) építész; *az egykori OTY-rendelőintézet tervezője.* 11/2-1-279. ÚMÉL 1.

Árkos Frigyes (1897–1967) kohómérnök; *Sopronban tanult.* A-730. fülke. MÉL 3.

Bakó József (1896–1962) író, költő; *Sopronban tanult, egyik verseskötete itt jelent meg.* 54-2-6. ÚMÉL 1.

Balsay István (Sopron, 1907–1984) kohómérnök. 7/8-1-515. ÚMÉL 1.

Bancsó Antal (1851–1937) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult, majd a teológiai akadémia tanára és igazgatója.* Felszámolva. EACS.

Baranyai Gyula (1897–1978) gordonkaművész, karmester; *Sopronban zeneiskolai tanár.* D-1691. fülke. MÉL 4.

Báthy Anna (1901–1962) operaénekes; *Sopronban tanult.* 1-1-415/416. ÚMÉL 1.

Bauhofer János György (Sopron, 1806–1864) evangélikus lelkész, író. 5/4-1-20. ÚMÉL 1.¹⁵ (5. kép).

5. kép. Bauhofer János György síremléke

¹⁴ Vö. Tóth Vilmos – Zsigmond János: *A Farkasréti temető.* 1–3. kötet. Bp., 2003. (Budapesti Negyed, 40–42.) A három kötet teljes anyaga megtalálható Budapest Főváros Levéltára internetes oldalán (www.bparchiv.hu).

¹⁵ A sírkövön egy keresztnével (Bauhofer György) szerepel.

- Bauma Viktor (1892–1964) bányamérnök; *Sopronban tanult*. Felszámolva. MÉL 3.
- Békeffy István (1901–1977) író; *Sopronban tanult*. 8/A-1-268. ÚMÉL 1.
- Benkhard Ágost (1910–1967) építész; *a régi fedett uszoda tervezője*. 1-1-267. ÚMÉL 1.
- Benkő László (1912–1994) nyelvész; *az evangélikus líceum tanára, a Frankenburg Irodalmi Kör főtítkára, több műve itt jelent meg*. EE-677. fülke. ÚMÉL 1.
- Binder Béla (1905–1977) bányamérnök; *Sopronban tanult majd tanított*. 19/1/II-1-31. ÚMÉL 1.
- Birck Oszkár (1916–1980) erdőmérnök; *Sopronban tanult*. Felső 1-7-5. MÉL 4.
- Bocsányi János (1920–1986) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 60/8-1-184. ÚMÉL 1.
- Bodonyi Béla (1884–1971) színész, színigazgató. 7/7-1-217. ÚMÉL 1.
- Bohádi Róbert (1899–1974) költő, író; *Sopronban tanult és 1941-ig élt, számos műve itt jelent meg, gyűjtötte a soproni német folklór alkotásait*. DD-800. fülke. MÉL 3.
- Bóna István (1930–2001) régész, történész; *Sopron és környéke népvándorlás kori leleteinek kutatója*. 6/2-1-105. KK 2000.
- Claus Alajos (1908–1988) kohómérnök; *Sopronban tanult*. Felső 10-1-74. ÚMÉL 1.
- Cotel Ernő (1879–1954) kohómérnök; *Sopronban főiskolai tanár és rektor, majd egyetemi tanár és dékán, több kötete itt jelent meg*. N-1920. fülke. ÚMÉL 1.
- Czeke Marianne (Sopron, 1873–1942) könyvtáros, irodalomtörténész. Felszámolva. ÚMÉL 1.
- Dercsényi Dezső (1910–1987) művészettörténész; *Sopron műemlékeinek kutatója*. 2-1-124. ÚMÉL 2.
- Dévényi György (Sopron, 1923–1975) kohómérnök. 26/2/V-1-78. ÚMÉL 2.
- Dezséry László (1914–1977) evangélikus püspök, újságíró; *Sopronban tanult*. 34/3/IV-1-25. ÚMÉL 2.
- Dietz Károly (Sopron, 1885–1969) jogász, rendőrtiszt, sportvezető. 6/C-1-32/33. ÚMÉL 2.
- Ditroy János (Sopron, 1879–1961) vízépítő mérnök. 609-90. templomi fülke. ÚMÉL 2.
- Domanovszky Endre (1817–1895) filozófus; *az evangélikus líceum tanára*. 19/3-1-50/51. ÚMÉL 2.
- Éber Ernő (1874–1968) mezőgazdász, gazdaságtörténész; *a vármegye gazdasági életének jelentős alakja*. 18-1-688. ÚMÉL 2.
- Ember Kálmán (1894–1979) bányamérnök; *Sopronban tanult*. N-397. fülke. ÚMÉL 2.
- Erkel András (1929–1984) geofizikus; *Sopronban tanult*. 7/A-11-4. ÚMÉL 2.
- Esztó Miklós (1913–1986) bányamérnök; *Sopronban tanult*. Felső 17/A-12-3. ÚMÉL 2.
- Esztó Péter (1885–1965) bányamérnök; *Sopronban egyetemi tanár, több kötete itt jelent meg*. 33/3-1-70. ÚMÉL 2.
- Fabiný Teofil (1822–1908) jogász, miniszter; *Sopron országgyűlési képviselője*. 57-6-2. ÚMÉL 2.
- Fabiný Tibor (1924–2007) evangélikus lelkész, történész; *Sopronban tanult*. 57-6-2. KK 2006.
- Farkas Edith (1877–1942) missziós nővér, író; *Sopronban tanult*. 18-1-728/729. ÚMÉL 2.
- Fekete Sándor (1916–1973) bányamérnök; *Sopronban tanult, később Brennbergbányán működött*. 27/U/III-1-18. ÚMÉL 2.
- Fekete Zoltán (1911–1988) agrokémikus; *Sopronban tanult*. 2/6-1-17/18. ÚMÉL 2.
- Folly Róbert (Brennbergbánya, 1889–1965) építészmérnök. 37/C-1-18. ÚMÉL 2.

- Fülep Ferenc (1919–1986) régész; *Sopron római kori emlékeinek kutatója*. 24/1-1-29. ÚMÉL 2.
- Gaár Vilmos (Sopron, 1892–1963) festő. 9-1-31/32. ML 2.
- Gábor Aurél (Sopron, 1923–1976) mentőorvos, belgyógyász. 35/1-1-239/240. ÚMÉL 2.
- Geleji Dezső (1893–1969) újságíró; *Sopronban tanult*. 20/2-1-277. MÉL 3.
- Geleji Sándor (1898–1967) kohómérnök; *Sopronban tanult, később egyetemi tanár*. 604-339. templomi fülke. ÚMÉL 2.
- Gerlóczy Gedeon (1895–1975) építész; *az evangélikus teológus otthon tervezője*. 7/6-1-41. ÚMÉL 2.
- Gerő László (1909–1995) építész, építészettörténész; *több soproni műemlék-helyreállítás tervezője*. 6/5-1-20. ÚMÉL 2.
- Góbi Imre (1846–1927) pedagógus, író; *az evangélikus líceum tanára*. 55-5-9. Szinnyei 3.
- Gombocz Miklós (1844–1922) evangélikus lelkész; *a líceum igazgatója*. 48/3-1-35/36. (6. kép).

6. kép. Névtábla Gombocz Miklós és felesége sírkövén

- Gráf Ferenc (Sopronbánfalva, 1914–1990) orvos, belgyógyász. 9-1-172/173. ÚMÉL 2.
- Gráf László (Sopron, 1911–1968) kémikus. 18-1-86. ÚMÉL 2.
- Gyúrói Nagy Lajos (1883–1970) evangélikus lelkész, költő; *Sopronban tanult*. Felszámolva. ÚMÉL 2.
- Hamvas József (1871–1948) evangélikus lelkész, író; *több műve Sopronban jelent meg*. Felszámolva. ÚMÉL 3.
- Hazay István (1901–1995) mérnök, geodéta; *Sopronban egyetemi magántanár*. 20. körd-30. fülke. ÚMÉL 3.

- Hébelt Ede (1879–1961) jogász, politikus; *Sopron nemzetgyűlési képviselője*. 612/1-249. templomi fülke. ÚMÉL 3.
- Heinrich József (1905–1982) bányamérnök; *Sopronban tanult*. Felső 802-401. fülke. ÚMÉL 3.
- Hermann Miksa (1868–1944) gépészmérnök, miniszter; *Sopron országgyűlési képviselője*. 2-4-102. ÚMÉL 3.
- Horusitzky Ferenc (1901–1971) geológus; *Sopronban egyetemi tanár, egyik kötete itt jelent meg*. 34/3/I-1-144/145. ÚMÉL 3.
- Jakóby László (1897–1957) kohómérnök; *Sopronban tanult; nyugat-magyarországi felkelő*. 30/2-1-109/110. ÚMÉL 3.
- Jámbor Béla (Sopron, 1917–1971) biokémikus. 11/1-1-151. ÚMÉL 3.
- Jánosy Lajos (1903–1976) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult, később egyetemi tanár, a soproni egyházközség lelkésze*. 9-2-46. ÚMÉL 3.
- Jausz Béla (Sopron, 1895–1974) pedagógus, neveléstörténész. 19/3-1-17. ÚMÉL 3.
- Jeney Ferenc (1927–1984) erdőmérnök, geodéta; *Sopronban tanult*. 19/1/I-1-169. MÉL 4.
- Kádár Gyula (1898–1982) katonatiszt; *Sopronban tanult*. Felső 802-435. fülke. ÚMÉL 3.
- Káldy Zoltán (1919–1987) evangélikus püspök; *Sopronban tanult*. 28-1-155/156. ÚMÉL 3.
- Kapi-Králik Jenő (Sopron, 1906–1978) zeneszerző, orgonaművész. 1/D-6-8. MÉL 3.
- Káposztás Pál (1893–1957) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 30/2-1-107/108. ÚMÉL 3.
- Keresztesi Béla (1922–2001) erdőmérnök; *Sopronban tanult, később címzetes egyetemi tanár*. 7/9-1-39. KK 2000.
- Koczogh András (1876–1963) pedagógus; *a Lähne-intézet tanára*. Felső 8-1-158. MÉL 1.
- Kogutowicz Manó (1851–1908) geográfus, térképész; *a Lähne-intézet tanára*. Felszámolva. ÚMÉL 3.
- Koltay György (1899–1961) erdőmérnök; *Sopronban tanult*. 1-1-354. ÚMÉL 3.
- Koncsek László (1905–1981) író, újságíró; *a Soproni farsang című ifjúsági regény szerzője*. NVh-449. fülke. MÉL 4.
- Kónya Lajos (1914–1972) költő, író; *Sopronban tanult, több műve soproni témájú*. 11/1-1-455. ÚMÉL 3.
- Korondi Béla (1914–1949) erdőmérnök, rendőrtiszt; *Sopronban tanult*. 30/2-1-86. ÚMÉL 3.
- Kotsis Iván (1889–1980) építész, építészettörténész; *a színház 1965-ös átépítésének tervezője*. 46/3-1-27. ÚMÉL 3.
- Körös Béla (1901–1963) kohómérnök; *Sopronban tanult*. 608-61. templomi fülke. MÉL 1.
- Kövessi Ferenc (1875–1945) botanikus; *Sopronban főiskolai tanár*. 33/6-1-14/15. ÚMÉL 3.
- Krupár Géza (1893–1968) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 18-1-757. MÉL 3.
- Kun Attila (1924–1983) építész; *a soproni állami szanatórium és a balfi gyógyfürdő tervezője*. 35/XIV-1-11. ÚMÉL 3.
- Kunszery Gyula (1906–1973) költő, újságíró; *Sopronban gimnáziumi tanár*. 7/6-1-105. ÚMÉL 3.
- László Gyula (1910–1998) régész, történész, művészettörténész, festő; *kapcsolatban állt a soproni képzőművészeti élettel, könyvet írt Horváth Józsefről*. 20/2-1-787. ÚMÉL 4.

- Lomniczy Dezső (Balf, 1918–1972) kohómérnök. 27/III-1-42. ÚMÉL 4.
- Luncz Géza (1892–1957) erdómérnök; *Sopronban egyetemi magántanár.* 5/2-2-17. ÚMÉL 4.
- Majerszky Béla (1910–1972) bányamérnök; *Sopronban tanult.* N-1885. fülke. MÉL 3.
- Major Jenő (1922–1988) történész, geográfus; *több soproni témájú tanulmány szerzője.* Felső 12-1-29. ÚMÉL 4.
- Manninger Gusztáv Adolf (Sopron, 1880–1954) mezőgazdász. 28/1-1-15. ÚMÉL 4.
- Manninger Rezső (Sopron, 1890–1970) állatorvos. NVcs-517. fülke. ÚMÉL 4.
- Manninger Vilmos (Sopron, 1876–1945) orvos, sebész. 610-317. templomi fülke. ÚMÉL 4.
- Medgyaszay István (1877–1959) építész; *a színház 1909-es átépítésének tervezője.* 2-1-19/20. ÚMÉL 4.
- Meinhardt Vilmos (1884–1964) bányamérnök; *Sopronban egyetemi tanár.* Felszámolva. ÚMÉL 4.
- Mihályi Zoltán (1896–1970) erdómérnök; *Sopronban tanult.* 53-4-15. ÚMÉL 4.
- Mika József (1897–1975) kémikus, kohómérnök; *Sopronban tanult, később adjunktus, több kötete itt jelent meg.* CC-546. fülke. ÚMÉL 4.
- Milasovszky Béla (1900–1973) bányamérnök, geodéta; *Sopronban tanult, később egyetemi tanár.* 6/1-1-58. ÚMÉL 4.
- Nagy Árpád (1901–1974) bányamérnök; *Sopronban tanult, majd a városi vízmű műszaki vezetője.* 3/2-2-40. ÚMÉL 4.
- Nagypál Judit (1924–1980) építész; *számos soproni műemlék-helyreállítás tervezője.* 27/V-1-7. ÚMÉL 4.
- Ordass Lajos (1901–1978) evangélikus püspök; *Sopronban tanult.* 19/2-2-63. ÚMÉL 4.
- Orth Ambrus (1871–1931) építész; *a postapalota egyik tervezője.* Felszámolva. ÚMÉL 4.
- Pálfy Miklós (1911–1972) evangélikus lelkész, író; *Sopronban tanult majd tanított.* 27/III-1-21. ÚMÉL 5.
- Papp József (Sopron, 1900–1985) kertész, bibliográfus. Felső 802-1164. fülke. ÚMÉL 5.
- Parragi György (1902–1963) újságíró, politikus; *Sopronban tanult, a Sopronvármegye című lap szerkesztője.* 39-1-21. ÚMÉL 5.
- Patek Erzsébet (1918–1995) ősrégész; *soproni ásatások vezetője.* 7/8-1-934/935. ÚMÉL 5.
- Pattantyús-Ábrahám Imre (1891–1956) kohómérnök; *Sopronban főiskolai és egyetemi tanár.* 28/2-1-44. ÚMÉL 5.
- Péczely Antal (1894–1971) bányamérnök; *Sopronban tanult.* Felső 20-3-41. ÚMÉL 5.
- Pethe Lajos (1879–1958) bányamérnök; *a selmecbányai főiskola Sopronba telepítésének részese.* 22-1-150. ÚMÉL 5.
- Petrik Géza (1845–1925) bibliográfus; *Sopronban tanult, itt indult könyvkereskedői pályafutása.* 1/D-1-32. ÚMÉL 5.
- Pilter Pál (1919–1968) kohómérnök; *Sopronban tanult.* 17/2-1-601. ÚMÉL 5.
- Póczy Klára (1923–2008) régész; *Sopron római kori emlékeinek kutatója.* 1-1-39. KK 2006.
- Proszjt János (1892–1968) kémikus; *Sopronban főiskolai tanár, egyetemi tanár és dékán, több kötete itt jelent meg.* 6/1-1-24. ÚMÉL 5.

- Ratkovszky Ferenc (Sopron, 1900–1965) villamosmérnök, feltaláló. 20. körönd-2-7/8. ÚMÉL 5.
- Ratkovszky Károly (1862–1919) erdőmérnök; *a soproni állami erdőhivatal vezetője*. 20. körönd-2-7/8 (kíratlan). ÚMÉL 5.¹⁶
- Rédey Pál (1923–2002) evangélikus lelkész, író; *Sopronban tanult*. 27/III-1-26. KK 2002.
- Renner János (Sopron, 1889–1976) geofizikus. 6/1-1-72. ÚMÉL 5.
- Réz Géza (1865–1936) bányamérnök; *főiskolai tanár, a főiskola Sopronba telepítésekor rektor*. 6/9-1-155. ÚMÉL 5.
- Rödönyi Károly (1911–1995) gépészmérnök, miniszter; *a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút elnöke*. 20/2-1-903/904. ÚMÉL 5.
- Sándor János (1920–1987) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 23/1-1-93. ÚMÉL 5.
- Sándy Gyula (1868–1953) építész; *az evangélikus teológiai kar épületének tervezője*. 19/2-2-19/20. ÚMÉL 5.
- Sántha Károly (1840–1928) evangélikus lelkész, költő; *Sopronban tanult*. 49/2-1-3/4. ÚMÉL 5.
- Scheidl Venánt (1900–1973) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára*. 48/3-1-53/54. Névtár.
- Schleicher Aladár (1880–1962) kohómérnök, technikatörténész; *Sopronban meghívott főiskolai előadó*. 1-1-231/232. ÚMÉL 5.
- Schmidt Eligius Róbert (1902–1973) geológus, bányamérnök; *Sopronban tanult*. 7/8-1-860/861. ÚMÉL 5.
- Schneller István (1847–1939) pedagógus; *Sopronban tanult*. 6/3-1-9/10. ÚMÉL 5.
- Schöller Károly (Sopron, 1877–1968) orvos, radiológus. 17/2-1-647. ÚMÉL 5.
- Sebestény Ferenc (Sopron, 1907–1972) festő. Felső 23-1-6. ÚMÉL 5.
- Selmeczi Roland (1969–2008) színész. 25/II-1-53. KK 2006.
- Simon Tibor (1965–2002) labdarúgó; *Sopronban edző*. 1-1-509.
- Simonyi Károly (1916–2001) fizikus, gépészmérnök, tudománytörténész; *Sopronban egyetemi tanár*. 43/O-9. fülke. KK 2000.
- Sréter Ferenc (1894–1988) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult*. Felső 17/A-10-7. ÚMÉL 5.
- Szádeczky-Kardoss Elemér (1903–1984) geológus; *Sopronban egyetemi tanár és dékán*. 33/2-1-6. ÚMÉL 6.
- Szederjei Ákos (1911–1991) erdőmérnök; *Sopronban tanult*. 20/2-1-895/896. ÚMÉL 6.
- Székely Lajos (1895–1977) bányamérnök, technikatörténész; *Sopronban tanult*. 31-1-88. ÚMÉL 6.
- Szilágyi Oszkár (1872–1951) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára*. 34/3/I-1-265. Névtár.
- Szöts Imre (1872–1935) építész; *a Szent Imre kollégium egyik tervezője*. Felső 13-2-32.
- Sztehlo Gábor (1909–1974) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult*. 6/B-1-25/26. ÚMÉL 6.
- Szücs László István (1901–1976) dramaturg; *Sopronban tanult*. CC-611. fülke. ÚMÉL 6.
- Tarján Gusztáv (Sopron, 1907–1998) bányamérnök; *Sopronban egyetemi tanár*. 43/O-3. fülke. ÚMÉL 6.

¹⁶ Az Új magyar életrajzi lexikon a halálórási évet nem ismeri.

- Tomor János (1910–1979) geológus; *Sopronban címzetes egyetemi docens.* N-3344. fülke. ÚMÉL 6.
- Torkos László (1839–1939) író, költő; *Sopronban tanult.* Felső 20-9-7. ÚMÉL 6.
- Traeger Ernő (1887–1971) gyorsíró; *a Soproni Gyorsíró című lap szerkesztője.* F-1575. fülke. ÚMÉL 6.
- Ujvári Béla (1852–1926) író, újságíró; *Sopronban főreáliskolai tanár, lapszerkesztő, a Magyar Színpártoló Egyesület titkára.* Felső 3-6-16. ÚMÉL 6.
- Vámossy Tibor (1902–1921) egyetemi hallgató; *a nyugat-magyarországi felkelés hősi halottja.* 45/1-1-6/7. (7. kép).

7. kép. Vámossy Tibor megrongált sírszobra Siklódy Lőrinc alkotása

- Varga Domokos (1922–2002) író, erdőmérnök; *Sopronban tanult.* 6/4-1-127. KK 2002.
- Vattay Antal (Sopron, 1891–1966) katonatiszt. 15-1-219. ÚMÉL 6.
- Vendl Aladár (1886–1971) geológus; *Sopronban tanult, később egyetemi tanár és dékán.* 6/1-1-35. ÚMÉL 6.
- Vermes Miklós (Sopron, 1905–1990) fizikus, fotográfus. 2/7-13-14. ÚMÉL 6.

Vitális István (1871–1947) geológus; *Sopronban főiskolai tanár és rektor, a város környékén paleontológiai kutatásokat végzett, több műve itt jelent meg.* 19/1/I-1-5. ÚMÉL 6. (8. kép).

8. kép. Vitális István síremléke

Wachtel Dávid (1807–1872) orvos; *Sopronban is működött, itt jelent meg a hazai gyógyfürdőket ismertető munkája.* 2/2-1-109 (kiíratlan). ÚMÉL 6.

Weigl Ernő (1900–1975) kohómérnök; *Sopronban tanult.* 26/2/I-1-17. ÚMÉL 6.

Weöres Sándor (1913–1989) költő, író; *Sopronban tanult.* 9-1-182/185. ÚMÉL 6.

Wiczian Dezső (1901–1961) evangélikus lelkész, történész; *Sopronban tanult, később egyetemi tanár és dékán.* 31/A-1-25. ÚMÉL 6. (9. kép).

Willerding Rezső, báró (ifj.) (1899–1978) tengerésztiszt; *Sopronban tanult.* 42-2-1/2.

Zsille Lajos (1906–1976) bányamérnök; *Sopronban tanult.* EE-63. fülke. ÚMÉL 6.

Zsirai Miklós (1892–1955) nyelvész; *Sopronban tanult.* 20. körönd-1-29/30. ÚMÉL 6.

Farkasréti izraelita temető (megnyílt: 1894)

Baracs Károly (1868–1929) közlekedésmérnök; *a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút elnöke-vezérigazgatója.* A/3-1-1. ÚMÉL 1.

Freund Dezső (1884–1960) építész; *több soproni lakóház tervezője.* L/2-3-2. ÚMÉL 2.

9. kép. Wiczián Dezső síremléke

Rákoskeresztúri temető (megnyílt: 1886)

Balla Kálmán (1869–1946) színész, színigazgató. Felszámolva. ÚMÉL 1.

Bánfalvy István (Sopron, 1897–1975) katonatiszt. 16/V-1-28. ÚMÉL 1.¹⁷

Barabás Ince (1910–1947) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára*. 156/XIV-1-53. Névtár.

Bleyer Jakab (1874–1933) irodalomtörténész, miniszter; *Sopronban főreáliskolai tanár*. 22/I-1-203. ÚMÉL 1.

Czupor Andor (1902–1960) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 51/IX-1-85/86. ÚMÉL 1.

Fialowski Lajos (1846–1909) botanikus, nyelvész; *Sopronban főreáliskolai tanár*. Felszámolva. ÚMÉL 2.

Groó Gyula (1913–1989) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult*. Bal falsírboltok, 65. ÚMÉL 2.

Hein Tádé (1897–1970) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára*. 17/IV-1-38. Névtár.

Hillebrand Jenő (Sopron, 1884–1950) ősrégész. 79/XIV-1-31. ÚMÉL 3.

Horváth Róbert (1847–1915) szerzetes; *a bencés gimnázium tanára*. 78-1-126. Névtár.

Ihrlinger Antal (Sopron, 1842–1890) politikus, újságíró. Felszámolva. ÚMÉL 3.

Kochmeister Frigyes, báró (Sopron, 1816–1907) gazdasági vezető. 16/XIV-1-12/13. ÚMÉL 3.

Kovács Sándor, D. (1869–1942) evangélikus püspök, történész; *Sopronban tanult, később egyetemi tanár; megírta a líceumi Magyar Társaság történetét*. 16/II-1-4. ÚMÉL 3.

Krizmanits János (Sopron, 1889 k.–1944) tornász, edző. 93-17-8. MÉL 1.¹⁸

¹⁷ Az Új magyar életrajzi lexikon által közölt halálozási év téves.

¹⁸ A Magyar életrajzi lexikon által közölt születési év téves, a halálozási évet nem ismeri. Krizmanits a temetői dokumentáció szerint 55 évesen halt meg.

Moór Artúr (1923–1985) matematikus; *Sopronban egyetemi tanár, a városban hunyt el.* 182-25-24. ÚMÉL 4.

Motzer Nándor (Sopron, 1930–1959) katonatiszt, térképész. 301-20-34.

Piri Kálmán (Sopron, 1908–1983) festő. 76/I-19-15. ÚMÉL 5.

Pröhle Sándor (1900–1975) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult.* 33/IV-1-1/2.

Solthy György (Sopron, 1900–1961) színész. 33/IV-1-284. ÚMÉL 5.

Somogyváry Gyula (1895–1953) író, politikus; *regényei közül soproni témájú az És mégis élünk, valamint A város meg a sárkány.* 301-6-5. ÚMÉL 5. (10. kép).

10. kép. Somogyváry Gyula sírja a 301-es parcellában

Sugár Lajos (1893–1974) színész. 93/VII-1-11. ÚMÉL 5.

Szeniczai Lajos (1898–1960) gépészmérnök; *Sopronban egyetemi oktató.* 6/VIII-1-117/118. ÚMÉL 6.

Takács Kálmán (Sopron, 1909–1958) szabadságharcos. 301-18-9. MÉL 4.¹⁹

Unger Mátyás (1921–1985) történész; *Sopronban tanult.* 32/II-12-24. ÚMÉL 6.

¹⁹ A Magyar életrajzi lexikon által közölt születési hely téves.

Kozma utcai izraelita temető (megnyílt: 1891)²⁰

Décsi Gyula (Sopron, 1867–1933) mozitulajdonos. 15-27-43. ÚMÉL 2.

Grünwald Fülöp (Sopron, 1887–1964) történész. 5/B-9-1. ÚMÉL 2.

Hajós Alfréd (1878–1955) építész, úszó, olimpiai bajnok; *a siketnémák intézete és a lebombázott városi zeneiskola tervezője*. Bal falsírboltok, 120. ÚMÉL 3.

Lajta Andor (1891–1962) filmtörténész; *Sopronban újságíró*. 5/B-8-15. ÚMÉL 4.

Remete Géza (1878–1937) színész. 17/A-16-28. ÚMÉL 5.

Szász Menyhért (1893–1939) író, költő; *több kötete Sopronban jelent meg*. 1/B-14-26. ÚMÉL 6.

Sziklay Kornél (1869–1919) színész. 11-19-1. ÚMÉL 6.

Vajk Artúr (1893–1966) bányamérnök; *brennbergi bányaigazgató, új bányászati eljárások bevezetője és szociális intézmények létesítője*. 4-48-4. ÚMÉL 6.

Óbudai temető (megnyílt: 1910)

Konrád Ödön (1904–1986) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 34-98. fülke. MÉL 4.

Méhes Kálmán (1911–1988) geológus; *Sopronban egyetemi adjunktus*. 42-1-32. ÚMÉL 4.

Patsch Ferenc (1919–1979) bányamérnök; *Sopronban tanult*. 30-3-20. ÚMÉL 5.

Peskó Zoltán (1903–1967) orgonaművész; *a soproni tanítóképző tanára*. 20-1-277. ÚMÉL 5.

Sedlmayr János (1932–2004) építész; *számos soproni műemlék-helyreállítás tervezője*. 35-1-356. KK 2004.

Semayer Vilibald (Sopronbánfalva, 1868–1928) antropológus, etnográfus. Felszámolva. ÚMÉL 5.

Somogyi József (1916–1993) szobrász; *a Vörösmarty-emlékmű alkotója*. 9-1-61. ÚMÉL 5.

Vargha Vilmos (Sopron, 1887–1968) vízepítő mérnök. 36-1-60/61. ÚMÉL 6.

Cinkota–Ilonatelepi temető (megnyílt: 1900 körül)

Csúcs Ferenc (1905–1999) szobrász; *Lackner Kristóf szobrának alkotója*. 12-1-46. ÚMÉL 1.

Józsefvárosi (Kálvária téri) temető (megnyílt: 1750 körül – megszűnt: 1818)

Révai Miklós (1749–1807) szerzetes, nyelvész, irodalomtörténész, költő; *egy ideig Sopronban élt*. Felszámolva. ÚMÉL 5.

Váci úti temető (megnyílt: 1790 körül – megszűnt: 1876)

Kitaibel Pál (1757–1817) botanikus, kémikus, mineralógus, orvos; *Sopronban tanult*. Felszámolva. ÚMÉL 3.

Schwartner Márton (1759–1823) statisztikus; *az evangélikus líceum tanára*. Felszámolva. ÚMÉL 5.

Vízivárosi temető (megnyílt: 1785 – megszűnt: 1939)

Schmidt Szörény (1804–1865) szerzetes; *a soproni rendház főnöke, a bencés gimnázium igazgatója*. Felszámolva. Szinnyei 12.

²⁰ Vö. Tóth Tamás: A budapesti Rákoskeresztúri izraelita temetőben nyugvó jeles személyek adattára. Szeged, 2007.

Németvölgyi temető (megnyílt: 1885 – megszűnt: 1963)

Fuchs Bonifác (1839–1887) szerzetes; *a soproni rendház főnöke*. Felszámolva. Szinyeyei 3.

Újpesti régi temető (megnyílt: 1889 – megszűnt: 1964)

Kószegi Károly (1820–1891) operaénekes; *Sopronban tanult*. Felszámolva. ÚMÉL 3.

Buda, Farkasréti katolikus templom (Mindenszentek-templom)

Esztó Zoltán (1919–1990) bányamérnök; *Sopronban tanult*. ÚMÉL 2.

Buda, Kelenföldi evangélikus templom

Pröhle Károly (1911–2005) evangélikus lelkész; *Sopronban tanult, később sopronbánfalvai lelkész*.

Vető Lajos (1904–1989) evangélikus püspök, pszichológus; *Sopronban tanult*. ÚMÉL 6.

Pest, Deák téri evangélikus templom

Bruckner Győző (1877–1962) történész, jogász; *Sopronban tanult*. ÚMÉL 1.

Magyar János (1911–2006) erdőmérnök; *Sopronban tanult, később főiskolai tanár és igazgató, majd egyetemi tanár; Sopronban hunyt el*. KK 2006.

Zay László (Sopron, 1927–2000) evangélikus lelkész, újságíró. ÚMÉL 6.

Pest, Egyetemi katolikus templom (Kisboldogasszony-templom)

Aisleitner József (Sopron, 1883–1960) pap, nyelvész, történész. ÚMÉL 1.²¹

Pest, Kálvin téri református templom

Sebestyén Gábor (1794–1864) jogász, író; *a soproni törvényszéken működött*. ÚMÉL 5.

A síremlékek alkotói²²

Damkó József és Hikisch Rezső: Hikisch család (1917 körül, az építész szüleinek síremléke).

Donáth Gyula: Ligeti Antal egykori síremléke (1897, megsemmisült a második világháborúban).

Farkas Aladár: Vándor Sándor (1960).

Gabay Sándor: Gerlóczy Gedeon (1937 körül, apja síremléke).

Györgyi Dénes: Györffy-Bengyel Sándor (1942 körül).

Horvay János: Rákosi Jenő (1912, felesége síremléke).

Hüttl Dezső és Vass Viktor: Hauszmann Alajos (1926 körül).

Inconnu Művészcsoport és Koczogh András: a Rákoskeresztúri temető 301-es parcellájának fejfái (1988–89).

Istók János: Péterfy Sándor (1917).

²¹ Neve az Új magyar életrajzi lexikonban – és szinte minden más lexikonban is – tévesen, „Aisleitner”-ként szerepel. A név írásmódja tekintetében saját könyveit tekintjük mérvadónak.

²² Vö. Tóth Vilmos: Síremlékművészet. Bp., 2006. (A mi Budapestünk.)

Jakab Dezső és Sós Aladár: Baracs Károly (1929 körül).
 Kallós Ede: Kozma Sándor (1902).
 Kisfaludi Strobl Zsigmond: saját síremléke (1927-es szobra felhasználásával).
 Kotál Henrik és Szege Sándor: Alpár Ignác (1929).
 Lux Elek: Góbi Imre egykori portréja (1927 körül, ellopták); Lehr Albert (1928).
 Madarassy Walter: Gombocz Zoltán (1936; a síron a szobrász Kőrösi Csoma Sándort ábrázoló műve áll).
 Margó Ede: Gaár Vilmos (1939 körül).
 Mátrai Lajos György: Izsó Miklós (1890).
 Pálffy Katalin: Vermes Miklós (1992).
 Siklód Lőrinc: Vámosy Tibor (1923).
 Stróbl Alajos: Kochmeister Frigyes (1897, felesége egykori síremléke; ma Márkus József főpolgármester sírján áll a Kerepesi úti temetőben).
 Szervátiusz Tibor: Káldy Zoltán (1989).
 Tar István: Sergio Failoni (1966).
 Zala György: Csukássi József (1893).

Rövidítések az adattárban

Almanach: Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002.
 Bona: Kapitányok: Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988.
 Bona: Hadnagyok: Bona Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. kötet. Bp., 1999.
 EACS: Evangélikus arcképcsarnok. Szerk. Tóth-Szóllós Mihály. Bp., 2002.
 KK: A Ki kicsoda sorozat – a rövidítés után megadott évben megjelent – kötetei. Szerk. Hermann Péter.
 MÉL: Magyar életrajzi lexikon. Szerk. Kenyeres Ágnes. 1. kötet. Bp., 1967. 3. kötet. Bp., 1981. 4. kötet. Bp., 1994.
 ML: Művészeti lexikon. Szerk. Genthon István, Zádor Anna. 2. kötet. Bp., 1966.
 Névtár: A pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára, 1802–1986. Szerk. Berkó Pál, Legányi Norbert. Pannonhalma, 1987.
 Szinnyei: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 3. kötet. Bp., 1894. 5. kötet. Bp., 1897. 12. kötet. Bp., 1908.
 ÚMÉL: Új magyar életrajzi lexikon. Szerk. Markó László. 1–2. kötet. Bp., 2001. 3. kötet. Bp., 2002. 4. kötet. Bp., 2003. 5. kötet. Bp., 2004. 6. kötet. Bp., 2007.

Visszaemlékezve a 40 év előtti időkre, a patikamúzeum megalapítására, ma is szeretettel és büszkeséggel gondolok arra a baráti és szakmaszerető együttműködésre, amely Nikolics Károly, Horváth Dénes és köztem kialakult. Munkánkhoz azonban nélkülözhetetlen volt a soproni gyógyszerészek egyöntetű támogatása, segítőkészsége is. A megvalósítást a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár nagyvonalúan segítette elő, lemondva országos jogkörű gyűjtésük gyakorlásáról. Mindezt Antall József főigazgató-helyettes közvetlen intézkedéseinek köszönhetjük.

A Patikamúzeum megnyitása nagy érdeklődést váltott ki a gyógyszerész szakmában. Az 1968. június 11–12.-re szervezett megnyitás és tudományos ülés eredményeként alakult meg a Magyar Gyógyszerészeti Társaság Gyógyszerésztörténeti Szakosztálya. Ez lendületet adott a következő években egy sor patikamúzeum, illetve múzeumi gyűjtemény megteremtésére.

A múzeum megnyitásának 40. évfordulóra tervezett ülészak szervezését a soproni gyógyszerészek kezdeményezték. A Soproni Múzeum kérésére ezzel csatlakoztunk a szeptember 20–21.-re meghirdetett országos, sőt európai „Kulturális Örökség Napjai” c. rendezvényekhez, melyek idei főtémája a reneszánsz volt. A helyi gyógyszerészetre vonatkozóan, a műemléki és levéltári kutatásoknak két kiemelkedő emlékét mutatjuk be ezen alkalommal.

Az első maga a Patikamúzeum épülete, amely a műemléki kutatások alapján a középkorban lábasházként működött. A Gambinusus-háztól egy 4,5 méter széles közle választotta el a déli oldalon. Gótikus keresztboltozatos földszintje fölött, emeleti magasságban gótikus nyílás csoport került feltárássra és bemutatásra. Feltételezhető, hogy az épületnek hasonlóan díszes homlokzata nézett a Fő térre. Az épület körüljárhatósága készíthette a városi tanácsot arra, hogy lebontassa az épületet, így bővítendő a Fő teret, azaz a piacteret. Azonban 1525-ben maga a király, II. Lajos az épület szépségére hivatkozva kérte a tanácsot, hogy térjenek el szándékuktól. II. Lajos, majd Mária királyné további két oklevélben már arra utasította a tanácsot, hogy az épületet Boltos Mátyás királyi alharmincadosnak adják. Nyomós érve az volt, hogy annak a piac fölötti felügyeletet kellett ellátnia.

A másik fontos patika-vonatkozású építmény a tér szemközti sarkán álló ház, ma Fő tér 8. – Storno-ház –, amelyben 1482–1483 telén Mátyás király szállt meg Bécs eleni hadjárata idején. A városháza felé néző oldalon öt kisebb bolt bejáratát tárta fel a műemléki kutatás. A épület adás-vételi iratai bizonyítják, hogy a városi tanácsnak bérbeadási joga volt ezekre a helyiségekre. Így az 1544-ben Ákosházi Sárkány Antal tulajdonába került ház földszintjén is patika bérletet sejtethünk, mivel ő kéri a tanácsot, hogy segítsen behajtani Karl Lőrinc gyógyszerész elmaradt bérleti tartozását. Ennek özvegye 1588-ban Seidl Péternek adta el a gyógyszerterát a „Corpus”-sal együtt. Seidl működését 1594-ig ismerjük. Őt követi Peer Sebestyén, majd Haindl Zakariás,

akiről tudjuk, hogy működésével elégedetlen volt a tanács. 1601-ben a Bécsújhelyről érkező Heringshauser János volt az, aki az elhanyagolt helyiségeket rendbe hozatta, és ezért 22 tallér térítést kért a tanácstól.

A műemléki kutatás a sarokhelyiségben feltárt egy sötétkék mennyezetet, arany csillagokkal teleszórva, ami ritkaság, a misztikus, alkimista műhelyek hagyományát követő kifestés. 1603-ban Heringshauser maga helyett Pál öccsét állította a patikába, majd őt követte Marb Tóbiás, aki 1613-ben halt meg. 1614-ben Sotgräber György, 1633-ban König János a bérlő, majd az őt követő Stephan János kezébe kerül a patika és ő nevezi el „Fekete Elefánt”-nak. Ő azonban 1642-ben már a Fő tér 2-ben végrendelkezik, gyógyszerárát itt is Fekete Elefántként nevezi meg. Tehát átköltözött a Sárkány-házból a mai patikaházba. Házi Jenő és Dávid Ferenc kutatásai alapján megállapíthatjuk, hogy az akkor Sárkány-háznak nevezett épületben az 1573–1640 közötti időben gyógyszerár működött, melynek csillagos kék mennyezetét helyreállítva, restaurálva ma is láthatjuk a Corvinus étteremben.

A mai Patikaházat a Gensel gyógyszerész-orvos családtól Sowitsch Pál vásárolta meg, akinek a belvárosban az 1650-es évektől „Fehér Angyal” néven működött gyógyszerára, feltehetően az Esterházy-palota valamelyik helyiségében. Az 1696-ban történt vásárlás után a két összevont gyógyszerár Fehér Angyalként szerepel a forrásokban.

1968-ban tehát az első, eredeti helyén megtartott és megnyitott Patikamúzeum létesült az országban. Ekkor alakult meg az MGYT Gyógyszerésztörténeti Szakosztálya az egyidejűleg rendezett tudományos tanácskozáson, mely Koricsánszky Ottó, Házi Jenő és Csatkai Endre korábbi kutatásait figyelembe véve foglalkozott a magyar gyógyszerésztani kutatásokkal. Különös figyelem kísérte Halmai János professzor újabb eredményeit. A konferencia résztvevői az ország több pontjáról érkeztek, így a szomszédos Győr, Kőszeg, Székesfehérvár, Budapest és a távolabbi Kecskemét, Szeged városából. Itt voltak a szakma neves képviselői, Antall József, Józsa Alajos, Szigetváry Ferenc, Grabarits István, hogy csak néhányat említsek közülük. Ettől kezdve országosan is rendszeressé váltak a szakosztály ülései, és természetesen Sopronban is, ahol ötévenként üléseztek. Elmondható, hogy egy sor helytörténeti, gyógyszerésztörténeti és gyógyítástörténeti publikáció látott napvilágot az elmúlt 40 év alatt.

Az ötödik évforduló kiemelkedő előadása Házi Jenő nevéhez fűződött, aki 1932-es publikációja óta gyűjtött, újabb eredményeiről számolt be. Megtudtuk, hogy az első név szerint is ismert gyógyszerész, Sixtus patikus 1495-ben a belvárosban működött. Eddig csak 1539-ből ismertük Steinpeck Ferencet. A tizedik évfordulón Antall Józseftől hallottuk a „Tudománytörténet – gyógyszerésztörténet – múzeumügy Magyarországon” című helyzetfelmérő és iránymutató előadást. Dr. Blázy Árpád az MGYT Gyógyszerésztörténeti Szakosztálya tízéves munkájáról tartott beszámolót. Ez alkalommal kis különkiállítás mutatta be az újabb szerzeményeket a Patikamúzeumban Horváth Dénes rendezésében. A huszadik évforduló tudományos tanácskozásán már világosan megmutatkoztak a szakosztály nemzetközi kapcsolatai is. A tanácskozást Nikolics Károly „A Soproni Patikamúzeum alapítása és működése” című értékelő előadása vezette be. A szakosztály húszéves tevékenységéről Szigetváry Ferenc számolt be. Antall József pedig „Az orvostörténelem helyzete Magyarországon” című előadásában e kiemelkedő és rokon terület kutatásáról, feladatairól adott képet. „A

nemzetközi Gyógyszertörténeti Szövetség hat évtizedes fejlődéséről", benne Magyarország aktív részvételéről számolt be Zalai Károly. Az ifjabb generációt Kocsis Krisztina, Nikolics Károly tanítványa képviselte „A soproni gyógyszertárak múltja” című előadásával. Aktuális kérdést boncolgatott Kempler Kurt a gyógyszerészet társadalmi megbecsültségéről. Végül Domonkos Ottó a Soproni Múzeum húszéves lendületes fejlődéséről számolhatott be.

1993-ban a Patikamúzeum a huszonötödik évfordulója ismét alkalmat adott egy gyógyszerészettörténeti konferencia megszervezésére. Nikolics Károly „Sopron gyógyszerészettörténeti emlékeinek gyűjtése” című előadásában tisztázta, hogy az Oroszlán gyógyszertár 18. századi, kiemelkedően értékes emléktárgyait, a 3. századi Damján és Kozma orvos, gyógyszerész szentek festményeit, és az 1771-es évszámmal megjelölt oroszlános nagy bronzmoszarat és egyéb kisebb emlékeket nem Molnár Lajos, hanem a tőle megvásárolt patika új tulajdonosa, Nikolics Milivoj ajándékozta a Soproni Múzeumnak 1933 körül. Mint új szerzeményt emelte ki a világhírű, soproni származású Scholtz János csellóművész ajándékát, az 1551-ben nyomtatott fűvészkönyvet, terápiás bejegyzésekkel. Az ifjabb generációt Kocsis Krisztina és Reisner Erzsébet képviselte, egyetemi doktori disszertációik eredményeit ismerhettük meg előadásukból.

Ez alkalommal a régi asztali tárlók helyett újabb vitrineket helyeztek a kiállításba, melyeknek nemcsak a felső lapjára, hanem az alsó üvegezett polcra is kerülhettek tárgyak, dokumentumok az újabb szerzeményekből. Ezek az újdonságok mind Nikolics Károly és Horváth Dénes aktív kapcsolatainak köszönhetően kerültek a patikamúzeumba.

A jubileumi kiadványok sora mellett fontos soproni gyógyszerészettörténeti tanulmányok láttak napvilágot a *Soproni Szemlében*, a Házi Jenő Emlékkönyvben, az *Orvostörténeti Közleményekben*, valamint a Soproni Levéltár *Sopron város történeti forrásai* sorozatában Mollay Károly *Hans Seyfridt házipatikája és eceteskönyvecskéje 1609–1633* címen. A Patikamúzeum szakszerű bemutatását Nikolics Károly írta meg a *Tájak – Korok – Múzeumok* sorozatban, magyar és német nyelven. A múzeum éves látogatottsága 4–5000 fő körül mozog.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Soproni Patikamúzeum létrejötté, a MGyT Gyógyszerészettörténeti Szakosztályának itteni megalakulása a soproni gyógyszerészek folyamatos munkájának, szervezőkézségének eredményeként országos jelentőségű volt.

Itt is köszönetet mondok a magam és a Soproni Múzeum nevében Mühl Nándorné, Horváth Margitnak az emlékülés megszervezéséért.

A Patikamúzeumra és az orvoslás történetére vonatkozó kiadványok, cikkek

- 1968 *A Soproni Múzeum gyógyszerészeti gyűjteménye*. 64. p. Szerkesztette: Domonkos Ottó, Győr-Sopron Megyei Múzeumi Szervezet kiadványai, 4. szám.
- 1982 Nikolics Károly: *Sopron – Patikamúzeum*. *Tájak – Korok – Múzeumok* Kiskönyvtára.
- 1993 Nikolics Károly: *A Soproni Patikamúzeum. A 25. évforduló előadásai*. 80 p.

- 1993 Házi Jenő: Kiegészítések a soproni patikák hőskorához. Dr. Nikolics Károly előszavával. In *Házi Jenő Emlékkönyv*. Szerkesztő: Turbuly Éva, Dominkovits Péter. 113–126. p.
- 1993 Domonkos Ottó: A soproni Gensel család háza és lakása a XVII. században. In *Házi Jenő Emlékkönyv*. Szerkesztő: Turbuly Éva, Dominkovits Péter. 279–285. p.
- 1995 Mollay Károly: *Hans Seyfridt házipatikája és eceteskönyvecskéje (1609–1633)*. 140 p. Sopron város történeti forrásai. B sorozat, 2 kötet.
- 1996 Vida Mária: *Patikamúzeumok – műemlékpatikák Magyarországon*. 158 p. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár kiadványa.
- 1998 Harmincéves lett a patikamúzeum. *Kisalföld*, 1998. június 11.
- 2004 Domonkos Ottó: A falusi szülőszék, vajúdószék. *Orvostörténeti Közlemények*, 2004, 141–154. p.
- 2008 Domonkos Ottó: Védő és bajelhárító tárgyak, amulettek 17. századi hagyatéki leltárakban. In *Soproni Szemle – Tanulmányok Tirnitz József emlékére*. 2008, 137–142. p.
- 2008 D. Szakács Anita: *16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek. A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai*. Sopron, 2008. 265 p.

SERFŐZŐ SZABOLCS

Nagycell és Kiscell – gondolatok a
lábasházi kiállítás kapcsán*

A mariazei kegyhely kultusza és a celli búcsújárás szokása a Nyugat-Dunántúli régió kulturális hagyományának egyik fontos, a középkorig visszanyúló, máig élő összetevője. A kiállítás ezt a hagyományt és szokásrendszert mutatja be, annak is elsősorban néprajzi vonatkozásait, javarészt 18–19. századi tárgyi emlékeken keresztül, alapvetően helyi nézőpontból, helyi gyűjteményekből válogatva. Ez a regionális hagyomány a stájer kegyhely kultuszának tágabb kontextusába illeszkedik, mely Nagy Lajos koráig nyúlik vissza, s a 15. századtól kezdődően, de különösen a 17–18. századi katolikus restauráció idején a történeti Magyarország egészét Pozsonytól Kolozsvárig átfogta: erről tanúskodik a mariazei kincstár oltárának 1360 körüli, Nagy Lajos címeivel díszített kegyképe, valamint a mariazei búcsújárásra vonatkozó legkorábbi, 15. századi adatok, melyek soproni és pozsonyi végrendeletekből ismertek. Hogy a magyarság a történelem során mennyire magáénak tekintette a stájer kegyhelyet, mi sem jelzi jobban, mint hogy a Mariazell helynévnek magyaros írásmódú alakja is meghonosodott (Mária Czell, majd Máriacell), s hogy a rendezők a kiállítás címében magától értetődő természetességgel használják Nagycell és Kiscell elnevezést. (Ez utóbbit a mariazei kegyhely 18. században keletkezett hazai filiációja, Celldömölk, azaz Kis-

* A „Nagycell és Kiscell. Zarándoklatok emlékei Burgenlandból, Győr-Moson-Sopron és Vas megyéből” című kiállítás 2008. november 28. és 2009. január 31. között állt a soproni Lábasházban. Rendezte: Csizsár Attila (Soproni Múzeum). Az itt közreadott írás a kiállítás megnyitó beszédének átdolgozott változata.

Mária-Cell névváltozataként.) A Nyugat-Dunántúl esetében ez a regionális hagyomány, a celli zarándoklatok múltja, intenzitása, és máig élő szokása természetesen nem kis részben a földrajzi adottságokkal, Mariazell és Celldömölk közelségével is összefügg. A horizontot tovább tágítva itt csak utalni szeretnék arra, hogy Mariazell és Magyarország kapcsolata egy még nagyobb földrajzi-kulturális egység, a közép-európai régió összefüggésében értelmezendő, hiszen a celli Mária tisztelete, különösen az ellenreformáció századainak idején, a Habsburg Monarchia valamennyi országában a katolikus vallásgyakorlat egyik meghatározó elemévé vált. A 17–18. században Mariazell egész Közép-Európa számára különleges jelentőséggel bíró kegyhellyé vált, melyet társadalmi rangtól és nemzetiségtől függetlenül zarándokok tízezrei kerestek fel, az uralkodó család tagjaitól a legegyszerűbb emberekig.

Mariazell barokk kori kultuszának egyik legfőbb sajátossága az, hogy az a társadalom valamennyi rétegét átfogta. Jól érzékelteti ezt az, hogy a régió és az ország kora újkori történetének egyik meghatározó szereplője, herceg Esterházy Pál (1635–1713) – akit 1681-ben a soproni országgyűlés Magyarország nádorává választott – nem kevesebb, mint 58 alkalommal járt Mariazellben, legtöbbször gyalogosan, s számos alkalommal több ezer fős búcsús menetet vezetett Kismartonból Mariazellbe. Amint azt Galavics Géza tanulmányaiból ismerjük, a nádor a mariazelli búcsújáráshely egyik legjelentősebb mecénása volt, s társadalmi rangjának megfelelően nagy értékű adományokkal gazdagította a kegyhelyet: sógora, Nádasdy Ferenc (1625–1671) országbíró példáját követve 1680-ban oltárt állíttatott a templom egyik oldalkápolnájában, 1689-ben nagyméretű fogadalmi képet készíttetett hálából, amiért várai, Fraknó és Kismarton az 1683. esztendei törökdháborúkor épségben megmaradtak. A következő évben új kegyoltárt készíttetett a kegyeszobornak, majd 1692-ben ezüst antependiumot adományozott az új kegyoltárra, s végül halála előtt egy évvel, utolsó celli zarándokútja alkalmából egy 4,5 láb magas, drágakövekkel díszített monstranciát adományozott a templomnak. A nádor sajátkezű jegyzékéből tudjuk, hogy kismartoni kastélyának kápolnájában is a mariazelli Madonna tiszteletére szentelt oltárt állíttatott, a fraknói vár kincstárában pedig máig őrzik kisméretű útioltárát, mely szintén a mariazelli kegyeszobrot ábrázolja. Unokája, Esterházy Pál Antal (1711–1762), Sopron megye főispánja nagyapja példáját követve 1752 körül újonnan vásárolt soproni palotájának homlokzatára, családi címere fölé a mariazelli Szűz kőből faragott szobrát állíttatta. Mindezek az adományok és gesztusok a kevésbé tehető zarándokok számára is mintául szolgáltak, s anyagi lehetőségeikhez mérten hasonló tárgy típusok és gesztusok révén fejezték ki a celli Szűz iránti tiszteletüket, hálájukat és könyörgésüket. A zarándok sokasága legfeljebb viasz offert vásárolhatott, míg a tehetősebbek ezüst votív tárgyakat vagy fogadalmi képeket adományoztak. A paraszti otthonok házioltáraiban, a Mária-házakban akár a kismartoni kastélykápolna oltárának távoli leszármazottait is láthatjuk, s talán épp a soproni Esterházy-palota homlokzati szobra mintájára került a Szentlélek utca 3. szám alatti lakóház udvari fülkéjébe egy 18. századi kegyeszobor-másolat, melynek az 1950-es évek után nyoma veszett.

A kultusz kifejezőeszközeinek hasonlósága a különböző társadalmi rétegeknél nemcsak a tárgyi kultúrában, hanem a búcsújárás szokásrendszerében is megfigyelhető: Esterházy Pál 1691. augusztusában mintegy kilencezer főt számláló búcsús

menetet vezetett Mariazellbe, családjá és udvartartása, Rumer Márton pannonhalmi főapát, valamint Kismarton polgárainak és uradalma jobbágyainak részvételével. A nagyszabású processzióról részletes leírás maradt fenn a Sankt Lambrecht apátság levéltárában, de már a kegyhely történetét összefoglaló 18. századi nyomtatványok is megemlékeznek róla. Ezekből a forrásokból ismerjük a zárandokmenet elrendezését, tudjuk, milyen zászlókat, jelvényeket vittek a zárandokok, s hogyan vonult be a processzió Mariazellbe. A menet összetétele, melyben az egyes csoportok kor, nem és társadalmi rang szerint különültek el, mindegyikük a saját zászlója alatt vonulva, sok hasonlóságot mutat a 19–20. századi búcsús menetekkel. A barokk kori zárandoklatok szokásrendszerének elemei tehát a 20. századig hatással voltak a búcsújárás gyakorlatára, annak ellenére, hogy az eltelt két-három évszázad alatt a zárandoklatok társadalmi szerepe, a benne részt vevők társadalmi összetétele a korábbiakhoz képest lényegesen megváltozott. Jól ismert, hogy a 18. század közepétől a felvilágosodás hatására miként maradt el a fokozatosan a búcsújárástól a társadalom felső rétege, majd az 1770-es, 80-as években hogyan korlátozta, illetve tiltotta be a felvilágosult abszolutizmus a zárandoklatokat, s hogy mindezek következtében a búcsújárás a 19. század elejére hogyan szorult vissza véglegesen az alsóbb társadalmi osztályok körébe. Az itt kiállított, zömmel 19. századi tárgyak tehát a búcsújárás hagyományának felvilágosodás utáni szakaszát dokumentálják, így elsősorban néprajzi szempontból szolgálnak tanulságokkal.

A zárandoklatokkal kapcsolatos tárgyi emlékek alapvetően két csoportot alkotnak: a hívek által a kegyhelynek adományozott, *ex voto*, azaz fogadalomból, mintegy áldozatként, *offerként* felajánlott fogadalmi tárgyak tartoznak az egyik csoportba, és a különböző búcsús emléktárgyak, a zárandokútra emlékeztető, azt felidéző devócionáliák, vagyis az elsősorban magánájtatosságra rendelt „kegytárgyak” a másikba. Egyszerűbben fogalmazva: vannak azok a tárgyak, melyeket a zárandokok a kegyhelyre vittek, s vannak azok, melyeket onnan hoztak. A kiállítás elsősorban az utóbbi tárgycsoport főbb típusait mutatja be, hiszen ezek azok, melyek a helyi gyűjteményekben fellelhetőek: a gyűjtéstörténet szempontjából is figyelmet érdemelnek a Csatkai Endre gyűjteményéből származó szentképek, vagy azokat az ovális alakú, színes celli emlékképek, melyek egy helyi magángyűjteményből származnak, s melyeket az elmúlt évek során a soproni régiségpiacon vásárolt tulajdonosuk. Külön figyelmet érdemelnek azok a századforduló idejéről származó, „Emlék Máriacellből” feliratú fényképek, melyek a mariazei polgármester, mozi-tulajdonos és fényképész Hans Rögl, illetve Nikolaus Kuss mariazei műtermében készültek a zárandokcsoportokról, házaspárokról. A rendezőknek szerencsés módon sikerült számos ilyen fotót – vagy legalább másolatukat – összegyűjteni a kiállításra, sőt, egy berendezett fotóműteremmel a mariazei „fényképezkedés” hangulatát is átélhetővé tették a látogatók számára. A századfordulós fotókon látható, a mariazei templomot ábrázoló kullisszát és az öltöztetett Mária-szobrot egyébként máig őrzi a mariazei helytörténeti gyűjtemény, s máig működik Mariazellben a Foto Kuss fényképészet, ahol megőrizték a régi felvételek üvegnegatívjait is.

A búcsújárással kapcsolatos másik tárgycsoportot, a fogadalmi adományok különböző típusait a celldömölki tárház tárgyai is képviselik a kiállításon, a 18–19.

századi fogadalmi képektől az ezüst offereken át a kegyszobor aranszálakból szőtt koronájáig bezárólag. Ahhoz, hogy teljes legyen a kép, ide kell még képzelnünk a mariazelli kincstár dunántúli eredetű fogadalmi tárgyait, így például Esterházy Pál és felesége, Thököly Éva nagyméretű fogadalmi képét 1689-ből, a háttérben Fraknó és Kismarton látképevel, vagy a Győr városa által az 1763. évi földrengés alkalmából, a város megmeneküléséért hálából felajánlott fogadalmi képet, vagy pedig azt a pásztorfaragású keretbe foglalt képet, melyet egy nagycenti gazda adományozott a templomnak a 20. század elején. Ezek a tárgyak kivétel nélkül a remény és a hála jelei, személyes sorsok dokumentumai, melyek személyes hangon szólnak hozzánk a múltból, megmenekülések és gyógyulások történetét mesélik el. Olyan élethelyzetekről tudósítanak, melyekben a bajba jutott szereplők kevésnek érezték saját erejüket ahhoz, hogy segítsenek magukon, s ezért valamennyien Mária közbenjárásáért fohászkodtak.

A tárgyak másik csoportja, a zarándoklatokat felidéző búcsús emléktárgyak, melyet az emlékezet jeleinek nevezhetünk, nem annyira személyes jellegük miatt ragadják meg figyelmünket, hiszen legtöbbjük szériatermék, legyen az akár zarándokjelvény vagy kegyérem, rézmetszetű szentkép, vagy a kegyszobor másolata. Sokkal inkább az a jelenség teszi őket érdekessé számunkra, amit a „képek hatalma / ereje” kifejezéssel írhatunk körül. Ezek a tárgyak ugyanis felidézve helyettesítik az eredeti helyet: a kegytemplom épületét, valamint a zarándokok által felkeresett kegyszobrot és a magyar zarándokoknak különösen kedves kincstári kegyképet, a *Schatzkammerbildet*. Ezek a még oly gyarló emléktárgyak nem pusztán szuvenírek, nem hangulatot hordoznak, hanem a jámborság támaszai: emlékeztetnek a zarándokútra, később is felidézhetővé téve az ájtatosság gyakorlatát. S nemcsak emlékeztetők, hanem helyettesítők, valamilyen formában részesei a megszentelt eredeti által hordozott transzcendens erőnek, azoknak a különös tulajdonságoknak, amelyekről az idő során egyre szaporodó mirákulumok, azaz csodák tanúskodnak. A búcsús emléktárgyakban rejlő szentség hordozója az eredeti és a másolat formai hasonlósága: nem egy másolaton hitelesítő felirat vagy pecsét igazolja az eredetihez érintés tényét is, mint például a soproni orsolyitáktól 1956-ban a Soproni Múzeumba került kegyszobor-másolaton is. Az eredeti és a replika ilyen értelmű felcserélhetőségéről tanúskodnak a mariazelli kegyhely magyarországi filiációi, másodlagos zarándokhelyei is, így közöttük a legfontosabb, a 18. században létesített, ma is élő celledömölki zarándokhely.

A kiállítás a celli Mária nyugat-dunántúli kultuszának, a celli búcsújárás hagyományának és szokásrendszerének bemutatására vállalkozik. Csodát azonban egymagában nem tehet: csak tárgyi emlékeket gyűjthet össze, amelyeknek megértéséhez és megéleveníteséhez a látogató közreműködése, átérző igyekezete is szükséges. Csak ezzel a nyitottsággal válik átélhetővé és felidézhetővé a zarándoklatokban megnyilvánuló mentalitás és kiállítás tulajdonképpeni tárgya: a mariazelli kegyhely emlékezte.

Vándor Zoltán vagyok, polgári családból származom, négy polgárit végeztem és műszerész lettem.² 1919-ben születtem, törzsökös budapesti vagyok, VII. kerületi. A nagyapám Mezőtúron volt bádogos, és arról volt híres, hogy ő csinálta a legszebb pléh-Krisztusokat a falu szélére. Mi neológ zsidók voltunk. A nagy ünnepeket, a péntek esti gyertyagyújtást, a halottainkra való emlékeztést mindenképpen megtartottuk. Már 20 éves koromban, 1939-ben éreztem, hogy valami más vagyok. Zsidó iskolába jártam, a Wesselényi utcába elemibe, majd a Bethlen térre polgáriba. Nagyon jó iskola volt az!

21 évesen behívtak munkaszolgálatra, Nagykátára, ahonnan Nagyváradra és Nagy-károlyba vittek. Az itthoniaknak megígértem, hogy én három hónapnál tovább nem maradok. Tényleg betartottam ígéretemet, haza is jöttem. A határozaton keresztül hazaszöktem. A tábor elhagyása ugyanis szökésnek számított, ami nagyon súlyos büntetést vont maga után. Amikor visszafelé mentem, akkor már csak 42 nap börtönt kaphattam volna érte a Margit körüli fegyházban. Szerencsém volt, sikerült visszamennem. Előtte táviratoztam Erdélybe, nehogy körözzenek, jövök én, csak pár nappal később. Büntetőtáborba vittek, Nagykárolyba. Nem hittem, hogy olyan erős vagyok, hogy azt a verést, amit ott kaptam, azt túlélem. Tudniillik ott büntetett volt a parancsnoki kar is. Az egész táborparancsnokság büntetésből került oda.

Három hónap után, 1941 telén fölkerültem a hajógyári szigetre, ahol 3-5000 körül lehettünk. Ott állították össze az ukrainai és a mohácsi óriási árvízen segítő századokat. A szigeten lévő társaság még civilben volt, tehát nem lehetett elvinni őket az ukrainai századokba. A keretlegények ezért a latrina környékére mentek, akit elcsíptek, azt beöltöztették és azokból állították össze az ukrainai és a hazai századokat. Nekem úgy sikerült kimaradnom, hogy létszámfölötti voltam. El kellett vinni kétezer embert, és én a 2010. voltam. Bujkáltam a hajógyári szigeten, úgy ahogyan lehetett. De a beöltöztést nem tudtam elkerülni. Elvittek Szentendrére, Jászberénybe, és végül végigmentem jóformán az ország minden részén.

Azt hittem, hogy az 1940-es erdélyi munkaszolgálatnál már nincsen rosszabb: bontottuk a Károly-vonalat,³ bunkerokat robbantottuk föl. A Sebes-Köröst vezettük be a bunkerokba, hogy a víz is segítsen a robbantásnál. Később az esztergomi táborba kerültem. Akkor voltam napos vagy inspekciós, amikor megjelent Budapest fölött az első

¹ Vándor Zoltánnal Dénes Gábor készített filmfelvételt Vándor Zoltán budapesti lakásában, 1993-ban. A filmfelvétel a Dénes Gábor által és Liling Tamás közreműködésével készített „Bélyeges sereg” címen leforgatott, a magyarországi zsidó munkaszolgálatosok történetét feldolgozó közel 80 órás dokumentumfilm sorozat részeként készült. A filmen elhangzottak gépelte változatát Csapody Tamás rendezte sajtó alá, szerkesztette és látta el lábjegyzetekkel.

² Vándor (Wimmer) Zoltán (Wechter Anna, Bp., 1919. január 11. – Bp., 2008. május 28.) kereskedő, számviteli előadó. A Számviteli Főiskola elvégzése után a Csepeli Vas- és Fémművekben osztályvezető, a Kohó és Gépipari Minisztérium főelőadója, majd a Mezőgépfeljesztő Intézet munkatársa.

³ A magyar határmentén kiépített román védelmi rendszer, melynek észak-erdélyi szakaszát a második bécsi döntést követően a magyar honvédség leszerelte.

Sztálin-gyertya.⁴ Ez nappali fényt adott. Amikor a Soroksári utat bombázták, akkor a Hős utcában válogattam a krumplit. A patkányokat arrébb kellett rugdalni, bokáig voltunk ott a mocsokban. Továbbra sem szereltek le, végig munkaszolgálatos voltam.

A Hungária körútra kerültem, ahonnan a Józsefvárosi pályaudvara vittek 1944. november 28-án. Deportáltak. Annyian voltunk egy vagonban, amennyit be tudtak gyömöszölni. Elindultunk délután, megérkeztünk valahova Ausztria felé és másnap éjjel Sopronban találtuk magunkat. Közben egy-kétszer megállt a vonat azért, hogy ki tudjunk szállni, és ki tudjanak minket fosztani. Zsebkést, borotvát, és hasonló jelentéktelen dolgokat mind elvettek tőlünk.

Fertőrákosra december közepén érkeztünk meg. Tankcsapdát ástunk köves, kőkemény földbe. Abnormális munka volt. Bécset védtük tankcsapdákkal!⁵ Majd két hét múlva Balfra kerültünk. Akkor már nem voltak századok és korosztályok sem. Számot sem kaptunk már. Csak deportáltak voltunk. Fogalmunk sem volt, hogy milyen nap van, és hányadika. A kőkemény agyagtól a szerszámok is szikráztak, és tönkre is mentek. Ahogy mondani szokás, látástól vakulásig dolgoztunk. A disznók lesoványodtak, mert mi elloptuk a moslékjukat. Néha megégettük a kezünket, belenyúltunk a nekik kirakott moslékba. A forró moslék tönkretette a beleinket. Úgyhogy amikor én hazakerültem, akkor Pesten mindenhol tudtam, hogy hol van WC, melyik házmester ad WC kulcsot, melyik kávéházba lehet bemenni.

Balfon körülbelül 3-4000 ember lehetett. Pajtáiban laktunk. Ezekben volt négy oszlop, azokon tető, ami alá beszórták a szénát, szalmát, ami volt. Reggelre mindig be voltunk havazva. Nekem az volt a szerencsém, ha ezt lehet mondani, rendkívül kisétkű voltam, úgyhogy a napi egyszeri koszt, amit kaptunk (marharépa, céklarépa), az nekem elég volt. Számtalan esetben (este vagy hajnalban, a koromsötétben), elbújtam a csirkeólbá, nem vonultam ki. Persze csirke nem volt benne! Este, amikor a többiek bejöttek, megkaptam én is azt az egy tányér ételt.

Rengeteg betegség ért, fagyástól kezdve a flekktífuszig.⁶ Utóbbi „ragyogó” betegség. Az ember nem tud enni, nem tud inni, legyengül és a magas láztól szépen elalszik és fájdalommentesen meghal. Úgy hullottak tőle az emberek, mint a legyek. Igen kevesen maradtunk életben. Volt rajtam egy tréningruha, a tetű elhelyezkedett annak a legalsó részében. Akkor levágtuk a végét, de a tetű följebb került, amit aztán ismét levágtunk. Hát jóformán sortban vészeltük át a téli hideg időszakot. Én úgy maradtam életben, hogy tulajdonképpen elaludtam. Átaludtam a betegséget. Enni nem tudtam, de nem is volt mit. Inni nem tudtam, de nem is tudtam volna mit. Egy sárga lepel volt a torkomon.

Nem tudom minek köszönhetem, hogy élve maradtam. Gyógyszer nem volt. Talán az éhezés, talán az, hogy kisétkű voltam. E miatt kevésbé hiányzott nekem a táplálék, 38 kilósan élve maradtam. Társaim között voltak erősebb testalkatúak, volt köztük

⁴ Égő magnézium töltettel ellátott világító gránát.

⁵ Pozsonytól Közsegig húzódott az ún. Niederdonau erődvonala: Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ágfalva, Nagycenk, Donnerskirchen (Fehéregyháza), Siegendorf (Cínfalva). Ezen a vonalon 35.000 munkaszolgálatost kényszerítettek sáncsásra 1944 végétől 1945 március végéig. V. ö.: Szita Szabolcs: Halálérőd. Budapest, 1989, 117–185.

⁶ A flekktífusz vagy kiütéses tífusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség. Elsősorban a ruhatetvek terjesztik.

neves bokszoló, és birkózó. Ott volt Szerb Antal⁷ is. Vele – akit úgy vertek agyon – szintén együtt voltam. Nem állt jól a kezében a csákány, meg az ásó, mert egy tudós ember volt. Hát jöttek és egy gumibottal óriásit rávágtak a karjára, a kezére. Hát ettől még kevésbé ment neki az ásás. Agyonverték.

Előfordult, nem is egyszer, hogy jöttek az SS-ek, a nyilasok, és azt mondták: jelentkezzenek azok, akik ezt a munkát nehéznek találják. Mert annak könnyebb munkabeosztást fognak adni. Akik jelentkeztek, azokat sohasem láttuk többé. Föltették őket egy autóbuszra, egy teherautóra, egy stráfkocsira, és aztán kivégezték valamennyit. Tudtuk tehát, hogy nem szabad nekünk jelentkezni. Egy-egy csoportot összekalapáltak és néhány SS elvitte őket földmunkára. Komoly földmunkára. Amennyiben úgy történt – ami elég ritka volt –, hogy egy SS vitt el 30–40 embert, akkor semmi baj nem volt. Előfordult az, hogy az SS, amikor cigarettázott, a csikket úgy dobta el, hogy valamelyik zsidó el tudta csípni. De ha már két SS volt, akkor már haláleset is volt, mert ha az egyik agyonlőtt egy zsidót, akkor a másik is agyonlőtt egyet. Voltunk hozzá elegenden!

Amikor özönlöttek vissza a németek, akkor a falubeliek minden jóval fölpackolva kiraktak asztalokat a kapu elé. Ebből a magyar katonák nem kaptak. A magyar katonákat lefegyverezték. Azok nem voltak katonaszökevények, már nem volt hova viszküldeni őket. A nyilasoknál volt fegyver és használták is. Meg kell jegyezni, hogy rengeteg 16 éven aluli volt köztük. Nem a helyi nyilasok, tehát nem a fertőrákosi, balfi, soproni nyilasok, hanem akik jöttek visszafelé.⁸

A pajtában azok a munkaszolgálatosok voltak, akiknek a kezük-lábuk lefagyott. Az épületet folyóújtották, mielőtt elmentek. Azok ott benn is égtek. Ez már egészen az utolsó ház volt, szinte elkülönítve Balftól Fertőrákos felé.

Húsvét előtti csütörtökön délután, este, 1945. március 29-én az egész deportált népet elhajtották a németek és a nyilasok Mauthausen, illetve Günskirchen felé. Akik tízfuszosak voltunk vagy gyengék, elbújtunk a borospincékbe, oda, ahol lehetséges volt. Körülbelül 200–250-en maradtunk ott. A borospincékben 7–8 nő is volt köztünk, akik korábban a konyhán dolgoztak, mint deportáltak.

Azt hittük, hogy megmenekültünk! Ám március 31-én, nagyszombaton, a visszaözönlő németek, SS-ek, todisták⁹, Wehrmachtosok és nyilasok összeszedtek minket. A lakosság segítségével sikerült mindegyikünket fölkatarni. Betereltek minket egy sorba, és a tömeget hajtották Balról Fertőrákos felé. Egy-két nagyon legyen-gült társunk már mászni is alig-alig tudott. Aki elesett, annak fejére rátették a géppisztolyt. Ezzel „gyönyörűen” szétvágták, szétfűrészelték a fejét, mintha bárdal vágták volna ketté.

Körülbelül 400–500 métert mehettünk, amikor elértük azt a tankcsapdát, amit korábban mi készítettünk. Oda berúgtak, belöktek minket. A tankcsapda egyik oldala három méter, a másik 31 méter lehetett. Egy tölcsér volt, hogy a tank ne tudjon ke-

⁷ Szerb Antal (Bp., 1901. május 1. – Balf, 1945. január 27.) jeles író, irodalomtörténész, műfordító. 1944. június 5-én hívták be Fertőrákosra, munkaszolgálatra.

⁸ A nevezett védővonal építése során, az öt hónapig tartó munkaszolgálat alatt összesen mintegy 12.000 munkaszolgálatos halt meg. A rossz körülmények okozták halálukat, vagy a Vörös Hadsereg közeledése miatt visszavonuló SS csapatok és nyilasok végezték ki őket. Szita Szabolcs: Halálérőd i. m.

⁹ Organisation Todt (OT) német katonai munkaszervezet tagjai.

resztülnenni rajta. Az orosz tankok azonban keresztülmertek ezeken, mert azok hoztak magukkal sínt.

Belekényszerítettek tehát a tankcsapdába. Mint nemsokára kiderült azért, hogy kivégezzenek valamennyiünket. A kivégzést német tábori csendőrök hajtották végre. Nem voltak sokan, körülbelül 10-12-en. Nem értettük, hogyan miként lehetséges, hogy 200 embert így kezeljenek és elpusztítsanak. A kivégző osztag, a 10-12 ember betette a géppisztolyba a tárát: egy sorozat, megint a tár, megint egy sorozat. Persze mindenki a tankcsapdában igyekezett a másik alá elbújni. Sajnos ez a másik mögé bújás korábban is előfordult, és meg kell mondanom, hogy egy marék hagymáért vagy céklarépaért bizony komoly veszekedések és verekedések voltak. Talán érthető, ha azt mondom, hogy az emberi mivoltunkból ki voltunk vetkezve.

A gödörben szinte semmi esély nem volt az életben maradásra. Tár, sorozat – nem tudom mennyi ideig, kb. 20 percig tartott. Teljesen elvesztettem az időérzékemet, ami talán nem is olyan nagy csoda. A kivégzők nagyon kedélyesek voltak. Mint egy bécsi kocsmában. Pipa a szájukban, sisak a homlokban, beszélgettek, hogy „na az még mozog, oda lőjél egy kicsikét!” Még menet közben, az egyik deportált megjegyezte, hogy az egyik SS-t ő ismeri, ez a Binder, ez a válogatott osztrák futballista.¹⁰ Én nem ismertem, de ő valószínűleg sportember volt és ismerte. Ez is részt vett a kivégző osztagban. Nem tudom mennyi ideig tartott ez a kivégzés, mert a németek szaladgáltak hazafelé az özönlő oroszok elől. Mintegy két óra múlva már ott is voltak az orosz csapatok. Nagycenk, Balf, Hidegség körzetében sikerült élve, félig élve eltemetni a munkaszolgálatosokat, ott mozgott a föld. Nálunk erre nem volt idő!

A vérvesztéstől elaludtam. Igyekeztem valakiről lehúzni a kabátot, de hát én nem tudtam, hogy hol kaptam a lövést, és mi bajom van. A jobb kézfejemet és a bal könyökömet széttroncsolták, ám egyáltalán nem fájt. A kivégzés néma csendben történt. Nem volt értelme, hogy bárki sírjon, kiabáljon, nem úgy, mint a gyerek, aki fél, hogy kap egy nagy pofont, és akkor elkezd sírni. Néma csend volt, senki nem kiabált az égvilágon. Sokáig tartott, míg a kivégzők elmentek.

Nem tudom, meddig aludhattam vagy feküdhettem, de nagyon fáztam. Hallottam, hogy valaki kiabál. „gyerekek, fiúk, ki él, ki él?”. Persze nem mozdultam és mikor jött közelebb ez a hang, akkor kikukucsáltam, kinyitottam a szemem, fölemeltem a fejem, és láttam, hogy ha kicsit tovább maradnak a németek, akkor észreveszik, hogy nem vagyok citromsárga, mint a többiek, akik teljesen elvéreztek. Esetleg a fülemről vagy kezemről, nyakamról észrevehetik, hogy ebben még valami élet van. Az élőt kereső fiú hozott magával egy pár orosz katonát és kíségtettek, kihúztak a tankcsapdából. Az orosz elővette az ő sebkötöző csomagját és nekiesett a fejemnek, és elkezdett masszírozni és törülgetni. Nem tudtam, mit akart tőlem. Arról volt szó, hogy amikor a kezemből dőlt a vér, elkentem a fejemen és ő azt hitte, hogy fejlődésem van. Mikor fölém hajolt, akkor láttam, hogy a sapkarózsája egy vörös, ötágú vörös csillag, sarló-kalapáccsal. Kértem, hogy adja nekem. És nekem adta, ami a mai napig megvan! Ereklyém. Ő az első orosz, akivel találkoztam. Eltettem magamnak!

¹⁰ A nevezett személy minden bizonnyal Franz Binder (St. Pölten, 1911. december 1. – Wien, 1989. április 24.) a Rapid Wien és a Schalke 04 labdarúgója, az osztrák és német válogatott focistája, majd pedig ismert futballedző. A világ egyik legtöbb gólt szerző csatárként tartják számon.

Ő szedett ki minket a gödörből. Heten maradtunk életben, a nők közül egy sem. Bekötözték, és mondták, hogy „davaj, davaj!”, mert a harc kellős közepén voltunk és mutatták, hogy merre menjünk. A menet közben még meghalt közülünk kettő. Mentünk Kapuvár felé. Összekötött kézzel mentem, mert mind a két kezemet szétroncsolták. Említettem már, hogy kisétkű vagyok, szerencsére, egy falatka kis tejen, enniválón kívül, amit kaptam, nem vettem magamhoz többet. Akik többet ettek, azok elpusztultak, nem bírták ki. Kapuvárra nem tudtunk bemenni, a kórházba, mert az utcán feküdtek az emberek. Egy szekeret tudtunk szerezni egy lóval, ami elvitt minket Csornára. Oda öten érkeztünk meg. Három napig tartott tehát az út Balftól Csornáig. Ott aludtunk, ahol tudtunk: az utcán, a lépcsőn. Mindig följebb és följebb tudtunk menni a kórház felé.¹¹ Az egyik segítő, aki az életemet megmentette a kórházban, apáca volt, úgy hívták: Perpétua nővér. Ő olyan volt, mint egy orvos, mert valódi orvos, villany, röntgen nem volt és gyógyszer sem volt. Ő, ahogy módja volt, kitisztította a sebemet, bekötöztött. Sokáig leveleztünk. Karácsonykor és húsvétkor üdvözlőlapot küldtem neki. Már nem él! Nem is tudok róla többet! Mellettem a kórházban feküdt, baloldalamon egy fogorvos, aki egy egész szimpla kis lövést kapott a bal felső karjába. Ő írt is haza, de mire érte jöttek, meghalt.¹² A jobboldalamon feküdt valaki, aki nem is tudom már, hogy őszinte legyek, milyen lövést kapott. Azt mondta, hogy „szervusz Zoli, én most meghalok” –, betakarozott és meg is halt.¹³ Volt velünk egy, aki egy fejlövet kapott. Az egyik szeme ment rá. A szemén bement a golyó és a koponyáján kijött, nem érintett nemes szervet, csak az egyik szemét vitte el.¹⁴ Úgyhogy tudomásom szerint az ötből ketten maradtunk életben.¹⁵

A csornai kórházban amputálni akarták a bal karomat, mert körülbelül olyan vastag volt, mint a combom: tele váladékkal, hogy finom legyek. És sorban jöttek főzni, hogy engedjem meg, nem vállalják értem a felelősséget. Magas lázam volt. Úgyhogy beleegyeztem azzal a feltétellel, hogy felnyitják, de nem veszik le, mert én rokkantan, nyomorékul nem jövök haza. Elsősorban azért nem akartam a levételt, mert már nő voltam és nem akartam, hogy rokkantan valakinek a terhére legyek. Ki is tüzték a műtétet, de megtudtam, hogy a műtét elmarad. Hogyhogy elmarad? Mert ez volt az

¹¹ Margit közkórház Csorna. Körtörténet. 207/1945. iksz. Wimmer Zoltán 26 éves kereskedő, munkaszolgálatos. „Anamnézis: géppisztoly lövést kapott a bal könyökébe és a j. kézfejébe”. Karsai Elek: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest, 1962. II. kötet. Fényképek: XXIX. sz. Képaláírás: Wimmer Zoltán munkaszolgálatos kórlapja. Fénymásolat.

¹² A nevezett személy minden bizonnyal Dr. Adler Ferenc orvos (Hirschfeld Hermína, Igal, 1909. szeptember 15. – Csorna, 1945. április 28.). A csornai Margit közkórház betegfelvételi jegyzőkönyvének tanúsága szerint Dr. Adler Ferencet „Balfon jobb felső karján géppisztolylövés érte; 1945. április 4-én vették fel a kórházba; a megállapított diagnózis: csontvelőgyulladás és vérmergezés”. Dr. Pintér, a csornai kórház igazgatójának levele Kálmán Gézához. In: Karsai Elek: i.m. u.o. 704.

¹³ A nevezett személy minden bizonnyal Siklós Pál 30 éves gépészmérnök. A csornai Margit közkórház betegfelvételi jegyzőkönyvének tanúsága szerint a Budapesten született és a 701/300 munkásszázadhoz tartozó Siklós Pál (Kohn Magdolna) diagnózisa: „gennyes agyhártyagyulladás, jobb szem és mindkét kéz lövéses sérülése, szívgyengeség”. A csornai kórházba 1945. április 4-én vették fel. Meghalt ugyanitt 1945. április 19-én. Karsai i.m. 307. sz. dok. 688–689. o.

¹⁴ A nevezett személy minden bizonnyal Burger Jenő (Weisz Berta, Csenger, 1920. december 27. – Csorna, 1945. május 5.) bádogos. A csornai Margit közkórház betegfelvételi jegyzőkönyvének tanúsága szerint Burger Jenőt „III. 31-én Balfon németek részéről géppuskalövés érte...”. [...] „Diagnózis: Tüdőlövés és koponyalövés”. Betegfelvételének időpontja 1945. április 3. Karsai i.m. 306. sz. dok. 687. o.

¹⁵ A Vándor Zoltán által említett személy már szintén meghalt. Vándor Zoltánné, Stark Magdolna (Bp., 1922. február 22. –) közlése. Telefoninterjú. 2009. február 18.

első szabad május elseje és nem volt műtét a kórházban. Nekem örült fájdalom volt! Elkezdtem kiabálni, hogy most már csináljanak valamit! Rá egy-két napra mondtam az orvosnak, nézze meg a karomat, hát mozog. Nagyon sokáig nézte, míg sikerült egy kicsit megmozdítanom a karomat. Úgyhogy két hónap után hazahoztak Pestre,¹⁶ és itt, mint rokkant, körülbelül két évig járadékos voltam. A kezelésem tulajdonképpen akkor kezdődött, mert egy olyan nyitott lövési sebem volt, hogyha fölül beöntötték a fertőtlenítőt, akkor alul kifolyt.

Abszolút semmi életkedvem nem volt, ez érthető. A VII. kerületi elöljáróság beidézett és közölték velem, 1947-ben, hogy megvonják tőlem a rokkantjáradékot, mert a havi jövedelem meghaladja az 500 forintot. Én azt hittem, hogy viccelnek! Végül eljutottam az osztályvezetőhöz és mondtam neki, hogy kérem szépen, engedje meg, hogy bemutatkozzam, én vagyok Pest leggazdagabb embere. Nem tartok igényt a rokkantjáradékra! Azt vegyék el! De maga a hadirokkantságot, hát hogy képzelik, hogy azt elveszik? Hát én hadirokkant vagyok! Eredményt nem értem el. Nemcsak a járadékot vették el, hanem a járadék mellett a rokkantságot is megvonták tőlem. Persze nem egyedül voltam ezzel! Na de az a havi 500 forint az azt jelentette, hogy valaki bármit csinált, egy kézzel vagy egy lábbal, vagy vakon kosarat font, azt az 500 forintot meg tudta keresni.

Édesapámat nem találtam meg. Őt Felixdorfbán¹⁷ lötték agyon. Anyám a gettóban volt. Soroljam föl a családtagjaimat, hogy hányan voltak és hányan maradtunk?! Én maradtam az egyedüli férfi a családban! Ami azt jelenti, hogy volt édesanyámon kívül öt özvegy nő, édesanyám testvérei maradtak életben, akik már olyan korosak voltak, hogy nem kellett félniük a deportálástól, így bent maradtak a gettóban.

Még azt el kell mondanom, hogy amit én itt előadok, azt szíveskedjék hitelesnek venni. Igaz, hogy eltelt azóta 50 év, de nincs egyetlen egy olyan pillanat sem, amikor megfeledkeznek vagy elfelejtenék valamit erről. Nincs csuklómozgásom, nincs könyökmozgásom, amihez a balkéz rásegítés ne lenne szükséges. Nálam nem fordulhatt elő 50 év alatt a felejtés, mint másnál! Nem tudok, nem lehet erről elfelejtkezni!

Szerintem Magyarországon nem volt olyan ember, akiben ne merült volna föl, hogy elmenjen innen. Bennem azért nem merült föl 1947–48-ban, mert én csak németül beszéltem és Németországba nem akartam menni. Elképzelésem az volt, hogy én nem tudok szakma nélkül és nyelv nélkül boldogulni. Nem foglalkoztam azzal, hogy én elhagyom ezt az országot, és senkit nem is bízattam erre. Szinte nevetségesen hangzik, de minden okom megvolt és talán még ma is megvan arra, hogy azzal foglalkozzam, hogy ezt az országot itt hagyjam. De nem foglalkoztam vele! Végig, a szűk családi körömből senki az égvilágon nem hagyta el az országot. Mi ilyenek vagyunk! Mi itt szerettünk volna, szeretnénk, és talán sikerül is itt élni. De lehet, hogy egyszerűen gyávaságból maradtam itt. Lehetséges, hogy gyáva voltam elmenni!

1934 óta vagyok „szervezett munkás”. Megvan az eredeti dokumentumom. De megvan a szociáldemokrata párttagsági könyvem is 1941. május 1-jei kiállítási dátummal. Bekapcsolódtam a munkásmozgalomba és hangsúlyozni kívánom, hogy a magyar munkásmozgalomba.

¹⁶ A csornai Margit közkórház adatai szerint Wimmer Zoltánt 1945. április 3-án vették fel és 1945. május 31-én bocsátották el. Körtörténet, 207/1945, iksz. Karsai i.m. II. kötet. Fényképek: XXIX. sz.

¹⁷ Bécsújhely melletti falu, ahol német koncentrációs tábor volt.

A főlzabradulás után rendkívül nehéz volt. Szakmát kellett változtatnom! Kénytelen voltam továbbtanulni. El kellett végezni egy főiskolát, hogy így számviteli, pénzügyi és valamilyen közgazdasági vonalon tudjak dolgozni. Könyvszakértőnek tanultam tovább. A család még életben lévő tagjai összefogtak, hogy én a munka mellett tanulhassak. Ez tartott életben. Bízunk abban, hogyha dolgozunk, és ha van lehetőségünk rá, akkor meg tudunk élni és a mi kis családukat együtt tudjuk tartani.

JÓZAN TIBOR | Beszámoló a Soproni Városszépítő Egyesület 2008. évi működéséről

Az egyesület a 2008. évre meghatározott feladatokat az alábbiak szerint teljesítette:

- A Győr-Moson-Sopron Megyei Bíróság Pk.T.H.H. 60.320/1989. lajstromszám alatt *közhasznú szervezetté* nyilvánította.
- Elkészült Egyesületünk új internetes honlapja, amely www.varoszepeito.sopron.hu címszó alatt elérhető. Ez tartalmazza Egyesületünk történetét, aktuális rendezvényeinket, korábbi elnökeinket, tagságunk névsorát, és további hasznos információkat.
- A Múzeumok éjszakája rendezvénysorozat keretében részt vettünk a „Soproni bortermelés őskori és római emlékei” című előadások szervezésében.
- A Kulturális örökség napja (szeptember 15.) alkalmából ingyenesé tettük a Károlymagaslati-kilátó és kiállításai látogatását.
- A Tanulmányi Erdőgazdaság Zrt-vel közösen elnyertük a Kisalföld napilap által meghirdetett „A megye hét természeti csodája” kitüntetését és emléktáblát kaptunk.
- Gereben Gábor adományából megszerveztük a sopronbánfalvi kőfejtő tetején lévő cserkészkapolna rendbetételét. A felszentelésre szeptember 20-án került sor.
- Folytattuk hagyományunkat és „Winkler Oszkár emléktábla” elismerésben részesítettük a Villa sor 22. szám alatt felújított épületet. (Ld. Csíkszentmihályi Péter írását a Soproni Szemle 2008/4. számában.)
- Folyamatosan részt vettünk és veszünk a Soproni Városfejlesztési Bizottság munkájában, ahol véleményeztük az egyes városrészek fejlesztési terveit, valamint javaslatokat tettünk új utcanevekre (Gombocz Endre, Kárpáti Zoltán).
- A Heimler Károly Természeti és Környezetkultúra Bizottság szervezésében a Castanea Egyesülettel és a Polgármesteri Hivatallal közösen folytatódott a „Virágos Sopronért” rendezvénysorozat.
- Kezdeményeztük a Perkovátz-Ház Baráti Körével közösen 2009-ben Káspár Hermina és Káspár Terézia részére emléktábla elkészítését és kihelyezését.

Az Egyesület gazdasági tevékenységének értékelése

Az Egyesület bevétele a tagdíjakból, a Soproni Szemle kézbesítési igényléséből, támogatásokból és az előző évi 1 %-os adó felajánlásokból: 2.179.000.- Ft. A kiadások, amelyek az egyesület működésével kapcsolatos tételekből, a Soproni Szemle és annak el-

juttatási költségeiből, emléktábla megrendeléséből, pályázati díjazásokból, nyomdai költségekből állnak: 1.809.000.- Ft. A 2008. évi megtakarítás 370.000.- Ft, amellyel a korábbi évek megtakarításait tudtuk növelni és a jövőbeni feladatokhoz biztosítottunk újabb fedezetet.

A közgyűlés tájékoztatást kapott az elnökség által a 2008. dec. 8-i ülésén meghatározott 2009. évi tagdíjakról, amelyek:

- Aktív korú tagjaink részére 1.000.- Ft/év, Soproni Szemlével kombinálva 3.000.- Ft/év
- Nyugdíjas és tanuló tagok részére 600.- Ft/év, Soproni Szemlével kombinálva 2.600.- Ft/év

Az egyesület elnöksége köszönetet mond a tagoknak és a támogató vállalkozásoknak a befizetéseikért. Szponzoraink neve és a teljes taglista megtalálható honlapunkon, ahol ugyancsak olvasható a tiszteletbeli elnök és tiszteletbeli tag elismerésben részesültek neve is.

Köszönjük az adók felajánlott 1 %-át is és kérjük ehhez a támogatáshoz az Egyesület 19884581-1-08 adószámának feltüntetését rendelkezésükben.

A 2009. január 29-én megtartott közgyűlésen a fenti jelentés kiegészítéseként az Egyesület alapítványainak működéséről hangzottak el beszámolók, valamint a szakbizottságok vezetői adtak kiegészítést az elvégzett munkájukról. A beszámolót követő hozzászólásokban a tagság felelős gondolkodása jutott kifejezésre. Kérték az Egyesületet, tegyen lépéseket több veszélyeztetett és igen leromlott állapotú műemléképület, emlékoszlop felújítása érdekében, fejezze ki véleményét a Petőfi tér végleges kialakításával kapcsolatban, tegyen lépéseket a Széchenyi téren egykoron állott óra felkutatására és visszaállítására, kövesse figyelemmel mind a tervezés, mind a kivitelezés során a Muck-i Egészségügyi Központ tervezett létesítését a környezetvédelem szempontjából.

A közgyűlés a beszámolót és a jelentéseket egyhangúlag elfogadta.

Dr. Józán Tibor elnök

SOPRONI ARCOK

TURBULY ÉVA | Egy soproni polihistor,
a 86 éves Sosztarich András¹

Bandi bácsit röviddel Sopronba kerülésem után, a Corvinus Kör gyalogtúráin, kirándulásain ismertem meg. Számomra akkor újdonság volt a hófödte hegyek világa, az éles, kristálytisza levegő, a csodálatos panoráma, máskor a május végén, szeptember elején előbukkanó hófoltok, a hirtelen leszálló köd. Már első beszélgetéseink során kiderült, hogy feleségével, Csibivel együtt rutinos utazók és kirándulók. Óhatatlanul szóba került tervezőirodai munkája is. Hogy ezen túl mennyi mindennel foglalkozik még, az csak fokozatosan derült ki. Hol egy repülőgépmodelleket bemutató kiállításon, hol a levéltárban találkoztunk. A legnagyobb meglepetést számomra akkor szerezte, amikor kiderült, hogy rajzol, fest is. Ahogy a felesége fogalmazta meg egyszer, szerencsés ember, aki mindig megtalálja a korához, fizikai lehetőségeihez leginkább illeszkedő elfoglaltságot, és azt teljes erőbedobással, szívvel-lélekkel műveli. Honnan indult ez a színes életpálya, milyenek, és mennyire soproniak a gyökerek?

Apai nagyapám, Sosztarich András (1. kép), az 1800-as évek végén jött Sopronba Szabadbáránдрól,² ami horvát település, Liszt Ferenc szülőfaluja, Doborján³ közelében. A településen több hasonló nevű család él. Valamennyire tartjuk még velük a rokonságot, de az idősebbek kihalásával a kapcsolat lazul. Érdekesség, hogy a temetési szertartást még ma is három nyelven tartják. A szülők földműveléssel foglalkoztak, 1873-ban született nagyapám pedig kitanulta a hentes és mészáros szakmát. Először a kisvárkerületi Siess-házban⁴ lakott és dolgozott a családjával, később megvásárolták a szomszédos, akkor 18., ma 17. számú „Sosztarich-házat”, amit a hentes és mészáros ipar céljainak megfelelően fokozatosan átalakítottak (2. kép). Az épületről Csatkai Endre is írt az Új Sopronvármegye 1940. július 7-i számában. Édesapám, idősebb Sosztarich András 1902-ben született. Két testvére volt, Rezső, aki a Széchenyi Gimnázium elvégzését követően Budapestre került és Irma. Utóbbi Hartner Antal kéményseprő felesége lett. Férje intelligens ember volt, felügyelt az építkezéseknél, a Törvényhatósági Bizottság tagjaként városrendezési ügyekbe is beleszólt. Apám a reáliskolába járt, majd nagyapám korai halála után átvette és továbbvitte az ipart. Tanulmányait a Lähne intézetben esti tagozaton folytatta, ott tett érettségi vizsgát 1920-ban. Jól beszélt horvátul, valamennyire franciául is tudott. Idővel a soproni mészárosok szakcsoportjának alelnöke, a mestervizsgáztató bizottság elnöke lett. Élénk társadalmi életet élt, számos civil és sportegyesület aktív tagja volt.

¹ Az interjú a 2008. február 5-én, 12-én és 19-én, Sosztarich András otthonában felvett beszélgetések alapján íródott.

² Ma Grosswarasdorf, Ausztria. Horvátul Veliki Borištof, egykor Sopron vármegyéhez, ma Burgenlandhoz tartozó község.

³ Ma Raiding, Ausztria. Egykor Sopron vármegyéhez, ma Burgenlandhoz tartozik.

⁴ A fordított házszámozás miatt régen Várkerület 20., ma 19. sz.

1. kép. Sosztarich nagyapa és felesége esküvői képe. Sopron, 1902. január 12.

2. kép. A Sosztarich-ház az üzlettel. Sopron, Várkerület 17.

Édesanyám, Stotz Mária kismartoni születésű, nagyapám az ottani jegyzőségen segédjegyzőként és anyakönyvvezetőként dolgozott. Röviddel édesanyám születése után halt meg. Anyám az elemi iskolát és a négy polgárit Kismartonban végezte, a kereskedelmi tanfolyamot már Sopronban. 1917-től egy biztosító társaságnál, majd férjhezmeneteléig egy ügyvédi irodában vállalt munkát. Az 1920-as évek elején kötött házasságot apámmal, ezt követően az üzletben dolgozott, irányította a háztartást, nevelte a gyerekeket.

Mennyire volt nagy a család? Hány főre kellett főzni?

Sokan voltunk. Haláláig velünk élt az apai nagymama. Kismartoni nagyanyám a Fapiac utcában lakott. Mindig volt 2-3 inas, ugyanannyi segéd, mellettük egy üzletlány, aki besegített az árusításban, egy szakácsnő és néhány évig Mimi, a bánfalvi gyereklány. Egy ideig külön kocsi is alkalmaztunk a lovak és a kocsik mellé. Az üzlet reggel hat-tól este nyolcig, szombaton 1-ig, vasárnap 7-től 10-ig volt nyitva. A személyzet is velünk étkezett, vagyis felváltva ettek az üzlettel szomszédos konyhában, hogy a kiszolgálás folyamatos legyen. Ennyi ember ellátásáról kellett gondoskodni. Feltétlenül meg kell említenem, hogy a család és az alkalmazottak között mindig igen jó, bensőséges volt a kapcsolat. A tanoncok három év alatt elsajátították a szakma minden csínját-bínját, az állatvásárlástól a legkényesebb hentesmunkákig. Németül is jól megtanultak. Szabadidejükben apámmal együtt rúgták a labdát a Bécsi dombon, megtanultak úszni a kisuszodában. Évente egyszer két tanulót, vagy segédet felvitt Bécsbe, megmutatta nekik a nagy húsipari üzemeket, üzleteket. Az egykori alkalmazottak haláláig tartották vele a kapcsolatot.

Akkor valóságos „családi kisüzemként” működtek. Nekem az elmondottak a Hrabal regényéből készült Menzel film, a Sörgyári capriccio hangulatát idézik fel. Hogyan folyt a napi munka?

Apám, vagy a közeli rokon Sosztarich János, közismert nevén Sáni bácsi végezte az állatok – elsősorban sertés és borjú – felvásárlását, bejárták értük a fél Dunántúlt. Utóbbi többnyire a Vas megyei Pápcról szerezték be. A vágás nem otthon, hanem a vágóhídon történt, szigorú orvosi ellenőrzés alatt. A húst alul bádoggal bélelt platókocsin hozták be, két réteg, naponta mosott gyolcsba takarva. Felül gyékény védte, amire szükség esetén esővédő ponyva került. A feldolgozás egy nagyon hosszú keményfa asztalon történt, amit naponta alaposan lesikáltak lúgos vízzel és gyökerkefével. A hátsó műhelyrészben álltak a feldolgozáshoz szükséges gépek. A két műhelyrészt egy nagy füstölő helység választotta el egymástól. A tőkehús kimérése mellett készült füstöltáru, hurka-kolbász, felvágottak, aszpik. Nagyon szép portálunk volt, az árukat guszthusosan elrendezve rakták ki (3. kép). A magánszemélyek mellett számos intézetet, kollégiumot, zárdát is elláttunk. Az úgynevezett „könyves vevőknek” nem kellett cipekedni, kiszállították számukra a megrendelt árut. Ez is egy eszköz volt arra, hogy megtartsuk a törzsvásárlókat.

A hűtést hogyan oldották meg?

A szükséges jeget a segédek télen a nagyuszodában vágták ki, majd az Ösvény utcai bérelt jégverembe szállították, aminek a mélysége 5-6 méter volt, a befogadóképessége pedig 80-100 m³ lehetett. Innen hozták be a szükséges jeget a földszinti szoba alatt lévő „mélyhűtő” pincébe, ahonnan a feldolgozóba, illetve az üzletben álló fa hűtőszekrénybe került. Az olvadékot vályú vezette a csatornába. Ha nem volt jég, a régi vízműtelep melletti jéggyárból hozattunk.

Mi lett az üzlet sorsa?

A háború alatt egyre nehezebbé vált a beszerzés, az üzem stagnált, ezért édesapám a lovakkal fuvarozást vállalt. Négy járművünk volt, a platóskocsi mellett egy parasztszeker, egy lovas szán és egy hintó. Bent álltak az udvarban. Az államosítások idején a Kisker igényelte ki az üzlethelységet a teljes felszereléssel együtt, valami minimális bérletet fizettek. A lovakat és a járműveket a Belsped vitte el, ahol dolgozott is egy rövid ideig. Később a Tatarozó Vállalatnál, majd 1954-től 1969-ig a Vas- és Járműgyártó Szövetkezetnél dolgozott raktári segédmunkásként. A gépeket a megalakult Húsipari Vállalathoz (a volt Schneeberger-üzem) szállították el.

3. kép. Üzletbelső az 1930-as években

1923 elején született. Voltak testvérei?

Igen, egy öcsém, László. Sajnos, korán meghalt, még 1990-ben. Ő vitte tovább a hentes és mészáros szakmát. Felesége, Struglitz Éva óvodai dajkaként dolgozott. Az ő édesapja eredetileg üveges volt, de önképzéssel elismert zenésszé, karmesterré vált. Édesanyja, a bécsi származású Hämrich Lujza zenetanárnő, templomi orgonista volt. A zenés miséken Pepi bácsi vezényelt, Lujza néni orgonált. A papa vezényletével mutatták be 1932-ben a Városháza előtt egy nagy emelvényen Haydn Teremtés oratóriumát, majd 1942-ben a Szent Mihály templomban Bach Máté passióját.

Hova járt iskolába?

Négy évig a Petőfi téri elemi látogattam, utána a Széchenyi reálgymnázium következett 1933-tól 1941-ig. A harmadik osztálytól kezdve a német mellett latint és franciát is tanultam. Ez utóbbit a kitűnő tanár, Legény János (Jean) tanította, s ennek később nagy hasznát vettem a hadifogságban. Jóval később, a TIT-ben Pröhle tanár úrnál angolul is tanultam. Osztályfőnököm dr. Emmer József, majd Vas Jenő volt, az igazgató Lauringer Ernő. A tanárok háromnegyede doktorátussal rendelkezett, a színvonal kiemelkedően magas volt.

Tudtommal két, máig tartó „szerelem” is ezekben az években kezdődött ...

Igen, a modellezés-vitorlázórepülés, illetve a rajzolás-festészet iránti vonzalmam is ekkor mutatkozott meg. Különösen nagy hálával emlékezem rajztanáromra, Soproni Horváth Józsefre, aki felfedezte a rajzolás és festés iránti érdeklődésemet, képességetem. Nyolc éven keresztül jártunk hozzá „különrajzra”. Úgy belénk véste az alapokat, hogy amikor félévszázados kihagyás után újra a festőszerszámokhoz nyúltam, kiderült, ott tudom folytatni, ahol annak idején abbahagytam. Most, hogy a korom miatt helyhez kötöttebb lettem, minden szabad energiámat erre fordítom.

Hogyan fért meg egy fiatal fiúban a művészet iránti vonzalom a technika, a sport embert próbáló, férfias világával?

Magától értetődően. Már nagyon fiatalon érdekelt a technika, elsősorban a repülés. 15 évesen készítettem el első repülőgépmodelletem, igaz, akkor még fél sikerrel. 17 évesen kerültem kapcsolatba a soproni cserkészrepülőökkel, és egy, az iskolában általam szervezett diákrepülőcsoport keretében motor nélküli⁵ repülőképzésben vettem részt. 1941-től sorban tettem le az A-B-C vizsgákat. 1943-ban megszereztem a nemzetközi igazolványt (4. kép). Érettségi után a győri Vagon- és Gépgyár repülőgép osztályán helyezkedtem el rajzolóként, de hétféteken onnan is rendszeresen hazajártam és a régi Hubertusz vendéglő alatti sportrepülőtéren gyakoroltunk. Jelentkeztem motoros

⁵ vitorlázó

repülőgép-vezetői képzésre is. 25-30 fős csoportokban hívtak be bennünket a három napos orvosi vizsgálatra. A harmadik napra már csak négyen maradtunk. A tanfolyamot sajnos (vagy szerencsémre) végül nem végezhettem el, a vitorlázó repülést pedig a háború után nem engedélyezték Sopronban a határ közelsége miatt, pedig sikerült egy jó gépet szereznünk.

4. kép. Repülőtársakkal a C vizsga letétele után 1943-ban

Tudtommal 1943-ban beiratkozott a Budapesti Műegyetem általános mérnöki szakára.

Igen. Amikor a győri gyár hadiüzem lett, jobbnak láttam, ha eljövök onnan. Egyébként is folytatni akartam a tanulmányaimat. Mivel megkértem a jelentkezéssel, egyik törzsvásárlónk segített. Ullein-Reviczky Antal közbenjárásával sikerült bejutnom a pótfelvettek közé a Műegyetemre, ahol két félévet hallgattam. A vizsgák sikerültek, olyan kiváló tanáraink voltak, mint Egerváry Jenő, Romsauer Alfréd, Vendl Aladár, Kotsis Endre. Sajnos, a háború azonban alaposan beleszólt az életembe. Mivel még tanulmányaim elején tartottam, nem kaptam meg a katonai felmentést, 1944 októberében behívtak. Karpaszományos közlegényként érkeztem Kisbodakra, utász kiképzésre.

Vett részt harci cselekményekben?

Tulajdonképpen nem. Bombázást viszont többször is átéltem, már Németországban. Az év végén ugyanis váratlanul Ausztriába, majd Regensburgba vezényeltek bennünket. Az utat részben gyalogmenetben, részben vagonokban tettük meg. Puskánk nem volt. Továbbra is magyar tisztek parancsnoksága alatt álltunk, folytatták a kiképzésünket. Áprilisban az alakulatunkat váratlanul „megbízhatatlannak” nyilvánították, és erődítési munkákhoz vezényeltek ki bennünket a híres Walhalla alatti faluba tankakadályok építésére. A hónap végén a front már hallható közelségbe került. Az aknázás elől egy falusi pajtába húzódtunk. A harci zaj elvonulását követően itt vártunk a sorsunkra.

Milyen fogságba esett? Ez akkoriban létkérdés volt.

A szakasz amerikai fogságba került, majd egy hónap után átadtak bennünket a franciáknak. Mainz közelében, Bingen mellett őriztek bennünket egy kb. 25 ezer fős „táborban”, ami tulajdonképpen egy szögesdróttal körülvett gabonaföld volt. Fedél nélkül ki voltunk téve az abban az évben zord, esős tavaszi időjárás, majd a forró nyár viszontagságainak. Sokan gödröt ástak, hogy valamennyire védjék magukat. Főtt étel nem kaptunk, csak száraz konzerveket, főzési lehetőség nem volt. A francia átvételt követően néhány napig egyáltalán nem kaptunk ételmezt. Amikor a tábort áthelyezték, a 30 km-t teljesen legyöngült állapotban, gyalogmenetben tettük meg. Gyomorpanaszaim miatt a gyengélkedőre kerültem, amit egy autógarázsból alakítottak ki. Itt valamivel jobb helyzetbe kerültem, később némi szerencsével sikerült megszereznem a hazautazásra jogosító engedélyt. A francia zónából Mainznál átmentem az amerikaiba. Sikerült feljutnom egy kelet felé tartó tehervonatra, amivel Regensburgig jutottam. Tovább nem mehettem, várni kellett, amíg megszervezik a magyarok hazautaztatását. Először egy építkezésen voltam segédmunkás, de legyengülve nem sokáig tudtam tekerni a kézi betonkeverőt. Tömegszálláson laktam, egy vendéglő tánctermeiben. A háznak az volt az érdekessége, hogy ott született Johannes Kepler, a híres matematikus és csillagász. Egyik lakótársam meglátta, hogy kedvtelésből rajzolgatok, magával vitt az egyik amerikai alakulat kaszárnyájába, ahol az étkezde falát kellett kifestennem a magazinokból kivett lányokkal. Cigarettaival, narancssal, csokoládéval fizettek, amiket pénzzé tettem. Az alakulatot később áthelyezték, és mivel a szervezett hazautaztatás késett, egyénileg, kalandos utakon érkeztem meg Ágfalvára, illetve haza 1945. október 8-án, 12 hónappal és 8 nappal azután, hogy bevonultam.

Itthon hogyan élte át a család a háborús eseményeket?

Szerencsére nagyobb veszteségek nélkül. Apámat kora miatt csak 1944 márciusában hívták be (első) tényleges katonai szolgálatára. Szakmájának megfelelően Szombathegyen teljesített rövid ideig szolgálatot egy élelmezési raktárban.

Hol folytatta a „civil életet”?

Néhány nap múlva állást kaptam a Hantó István műszaki tanácsos vezette Városi Mérnöki Hivatalban, műszaki rajzolóként. Közvetlen feletteseim Boronkai Pál és

Szakál Ede voltak. A hivatalban 5-6 mérnök dolgozott. Tompos Ernő a romházak felmérését végezte. Itt, ahol lakunk például,⁶ az egész 2. emelet hiányzott, és az 1. emelet egy része is. Egy év múlva azonban, mint a legfiatalabbat B-listáztak. Ugyanakkor közölték, hogy felvesznek útmesternek az éppen nyugdíjba vonuló Zeich Imre helyére. Hét évig dolgoztam ebben a munkakörben. Új főnököm Zöldi Béla mérnök lett. Nagy felelősséget jelentett számomra ez a munka. Igazgatásom alá tartozott a hivatal útjavító csoportja, a városi homokbánya-üzem és a köztisztasági csoport. Ez átlagosan 70-80 munkást jelentett, amihez hosszú ideig az „ínségnyhító közmunkások” is hozzájöttek, napi 2-300 fő.⁷ Emellett naponta 20-25 szekeret rendelt ki tulajdonosával együtt a város ingyenes közmunkára. Az első években az utakon heverő romokat, törmeléket takarítottuk el, illetve a romházakat „veszélytelenítettük” két úthenger és egy vontató segítségével. Mi találtuk meg a bombázások egyik utolsónak előkerült áldozatát a Béke utcában. Később néhány új utca (pl. Árpád u.) kiépítését is irányítottam. Az utcagondozók főnökének egy valamikori őrmestert jelöltem ki, aki példás szervező készséggel tartotta kézben az embereit. Az alapanyagokat a város saját homok- és kőbányája szolgáltatta. Előbbi a Pozsonyi út vége felé, utóbbi a Turista Szálló felett volt.

1953-ig dolgoztam a városnál. Ekkor Winkler Oszkár hívására, aki a Tervező Iroda vezetője volt, áthelyezéssel munkahelyet változtattam. Itt dolgozott többek között id. Kalmár Dezső építőmester, Füredi Oszkár építész, Radics József, Rábai János, Baumann Béla, Pittner János, Bánfi Frigyes, Joubert Ervin, Hárs József, később Kubinszky Mihályné, Zoltán László, Tolnai Lajos, Batori Tibor, Erdős László és még sokan mások. Az irodában a soproni városrendezési tervek előkészítő vizsgálatainak tervdokumentációján dolgoztam Winkler Oszkár irányítása alatt, aki e munkánál jól hasznosította az előző munkahelyemen szerzett helyismeretemet. Gyakran elkísértem a minisztériumba a dokumentációk tervbírálatára. Egy ilyen alkalommal a rövid bevezetőt követően váratlanul rám bízta a részletes ismertetést. A feltett kérdésekre felváltva válaszoltunk. A sikeres „védést” követően a kávézásnál rákérdeztek, mikor végeztem. Nagyon elcsodálkoztak, és a körülményeket hallva sajnálkoztak, hogy nincs diplomám.

Ekkoriban készült el a belváros szanalási terve. Később Zoltán Lászlóval, Kubinszky Mihálynéval (soproni határkilépő), Füredi Oszkárral (szívszanatórium helyreállítása) dolgoztam együtt.

Winkler Oszkár tudommal ebben az időben az egyetemen is tanított.

Igen, délelőtt tanított, a délutánt pedig este 6-ig, 7-ig az irodában töltötte. Nagy munkabírási ember volt. Emlegette, ha nyugdíjba megy, kijárunk majd akvarellezni. Nagyon sajnálom, hogy erre nem kerülhetett sor. Életem meghatározó személyisége, igazi tanítómaterem volt.

⁶A Lenck-átjáró Várkerület felé eső oldala.

⁷ Az ínségnyhító közmunka fizetett segély volt a háború után munka nélkül maradtaknak, akik a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből kerültek ki, kereskedők, szőlőmunkások, tisztviselők, tanárok, katonatisztek és más foglalkozásúak voltak.

Nem gondolt az egyetem folytatására?

Gondolni gondoltam, lehetőség azonban nem volt rá. Szüleim az államosítást követően nehéz helyzetbe kerültek, szükség volt a fizetésemre. 1950-ben megnősültem, ettől kezdve a saját családomról is gondoskodni kellett. Az 50-es évek második felében az iroda munkatársait „befejezett” műszaki képzés megszerzésére ösztönözték. Ezért először a MTESZ által az egyetemre szervezett 10 hónapos műszaki rajtanfolyamot végeztem el, majd a gépipari technikum levelező szakán technikus oklevelet szereztem. Ezt követően 1959-ben az iroda gépész szakosztályához kerültem, ahol Joubert Ervin irányításával szerkesztőként, majd segédtervezőként dolgoztam, az épületek belső víz, csatorna, és gáz tervezésénél. Később önálló tervezőként számtalan épület, létesítmény épületgépészeti terveit készítettem el, az iroda kiterjedt működési területének megfelelően nem csak Sopronban, hanem más dunántúli városokban is, így Zalaegerszegen, Mosonmagyaróváron, Győrben, Celldömölkön, Kőszegen. Az iroda a 60-as évek második felében önálló közmű csoportot hozott létre. Itt dolgoztam, 1972-től pedig én irányítottam a csoport munkáját. Munkatársaim közül meg kell említenem Koch Pétert, aki sokat segített nekem, Hámosi Gábort, a Simonics házaspárt, és sorolhatnám még a kedves munkatársakat... Mi terveztük többek között a károlymagaslati TV torony külső vízellátását, a soproni fedett uszoda közműhálózatát, a Fertő tavi üdülőtelep rendezési tervének közműves részét. Az uszodáért és a Mikoviny úti társasházak közmű-tervezéséért a minisztérium nívódíjában részesültünk. 1983 elején mentem nyugdíjba.

Visszatérve a magánéletre, feleségével, Kovács Anna nyugalmazott óvónővel lassan 60 éve élnek példás házasságban.

1950-ben kötöttünk házasságot. Csibiek családja 1941-ben Temesvárról települt át, sok viszontagságon mentek keresztül a háború alatt. A képzőt Sopronban végezte. A kor szokásának megfelelően jó messzire, Környére helyezték, ahonnan egy év múlva cserével került Fertőrákosra, majd ahogy lehetőség nyílt rá, Sopronba. Dolgozott az Uszoda utcai óvodában, a Löverekben, az István bíró utcában. 1975-től nyugdíjazásáig a Halász utcai óvodák vezetője volt. 1952-ben született a lányunk, Annamária, 1958-ban a fiunk, Tamás. Négy unokával és egy dédunokával büszkélkedhetünk. Az egyik unokánk és a fiam felesége is óvónő. Édesanyámat a szíve sajnos korán, 1971-ben elvitte. Édesapám sokáig velünk maradhatott, 91 évesen halt meg. Lakáshoz úgy jutottunk, hogy a Tervező Irodában Garád Róberték az 50-es évek végén felajánlották a városnak, ingyen elkészítik több épület felújítási és emelet-ráépítési terveit, ha az iroda munkatársai is kapnak az egyikben (bér)lakást.

Végigvettük a munkás éveket, de Bandi bácsit a városban nem csak a munkája, hanem kiemelkedő sportszervezői tevékenysége révén is sokan ismerik. E téren nyugodtan

elmondhatjuk, nemzetközi hírnevet szerzett magának, sőt városának is, az 1992-ben megrendezésre került Fertő-tavi Hajómodellező Világbajnokság révén.

Az első sportág, amibe belekezdtem, a kerékpározás volt. Hatéves koromtól bicikliztem, nem versenyszerűen, de nagyon sokat. Hétévesen már ott voltam a Sempronia Egyesület Erzsébet kerti felvonulásán, 14 évesen öt napos kerékpártúrán vettem részt a Sopron–Semmering–Mariazell–Graz–Aspang–Sopron útvonalon, ami 500 körüli km megtételét jelentette. Úszni kora gyerekkoromtól naponta jártam, bár soha nem űztem versenyszerűen. A vitorlás sporttal szintén nagyon fiatalon, 12-13 évesen ismerkedtem meg a Fertőn, ahova sokszor lekerekeztünk. A cserkész- és levente vízitelep ismerős vitorlázóinak a segítségével ismerkedtem meg ezzel a sporttal. A tóval való kapcsolatomat erősítette, hogy Garád Róberttel részt vettünk a háború utáni vízi élet megindításában. A lehetőségek megismerésére egy „bizottság” hajózott ki négy zúlnival.⁸ A város, a hatóságok, a határőrség és néhány üzem képviselői mérték fel a terepet, hol épülhetne meg az új telep. Ott volt például Bognár Dezső polgármester, Friedrich Kari bácsi, Szakál Ede a mérnöki hivatalból, Pittner János, a Fertő strand üzemeltetője. Történeti értékű fényképeim vannak erről a szemléről. Később, a tervek elkészítésénél is közreműködtem.

A Tervező Iroda sportkörének vitorlás szakosztályában a 70-es évek elején Koch Péterrel versenyeztünk a Kalóz hajóosztályban. Idővel a Fertő Tavi Vitorlás Szövetség elnökségi tagja lettem, ahol a minősítésekkel foglalkoztam. A versenybírói tanfolyamot elvégezve hét éven át bíraskodtam. 1997-ben, a Szövetség 40 éves évfordulója alkalmával rendezett versenyen, a Vadászkiért Kupán a fiammal újra vízre szálltam. A „Balaton 16-os” hajóosztály versenyének mindhárom futamát megnyerve első helyen végeztünk. A téli sportok közül a korcsolya és a sélés volt a kedvencem. 10 évesen apámmal már a Rax oldalában séltem. A szép indulás ellenére egy baleset (két ujjcsontom megrepedt) a versenyszerű sportolást félbeszakította, de ha volt rá lehetőség, sokat jártam a Dalos-hegy oldalába. A háború után sokáig csak itthon lehetett ezt a sportot űzni, már ha esett elég hó. A divatos stílus többször változott. Vajon hányan tudják ma, milyen a „krisztília”, vagy a „telemark” fordulót? A „wedeln” is kiment a divából! A 90-es években részt vettem a városi, majd a megyei szövetség munkájában. Szűcs Géza elnökkel és sok lelkes segítővel rendeztük meg az első országos gyermek síversenyt.

Első beszélgetésünkkor már szó esett róla, hogy a modellezést tizennégy évesen kezdte.

Így van. Végül a repülőtéri repítések elvezettek a sportrepülésig, amiről már beszélgettünk. A repülősportot a háború után elrendelt repülési tilalom miatt nem folytathattam. Maradt a modellezés, repülő és hajómodellezéssel egyaránt foglalkoztam. Ezen a téren értem el a legkiemelkedőbb eredményeket, versenyzőként, bíróként és sportvezetőként számos hazai és nemzetközi elismerésben részesültem. Több megyei és dunántúli bajnokság megnyerését követően kétszer lettem a repülőgép modellezés

⁸ A zúlni nádszállításra kifejlesztett hosszú csónak volt, amelyet „stánglival”, azaz egy kb. 4 m hosszú rúddal toltak a csónak végében álló nádaratók a Fertő tó nádasiban kialakított csatornákbán. Irányítása külön tudomány volt.

országos bajnoka,⁹ számos 2. és 3. helyezést is elértem. A városi, majd a megyei szövetség elnökének választottak. Több, mint 100 modellt terveztem. Ezek közül a Sopron típusú vitorlázó versenymodell és a Vöcsök típusú, az eredetivel teljesen azonos, 3 méteres makettmodell terveit nyomtatásban is kiadták, ennek köszönhetően sok készült el belőlük (5. kép). A 70-es évek végén felkértek a rádióirányítású vitorlás hajómodellező versenyág átalakítására, a Magyar Modellező Szövetség Vitorlás Szakbizottságának országos vezetője lettem. A Nemzetközi Hajómodellezési Szövetség, a NAVIGA bécsi tanfolyamán nemzetközi vezető bírói képzést szereztem. A nagykanizsai EB-n és bécsi világbajnokságon versenybíróként, a wolfgangsee-in a magyar csapat vezetőjeként vettem részt.

5. kép. Repülőgép-moddellel az 1980-as években

Később a NAVIGA sportbizottságában képviseltem hazánkat. Sikerült elindítani a Fertőn a Fertő Kupa és a Barátság Regatta nemzetközi versenysorozatokat. A csúcs mindenképpen az 1992-ben a Fertőn rendezett 6. Hajómodellező Világbajnokság – Sopron első világbajnoki sporteseménye – volt, amelynek a főrendezői feladatait láttam el.

⁹ Mindkétyszer Budaörsön, először a vitorlázó modellek Dózsa Kupáján, majd 1962-ben a lökhajtásos körrepülő sebességi modellek országos bajnokságán 240 km/6 sebességgel.

Levéltárosként tudom, hogy sporttörténeti tanulmányokat, sőt könyvet is írt.

1991-ben egy, a Soproni Szemlébe írt cikkel emlékeztem meg a soproni sportrepülés történetéről, a közelmúltban pedig a soproni modellező sport részletes történetét írtam meg egy sok fényképpel illusztrált kötetben.

A magamfajta kívülálló számára alig felfogható, hogyan volt képes a kétségtelenül szükséges rátermettség mellett időt szakítani ennyiféle szabadidős sporttevékenységre, hiszen egy-egy is közülük hatalmas energiákat kötött le. Mit szólt ehhez a család?

Tudomásul vették, elfogadták. Vitorlázni alkalmanként Csibi is kijárt, a gyerekek pedig belenőttek a sport szeretetébe. A fiam korábban „Kalózban” vitorlázott a Fertőn, mostanában újra hajóra száll. Modellezőként négyszer lett országos bajnok, évekig a válogatott legeredményesebb tagja volt. Fiam, vőm, egyik unokám is vitorlázik, a másik unoka szörföl, hódeszkázik. Mindenki síel. Be van tehát „oltva” a család is, alaposan.

Úgy tudom, hogy a 60-as évek közepétől nagy európai túrákat tettek, ami abban az időben, az akkori devizaellátmánnyal igazi „kalandtúra” lehetett.

Az „utazgatás” akkor kezdődött, amikor hosszas várakozás után egy 600-as Trabant tulajdonosaivá váltunk. Ezután évente, illetve nyugat felé háromévenként rendszeresen útra keltünk. Az utak megtervezése hosszas előkészületeket igényelt, ami a térképek beszerzésével kezdődött. 14 ország mintegy 55-60 campingjében töltöttünk el többkevesebb éjszakát. Elsősorban a természet, a hegyek érdekeltek. Első utunk Ausztria, Olaszország és Svájc felé vezetett, de jártunk Jugoszláviában, Lengyelországban, az NDK-ban, Romániában, az akkori Csehszlovákiában is. 1977-ben, már a Skodával tettünk egy nagy északi utat, Németországon keresztül Dánia, Svédország, Norvégia felé. 1983-ban Görögország volt az úti cél. Nem pulóverekre vadásztunk! Sok, annak idején még Soproni Horváth József által képen bemutatott látnivalót kerestünk fel az oslói viking múzeumtól a milánói dómig, Athén, Mykéné felejtethetlen élményéig.

Annak idején, a '90-es évek közepén a közös természetjárások, kirándulások kapcsán kerültünk közelebbi ismeretségbe.

A Corvinus Baráti Kör és az SVSE turista szakosztályának sok túráján vettünk részt. Megismertem a városkörnyék azon részeit is, amelyekre korábban más sportágak miatt nem jutott időm, de újra eljutottam velük a Rax, a Schneeberg, a Schneealpe után a Grossglockner gleccseréhez, vagy a Königsee melletti Jennerre is. Volt egy állandó mag, Metzl Jánosék, Dénes Ottóék, Szász Gyuriék, Metzl Rezsőék, Semmelweisék. Sajnos, közülük sokan már elmentek, mások, így jómagam is, egészségügyi okok miatt nem vállalkozhatnak hosszabb utakra. Maradt a modellezés, amit már nem versenyszerűen, hanem szabadidős elfoglaltságként űzök, illetve a régi-új szerelem, a rajzolás, festés. Tagja vagyok a Magyar Veterán Repülők Egyesületének. Amíg kedves sporttársaim éltek, együtt jártunk az egyesület rendezvényeire, a repülők old-timer találkozóira. Bánhidi Antal és idősebb Rubik Ernő temetésére is elmentünk. 78 évesen

utasként még repültem motoros sárkányrepülővel Sopronban, és Lipták András Cessnájában egy óráig köröztem a város felett, nagyokat sóhajtván a repülés terén elmulasztott lehetőségekre gondolva.

Hogyan fordult ismét a rajzolás, a festészet felé?

1998-ban, a ritmuszavar felfedezése körül vettem elő újra a festőszerszámokat. A lányom hozott Pestről festékeket. Régi munkáim megtekintése után befogadott az Alpok Képzőművészeti Kör, Szepes Péterék. Nyaranként részt vettem a sarródi alkotótáborokban, ahol többféle technikával dolgoztam. Bár nem könnyű a fiatalkori gyakorlat visszaszerzése, úgy érzem, fejlődtem az elmúlt években. Képeimmel eddig 48 közös kiállításon szerepeltem. Első önálló kiállításomat 2005-ben 34 képpel Horváth Rudolf igazgató támogatásával Kubinszky Mihály professzor nyitotta meg a Művészeti Iskolában, második önálló tárlatomon a Várkerület Galériában ifj. Sarkady Sándor 35 képet ajánlott a közönség figyelmébe. Az akvarellezést érzem a hozzám legközelebb állónak. Képeim többsége ezzel a technikával készül, de kedvelem a pasztellel, olajjal való festést is.

Mi fér még bele egy elfoglalt „nyugdíjas” hétköznapijaiba?

Időnként végzek még szakfordítói munkákat. Rendeztem a család birtokában lévő fotókat és egyéb dokumentumokat, örülök, ha ki tudom segíteni a hozzám forduló helytörténészeket, Kubinszky professzort, ifj. Sarkady Sándort, Hárs Józsefet, Adorján Attilát. Átnézem a repülő- és modellező sport nálam lévő helyi, és országos vonatkozású dokumentumait. Várkerületi családi házunk eladásakor közel két teherautónyi bútort, berendezési tárgyat, húsipari kézieszközt és számos, apám, illetve általam készített fotót adtam át a Soproni Múzeumnak. A soproni sportrepülés és a modellező sportág értékes iratait, fényképeit – amelyek között több egyedi ritkaság is megtalálható –, rendeztem, majd a Soproni Levéltár őrizetére bíztam.

További eredményes munkálkodást, a tervek megvalósulását, véghezvitelükhöz pedig jó egészséget kívánok.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

BARISKA ISTVÁN

D. Szakács Anita:
Medizingeschichliche Testamente
des 16–18. Jahrhunderts / 16–18.
századi orvostörténeti végrendeletek.¹
Sopron, 2008. 265 p.

Kivételes helyzetű végrendelkezők

A gyakorlott forráskutató és recenzens a tartalomjegyzék után nyomban a szakirodalom és a mutatók után nyúl. Impozáns mind a kettő és kétnyelvű, miként azt a forráskiadás címe is nyilvánvalóvá teszi. Aztán belepillant a törzsszövegbe és elámul. Egy magyar nyelvű forrás kivételével korai újfelnémet nyelvű végrendeleteket talál benne, ráadásul speciálisnak mondható végrendelkezőktől. Máskülönb polgárok, lakók ők is – mondhatni olyanok, mint a Soproni Levéltárban elfekvő többi végrendelet gazdája. Mégis az teszi őket speciálisnak, hogy különleges területről jöttek, a testi (lelki) bajok orvoslásából. Ebben a kötetben ugyanis borbélyok, fürdősök, gyógyszerészek, orvosok, sebészek és bábák diktálta végakaratokról van szó.

A korai újkorban rájuk még fokozottabban illett ez a megjelölés, hiszen mégiscsak különleges dolgokat tudtak. A borbélyok amputáltak, ereket vágtak, keléseket, daganatokat, töréseket kezeltek, de még a halottszemlélt is ők végezték. A bábaasszonyokat még a korabeli polgári körökben is félelemmel vegyes érzés övezte: mesterségük, tudásuk túlságosan közel volt a születés és halál misztériumához. Noha igazságtalanul, de a boszorkányperek főszerepét inkább osztották rájuk, mint másokra. Aztán ott voltak a fürdősök, akikre a testápolás mellett vízhez kötött terápiák, sőt sebészkezelések is vártak „a kocsák és malmok mellett” a községek alapintézményeit működtették.² Ha meggondoljuk, hogy menedékjoggal is rendelkezhettek, akkor nem csoda, hogy a fürdősök felettébb nagy tekintéllyel bírhattak. Az orvosokról aligha kell külön beszélni: hisz' majdnem kasztszerű helyzetbe kerültek, ők az újkori, felsőfokú képzéshez kötött szakma főszereplői, az emberi kiszolgáltatottságban alkalmasint csodatevők, alkalmasint vámszedők is tudtak lenni. Velük születik meg e terület intézményessége. Miként a sebészek önállósulása is sokáig tartott fürdősektől, mégannyi ideig tartott, amíg elfogadott doktorrá avanszállhattak. A patikusok mesterségének is be kellett érni, míg a *Generale Normativum in Re Sanitatis* címet viselő rendeletben egyrészt e hivatást is elválasztották az orvos mesterségétől, másrészt

¹ A kötet bemutatása a 2008. november 6-ai, III. Közgűjteményi Nap keretében hangzott el. (Szerk.) Teljes címe: Medizingeschichliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts, Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit / 16–18. századi orvostörténeti végrendeletek. A kora újkori Sopron város egészségügyének társadalomtörténeti forrásai. Az ismertetésben csak „Végrendeletek 2008” megnevezéssel hivatkozunk rá.

² Sonja Horn – Monika Grass: Strukturen des mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Gesundheitswesens (Ein Überblick). A középkori és kora újkori egészségügy struktúrái (Áttekintés). In: Végrendeletek 2008. XXXII. p.

egyetemi képzéshez kötötték. De ezekben a testamentumokban többnyire még nem a Mária Terézia-féle *Generale* patikusai mondták tollba végső akarataikat. A korai újkori városi társadalom ezen öntudatos tagjait kivételes helyzetben találjuk, egyszerre félik és tisztelik őket, közülük pedig többen magasabb önkormányzati tagságot szerezve a város hivatali elitjébe is bekerültek.³

A forrásközlés egységes elveiről

Nincs mit csodálkozni azon, hogy *D(ominkovitsné) Szakács Anita Sonja Horn* osztrák orvos és orvos-történész megkeresésére nekiállt az Oertl-féle rendezésben elkülönített, idevonatkozó végrendeletek feldolgozásának, pontosabban szövegközlésének. Az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Kollégiuma támogatásában 2005-től indult munka tevékeny részese volt férje, *Dominkovits Péter* soproni főlevéltáros is. Aki már olvasott össze ilyen szövegeket, az pontosan tudja, hogy milyen kemény próbára teszik a figyelmet. A közölt végrendelet-szövegeket azonban az eredeti kéziratokat ismerők és a „csak” a kiadást felhasználók egyaránt nyereségnek tarthatják, hiszen így a felhasználónak nem kell már paleográfiai nehézségekkel küzdeni. A többnyire kisbetűs írás, a szövegek szókészlete, különös mondat-szerkesztése még így is nagy próbatétel a kutatóknak.

A 16–17. századi magyar és német nyelvű forrásszövegek közlésének elveit Szakács Anita a *Források közreadása* című fejezetben röviden bemutatja.⁴ Bár a forrásközlés módszertanában újra és újra fellángolnak a viták, nagyon megnyugtató, hogy a szövegközlés mindvégig következetes maradt a rögzített elvekhez. Ebben az összeolvasásban segítő Dominkovits Péter, valamint a jó emlékezetű *Tirnitz József* érdemei is elvitathatatlanok, miként *Goda Károly* lektori, valamint *Johann Seedoch* anyanyelvi lektori, és *Katona Csaba* technikai szerkesztői munkáját is dicséret illeti.

Fejregeszták, névváltozatok, névmutatók

A 96 tételben közreadott végrendeleti anyagot rövid címadásként fejregeszták vezetnek be. Ezekből lehet megtudni, hogy voltaképpen kinek a végrendeletéről van szó. Itt kellett két nyelven, használható formában megadni a végrendelező nevét, foglalkozását, társadalmi és céhes státuszát, magánjogi helyzetét (pl. házastárs, özvegy voltát), városi testületi vagy hivatali tagságát (pl. polgármester, külső tanács tagja, evangélikus tanár). Persze csak ott, ahol ezek bármelyikére mód volt. Csak egyet lehet érteni azzal, hogy a nevek betűhű forrásváltozatát használták fel, és így is névmutatózták. Abban is következetes a közreadó, hogy a szövegben szereplő nevek mutatózásakor a névvariánsokat is olvashatjuk, pl. Katter (Kader, Kadter), Johann szószóló esetében.⁵ Egyetértően bólintunk arra is, hogy a magyar változatokat kurzív írással tették megkülönböztethetővé a némettől. A címzések szereplői és a névmutatók között így

³ Erre már a Personalregister/Személymutató is sok támpontot nyújt. Végrendeletek 2008. 231–257.

⁴ Szakács Anita: Források közreadása. Végrendeletek 2008. XXXVII–XLVI: p.

⁵ Personenregister, Személynévmutató. In: Végrendeletek 2008. 242.

teljes lett az összhang. Van azonban, ahol hiányzik a szakágra hivatkozás a fejregesztában pl. a polgár borbély (26.) vagy a férj fürdős (64.) voltának megnevezése.

Ha már a kezdet kezdetén is külön kiemeltük a mutatók rendkívüli szerepét, maradjunk néhány gondolat erejéig a személy- és helynévmutatónál. Szakács Anita maga is utalt arra, milyen jól tudta használni *Házi Jenő* 1932. évi szakági adattárát, valamint az 1982-ben megjelent könyvét a soproni polgárcsaládokról. Ezzel együtt is azt kell mondani, rendkívül hasznos személynévmutató született. Elkészítésekor a neveket el kellett különíteni, és ki kellett emelni részben a végrendeletekből, részben a hátoldali (külsői) jegyzetekből. Ha arra szükség volt, meg kellett határozni a családon belüli helyet, genealógiai értékrendet, hiszen a végrendelet örökjogi aktus, amely azáltal vált okirattá, hogy a város hatósága előtt közzé kellett tenni.⁶ Ennélfogva nagy odafigyeléssel kellett összeállítani a családi kapcsolatokat, alkalmasint a személyek foglalkozására, polgári státuszára, hivatalára adatokat, más városokból és helységek való származását, ottani tevékenységét, de még a névváltozatokat is. Természetesen nemcsak a közzévégrendelet volt érvényes, hanem a köztanúk előtt tett magánvégrendelet is. A kötet mindkét típusra szolgáltat éppen elegendő példát. Az örökjogi nevét, státuszát, foglalkozását, a testálás, valamint kihirdetés dátumát a végrendelet tanúsorát, a tanúk sajátkezű aláírását (*manu propria*) az irat külsőjén találni. Ezek az adatok képezték a lerakás sorrendjét is annak idején. A végrendeleti és hátoldali szövegből kiemelt nevek csak gondos, precíz munka árán állhattak össze alfabetikus személynévmutatóvá. E nélkül az egész kötet használhatatlan lenne. A lapszámra utalás pontos voltáról nyilván nem kell beszélni. Meggondolás tárgya azonban, hogy az egyetlen vagy az utolsó lapszám utáni központosításra, azaz a vesszőre szükség van-e egyáltalán (pl. Mátyás Georg / Mátyás György 155, Müller, Johann Heinrich, Bader / - fürdős 170, 172, 179-181.).

A végrendeletekről

A szövegek (és szövegváltozatok) közreadásán nyomban feltűnik, hogy a közreadónak nagy gyakorlata van; a forrásanyag nyelvileg kitűnően kezelt. A rövidítések feloldása, a korabeli magán- és mássalhangzók átírása vagy megtartása, továbbá a végrendeletek irrattani meghatározása lényegében kifogástalanok. Belekötni csak abba tudunk, hogy német „zu S[ank]t Michaeler” esetében jó a feloldás, de a latin „S[ank]ti Michaelis” vagy „S[ank]ti Francisci” jelzős összetétel helyes feloldása a S[anc]ti Michaelis” és a „S[anc]ti Francisci” változat. Az egyébként következetes szöveggondozó figyelmét elkerülte továbbá, hogy nincs feloldva továbbá a „N[ota] B[ene]” = megjegyzendő, a m[anu] p[ro]p[ri]a = saját kezűleg és a „L[ocus] S[igilli]” = a pecsét helye kifejezés sem.

A végrendeletek öröklési jogra vagy szokásjogra (külső- és belső érvényességi feltételekre, vérfogadásra, halál esetére szóló ajándékozásra, öröklési rendre, házastársi öröklésre, osztályra stb.) vonatkozó elemzése itt minden keretet szétfeszítene. Mégis hangsúlyozni kell, hogy feltűnően gyakori a feleség által tollba mondott végakarát, vagy éppen a házastársak közös végrendelete. A feleségek végrendeletében úgyszólván elkerülhetetlen a házassági szerződésre való hivatkozás, a közös testamentumok esetében pedig érdemes odafigyelni arra, hogy milyen értéket képvisel az asszony va-

⁶ Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog, Bp. – Pécs, 2000. 136., 288.

gyona, avagy arra, hogy netán a férj beházasulása teremtette meg (példának okáért) a vagyon- és patikaszerzést.

Engedtessek meg pár jelenség kiemelése. Mentalitástörténeti szempontból érdekes, hogy a végrendeletek *commendatio*-ja, ajánlása, valamint az első artikulusok elárulják, protestáns vagy katolikus testálóról van-e szó. Kiváltképpen kitűnik ez a *pia legata*, a kegyes (az egyházakra vonatkozó), valamint az ispotályokra, kórházakra és a városra testált hagyatékok sorából. Az evangélikus végrendelkező (és ehhez a felekezethez tartozik a többség) a legtöbb esetben hangsúlyozza, hogy mit hagyott az evangélikus templomra, iskolára vagy lelkészre, illetve hogy az evangélikus temetőbe kíván temetkezni. A katolikus vallásúak (főleg a 18. századtól) azt minden esetben bediktálták, hogy a Szent Mihály plébániatemplom, a Ferences-rend vagy más kegyes társulatok javára végrendelkeznek. A katolikus (*christ-katholisch / keresztény katolikus*) végrendelkezők eme következetes felekezeti elhatárolódása tudatos és következetes. Éppen ezért a többi végrendeletben szereplő *christ[lich]* = keresztény jelző következetesen evangélikust jelent. Így ragaszkodnak mindkét részéről a még nem jogképes gyerekek felekezeti felneveléséhez is.

A másik dolog a végrendeleti eljárásra vonatkozik. Az első fejezetek (tehát nem artikulusok) ajánló részében vannak felsorolva azok a tanúk, akiknek jelenlétében a végrendelet készült. Az utolsó artikulusban pedig azok a hivatalviselők, akik a végrendeletek hitelességét, megerősítését és lezárását szavatolták. A szövegek kialakult eljárási mintákat követnek, így nem csoda, hogy ismétlődő formulákban olvasható az, hogy a végrendelkező „*ohne gerichtliche Spör und Inventur*”, azaz bírói zárlat és inventárium elrendelése nélkül kívánja az örökösöket az örökrészhez engedni. Ez a kitétel ugyanis a tulajdon-átruházás polgári szabadsága. A végrendelkezés eme szabadságát a szövegek hol Sopron szabad királyi város szokására, hol a Magyar Királyság szokásjogára, hol pedig mindkettőre hivatkozva garantálják.

Bár sokirányú problémakörrel lehetne még szólni, de utolsó szempontként engedtessek meg, hogy a végrendeleti vagyonra koncentráljunk. D. Szakács Anita 15 orvos, 13 sebész, 25 gyógyszerész, 22 borbély, 13 fürdő és 3 bába 1544–1787 között keletkezett végrendeletét közölte. Valójában e kör szűkebb majd minden foglalkozás esetében némileg szűkebb, ugyanis a feleségek, özvegyek testamentuma nem számít „szakági”, hanem csak családtagi végrendeletnek. Az ispotálymester kategóriába sorolása érdekes probléma, valójában hová sorolható? (12., 13.)

Az végrendeleti vagyon ingatlan-, ingó-, készpénz- és adósságrésze igazi kincstára a város társadalom-, a „szakági” és a családtörténetnek. Feltűnő, hogy a ház-, műhely- vagy patikavagyon topográfiai helyének (utcamegnevezés, szomszédok megnevezése: 1., 2., 5., 11., 13., 21., 22., 30., 30., 31., 87., 91., 95.) meghatározásával viszonylag kevés végrendelkező él – valószínűleg azért, mert Sopronban a telekkönyvi nyilvántartás fejlettebb volt, mint pl. Kőszegen. A fürdő, a borbély- és sebészműhely vagy a patika (és eszközeik) értékéről is hasonló a tapasztalatunk. Ezek ugyanis a végrendeleti leltárakban vagy a vagyonosztályokban jelentek meg inkább. A végrendeleti vagyon tökerészenek számszerűsítése sem minden, közölt végrendelet sajátja. Így nagy érték, ha ilyen adatokkal találkozunk (18., 19., 21., 22c., 23., 25., 27., 28., 30., 31., 32., 39., 40., 42., 43., 48., 51., 52., 63., 66., 72., 76., 79., 80., 84., 87., 91., 96.). Esetünkben a 96

végrendelet 29%-a tartalmazott pénztökre vonatkozó adatokat. Ennek 68%-a patikusok, 18%-a az orvosok, 10%-a sebészek, 4%-a pedig a fürdősök végrendeletében található. A legkisebb összeg 50, a legnagyobb 22000 forintról szól, de jobbra 500–1600 forint sorsáról szólnak. A 2000–6000 forintos tőkerendelkezés 6 végrendeletben olvasható, azaz a pénztökről végrendelező testamentumok 22%-ában. Ezek közül 4 patikus 2000–4444 forint közti értékről végrendelezik, 1 orvos 5000 forintról, egy borbély pedig 6000 forintról. A kivételesen nagy 22000 forintos tőkéről egy sebész végrendeletében olvasni. A soproni orvos- és patikus végrendelezők csoportjának 16%-a 500–22000 forint vagy gulden tőkéről intézkedett. E tény igazolja, hogy ebben a tekintetben is különleges helyet foglaltak el a város társadalmában. Pedig az ékszerekről, az értékes használati eszközökről és a ruhákról még nem is beszéltünk. Ez legyen azonban a kutatók dolga.

Sonja Horn és *Monika Grass* bevezetője a korai újkori egészségügyi struktúrákat elemzi, főleg ausztriai szempontból, az orvostörténeti irodalomjegyzék is ehhez igazodik. Kezdeményezésük nélkül nem készülhetett volna el D. Szakács Anita kivételesen szép kiadványa, mégis a kiadott végrendeleteket elemző bevezetőnek jobban örülnünk volna, mert a közölt szöveghez csak áttételesen van köze, noha értékes anyag. Csak dicsérhetjük azt, hogy *Turbuly Éva* levéltár-igazgató kiadóként befogadta a kötetet. A kétnyelvűség pedig bekapcsolja a munkát abba a kultúrkörbe, amelynek szomszédságában és intézményes szövetségében ezek a szakmák születtek. A Soproni Levéltár új kiadványa így a magyar levéltárügy, valamint a magyar és osztrák orvoslástörténet nyeresége egyben.

SZENDE KATALIN

Dominkovits Péter: „Egy nemzetek
lévén...” A Nyugat-Dunántúl Bocskai
István 1605. évi hadjárata idején.
Budapest, 2006. 198 p.

A 16–17. század fordulója válságos időszak volt a magyar történelemben. A 16. század második felében látens módon, a felszín alatt felgyülemelő politikai, vallási és társadalmi feszültségek ekkor, a tizenöt éves háború (1591–1606) és az ennek záróakkordjaként lezajlott Bocskai-felkelés idején elemi erővel törtek ki, és óriási veszteségekkel járó, véres konfliktusok sorozatát okozták. Bocskai István 1605 márciusában a nyugat-dunántúli rendekhez intézett kiáltványa, amelyből a kötet címét adó idézet is származik, a feszültségek és a megosztottság ellen érvelt – a valóságban ennek éppen az ellenkezője volt tapasztalható. Dominkovits Péter főlevéltáros, a kora-újkori Nyugat-Dunántúl társadalmá kitérő kutatójának friss koncepciójú, műfaji határokat keresztező kötete ennek a válságos időszaknak a helyi és regionális vetületét tárja az olvasók elé.

A kötet első része, mintegy száz oldal terjedelemben, monografikus alaposágú helyzetképet ad a régióról az 1605. évben, illetve az azt megelőző és közvetlenül

követő időszakban. Vezérfonala az összehasonlítás: Sopron szabad királyi várost és Sopron vármegyét Szombathely püspöki mezővárossal és Vas vármegyével; a polgárság állásfoglalását a nemesivel veti össze, ugyanakkor egybeveti a korszakra vonatkozó magyar történetírást is az osztrák tradícióval. Az első alfejezet különösen figyelmesen olvasandó: itt mutatja be a szerző az eseménytörténet különböző felfogásait, amelyhez elengedhetetlen az események – esetenként többszöri, több nézőpontból származó – leírása, a kortárs Istvánffy Miklóstól a modern történetírást képviselő Benda Kálmán és Nagy László munkásságáig, míg a határ túloldaláról Harald Prickler és Karl Gutkas művei emelendők ki. Visszatér a témához a korabeli szemtanúk (Lackner Kristóf, Faut Márk, Payr György) és a helytörténetírás (Bél Mátyás, Gamauf Gottlieb, Payr Sándor valamint a szombathelyi Kunc Adolf) szemszögéből is.

A következő tematikai egység, a „lokális társadalmak” többes számú címe is a megosztottságot sugallja. Itt a kötet többi részénél szélesebb kronológiai spektrumban, a 16. század közepétől a 17. század elejéig mutatja be az említett két város és vármegye lakóit, birtokviszonyait, vagyoni tagozódását. A szakirodalom eddigi eredményei mellett a szerző új kutatásai alkotják a fejezet gerincét. A szélesebb háttérre azért is van szükség, hogy nyilvánvalóvá váljanak a harci cselekmények által okozott rendkívüli pusztítások. Példaként hadd utaljak a Sopron vármegye adózó házáinak számát összegző táblázatra (35. o.): az 1598. évi 4974-ről hat év alatt 1041-re, míg ezután újabb négy év alatt, 1608-ig 327-re csökkent az adóegységek száma! Hasonló szomorú képet mutat Sopron város jobbágyközsegeinek pusztulása: az 1601. évi 148 adóegységből 1608-re mindössze 14 maradt fizetőképes (82. o.). A háború megvázkództatásait más oldalról érzékelteti a helyi igazgatás fennakadása, a városi és vármegyei közgyűlések elmaradása, amit a jegyzőkönyvekből kimaradt időszakok jeleznek. A jegyzőkönyvek minden eddiginél alaposabb vizsgálata, feldolgozása, amely a szerző munkásságában eddig is fontos helyet foglalt el (elég legyen itt Szombathely 1606 és 1617 valamint Győr városa 1600 és 1616 közti tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyvei regesztáinak összesen 6 kötetnyi terjedelmű kiadására emlékeztetni) a jelen kötetben is fontos új megállapításokra vezetett.

Igen tanulságos a különböző nemesi családok állásfoglalása: nemzetiségi és vallási hovatartozástól függetlenül nagy többségük az uralkodó pártján maradt. Ebben kulcsszerepet játszott Batthyány II. Ferenc, aki nemcsak saját familiárisait, hanem más főrendű családokat is a király iránti hűségre buzdított. A család levéltárának szerencsés fennmaradása, amelyet például a kereskedelemről vagy az információ-áramlásról szóló alfejezetekben is alaposan kiaknázott a szerző, a Dunántúl kora-újkori történetének megismerésére egyedülálló lehetőséget ad. Dominkovits Péter kiemeli, hogy egyedül azok a nemesek álltak a felkelők mellé, akik ettől birtokaik megtartását vagy gyarapítását is várták, mint Nádasdy Tamás nádor azonos nevű unokaöccse, aki egyúttal közeli rokonával kötött házasságának jóváhagyását is remélte, és Szerdahelyi Dersffy Ferenc (ld. leveleiket 11., 36., 39., 44. sz. alatt a kötet forrásközlő részében). A térség legbefolyásosabb egyházi főrendje, Hetési Pethe Márton, a győri püspöki szék adminisztrátora (egyúttal a kalocsai érseki stallumot és számos világi tisztséget is betöltötte) szintén a felkelőkkel szemben foglalt állást, és a támadások elől Bécsbe menekülve érte a halál. A politikai érdekezésség ellenére a vallási különbségek, vala-

mint a Fertőrákos birtoklása felett Sopron és a győri püspökség között fennálló évszázados érdekellentét miatt a főpap és a város között nem alakult ki együttműködés. Pethének a kötetben közölt levele (15. sz.) csak a városban tárolt bora megőrzésére vonatkozik. Itt jegyzem meg, hogy hasznos lett volna a tanulmány szövegében közvetlenül (a sorszámokra hivatkozva) is utalni a forrásközlő részben megtalálható dokumentumokra, amiket így az olvasó könnyebben tudna az esemény- vagy társadalomtörténeti megállapításokkal egybevetni.

A tanulmánynak a Soproni Szemle olvasóinak érdeklődésére talán leginkább számot tartó része Sopron 1605. évi ostromait mutatja be, amely a dunántúli hadműveletek legnagyobb hatású eseménye volt. Dominkovits Péter a több szálon futó helyi történeti hagyomány és más személyes vonatkozású források, így Lackner Kristóf és felesége a közelmúltban szintén általa közreadott végrendelete segítségével plasztikusan, de kellő forráskritikával ábrázolja azt az óriási szenvedést, félelmet és veszteséget, amelyet a város számára ezek a hónapok jelentettek. A közölt dokumentumok jó része is erre az eseménysorra vonatkozik. Képet kapunk a Sopronon belüli érdekellentétekről is: arról, hogy volt a városban egy réteg, amely vallási okokból a felkelőket támogatta volna. Hogy mégsem ez a szempont kerekedett felül, az minden bizonnyal geopolitikai indokokkal, azaz a bécsi udvar közelségével magyarázható. Az ostrom leírását hasznosan egészítette volna ki a sok, szépen reprodukált metszet mellett egy, a város alaprajzát: utcáit és védműveit bemutató térkép. Ennek segítségével a korabeli topográfiában kevésbé járatos olvasó is azonosíthatta volna a Mészárosok utcáját (66. o.) a mai Templom utcával, az utóbbit nem tévesztve össze a külváros felprédálása kapcsán (69. o.) említett Templom utcácskával, azaz a mai Hegy utcával. Könnyű lenne egyszersmind belátni, miért sikerült a háromszoros falgyűrű védelmében visszaverni az erős túlerőben levő támadókat.

Legalább ennyire drámai volt az ostrom hatása Szombathely életében is, amelyet azonban csak közvetett források segítségével, többek között a jegyzőkönyvek hiátusai és a későbbi perek alapján lehet megítélni. Az ellenség mellett nagy pusztítást okoztak a város védelmére oda vezényelt vallon zsoldosok is. A két nagyobb város sok tekintetben eltérő sorsából levont következtetéseket egészíti ki a régió kisebb mezővárosai (Körmend, Kőszeg, Sárvár, Szentgotthárd) hadi eseményeinek összegzése. A térség főbb uradalmi között olvashatunk Sopron város jobbágyközsegeinek fent említett pusztulásáról, a Batthyány uradalmak helyzetét pedig Zimányi Vera kutatásai alapján foglalja össze a Szerző.

A tanulmány zárófejezetei a háborús éveknél az információ-áramlásra és a kereskedelemre gyakorolt hatását követik nyomon. Ez utóbbi esetében különösen figyelemre méltó, hogy bár a háború érzékelhető kiesést okozott a forgalomban, a hagyományosan erős üzleti kapcsolatok, például Szilézia és Morvaország felé, néhány hónapon belül helyreálltak. Szintén a háborús év pusztításaival kapcsolható össze számos, a numizmatikai szakirodalomban közölt érem-kincslelet elrejtése. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon milyen más, a régészeti kutatások (így például a szombathelyi Fő tér 1990-es években végzett feltárása) során pusztulási réteggént azonosított jelenségek írhatók még az 1605-ös esztendő számlájára? Végül a „Kitekintés” a háborús sebek begyógyulását, a birtokforgalom és a hétköznapi élet kereteinek helyreállítását

vetíti előre. Mindezekon túl áttételesen az 1605. év kihatásai között említhető a szomorú tapasztalatok alapján a soproni belváros védműveinek korszerűsítése és legfőképpen a felkelők által teljesen felprédált külváros falának 1617 és 1627 közötti kiépítése, amely jó 200 évre véglegesítette a város területi kiterjedését.

A kötet második nagy egysége Sopron város levéltárának egyedülállóan gazdag anyagából közöl 60, gondosan kiválasztott dokumentumot az események sűrűjéből, valamint a város ostromai utáni hónapokból, az 1605. május 23. és december 29. közötti időszakból. A levelek címzettje szinte minden esetben a város (azaz a polgármester, a városbíró és a tanács), feladói a város tágabb környékén élő egyházi és világi személyek, az uralkodót képviselő Mátyás főherceg, illetve egyes települések közössége. Szerepelnek dokumentumok a felkelőktől (pl. Némethy Gergely hajdúkapitánytól, 5. sz.); azoktól a fent említett főuraktól, akik Bocskai csapatainak oldalára álltak, de a többség – a város helyzetéből adódóan – az uralkodó hűségén maradt feladóktól származik. Fontos szerepet vitt a város bécsi „lobbistája”, más szóval ágense (a forrásokban: *factor/foctor*), Michael Rues, aki a Habsburg vezetés alatt álló csapatok mozgásáról tájékoztatta a tanácsot (7., 12., 13., 16., 17. sz.). A levelek íróinak széles köre és a bennük tárgyalt témák sokfélesége egyúttal a soproni városvezetés nagy tekintélyét és regionális vezető szerepkörét is jól érzékelteti. Figyelemre méltó emellett az írásbeliség extenzív használata és a három nyelv (a korábban is használt latin és német mellett a magyar is!) párhuzamos jelenléte, amely egyúttal a források kiadóját is komoly, de példamutatóan megoldott feladat elé állította. Feltétlenül kiemelendőnek tartom azt a pontos és aprólékos munkát, amellyel a forrásokban található hely- és személynevek azonosítását a szerző elvégezte. A kiadványt a gazdag bibliográfia és a pontos mutatók mellett egy gondosan dokumentált archontológiai függelék zárja, amely Sopron és Vas vármegyék, valamint Sopron és Szombathely városa 1605. évi tisztviselői karának névsorait közli.

Dominkovits Péter kötetével kitűnően bizonyítja a regionális szintű kutatások, ezen belül is Sopron város levéltára anyagának fontosságát nemcsak a Bocskai-felkelés, de Magyarország egésze kora-újkori történetének feltárásában. Választott témája kapcsán is számos ponton mutat rá a további adatgyűjtés és elemzés lehetséges irányaira. Bízunk benne, hogy ő maga is és más kutatók is kedvet kapnak e kötet láttán a munka folytatására!

Tóth Gergely: Lackner Kristófnak,
mindkét jog doktorának rövid
önéletrajza / Vitae Christophori
Lackner I. U. D. Hominis, brevis
consignatio.
Sopron, 2008. 220 p.

A Magyar Királyság történetében igen ritkának tekinthetjük az olyan önéletírásokat, amelyek városi polgár által íródtak. Ez ilyen lelet értéke különösen akkor kiemelkedő, ha az olyan személyisége mint Lackner Kristóf/Christoph Lackner soproni polgármesteré. Lackner egyike volt azon keveseknek, akiket a kora újkori magyarországi polgári értelmiség képviselői közé számíthatunk. E szűk értelmiségi körből is csak nagyon kevesen vállalkoztak arra, hogy az állam vagy a városi *respublica* működéséről államelméleti műveket tegyenek közzé. A 16. század elején Valentin Eck egykori bártfai polgár neve ismert *De reipublicae administratione dialogus* című, 1523-ban megjelent műve kapcsán. A 16–17. század fordulójának kassai bíróját, Lackner tulajdonképpeni kortársát, Bocatius/Bock Jánost *Regentenspiegel* c. elveszett munkája, majd Johann Weber eperjesi orvost és bírót *Janus bifrons, seu speculum physico-politicum, das ist natürlicher Regenten-Spiegel, Lectio principum...* és *Wappen der Stadt Epperies* című kötetei a 17. század utolsó harmadának államelméleti írói közé sorolják. Lackner is e csekély számú közíró közé tartozott. Legismertebb művét, a *Coronae Hungariae emblematica descriptio*-t (1613) e műfajba szokás sorolni, de a korona-motívum inkább másik kedvelt érdeklődési körét, az emblematika tudományát szolgálta, és nem államelméleti elképzeléseit tükrözi. Lackner *Cura Regia seu Consultatio de paterna amore* című, Kassán kinyomtatott munkája már inkább ebbe a témakörbe tartozik, de még inkább ide sorolhatjuk kéziratban maradt és lappangó munkáját, amelyben (címéből következően) a város közigazgatását, és kormányzásának módját mutatja be. Lackner tehát nem csupán mint Sopron több évig tanácsosi, bírói, és polgármesteri tisztelet viselő vezetője, hanem mint a korai polgári értelmiségi kör tevékeny tagja és a kora újkori Magyar Királyság művelődéstörténetének kiemelkedő képviselője kellene hogy ismert legyen. Az ismertség azonban jórészt egykori szülővárosára, Sopronra korlátozódik, mivel munkássága sem az ország köztörténetében, sem művelődéstörténetében nem kapta meg az őt megillető helyet. Igaz, így járt a többi polgári körből származó és publikáló értelmiségi is, hiszen Bocatiuson kívül egyik szerző sem került az országos érdeklődés középpontjába. Gyanítjuk, Bocatius is így járt volna, ha kassai bíróként, Bocskai értelmiségi támogatójaként nem vett volna részt a nevezetes rákosmezei találkozón, és a fejedelem követeként nem került volna hosszú évekre börtönbe. Közéleti, a politikatörténetben betöltött szerepe irányította tehát személyére és műveire a figyelmet.

Lackner Kristóf életútja a magyar történetírás és irodalomtörténet számára mindenesetre nem ismeretlen. Kovács József László két kiadást is megért életrajzi mono-

gráfiája mellett az elmúlt évtizedekben Grüll Tibor elsősorban az irodalomtörténet és az egyháztörténet, Dominkovits Péter pedig társadalomtörténet szemszögéből mutatott be új oldalakat a tudós polgármester életéből és a helyi társadalomban elfoglalt helyéről. Azt mondhatjuk, hogy Lackner irodalomtörténeti szempontú vizsgálata viszonylag jól kutatott, bár azok a művei, amelyek az általa oly kedvelt szimbolika tudományát tárgyalják, még mindig nem kerültek megfelelő vizsgálat alá. Jóllehet a hivatalviselő polgár életútjáról, életének fő állomásairól a kutatás eddigi eredményeinek köszönhetően viszonylag biztos információk állnak rendelkezésre, a polgármester várospolitikai tevékenységének feltárása mind a mai napig várat magára. Az általa hátrahagyott javak jegyzékének kiadásakor pedig Dominkovits Péter joggal jegyezte meg, hogy a városi polgár életének bemutatásához igencsak szükséges Lacknernek a városi társadalomban, a városvezető elitben betöltött politikai, társadalomtörténeti elemzése.¹ E szükségszerűség indokolt, hiszen a városvezető elit működése a kora újkorban nem jól megfizetett tisztség volt, hanem számtalan bosszúsággal, esetenként egyéni anyagi kárral, de mindenestre a saját kereskedelmi-iparúzó tevékenység valamilyen szintű elhanyagolásával járt. Jelenlegi tudásunk szerint viszont Lackner mintegy tőkepenészként élte mindennapi életét, jelentős kereskedelmi tevékenységet nem folytatott – anyagi körülményei enélkül is lehetővé tették számára azt a reneszánsz tudós életet, amelyet irodalmi és közéleti tevékenységének eredményei mutatnak.

A Tóth Gergely által közreadott életrajz Lackner Kristóf életútjának azt a részét mutatja be, amely éppen eddig az időszakig, vagyis a polgármesterség elnyeréséig tartott. Az életrajz kézirata kalandos útjának végállomása a 18. század nagy történet- és országleírója, Bél Mátyás pozsonyi lelkész kéziratai voltak, melynek egy részét az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye őrzi. Lackner önéletrajzának 18. századi másolata itt, Bél Mátyás többi kézirata között őrződött meg. A közreadó érdeme, hogy részben korábbi munkája, Bél Sopron vármegye leírásának kiadása és fordítása révén is felfigyelt erre a kéziratra, és jelentőségét felismerve kiváló átiratban, és olvasmányos, egyáltalán nem nehézkes fordításban az irodalom- és történettudomány számára egyaránt közkinccsé tette. A kézirat eddigi lappangása mindenestre furcsa volt, hiszen mind a V. Kovács Sándor, mind pedig a Kulcsár Péter által összeállított leőhelyjegyzékben szerepelt a mű.² Tóth Gergely Bél Mátyás gigantikus művének megismerésén keresztül azonban biztosan azonosítani tudta a mű szerzőjében Lacknert, ami a kézirat szinte egyedülálló mivoltának további fontos jellemzőjéhez vezet. Városi polgár által írt önéletrajz ugyanis ebből a korszakból igen kevés áll rendelkezésünkre, magyarországi viszonylatban pedig mintegy unikumnak tekinthető a most közreadott mű! A mű stílusa is jól mutatja, hogy a többi németországi önéletrajzhoz hasonlóan Lackner is egyes szám harmadik személyben mutatja be önmagát, ez az irodalmi stílus közismert volt például a Magyarországon is járt *Ungarischer oder dacianischer Simplissimus* leírásából. A biográfia műfaja egyéb-

¹ Dominkovits Péter: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyonleltárak, osztályok, 1591–1623). Sopron, 2007. 20.

² V. Kovács Sándor: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. Magyar Könyvszemle 91 (1975), 66–71., 67–68.; Kulcsár Péter: Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initio usque ad annum 1700. A magyar történeti irodalom leőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig. Budapest, 2003. 761.

ként éppen ebben az időszakban éledt fel német nyelvterületen is, és a 17. század folyamán vált elterjedté a városi polgárság körében is. Lackner önéletrajza azonban nem kizárólag az irodalomtörténészek számára jelent fontos leletet, hanem páratlan kincs Lackner életének megismeréséhez és a korszak városi társadalmának, pontosabban a városi elit egyes tagjainak taníttatására, a városvezetők kapcsolatainak kialakulására, de egyben a 16–17. századforduló Sopronjának egyes, eddig ismeretlen politika- vagy helytörténeti aspektusaira is. Lackner csepregi, grazi és padovai tanuló éveinek megismeréséhez, valamint az ott tanuló fiatal stájer és alsó-ausztriai nemes-séghez kötődő kapcsolatainak feltérképezéséhez szintén pótolhatatlan információkat szolgáltat ez a forrás, ami a városvezető Lackner tevékenységének és a várospolitikában játszott szerepének bemutatásához nagyon fontos háttérül szolgál. A Saurau ifjak kísérőjeként jutott el az orvoskaráról méltán híres itáliai egyetemre, ahol valóban a katolikus osztrák nemesség legelőkelőbbjei is tanultak. Lackner maga dicsekszik el, hogy doktori fokozatának kihirdetésén kik vettek részt. A névsor tanúsága szerint nem csupán számos udvari embert ismert, hanem azok magyarországi rokonsága révén például a Thurzók család tagjaihoz is könnyebben tudott bejutni. Miután Lackner hivatali éveiben éppen a Thurzók közül többen is elnyerték a nádori tiszteletet, ez a közlés azt is jelzi, hogy a padovai egyetemi tanulmányok nem csupán jogi ismereteit gazdagították.

Lackner önmagáról is őszintének tűnő módon ír. Első feleségével, Töltl Orsolyával kötött, a megnyugtató anyagi háttérrel biztosított, de tulajdonképpen boldogtalan házasságát őszintén értékeli, ám a város érdekében, illetve a város védelmében tett cselekedeteit — a kor ízlésének megfelelően — igen nagy párosszal mutatja be, ahol a szerző önmaga érdemeit igyekszik megfelelő színben feltüntetni. A cél maga egyértelműnek tűnik, hiszen önmaga polgármesteri portréját igyekszik megrajzolni olyannak, akiről bizonyosan kiderül, hogy méltó erre a tisztre. Az önéletrajz nem véletlenül szakad félbe 1619-ben, hiszen ekkor Sopron nem küzd oly bátran Bethlen Gábor csapatai ellen, mint tette maga Lackner is egykoron Bocskai hajdúival szemben. Az uralkodóhoz mindig hű, és hűségét állandóan reprezentáló Lackner nem tehetette meg, hogy a királya ellen lázadó erdélyi fejedelem alatti tevékenységét is bemutassa. Lackner élete mindenesetre a soproni írók számára példa értékű volt, hiszen halálát követően számos róla szóló életrajz maradt fenn. A Lackner által létrehozott Tudós Társaság, valamint az általa hátrahagyott városi emlékek (legfőképpen az azóta elpusztult soproni városháza) állandó és valóban méltó emléket állítottak róla az utókornak. E kézírata Tóth Gergely elemzése szerint szintúgy segítségére lehetett e szándékában, hiszen életrajzírói, a róla megemlékezők bizonyíthatóan felhasználták.

A feltehetően a 18. században feledésbe merült kézirat használatát a történelem-tudomány új művelőinek kell feleleveníteniük, hiszen az irodalomtörténet, társadalom- és várostörténet számára is számtalan, nem csupán Lacknert érintő vizsgálat alapforrásként kezelhetjük. Sőt a forrás műfaja még azt lehetővé teszi, hogy a város, a korszak emberei, vagy csak a Lackner iránt érdeklődő olvasók szórakoztató esti olvasmányként is könnyűszerrel használhatják ezt az életrajzi regényként is felfogható kéziratot. Ehhez nem csak Lackner stílusa, hanem a fordító, Tóth Gergely művészi munkája is megfelelő alapot szolgáltat.

Amennyiben egy közigazgatási egység területén található különböző fenntartói jog- és tulajdonviszonyú köz- és nyilvános magángyűjteményekben őrzött forrásanyag feltárását, kutatási eredményeit, azok hasznosulását vizsgálánk, úgy túlzás nélkül kijelenthetnénk: a mai Győr-Moson-Sopron megye területén fennmaradt, különböző világi és egyházi gyűjteményekben megőrződött középkori és kora újkorai végrendeleti gyűjtemények, iratsorozatok mennyisége, eszmei- és forrásértéke hazai mértékben kiemelkedő. Miképpen ennek a forrásbázisnak a kutatottsága, feltártsága már a jelenlegi szinten is csak elismerő szavakkal illethető. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján bizton állítható: e térség kutatói a testamentumokon alapuló társadalom-, jog-, családtörténeti, avagy a mindennapi élet történéseit, tárgyi kultúráját vizsgáló kutatásaik során, illetve interdiszciplináris vizsgálatokkal a történeti etnográfia, antropológia határterületein járva e forrásanyagot nem csak meghatározó módon integrálták az ún. „országos” történetbe, de további kutatásokra ösztönző, mintaadó publikációkat jelentettek meg.¹ E napjainkra kialakult színes és mives „tablót” egyaránt jellemzik a jelentős egyéni teljesítmények és generációk munkájának a szerves egymásra épülése. A kereteket szétfeszítő historiográfia helyett engedtessek meg, hogy minderről csak néhány szubjektív utalást tegyek.

Míg a pannonhalmi bencés főlevéltár tudós *custos*-a, *Sörös Pongrác* (1873–1919) a 19. század végén – *Villányi Szaniszló* (1847–1898) gyűjtéseit is felhasználva – főképpen főpapi, egyházi középrendhez tartozó személyek végrendeleteket publikálta,² a két világháború között Sopron főlevéltárnoka, *Házi Jenő* (1892–1986), az oszmánoktól nem pusztított város páratlan értékű középkori levéltárának szisztematikussá feltárása során a későközépkori városi testamentumokat is megjelentette.³ E források szinte azonnali hasznosulását jelezte a germanista *Mollay Károly* (1913–1997) Haberleiter családról szóló társadalom- és családtörténeti tanulmánya.⁴ A késő középkori soproni testamentumok egyedülállóan gazdag gyűjteményét legnagyobb szisztematikussággal és a legsokoldalúbban, pozsonyi, eperjesi testamentumok vizsgálati körbe vonásával komparatív módon, gazdag angolszász-német módszertani és analógiás irodalomra építve *Szende Katalin* elemezte.⁵ A városfejlődés más léptékére és irányára, az

¹ E kutatási irány hazai elismertsége mellett a térség középkori végrendeleteinek, illetve végrendelet kutatásának nemzetközi eredményeinek csupán példázataként: *Szende Katalin*: Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary. In: Oral History of the Middle Ages. The Spoken Word in Context. Ed.: Jaritz, Gerhard – Richter, Michael, Krems – Budapest, (Medium Aevum Quotidianum, Sdbd. 12/1. – CEU Mediaevalia Vol 3.) 49–66.

² Sörös Pongrác: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból. Történelmi Tár (1899) 323–342., 507–539., 673–703.

³ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II/1–2. köt. Sopron, 1930–1931.

⁴ Mollay Károly: Soproni élet a 15. Század második felében. (A Haberleiter-család története) SSz, 5. (1941) 109–122., 153–172.

⁵ Ezúttal csak az eredmények összegzésére, illetve *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Budapest, 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 32.), Uő.: Gyermekek,

írásbeliség eltérő szintjére tekintettel kell kijelenteni: a győri székeskáptalan földesuraságának köszönhetően Győr garnizon/erődváros mezővárosi mértékkel páratlan mennyiségű, 1000-es nagyságrendű, 17. századi testamentum-gyűjteménnyel rendelkezik. 1995–1997 során e forrásbázisból 350 db, 1600–1699 közötti végakaratot tett közzé e forrástípus jeles kutatója, Horváth József.⁶ E gyűjtés tapasztalatain alapulva 1995-ben módszertani összefoglalót készített a kora újkori testamentum kutatás lehetséges irányairól, feladatairól.⁷ Horváth József a 17. századi mezővárosi végrendeletek mellett több tanulmányban foglalkozott az egykorú falusi testamentumok elemzési lehetőségeivel. Így e források jog-, település- és társadalomtörténeti, történeti etnográfiai, nyelvészeti elemzését végezte el a Sopron vármegyei Káptalanvis, a Győr vármegyei Nyúl, illetve Kajár (ma: Kajárperc része) esetében.⁸ 1999-ben e kutatási irányvonal egyfajta összegzéseként, immáron regionális vizsgálat keretében, a 17–18. századi falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságaira hívta fel a figyelmet.⁹ A kutatások mind térbeli-földrajzi, mind jog- és társadalomtörténeti kiszélesítését érzékelteti az a 2001-ben megjelent forráskiadvány, amelyben 56 db, döntően 1609–1701 közötti Sopron vármegyei nemesi testamentum került publikálásra.¹⁰

E kutatási tendenciák jelentik előzményeit, továbbá szellemi, szakmai környezetét Kelemen István 185 db, 1713 és 1847 között keletkezett Soron vármegyei jobbágyvégrendeletet közzéadó forráskiadványának. A Szerző rögtön bevezető soraiban definiálja, mit is ért ún. jobbágyvégrendeleten. A fogalmat a lehető legtágabb értelemben használja; a falvak telkes jobbágysai, házas és házatlan zsellerei mellett a földesurak és a falusi előljáróságok konvencióisai is a vizsgálati körbe tartoznak, sőt, Nánásy Benjámin jogtudor 1798-as fogalmazásával élve, mindazok, akiknek „személye földes Uraság alá vagyon vetve”. E jogi értelmezés azt is jelenti, hogy a falvak és puszták úrbéres és konvencióis lakossága mellett a vármegye eltérő fejlettségű mezővárosainak (pl. Csepreg, Csorna, Hegykő, Kapuvár, Lózs, Lövvő, Mihályi, Nagycenk, Szany) lakosaira (paraszt polgáira, polgáira) is kiterjedt e gyűjtés. A tömör, roppant informatív bevezető a feltárt és közlésre kerülő forrásanyag összetételét, az átnézett forrásörző helyek sorát mutatja be, a forrásközlés elveit rögzíti. A közölt források térképre vetítése, az etnográfiában is gyakran használt kartográfiai módszer alkalmazása kitűnően érzékelteti a kötetben közzéadott testamentumok lokális megoszlását, az egykori

testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében. Történelmi Szemle, 46. (2004) 1–2. 113–140.

⁶ Horváth József: Győri végrendeletek a 17. századból. I. köt. 1600–1630. Győr, 1995. II. köt. 1631–1654. Győr, 1996., III. köt. 1655–1699. Győr, 1997.

⁷ Horváth József: Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: Á. Varga László. (Rendi társadalom – polgári társadalom: Supplementum) 433–444. A 17–18. századi végrendelet-kutatás országosan elismert Szerzője tapasztalatait, munkáit 2008-ban elkészített, védés előtt álló PhD disszertációjában összegezte.

⁸ Horváth József: Káptalanvisi végrendeletek a XVII. századból. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk.: Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron, 1993. 267–278., Uő.: Nyúl község XVII. századi történetéhez. In: Arrabona. A Xántus János Múzeum és a Győr-Moson-Sopron megyei múzeumok évkönyve; 34. Szerk.: Domonkos Ottó, Győr, 1995. 247–268., Uő.: In: Mons Sacer 996 – 1996. Pannonhalma 1000 éve. 2. köt. Szerk.: Takács Imre, Pannonhalma, 1996. 25–37.

⁹ Horváth József: A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században. SSz, 53. (1999), 356–399.

¹⁰ Horváth József – Dominkovits Péter: 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, 2001.

vármegye egyes kistájainak reprezentáltságát. Cseppet sem a teljesség igényével, de érdemes egy pillantást vetni a források földrajzi megoszlására. A dokumentumok a Fertő-part déli részéről (pl. Hidegség, Homok, Hegykő, Széplak, Sarród), az Ikva mentéről (Kis- és Nagycenk, Szécsény, Peresztég, Pinnye, Petőháza), a Rábaköz „felső” részéből (pl. Kapuvár, Garta, Babót Kisfalud, Mihályi, Vica) és kisebb részben „alsó” részéből (pl. Csorna, a Győr vármegyei Tóközzel érintkezve Maglóca, Barbacs, avagy a Veszprém vármegyével határos területen, Szany, Sebes), illetve a Répce vidékéről (pl. Zsira, Káptalanvis, Felső- és Alsószakony, Cseprege), valamint az Ikva és a Répce közötti területről (pl. Kövesd, Lózs, Lövő, Horpács) származnak. A közzétett források sorában a Hidegség, Kiscenk/Nagycenk, Káptalanvis, Horvátzsidány vonaltól nyugatra nem található jelenleg feltárt végakarát. A testamentumok települési, időrendi megoszlásának statisztikai elemzését két kitűnő segédlet könnyíti meg. A településsoros, azon belül időrendi statisztikához kitűnően használható az ún. „Lábjegyzetbeli rövidítések” rész, illetve a leelőhelyek feltüntetését is tartalmazó, mintaszerűen táblázatba szerkesztett időrendi mutató (73–88. o.).

A bevezetést követően Kelemen István a Sopron vármegyei jobbági végrendekezés fogalmáról, a testálás feudális társadalomból fakadó függőségi jogi és családjogi korlátairól – pl. ősiség joga, földesúri jog, özvegyi jog, hajadonjog – majd a forrástípus törvény és szokásjog szabályozta alakításáról, legfőbb szerkezeti egységeiről (bevezetés, tárgyalás, záradék) szól, kiemelve a tanúnévsorok társadalom- és mentalitástörténeti jelentőségét. A végrendeletek tartalmi elemzéséről szóló fejezet egyaránt kitér az örökíthető javakra, a végrendeleti intézkedésekre – pl. hagyományok, kegyes adományok, örökösök megnevezésének rendje. A Szerző egy külön fejezetben a végrendeletek módosításával (pl. fiókvégrendeletek), értelmezésével és végrehajtásával kapcsolatos eljárásokat is ismerteti. Ez az elemző fejezet (13–72. o.) valójában önálló publikációként is megállná a helyét; nem csoda, hisz ez az egység Kelemen Istvánnak az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 2005-ben elkészített, megvédett záródolgozatán alapul, annak a későbbi forrásfeltárások függvényében kiegészített, átdolgozott változata. Kelemen István ezt az önálló szerkezeti egységet a jogforrások (Werbőczy Hármaskönyve, a 17–19. századi országgyűlések törvénycikkei), a kortárs jogértelmező, jogtudó auktorok (Nánásy Benjámin, Georch Illés, Frank Ignác) kézikönyvei, a kurrens jogtörténeti szakirodalom és a feltárt forrásanyag felhasználásával írta. Különösen izgalmasak azok a szövegrészek, ahol a tételes jogtól eltérő jogszabások, illetve gyakorlat került említésre.

Kelemen István forrásfeltárását a Soproni Levéltár feudális kori vármegyei fondjai mellett különböző egyházi (pl. Csornai Premontrei Prépostság Magánlevéltára, Győri Egyházmegyei Levéltár), világi (pl. Magyar Országos Levéltár) forrásörző intézményekben, magánszemélyek gyűjteményében (pl. Dívós család iratai, Fertőhomok) végezte el. A kiterjedt munka nyomán az egykori Sopron vármegye 42 településéről, 185 tételben, 1713–1847 közötti, döntően férfi testálólktól származó (138 db: 74,6 %) magyar nyelvű végakarát került publikálásra (89–286. o.). A testamentumok közül 34 db az úrbérrendezés Sopron vármegyei esztendejével (1767) bezáróan keletkezett, 18. századot pedig 78 db végakarát reprezentálja. Minthogy több településről (pl. Agyagos, Babót, Horpács, Horvátzsidány, Hövej, Mihályi, Tótkeresztúr, Zsira) a kiterjedt kutatás

ellenére is csupán egy-két szórvány vált ismertté, különösen értékesek, további település-, társadalom- és jogtörténeti elemzésre sarkallóak azok a források, amelyek részben hosszabb, részben rövidebb időszakot átfogóan, egyazon településről származnak. Hosszabb időtávot tekintve ilyen pl. a rábaközi Szováton, az 1760–1841 közötti időből fennmaradt a 17 db testamentum, miképpen még intenzívebb mikrotörténeti elemzést enged meg az egy generációnyi időre kiterjedő, 38 db-os Páli végrendeletek sora (1816–1847). E két eset kitűnően jelzi, hogy a fölöttébb sérülékeny alsófokú írásbeliség eme dokumentumai legbiztosabban nem az egykori bíróládákban maradtak fenn, hanem leginkább az uradalmi regisztratúrákban, így Páli esetében a pápóci prépostság archivumában. Ugyanakkor a forrásfennmaradás paradoxonait kitűnően érzékelteti, hogy a jól reprezentált Szováttal szemben, az ugyancsak győri püspökség földesurasága alá tartozó, szomszédos Bányogróról csupán egy testamentum ismert.

Egy recenzióknak nem lehet a feladata, hogy a fenti forráscsoportok sokrétű mikroelemzésére a figyelmet konkrétumokkal is felhívja. Mégis álljon itt csupán egy lehetőség a sok közül a kevésbé ismert alsófokú írásbeliség vizsgálatához. Az antropológiai kutatások révén mára toposszá vált az alsópapság jelentősége a falvak kulturális arculatának alakításában. E forrástípus segítségével, a végrendeletek formuláinak elemzése révén a közigazgatás, oktatás alsó fokán tevékenykedő világi értelmiség, e korban a tanítói feladatokat is gyakran ellátó községi jegyző íráskészségéről, a község lakosságának átadott műveltségéről – vagy annak továbbhagyományozásáról – is nyerhetünk szórványos információkat.

A kötet használatát személy- és tárgy- és helynévmutató, a végrendeleti névanyagot kihasználva speciális, település-soros dűlőnévmutató, valamint a latin terminusok kis glosszáriuma könnyíti meg. A könyvet rövid német összefoglaló zárja. *Perger Gyula* múzeumigazgató előszavával teljesen egyetértve: örömteli, hogy a múzeumi szervezet 1992-ben indított forráskiadvány-sorozata csipkerózsika álmából e kötettel feleledt, az pedig hasonlóképpen örömteli, hogy e fontos kötetet *Tanai Csaba Taca* gondos technikai szerkesztésével vehetjük kézbe.

Bízást állítható: Kelemen István 18–19. századi jobbágyvégrendeleteket publikáló kötetének bevezetője a korabeli forrástípus tanulmányozásának megkerülhetetlen jogtörténeti bemutatása. A nagy szorgalommal feltárt források e térségben minden korábbinál jelentősebb mértékben az írásbeliség egy máig kevésbé ismert világába, a paraszti társadalom mikrorétegeibe vezetnek be. Remélhető, hogy e munka további folytatást nyer mind a feltárt források sokrétű, interdiszciplináris elemzése, mind pedig újabb forráskutatások révén.

Domonkos Ottó az 1950-es évek óta foglalkozik a kékfestés hagyományainak kutatásával. E több mint fél évszázad alatt több tucat tanulmány jelent meg a tollából ebben a témakörben. Elvitathatatlan érdemei vannak a pápai Kékfestő Múzeum létrehozásában, a gyűjteményi anyag megmentésében, és a dokumentumok eljuttatásában a Veszprém Megyei Levéltárba. Tudatosan kezdte el gyűjteni a kékfestés emlékeit, felkereste és dokumentálta az akkor még működő műhelyeket: interjúkat, videó felvételeket, fotókat készített, az egyes műhelyek mintakincsét a nyomódúcok papírra történő lenyomásával örökítette meg. Több évtizedes munkáját *A magyarországi kékfestés* című, 1981-ben megjelent, öt nívódíjjal értékelt monográfia koronázta. Még ugyanebben az évben a német változat is megjelent, és tervezték az angol nyelvű kiadást is. Ez utóbbi anyagi források hiányában akkor nem valósulhatott meg. A magyar és német nyelvű kötetéről Mollay Károly készített ismertetést a Soproni Szemlében 1982-ben.¹

Az angol nyelvű változatot A pápai Kékfestő Múzeum 2007-ben pályázati forrásokból a szerző 80. születésnapjának tiszteletére adta ki, Sarodi Tibor fordításában, Zsidai Viktória és Méri Edina szerkesztésében. A kötet tartalmilag és képanyagát tekintve szinte teljesen megegyezik a magyar nyelvű eredetivel. Így a bevezetőben nemzetközi kitekintést és fogalommagyarázatot kaphatunk a textilnyomás témakörében, majd az első fejezetben a kékfestés magyarországi előzményeit, korai emlékeit ismerhetjük meg. Ezek egyike a sopronbánfalvi templom leltárában felvett böjti kendő. Az egyházi használatban az úraszalterítők a legkorábbi tárgyi emlékek. A szervezeti keretek, a festőcéhek a mesterség fejlődését mutatják, melyek a levéltári források dokumentumai alapján követhetők nyomon. Erről a szerző korábbi írásaiban is olvashatunk.² A kékfestés meghonosodásáról, az indigó és az új rezerv eljárás elterjedéséről a rokonszakmákkal (vászonnyomók, tapétanyomók, formakészítők, festők, takácsok) való vitákból ismerkedhetünk meg. Az új festési eljárásról a soproni Kistler krónikából értesülünk, a „kékfestő” szó első írott említése viszont 1770-ből származik. A 18–19. század fordulóján a műhelyek száma már több százra tehető, melyek a kékfestő kelme keresettségét bizonyítják. Ezek közül a 19. század végére néhány megerősödött és gyári szintre fejlődött (pl. az óbudai Goldberger, a pápai Kluge), számos kisebb társuk viszont a nyomasztó osztrák gyáripar hatására tönkrement. A 19. század végi receszziót állami gépségelyekkel próbálták enyhíteni. A 20. század első felében a két világháború, valamint a népviselet változása nyomta rá negatív bélyegét a kékfestő értékesítésére. A talpon maradni akaró műhelyek egy része bevezette a szintartóbb

¹ Mollay Károly (ism.): Domonkos Ottó: A magyarországi kékfestés. Budapest, 1980. Blaudruckhandwerk in Ungarn. Budapest, 1981. SSz. 36 (1982), 188–189.

² Domonkos Ottó: Magyarországi festőcéhek I. Arrabona 16 (1974), 109–159.; Uő: Magyarországi festőcéhek II. Arrabona 18 (1976), 49–74.

indantrén festést, vagy áttértek a kelmefestésre. A kötet két következő fejezete a technológiával és a formakészítéssel foglalkozik. Ez utóbbihoz párosul a mintakincs különböző történeti rétegeinek bemutatása. A téma körüljárása a kékfestő használatának, sokrétű lakás és viseletbeli formáinak, majd továbbélési lehetőségeinek ismeretetésével zárul.

Az angol nyelvű kötet végére kiegészítésként egy rövid ismertető került, mely az elmúlt negyed évszázad eseményeit taglalja. Így többek között az azóta rendezett kiállításokat és kutatásokat tartalmazza. A pápai Kékfestő Múzeum a ma működő műhelyeknek állandó kiállítást rendezett, valamint gyűjteményi anyagával nemzetközi szinten, három szlovákiai kiállítással is bemutatkozott. Külön kiállítással adózik az intézmény Bódy Irén textiltervező iparművész hagyományörző munkásságának. Szó esik a már évtizedes hagyománnyal bíró nagynyárádi kékfestő műhely köré szerveződő kékfestő fesztiválról, mely a már kevés képviselőt számláló mesterséget népszerűsíti. A gyűjtemény tárgyi anyaga több száz tétellel gyarapodott és létrejött a fokozatosan bővülő, több mint 8000 mintát tartalmazó digitális mintatár.

Az angol nyelvű verzió azzal, hogy széles körben, világszerte eljut kutatók, kézművesek kezébe és a könyvtárakba, utat nyit a magyar kulturális örökség és az indigó kultuszának nemzetközi szintű bemutatásához.

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Bariska István** főlevéltáros, Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára, 9731 Kőszeg, Pf. 23.
Bódi Ottó ny. tanár, 9400 Sopron, Madách u. 24.
Csapody Tamás jogász és szociológus, Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet, 1089 Budapest, Nagyvárad tér 4.
Csiszár Attila etnográfus, Soproni Múzeum, 9401 Sopron, Pf. 68.
Dénes Gábor filmrendező, operatőr, DEGA Film Stúdió, 1026 Budapest, Harangvirág u. 11.
Dominkovits Péter főlevéltáros, Soproni Levéltár, 9401 Sopron, Pf. 82.
Domonkos Ottó etnográfus, ny. múzeumigazgató, Soproni Múzeum, 9401 Sopron, Pf. 68.
Józan Tibor, a Soproni Városszépítő Egyesület elnöke, 9400 Sopron, Új u. 4.
Kovács Zsóka gimnáziumi tanár, 9400 Sopron, Ősz u. 20.
Méri Edina múzeumigazgató, Kékfestő Múzeum, 8500 Pápa, Március 15. tér 12.
H. Németh István főlevéltáros, Magyar Országos Levéltár, 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2-4.
Serfőző Szabolcs művészettörténész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Művészettörténet Tanszék, OTKA kutatócsoport, 2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1.
Szende Katalin egy. adjunktus, Közép-Európai Egyetem Középkortudományi Tanszék, 1051 Budapest, Nádor u. 9.
† **Tóth István**, Pécs
Tóth Vilmos történész, 9027 Győr, Külső Árpád u. 1.
Turbuly Éva levéltárigazgató, Soproni Levéltár, 9401 Sopron, Pf. 82.

INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau, Lokalhistorische Quartalschrift, Redaktion: Katalin Szende

TOTENKULT UND GRABDENKMÄLER

ISTVÁN TÓTH: Das Erbe des Burgstalles. Bruchstücke eines archaischen Jenseitsbildes ...	3
ZSÓKA KOVÁCS: Lateinische Epitaphe aus dem 16–18. Jahrhundert in Ödenburg	23
ATTILA CSISZÁR: Neue Mitteilungen zur Geschichte der Kapuvärer Friedhöfe	56
OTTÓ BÓDI: Die Geschichte des Wandorfer Heldenfriedhofs	64
VILMOS TÓTH: Ödenburger Bezüge zu Grabstätten in Budapester Friedhöfen	78

KLEINERE MITTEILUNGEN

OTTÓ DOMONKOS: Das erste Apothekenmuseum des Landes in Ödenburg	99
SZABOLCS SERFŐZŐ: Mariazell und Kiscell – Gedanken zu einer Ausstellung	102
TAMÁS CSAPODY – GÁBOR DÉNES: „Die Menschenmenge wurde von Wolfs in Richtung Kroisbach getrieben...“ Ein Interview mit Zoltán Vándor	106
TIBOR JÓZAN: Bericht über die Tätigkeit des Ödenburger Stadtverschönerungsvereines im Jahre 2008	112

ÖDENBURGER PORTRÄTS

ÉVA TURBULY: Ein Ödenburger Polyhistor, der 86-jährige András Sosztarich	114
--	-----

BÜCHERSCHAU

ISTVÁN BARISKA: Anita D. Szakács: Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Sopron, 2008.	127
KATALIN SZENDE: Péter Dominkovits: „Sein als eine Nation...“ West-Transdanubien in der Zeit des Feldzuges von István Bocskai im Jahre 1605. Budapest, 2006.	131
ISTVÁN H. NÉMETH: Gergely Tóth: Kurzes Lebenslauf des Christoph Lackner / Vitae Christophori Lackhner I. U. D. Hominis, brevis consignatio. Sopron, 2008.	135
PÉTER DOMINKOVITS: István Kelemen: Leibeigenen-Testamente aus dem Ödenburger Komitat vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis 1848. Győr, 2008.	138
EDINA MÉRI: Ottó Domonkos: Indigo dyeing in Hungary. Pápa, 2007.	142

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE SZERZŐIHEZ

KÉZIRAT LEADÁSA

- A kéziratot számítógépen (PC, lehetőleg Word 6.0-ás verzióban) elkészítve, szövegfile-ban kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
- A file-ok a cikkek megfelelő sorrendben következzenek egymás után.
- A szöveget illetve a címekeket ne tipografizálják, valamint ne használják a technikai kellékeket (pl. élőfej, oldalszám, könyvjelző stb.). A technikai szerkesztőnek szóló megjegyzéseket a kézirat nyomtatott változatán kérjük feltüntetni.
- A kéziratban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével – arab számmal tüntessék fel.
- A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk.
- A szerkesztői felkérés vagy egyeztetés nélkül leadott kéziratok megjelentetésére a szerkesztőség nem vállal kötelezettséget.
- A folyóiratban megjelenő anyagok két lektor szakvéleménye alapján kerülhetnek közlésre. A szerkesztőség fenntartja a szöveggondozás jogát.

ILLUSZTRÁCIÓK

- A fotók és rajzok tónusosak, jól láthatóak legyenek. Elektronikus formátum esetén JPG vagy TIFF file-okat kérünk, legalább 300 dpi felbontásban. A szövegfile-ba illesztett word formátumú illusztrációk nem alkalmasak a technikai szerkesztésre.
- Az illusztrációkat kérjük beszámolni, s egy külön lapon képjegyzéket mellékelni a cikkhez. Kérjük, hogy a szövegben is szíveskedjenek jelezni az illusztráció helyét.

HIVATKOZÁSOK ELKÉSZÍTÉSE

Hivatkozás a kiadvány egészére:

- Szerző (-k): Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

Hivatkozás a kiadvány egy részére:

- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője:
- A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (sorozat címe, kötet száma)
- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe kötet száma)
- A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[=szám] Hivatkozott hely (vagy terjedelem -től -ig)
- A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uó., uo., i. m... l. [=lásd], jz. vagy jegyz.
- A Soproni Szemlét SSz. rövidítéssel kérjük jelezni.

SZERZŐI TISZTELETPÉLDÁNY

- Minden szerző cikkenként tiszteletpéldányt kap.
- Különnyomatok készíttetését a Szerkesztőség nem tudja vállalni.
- A honorárium kifizetése miatt kérjük, szíveskedjenek megadni a pontos címet, illetve az átutalási betét számát, a kezelő pénztintézet pontos címét és pénzforgalmi jelzőszámát.
- Sajnálattal közöljük, hogy 5000 Ft alatt honoráriumot fizetni nem tudunk, helyette plusz tiszteletpéldányt küldünk.

Úgy látszik: a Kr. e. 7. századi túlvilágkép megélte a római kort. Persze, átalakult időközben, bővült is, szűkült is tartalmában. A kelta-kor nyilvánvalóan erősítette a görög kapcsolatokat, de azok nem idegen elemként, hanem szerves folytatásként rakódtak rá a már meglévő Hallstatt-kori, homéroszi-hésziodoszi előzményekre. De az ábrázolási sémák rendkívül szívósan őrizték eredeti állapotukat. Az *agón* négy szereplője, a *kocsijelenet*, a *vadászjelenet* apró részletei nagyon pontosan ismétlődnek még a 7–8 évszázaddal későbbi kőreliefeken is. Erősen átfogalmazott formában az *asztális szimbólumok* is megvannak.

E hagyomány megőrzése minden bizonnyal nem egyszerűen passzív, *mintakönyvi* kérdés volt; ilyen hosszú időn keresztül egy ilyen rituális hagyomány fenntartása nem történhetett volna meg aktív emberi közreműködés nélkül. Úgy véljük, az észak-pannoniai őslakosság hagyományos társadalmában lenniük kellett „olyan népi tisztviselőknek, akik a temetések körül alkalmilag vagy rendszeresen eljárnak, tevékenykednek”, azaz *funerátorok*nak. E funkció gyakorlója egyben az adott közösség „közösségi emlékezetének” is fenntartója, énekmondója, *rapsodosa* kellett, hogy legyen, aki az ősök tudását, mitikus képzetait, csillagismereti hagyományait is továbbadta az új nemzedékeknek. Forrásaink minderről – természetesen – semmit sem tudnak; a római tudósítások a pannon „regősök csacsogó énekénél” lényegesebbnek ítélt dolgokról sem tesznek említést.

Tóth István: A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilágkép töredékei

Ára: 450,-Ft

Soproni Szemle

2009. Második szám

Hatvanharmadik évfolyam

A Soproni Városszépítő Egyesület
helytörténeti folyóirata

Soproni Szemle. A Soproni Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata.
Alapította Heimler Károly.
Megjelenteti a Soproni Szemle Alapítvány

Sopron Megyei Jogú Város támogatásával.

Felelős kiadó Dr. Bartha Dénes.
Megjelenik évente 4 alkalommal.

SZERKESZTŐSÉG

Askercz Éva, Dominkovits Péter, Hiller István, Kücsán József, Németh Ildikó,
Szende Katalin felelős szerkesztő, Tóth Imre, Turbuly Éva, Varga Imréné titkár,
Vass Balázs technikai szerkesztő

A szám tematikájának összeállításában Jankó Ferenc működött közre.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Domonkos Ottó, Gimesi Szabolcs, Gömöri János
Hárs József, Jankó Ferenc, Józán Tibor, Kubinszky Mihály,
Molnár László, Pápai László, Sarkady Sándor

Postacím: 9401 Sopron, Fő tér 1. (Pf. 82.)

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Magyar Posta Hírlapelőfizetési és Elektronikus Postaigazgatóság (HELP) Irodájában (1900 Budapest, Lehel út 10/a), a Soproni Levéltárban (9400 Sopron, Fő tér 1.) valamint az egyesületi díjjal kombinálva minden év végén a Soproni Városszépítő Egyesületnél (9400 Sopron, Új u. 4.) 3000 Ft-ért, nyugdíjasoknak és diákoknak 2600 Ft-ért.

Előfizetési díj 2009-re egy évre 2000 Ft, egyes szám ára 500 Ft.

Régebbi évfolyamok és példányok (1956-tól) a Soproni Levéltárban illetve a Nyugat-Magyarországi Egyetem Növényzeti Tanszékén (Sopron, Bajcsy-Zsilinszky u. 4. főépület, magassíkszint) kaphatók.

A Soproni Szemle Alapítványt támogatni szándékozók részére csekk kérhető az alapítvány kuratóriumának postacímén (9401 Sopron, Pf. 5.).

Készült a Hillebrand Nyomda Kft. Üzemében (9400 Sopron, Csengery u. 51.). Felelős vezető Hillebrand Imre.

HU ISSN 0133 – 0748

Soproni Szemle (CD-ROM) ISSN 1786 – 9749

Soproni Szemle

2009. második szám

hatvanharmadik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÉS TÁJTÖRTÉNET

SÁGI ÉVA: A soproni táj változásainak vázlatos története a 18. századtól napjainkig	147
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN: Rendi autonómia és fiziokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–30-as években (2. rész)	167
BÉKÉSI SÁNDOR: Fenséges pocsolya: a Fertő. Egy táj kultúr- és szemlélettörténetéről	185
KISS ANDREA – WOLF BERTA: Az 1856. évi kataszteri felmérés és a Dél-Fertő tájhasználata a 19. század közepén	203
GYÓRI RÓBERT – JANKÓ FERENC: Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között	218

MŰHELY

VADAS ANDRÁS – KISS ANDREA: Európa klímaviszonyai a középkorban, különös tekintettel a 14. századi változásokra. Szakirodalmi áttekintés	239
--	-----

SOPRONI ARCOK

SZOLNOKY GÁBOR: Szolnok Dezső (1876–1945) életútja	253
--	-----

SOPRONI KÖNYVESPOLC

BELUSZKY PÁL (SZERK.): Magyarország történeti földrajza I–II. Budapest–Pécs, 2005 és 2008 (ism. Jankó Ferenc)	256
VARSÁNYI PÉTER ISTVÁN: Fejezetek a soproni Evangélikus és Állami Tanítóképző történetéből (1921–1957) Sopron – Szombathely 2008 (ism. Robotka Csabáné)	258
HÁRS JÓZSEF: Soproni olvasókönyv II. Cikkgyűjtemény a helyi német lapokból, 1856–1921. Sopron, 2008 (ism. Kubinszky Mihály)	260
Közlemények	263

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÉS TÁJTÖRTÉNET

SÁGI ÉVA | A soproni táj változásainak vázlatos története a 18. századtól napjainkig

A „táj” nem kőbe vésett fogalom: több megközelítésben más-más jelentéssel bír. Hagyományosan földtanilag, növénytanilag egységes, összefüggő területet jelöl, amelyen azonos hatótényezők érvényesülnek. Tájrendezési berkekben azonban „táj” alatt a természet és a társadalom kölcsönhatásaiból formálódott egészet értenek, mely az ember nélkül nem értelmezhető.¹ De hasonló jelentéssel bír a társadalomföldrajzban használatos kultúrtáj fogalma is. Ebből az összefüggésből adódik, hogy egy táj a társadalomhoz hasonlóan nem lehet változatlan: lényéhez hozzátartozik az átalakulás, újabb és újabb részletekkel való gazdagodás, illetve egyes elemek elvesztése, függetlenül az esetleges klímaváltozások, klímaingadozások által okozott természeti eredetű változásoktól.

A „soproni táj” ilyen összetett jelenség, mely kulturális és szellemi egységnek nevezhető, s tájfeldrajzi sokfélesége is megalapozza különlegességét. A mai város és környéke több ezer éve lakott terület. A vidék tájhasználatát a kelták kezdeti, falusias településeitől, földváraitól kezdve emberi hatásra fejlődött harmonikusan változatos, ám időben nem állandó összképpé. Jelen tanulmányban némi bevezető után az emberi jelenléttel befolyásolt táj változásairól következnek pillanatképek. Az őskortól a kora újkorig tartó tájváltozásokat azonban hely hiányában nem érintjük, a tárgyalás fonalát a 18. századtól vesszük fel. Megalapozott, úgyszólván „vizuális” vizsgálatokra ekkortól már van lehetőség, ugyanis a 18. században fellelhetők a táj bemutatását segítő, részletesebb városlátványképek és térképek.² A képi források értelmezését segítik az egyre pontosabb, kortárs útirajzok is. Előljáróban megemlítendő, hogy a vizsgált terület lehatárolásának alapja a területhasználati kategóriák tekintetében Sopron mai közigazgatási határa (ld. 2. kép). A város erdei kapcsán a fellelt irodalom többnyire a Soproni-hegység erdeivel foglalkozik, így az erdészeti adatok egy szűkebb területre, jobbára csupán erre a tájrészletre érvényesek.

A soproni táj jellemzői

A soproni tájat három kataszteri kistáj alkotja: a Soproni-hegység, a Soproni-medence, valamint a Fertő-melléki dombság. Jellege minden szempontból összetett. A Soproni-hegység az Alsó-Ausztróalpi takarórendszer Semmering-egységének része, metamorf röghegység. A különféle gneiszekből és palákból álló kristályos mag képezi a keleti részt, Brennbergbánya vonalától nyugatra viszont miocén kavics- és konglomerátum rétegek

¹ Vö. Csemez Attila: Tájtervezés – tájrendezés. Budapest, 1996, 13–16.

² A felhasznált katonai térképekért köszönet a NYME Geomatikai, Erdőfeltárási és Vizsgáldalkodási Intézetének, a várostérképekért Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltárának

vannak a felszínen, ezek rejtik a korábban bányászott barnaköszeses öszszletet is. A röghegységet festői, a keleti részen mélyebb, a nyugatin tágasabb patak völgyek szabdalják, s a lepusztult tönk lépcsőzetes átmenetet képez a Fertő irányába. A belváros alatt bádeni agyagot és az Ős-ikva által összehordott kavicsréteget találunk. A Pannon-beltő pliocénkori feltöltődésével agyag, agyagmárga és homokos üledékrétegek is kialakultak, fentiek mellett ezek töltik ki nagyrészt a Soproni-medencét. A Balfi-dombság magját szintén metamorf kristályos és palás kőzetek adják, melyre harmadidőszaki üledékes kőzetek települtek, közülük is leghíresebb a sokfelé bányászott bádeni lajtamészke.³

A változatos domborzat összetett éghajlati viszonyokkal társul: keveredik a mérsékeltlen hűvös, a mérsékeltlen nedves és a mérsékeltlen száraz éghajlat, egyszerre szubalpin és szubatantli jellegű a vidék. A térség egyfelől az Alpok befolyása alatt áll, másfelől a Kisalföld mérsékeltlen kontinentális makroklimatikus hatása érvényesül.⁴

A táj legnagyobb vízfolyása az Ikva-patak (Spitalbach), amely Lépesfalvától (Loipersbach) északra ered, először északkelet felé folyik, majd Somfalvánál (Schattendorf) délkeletre fordul és átfolyik Sopronon; ezután a Répcébe, illetve a Hanság-főcsatornába ömlik. Sopron alatt az Ikvába torkollik az Asztalfő alatt eredő, a hegységből Bánfalvánál kilépő Rák-patak (Bánfalvi-patak) valamint a Liget-patak. Említésre méltó még a hegységben futó Kecse-patak. Tájéki szempontból kihagyhatatlan a szikes Fertő említése, valamint az egyre jobban körbeépülő Tómalom.

Botanikai tekintetben a hegységi rész klímazonális vegetációtípusai a nyugat-dunántúli bükkösök (*Cyclamini purpurascensis-Fagetum*) és a gyertyános-kocsánytalan tölgyesek (*Cyclamini purpurascensis-Carpinetum*). Előbbi a brennbergi részeken uralkodó, míg az utóbbi ettől keletre, a kristályos mag területén. A várisi hegység rész meredekebb fekvésű részein mészkerülő tölgyeseket találunk. A mészkerülő gyertyános-tölgyesek antropogén eredetűek. A hegység külső peremén, foltokban száraz lombdők tűnnek fel, a völgyaljakban jellemzőek az égerligetek. A hegylát és a medencét valamikor keményfás ligeterdők és gyertyános-kocsányos-tölgyesek alkották, mára ezek szinte teljesen eltűntek. A hegységperemen gyakoriak a szelídgesztenyések. Tájéki szempontból is fontosak a mesterséges eredetű fenyvesek. A belső völgyek üde és nedves rétjei a tájhasználat hatására jöttek létre, ám mára eltűnőfélben vannak.⁵ A medencei részen természetes vegetációt alig találunk. A művelt területeken jobbára búzát, árpát és kukoricát termesztenek, továbbá említésre méltó gyümölcsösök is előfordulnak. A táj jellegét a beépített területeken túl leginkább a szőlőművelés határozza meg.

A Fertő-melléki-dombsorról átfogó vegetációelemzés készült.⁶ Eszerint a terület meghatározó erdtársulásai a gyertyános-tölgyesek, a somos cseresek, a tipikus cseres-kocsánytalan tölgyesek, a somos molyhos (-cseres) tölgyesek, a füves molyhos (-cseres) tölgyesek és a kristályos palán, illetve vályogos-kavicsos alapkőzeten létrejött, acidofil jellegű tölgyesek. Mellettük a Kőhidai-medencében valamikor jellemzőek

³ Makádi Mariann: Alpokalja. In: Karáton Dávid (főszerk.): Magyarország földje – kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Bp., 2002., 331–332.

⁴ Marosi Sándor – Somogyi Sándor (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere I. Bp., 1990, 380–387.

⁵ Király Gergely (szerk.): A Soproni-hegység edényes flórája. Flora Pannonica, 2004. II. évf. 1. füzet, különszám. 13–17.

⁶ Király Gergely: A Fertőmelléki-dombsor vegetációja. In: Tilia, 2001, 10. szám, 181–357.

voltak a láprétek, valamint a be nem erdősült területeken – a dombsor változatos alakkozeteinek függvényében – többféle pionír és száraz gyeptársulás honos. A természetes társulások mellett mára nagy az erdei- és feketefenyővel beerdősített hajdani gyepek aránya. Művelési ág tekintetében a dombságon valamikor igen jelentős volt a szőlő, azonban mára egyre nagyobb területeket hagynak fel.

Sopron a 18. század elején

A Zacharias Michel-féle (vagy Michel-Schraps-féle) vedutaként ismert városábrázolás Sopron és környéke első olyan ábrázolása, melyen a tájhasználat is látszódik (1. kép). A falakon belüli város látványosa a „kerített” jelleg miatt már akkor tömör, telített benyomást keltett: a mai belváros területe teljesen beépített. A városhoz szervesen hozzátartoztak a külső várfalon belüli házi kertek. A belső kertek mellett többfelé szőlőt ültettek, mint ahogy például a Bécsi utca, a Fövényszerem és a Szent Mihály utca házai mögött látható.⁷

1. kép. Zacharias Michel vedutája Sopronról, 1700

Sopron viharos történelme alatt rákényszerült arra, hogy erős védelmi rendszert építsen ki. Ezt a célt szolgálta a mai belváros körüli, római alapokra emelt, háromszo-

⁷ Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században (Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány), Sopron, 1939, 11.

ros belső várfal, melynek karbantartására a középkor során rendkívül sok gondot fordítottak.⁸ Később Lackner Kristóf kezdeményezésére kezdtek el építeni 1616-ban a külső várfalat.⁹ Az idők változása folytán azonban ez a fajta védelem szükségtelenné vált. 1783-ban kezdtek el bontani a külső várfalat, viszont a belső védőv 80%-a a 19. század második feléig fennállt.¹⁰ Tehát – mint azt Zacharias Michel ábrázolásán is láthatjuk: 1700-ban a külső és belső várfal is teljes egészében megvolt. Bél Mátyás még két erődítményt említ, egyrészt Bécs felől, másrészt a „Bocskai kapu alatt”, délen.¹¹ A város látképét meghatározó tornyok közül kiemelendő a Tűztorony: ezen az ábrázoláson már a ma ismert, barokk stílusú toronysisakkal láthatjuk, melyet az 1676-os tűzvész után emeltek.¹² Szemben vele markáns ellenpontot képez a Lackner Kristóf által építtetett, ún. „Zöld-torony” (az ábrázoláson „Blechthurn”).¹³ Tájéki szempontból a mai napig jelentős a ferences (utóbb bencés) kolostor temploma, az ún. Kecsketemplom, valamint a Szent Mihály-templom tornya. A város látványát a belvárost körülölelő külvárosok teszik teljessé.

A várost átszelő két patak vizét ekkoriban felduzzasztották és védműként használták. A belső várfalat körbevette a vizes várárok, melyet a Bánfalvi- (másképpen Rák-) patak vizéből tápláltak, a mai Széchenyi tér helyén pedig két nagy víztároló volt, melyből a várárok vízutánpótlását biztosították.¹⁴ Az Ikva nagyjából a mai medre szerint futott át a városon: a város előtt a konyhakerteket öntözte,¹⁵ majd három ágra oszlott, melyből a középső a várfal körüli árokba vitt vizet, a másik kettő halastavat táplált. Sodrása alkalmassá tette malmok hajtására: a város előtt és után is több malom használta fel erejét,¹⁶ *Bél* szerint összesen kilenc.¹⁷ A két „nagy patak” mellett meg kell említeni a Soproni-hegység számos, kisebb-nagyobb forrását, amelyekre való utalásokat az 1700-as évektől megtalálhatjuk. Régtől ismert a (mai nevén) Deák-kút és a Ferenc-forrás.¹⁸

A Sopron vármegyét oly alaposan bemutatató 18. századi polihisztor, Bél Mátyás szerint „semmi sem hiányzik itt, amit kövér földtől várnál”.¹⁹ A szőlő számára kiváltképpen alkalmasnak tartotta a területet, de emellett dicsérte a kertek gyümölcseit: főleg alma- és körtefajtákat, szilvát és cseresznyét említett. A gabonafélék közül a tavaszi és őszi búzát, valamint az árpát emelte ki. A gesztenyét a „soproni föld első büszkeségei” közé tartozóként jellemezte.²⁰ Ugyanakkor a Sopron falain kívüli kerteket hanyagul gondozottként írta le, mivel „a finom művelést a háborútól és a gyakori megmozdulásoktól való félelem meggátolja”.²¹ A soproniak nem ok nélkül féltek: a 17–18. század fordulóján először a török, majd a kuruc seregek háborgatták a várost: 1705-ben Vak

⁸ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története I. rész 1. kötet Oklevelek 1162-től 1406-ig, Sopron, 1921, 7.; 15.; 76.

⁹ Thirring: Sopron városa i.m. 15.

¹⁰ Holl Imre: Sopron városfalai. SSz. 51 (1997), 290.

¹¹ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I. Szerk. Kincses Katalin Mária, Sopron, 2001, 172.

¹² Turbuly Éva: Sopron. In: Tuba László (főszerk.): Győr-Moson-Sopron megye települései. Győr, 1994, 180–183.

¹³ Számos ábrázoláson és forrásban Brückl-torony néven szerepel.

¹⁴ Thirring Sopron városa i.m., 14.

¹⁵ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 111.

¹⁶ Boronkai Pál: A soproni patakokról. SSz. 21 (1967), 179.

¹⁷ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 111.

¹⁸ Sopron környékének forrásai. Castanea Környezetvédelmi Egyesület, [Sopron], 2003, 48.

¹⁹ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 114.

²⁰ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 115.

²¹ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 172.

Bottyán a következőket írta a város ostromáról: „Sopron ... magát fel nem akarván adni: mind külső s belső városának nagyobb részeit bombák által megégettem”.²²

A külső városfalon kívüli területeket nézve déli irányban és a Lőverek felé az árkon túl szántókat jelöl a Michel Zakariás féle veduta, ezt Bél Mátyás megerősíti. Bécs irányában enyhe lejtésű helyeket említ, valamint a Lővert amely „túl azon, hogy szőlőt nevel, gesztenyefáktól árnyas, finom szépségű ligettel is büszkélkedik”.²³ Nyugatra, a mai Újteleki városrész, Lackner Kristóf utca felé a vedután gondozott kerteket látunk, a kertek mögött szántókat. Bél ezzel szemben ezt a részt részben sík, részben völgyes tájként jellemzi, mely „szőlőnek mindenképpen alkalmas talajt ad”.²⁴ Ugyanitt említ egy „pocsétát” és „két jó halastavat”. A Bécsi-domb, Virágvölgy környékét a krónikás kezdetben sík, majd finoman emelkedő dombsággént írja le, erdőkkel: „a dombhátat tölgyes fedi, oldalát szőlő öltözteti, a tőkéket mindkétfelől gyümölcsfák tarkítják”.²⁵ A Fertő felől kiváló szőlőkkel borított dűlőket néhány mérföldön át. A vedután ehhez képest még némi szántót találhatunk északi irányban. A szőlőkkel kapcsolatban annyit még hozzá kell tenni, hogy ebben az időben nem a mai, szinte városcégér soproni kékfankos volt a vidék jellemző fajtája. A lakosság fő megélhetési forrásaként jellemzett szőlőterületek²⁶ túlnyomó részén fehér szőlőt termesztettek, főleg Furmintot, Sárga Muskotályt és Zöld Veltelint.²⁷

Sopron környékén mindig meghatározó szerepet játszott az erdő, melynek nagy részét a Soproni-hegység erdei képezik, valamint a Dudlesz-erdő és a Fertő-melléki dombság erdei. Bél a vármegye egyik nagy erdejének írja a Sopron feletti „sűrű és terebélyes fáktól árnyas” „Tudelswald”-ot, azaz a mai Dudlesz-erdőt.²⁸ Az erdők összetételére vonatkozóan a Lépesfalva határában a tölgyeken kívül nyírek, rezgő nyár, gyertyán és hársak alkották az állományt; a hegyvidéken uralkodóak volt a tölgyek, de a bükk is nagyobb állományokat tett ki. A helyiek tipikusan sarjerdő-gazdálkodást folytattak évszázadok óta; ennek következtében a városhoz közeli, a harkai és a bánfalvi erdők kerültek a legrosszabb állapotba.²⁹ Az erdőgazdálkodás a 19. század végéig a helybeliek tűzifa- és épületfa-igényeinek függvényében folyt, sokszor tarvágas módon.³⁰ A 18. századra a kisebb vágásterületek összeolvadtak és egyre nagyobb területre terjedtek ki, az állományok termőhelye a helytelen kezelési mód következtében erősen leromlott.³¹ Napjaink híres soproni fenyveseinek ekkor még nyoma sem volt: jóval később, a 19. században kezdték el őket a lomberdők helyére ültetni.

²² Horváth Zoltán: Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron, 1964, 71.

²³ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 172.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 176.

²⁷ Kiss Andrea: Sopron vármegye természeti viszonyainak változása a XVIII–XIX. században. In: Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 279–288.

²⁸ Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I., 106.

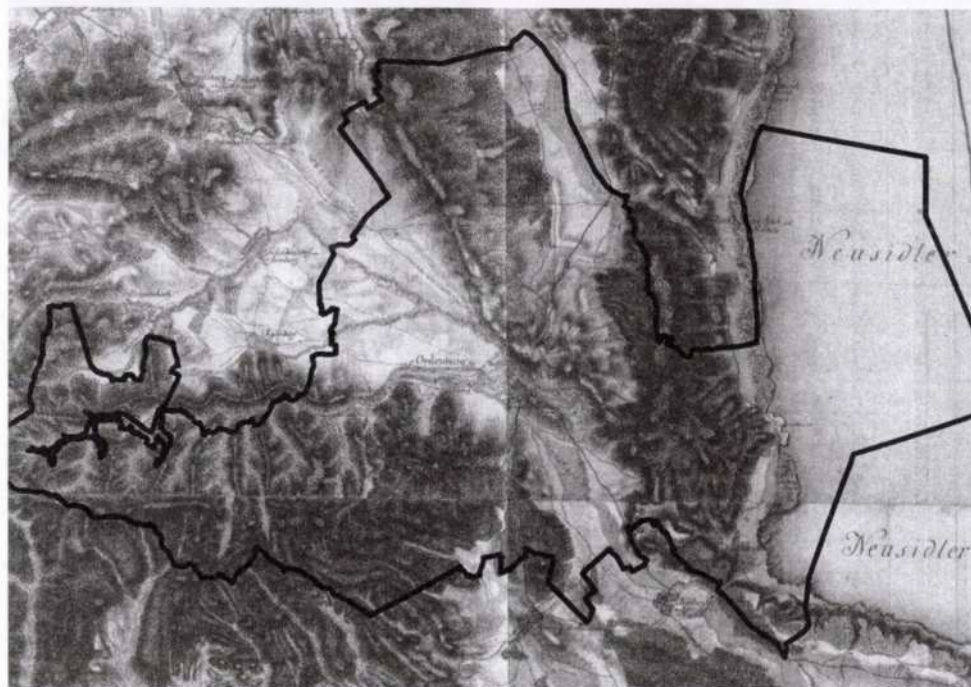
²⁹ Csapody István: Sopron város (és volt úrbéres községei) egykori erdeinek története (XIII–XX. század). In: Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei, 1968 3–4. sz. 3–15, itt: 6–7.

³⁰ Csapody István: Sopron város erdeinek története Oderszky János jelentéséről (1837) Muck András működésének megkezdéséig (1872). Sz. 20 (1966), 320–330.

³¹ Csapody: Sopron város erdeinek története i.m., 321.

Sopron a 18. század végén

A város kiterjedése alig változott az évszázad során: a fejlődésben léptékváltás csak a 19. században következik be. Az I. katonai felmérés során készült térképen alig látunk házat a külső városfalon kívül, csak az északnyugati rész képez kivételt néhány telekkel (2. kép). A Rák-patak vonalában megjelenik az Erzsébet-kert, korabeli nevén Neuhof. Sopron első közkertje azért is rendkívüli műfajában, mert a város közössége saját maga alapította, nem főúri rendelkezésre keletkezett, mint kora több hasonló kertje.³² A korabeli források egybehangzó véleménye szerint látvány tekintetében a környező hegyek meghatározók.³³

2. kép. Sopron mai közigazgatási területe az I. katonai felmérésre vetítve, 1784
(Az I. katonai felmérés DVD-ROM, Arcanum kiadó)

A környékbeli falvak közül Balf az 1784-es katonai térképen parányi, néhány tucat házzal bíró faluként jelenik meg a Fertő közelében, az erdő lábánál: szőlők és szántók veszik körül. Az erdővel körülölelt Bánfalva ugyanitt valamivel nagyobb kiterjedésű, hosszan elnyúló település a Rák-patak mentén.³⁴ Brennbergbányát nem tüntették fel a

³² Csatkai Endre: Kétszáz éves közkert Sopronban. SSz. 17 (1963), 241–248.

³³ Vályi András: Magyar Országnek leírása, Buda, 1796, I–III., 272–277.; Az I. katonai felvétel országleírásai.

³⁴ A felméréshez tartozó országleírás is közöl róla egy rövid leírást.

rajzoló, a mai település helyén csak erdőt látunk, de ismert, hogy ekkor már folyt bányászat Ó-Brennbergnél.³⁵ Itt nyílt meg Magyarország első szénbányája 1753-ban a miocénkori kavicsréteg alá temetett széntelepek feltárására. A Fenyves-völgybe telepített első családok még valóságos „ősvadonnal” találták magukat szembe. Maguk építette faviskókból alakították ki első, csepp településüket, amely 1793-ban kapta hivatalosan a Brennbergbánya nevet. Az első bányahelyhez, a Pál-aknához hamarosan kocsit vezetett, majd az elkövetkező évtizedekben egyre több új tárót nyitottak meg, ami az erdő apránkénti irtásával és a völgy átalakításával járt. A soproni erdő szívében rejtett ipari táj formálódott.³⁶

A táj két patakja nem sokat változott, medrük ekkor sem szabályozott. Az országleírás szerint a Rák-patak Bánfalvánál 2–3 vagy több lábnyi (*Schuhe*) mély, nincsen kiépített partja és kikötője. Bánfalván kettő, a falutól Sopronig hat malmot hajt a patak.³⁷

A katonai felméréseket vizsgálva látható (*1. táblázat*), hogy a szántóterület nagysága jóval megelőzi a szőlőterületét, azonban ezt a korabeli leírások elhanyagolják, inkább más jellegzetességeket hangsúlyoznak. A földekről Vályi András csak annyit ír, hogy „néhol jó, néhol közép termékenységűek”,³⁸ viszont dicséri a szőlőterületet, a legelőket és a réteket. Az országleírás száraz kaszálóként (*Trockne Wiesen*) jellemzi a Sopron környéki réteket. A térkép rétet/legelőt főleg a vízfolyások mentén mutat, illetve az erdőterületek mellett.

Terület-használat	1784		1895		1971		2006	
	Forrás: I. katonai felmérés		Forrás: Községso-rok adatok		Forrás: Községso-rok adatok		Forrás: www.takarnet.hu	
	terület (ha)	százalék (%)	terület (ha)	százalék (%)	terület (ha)	százalék (%)	terület (ha)	százalék (%)
Beépített	161,18	0,97	1444,00	10,64	1542,00	11,51	3468,72	20,52
Erdő	6771,92	40,58	6094,00	44,92	5643,00	42,11	5878,80	34,77
Kert	39,25	0,24	282,00	2,08	682,00	5,09	272,94	1,61
Nádas	147,51	0,88	71,00	0,52	694,00	5,18	3039,04	17,98
Rét, legelő	1347,33	8,07	1152,00	8,49	903,00	6,74	948,14	5,61
Szántó	3481,63	20,86	3700,00	27,27	3021,00	22,54	2302,12	13,62
Szőlő	1086,56	6,51	824,00	6,07	916,00	6,84	995,79	5,89
Tó	3653,58	21,89	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Összterület	16688,96	100,00	13567,00	100,00	13401,00	100,00	16905,55	100,00

1. táblázat: Területhasználati kategóriák arányának változása Sopron közigazgatási területén, 1784–2006³⁹

³⁵ Vajk Artúr: A brennbergi szénbányászat és a bécsi hajózható csatorna. SSz. 4 (1940), 221–232.

³⁶ Becher Nándor: Brennbergbánya 1753–1793–1953. Brennbergi Kulturális Egyesület, Sopron – Brennbergbánya, 1993.

³⁷ Az I. katonai felvétel országleírásai.

³⁸ Vályi: Magyar Országának leírása i.m., 277.

³⁹ A községso-rok adatok Sopron korabeli közigazgatási területére vonatkoznak, azaz 1895-ben még Bánfalva és Balf nélkül, 1971-ben Balf nélkül értendőek. Az 1784 és 2006 között mutatkozó területi eltérés a katonai térkép feldolgozásának módszeréből ered.

Szőlő nagyobb kiterjedésben Balf felett, a Fertő-melléki dombságon, illetve a mai Virágvölgy területén, a Dudlesz-erdő felé terült el. A szőlőtermesztés ekkoriban nehéz helyzetbe került, ugyanis az osztrák örökösödési háború miatt elvesztek Szilézia borfelvevő piacai, a gyenge termőhelyeken irtották a szőlőt.⁴⁰

Erdők vonatkozásában az országleírás „magastörzsű”, azaz szálerdőket (*Hochstämmige Waldung*) említ. Ez azonban ellentétben áll a korabeli, Sárközy András által készített erdőtérképpel, és számos más, megalapozott tanulmánnyal.⁴¹ Eszerint Sopron erdei ekkor javarészt sarjerdő-gazdálkodással „kezelt”, 20 éves vágásfordulójú állományok voltak, melyek értéktelen tűzifát adtak. Fafajok tekintetében Vályi szerint „fajok mind' a kétféle van”.⁴² Ez a megfogalmazás pontosítható Sárközy térképe alapján: eszerint puhafás (*weich*) és keményfás (*harts*) erdőkről van szó, valamint a kettő keverékéről (*gemischt*), melyek nagy valószínűséggel a jellemző különböző tölgyesekből alakultak ki a „rablógazdálkodás” hatására. Állománya tölgyek, gyertyán és elegyfajok (hársak, nyírek, nyárok) keverékéből állt, néhol bükköst is találhattak.⁴³

Sopron és környéke a 19. század első felében

A város határa Fényes Elek szerint ekkor 37865 hold és 320 négyszögöl volt.⁴⁴ Az évszázad elejének Sopronját Bredeczky Sámuel útirajzából ismerhetjük meg: költői leírást ad a városról és a környező vidékről (3. kép).⁴⁵ A beépített terület e fél évszázad alatt látványosan növekedett. A külvárosok egyre jobban kibővültek, a fallal övezett városból kivezető utak mentén épületek nőttek ki a földből. A város arculatát tűzvész szabta át 1808 júliusában: a belváros jó része leégett. Az újjáépítés és a felújítás során a beépítés intenzitásában és az épületek magassága terén egyfajta léptékváltás következett be,⁴⁶ azonban a város falai még mindig álltak: csupán az óváros körüli védműre simultak rá körben lakóházak.

A Hanság rendezése során 1800–1813 között szabályozták az Ikvát is, a Hanságba ömlő többi folyóval együtt,⁴⁷ ez a városhoz kapcsolódó mederrészt nem érintette. A patak Sopronon átfolyó szakasza a térképek szerint változatlan helyen fut. Nagyobb tájképi változást eredményezett 1845-ben a volt Nagyszoda kiépítése, melyet az egykori Greilinger-malom felvízcsatornájába épített beeresztő zsilippel és völgyzárógáttal hoztak létre, a mai Uszoda utca végénél. A patak szennyezettsége ekkortájt kezdett feltűnővé válni: tisztítását 1852-től sürgették, és a meder kövezése is aktuálissá vált. A Rák-patak fő medre a mai Deák tér mentén haladt: itt volt az árapasztója is. 1841-ben

⁴⁰ Kücsán József: Hol termelt a soproni bor? Sopron szőlőkertjei a 17–18. században. SSz. 53 (1999), 5–20.

⁴¹ Csapody: Sopron város erdeinek története i.m.; Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m.; Kiss, 2001, valamint Fírbás Oszkár: Sopron legrégebbi erdőtérképe. SSz. 11 (1957), 109–112.

⁴² Vályi: Magyar Országának leírása i.m., 277.

⁴³ Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m., 6–7.

⁴⁴ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára – Mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I. és IV. kötet. Pest, 1851. 39.

⁴⁵ Bredeczky, Samuel: Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Wien, 1803. 72–109.

⁴⁶ Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században. SSz. 20 (1968), 350.

⁴⁷ Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.): Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956², 97.

kezdték meg a belterületi szakaszok csatornázását, és a patak vizével öblítették a csatornahálózatot.

3. kép. Greistmeier festménye Sopronról, 19. század közepe (reprint képeslap)

A kertek területaránya az előző századhoz képest növekedett, ami betudható a bor piacvesztésének – sok szőlőt kiirtottak és gyümölcsöskertet ültettek a helyére.⁴⁸ Bredeczky Sámuel elragadtatva ír a soproni táj szépségeiről: a Lőverek felől a szőlőket és a mögöttük elterülő gesztenyeerdőket említi, valamint a lövertulajdonosok legújabb szokását jegyzi meg, ami szerint gyümölcsöskerteket létesítenek területükön.⁴⁹ A II. katonai térképen valóban megjelenik a Lőverek kertjeinek ábrázolása – házakat még nem fedezhetünk fel –, és a Virág völgy területén, a Dudlesz-erdő felé több gyümölcsösöt látunk. A kertek kapcsán megemlítendőek a soproniak káposztásföldjei: e jellegzetes kerttípust őrzi a Krautäcker dülő neve, melyre a mai Jereván lakótelep épült. Fényes Elek például 84 kataszteri hold és 270 négyszögöl (48,50 ha) káposztást említ Sopron kapcsán.⁵⁰

A falvak folytatták viszonylag csendes életüket, Brennbergbánya kivételével. Ahogy a bányásztelep ipari jelentősége fokozódott, úgy növekedett területe, és jelentett egyre nagyobb környezeti terhelést a korábban csendes völgynek. Becher Nándor említi egy francia utazót, aki szerint „hatalmas magasságú külfejtésben nyerik a szenet”.⁵¹ Ekkorra már üzemelt a Ferenc-akna, a Terézia-táró, az Orécser-akna és a Ferdinánd-táró, valamint a Rudolf-akna.

⁴⁸ Az I. és a II. katonai felmérés térképeinek elemzése alapján.

⁴⁹ Bredeczky: *Beyträge* i.m., 75.

⁵⁰ Fényes: *Magyarország geographiai szótára*, 39.

⁵¹ Becher: *Brennbergbánya* i.m., 25.

A környék szőlőinek területe mintegy 18%-kal csökkent a 1784 és 1845 között.⁵² Csatkai szerint ekkor a szőlőművelés és a bor eladása még mindig jelentős, de a kereskedelem és az ipar előretört.⁵³ Ugyanakkor a sziléziai piacok elvesztése még mindig hatott: minőségi változtatásra sarkallta a környék bortermelőit.⁵⁴ Fajták tekintetében továbbra is a fehér szőlő volt az uralkodó, az 1800-as évek közepén még csak az össztermés 10%-át tette ki a vörösbor.⁵⁵ Nagyobb szőlőterületeket változatlanul Balf mellett, a Virág völgyben és Bánfalvánál találhatunk. A Virág völgyi szőlőterület csökkenése igen látványos: a szántóterület és a kertek térnyerése meghatározó, és megfigyelhetők azok a keskeny szőlőparcellák, melyekről a középkori eredetű Saurüssel („disznóormány”) dűlő egykori német nevét kapta.⁵⁶ Bredeczky leírásában éppen erre a területre – a város és a Fertő köze – helyezte a legnagyobb szőlőterületeket.⁵⁷

Az erdőterület rendezése és számbavétele egyre sürgetőbbé vált. 1818-ban Müller Dániel József városi mérnök elkészítette a városi erdő térképét: az ehhez járuló jegyzőkönyvek szerint a Dudlesz erdő 30 éves vágásfordulóban kezelt „rudaskorú erdő”, kocsányos és kocsánytalan tölgyel elegendő állományokkal, melyek részben cserjések és borókával alánóttek. A térképen jelöltek a Nagysárkányárok felé rezgő és fehér nyárt is, Nagycenk felé pedig fenyőt.⁵⁸ Sopron város erdeinek történetében kiemelkedő Oderszky János 1837-es revíziója, mely szerint a városnak 12067,2 kh (6944,9 ha) erdeje volt⁵⁹, amelynek zömét a 30 éves vágásfordulóban kezelt sarjerdő alkotta, szálerdő mindössze 52,6 kh-on (30,3 ha) volt (*fafajok tekintetében ld. a 2. táblázatot*). A jelentés szerint ekkor a Dudlesz-erdőt főleg csertölgy, kevés kocsányos és kocsánytalan tölgy, boróka és számos más cserjefaj alkotta. A Szárhalmi erdő fő fajtája a cser és a molyhos tölgy voltak, állaga jobban lepusztult és elcserjésedett. A hegyvidéki területen gyertyános-kocsánytalan tölgyesek álltak, a rejtettebb részekben néhol bükkösök. A bánfalvi kerületben (a Váristól az Ultraig és Brennbergig) kocsánytalan tölgyet, gyertyánt, bükköt, rezgő nyárt és nyírt mértek fel. A Várhelyen 64 éves erdeifenyves és jegenyefenyves állt, természetes újulattal, tőle nem messze gesztenyes terület el, amelyet nem sokkal később tarra vágtak és tölgyesítettek. Az állományokat meglehetősen túlhasználták.⁶⁰ A jelentésben sok helyen utaltak tölgyvel történő erdősítésre, a legeltetés tiltására, de sajnos kevés eredménnyel: Csapody hivatkozik egy 1851-es forrásra, mely szerint „Az erdők Sopron megyében is pusztulnak”.⁶¹ Részletes adatokat találhatunk Sopron hegyvidéki erdeinek történetéről Tamás József munkájában is,⁶² akinek eredményeit a Majer Antaltól kölcsönzött táblázat is felhasználja (*2. táblázat*).

⁵² Az I. és a II. katonai felmérés térképei alapján.

⁵³ Csatkai–Dercsényi: Sopron és környéke műemlékei i.m., 97.

⁵⁴ Kiss: Sopron vármegye i.m., 287.

⁵⁵ Kücsán: Hol termelt a soproni bor? i.m., 20.

⁵⁶ A Virág völgy szabályozási terve, 1999, 18. p.

⁵⁷ Bredeczky: Beyträge i.m., 84.

⁵⁸ Csapody: Sopron város erdeinek története i.m., 322–323.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo., 324–325.

⁶¹ Uo., 327.

⁶² Tamás József: A soproni hegyvidéki erdők történelmi fejlődése, tájleírásai a fajok, elegyarány és korosztály viszonylatában napjainkig. Kézirat, 1955. Közzéteszi: Bartha Dénes. Erdészettörténeti Közlemények L., Sopron, 2001.

Fafajok (%)	1837	1925	1983
Tölgyek	30	26	35
Bükk	8	5	5
Gyertyán	30	14	8
Hársak, kőrisek	1	2	1
Bibircses nyír	28	2	2
Éger	1	1	1
Lucfenyő	1	30	23
Jegenyefenyő	–	1	+
Vörösfenyő	–	6	6
Erdeifenyő	1	10	16
Feketefenyő	–	3	3
Lomb összesen	98	50	52
Fenyő összesen	2	50	48

2. táblázat: A Sopronhoz tartozó erdők fafaj-megoszlása Majer Antal nyomán⁶³

Sopron a 19. század második felében

A 19. század második felében a város kiterjedése egyre növekszik. Felgyorsul a beépítés üteme: a változást térképek⁶⁴ és statisztikai adatok⁶⁵ is mutatják. Sopronnak eddig csak a belvárosa és a Lackner-féle városfalon belüli külvárosai épültek ki, de ebben az időben az elővárosok egyre nagyobb szerephez jutottak. Újonnan keletkezett a Deák téri rész, az Alsó-Löverekekben és a Felső-Löverekekben megjelentek az állandó lakásra szolgáló villák. A polgárok hétvégi kertjei egyre nagyobb területet hódítottak el az erdőtől. Megkezdődött a gyümölcsösök lassú lakóterületté alakulása: az ekkor indult folyamat mára – helyenként változó ütemben és mértékben – lassacskán átszabta a városrész képét.⁶⁶

A város újabb tornyokat kapott, amelyek ma is meghatározzák arcát: 1862–1863-ban az evangélikus templom tornya, rá két évre az orsolyita templomé épül meg. A látképben további változást jelentett, hogy a Szent György templom tornya 1867-ben összedőlt, helyébe 1882-ben emeltek másikat.⁶⁷

A katonai felmérések szelvényeit nézve a környező falvak közül Brennbergbánya ekkoriban apró községnek tűnik az erdővel ölelt völgykatlanban. A falu alapvető mai körvonalai már megfigyelhetők, jó minőségű kocsit vezetett át rajta. Az ó-brennbergi részen szórta épített lakóházak húzódnak meg a régi táróktól nem messze. A kezdeti

⁶³ Majer Antal: A soproni erdők nagy tanúfái I. rész. Soproni Szemle 1987, 2. sz. 97–127. p.

⁶⁴ A III. katonai felmérés szelvényei, valamint a Soproni Levéltár térképgyűjteményében fellelhető, korabeli térképek.

⁶⁵ Lásd: Történeti statisztikai kötetek: Földterület községsoros adatok 1895–1984, KSH, Bp., 1988.

⁶⁶ Vö. Kubinszky Mihály: A régi soproni Löver. Tatabánya, 2005.

⁶⁷ Winkler Gábor: Sopron építészete a 19. században. Bp., 1988., 149., 203., 206.

mag nyugat felé kiegészült a József, az Régi és az Új István-aknákkal, majd a Borbála- és az Erzsébet-aknával, habár a bányászat zömmel Ó-Brennberg területén folyt. Kutatófúrások nyomán a század végére további, a régiektől messzebb eső fejtéseket nyitottak: északra a Sopron-aknát, keletre a Hermes- és délre az Ilona-aknát. Ezek a korábbi településsel összeköttetésben álltak, de „nem nőttek össze” vele: viszonylag független bányaterületet képeztek az erdőben.⁶⁸

Bánfalva belterületének nagysága alig változott az eltelt idő alatt, kertjeinek területe azonban elkezdett Sopron irányába terjeszkedni. 1856-ban csaknem a teljes falu leégett, mindössze néhány régebbi ház maradt meg.⁶⁹ Balf egyre összetettebbé vált: a vasút megépülése után fürdője fellendült. A 19. század végén szálloda és gyógy pavilonok épültek a helyi gyógyhatású víz lehetőségeit kihasználva.

Patakok vonatkozásában a Bánfalvi-patak 1871-ben még az Erzsébet-kertnél szigetet alkotott, az Újteleki külvárosban nyitott volt a medre. A mai Zsilip utcánál elágazó patak lassan kezdett eltűnni a városképből: egyik ágának befedését 1868-ban határozta el a közgyűlés (mivel a patak „illatára” nem lehetett büszke a város), másik ágát 1873-ban kezdték eltakarni a mai Deák téren. Ez utóbbi ág teljes beboltozása 1939-re fejeződött be.⁷⁰ Eközben az Ikva-patak medre teljesen fedetlen volt, mederszabályozások, kövezések medertisztítások történtek csak. A város összes közcsatornája a két patakban folyt, ezért tervezték a patakok szabályozását 1900-ban, melyben mindkét patakot befedték volna teljes hosszúságában, de a terv végül nem valósult meg.⁷¹

A szántók területe a vármegye adatai alapján is növekedett (az 1873. évi 43,5%-ról 1904-ben 51%-ra), a legelő és a rét visszaszorult,⁷² emellett fokozták a szántóföldi termelés intenzitását (1. táblázat). Megszűnt az ugaros művelés, és helyette vetésforgó terjedt el, amely a századfordulóra általános művelési móddá vált. A termelési szerkezet megváltozott: gabonafélék helyett egyre több takarmánynövényt termesztettek.⁷³

A filoxéra pusztítása (1875 körül) és a peronoszpóra járvány (1895) miatt csökkent a szőlő területe.⁷⁴ De nemcsak a szőlők területe változott: jelentős fajtaváltás is történt, a fogyasztói igényeknek megfelelően.⁷⁵ A korábban uralkodó fehér szőlő helyett vörös fajtákat ültettek: ekkor lett Sopron híres vörösboráról.⁷⁶ 1884-ben a vörösbor részesedése az össztermésben már 33%, 1895-ben pedig 43%.⁷⁷ A szőlőterületek a városhoz közel kezdődtek: a Szita-féle térkép⁷⁸ közvetlenül a szélső telkek után, a kertek végétől szőlőt jelöl északon és keleten. A környéken ugyanakkor egyre több kertes területet találunk: a löveri kertek jól kivehetőek a III. katonai felmérés térképén.

⁶⁸ A település és az aknák formálódása jól kivehető a Vajk Artúr hivatkozott tanulmányában megjelent ábrákból. Vö. Vajk, A brennbergi szénbányászat i.m. és Becher, Brennbergbánya i.m.

⁶⁹ Rozsondai Károly – Sümeghy József: Sopronbánfalva. Sopron, 1937, 65.

⁷⁰ Boronkai: A soproni patakokról i.m., 187.

⁷¹ Uo., 180–181.

⁷² Ezt alátámasztják a vonatkozó térképek.

⁷³ Simkovich Gyula: A mezőgazdasági termelés és a termelőerők fejlődésének néhány vonása Sopron megyében a XIX. század végén. SSz. 19 (1965), 115–126.

⁷⁴ Kiss: Sopron vármegye i.m., 287.

⁷⁵ Kücsán: Hol termett a soproni bor? i.m., 20.

⁷⁶ Kiss: Sopron vármegye i.m., 287.

⁷⁷ Kücsán: Hol termett a soproni bor? i.m. 20.

⁷⁸ Soproni Levéltár térképgyűjteménye, SVT 275.

Bánfalvánál 1855-ben tagosították a külterületet, ekkor több gyümölcsöskert volt a Magas-szántók, a Hosszú-újhegy, és a Kurta-hegy dűlőkben.⁷⁹

A fertő menti nádtermelésnek is fontos szerep jutott a vármegyében: „Győr, Szombathely, Kőszeg, Sopron, Bécs és Bécsújhely a nád felvevő piaca, de ezeken a városokon túl egész Franciaországig keresett a Sopron megyei nádasok termése”.⁸⁰

Az erdőterület változása hullámzó a 19. század második felében, átmeneti csökkenés után a 20. század elejére mégis több erdőt találunk, mint az 1840-es években. 1869-ben Micklitz és Hollan⁸¹ az erdő általános képét a következőképpen írták le: „Nagy kiterjedésű, rosszul felújult tarvágások sorakoznak egymás mellé, mindinkább csökkenő mennyiségű kocsánytalan tölgy s egyre jobban terjedő gyertyán, nyír, rezgő nyár eleggyel. Ezt a képet szakítják meg mindenesetre felújításból származó, jól fejlődő, magról kelt, 20–30 éves, kisebb kiterjedésű kocsánytalan tölgy állományok, különféle fenyőfajokkal kipótolt, többé-kevésbé elfogadható lomb-sarj fiatalosok, s azok a kisebb 15–40 éves elegyetlen fenyőcsoportok, melyek természetes úton, illetve mesterséges felújításból származnak”.⁸² Az említett szerzők javasolták a soproni erdő átalakítását: a német és a morva fenyvesek példájára luc-, erdei-, és feketefenyő, kisebb arányban vörösfenyő tömeges telepítését,⁸³ de „megfelelő lombos fafajok” ültetését is, úgymint bükk, tölgyek, juharok, szilek, kőrisek és szelídgesztenye.⁸⁴ Egy évre rá az elkészült üzemterv alapján hozzáláttak a soproni erdők fenyvesítéséhez. Eközben az úrbéres rendezés eredményeképpen a város erdőterülete csökkent: ennek és a magas kezelési költségnek a hatására a városi tanács a tűzifát lábon adta el az 1870-es években. A területek visszaerdősítése lassan zajlott le, Muck Endre kezdte előtérbe helyezni az erdőművelést a pénzügyi szempontokkal szemben: 1880-tól kezdve főleg luccal erdősítettek, sajnos, még olyan termőhelyre is, melyet ez a fafaj rosszul tűrt.⁸⁵ Muck feketefenyővel és vörösfenyővel elegyítette a lucot. Az egyes állományokban törekedtek a cser visszaszorítására, sok helyütt akácot alkalmaztak „foltozás” céljából.⁸⁶ Az állomány-átalakítások többsége tarvágás után történt, általában szász javatörzset hagytak vissza, a makktermelés és természetes felújulás érdekében. Az erdőrendezés súlypontja a hegyvidéki erdő volt, a Szárhalom és a Dudlesz ekkor hátérbe szorult.⁸⁷

Sopron a 20. század elején

A város 19. század végén megindult fejlődése a 20. század elején még nagyobb lendületet vett. Wälder Józsefnek köszönhetően az 1905-ös városrendezési terv a város

⁷⁹ Rozsondai – Sümeghy: Sopronbánfalva i.m. 67–68.

⁸⁰ Simkovics: A mezőgazdasági termelés i.m. 121.

⁸¹ Robert Micklitz és Friedrich Hollan szakvéleménye. Frank Norbert: Sopron város erdei a XIX. század közepén I. Soproni Egyetem, Erdőművelés Tanszék, Sopron, 1999, 52.

⁸² Csapody: Sopron város erdeinek története i.m., 328.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Frank: Sopron város erdei, 24.

⁸⁵ Csapody: Sopron város (és volt úrbéres községei) i.m., 12.

⁸⁶ Uo., 13.

⁸⁷ Uo., 13–14.

jövőképét és tájbaillóságát helyezte előtérbe. Az indokló jelentésben külön pontot képeztek a „szépítészeti szempontok”, amelynél a város tájképi jellemzését Wälder így adta meg: „Sopron városának tájképe szépnek mondható. Az alsó- és felső-lőverek nevű villákkal beépített gyümölcsös kertek mögött a nagy városi erdő terül el [...], míg a soproni medencét északkelet felé határoló bécsi domb erdeje a városig húzódik és észak-keleti lejtőin gyümölcsös kertek és szőlők terülnek el. A város fejlesztési terve ezt a szép tájképet megtartani akarja és azért a villaszerű beépítést az Alsó- és Felső-lőverek és a Bécsi-domb, valamint a Kurucdomb részére biztosítja, ellenben a völgyekben fekvő területekre nézve a zárt soros beépítést tervezi.”⁸⁸ (4. kép)

4. kép. Sopron, 20. század eleje (Rohonyi Pál képeslap-gyűjteményéből)

Az 1926-os katonai térképen⁸⁹ ennek megfelelő városképet látunk: a belvárosi vonalvezetése változatlan, képét Szeghalmy Gyula a régi Nürnberg és a Hanza-városok „szűk síkatoraihoz” hasonlította.⁹⁰ A korábbi kompakt város képe ekkor más, rokon jellegű településeknél is megfigyelhető szabályosságok szerint alakult át. Körülötte egyre bővültek a külvárosok, a lakott terület az utak mentén sugárirányban terjedt, a peremterületekre gyárak települtek.

A környező falvak közül Balf az I. világháború után virágzásnak indult: fürdőhelye jó célponntá tette a hazai turisták számára, területe csaknem háromszorosára nőtt. Új utcák jöttek létre, és a település észak–déli irányban „megnyúlt”. A másik nagy falu, Bánfalva határa egyre jobban kitolódott Sopron felé, és a város is „csápot” növesztett egykori hűbértfaluja irányába. A falu keleti részei 1904 után épültek ki, a kőfejtő alatti rész az első világháború alatt, a város felé eső házcsoportok csak ezután keletkeztek.⁹¹ Brennbergbánya esetében a reambulált térképen határozottan kirajzolódnak a tárók

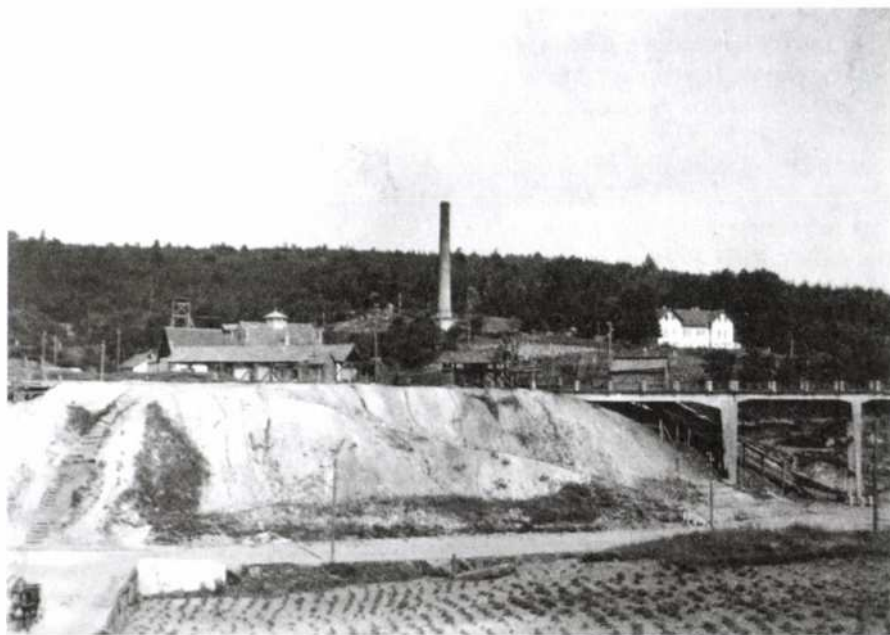
⁸⁸ Wälder József: Indokló jelentés Sopron sz. kir. város általános szabályozási és fejlesztési tervéhez, Sopron, 1906.

⁸⁹ Másképpen reambulált katonai térkép: nem teljes felméréssel, csak a korábbi helyesbítésével készült.

⁹⁰ Szeghalmy Gyula: Dunántúli vármegyék. Kiadja a Magyar városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 1937.

⁹¹ Rozsondai – Sümeghy: Sopronbánfalva i.m., 66.

és az erdőtől elvett bányaterület, a külszíni fejtés. A csupaszcserjés területeket a brennbergiek kertjei színesítik. A bányászat továbbra sem hagyott alább: újonnan nyitották pl. a Mária- és a Márta-aknát (5. kép).⁹²

5. kép. Brennbergbánya, 20. század első fele (Soproni Levéltár képgyűjteménye)

A patakok vonatkozásában kiemelhető a Rák-patak már említett beboltozása, valamint az Ikva mederburkolatának javítása a mederrendezési terv szerint. A Fertő nyílt vízfelülete ekkor csökkenést mutatott az 1845-ös állapothoz képest: a nádas területe növekedett, de ugyanakkor beljebb is húzódott, korábbi területének part menti részét rét és szántó borította. Fontolgatták a tó lecsapolását a két világháború között, ám a tervzetből nem lett semmi: a tó sokkal értékesebb volt tájképi, turisztikai és szőlőtermesztési szempontból egyaránt, mint a száraz meder.⁹³

A tájhasználat sokkal mozaikosabb képet mutatott a korábbiakhoz képest. A szántóterület az 1845. évi területhez viszonyítva kicsit több: ez a növekedés a rét- és erdőterületek kárára történt. Ugyanakkor a szőlőterületek sok helyütt szántóterületek helyén létesültek,⁹⁴ de szőlőterület lett a Dudlesz-erdő déli része is. Ugyanakkor a szőlők között sávokban szántót is találunk. Balf környékének tájhasználat is sokkal

⁹² Becher: Brennbergbánya i.m. 1993, 26.

⁹³ Konkolyiné Gyuró Éva: Tájkaraktert formáló történelem – Történeti tájalakítás és jelenkori konfliktusok a Fertő-Hanság vidékén. In: Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyiregyháza–Pécs, 2003. Lásd továbbá Békési Sándor tanulmányát jelen számunkban (a szerk.).

⁹⁴ Pl. a Koronázó-dombtól északra, egészen a Dudleszig.

mozaikosabb lett: az egyöntetű szőlők, erdők és rétek közé kertek és szántók ékelődtek, keskeny parcellákban. Innen nyugatra rétek helyett egy nagyobb sávban, a volt lóversenyter körül szántókat találunk. Továbbhaladva a Soproni-hegység irányában a Harkai-fennsík, a Brand-major és a mai (felszámolás alatt álló) hulladéklerakó helyén a 19. században erdő, illetve közbeékelődve rét (nyilván irtásterület) volt.⁹⁵ 1926-ban viszont az erdőterület helyén szántót, illetve kevesebb szőlőt találunk.⁹⁶ A Soproni-hegységet figyelve azt tapasztaljuk, hogy a Fáber-rét kiterjedése a 19. századhoz képest növekedett és szántóként használták. A Lóverek ekkorra nagy kiterjedésű kertövezetté vált, kevés kisparcellás szőlővel.

Rozsondai és Sümeghy Bánfalvától északra elterülő dombháton szántóföldekről számolt be, a falutól délre rétet és erdőt, északnyugatra szőlőt és gyümölcsöst említett.⁹⁷ A fő termesztett gyümölcsök az alma, a körte, a szilva és a szelídgesztenye, valamint a szőlők között a barack, a cseresznye és a meggy. „A gyümölcsösök tájképi tekintetben megkapóak.”⁹⁸ A Bánfalvához tartozó szőlők nagy részét a bor alacsony ára miatt 1920 után kiirtották, helyén szántót létesítettek. 1932–33 után azonban megérte ezeket a területeket újra szőlővel beültetni. A rétterület az erdőirtásból adódóan megnövekedett, a kertek száma a beépített területtel együtt nőtt, illetve a szántók egy részét is a kertek javára alakították át.⁹⁹ A Sopron feletti szántóterületből beépítések voltak el jókora rész: az épülő „iparnegyed” mintegy 100 hektárt vett el.

Trianonnal Sopron városi erdeinek egy része Ausztriához került, a városnál maradt erdőkre új üzemtervet készítettek 1925-ben. A 19. század végén megkezdett és azóta is folytatott fenyvesítések „eredménnyel jártak”: az erdők 50%-a ekkor már fenyőerdő (ld. 2. táblázat). A város erdőterületét ebben az időszakban Csapody 8000 kat. holdra (kb. 4600 ha) becsli. A korábbi túlhasznált, de őshonos összetételű állományokat sokhelyütt felváltotta a tájidegen „soproni fenyves”. A fennmaradó, hegyvidéki erdőségeket zömmel tölgyek, cser és akác alkották, kisebb arányban gyertyán és bükk.¹⁰⁰

Szeghalmy tájleírásában „a Soproni-hegyvidék gesztenye erdőit, zúgó fenyveseit, haragos tölgyeseit” említette.¹⁰¹ A Muck-kilátót Sopron környéke legszebb kilátópontjának tartotta: innen csodálatos körpanoráma látszik, „közvetlenül alattunk, látjuk a katlanban fekvő Brennberget. [...] Sopronbánfalva románkori templomtornyát. Sopron házsorait és azon túl, a bécsi országút mentén húzódó Dudlesz-erdőt. Északkelet felé 12-15 kilométer légtávlatban feltűnik a Fertő hatalmas, a napsugárban öntött ezüsttükörként csillogó felülete.”¹⁰²

Sopron ma

Napjainkban a város sokkal kiterjedtebb, mint a század elején. Mai közigazgatási területe fokozatosan alakult ki: Bánfalvát 1950-ben, Balfot 1985-ben csatolták Sopronhoz.

⁹⁵ A II. katonai térkép alapján.

⁹⁶ Az 1926-os, reambulált katonai térkép alapján.

⁹⁷ Rozsondai-Sümeghy, 1937, 146.

⁹⁸ Uo., 151.

⁹⁹ Rozsondai – Sümeghy: Sopronbánfalva i.m., 1937, 66–67.

¹⁰⁰ Csapody: Sopron város (és volt urbéres községei) i.m., 14.

¹⁰¹ Szeghalmy: Dunántúli vármegyék i.m., 424.

¹⁰² Uo., 417.

Bánfalva azóta a város szerves részévé vált,¹⁰³ ugyanakkor Balf szerkezetileg továbbra is önálló maradt. A beépített területek növekedését már az is jól jellemzi, ha csak a statisztikai adatokat nézzük: Sopron művelés alól kivont területe 1935 és 2006 között megnégyszereződött (1. táblázat).

Napjainkra a város még nagyobb területet foglal el a tájban: alakja leginkább egy amőbáéhoz hasonlatos. A város finom kontúrja eltorzul: mára lakóházak állnak a Virág-völgyben, a Lőverek beépítése az intenzív lakásépítés miatt „besűrűsödött”, Bánfalva mellett, a Kutya-hegyen is építkeznek (régén szőlők álltak itt). Az 1958-as városfejlesztési programban Winkler Oszkár a szervezett beépítések mellett foglalt állást, ezzel valamelyest visszafogni remélték a szétszórt, látképet és tájat szétforgácsoló építkezési hajlamot.¹⁰⁴ Az 1960-as években kezdték a városban a lakótelepek építését, ami alapjában megváltoztatta a város látképét. Sopron ipari negyedei ekkor északi és déli irányban terjeszkedtek, határukon nincs tájképileg, esztétikailag elfogadható átmenet a beépített és a nem beépített terület között (6. kép).

6. kép. Sopron látképe ma, a Bécsei domb felől

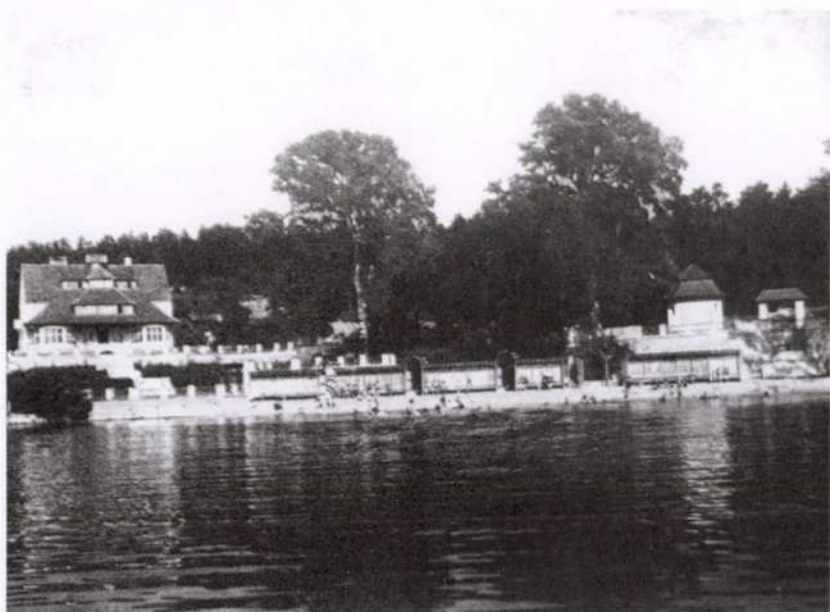
A falvakat számba véve, Balf viszonylag keveset nőtt az 1926-os felmérés óta: észak–déli irányban lehet fejlődést megfigyelni. A gyógyfürdő kastélya a falu nyugati részén, sétára alkalmas parkban áll. A község felé Kópháza „eresztett nyúlványt”: kevés választja el a két települést az összeéréstől. Brennbergbányát 1948 után államosí-

¹⁰³ Az összeolvadás a 20. század közepén nyomtatott várostérképeken kiválóan megfigyelhető.

¹⁰⁴ Winkler Oszkár: Sopron város fejlesztési programjáról. SSz. 11 (1957), 161–187.

tották, nem sokkal később, 1952-ben megszüntették a széntermelést.¹⁰⁵ Ma a bányászatra az 1968-ban megnyitott emlékmúzeum utal vissza,¹⁰⁶ széntermelés már nem folyik. A település kiterjedése nem sokat változott 1926 óta, nagyjából ugyanazon a területen kicsivel több ház áll, de a beépítés még mindig falusias. A terület intenzívebb beépítését – a falu összképének előnyére – az egykori aknák és bányajáratok akadályozzák: az alábányászott részekre veszélyes lenne házakat emelni.¹⁰⁷ Megemlítendő a számtalan meddőhányó is, amelyek ma már eltűnnek az avatatlan szemlélő elől, pedig a település mai főtere is a szénosztályozó meddője által elplánírozott térszínen jött létre.

Felszíni vizek vonatkozásában 1955 óta tervezték, hogy a Rák-patakon Brennbergbánya fölött, a Hidegvíz-völgyben völgyzárógáttal víztározót létesítenek. A tározó első üteme 1964-ben valósult meg,¹⁰⁸ Görbehalomtól északnyugatra, Brennbergi-tároló néven.¹⁰⁹ A két Tómalom környékén már a század eleje óta kiépített strand van,¹¹⁰ akár csak a Fertőnél (7. kép).¹¹¹

7. kép. Strand a Tómalomnál, 20. század eleje (Soproni Levéltár képgyűjteménye)

¹⁰⁵ Hiller István – Mastalírné Zádor Márta: 40 év kronológiája. In: Mollay Károly (szerk.): Sopron 1945–1985. Sopron, 1985. 148.

¹⁰⁶ Uo., 154.

¹⁰⁷ Winkler Gábor: Brennbergbánya örökségvédelmi hatástanulmánya. Kézirat, é. n.

¹⁰⁸ Boronkai: A soproni patakokról i.m. 188.

¹⁰⁹ Mai nevén Pisztrángos-tó.

¹¹⁰ A Tómalom érdekében a Soproni Városszépítő Egyesület munkálkodott eredményesen: 1920–21 között építették fel Schneider Ferenc építész tervei alapján a nagytómalmi víztelepet. Vö. Heimler Károly (szerk.): A Soproni Városszépítő Egyesület évkönyve 1869–1929. Sopron, 1929, 95–96.

¹¹¹ Hárs József: A soproni idegenforgalom története 1937-től 1945-ig. SSz. 21 (1967), 193–204.

Sopron tájhasználatában továbbra is az erdő dominál (ld. 2. táblázat). A szántó részaránya mára jelentősen visszaesett: 1962 óta mintegy harmadával csökkent a területe.¹¹² A visszaesés főleg a beépített terület intenzív növekedésének tudható be, ugyanakkor a Soprontól északra és délre eső szántók nagy részét felhagyták, rétté, legelővé alakították. A rét/legelő kategória valóban növekedést mutat, azonban sok rétet belterületbe vontak, így ez az emelkedés korántsem akkora mérvű, mint amilyen arányban a szántók helyén rétek keletkeztek. A szőlő aránya is visszaesést mutat, főleg a régi szőlők felhagyása, kertté alakítása, illetve belterületbe vonása és beépítése miatt. A Soproni-hegység lábánál fekvő szántó szinte teljes egészében rétté alakult, mellette a szőlő nagyobb területet foglal el. A város többi oldalán szőlőket, kerteket, szántókat vontak belterületbe: helyükön lakóterület és gazdasági terület van, jobbára megvalósult és több tervezett beépítéssel. Az Ikva mentén hajdanán rétek, legelők terültek el, ma azonban ide szorultak a szántók: rétet csak elvétve találunk. A Fertő mentén szinte megfordultak a művelési ágak: ahol korábban rét volt, ott most szántó és viszont. A balfi szőlők a Szárhalmi erdő irányába terjedtek: a Gomba-hany 80 éve még erdő volt.

A mai Arany-hegyi ipari park helyén néhány éve még szántók, szőlők és rétek majd bányagödörök terültek el. A várostól északkeletre ma hétvégi kertek fekszenek a Szárhalmi erdőig, mely már a Fertő-Hanság Nemzeti Park része. Korábban főleg kisparcellás szőlők, rétek és gyümölcsösök voltak errefelé. A várostól északra, a virágvölgyi szőlőket és kerteket felváltotta a beépítésre szánt területek pirosa. Feljebb a régi szántók vonala feljebb tolódott, sokszor rétet látunk helyette. A régi szőlők mellett újakat ültettek a volt szántóterületre. A Dudlesz-erdő területileg nem változott látványosan.¹¹³ Északnyugat felé a szántóterület visszaszorulásának lehetünk szemtanúi. Tulajdonképpen a város határa mintegy felfelé tolt a művelési ágak területeit: régen csak a patak mentén volt rét és legelő, ma ez a kategória hétvégi kertekkel bővülve, a beépített részek körül széles sávban terül el. A hajdani, szépen termő bánfalvi szőlőket először kertek szorították feljebb, a 2000-es szerkezeti tervben pedig a Kutya-helyi lakópark számára jelöltek ki itt beépítésre szánt területet.

A Sopron környéki erdők nagy része valamilyen formában védett: a Szárhalmi erdő a nemzeti park része, a hegyvidéki városi erdő tájvédelmi körzet. Az erdőgazdálkodási funkción kívül mindkettő rekreációs szerepkört is betölt. A városi erdő egységében kivételt képez a Szanatórium és a Lövőer szálló, valamint a volt faiskola területe, melyeket a város „egyéb különleges területként” hasznosít, így ezek a létesítmények a tájhasználatot is mozaikosabbá teszik. A túlevelű és a lombos fák aránya az utóbbi évtizedekben fele-fele volt: az 1985-ös üzemtervben 52 %-kal a lombos fák javára billen a mérleg (ld. 2. táblázat). Most már nem fenyesítenek olyan intenzíven: természetközeli erdőgazdálkodásra, elegyes állományokra törekednek. A tölgyek elegyaránya feltűnően nőtt a korábbihoz képest, ugyanakkor ez a változás a lombdőrök elegyfáinak hátrányára történt. Az erdők 1948 után az állam tulajdonába kerültek, kivéve a Béka-tótól a Printz-pihenőig terjedő területet, mely felett a Tanulmányi Erdőgazdaság gyakorolt felügyeletet. Itt hozták létre 1970-ben az ország egyik

¹¹² A községi adatok alapján.

¹¹³ Dudlesz-erdő történetéről részletesen ld. Frank Norbert: Adatok a soproni Dudlesz-erdő történetének ismeretéhez. SSz. 55 (2001), 149–161.

első parkerdejét. A hegyvidéki erdőkben a lombos társulások közül az őshonos fafa-
jokból álló, ám átalakított gyertyános-tölgyesek, mészkerülő tölgyesek elterjedtek, il-
letve a túlevelűek közül a lucfenyő alkotja a mára Sopron jelképévé vált állományo-
kat. A Várhelyen szép jegenyefenyves húzódik, a Dalos-hegyen és a Tacsai-árokban vö-
rösfenyves áll. Erdeifenyőt az Ultrán, a Kő-halmon és a Ferenc-forrásnál találunk.¹¹⁴

A Fertő-menti erdőt egyrészt melegkedvelő, szárazságtűrő molyhos tölgyesek és
cserek „karsztbokorerdővé törpülő állományai” alkotják, másrészt kevés gyertyános-
tölgyes, melyek megritkultak, helyükön sokszor cseresek, erdei- és feketefenyvesek
állnak.¹¹⁵ A fenyvesek környékbeli szaporodásában már Csapody István is a tájjelleg
elvesztésének veszélyét látta.¹¹⁶ A Fertő-menti, Balf melletti erdőt a gyertyános-
kocsánytalan tölgyesek, valamint csertölgy jellemzik, illetve a síkságon kocsányos töl-
gyesek, mezei szillel, és magas kőrissel társulva. A löszdombokon molyhos töl-
gyeseket láthatunk.¹¹⁷

Összefoglalás

A „soproni táj” mint önálló, kataszteri kistáj, amelyet azonos tájjellemzők határozná-
nak meg, a szakirodalomban nem létezik. Azonban nagyon is valós, élő és lélegző egy-
ség kultúrtörténeti szempontból: a soproni táj a Soproni-medence és környékének
szerves egésze, melyet 2000 évnél is régebbi emberi tevékenység forrasztott eggyé az
itt lakók és az idelátogatók számára. A három kistáj keveredéséből, találkozási pontjá-
ból az emberi létfeltételek optimális elegye alakult itt ki.

Az ellentétek összhangjából sajátos tájképi harmónia alakult ki: a mediterrán
jellegű, Fertő-menti Balftól a Fertő-melléki dombság lombos erdein, a medencében
fekvő, szerves egészét alkotó Sopronon át a hegyvidék karakteres vonulatáig és a kis,
erdő szegélyezte falvakig. A táj karakterét alapvetően az erdő, a szőlő és a város, a fal-
vak elegye határozza meg. Azonban az utóbbi időszakban a város robbanásszerű
fejlődése sok jellegzetes tájelem (pl. szőlők, kertek, löverek) elvesztéséhez, visszaszo-
rulásához vezetett, ezáltal a jellegzetes soproni táj veszélybe került.

Mindeme folyamatoknak racionális okai vannak. Az ember megváltozott: koráb-
ban a kertek, szőlők a környék gazdasági alapjait biztosították. A soproni bor hosszú
időn keresztül a város lakosságának egyik fő megélhetési forrása volt. Mára a
szőlőművelés és borkészítés csak „hagyomány”, amelyet szerencsére életben tartanak,
de gazdasági részesedése sokkal kisebb, mint például az 1700-as években. Sopron és
környéke főleg az idegenforgalomból, a szolgáltató szektorból és kisebb mértékben az
iparból él: ennek a váltásnak köszönhető a soproni táj átalakulása. A város és a táj kö-
zötti harmonikus kapcsolat felbomlófélben van. Új egyensúlyi állapot kialakításához
elengedhetetlen a hely szellemét őrző részletek, jellegzetességek megmentése.

¹¹⁴ Juhász Miklós (szerk.): Barangolások a soproni erdőkben. Bp., 1983, 41–42.

¹¹⁵ Uo. 64–66.

¹¹⁶ Csapody István: Sopron város (és volt úrbéres községei) i.m.

¹¹⁷ Uo., 84.

A koalíciószervezés nehézségei

Az előző részben bemutatott, a 18. század utolsó harmadától mind súlyosabb árvíz-helyzet kezelésére az érintett vármegyék 1822-ben szánták el magukat. Sopron és Moson megye képviselői, Nagy István, továbbá Boboth Károly, Moson vármegye földmérője és Kanyó Mihály, a magyaróvári uradalom földmérője 1822. szeptember 23-án terepszemlét tartott a Hanságban, hogy meghatározzák a lecsapolási munkálatok menetrendjét. Első lépésként abban állapodtak meg, hogy a földmérők kiszintezik a kérdéses területet, amely munka soproni részről ekkor már el is kezdődött.² A terepbejárás során, az elvégzett szintezések után kétségteljesen igazolást nyert, hogy mind a fertőzugi, mind pedig a szentjános–bősárkányi hatáiban felfakadó vizek a megnövekedett Fertőből származnak. Ez egyben azt is bizonyította, hogy keleti irányban van némi lejtése a területnek, a lecsapolás tehát lehetséges.³ Az értékes, de akkor már jó ideje víz alatt álló földek kiszárításától a szénatermelés felfutását remélték. Egy nagy-szabású, a Rábca alsóbb folyására is kiható vízrendezést a földmérők a Győr megyei részeket amúgy is sújtó károk és a várható költségek miatt nem javasoltak, ellenben egy olyan csatorna megásására tettek javaslatot, amely Szentjános alatt, az ún. alsó erdőtől indul, majd a lébényi hanyt átszelve Mecsernek tart, ahol a mecseri és ötvenéni határ találkozásánál a Mosoni-Dunába torkollik. Úgy találták, mivel a Mosoni-Duna legmagasabb vízálláskor is több mint három méterrel (10 láb) alacsonyabban fekszik a Fertőnél (de alacsony vízálláskor a különbség meghaladta a 6 métert – 21 lábat), a lefolyást semmi sem gátolná. Számításaik szerint a Duna esetleges visszaduzzasztó hatása csak a lébényi hanyig érvényesülne, így nagy árvizektől egyáltalán nem kellene tartani.⁴

Sopron, Moson és Győr vármegyék földmérői között az első hármas találkozóra – pár hét csúszással – 1823. június 8-án került sor Bősárkányban, a három megye középpontján.⁵ Ekkor még úgy látszott, hogy mindhárom fél kellő bizalommal viseltetik egymás iránt, s képesek lesznek a hosszú távú együttműködésre. Még a mélyebben fekvő, ezért elvben nagyobb kockázatot viselő Győr vármegye sem támasztott akadályt a kezdeményezés ellen, sőt úgy nyilatkoztak, hogy a Rábca-szabályozás, „ha az kárunk nélkül meg eshetik, nekünk is szívünkön fekvő”, abban herceg Esterházy Miklós

¹ A tanulmány I. része a Soproni Szemle 62 (2008), 378–390. oldalain olvasható (A szerk.).

² Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege, Moson Megye Levéltára (=MmL) IVB 916/3. Moson vármegye vízszabályozási és gátépítési iratai, Hanság és Rábca szabályozás (=Moson vm. HR sz. ir.) 282/1823 Moson vármegye levele Sopron vármegyének (1823.04.07.), ill. uo. 651/1823 (1823.05.09.)

³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1393/1823 (1823.10.20.)

⁴ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1393/1823 (1823.10.20.)

⁵ Bősárkány mint mindhárom megyeszékhelytől körülbelül egyforma távolságra eső tárgyalási helyszín először 1804-ben bukkan fel. Vö. Schott József Moson vármegye levéltárnokának kronológiája, MmL IVA 510/15. Schott József megyei lajstromozó iratai 1833–1853 jelzet nélkül.

vezetése alatt örömet részt vesznek.⁶ Herceg Esterházy felkérését Moson vármegye is pártolta. A herceg a megkeresésre kedvezően reagált, Bécsben keltezett levelében azt írta, hogy a földmérők amint végeznek a szintezéssel és megismerheti a terveket, utána „...a' Tekintetes Nemes Karok' 's Rendek kívánságának e' tárgyban is szívesen, és minden kiszéggel meg felelni fogok.”⁷ Esterházy felkérése ügyében a megyék között tehát konszenzus volt.⁸

Ezt követően legközelebb 1824. április 26-án találkoztak a lecsapolással kapcsolatos kérdések egyeztetésére a három vármegye és az érintett uradalmak képviselői, megint csak Bősárkányban, amely találkozóra valamennyien népes küldöttséggel érkeztek.⁹ Közelebről két, egymással szorosan összefüggő kérdésben szerettek volna megállapodásra jutni, a Rábca szabályozásában és a Fertő környéki vizek lecsapolásában. Többnapos terepbejárásokat szerveztek, a Rábca medrét Bősárkánytól egészen a Rábával közös dunai torkolatáig megvizsgálták. A javasolt átmetszésekéről, a lejtésről a három megye földmérői *közösen* vázlatokat készítettek. Megtekintették a Fertő vizeit a Hanság északi szélén, a Pomogytól egészen a Dunáig vezető csatorna tervezett nyomvonalát, majd április 30-án a hercegi kastélyban folytatták a tanácskozást. Győr vármegye küldöttei csak tanácskozási joggal vettek részt az ülésen, ezért nem született érdemi döntés a Rábca szabályozásáról, mindazonáltal már azt is eredménynek tartották a jelenlévők, hogy hg. Esterházy Miklós számára végre egy konkrét tervvel szolgálhatnak.¹⁰

Valamennyi érintett fél előtt ismert volt, hogy a Dunának áradáskor a Fertő szintje fölé magasodó és a Rábcat visszaduzzasztó vize az áradások legfőbb oka, miként az is, hogy az áradások problémáját egyedül a Rába teljes vízrendszerének szabályozásával lehetne orvosolni. A korlátozott politikai és anyagi cselekvőképesség miatt a lehetséges megoldást azonban szűkebb körben, a Fertő-Hanság, Rábca, (Mosoni-)Duna vizeire kiterjedően keresték, s Vas vármegyével ez ügyben nem folytattak érdemi tárgyalásokat. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Győr–Sopron–Vas megyék folyamatosan megpróbálták bevonni Mosont a Rába szabályozásába, de amíg Moson vármegye az őt közvetlenül sem káraiban, sem hasznaiban nem érintő megkeresésekből kivonta magát, ő maga ugyanúgy felkérte a vasiakat a Hanság lecsapolásában történő részvételre.¹¹

A három vármegye képviselőiből álló terepbejárás után a résztvevő felek által aláírt jegyzőkönyv (1824. május 1.) szerint megállapítást nyert, hogy

⁶ MmL Moson vm. HR sz. ir. 814–816/1823

⁷ MmL Moson vm. HR sz. ir. 817/1823 (Bécs, 1823.05.24.), a felkérő levelet lásd uo. 651/1823 (1823.05.09.)

⁸ Moson megye 1823. május 9-én kelt levelében tudatta szomszédjával, hogy ők már felkérték a herceget, egyben kérték, hogy Sopron vármegye közgyűlése tegyen hasonlóképpen, ami természetesen nem ütközött akadályba: „a' Köz dolgok elől mozdéltásában mutatott fáradhatatlan iparkodása esméretes lévén, ezen Vgye által is meg kértettnei rendeltetett”. Győr Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára (=SL) IVA 1.a Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (=Sopron vm. kgy. jlv.) 1428/1823 (1823.06.24.)

⁹ Sopron és Győr vármegyék 12–12, Moson 10 fővel vett részt a tanácskozáson. MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (kelt Eszterháza, 1824.05.01.)

¹⁰ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (Eszterháza, 1824.05.01.)

¹¹ Moson vármegye közgyűlésének levele: MmL Moson vm. HR sz. ir. ad 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.30.) Vas megye elutasította a megkeresést: MmL Moson vm. HR sz. ir. ad 461/1828 (Szombathely, 1827.12.10.)

„a' Ráptza vizinek a' Dunában a' Rába vizivel egyesülve való bé folyásával látván az helyszínén a' Ráptza viznek a' Rába által /:melly a' Dunában való bé folyásnál egyenesen a' Ráptza Vizinek eleibe fordul 's az által a' Ráptza vizét a' Dunával együtt vissza tollya:/ a' ki folyásban áradás idejekor való gátoltatását, ugyan azért szükségesnek tartatik, hogy a' Rábtzának a' Dunában való bé folyása a' Rábával egyesültt bé folyásbul más helyre vezetessék, és így annak egyenessebb, és szabadabb lefolás szerzettessék, ohajtáná ugyan a' Kiküldöttség, hogy a' viznek nagyobb esete okáért a' Rábának bé folyása alább [Győr alá] vitetődhetvén, a' Ráptzának ezen mostani bé folyása meg maradhatna”.¹² (Kiemelés tőlem – HGK.)

Nem láttak ugyanakkor esélyt egy nagyszabású Rába-szabályozásra („Századoktul fogva ezen Ns. Megyéknek sikertelen Kivánsága”), ezért a Rábcát Pinnyéd és Abda között javasolták a Mosoni-Dunába vezetni, ahol pedig indokoltnak látszott, ott kétoldalt a medertől 15 ölnyire töltést építeni.¹³ Jóllehet utóbbi elgondolást az Esterházy uradalom ellenezte, „a' nevezett Ráptza vize Regulatiojának szükségét a' vegyes Kiküldöttség bőven által látván”, a vármegyék képviselői az egyes felekre háruló feladatokról és az ezekhez rendelt költségekről egyeztethettek. A vállalások mértékének háttérében alapmotívumként a várható hasznok álltak, így – lévén, hogy minden fél saját vármegyéje utasításait tartotta szem előtt –, ebben a fordulóban nem sikerült megállapodásra jutni.

A soproni küldöttség azzal az ajánlattal élt, hogy bár a Rábca az ő területét alig érinti, a víz majdani gyorsabb áramlásának köszönhetően az ő adózói is sokat nyernek az ügyön, így – valamint a „jó szomszédság tekintetébül” – a bősárányi határban az átmetszési munkák harmadát vállalja. Ezt ugyanakkor a közgyűlésnek még jóvá kell hagynia. A mosoniak csak abban az esetben voltak hajlandók a megegyezésre és hozzájárulni a költségek harmadához, ha Sopron megye részvételét nem korlátozza a szigorúan vett folyamszabályozási munkákra, hanem harmadrészen a folyó kitisztításából és a gátépítésből is kiveszi a részét. Győr vármegye szintén a folyó teljes körű szabályozása mellett volt, a költségekhez mindazonáltal ekkor még csak ötödrészen kívánt hozzájárulni, „minthogy [...] a' Rábtza Regulátiojából eredhető haszon a' két Vármegyék Helységeinek hasznával öszve hasonlítható sem volna”.¹⁴

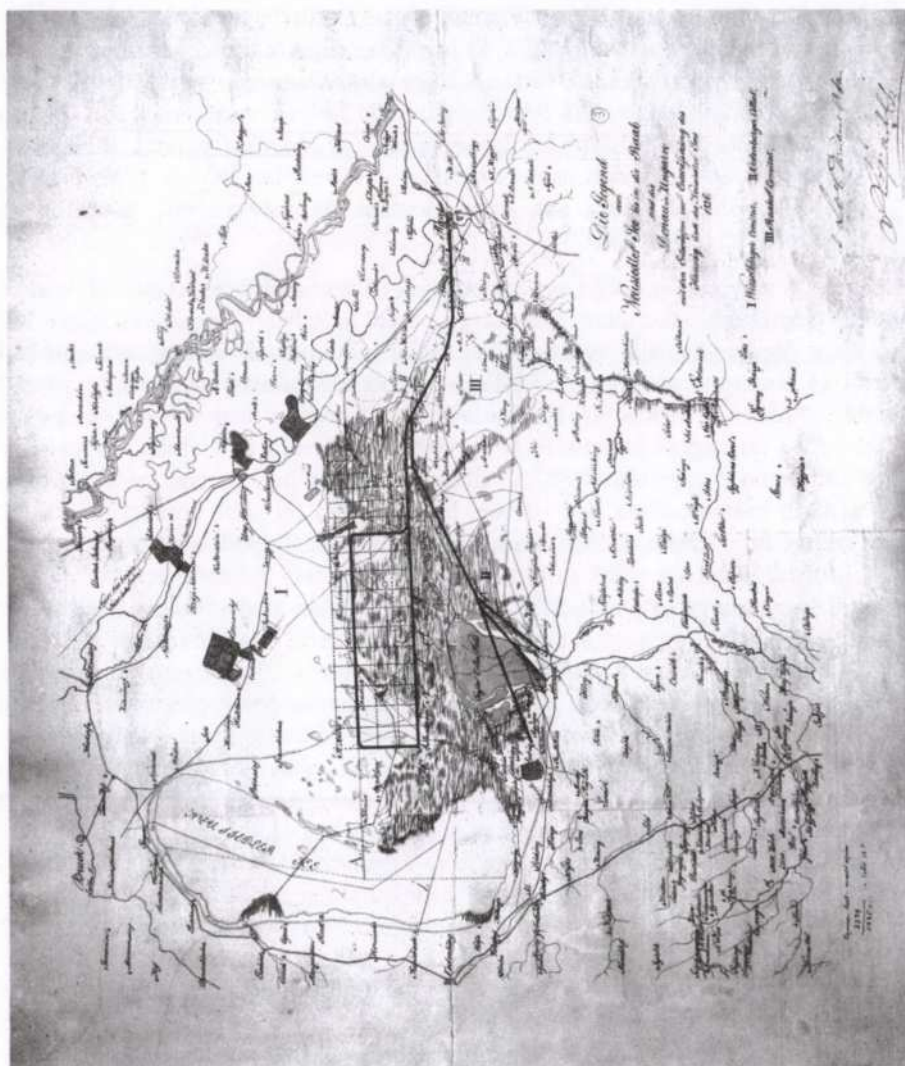
A Fertő-menti vizeket levezető, a Hanság északi szélén megépítendő, majd a Mecser alatt a Mosoni-Dunába torkolló csatorna ügyében sem történt előrelépés, bár „annak szükségét mind az három Ns. Megyék Kiküldöttjei által látták”. A győriek újlággal azzal érveltek, hogy annak megépítéséből nekik nincs hasznuk, de ezzel a véleménnyel nemcsak a mosoni és soproni résztvevők, hanem maga a Győr megyei földmérő sem értett egyet, ti. azáltal, hogy a Rábcába kevesebb víz jut, azzal a folyó egész alsó szakasza tehermentesül.¹⁵

¹² MmL IVA 502.a. Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (=Moson vm. kgy. jkv.) 70 988/1824 (1824.06.21.)

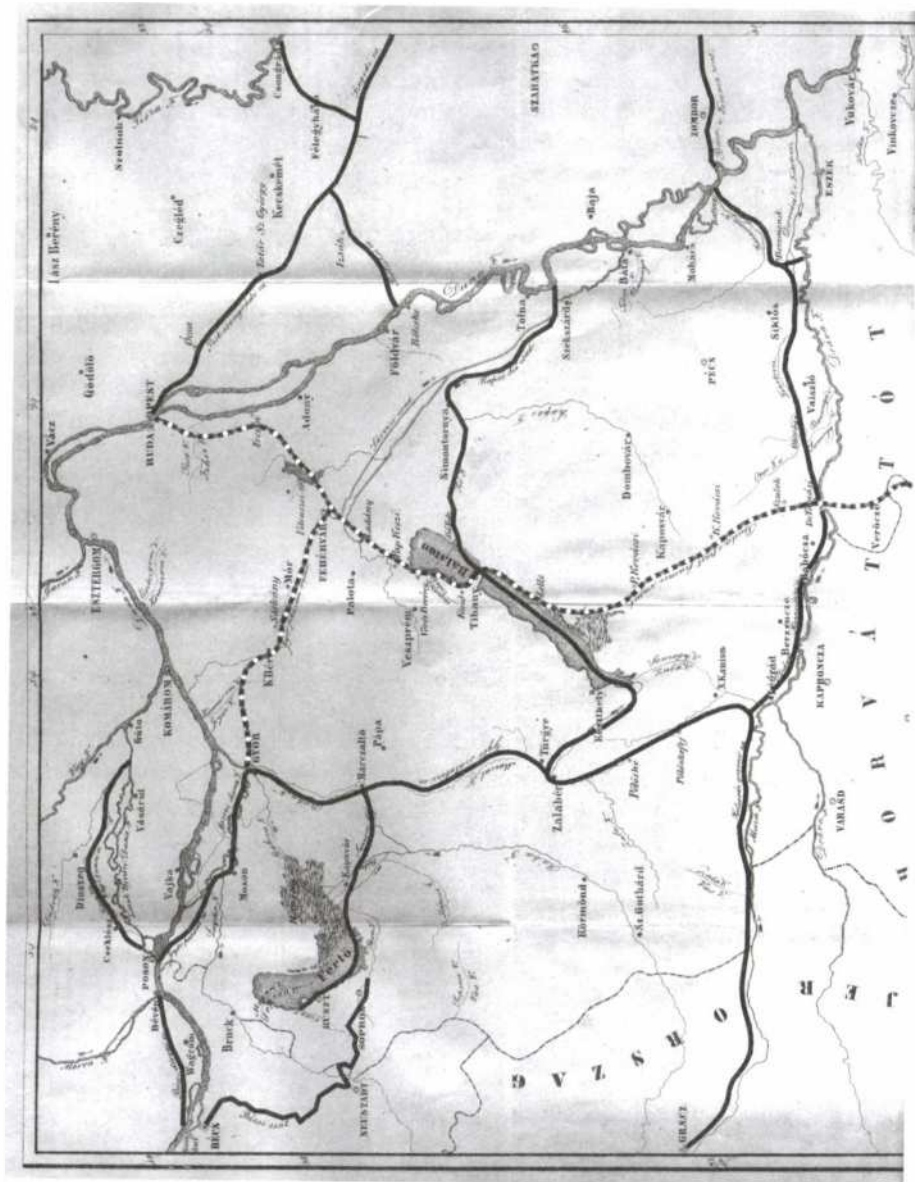
¹³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (Esterháza, 1824.05.01.) E terv általunk ismert első említését lásd SL Sopron vm. kgy. jkv. 5/1823 (1823.01.20.)

¹⁴ MmL Moson vm. kgy. jkv. 988/1824 (1824.06.21.)

¹⁵ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (kelt Esterháza, 1824.05.01.)

1. térkép. Feketével kiemelt csatornák: Wittmann Antal tervezete a Hanság lecsapolására, 1826. Az alaptérkép forrása: Soproni Múzeum Térképtára, SoM-Tkt 2.

2. térkép. Beszedes József Magyarországot behálózó csatormahálózatának Dunántúlra vonatkozó részlete.
 Forrás: Beszedes 1843. 166. oldalt követő térképmelléklet.

Az eddigi, kellő politikai akarattal végeredményben közös nevezőre hozható álláspontok mellett a háttérben további érdekek, szempontok is meghúzódtak, amelyek már ekkor előrevetítették a megegyezés majdani kudarcát. Moson és Sopron vármegyék csak úgy voltak hajlandók részt venni az egész vállalkozásban, ha a szabályozás nem korlátozódik a Rábcára, hanem az ottani munkálatok végeztével belevágnak egy, a Fertő mocsarainak levezetését célzó csatorna megépítésébe is.¹⁶ Ezzel szemben Győr vármegye csak abban az esetben volt hajlandó a lecsapolást támogatni, ha az csak a Hanságot érinti, a Fertőt viszont nem, és azt is kilátásba helyezte, hogy ha a csatornán a Fertőből származó árvíz fenyegetné, akkor azt zsilippel lezárja.¹⁷ A még meg sem kezdődött vállalkozás kapcsán felmerülő véleménykülönbségek magukat a résztvevőket is feszélyezték, mert úgy érezték, ezzel eljátsszák a fővédnök, hg. Esterházy Miklós bizalmát.¹⁸

Wittmann Antal, a magyaróvári uradalom főjószaágkormányozóját maga herceg Esterházy kérte fel egy tervezet kidolgozására. Wittmann üzleti útja miatt nem tudott résztvenni a terepbejárással egybekötött tanácskozáson, de néhány nappal később az elvezető csatorna addigi tervezetéhez képest egy alternatív javaslattal állt elő, melyet a tanácskozás résztvevői is megkaptak.¹⁹ Tervezete – a levéltári források tanúsága szerint – visszhang nélkül maradt, ezért nem csodálható, hogy a következő, 1825-ös évben a mind türelmetlenebb magyaróvári uradalom részéről kapott újabb impulzust a tervezés. A gyakorlatias Wittmann szeretett volna élni a meglepően száraz idő kínálta lehetőséggel,²⁰ s azonnal megkezdeni a vállalkozást. Szerette volna, ha nem kényszerülnek arra, hogy akár a többiek ellenében is, a magyaróvári uradalom magánberuházásaként, egyedül saját javukat szem előtt tartva vágnak bele a csatornázásba.

Az ellaposodó előkészületeket, a terméketlen kivárást felkavarva, Wittmann 1825. július 4-én ismertette tervezetét Moson vármegye közgyűlése előtt. Előadása fellelkesítette a Moson megyei rendeket, elgondolásait logikusnak és jól kidolgozottak találták. Moson vármegye már csak azért is nagy tetszéssel fogadta Wittmann tervezetét, mert „Károly Eő Cs. s Kir. Herczagsége kész légyen részérül ezen motsároknak le tsapolására áldozatokat tenni, ha Eszterházy Miklos Eő Herczagsége és Eő Excellentiája öregbik gróf Zichy Károly Status és Conferentionelis Minister Úr [...] ezen czélnak el érésében véle egyet fognak érteni”. Azaz a főhercegi uradalom ekkor még a másik két érdekelt latifundium, a Sopron megyei Esterházy és a Moson megyei

¹⁶ MmL Moson vm. kgy. jkv. 988/1824 (1824.06.21.)

¹⁷ MmL Moson vm. kgy. jkv. 596/1824 (1824.03.31.) Győr Vármegye közönsége 1824. június 16-i közgyűlésén ezenkívül felszólította Moson Vármegyét, „hogy jövendőben az ő hire 's tudta nélkül a' vizeket ne regulázza”. Vö. MmL Moson vm. kgy. jkv. 1838/1824 (1824.11.17.) Wittmann alaptalannak vélte a győriek félelmét a lecsapolással érkező vizektől, mert csatornázás csak fokozatosan történne, a fentebbi vizeknek pedig többé nem lenne utánpótlása, mialatt az alsóbb részekben már teljes mértékben kihasználhatnák a területgyarapodással és a kiszáritással járó előnyöket. Vö. Wittmann-Dengláz, Anton Ritter von: Landwirthschaftliche Hefte VI. Sorge für hinlängliches Futter. Wien, 1833. (2. kiadás) 101. (A továbbiakban Wittmann 1833.)

¹⁸ Vö. MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (Magyaróvár, 1824.06.21.)

¹⁹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 988/1824 (kelt Eszterháza, 1824.05.01.) Lásd Wágner Mihály, Király György és Boboth Károly terveit a Rábca kanyarulatainak átvágásáról, melyek 1823-ban készültek el. Vö. minderről Szekendi Ferenc: A Hanság és a Fertő lecsapolási kísérleteinek története. Magyaróvár, 1938. 23–24. (A továbbiakban Szekendi 1938.)

²⁰ Wittmann 1833, 73.

Zichy uradalom részvételétől tette függővé támogatását.²¹ Moson vármegye közgyűlése csupán azt kötötte ki, hogy a munkálatok nem eredményezhetik „az adozok” megrövidítését, illetve a Győr vármegyei határok elöntését.²²

A források alapján több, egymástól a változó körülményekhez mérten különböző tervezet rekonstruálható. A maximum-verzió azzal számolt, hogy mind a politikai akarat, mind az anyagiak, mind pedig az érintett községek és uradalmak hozzájárulása rendelkezésre áll a vállalkozáshoz. A kompromisszumos megoldást ehhez képest az jelentette volna, ha a lecsapolás szűkebb hatókörben, vízügyi szempontból nem a legoptimálisabb megoldást alkalmazva, de a lehető legkevesebb tulajdonosi érdeket sértve indul meg (az első térképmellékleten jelzett csatornák nyomvonala e kompromisszumokat tükrözi).²³ A minimálverzió szerint – amely végül is realitás lett – nincs mód semmilyen megegyezésre, a magyaróvári uradalom a saját területén magánberuházásként vág bele a lecsapolásba.

Wittmann Antal tervezete

Wittmann helyzetértékelése szerint a Hanság mintegy 10 négyzetmérföldnyi mocsarát

„a Fertő tava felé igyekző Ikva s kölömente [Kelemente] patakok s Rápcza és a Kapuvári Rába vizei, ugy a partyait némellykor által hágo Rába folyója okozzák, de ezen bajt főképpen az öregbetti, hogy ezen őszve gyült vizekk a keskeny tekervényes és sok helyeken nádal és egyéb vízi növényekkel el lepet Rápczán szabad le folyások nintsen, és a mellyek le folynak, azokat a sebbessebben folyó más vizek folyamatokban tartóztattyák, végtére pedig hogy az Ikva és Rábcza vizeinek le szálléttásokra a Kapuvári Rábán által a Király Tóig ásatott tsatornán a gátolt le folyás miatt a vizeknek visza nyomodására út készítettvén ezen gyakran a Király Tóból is visza térnek és minekutánna a Pomogyi; Vallai; Tétényi, és Pusztá Somorjai Vidékeket el öntötték; a Szent Jánosi határban is el terülvén, a király tó felé visza nyomodnak; mellyből ezt kellek következtetni, hogy előbb vagy utobb Mosóny és Sopróny vármegyéknek lapanyossabban fekvő részeinek hasonló motsároká kellek vállalniok.”²⁴

A lehetséges megoldásokat mérlegelve elsőként a terepviszonyokat, a víz természetes esésének mértékét vizsgálta meg. A színtezést nehezítette, hogy a kiszíntezendő részek alig voltak megközelíthetők. Wittmann álláspontja az volt, hogy ha az esés nem kellő mértékű és irányú, úgy a víz szintjét kell megemelni, hogy a kívánt irányba történhessen a lecsapolás.²⁵ A csekély esésből eredő nehézségeket Wittmann azáltal vélte kivédhetőnek, ha a Fertő szintjét a beleömlő patakok segítségével

²¹ Vö. Moson vármegye levele gr. Zichy Károlyhoz. MmL Moson vm. HR sz. ir. ad 1680/1826 (1826.11.30.)

²² MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

²³ Ez, mint majd látni fogjuk, a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Hanság déli szélére tervezett csatornát bentebb, a mocsár központjában vezetették volna, ill. a Rábca medrét teszik alkalmassá a csatornafunkciók ellátására.

²⁴ MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

²⁵ Wittmann 1833, 54–55.

megemelik, hogy a csatornába zúduló víz kellő lendületet vehessen.²⁶ Ugyanebből a megfontolásból azt is kívánatosnak tartotta volna, hogy a Rábca és a Rába ne közvetlenül torkoljon a Mosoni-Dunába Győr előtt, hanem a város alatt vezessék őket tovább, akár egészen Gönyűig.²⁷

Mint láttuk, a korábbi nagy árvizeket nemcsak az adott év kedvezőtlen időjárási viszonyai okozták, hanem az a hidrológiai-geomorfológiai sajátosság is, hogy ha a Fertő-Hanság medencéje egyszer megtelt, a felesleges víz a Rábca kanyargós, szűk, vízínövényekkel teli medre miatt csak igen lassan tudott eltávozni. A Fertő és a Hanság között ugyanakkor volt egy lényeges különbség is. Míg előbbinél nem kellett tartani a feltöltődéstől, mert csak jelentéktelen patakok ömlenek bele, a Hanságba a dél felől érkező patakok és folyók (Ikva, Répce, Kelemence, Kapuvári Rába) rengeteg hordalékot szállítottak, elzárva így a Fertő természetes lefolyási útját, tovább súlyosbítva a lefolyási, ill. árvízi problémákat. Az Ikva és Répce hordaléka a pomogyi töltés mentén rakódott le, így a víz nem kifele folyt a tóból, hanem visszaáramlott a tóba, egészen addig, amíg nem érte el azt a magasságot, hogy már átcsordult az 1780-ban elkészült pomogyi töltésen. Ha ez bekövetkezett, a Fertő vize több kilométer szélességben zúdult át a Hanságba. Amennyiben a Hanságban is magasan állt a víz, úgy az egész terület – Wittmann kifejezésével – egy óriási „folyómederre” változott. A Rábca kedvezőtlen mederadottságai és csekély esése miatt ennek az irdatlan vízmennyiségnek a levezetése csak lépésenként történhetett.²⁸

Wittmann tervezetének lényegét az képezte, hogy két nagy csatornát kell építeni, melyek közül az egyik a Fertő és az abba ömlő patakok vizének elvezetésére szolgálna, és Sopron megye területén húzódik, míg a másik Moson megye területén halad, és a Fertő és a Hanság lecsapolása lenne a feladata (lásd az 1. térképen vastag fekete vonallal jelölt 1/alsó, illetve 2/felső csatornákat).²⁹ A felmerülő költségek megosztására azaz a javaslatlalt élte, hogy míg a mocsárlecsapolás (egészen Bősárkányig) valójában magánbirtokok rendezése, ezért annak költségeit az illető uradalmaknak kell viselnie, addig a Rábca – azaz egy folyó – szabályozása már közfeladat, amelynek költségei Győr megyére hárulnak. Wittmann azt tartotta volna méltányosnak, ha az Esterházy és a magyaróvári uradalom a Rábca és a Fertő-csatorna összefolyásáig saját költségen szabályozza a Rábcat, ahonnan a lébényi határ széléig Moson és Sopron vármegye közösen, majd innentől Győr vármegye finanszírozza a munkálatokat.³⁰ Wittmann terveiből a csatornarendszer megépítésének három nagyobb munkálata tűnik elő.

1a) Valamennyi, a Hanságba délről beömlő folyót kelet felé kell kormányozni. A Répce, Ikva és Kapuvári-Rába számára megfelelő szélességű, amolyan félig folyómeder, félig csatorna medret kell ásni, hogy képes legyen mindhárom vizét felvenni (déli gyűjtőcsatorna – ennek lehetséges nyomvonalát adja a Veszkénty felett induló, lágyan ívelt, Győr alatt a nagy-Dunába torkolló, szürke vonallal jelölt csatorna, amely Rábapa-

²⁶ Wittmann 1833, 91–92.

²⁷ Wittmann 1833, 56–57, ill. 100.

²⁸ Wittmann 1833, 92–94.

²⁹ SL Sopron vm. kgy. jkv. 286/1826 (1826.01.23.)

³⁰ Wittmann 1833, 100.

tonától egyben a Rába új medrét képezte volna).³¹ Amennyiben nincs mód a déli gyűjtőcsatorna megépítésére, úgy arra kell törekedni, hogy e délről, közvetlenül a főcsatornába érkező vizeket hegyesszögben kössék be, ezáltal elkerülhető annak eliszapolódása (ez látható az 1. térképen).³²

1b) A három folyó számára és a belső mocsarak vizeinek leszállítására kialakítandó főcsatorna (Haupt-Canale) medrének szélességét Wittmann 60 ölnyre tervezte, mert csak így látta biztosítottak, hogy az valamennyi vizet képes lesz felvenni. Mindezt azonban nem úgy gondolta, hogy medret teljes szélességében ki is ássák: a valódi csatornát mindössze két párhuzamosan futó, 3 öl széles meder alkotta volna, a köztes 54 öl szélességnyi rész pedig szárazabb időkben kaszáló, ami csak a nedvesebbekben funkcionált volna mederként. A két oldalcsatorna (zwei Seitencanäle)³³ tehát a 60 ölnyi³⁴ térség szélén húzódott volna, kívülről gátakkal lerekesztve. A meder kialakítása ebben az esetben olcsón megoldható, mert a csatorna ásásakor kihányt föld követlenül a két külső szélén futó töltést erősítené.³⁵ A vállalkozást a jövedelmek mértékében mindig bővítették, a gátakat magasították volna, egészen addig, amíg a Hanság teljes kiszáraitását el nem érik.³⁶

E munkálatokat a Rábca-csatorna megépítésével, az Esterházy uradalom felől indulva javasolta megvalósítani, az Esterházyak költségén. A Rábca-csatorna, amelynek felső szakaszát az Ikva, Répce és a Kapuvári-Rába vizét szállító Ikva-csatorna adta, ezen a néven körülbelül a Veszényi-Mosonszentjános vonaltól indult volna, ahol tervei szerint az előbbi folyók vizét egybegyűjtő déli gyűjtőcsatorna (Ikva-csatorna) hegyesszögben torkoll. Wittmann úgy számolt, hogy már ez a művelet jelentősen csökkentené a Fertő vizét. A főcsatorna felső szakaszát, amely Esterházy csatorna néven is ismeretes, a Király tó felett újra ki kell ásni, de ez már csak a földalatti vizeket összegyűjtő szívócsatornaként működne, melybe mosoni oldalról néhány kisebb csatornát is be lehetne kötni.³⁷

2) Wittmann a Hanság északi szélén, Pomogytól indulva egy, a magyaróvári uradalom területén haladó és általa finanszírozott 4 öl szélességű ún. Fertő-csatorna (See-Canal) kiásását is tervbe vette, melynek feladata a Fertőből kiömlő vizek összegyűjtése és elvezetése lett volna. Arra az esetre, ha a mocsaras talaj miatt ennek medrét nem tudták volna megásni, egy keményebb talajon húzódó alternatív verziót is tervezett. Ez utóbbi övcsatornaként Pomogynál rögtön északi irányba indult volna, majd az északi oldalon a Zicksee magasságában keletnek fordulva, Tétény, Tarcsa és Pusztasomorja szélén halad tovább egészen Császárrétig, ahol délnek fordulva, az ún. szentjánosi erdőig, majd innen mintegy az eredeti, Pomogytól induló meder meghosszabbításaként húzódik nyugatnak, hogy Réti alatt egyesüljön a hansági csatorná-

³¹ Wittmann 1833, 95–96.

³² Wittmann 1833, 56.

³³ Wittmann 1833, 54–55.

³⁴ Szekendi könyökben megadva a csatorna szélességét kétszer 3 könyök széles mederrel és 24 könyök köztes résszel számol. Szekendi 1938, 24.

³⁵ Wittmann 1833, 96.

³⁶ Wittmann 1833, 96. vö. még MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

³⁷ Wittmann 1833, 95–96.

val. Wittmann azt is tervezte, hogy idővel a Hanság északi részét egészen a határos településekig felparcellázzák, ahol a parcellák mellett futó árkok szintén a terület mihamarabbi kiszáritását segítették volna (az 1. térképen lásd a felső, sakktáblahatású részt, illetve az azt oldalról és felülről körbefogó csatornát).³⁸ A lecsapolástól azt várták, hogy a Fertő vize visszahúzódik, a Magyaróvár felé eső vidéken a pangó vizek eltűnnek, „a töltések által a posványoknak eledele el záratatván, [...] az áradásoknak meg szűnnése is reménylhetetik”.³⁹

Az 1824 nyara óta eltel időszak passzivitását látva, Moson vármegye rendjei Wittmann előadását követően még aznap, azaz 1825. július 4-én kelt, retorikai bravúrral megírt levélben igyekeztek szomszédaikat Wittmann tervezete mellé állítani, s az addig elért eredményeket, a három vármegye közötti törekeny koalíciót a későbbi együttműködésnek megmenteni.

„Nagyságtok, Kegyelmetek fel világositott érzéseihez tartozó bizodalmunkat most is mint egyébbkor meg bizonyítottani kívánván, nem annyira a haszonra és kárra, vagy az említett természeti Jussra építettünk, mintsem a bennünket Nagyságtok Kegyelmetekkel szorossabban öszve kötő szives Barátságának, jó Szomszedságnak, és Atyafiságnak meg szeghetetlen törvényére építettünk, midőn nem kételkedhetünk, hogy ezt a Századoktól óhajtván várt, és most közös Szerentsénkre meg jelent alkalmatosságot” ők is támogatni kívánják.⁴⁰

Hasonló stílusban szövegezett levelet küldtek Esterházy Miklós hercegnek is, akitől azt kérték, hogy tekintélyét latba vetve a tervezet „siettetését alkalmas módokkal” segítse elő⁴¹ – ami sikerült, mert 1826-ban még tovább folytak az egyeztetések.

A megyék és uradalmak közötti nézeteltéréseken túl Wittmannak még egy további érdekcsoport szempontjaira is tekintettel kellett lennie: a jobbágyközösségek hozzájárulása nélkül az egyes településhatárokon nem volt lehetséges a csatornázás. A Sopron megyei, Földsziget mögötti, illetve Rábca menti falvak nem engedték telkeiken a csatornázást, ezért is szorgalmazta Wittmann, hogy az új csatornát, amennyire csak lehet, a Rábcához közel, de még szilárd talajon, a mocsáron kívül kellene megépíteni, ezzel is erősítve a megegyezés lehetőségét. Az erőteljes falusi érdekvédelem mellett a terepviszonyok is ennek az elgondolásnak kedveztek, mivel a felszín a Rábcától déli irányban távolodva alattomosan emelkedik. A csatornaépítés egy bizonyos távolságon túl már aránytalanul nagy földmunkával járt volna.⁴² A számtalan – s feloldhatatlannak tűnő – érdekkonfliktusban Wittmann ugyanakkor már azt is nagy előrelépésként értékelte volna, ha első lépésként legalább a Rábca kanyarulatait átvágnák. Így felgyorsulna a folyó sebessége, s csatornaépítés nélkül is több víz távozna a mocsárból, mint előtte.⁴³

³⁸ Wittmann 1833, 97–99.

³⁹ MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (1825.07.06.)

⁴⁰ MmL Moson vm. kgy. jkv. 992/1825 (Magyaróvár, 1825.07.04.)

⁴¹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 992/1825 (Magyaróvár, 1825.07.04.)

⁴² Így pl. Bősárkány Rábca felőli részén a kutak mélységét 1 ölnék, a település másik oldalán viszont már 4 ölnék mérték.

⁴³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Wittmann magyar–német nyelvű jelentése Moson megyének)

A már két év óta húzódó viták és a munkálatok megkezdésére kivételesen kedvező időjárás 1826-ban Wittmannt arra sarkallta, hogy udvariasan, de határozottan szólítsa fel Moson megyét, hogy az általa tíz pontba foglalt kérdésekre egyértelmű és végleges választ találjanak, különben nem tudják a munkálatokat elkezdni.⁴⁴ Wittmann fellépésének is köszönhetően a három vármegye 1826 őszére előzetesen megállapodott a kivitelezés és a finanszírozás részleteiben, ide értve az eljárás technikai részleteket is. A végső egyetértési nyilatkozatot a most is Bősárkányba, „a három Törvényhatóságok között való közép pontra” 1826. szeptember 17-re összehívott szentesítő gyűlésnek kellett volna meghoznia.⁴⁵ Az addig elért, ingatag kompromisszumok véleményünk szerint egy alapvetően jószándékú beavatkozás miatt váltak semmissé.

Beszédes József színrelépése. Egy rivális tervezet és következményei

A korszak neves vízépítő-mérnökét, Beszédes Józsefet szintén herceg Esterházy Miklós kérte fel, hogy tudásával segítse a vállalkozás sikerét. E lépéssel vélelmezhetően az volt a szándéka, hogy meggyorsítsa a minduntalan megakadó egyeztetéseket. Beszédes a Sárvíz „gyors és tökéletes”⁴⁶ mederrendezésével, mocsarainak lecsapolásával szerzett országos hírnevet. Esterházy és a mögé felsorakozó Sopron megyei rendek azt várták tőle, hogy itt is egy hatékony, gyorsan végrehajtható és nem utolsó sorban: költségkímélő tervvel áll majd elő, amely összességében talán még a Wittmann által kidolgozottnál is előnyösebb.

Beszédes József teljesen más léptékben gondolkodott, mint Wittmann. Wittmann számára a kérdés az volt, hogy egy konkrét problémát miként lehet a rendelkezésre álló keretek között a lehető leghatékonyabban orvosolni. Beszédes szeme előtt – jól-lehet erre vonatkozó forrásunk majd két évtizeddel későbbi – ezzel szemben egy az ország egészét behálózó csatornarendszer terve lebegett. Ez a gondolat annyiban nem volt új, hogy már Skerlecz Miklós munkáiban is felbukkan.⁴⁷ A tervek realitása ugyanakkor erősen kétséges volt – és maradt, mégis, a részletek rövid bemutatása segíthet megérteni Beszédesnek a Hanság-lecsapolást övező vitákban képviselt álláspontját. Beszédes Angliát tekintette követendő példának, ahol a sűrű csatornahálózat kulcstényező volt az ország iparosodásában és gazdasági fejlődésében. Mivel Magyar-

⁴⁴ Wittmann levelének tisztázását lásd MmL IVB 916/3 1256/1826. (Dátum nélkül.) A vélelmezett veszélyeket cáfolandó, demonstrációs céllal a magyaróvári uradalom a lébenyi határban egy tekintélyes hosszúságú próbacsatornát is épített, ennek a szomszédos megyék általi fogadtatására területi okokból nem térünk ki.

⁴⁵ MmL Moson vm. kgv. jkv. 1256/1826 (1826.09.04.)

⁴⁶ Szekendi 1938, 26.

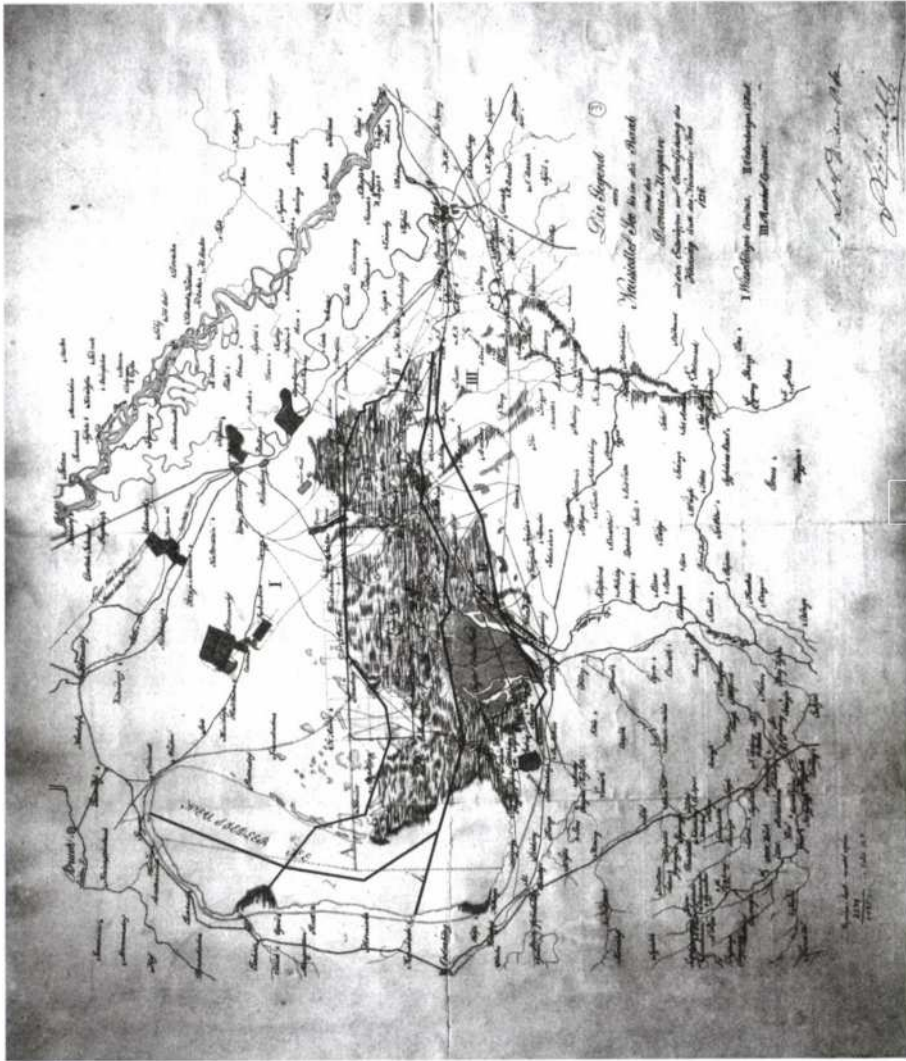
⁴⁷ „A belföldi kereskedelmet még azzal is fejleszhetnék, ha a Fertő alkotta mocsarokat [...] azoknak középvonalában ásandó hajózható csatornával átszelve Győrnél a Dunába vezetnék, és ha átvágnák a Mogyoród és Kanizsa közt elterülő halmokat és az így készült kanizsai csatornán Kakonyánál a Murába vezetnék a nagykanizsai és balatoni mocsarokat. Ily módon nemcsak a belkereskedelem, hanem a külkereskedelem fejlődését is biztosítanák, mert e csatorna által Zala-, Fehér-, Veszprém- és Somogy megyék nagy részéből közvetlen hajóút vezetne a Dunáig és ezen át a Fekete-tengerig.” Skerlecz Miklós: A Magyar Királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából. In: Skerlecz Miklós báró művei. (Magyar Közgazdasági Könyvtár XV.) Budapest, 1914. [1802] 83. Ugyanerről lásd még uő. uo. A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. [1791, 1826] 246–249.

ország nagy területein helyben nem áll rendelkezésre az útépítéshez szükséges kő, a közlekedés-kereskedelem előmozdításához a csatornaépítésben látta a megoldást. Az angol példa annál is inkább igéző erővel bírt számára, mert ott hazaiaknál tervbe vett földmunkákhoz képest sokkal nagyobb kiterjedésű építkezések zajlottak, a létesítmények mégis nyereségesek voltak.⁴⁸ Csak a Dunántúlon az addigra már elkészült Sió-csatorna és a részben kiépített Sárvíz-csatorna mellett a következő létesítményeket tartotta szükségesnek (lásd a 2. térképet):

1. A Zala hajózhatóvá tételével és a Balaton bekapcsolásával a Sió-csatorna meghosszabbítása egészen Zalabérig, ill. ott rácsatlakoztatása a Győr–Nagykanizsa csatornára.
2. A Sárvíz-csatorna Székesfehérvár és Szekszárd között, amely a majdani Győr–Fehérvár vasút meghosszabbítása a Dunáig.
3. Egy Pozsony–Győr csatorna megépítése a Mosoni-Duna medrének részbeni felhasználásával.
4. Egy a Vulka torkolatától induló, a Fertő nyugati, majd déli vonalát követő csatorna, amely irányát Kapuvárnak véve, a város alatt elhaladva, majd a Rábaközt átszelve Marcaltőnél torkoll a Rába–Márcal medrének felhasználásával kialakított Győr–Zalabér csatornába.
5. Előbbi csatorna Zalabérnél kis kanyart téve továbbra is délnek tart, majd Nagykanizsa és Légrád között beletorkollik a Grác–Koloszvár déli gerinccsatornába, amely a Mura–Dráva folyókkal fut majdnem párhuzamosan, Siklós után pedig északkeletnek tartva, a Mohácsi sziget déli csücskénél éri el a Dunát, s a Ferenc-csatorna részeként folytatódik Zombor irányában kelet felé.⁴⁹
6. Az említetteken kívül még a Buda–Fiume vasút Beszédes-féle nyomvonala szerepel új építésű létesítményként. A vasút körülbelül a mai nyomvonalon halad Székesfehérvárig, majd Balatonfűzfőnél az északi partra kanyarodva tart Fürednek, ahol bekanyarodik a Tihanyi félszigetre, s egy hídon átvezetve Szántódtól Lelléig a déli oldalon fut. Lellénél délre fordul, s Drávatamásinál keresztezi a Grác–Koloszvár csatornát, ill. átlép Horvátországba.

⁴⁸ Vö. „...Angolhon hegyei láncukat 410 láb vagy is 70 bécsi öl magasra emelve a' hajókat vizzel áthatni és hét posta mérföldre a' hegyeket átfurni kellett, még is ezen csatornák legnagyobb része 10, 20, 30 száztoli kamatot hoznak”. Beszédes József: Nézetek Baranya és Somogy megyében folyó fekete víz, és drávái öntései lapályról, 's ezzel kapcsolatban a' pest–fiumei és győr–fiumei kereskedelmi nagy útról, egyszersmind Béga- és Bácsi-csatorna biztosításáról Fiume felé. In: Beszédes József: Mérnöki irányok. Pesten, 1843, 165. (Továbbiakban: Beszédes 1843.)

⁴⁹ „...az előre bocsátottak kapcsában Sopron és Győrtől Zala Kanizsán, új Légrádon át Dráva Tamásihoz szinte hajózható nagy csatornát javaslok, és pedig szelíd esetű folyó vizzel éltetve, mely igen czélirányosan metszi a' Kolosvár gréczy nagy csatorna vonalt is...” A részleteket illetően pedig lásd: „Sopron Győr D.[ráva] Tamási nagy csatorna fővonala ez lenne: Kiszáritott Fertő tó helyén Vulka és egyéb a' Fertőbe folyó patakokkal éltetve, Rusznál kezdve Eszterházig viz egyenes a' tó fenék föld, innen Marcaltőig az Ikva. Répce, kis és nagy Rába bőven adnák éltető vizét, a' föld alkatt pedig csupa rónaság.” (Beszédes 1843, 165–166.)

3. térkép. Feketével kiemelt csatornák: Beszédes József tervezete a Hanság lecsapolására, 1826.
Az alaptérkép forrása: Soproni Múzeum Térképtára, SoM-TKT 2.

Talán már ennyiből is kivehető az a technokrata gondolkodás, amely Beszédes tervezetében visszaköszön. Valamennyi útvonalat, legyen szó vasútról vagy csatornáról, a legtisztább célszerűség jegyében tervezett, útvonalai legtöbbször nem érintik a nagyobb településeket, vasutat is csak oda tervezett, ahol a természeti viszonyok miatt csatorna nem volt húzható.

Beszédes József célja a Fertő-Hanság „tökélletes kiszárittása” volt. A terep bejárását (1826. szeptember 16–23.) követően felvett jegyzőkönyve fontosabb megállapításai a következők:⁵⁰

- A Fertő-Hanság a Duna szintje alatt fekszik, a mocsár annak áradásaiból keletkezett.
- A Hanság tözegecs földje a kiszáritás után egy öllel is lentebb fog szállni.
- A Fertő-Hanság vizeinek okai: 1) a Duna visszatolulása, 2) a Rábából „félre szökő vizek”, 3) a Kis-Rába, 4) Répce, 5) Ikva vizei, melyek a felszín alatt a Fertőbe kerülnek. Ha ezeket elkormányoznák, úgy a Fertő jórészt már magától kiszáradt volna, mert amúgy csak a Vulka, a Rákos és a nyulasi patak táplálja.
- A Duna vize – 19 ezer öl hosszan – egészen Bősárkányig, az út töltéséig felnyomul, általában kaszálás idején.
- Mivel a terület esése csekély, és ez Beszédes jóslata szerint a lecsapolást követő kiszáradás, illetve öszszesugorodás miatt tovább csökken, tervének lényege az az „alapigazság”, hogy „ne eresszünk vizet a’ tsekély esésű völgyben, így száraz lesz, különben onnand ki venni nem lehet, mivel eseteket el vesztvén, vagy is el fárodván, nem lehet elegendő víz szín rezsütt azoknak a’ távozathoz képest adni.”⁵¹

A felszíni hasonlóságok ellenére, Beszédes az addigiakhoz képest egy teljesen új koncepcióval állt elő, jöllehet ő is három, nagyjából párhuzamosan futó csatorna megépítését vélte szükségesnek (3. térkép).⁵² Wittmann azon tervét, hogy a Rábát vezessék el egészen Gönyűig, a Galamb fogadóig, Beszédes káros következményűnek vélte, attól tartva, hogy az új, hosszabb mederben a Rába még inkább visszaduzzadna, mint a meglevőben, amely a Püspökvárnál torkolt a Mosoni-Dunába.⁵³

Győr felől közelítve a Hanság irányába, Beszédes úgy találta, hogy a Rábca medre jelen állapotában egészen Abdáig alkalmas a lecsapolandó víz elvezetésére, de az ab-dai országúttól Hugat majorig – Győr megye védelmében – átmetszésekre, ill. új mederre van szükség 3700 öl hosszúságban 2 öl mélységben. A töltést nála is a kétoldalra kihányt föld képezte volna. Ezen a szakaszon 22.200 köb öl megmozgatandó földdel számolt, és a munkálatokat még 1826-ban elvégezhetőnek vélte.⁵⁴ Hugat közelében a levezetőcsatorna három irányból gyűjtötte volna össze a vizeket.

⁵⁰ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.) A tervezet vonatkozó pontjait nyomtatásban lásd: Beszédes József: Hidrotechnikai értekezés. A’ T. Moson és Sopron vármegyékben fekvő Fertő tavának és a’ Hanság nevű bozótjának tökéletes kiszáritásáról. In: Beszédes József: Magyarországi hidrotechnikából próbául. Pesten, 1831. 23–24. (A továbbiakban Beszédes 1831.)

⁵¹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁵² MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁵³ Beszédes 1831, 17.

⁵⁴ „Ezen munka átmetszési tárgy lévén [...] még az idén, már az elkészült fölmérésekből végrehajthatatik.” (Beszédes 1831, 26.)

1) Az első az ún. „déli félre szorító csatorna”, mely Hugatnál indul és petőházi malomig húzódik 26.700 öl hosszan, s amely felveszi a Kapuvári-Rába, Répce és Ikva vizét. A csatorna középszélessége 6 öl, hossza 26.700 öl, mélysége átlag 2–3 öl lett volna, ami számítása szerint 373.800 köb öl földet tesz ki (a 3. térképen a legalsó csatorna). (Megjegyzi, hogy „Ezen tsatornának szükségít [mások mellett] Tekintes Denglázi Wittman Antal Ur, már én előttem meg esmérték”).⁵⁵

2) A középső, ún. „kiszárító csatorna” a mosonszentmiklósi kenderföldek alatt indul és a Hanság közepén halad, részben a Hegedűs-csatorna medrében, a pomogyi töltésen át egészen a Rákos patakig 46.500 öl hosszan. A Rákos patak vizét felvéve, északnak fordul, a nyulasi patak irányába. Középszélessége és mélysége átlag 2 öl, hossza 36.000 öl (máshol: 46.500 öl), a kitermelendő föld 139.500 köb öl (máshol: 144.000 köb öl).⁵⁶ (A 3. térképmellékleten a középső csatorna.)

3) Az „északi félre szorító csatorna” a Vulka vizét vette volna fel. Ez szintén Hugatnál indul két öl szélességben, majd Illmicnél – a Fertő medrét átszelve – a Vulka torkolatáig halad 36.000 öl hosszúságban.⁵⁷ (A 3. térképen a legfelső csatorna.)

„Ebből ál azon nagy Plánumnak principiumja”, melynek eredményeként 300.000 hold kerül szárazra, és „esztendőnként 5 million mázsa szénát meg fog teremni minden szántás és mag nélkül, 1 hold meg javításáért egy tallér fizetéssel pengő pénzben.” Beszédes úgy számolt, amennyiben két irányból kezdik a munkát, úgy 4000 munkás részvételével 5–6 év alatt be is fejezhetik azt.⁵⁸ Ugyanitt meglehetősen nyersességgel Wittmann tervezete ellen is kikelt: „Az a' föld és viz mérő, a' ki a' Fertő és Hanyásg tökéletes kiszárításának itt elő adott alapját meg változtatja, vigyázzon ne hogy betsületét, és az illető Uraságok pénzét a' sárba temesse.”⁵⁹ Ezzel szemben saját elgondolását úgy értékelte, amelyek segítségével a földek „könnyű és bizonyos módon” javíttatnak meg.⁶⁰ Kérte, hogy a megyék mihamarabb állapotjanak meg a munkák felosztásában, hogy – a téli időszakot és az aratás hat hetét leszámítva – rendelkezésre álljon a kellő munkaerő, míg az uralkodó, a nádor és a helytartótanács a pénzügyi és adminisztratív kereteket teremtsen meg.⁶¹

Beszédes az 1826. szeptemberi bősárkányi tanácskozáson ismertette tervezetét,⁶² de Wittmann, aki akkor nem volt jelen, csak a felvett jegyzőkönyvből szembesült az új fejleményekről. Rögvest tollat ragadott, s november 5-én kelt levelében kifejtette aggodalmait Moson vármegyének, továbbá, hogy egyértelművé tegye Beszédes terveihez illuzórikus voltát, szembesítette azokat saját tervezetének főbb pontjaival.

Wittmann a maga számára úgy foglalta össze a megoldandó problémát, hogy miként lehet a legkisebb költséggel a legnagyobb megelégedettségre lecsapolni a Hansá-

⁵⁵ SL Sopron vm. kgy. jkv. 157/1827 (1827.01.22.) Beszédes 1831, 26.

⁵⁶ SL Sopron vm. kgy. jkv. 157/1827 (1827.01.22.) Beszédes 1831, 26.

⁵⁷ SL Sopron vm. kgy. jkv. 157/1827 (1827.01.22.) Beszédes 1831, 26.

⁵⁸ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁵⁹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.) Csaknem megegyező fogalmazással lásd Beszédes 1831, 29.

⁶⁰ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Eszterháza, 1826.09.26.)

⁶¹ Beszédes 1831, 29.

⁶² Forrásaink szerint szeptember 17-én, ugyanakkor a nyomtatott verzió végén az írás keltezeként szeptember 26. szerepel. Utóbbi tartjuk a valószínűbb dátumnak, mert ezt megelőzően terepbejárás volt.

got. Ehhez a feladatokat két részre bontotta. A délről, délkeletről – azaz az Esterházy-résztől – érkező folyókat/patakokat külön kell vezetni a déli oldalon a legmélyebb pontig, azaz egészen Győrig, vagy még inkább a Győr alatt a Duna partján található Galamb vendégfogadóig, illetve Gönyűig úgy, hogy eközben lehetőleg ne érintsék a mocsarat. A lecsapolandó területnek még a környékéről is el kell vezetni a vizeket, mert azokból a mocsár csak újabb utánpótlást kap. A mosoni oldal vizeit ugyanígy egy külön csatornában kell a legmélyebb pontig vezetni. „Ezek a Módok együgyűek, világosok, és kinek kinek könnyen megérthetők, és talán éppen azért nem találtattak fel ekkoráig.”⁶³ Wittmann fő alapelve köszön itt vissza: a vizeket nem a kiszáritandó területen kell levezetni, hanem azon kívül.⁶⁴

A megsértett Wittmann levelében azt is jelezte, hogy Beszédes kibic módjára jár el. Anélkül ad tanácsokat, s bontja meg az addigi úgy-ahogy felállt koalíciót, hogy a részletekkel, a háttérben meghúzódó nehézségekkel tisztában lenne. Saját verziója költségeit nemcsak messze alábecsüli, de tervezete amennyiben megvalósulna, a jelenlegi mocsárvilágot sem számolja fel, sőt „mindég árvizek, és Posvány alá tenné, és motsáros állapotba tartaná.”⁶⁵ A déli oldalon a birtokosokkal a nyomvonalról történő egyeztetés már Wittmannnak sem sikerült, és Beszédes azzal sincs tisztában, hogy az általa kijelölt részeken a talaj alkalmatlan a töltésépítésre. Wittmann azért is szorgalmazta a Rábca szabályozását, melynek lényege, hogy a folyó „két csatornákkal és töltésekkel bezárattatnék”, mert itt nem ütközött ellenállásba a birtokosok részéről, és a legkisebb költséggel a legnagyobb eredményt tudja felmutatni.

Wittmann Beszédes József azon sértésén, hogy a bősárcányi tanácskozás résztvevői előtt riválisa a saját és az ő koncepciója közötti lévő legfőbb különbséget abban látta, miszerint Beszédes jótáll terve következményeiért, ő ellenben nem, rendkívül felháborodott. „Betsem alatt valónak tekintettem én javallatomat üres szavakkal ajánlani” – írja. Ha szó szerint veszi Beszédes neki szóló célzását, „akkor bizonyára meg kell vallanom, hogy nékem nints annyi értékem, hogy, ha a' munka el nem sülne, a' reá tett Költségeket, s' okozot Károkat meg térithessem”.⁶⁶ S bár teljesen biztos saját koncepciója helyességében, a mérnöki becsület azt mondatta vele, hogy nem „állithatom azt, hogy a' Rábtzának vizei soha többé károkat vagy áradásokat nem okozhatnak”, csak annyit, hogy ezáltal „a' Bajoknak leg nagyobb része elháríthatatik”, mert a mocsarak kiszáradnak, a vizek pedig gyorsan lefutnak.⁶⁷ Beszédes terve, a Hugatnak tartó déli csatorna Wittmann szerint illuzórikus, hiszen a Rábcán csupán a kanyarulatokat kellene szakszerűen kiegyenesíteni, az még sem történik meg vagy száz éve, az addigi lecsapolási próbálkozások pedig inkább csak visszájára sültek el. Beszédesnek a Sárvíznél elért sikereit „együgyű” csatornázásnak nevezte, mert ott csak egy folyóvizet kellett szabályozni, míg „itten 6 vizekkel, tengerhez hasonló Tóval

⁶³ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁴ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1680/1826 (Wittmann magyar–német nyelvű jelentése Moson megyének)

⁶⁵ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁶ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁷ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

és Posványókkal kell küszködni", melyeknek rendes partja sincs.⁶⁸ Ugyan a déli csatornának esetleges hasznait a magyaróvári uradalom is élvezné, az esetleges károk is elkerülnék, tehát nem valamiféle ellenérdek vezette tollát. Beszédes Fertő-lecsapolással kapcsolatos terveiről mindazonáltal igen keményen fogalmaz: „ezek a' legegységűebb vízi mesterségbéli szabásokkal ellenkeznek". Felhívta arra az ellentmondásra is a figyelmet, hogy Beszédes egyrészt azt állítja, hogy a Fertő-Hanság a Duna szintje alatt fekszik, ugyanakkor ő is lejtést állapít meg a Duna irányában. A nagy vizeknél, az előre nem látható hatások miatt, a szokásosnál sokkal óvatosabban kell eljárni. Nagyszabású tervek doktriner végrehajtása – mint azt nem részletezett folyószabályozások mutatják – „a' bajt csak nevelni szokta". Wittmann a természetben tehát nem legyőzendő és meghódítandó ellenfelet látott, hanem megszelídítendő elemeket, melyeket előbb ki kell ismerni.⁶⁹

A koalíció szétesése és a magyaróvári uradalom magánberuházása

Wittmann levelére Moson vármegye közgyűlése már másnap levélben fordult minden érdekelthez, amelyben jelezték, hogy Wittmann „mint az efféle vízi munkákban nagyon jártos, és legjobb foganattal végzett hasonló munkáknak bizonyíttása szerint nagy tapasztalású Férjfiu" súlyos kritikát fogalmazott meg Beszédes tervével szemben, egyben felhívta a figyelmet az addig kialakított egyezség törékeny voltára, melyet Beszédesnek az addigiakkal teljesen ellentétes, ezért megalapozatlan tervei veszélyeztetnek.⁷⁰ Kétségbeesett hangvételű levélben kérték Sopron és Győr megyét, valamint a helytartótanácsot, hogy ha kell, nevezzenek meg döntőbíró, aki véleményének alávetik magukat, csak hogy „ebben velünk kezét fogni méltóztassanak", hogy „voltaképpen munkállkodni lehessen".⁷¹ Sopron vármegye látva, hogy a folyamatos különvélemények következtében az ügy semmit nem mozdul előre, ugyanakkor könnyen belátható volt, hogy először a Rábca medrét kell alkalmassá tenni a vizek befogadására, ezért kérte a helytartótanácsot, hogy a „Királyi Biztosságnak telyes hatalommal való ki küldését eszközölni méltóztassék".⁷²

A magyaróvári uradalom két vasat tartott a tűzben: Wittmann személyén keresztül vezető szerepre törekedett a közös vállalkozásban, de saját jövődöbeli nyereségét nem kívánta annak kimenetelétől függővé tenni. A vármegyék közötti kötélhúzásra

⁶⁸ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁶⁹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587 és 1680/1826 (Magyaróvár, 1826.11.05.)

⁷⁰ Lásd Moson vármegye közgyűlésének Sopron vármegyéhez írt levelének tisztázata. MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587/1826 (Magyaróvár, 1826.11.06.) A tét nagyságáról: „ha ezen, már végrehajtásig tenyésztett nagy következtési tárgy az előbbi időknek szomorú példájára, némelly tűnő nehézségek miatt, minden jó reménységünknek ellenébe csak ugyan el temetődné, rólink az Utó világ azt ne állithassa, hogy kedves Hazánk díszének, és felszámálhatatlan hasznának ki tellhető erővel, 's minden mellékes tekintetekül ki tisztult igyekezettel való keresésében és eszközzésében meg hűlvén, nem éltünk avval az alkalmossággal, mellyet idő szakunk javasol, és Naggyainknak bőkezűsége, a századoktól tartó, és naprul napra nevelkedő bajoknak meg szüntetésé nyújtott." Uo.

⁷¹ MmL Moson vm. HR sz. ir. 1587/1826 (Magyaróvár, 1826.11.06.)

⁷² SL Sopron vm. kgy. jkv. 902/1827 (1827.03.12.) Egy teljhatalmú királyi biztosi pozíció szükségességét Sopron vármegye külön levélben is megindokolta Győr vármegyének: „már több rendbéli vegyes öszve jövelemek tartattak, a nélkül hogy annak legkisebb foganattya lett volna". SL Sopron vm. kgy. jkv. 2276/1827 (1827.07.23.)

ráunva, a magyaróvári uradalom 1825-től, a tárgyalásokkal egy időben – nyilván a korábbi évtizedek negatív tapasztalatai és súlyos kárai miatt is – Wittmann Antal tervei alapján önállóan kezdett neki birtokai ármentesítésének. A lecsapolási munkálatok eredményeképpen pár éven belül óriási terület vált vízmentessé. A Szentjánostól Mosonig terjedő részen egy egybefüggő, legalább részben vízmentesített terület keletkezett, melynek nagyságát legkevesebb 10.000 holdra tették. A magyaróvári uradalom ezen újonnan nyert területen 2 pusztát is kialakított, Császárrét (Kaiserwiese) és Hanság prédiúmokot.⁷³

A magyaróvári uradalom példáját 1834-ben követte az Esterházy uradalom. Ekkor épült meg a Kis-Rába jobb partjától a Rábcáig húzódó Szegedi csatorna (14,4 km), majd 1835-ben a Bobics Károly tervezte Fertő-csatorna, amely Győr vármegye határától a pomogyi töltésen túl még 2,2 km hosszan húzódott.

Az 1848 előtti lecsapolási törekvésekről összességében tehát elmondható, hogy az érintett vármegyéknek egyszer sem sikerült közös nevezőre jutniuk, az udvarias szándéknyilatkozatokat leszámítva, nem tudtak kilépni rendi autonómiájuk bástyái mögül. Az elért eredmények egyedül a fertői Esterházy és a magyaróvári uradalomnak voltak köszönhetőek, két olyan nagybirtoknak, amelyek hercegi birtokosai elegendő politikai és gazdasági tőkével, szakértelemmel és munkaerővel rendelkeztek ezen óriási vállalkozáshoz.⁷⁴ A valódi előrelépés, a Rába–Marcal–Mosoni-Duna–Fertő vízgyűjtőjének közigazgatási határoktól független, együttes rendezése csak a modern magyar állam kiépülése után következhetett be, az ezt megelőző időszakban még a nagybirtok volt az az intézmény, amely a rendi széttagoltságot leképező vármegyei politikai és gazdasági térből kilépve, autonóm módon volt képes akaratát érvényre juttatni.

⁷³ Seidl, Michael: Bericht an die kais. königl. patriotisch-ökonomische Gesellschaft im Königsreiche Böhmen über die Herrschaft Altenburg in Ungarn und die Herrschaft Seelowitz in Mähren. Prag, 1834, 28.

⁷⁴ Az uradalmak szerepét hasonlóan értékeli Szekendi 1938, 36.

A francia történész Alain Corbin 1988-ban publikálta időközben híressé vált történelmi panorámáját az európai tengerpartokról és azok 18–19. századi „felfedezéséről”.¹ „Az üres tér” – így fordíthatnánk le a mű főcímét magyarra –, új utat mutatott fel a tájtörténet számára, bevonva a kutatásba a mentalitás- és kultúratörténet legújabb kezdeményezéseit. Azóta egy egész sor szemlélettörténeti munka látott napvilágot a legkülönbözőbb tájtypusokról. Ezt a tendenciát azok a kultúr- és társadalomtudományos paradigmaváltások is elősegítették, melyek az elmúlt három-négy évtizedben kulturális, illetve térbeli fordulat (*cultural turn* és *spatial turn*) című szó alatt lettek ismertek. A kulturális fordulat egy kitágított és sokrétű kultúrafoglalomra alapul, hangsúlyozva a szimbolikus társadalmi cselekvés történelmet formáló szerepét, a vizsgálatba bevonva a tömegkultúra jelenségeit és a médiákat éppúgy, mint az emberi tapasztalat és kultúra materiális és térbeli viszonylagosságát.²

Ilyen újszerű kultúrtörténeti megközelítésre a Fertő példája több okból is kínálkozik.³ Nem csupán azért, mert e tájat szintén a tenger allegóriájával illetik évszázadok óta. E térség egyik különlegessége, hogy itt az idők során nem csupán a táj társadalmi képe változott meg gyökeresen, hanem maga a táj is. E táj természetesen változékonysága révén, amely az áradásoktól egészen a teljes kiszáradásig terjedhet, különleges kölcsönhatásba és feszültségbe került a társadalmi és kulturális fejlődéssel. Ily módon egy ennyire ritkán kiélezett, kettős dinamikával van a Fertő esetében dolgunk. Ez azt jelenti, hogy manapság nemcsak más szemmel tekintünk erre a tájra, hanem több szempontból is más tájra nézünk, mint mondjuk, százötven vagy kétszáz évvel ezelőtt. Ezek a körülmények egyrészt érdekes példát kínálnak, mely az európai tájérzékelés újkori fejlődését tükrözi – másrészt azonban ellent is mondanak annak. Egy ennyire instabil és kontrasztos táj mindenesetre jó alkalmat ad arra, hogy feltérképezzük a természet iránti értékrendünk széles spektrumát, a szimbolikus felmagasztalás és a gyakorlati meghódítás között.

¹ Alain Corbin, *Le territoire du vide: L'occident et le désir du rivage (1750–1840)*, Paris 1988. Németül: Alain Corbin: *Meereslust. Das Abendland und die Entdeckung der Küste 1750 – 1840*, Berlin 1990. Magyar fordítása eddig sajnos nem jelent meg.

² Ld. Peter Dinzelsbacher (Hg.): *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Stuttgart 1993, 556–615; Gert Dressel: *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien–Köln–Weimar 1996, 133–136, 152–155; Stuart Hall, *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London 1997; Rolf Peter Sieferle: *Rückblick auf die Natur. Eine Geschichte des Menschen und seiner Umwelt*, München 1997; Roger Chartier: *New Cultural History*, in: Joachim Eibach / Günther Lottes (Hg.): *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*, Göttingen 2002, 193–205; Wolfram Siemann (Hg.): *Umweltgeschichte. Themen und Perspektiven*, München 2003; Karl Schlögel: *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik*, Wien–München 2003; Doris Bachmann-Medick: *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Hamburg 2006, 284–328.

³ Lásd Békési Sándor: *Verklärt und verachtet. Wahrnehmungsgeschichte einer Landschaft: Der Neusiedler See (Historisch-Anthropologische Studien, 20)*, Frankfurt/M. et al 2007. Ehelyütt szeretném megköszönni Horváth Csabának és ifj. Sarkady Sándornak, hogy segítettek soproni kutatásaimat.

A táj mint fizikai valóság és képzeleti konstrukció

Az érzékeléstörténeti megközelítés egyik alapfeltétele az a felismerés, miszerint nem csupán a megszelídített természet és a (kultur)táj történelmi jelenség, de magának a tájnak a gondolata is. A természet nem magától alakul át tájjá, sem a fizikai valóságban, sem az elképzelésünkben. A tájszemlélet a mindenkori társadalom és kultúra függvénye.⁴ Még tovább is mehetünk: csupán a már meglévő mentális „tér”-képeink és elvárásaink alapján vagyunk egyáltalán képesek arra, hogy egy térben tájat lássunk. A táj a szemlélet által jön tehát létre. Ez az percepció – melyen itt elsősorban nem a fizikai érzékelést értem –, szelektív és konstruktív folyamatként fogalmazható meg, melynek keretében a külső környezet a szemlélő mentális és érzelmi tényezőivel lép kapcsolatra, az értelmezés és szimbólumteremtés különböző egyéni és társadalmi formáit hozva létre.

A táj ily módon létrejött mentális képe vissza is hat a fizikai térre. Úgy is mondhatnánk: a táji környezetünkkel oly módon bánunk, ahogy azt szemléljük és gondolkodunk róla. A táj így kettős értelmet kap: egyszerre természeti jelenség és kulturális termék, fizikai tény és szimbolikus produktum.⁵ A fizikai környezet egyszerre feltétele és következménye a tájszemléletnek. A táj társadalmi értelmezése (egyre megy, hogy materiális vagy szimbolikus értelemben), állandó kölcsönhatásban áll a fizikai szubsztrátummal. Ebből fakadóan a táj nem csak az ember és a természet „békés” szimbiózisából jön létre, hanem ugyanígy az erőteljes környezeti beavatkozások és az egymással versengő társadalmi tényezők konfliktusszerű összehatásának eredménye is.

Ebben az összefüggésben többféle tájértelmezést érdemes, illetve kell is megkülönböztetnünk: mindenképp először turisztikai, művészeti, tudományos, (mező)gazdasági és politikai vonatkozásúakat. Az egyes tájdiskurzusok megint csak különböző, ezeken túlmenő tájkoncepciókon alapulnak, melyeknek analitikus jelentőségük van. Ezek közül itt négyet szeretnék kiemelni: 1. a haszonelvű (praktikus és használat-orientált), 2. az esztétikai (élvezet-orientált), 3. a szimbolikus (melyben a táj mint jelkép funkcionál) és végül 4. a tudományos tájfelfogást (mely a táj megismerésében érdekelt, és ezen ismereteknek önértéket tulajdonít). Mindezen tájkoncepciók nincsenek egyszerre jelen minden történelmi szakaszban, illetve nem lehet őket egyenlő hatékonysággal kimutatni. Az uralkodó tájelképzelés az utóbbi két-három évszázad folyamán Európában radikális változáson ment keresztül. A legfeltűnőbb eltolódást az az átmenet képezi, melynek keretében a túlnyomórészt haszonelvű felfogást az esztétikai hozzáállás váltotta fel. Egyre több embernek a táj leginkább a „szép” vagy „nem szép”, s nem a „hasznos” vagy „nem hasznos” kategóriáiban fogalmazódik meg. De gyakran kevert típusokkal van dolgunk. A turisztikai tájkoncepció például egyszerre alapszik esztétikai és haszonelvű komponenseken, lévén az infrastrukturális tájfeltárás és a kényelem megteremtése a turizmus és a tájelvezet egyik előfeltétele. De a po-

⁴ Lásd Gerhard Hard: Zu Begriff und Geschichte der „Natur“ in der Geographie des 19. und 20. Jahrhunderts, in: Götz Großklaus / Ernst Oldemeyer (Hg.): Natur als Gegenwelt. Beiträge zur Kulturgeschichte der Natur, Karlsruhe 1983, 139–168 (141 skk.); Hilmar Frank / Eckhard Lobsien: Landschaft, in: Ästhetische Grundbegriffe, Historisches Wörterbuch, Bd. 3 (Hg. Karlheinz Barck et al), Stuttgart/Weimar 2001, 617–665.

⁵ W.J.T. Mitchell: Imperial Landscape, in: Landscape and Power. Ed. W.J.T. Mitchell, Chicago – London 1994, 5.

litikai tájdiskurzus is többféle, esztétikai vagy szimbolikus kategóriát használ egy konkrét cél érdekében, legyen az a regionális identitás vagy a határon túli szomszédokkal szembeni elhatárolódás előmozdítása.

A táj – akár materiális, akár szellemi konstrukciónak tekintjük – *per definitionem* nem statikus. A modern környezettörténet egyik előfeltevése, hogy az emberi társadalmaknak a környezethez fűződő viszonya két különböző dinamika kapcsolata. Mindkettő, táj és társadalom is, az állandó változás állapotában van. Ez azt jelenti, hogy a közöttük lévő kölcsönhatások a mindenkor adott helyzetben zajlanak, mely az azt megelőzőtől különbözik.⁶ Ez az elgondolás pedig épp egy állandóan változó sztyeppot esetében fokozott jelentőséget kap. A korabeli megfigyeléseket és leírásokat ezért nem lehet a mi esetünkben minden további nélkül a mai, általunk ismert Fertőre vonatkoztatni, hanem minden esetben az egykori tájállapottal kell őket egybevetni és ennek háttérében értelmezni. Ez aláhúzza azt a felismerést, miszerint az észlelés- illetve szemlélettörténet – noha elsősorban társadalmi és kulturális jelenségeket helyez előtérbe –, nem kerülheti el, hogy természeti folyamatokat is figyelembe vegyen. Csupán a tényleges fizikai minta ismeretében és háttérében kapnak értelmet a táj szimbolikus megközelítései.

Mely természeti jellemzők lennének lényegesek a Fertő szemlélettörténetében? Mindenekelőtt azok, melyek e táj jellemzően ambivalens megítéléseiben az idők folyamán valószínűleg szerepet kaptak, illetve amelyekre a fennmaradt történelmi forrásokban közvetlenül vagy közvetve utalást találni. A Fertő legfontosabb fizikai jellemzői, melyeket e helyütt csak röviden tudunk megemlíteni, annak sztyeppot jellegéből fakadnak. Világszerte kevés olyan tó van, mely kiterjedéséhez képest ilyen kevés vizet tartalmaz. Ezenkívül kevés állóvíz van Európában, vagy csak jóval kisebbek, melynek vízhozama ilyen erős periodikus ingadozásnak van (jobban mondva, volt) kitéve.⁷ Ez a bizonytalan egyensúly érzékenyen reagál mindennemű klímaváltozásra. A sztyepptavakra jellemző továbbá a viszonylag magas sótartalom és a feltöltődés természetes tendenciája.

Egyúttal a természeti tényezők és az antropogén behatások, illetve beavatkozások idővel felgyorsítottak bizonyos folyamatokat, melyek gyökeres tájváltozáshoz vezetnek. A Fertő manapság gyakorlatilag már nem az a tó, amely még akár száz, vagy százötven évvel ezelőtt volt. Vízügyi beavatkozások folytán a tó 1901 és 1963 között elvesztette egykori közepes vízfelületének nem kevesebb, mint kétharmadát.⁸ A természetes vízszintingadozásoknak a múlt század hatvanas éveinek közepétől lett vége, mikor is egy bilaterális zsilipszabályozás a tó vízszintjét – magasabb nívóval – hosszú távon mesterségesen stabilizálta.⁹ Ezek a beavatkozások, más behatásokkal pá-

⁶ Lásd Rolf Peter Sieferle: *Naturerfahrung und Naturkonstruktion*, in: Rolf Peter Sieferle / Helga Breuninger (Hg.): *Natur-Bilder. Wahrnehmungen von Natur und Umwelt in der Geschichte*, Frankfurt/M. – New York 1999, 9–18 (itt 9); Verena Winiwarter: *Historical Studies in Human Ecology – Historische Studien in der Humanökologie*, Habilitationsschrift Wien, 2002, 54.

⁷ Lásd Varga Lajos: *A Fertő-tó lecsapolásának kérdése*, *A Földgömb*, 4 (1933) 10, 275 és 278; F. Kopf: *Die Rettung des Neusiedler Sees*, in: *Oesterreichische Wasserwirtschaft*, 19 (1967) 1–2, 139–151 (itt 143).

⁸ Vö. Kopf: *Rettung des Neusiedler Sees*, 144 és 146.

⁹ A szabályozott vízszint ellenére a legutóbbi időkben a természet tartósan alacsony vízállásokat hozott, a Fertő újbóli kiszáradása ismét lehetőségként merült fel Vö. Öst.-Ung. Gewässerkommission: *Bedienungsvorschrift für die Wehranlagen im Hanságkanal zur Regelung der Wasserstände des Neusiedler Sees und des Hanságkanals*, 1998, 6.

rosulva (mint például az eutrofizáció) viszont egy további, ugyan nem céltudatos, de annál nagyobb horderejű változást idéztek elő, az elnádásodást. Történelmi távlatban szemlélve, még soha nem volt a Fertő annyira náddal benőve, mint jelenlegi állapotában. Egy 1912-ben megjelent útikalauz például még úgy említette Rusztot, mint a „Fertő partján” fekvő várost, és ennek megfelelő fényképet is közölt.¹⁰ Mint tudjuk, ma 2,5–3 kilométer választja el a várost a nyílt víztől. Ami a Fertő 1800 körüli esztétikai felfedezését illeti, ezt a fejleményt szintén e ténnyel a háttérben kell néznünk. A mai állapotokkal összehasonlítva nádmentes nyugati és déli part jóval nagyobb vízfelületre szolgált kilátással, és ennek folytán egészen más leírásokra adott alkalmat, melyek mai szemmel nézve meglepőek lehetnek.

Végül a Fertő egy további sajátosságára szeretnék utalni, a vízszint időnként előforduló, rövid lefolyású változására. Konkrétan arról a jelenségről van szó, hogy a szélviszonyoktól függően a vízszint akár egy nap folyamán is jelentősen megváltozhat. A víztükör illetően „ferdesége” az uralkodó északnyugati széljárásból fakad, melyhez hozzájárul tó hosszú észak–déli kiterjedése és csekély mélysége, is. Így a víz adott esetben a déli oldalon 20–40 centiméterrel, viharos szél esetében még akár 60 centiméterrel is megemelkedik.¹¹ Néhány figyelemre méltó történeti forrás, amely itt magas hullámokról tanúskodik – amint mindjárt látni fogjuk – feltehetőleg erre a körülményre vezethető vissza.

Dicsőítés és megvetés között: az első megközelítések

Mint az eddigiekből kitűnik, egy táj szemlélettörténetének középpontjában azok a mindenkori megítélések, szimbolikus és esztétikai értelmezések, értékrendszerek állnak, amelyek a táj társadalmi meghódítását és értelmezését lehetővé tették, azt előmozdították és legitimálták. Egy ilyen tájtörténeti vizsgálat azon médiák és ábrázolások elemzésén keresztül lehetséges, amelyek a tanulmányozott időszakban a leginkább elterjedtek voltak és leghatékonyabb látásmódokat közvetítik. A mi esetünkben a tájszemlélet fejlődését az elmúlt két-három évszázad során elsősorban a turisztikai irodalom, az ország- illetve regionális leírások (topográfiaiák), és a sajtójelentések alapján elemeztem, kiegészítve ezt a szöveges forrásanyagot bizonyos grafikus ábrázolásokkal és fényképekkel. A vizsgálat különböző geográfiai dimenziókat vett figyelembe. Ezek a lokális, illetve regionális (tó-környéki szomszédok, Sopron–Kismarton [Eisenstadt]), a transzregionális és az országos szinten át (Bécs, Pozsony, Budapest) egészen az európai perspektíváig terjednek. Éppen egy határ menti táj esetében, mint a Fertő, sok múlik azon, hogy történetét ne csupán egy (nemzeti) szemszögből írjuk meg. Ez a földrajzi egység az idők folyamán újra és újra geopolitikai eltolódásoknak volt kitéve, melyek jelentős kihatással voltak e táj társadalmi látásmódjára és feldolgozására. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt említendő a magyar főváros viszhelyezése Pozsonyból Budára 1784-ben, az osztrák–magyar kiegyezés 1867-ben, a Fertő felosztása 1921-ben Ausztria és Magyarország között, a vasfüggöny megépítése 1948-at követően, illetve annak felszámolása 1989 után.

¹⁰ Gustav Thirring: Führer durch Sopron (Oedenburg) und die ungarischen Alpen, Sopron 1912, 135.

¹¹ Bognár Dezső: A Fertői nádgazdálkodás. Sz. 20 (1966), 109.

E táj esztétikai felfedezésének és felértékelődésének görbéje a legkülönbözőbb el-
lentétes, pozitív és negatív megjelölések egész sorát fogja át. Ami azonban a legérde-
kesebb, hogy ezek sokáig egyidejűleg és egymás mellett voltak jelen. A tó lecsapolá-
sára – és ezzel gyakorlatilag részleges vagy teljes megsemmisítésére – tett kísérletek
jelölik magától értetődően az ellentétes felfogások spektrumának negatív végét. A po-
zitív végpontot ellenben csak nemrég sikerült elérni, mindenek előtt a bilaterális
nemzeti park megalapításával. Ma a Fertő világviszonylatban a legtöbb címen védett
tájak közé tartozik.

Jelen tanulmányban ennek a történelmi folyamatnak és átértékelődésnek csupán
egy-egy állomását említhetem meg. Leginkább azon kimagasló szöveges forrásokról és
ábrázolásokról lesz szó, amelyek fizikai vagy mentális értelemben is úttörő
megközelítésekről tanúskodnak.

Valamivel több, mint kétszáz évvel ezelőtt ezt a tájat többféleképpen „fedezték
fel”. Egyrészt, mint vízügyi probléma és szabályozási kérdés merült fel, másrészt mint
esztétikum és úti cél került szóba, s nem utolsó sorban orvosi szempontból, mint
gyógyító fürdőt említették. Feltűnő az eltérő látásmódok egyidejűsége, melyek egy-
másnak gyakran homlokegyenest ellentmondanak. A Fertő egyszerre képezte a ter-
mészet iránti rajongás vagy a hazaszeretet tárgyát, miközben földesurak és mérnökök
azon gondolkodtak, hogyan csapolják le a tavat, illetve annak ingoványos folytatását,
a Hanságot, és hogyan hasznosítsák azt gazdaságilag mind hatékonyabban.

A 18. század vége előtti időszakból e táj esztétikai felértékelődésének csupán el-
szórt bizonyítékai ismertek. Korai, kimagasló emléket hagyott ránk ilyen szempont-
ból a bécsi akadémiai festő Johann Christian Brand, egy 1764-ben alkotott festményé-
vel: *Neusidel am See genohmen von dem Acker im vor Grund* (A Fertő, az előtérben
levő szántóföld feől), amely eme tájat mint az esztétikai érdeklődés önálló tárgyát
nagy formátumban először örökítette meg.¹² Brandnak tudják be Bécs környékének a
tájfestészet számára való feltárását is. Újszerű látásmódja Ausztriában még a 19. szá-
zad festészetére is hatással volt.¹³ A Fertő további képzőművészeti emlékei ezt
követően majd a 18. század végén tűnnek fel.

Jelenős ösztönzést kapott a Fertő esztétikai felfedezése a 18–19. század fordulója
táján, a napjainkra feledésbe merült, úgynevezett „esztétikai földrajztól”. Ez a fajta
tájismeret a földrajzi terület okozati-genetikai leírása mellett ugyanúgy a szemmel
látható, érzelmi és hangulati megközelítésre törekedett. Ennek az irányzatnak egyik
fontos képviselője volt a mi területünkön Bredeczky Sámuel topográfiai író, pedagó-
gus és lelkész, aki egy ideig Sopronban is tevékenykedett. Az általa kiadott *Beytraege
zur Topographie des Königreichs Ungern* (1804) részletes leírást tartalmaz a Fertőről
is.¹⁴ Ebben Bredeczky többek között a szabadtéri fürdés akkoriban még szokatlan
élményét foglalja szavakba:

¹² Otto Guglia / Gerald Schlag: *Burgenland in alten Ansichten*, Wien 1986, 11, itt látható egyben a festmény színes reprodukciója is.

¹³ Lásd Peter Pötschner: *Genesis der Wiener Biedermeierlandschaft* (= Wiener Schriften, Heft 19), Wien 1964, 34; Sylvia Hofstätter:
Johann Christian Brand (1722–1795), Diss. Wien 1973, 164; Gerbert Frodl: *Natur und Landschaftsbild*, in: Wolfgang Kos (Hg.),
Eroberung der Landschaft. Semmering – Rax – Schneeberg (Katalog zur NÖ-Landesausstellung, Schloß Gloggnitz), Wien 1992, 461–
469 (itt 465).

¹⁴ Samuel Bredeczky: *Der Neusiedler-See*, in: Samuel Bredeczky (Hg.): *Beytraege zur Topographie des Königreichs Ungern*, Bd. 3,
Wien 1804, 49–132.

„Isten szabad és derűs ege, melyet látunk, a felüdítő egészséges levegő, melyet lélegzünk, a fenséges táj, mely minden oldalról körülvesz minket, a leereszkedő s felemelkedő hullámok, melyek körülvesznek minket, Mindez hozzájárul ahhoz, hogy szívünket vidámmá, a fürdőt hatásossá és bennünket boldoggá tegyen, miközben a mesterséges fürdők kigőzölgései fejünk összes idegét megtámadják, elkábítják, és ezáltal melankolikussá tesznek bennünket.”¹⁵

E beszámoló a Fertőt úgymond bekapcsolta abba a higiéniai elgondolásba, mely a test és (tenger)víz új keletű harmóniáját hirdette, s mely a 18. század folyamán – mint azt a már említett Alain Corbain oly szemléletesen leírta – Nyugat-Európa felől kezdett elterjedni.¹⁶ Bredeczky azonban e tájszemléletével nemcsak esztétikai fordulatot tesz, hanem a vizuális tájszemléletet az összes érzékszervet átfogó esztétikává bővíti ki. De az uralkodó panoráma-szerű látásmód sem hiányozhat Bredeczky művéből, s ennek köszönhetjük a Fertő egyik korai szenvedélyes leírását Szentmargitbánya (St. Margarethen) magaslátáról:

„Amikor elérjük e hegy legmagasabb pontján fekvő kápolnát, leírhatatlanul szép kilátásban lesz részünk (...). Hol az a művész, aki ahasonló kilátás benyomását vissza tudja adni? Hegyek és termékeny dombok, dús síkság, melyet városok és falvak színes keveréke kelt életre és a tó szép tükre, ahogy csendes méltóságában mámoros tekintetünk előtt fekszik!”¹⁷

Bredczky Fertő-leírása nem sokkal később a neves *Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes* sorozatában is megjelent és ily módon széles körben ismertté vált.¹⁸ Ez a mű, mely a birodalom „természeti csodáit” mutatja be az aggteleki barlangtól a szlovéniai Cerknici (Zirknitz) tóig, a Fertőnek még több helyet szentelt, mint a Balatonnak. Ráadásul a Balaton leírásában – ellentétben a Fertővel – teljességgel hiányoznak a pozitív esztétikai jelzők.

Egy további, említésre méltó Fertő-tanulmányt hagyott ránk Bredeczky egyik kortársa. Kis József Nagycenken, tehát a tó szomszédságában élt, s Széchényi Ferenc gróf háziorvosa volt. A Fertőről szóló írásai, amelyek saját adatai alapján a 18. század utolsó éveiben keletkeztek, csupán két évtizedes késéssel jelentek meg nyomtatásban, akkor viszont Romy Károly *Monumenta Hungarica*-jában.¹⁹ Ezekben Kis új, lokálpatrióta színezetű képet ad a tóról, amennyiben gyógyhatású fürdőként és egészségre előnyös tájékként mutatja be azt. Ezen orvosi-higiénikus jellemzések a Fertővel

¹⁵ Uo. 98 (magyarra fordította B.S.). „Gottes freyer, heitrr Himmel, den wir sehen, die erquickende gesunde Luft, die wir einathmen, die herrlichen Landschaften, welche uns von allen Seiten umringen, die wogenden Wellen, die uns umspielen, Alles trägt bey, um unser Herz froh, das Baad wirksam und uns glücklich zu machen, während die Ausdünstungen künstlicher Bäder alle Kopfnerven angreifen, betäuben und uns so zur Melancholie bringen.”

¹⁶ A hidroterápia korai alkalmazásához a melankólia kezelésében lásd Corbain, Meereslust, 83–85.

¹⁷ Bredeczky, Neusiedler-See, 111 (magyarra fordította B.S.) „Wenn man zu der an dem höchsten Punkte dieses Berges gelegenen Kapelle kommt, so genießt man da eine unbeschreiblich schöne Aussicht. (...) Welcher Künstler kann den Anblick einer ähnlichen Aussicht wieder geben? Berge und fruchtbare Hügel, eine üppige Ebene, die ein buntes Gemische von Städten und Dörfern belebt, und der schöne Spiegel des Sees, wie er in stiller Majestät vor dem trunkenen Blicke liegt!”

¹⁸ Franz Sartori: Naturwunder des Oesterreichischen Kaiserthumes, Bd. 1, Wien 1807.

¹⁹ Kis József: A Fertő tavának geográfiai, históriai és természeti leírása 1797-ben, in: Romy Károly György (ed.), Monumenta Hungarica, Pest 1816, I. köt., 337–422.

kapcsolatban mára már teljességgel feledésbe merültek, de akkoriban sem voltak egyeduralkodók.²⁰

Kis – hasonlóan Bredeczkyhez – támogatta a tó részleges lecsapolását.²¹ Ilyen szabályozási szándékok és kivitelezési elképzelések hátterében a következő lelkes sorok a Fertőt illetően ellentmondásosnak tűnnek:

„Fenséges tekintete a' Fertő Tavának, nem hiszem, hogy mindent, a' ki még valóságos tengert nem látott, bámulásra, és ha ő Magyar, egy maga hazájában való belső gyönyörködésre ne gerjeszne. [...] ennél gyönyörködtetőbb tekintetet nem képzelhettem. [...] Éppen alkonyodás vala, a' midőn díszesítette ezt a' kilátást bal részről a' Sopron Városát eltakaró dombon keresztül tsupa lángszinben pompáson lenyugvó Nap.”²²

Egyidejűleg Kis a tó vizét kémiai vizsgálatnak vetette alá és kiemelte e zavaros folyadék minőségét még a tengervízhez képest is: „A' Tenger Vize (...) erősítő, véknyító, olvasztó, a' ki-gőzölgést segítő, és vizellet-hajtó erővel bír; melly tulajdonságok igen szerentsésszen vagynak egygyesülve, hogy a' leg-súlyóssabb betegségek is engedelmesskedjenek azoknak. Mind ezen tulajdonságok annál inkább föl-találtatnak a' Fertőben.”²³ Nem utolsó sorban az ő javaslatára létesült az 1830-as évek során Fertőbozon a szabadtéri fürdő, mely az elsők közé tartozott a Fertőn.²⁴

Ilyen és ehhez hasonló leírások adhattak alapot arra, hogy a Fertő ez időben mint természeti tünemény még egy olyan híres műben is említést kapott, mint a *Merkwürdigkeiten der Welt oder Vorzügliche Erscheinungen der Natur und Kunst* (1807). Ez a világot áttekintő képesszeállítás az osztrák monarchia területéről mindössze tizenkét természeti jelenséget, illetve művészeti érdekességet mutatott be: közöttük szerepelt a Stephansdom tornya, a Karlskirche és a Josephsplatz Bécsben, a postojnai barlang, Salzburg és Prága városa – és a Fertő is (1. kép).

A táj iránti új keletű érdeklődésben általánosságban egybefonódott az állam újabb keletű kameralista viszonyulása tartományaihoz a feléledő, természet iránti polgári lelkesedéssel. Götz Großklaus a modern „természet-gondolat” fejlődésében négy intenzív időszakot különböztet meg: két korai polgárit (1700–1740 és még erősebben 1750–1840 között) valamint két késő polgárit (egyszer 1880–1930 között és végezetül kb. 1970-től máig). E folyamat csúcspontjai 1730, 1780 és 1900 körül voltak.²⁵ A Fertő iránti felélénkült esztétikai érdeklődés az 1800-as századforduló tájékán tehát kis késséssel beilleszkedik az európai tendenciába.

²⁰ Egy korabeli encyklopédia például így jellemezte a tó vizét: „Az sós és kellemetlen ízű, undort és hányingert vált ki, mégis károsodás nélkül használják fürdőre, s még az állat is megissza.” Oesterreichische National-Encyklopädie, Bd. 4, Wien 1836, 47 (ford. B.S.).

²¹ Kis: A Fertő tavának geográfiai, történelmi és természeti leírása, 416.

²² Uo., 339–340.

²³ Kis József: A Fertő tava vizének és orvosi tulajdonságainak fordó gyanánt leírása 1797-ben, in: Romy, Károly György (ed.): Monumenta Hungarica. Pest 1816, 2. köt., 189–287 (itt 261), Kiemelés az eredetiben. A Monumenta Hungarica 2. kötete a Google Books-on keresztül az Interneten is hozzáférhető.

²⁴ Annál különösebb, hogy újabb keletű írások a fertőbozi fürdő történetéről Kis József nevét még egy lábjegyzetben sem említik. Lásd Katona Csaba: A fertőbozi fürdő története. SSz. 55 (2001), 249–260; Uő: Ember és környezet a 19. században: a Fertő. SSz. 62 (2008), 391–405.

²⁵ Vö. Großklaus, Naturtraum des Kulturbürgers, 172–173.

1. kép: Fertő-ábrázolás 1807-ből
(Merkwürdigkeiten der Welt oder Vorzügliche Erscheinungen der Natur und Kunst)

E táj kezdődő szimbolikus felértékelődése ekkoriban azonban még messze nem volt kizárólagos. A Fertő éppúgy lehetséges pejoratív látásmódját jól szemlélteti a „francia utazó” példája. Az 1783-ban névtelenül megjelent és Európa-szerte elterjedt útleírás Johann Kaspar Riesbeck tollából nehezen túlszárnyalható megvetéssel illeti a

Fertőt és Fertőd környékét. Ez a beszámoló egyúttal a legrégebbi részletes tájleírások közé tartozik erről a vidékről, s már csak ez okból is érdemes hosszabban idéznünk:

„Talán Versailles-on kívül nincs egész Franciaországban még egy hely, mely pompa tekintetében ezzel összehasonlítható lenne. A kastély iszonyatosan nagy és a tékozlásig meg van töltve mindennemű dísz tárggyal. [...] Ami a település rendkívüli dicsére válik, ugyanannak a környék a hátulütője. Sivárabbat és lehangolóbbat el sem lehet képzelni. A Fertő, melytől a kastély nincs messze, mérföldnyi ingoványokat teremt, azzal fenyegetve, hogy idővel minden termőföldet egészen a herceg lakosztályáig elnyel, mint ahogy már roppant szántókat, melyek meg voltak művelve és a legtermékenyebb talajjal bírtak, elnyelt. A környék lakói legnagyobbrészt úgy néznek ki, mint a kísértetek, és majdnem minden tavasszal hidegrázástól szenvednek. [...] Amennyire egészségtelen a vidék, különösen tavasszal és ősszel, és akármilyen gyakran rázza még a herceget is a hideg, az úgyannyira meg van róla győződve, hogy az egész széles világon nincs még egy ilyen egészséges és kellemes tájék.”²⁶

Riesbeck útleírása az európai könyv piacon és a szalonokban szenzációnak számított, s több kiadásban is megjelent.²⁷ Az általa közvetített kép a Fertőről így e táj akkoriban legerjedtebb leírásainak egyike volt. A „francia utazó” negatív ítélete érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy Riesbeck a jozefinista reformok és a felvilágosodás híveként a magyar nemesség tétlenségét és tékozlását elutasította és hevesen kritizálta. Ilyen értelemben a Fertő, illetve a Hanság ingoványa kontrasztként szolgálhatott az Esterházy udvartartás pompájával szemben, melyet a szerző feltehetően 1776-ban keresett fel.

Riesbeck kifejezésétára és érvei az akkori „hasznos természet” elvét tükrözik. A kameralisztikus gazdaságpolitika idejében a társadalmi vagyon forrását a mezőgazdaságban és a természet egyre hatékonyabb kiaknázásában látták. A felvilágosult ideál a „megvalósult hasznosság szépségére”, a természet és a gyakorlati haszon kapcsolatára irányult.²⁸ Ilyen értelemben a mocsárlecsapolások egyszerű és gyors lehetőséget kínáltak a termőterületek kibővítésére. Valóban, Esterházy herceg majdnem Riesbeck látogatásával egy időben kezdte meg a vízvezetési munkálatokat egy tíz kilométer hosszú árok, a Hansági-főcsatorna elődjének kiásásával, és egy Eszter-

²⁶ [Riesbeck, Johann Kaspar]: Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris, Zürich 1783, 154–156. (fordítás B.S.). Vielleicht ist außer Versailles in ganz Frankreich kein Ort, der sich, in Rücksicht auf Pracht, mit diesem vergleichen ließe. Das Schloß ist ungeheuer groß und bis zur Verschwendung mit allem Gerät der Pracht angefüllt. [...] Was die Pracht des Orts ungemein erhöht, ist der Abstich desselben mit der umliegenden Gegend. Öder und trauriger läßt sich's nicht denken. Der Neusiedler See, wovon das Schloß nicht weit entfernt ist, macht meilenlange Moräste und droht, alles Land bis an die Wohnung des Fürsten hin mit der Zeit zu verschlingen, wie er denn schon ungeheure Felder, die angebaut waren und den ergiebigsten Boden hatten, verschlungen hat. Die Bewohner des angrenzenden Landes sehen größtenteils wie Gespenster aus und werden fast alle Frühjahre von kalten Fiebern geplagt. (...) So ungesund auch die Gegend, besonders im Frühling und Herbst, ist und so oft auch der Fürst selbst vom kalten Fieber befallen wird, so ist er doch fest überzeugt, daß es in der ganzen weiten Welt keine gesündere und angenehmere Gegend gebe.”

²⁷ Nachwort von W. Gerlach, in: Riesbeck, Briefe eines reisenden Franzosen, 344–345.

²⁸ Idézi: Rainer Beck: Die Abschaffung der „Wildnis”. Landschaftsästhetik, bäuerliche Wirtschaft und Ökologie zu Beginn der Moderne, in: Werner Konold (Hg.): Naturlandschaft – Kulturlandschaft. Veränderung der Landschaften nach der Nutzbarmachung durch den Menschen, Landsberg 1996, 27–44 (itt 29).

háza és Pomogy (Pamhagen) között vezető gátút megépítésével. Erre, anyagi megmondások mellett, feltehetően a Fertő szélsőséges vízjárása is okot adott.²⁹

Riesbeck meglátásai eközben bevonultak az irodalomba, befolyásolva az őt követő utazók szemléletmódját is. Így magyarázható, például, hogy Johann Friedrich Reichardt dán zeneszerző, Goethe állítólagos barátja, 1809-ben egy Kismartonból Pozsonyba vezető út kapcsán örült, hogy a „[Fertő] fatális mocsaras lapályát, mely körül körül lázt és reumát terjeszt” maga mögött hagyhatta.³⁰

Mindezek ellenére, a Fertő a biedermeier korszakában egyre inkább gyalogostúrák, tanulmányutak és vidéki mulatságok színhelyévé vált. Így tett 1829-ben hosszabb kirándulást az útikönyvszerző és bécsi tisztviselő Adalbert Krickel is ezen a környéken, melyet egy könyvecskéjében, *Wanderungen zu den Umgebungen des Neusiedlersees* címmel, meg is jelentetett. Ezzel megszületett az első monográfia erről a tájról.³¹ Ebben Krickel többek között éles különbséget tett a tó két partja között: „Amennyire kellemes a nyugati oldal Sopron vármegyében, melyet szőlőskertek, szántók és erdős dombok díszítenek és mely valamelyest észak és dél felé is kiterjed, annyira unalmas és legnagyobbbrészt ingoványosa keleti part.”³² Ez a szembeállítás megfelelt annak az érzékelési-szemléleti mintának, amely akkoriban a természet polgári értelmezését jellemezte. Ez ugyanis egyfelől a megszelídített, betelepült és tagolt „kulturális teret” különválasztotta a másik, érintetlen, vadon „természeti tértől”. Míg a „megszelídített” tájra vetett pillantás ismerős térelemekre támaszkodhatott és úgymond tehermentes élvezetet tudott nyújtani, addig ezzel szemben a „vad” természet benyomása nyugtalanító, vegyes érzéseket keltett, illetve a szemlélőben az egyhangúság és sivárság érzését válthatta ki.³³ Ehhez hasonló szembeállítások a Fertő két partja között e táj szemléletében egy jó ideig mint toposz jelentkeztek.

Krickel azonban a Fertőn arra is talált alkalmat, hogy romantikus természetrajzának kifejezést adjon. Az ennek kapcsán ábrázolt, túlfútott érzelmek a fenségesség érzetében és a festőiség élményében gyökerezhettek, melyek a polgári természet-szemlélet részeként akkortájt elterjedőben voltak:

„Félóra hosszan vezet az út szőlőskerteken és gabonablákon át enyhén felfelé, gyorsan felérünk egy magaslatra, melyen halászkunyhók állnak, s hirtelen, mintegy varázsütésre, a legnagyobb kilátás lép meg bennünket, miként a tó egész hosszában és szélében az elbűvölt vándor szemei elé tárul. Partjai a

²⁹ Lásd továbbá: Horváth Gergely Krisztián: Rendi autonómia és fizokratizmus. Kísérlet a Hanság lecsapolására az 1820–30-as években (1. rész), SSz. 62 (2008), 378–390.

³⁰ Idézi: Leopold Schmidt: Die Entdeckung des Burgenlandes im Biedermeier. Studien zur Geistesgeschichte und Volkskunde Ostösterreichs im 19. Jahrhundert (Wiss. Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 21), Eisenstadt 1959, 24.

³¹ Joseph Adalbert Krickel: Wanderungen zu den Umgebungen des Neusiedlersees mit besonderer Rücksicht auf Eisenstand, Esterhaz, Forchtenstein und Neustadt im Jahre 1829, wiederholt im Jahre 1830, Wien 1831. A mű 1990-ben Sopronban is megjelent facsimile-kiadványként.

³² Uo., 66 (kiemelés az eredetiben, ford. B.S.). „So angenehm seine westlichen Ufer im Odenburger-Comitate sind, welche mit Weingärten, Ackerbau und Waldhügeln geschmückt sind und sich auch etwas nördlich und südlich hinziehen, eben so langweilig und größtentheils m o r a s t i g sind die östlichen Ufer.”

³³ Norbert Elias: Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen, Bd. 2: Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation, Frankfurt/M. 1994 (1969), 406. Götz Großklaus: Reisen in die fremde Natur – Zur Fremdwahrnehmung im Kontext der bürgerlichen Aufstiegsgeschichte, in: Großklaus / Oldemeyer, Natur als Gegenwelt, 273.

legkellemesebb változatosságokkal bírnak. Itt egy kicsi, náddal benőtt földnyelv nyúlik be a megújult tengerbe, amott a víz, öblöt képezve, tör előre a szárazföldre, idébb egy magas partsávot látunk, melyen a hullámok félelmetes robajjal törnek meg. (...) Én egy teljes órát töltöttem el és nem tudtam ettől a fenséges képtől elszakadni. Ó szent természet, mennyire szép vagy!"³⁴

Krickelnek nem kellett a Fertőt esztétikai értelemben újra megfogalmaznia. Különböző topográfiai művek kínálatában már kialakult tájesztétikai szokincsből méríthetett. Megközelítése annyiban úttörő jellegű, hogy a térséget útikalauza segítségével meghódítja a turisztika számára. Amennyiben a turizmuson egyfajta terepjárásértünk, mely olyan kilátópontokat követ, melyeket nem kell már saját szemünkkel megtalálnunk és lefektetnünk,³⁵ akkor a mi esetünkben többek között Adalbert Krickel végezte el ezt a felderítőmunkát.³⁶

A Fertő a biedermeier idején azonban mint a regionális vagy akár nemzeti identitás referenciapontja is szerephez jutott. Erről tanúskodik az a romantikus hazafias költészet Sopronban, mely a 19. század első feléből ismert. Eme irányzat képviselői közé tartozott a költő és műfordító Kis János evangélikus püspök, aki a tavat „Pannon tengeré”-nek nevezte, vagy Vajda Péter, aki a Fertőben „hazám tengeré”-t látta és azt intenzív természetélmény helyszínékként ábrázolta.³⁷ A tenger allegóriája akkoriban már nyilvánvalóan a Fertőt érintő szimbolikus szótár szerves része volt.

A Fertő első népszerűsítési korszakának egy másik fontos dokumentuma a *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című kiadvány, melynek számunkra érdekes második kötete 1860-ban jelent meg a németországi Darmstadtban. Ebben három grafika (Ruszt, Fertőrákos és Meggyes) és néhány leírás ábrázolja a Fertőt, lényegében a turisztikai irodalom pozitív vonulatát követve. Mégis, összességében már érzékelhető, hogy a Balaton nyugati riválisával szemben időközben átvette a szimbolikus uralmat. A nemzeti tudatban a Balaton lett a „Magyar tenger”.

A koraromantikus és biedermeier felfedezések után a 19. század utolsó harmadában a Fertő a periféria felé „mozdult” el. Már az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés is bizonyos mértékben leválasztotta a területet a közeli Bécstől. Az esztétikai érdeklődés visszaesett, amihez hozzájárult a tó több éves kiszáradási periódusa is. Így nem meglepő, ha Johannes Nordmann bécsi újságíró 1864-ben a sekély víztükröt nem sok dicsérettel illette: „A Fertőhöz tényleg nem jó előzetes véleménnyel indultam, de

³⁴ Krickel, *Wanderungen*, 73–74 (ford. B.S.). „In einer halben Stunde geht es durch Weingärten und Kornfelder sanft bergan, schnell ersteigt man einen Hügel, auf welchem Fischerhütten stehen, und plötzlich, wie durch einen Zauberschlag, wird man von dem großartigsten Anblick überrascht, da der See in seiner ganzen Länge und Breite vor des entzückten Wanderers Augen liegt. Seine Ufer enthalten alle Abwechslungen des Angenehmen. Hier ragt eine kleine, mit Rohr bewachsene Erdzunge in das verjüngte Meer, dort dringt das Gewässer, einen Hafen bildend an's Land, da sieht man ein hohes Ufer, wo sich die Wellen mit fürchterlichem Getöse brechen. (...) Ich saß eine ganze Stunde und konnte mich von diesem herrlichen Bilde nicht losreißen. O heilige Natur, wie schön bist du!”

³⁵ Vö. Wolfgang Kos: *Die Eroberung der Landschaft*. Zu einem kulturhistorischen Ausstellungsprojekt, in: Wolfgang Kos (Hg.): *Eroberung der Landschaft*, 20–48 (itt 23).

³⁶ Rafael Hellbach: *Der Führer zum Neusiedlersee, auf den Schneeberg und die Raxalpe*. Ein Handbuch für Reisende, Wien 1857.

³⁷ Erdei László: *A soproni táj legkorábbi jelentkezései az irodalomban*. *SSz* 12 (1958), 66–72.

akármilyen keveset is vártam tőle, minden képzeletet felülmúlóan rondának találtam.”³⁸

Valóban: ha az utazók véleménynyilvánításait szembeállítjuk a tó legnagyobb vízszintingadozásainak időtáblájával,³⁹ érdekes, noha nem igazán meglepő, mintát láthatunk. Ezek szerint egyértelműen pozitív megnyilvánulásokat leginkább a többé-kevésbé kiegyensúlyozott vízhozamok idején találni. Példa erre az elbűvölt gyalogtúrázó Adalbert Krickel, vagy a tájképfestő Johann Chr. Brand. A túlnyomóan negatív leírások viszont az alacsony vagy épp túl magas vízállások idején kaptak gyakrabban hangot. Reichardt egy száraz időszakban panaszkodott és Nordmann is a Fertő 1866-tól 1871-ig tartó teljes kiszáradása idején találta a tavat visszaszátótnak. Így megállapíthatjuk, hogy a szemléletek változékonysága majdnem párhuzamban áll a tó ingadozásaival.

A 19. század vége felé a tájhasználat érdekkonfliktusai is egyre jobban láthatóvá váltak. Az ingadozó, illetve folyamatosan csökkenő vízállás és a beindult elnadásodás kezdett akadályozni a tó további turisztikai vagy sportcélokra történő kiépítésének. A kibontakozó tájváltozást már a legrégebbi soproni útikalauz is említi 1886-ban.⁴⁰ Röviddel az I. világháború előtt pedig Thirring Gusztáv Sopron-kalauza már tömören megjegyezte, hogy „a fürdés már csak időnként lehetséges”.⁴¹

Ilyen szemmel nézve, az 19. és a 20. század fordulója körül divatba jövő képes levelezőlapok idillikus tójelenetei megtévesztőek. Annál is inkább, mert ellentmondásos módon, erre az időre esnek a legintenzívebb erőfeszítések a Fertő felszámolására. A vízszabályozás gondolata, mint láttuk, önmagában nem volt új. De először csak 1910 körül érte el a Hanság-csatorna a tavat, azzal a céllal, hogy annak vizét elvezesse, noha ezt nem sikerült a tervek szerint véghezvinni. Úgy tűnik, messzebb menő tervek a tó teljes vagy részleges lecsapolására csupán az elkövetkezendő politikai változások és az új határmegállapítás következtében hiúsultak meg. 1918-ban a Fertő ügyében érdekelték Esterházy herceg vezetésével még a következő megegyezésre jutottak: „A Fertőnek mint tónak nincs már jelentősége. [...] Az egész tóterületet olyan átmeneti helyzet jellemzi, hogy annak jelenlegi, lehetetlen állapotát nem tűrhetjük tovább.”⁴² A tervezetek előrehaladottsága kapcsán felvetődik a kérdés, hogy a Fertő a mai, általunk ismert állapotában egyáltalán létezne-e még, ha azt 1921-ben nem osztották volna fel Magyarország és Ausztria között? Ugyanis, az immáron a tavat keresztülszelő országhatár jó időre megnehezítette a tó mindennemű átfogó vízügyi „rendezését”.

³⁸ Johannes Nordmann: *Meine Sonntage. Wanderbuch aus den Bergen des österreichischen Hochlandes*, Wien 1868, 26. „An den Neusiedlersee ging ich wahrlich nicht mit einer vorgefaßten guten Meinung, doch fand ich ihn, wie wenig ich auch von ihm erwartete, über alle Maßen häßlich.”

³⁹ Vö. Brigitte Auer / Gerald Dick: *Der See und die Lacken – ein limnologischer Überblick*, in: G. Dick et al (Hg.): *Vogelparadies mit Zukunft?* (Ramsar-Bericht 3, Neusiedler See – Seewinkel), Wien 1994, 45–69.

⁴⁰ [Gustav Diem]: *Illustrierter Führer durch Oedenburg und Umgebung*, zweite u. verm. Auflage, Oedenburg 1891 (1. Aufl. 1886), 111, 114.

⁴¹ Gustav Thirring: *Führer durch Sopron (Oedenburg) und die ungarischen Alpen*, Sopron 1912, 88.

⁴² Idézi: Adalbert Winkler: *Die Zisterzienser am Neusiedlersee und die Geschichte dieses Sees, Winden am See / Eisenstadt* 1993 (orig. 1923), 267.

A „Pannon tenger”-től a „Bécsiek tengeréig”

A Fertő új keletű megosztottsága két ország között jelentős változásokat idézett elő e táj kollektív látásmódjában is. A hátrányos területrendezés a magyar oldalon rövid időre a táj nemzeti megidézésének fellendülését hívta elő. Lokális és regionális szinten a nyugati határ mentén a sztyepptó a „nagymagyar” öntudattal való azonosulás tárgyává vált. Egy Győrben megjelent irredenta verseskötet szerzője pusztán a szót: „Fertő” választotta címéül.⁴³ Egy másik szerző *Keserű kérdések* című költeményében revizionista felhívást intézett honfitársaihoz – a Fertőre és a Hanságra utalva: „Szabadnak maradt kevés magyarok, / Keserűn kérdezem: feleljetek! / Belenyugosztok, hogy járom igázza / Négy millió magyar testvéretek? [...] Belenyugosztok, hogy a Fertő táján / Ne nyílhasson muskátli többet / S idegen gulyák, ménések tiporják / A dúsan termő hanyi földet?”⁴⁴ Mégis elmondható, hogy az elválás fájdalma Magyarországon, hasonlóan a fogadás öröméhez Ausztriában, nem bizonyult minden téren erősnek. A legfontosabb magyar turisztikai folyóiratok gyakorlatilag nem vettek tudomást a Fertő „ elvesztéséről”.⁴⁵

A határ túloldalán a Fertő „karrierje” ettől eltérően alakult. A hirtelen „közelebb került” nagyváros, Bécs, üdülésre vágyó lakói számára a tó új vonzerőt jelentett (2. kép). Ezt a keresletet előmozdították a szabadságolási rendelkezések és az új szociális törvényhozás, illetve a megjavult tömegközlekedési összeköttetés is. Ez a perspektivikus eltolódás és új birtokba vétel egy máig használatos jelszóban talált metaforikus megfelelőre: „Meer der Wiener”, magyarul „a bécsiek tengere”.⁴⁶

Az új szövetségi tartomány pannon jellegű tájának szimbolikus integrálására Ausztriában lényegében két különböző stratégia állt rendelkezésre: az analógiaképzés a közös vonások előtérbe helyezésével, illetve fordítva, a szembeállítás a különbségek hangsúlyozásával. Nyilvánvaló, hogy a sztyepptó beillesztése Belső-Ausztria alpesi és dunai tájegységek által dominált sematikus képtárába a táj fiziognómiája miatt nemigen volt lehetséges. Az egyetlen kapcsolatot ilyen szempontból a kultúra, a nyelv és az etnikai jelleg terén lehetett megtalálni. Ezen elgondolások alapját a nép és a táj szerves összefonódásának ideája képezte. E tájnak és lakóinak a már a 19. század második felében szórványosan megkezdett (német) nemzeti jelleggel történő felruházása⁴⁷ az első világháború után jutott igazán érvényre. Ez az asszimilációs stratégia⁴⁸ nem utolsó sorban a Nikolaus Lenau költő iránt megélnékült burgenlandi érdeklődésben nyilvánult meg azzal a mottóval, hogy „A Fertő tája és Lenau lelke egy tónusra voltak hangolva.” vagy: „Lenau Burgenland legnagyobb és Németország nagy

⁴³ Vö. Mentés Mihály: Fertő. Irredenta versek, Győr 1922, 5, 8 u. 17.

⁴⁴ Harsányi Lajos: Keserű kérdések, in: Nyugat. Irodalmi hetilap, 6.6.1920, 1.

⁴⁵ Lásd a Természetbarát 1917–1924 és a Turisták Lapja 1918–1921 közötti évfolyamait.

⁴⁶ Ezt a kifejezést először egy hirdetésben találjuk, melyet Nezsider (Neusiedl am See) 1926-ban jelentetett meg, s amelyet hamarosan a képeslaptól a folyóiratig más médiák is átvettek.

⁴⁷ Lásd Wilhelm H. Riehl, Wanderung über die Parndorfer Heide im Jahre 1867, in: Mein Heimatvolk – mein Heimatland. Ein Volksbuch vom Burgenland, Eisenstadt 1951, 198–200.

⁴⁸ Lásd Ruth Wodak et al, Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität, Frankfurt/M. 1998, 76.

költője.”⁴⁹ Lenau sokat idézett németsége így átruházódott az általa (véltén) megírt tájra a Fertő körül.

Die Erschließung des Meeres der Wiener.

Das neue Projekt der Schnell-
schwebbahn zum Neusiedlersee.

Das Projekt nach deutschem Konstruktions-
vorbild.

Wieder einmal liegt ein Projektentwurf
vor, um den Neusiedlersee an Wien anzu-
nähern, um die riesige Wasserfläche für hun-

2. kép: Egy függő-gyorsvasút terve a Fertő és Bécs között (Der Tag, 1928)

⁴⁹ Alexander Hübner: Lenau und der Neusiedlersee, in: Der Fährmann. Österreichische Monatshefte, Sonderheft Burgenland, Juni 1927, 352–355 (itt 354 és 355).

Azonban a német tájjelleg felidézése egy olyan soknemzetiségű térségben, mint Észak-Burgenland, természetesen csupán fragmentáció és kiiktatás révén lehetséges. Bizonyos vonásokat még Lenau személyes ábrázolásából is ki kellett iktatni, ha nem akarták a költő német identitását kétségessé tenni, hiszen Lenau érdeklődése eme (vagy egy hasonló) táj iránt paradox módon a költő magyar-barátsága nélkül feltehetően nem is alakult volna ki. Ráadásul Lenau Heide-versei és híres költeménye a „*Dalok a nádásból*”, sokkal inkább Kelet-Magyarországra, semmint a Fertő környékére vonatkozhattak, melyet a költő csupán rövid időre és fiatal éveiben keresett fel.⁵⁰ Lenau líráját így kettős értelemben is kisajátították a „burgenlandi ügy” érdekében: egyrészt nemzetileg, másrészt topográfiailag.

Hosszú távon sikeresebbnek bizonyult a szembeállítás stratégiája. Burgenland egyfelől része lett Ausztria gyakran idézett táji sokféleségének, másrészt önmagát is egyre inkább egy pozitívan felfogott táji és etnikai „különbözőség vidékeként” definiálta.⁵¹ A Fertő és (főleg keleti) vidéke képezték úgymond az „Alpesi köztársaság” és az „el-alpesiesedés” ellenpólusát, a két világháború között és főképp az ausztrofasiszta állam idején.⁵² E mellett egy egész sor, részben új analógiával és esztétikai értékítélettel találkozunk, amelyekkel e táj sajátosságát és idegenségét próbálták meg kifejezni, illetve adaptálni. Ezek egyrészt a tó különös és titokzatosnak érzett jellegére vonatkoztak, annak kiszámíthatatlan vízszint-ingadozásaival és rendkívüli sótartalmával, de éppúgy a táj félreeső, periférikus fekvésére is, amely a csend és a magány élményével szolgált, vagy a tó egzotikus hatására, amely a látogatókat gyakran távoli kontinensekre emlékeztette. „Hol van egész Ausztriában és Németországban még egy olyan táj, ahol ilyet látni? [...] Igazán Ausztriában vagyok, és nem valahol Ázsiában vagy Afrikában?”⁵³

Ilyen és hasonló tájanalógiákkal szimbolikus értelemben mérhetetlen távlatokban kitérte a kisebbé vált országot. A „bécsiek tengere” által kinyílt egy képzeletbeli ablak távoli tájak felé. A két világháború között a Fertő képe mint egzotikus táj kezdett maradóan bevésődni az osztrák kollektív tudatba. Ezzel bizonyos szempontból hallgatólagosan a 19. század elejéről származó „különös természet” toposzához tértek vissza. A Fertő az elkövetkezőekben a Bodeni-tóval közösen mint táji megjelölés szerepelt, ha arról volt szó, hogy az új állam térbeli kiterjedését és keretét földrajzilag és szimbolikusán megadják. Ausztria így lett a „Bodeni-tó és a Fertő-tó közti ország” („Land zwischen Bodensee und Neusiedler See”).

Mindezek ellenére a két világháború közötti időszakban is megmaradt az ellentétes szemléletek egymásmellettsége. Miközben egyesek a sztyeppét egyre inkább

⁵⁰ Vö. Margarete Wagner: Das Bild der Ungarn in der Literatur des Biedermeier, in: Robert Pichl / Clifford A. Bernd (ed.): The Other Vienna. The Culture of Biedermeier Austria. Österreichisches Biedermeier in Literatur, Musik, Kunst und Kulturgeschichte (Sonderpublikationen der Grillparzer-Gesellschaft, Bd. 5), Wien 2002, 119–145. E helyütt szeretném kifejezni köszönetemet Jakob Perschnek (Burgenländisches Landesarchiv) az e téren nyújtott információért.

⁵¹ Maria Mundprecht: Burgenland – das Land der Gegensätze, in: Bergland, 11 (1929) 7, 25.

⁵² Lásd Reinhard Johler: Das Österreichische. Vom Schönen in Natur, Volk und Geschichte, in: Schönes Österreich (Ausstellungskatalog), Wien 1995, 31–41 (itt 37).

⁵³ Hans Franke: Vogelleben am Neusiedler See, in: Österreichs Illustrierte Fremdenverkehrs- und Reisezeitung (ÖIFRZ) 3/1934, 13–15. „Wo in ganz Österreich und Deutschland gibt es noch eine Gegend, wo solches zu schauen ist? [...] Bin ich wirklich in Österreich und nicht irgendwo in Asien oder Afrika?”

felmagasztalták, új értelmet és értékeket látva meg benne, mások továbbra is azon dolgoztak, miként lehetne azt radikálisan átformálni és másképp hasznosítani. Így egyidejűleg találkozunk rajongó hangokkal mint például: „Lévén ez a tó, ez a grandiózus víz, számtalan hangulatában sohasem ismétlődő, mindig újszerű, alattvalóinak nem okozva egyhangúságot, egyik színjátékot a másik után kínálva, hogy végül mindenkit menthetetlenül varázsába kerítsen.”⁵⁴

A lelet azonban másképp is hangozhatott: „A »bécsiek tengerének« nevezik a Fertőt. Valójában egy nagy, a domborzatba laposan befektetett ingoványról van szó [...]”⁵⁵ Egy hosszabban tartó alacsony vízállás, mely a 1920-as évek végén kezdődött, közösen az általános gazdasági válsággal, megerősítette a politikailag és gazdaságilag motivált tószabályozás pozícióját. A „Fertő-kérdés megoldásáról” vagy a „Burgenlandiak nagy földinségének kielégítéséről” lehetett hallani. A tervek nagyban különböztek egymástól, s a tó vízfelületének megtartásától (beleértve a felduzzasztást is), egy keresztező gát által a részleges visszaszorításon át, egészen a teljes lecsapolásig terjedtek.⁵⁶

A vízállás szeszélyei azonban 1945 után is alkalmat adtak szabályozási vitákra. Még a hatvanas évek elején is a tó teljes kiszáradásától óvtak az osztrák sajtóban.⁵⁷ Egy nagy, a tavat átszelő gát, illetve közlekedési út gondolata a nyugati és keleti partja között végül is 1970 körül egy osztrák Fertő-híd („Seebrücke”) hivatalos tervében érte el csúcspontját. Ezzel – a regionális és nemzetközi nyilvánosság nyomására – meghiúsult tervezettel azonban még nincs vége a kilátásba helyezett radikális, technokrata beavatkozások listájának. Az egykor kiszámíthatatlan sztyeptóbból, mint már láttuk, a hatvanas évek közepe óta egy „normális” tó lett, mivel a természetes vízingerőit a látogatók számára nem észlelhető keretek közé szorították. Azóta gyakorlatilag, akár milyen természet-közelinek hat is számunkra a Fertő, egy megzabolázott és szabályozott tóval van dolgunk, egyfajta másodkézből való természettel, amit egyszerűen a tartós népszerűség egyik előfeltételének tudhatunk be. Ily módon ismét csak láthatóvá válik az a sajtóságos kölcsönhatás, mely a Fertőn a történelmi tájváltozás és a szemléletváltozás között fennáll.

A Fertő „sikere” azonban rövid időn belül a tavat létében kezdte fenyegetni. A to-megturisztikai hasznosítás és a köztudat kezdődő ökológiai érzékenysége a hetvenes években egyre több kritikával illette a „bécsiek tengerét”, melyben egyesek már „mindenki kloakáját” látták.⁵⁸ A mezőgazdaság és a turizmus – ellentétben a vassüggöny miatt hátrányos helyzetbe került magyar oldallal –, egyre inkább a táj- és természetvédelem versenytársává vált (3. kép). Az 1989-es fordulatot követően sikerült ugyan a különböző érdekek között egyfajta kiegyezést és megbékélést létrehozni, s a

⁵⁴ Leopold Fink: Vom Meer der Wiener, in: Burgenland, Sonderheft der Öst. Monatshefte, Der Fährmann, Juni 1927, 327–332 (itt 329), ford. B.S. „Denn dieser See, dieses grandiose Wasser, in seinen unzähligen Stimmungen sich nie wiederholend, immer neuartig, läßt seinen Vasallen keine Eintönigkeit aufkommen, Schauspiel über Schauspiel bietet er, um alle unentrinbar in seinen Bann zu fesseln.”

⁵⁵ Carl Grünhut-Bartoletti: Die Regulierung und Nutzbarmachung des Neusiedlersees auf österreichischem Gebiete, in: Wasserwirtschaft und Technik (1935) 21–22, 221–228 (itt 221).

⁵⁶ Vö. Wilhelm J. Wagner: Ein See verschwindet – Neusiedler See, in: Wilhelm J. Wagner: Österreichs reale Utopien. Viel geplant und nicht verwirklicht, Wien–München 2000, 190–219.

⁵⁷ Vö. Nur mehr 10 Jahre Neusiedler See?, in: Neue Illustrierte Wochenschau, 10.11.1963, 1–2 u. 8; Seedamm oder Seetunnel, in: Der Seewinkel, Burgenländische Pusztazeitung, Folge 1, 1964, 2.

⁵⁸ Kloake der Wiener, Neusiedler See, in: Wochenpresse, 3.5.1972, 12.

magyarországi Fertő part is kiszabadult évtizedes elzártágából. Így jelenleg történelmi távlatban is a Fertő iránti szemléletfejlődés és felértékelés pozitív csúcspontját tapasztalhatjuk. Ez a folyamat leginkább a bilaterális nemzeti park létrehozásával kapott szimbolikus kifejezést. A technokrata gondolkodásmódnak azonban még manapság is meglepően erős jelei tapasztalhatók. Ezt azok a tervek illetve elgondolások mutatják, melyek – minden ökológiai érveléssel ellentétben – a Duna vízének bevezetését tárgyalják azzal a céllal, hogy a tó vízállását stabilizálják, illetve bizonyos turisztikai használatra (az egyre nehezebb yachtok miatt) még meg is emeljék.

3. kép: A legnagyobb példányszámú ausztriai képeslap a Fertőről az 1990-es évek második feléből (Verlag K. Fasch, Gloggnitz)

Összegzés

A Fertő szemlélettörténeti különlegessége leginkább abban rejlik, hogy ez a táj mind hossz-, mind keresztmetszetben rendkívül eltérő, akár ellentétes látásmódokra adott alkalmat. Az elmúlt mintegy két évszázad folyamán az esztétikailag alig figyelembe vett vidék felértékelődött, és kedvelt turisztikai régióvá, többszörösen elismert természetvédelmi tájjá vált. Egyidejűleg sajátos, ingadozó esztétikai érdeklődéssel találjuk magunkat szembe, mely csupán az utóbbi időben mutatja a tartósan pozitív társadalmi felfogás jeleit.

Még jellemzőbb a Fertőre az a körülmény, hogy e táj eltérő szemléletmódokból eredő megítélése egészen a közelmúltig erős ambivalenciát mutat. A turisztikai és esztétikai diskurzus mellett (mely hosszú ideig maga sem tudott hozzáállásában megállapodni), egy ellenkező, haszonorientált és technokrata tájkonceptió is érvényben volt. E táj történetének paradoxona, hogy a kezdődő esztétikai felfedezésével egyidejűleg, gyakorlatilag a megsemmisítésére tett kísérletek is elkezdődtek. Kevés vidéket ismerünk, ahol ez a két ellentétes tájkonceptió – egyazon terület felmagasztalása és lebecsülése –, ilyen hosszú ideig egymás mellett volt megtalálható és versengett is egymással.

A Fertő másik érdekessége, mint már említettük, a szimbolikus és fizikai táj kölcsönhatásából fakad. Mindkettő az itt leírt időszakban nagyfokú változásnak volt kitéve. Erre is vonatkozik, hogy nem sok táj létezik, ahol a természetes és kulturális dinamikák ennyire hangsúlyosan jelen vannak és egymással egybefonódnak, mint itt. A táj egyes változásait az esztétikai diskurzus sikerrel adaptálta és pozitív jelzőkkel látta el, mint például az elnádásodás esetében (lásd a leírásokban gyakran használt topozokat: „nád-dzsungel” vagy „zúgó nádas-erdő”), másokat igyekezett elfeledtetni vagy elfedni. Ily módon a Fertőzug egykori pusztái a közkedvelt motívum-párosítás, a „gémeskút és nádkunyhó” által élnek szimbolikus értelemben tovább, miközben a táj külső képe jelentős mértékben megváltozott.

A Fertőről azonban még manapság is nagyon eltérőek lehetnek a vélemények. Míg sokaknak a tó továbbra is titokzatos és egzotikus természeti csoda, másoknak csupán egy zavaros vizű, sekély tó. Rég elfeledtetnek hitt negatív megjelölések is gyorsan felbukkanhatnak, ha az „ingovány” például politikai állapotok metaforájaként szolgálhat.⁵⁹ Így nézve, a magyar származású osztrák író, Sebestyén György szavai, melyekkel a Fertő eszmei felfedezésének történetét nemrégiben összefoglalta, máig érvényesek: „Az embereknek meg kellett egyezniük abban, hogy a tó szép, ahhoz, hogy azt valóban szépnek találják. E módon, noha nem a valóságban, de a fantáziánk értékskáláján – egyfajta természeti csoda bukkant fel, és ezáltal tudatunkban ténylegesen egy új táj jött létre.”⁶⁰

A tájszemlélet története és elmúlt tájdiskurzusok fejlődésének láthatóvá tétele véleményem szerint mai táj elképzeléseinket alkotó módon relativizálja, és így hozzájárul azok keletkezési mechanizmusainak és feltételeinek fölülvizsgálatához. Az elképzelt, de ugyanígy a fizikai táj konstruált jellegének felismerése ideális esetben erősítheti annak tudatát, hogy a táj mindig is egy többé-kevésbé konfliktusos társadalmi megegyezés eredménye – ezzel a jelenkorban tőlünk magunktól is függ.

⁵⁹ Lásd: Wolfgang Weisgram: Der Sumpfsee. Der Standard, 20. Juni 2000, 36 és 5/6. August 2000, 1.

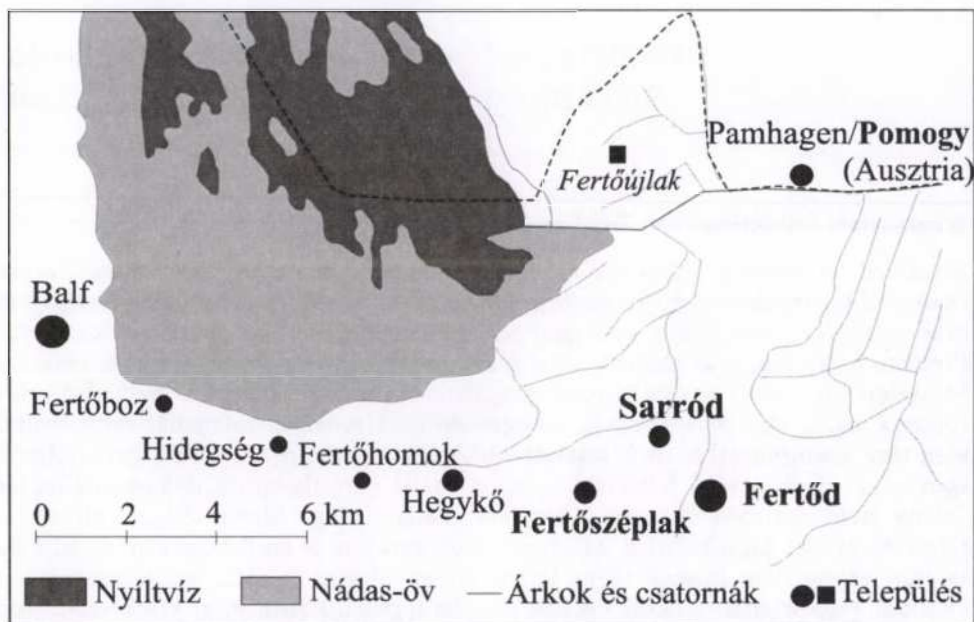
⁶⁰ György Sebestyén: Burgenland, wo sich die Wege kreuzen, Eisenstadt 1977, 52, (ford. B.S.) „Die Menschen mußten sich darauf einigen, daß der See schön war, um ihn nun auch wirklich als schön zu empfinden. So stieg zwar nicht wirklich, aber in der Wertskala unserer Phantasie – eine Art von Naturwunder empor, und dadurch war für das Bewußtsein tatsächlich eine neue Landschaft entstanden.”

A kataszteri felmérések és a Dél-Fertő települései

A katonai felmérések, különösen ami a Fertő-táj tájhasználat és tájképváltozás szempontjából legdinamikusabban (gyakorlatilag évről-évre) változó, s így talán legizgalmasabb részét, az árteret illeti, csak igen sematikus képet adnak a 19. század viszonyait illetően. Ezért fontos az elérhető jóval részletesebb, másik szisztematikus felmérés, a kataszteri birtokívek és térképlapok vizsgálata, számszerű elemzése, mely elsődrendű forrás a táj, a vízrajzi viszonyok, a vegetáció és a művelés intenzitás-változásának elemzése szempontjából. A kataszteri térképek méretaránya (1:2880) garantálja az igen nagy részletességű felmérést: a tájhasználat parcella-szintű dokumentáltságát. Sajnos nem minden kataszteri birtokív maradt meg, illetve érhető el; így e felméréssorozat tagadhatatlan hátránya, hogy egyelőre a rendelkezésünkre álló kataszteri anyag nem biztosít teljes lefedettséget. Előnye viszont, hogy amennyiben elérhető, gyakorlatilag a falvak egészét magába foglalja. Habár, mint később látni fogjuk, más, a területre vonatkozó összeírások is hozzáférhetőek a korszakra vonatkozóan, az egyes települések teljes birtoktesteiről, területileg teljes képet potenciálisan csak a kataszteri felmérések adnak. A kataszteri felmérések további előnye, hogy a Fertő körülbelüli középvízszintjénél és az öt település esetén minden térképlap ugyanazon évben készült. Mivel a későbbi statisztikai felmérések a kataszteri felmérések kategóriáival megegyező kategóriákat vesznek alapul, ezért a kataszteri anyagból készített elemzések összevethetővé válnak a későbbi, részletes felmérések eredményeivel, s így a számszerűsített területhasználat-változások kategóriáinként is jól nyomon követhetők.

A Dél-Fertő földrajzi lehatárolásánál jelen esetben a területet – történeti és tájhasználati okokból is – szűkebb értelemben vettük: így a Fertő-parti települések közül Fertőboz, Hegykő, Fertőhomok, Hidegség, Fertőszéplak és Sarród területét vontuk be elemzésünkbe (1. ábra).

A hat közül öt település kataszteri birtokíveinek feldolgozását tartalmazza a mostani elemzés; mivel Hidegség birtokívét sem az Országos Levéltár kataszteri anyagában, sem pedig a Soproni Levéltárban nem sikerült fellelnünk. A kataszteri felmérések térképei közül Sarródot, illetve annak is inkább a Nemzeti Park szempontjából fontos, ártéri részét választottuk ki annak bemutatására, hogy például még milyen további lehetséges földrajzi elemzések végezhetők el a kataszteri anyaggal. Jelen esetben azt vizsgáljuk, hogy a mai viszonyokhoz képest a területhasználati kategóriákon kívül milyen egyéb, számszerűen is elemezhető különbségek követhetők még nyomon, mutathatók ki a térségben az 1856. évi kataszteri felmérés nyújtotta részletes adatoknak köszönhetően.

1. ábra: A Fertő déli partvidékének települései

A kataszteri felmérések birtokíveinek és térképeinek digitalizálása

A geokorrigált kataszteri térképek digitalizálása már évek óta folyik, melynek köszönhetően remélhetőleg hamarosan mintaterületünkre vonatkozó kataszteri térképek is napvilágot látnak.¹ E nagyszabású munka első terméke a Vas megyéről igen jó minőségben kiadott és praktikus keresővel is ellátott DVD-kiadvány.² A kataszteri felmérések térképeinek elérhetővé tétele azonban önmagában nem jelenti, hogy a térképek által hordozott információk számszerűen is elemezhetővé, értékelhetővé válnak. E térképi információkat (jelen esetben pl. a parcella-határokat) számszerű elemzéshez először digitálisan is elérhetővé kell tennünk, azaz például a parcella-határok esetén a térbeli-térszerkezeti változások elemzéséhez azokat előbb digitalizálnunk kellett. Ezt a feladatot a jelen térképi elemzés mintaterületként kiszemelt Sarród és a Dél-Fertő többi települése esetében az ArcViewGIS 3.2 program segítségével oldottuk meg, továbbá a birtokszerkezeti viszonyok (számszerűsített) bemutatásához egy szoftver-kiegészítőt (Patch Analyst for ArcGIS) is felhasználtunk.

¹ A kataszteri felmérések történeti háttérrel, keletkezésének körülményeivel, módszertani háttérrel és az Országos Levéltár kataszteri térképeinek tömeges digitalizálásával kapcsolatban részletes szakirodalmi összefoglaló érhető el az alábbi munkában: Bak B., Hunyadyné Fabó B., Orosz K., Reisz T. Cs., Török E.: *Kataszteri térképek tömeges digitalizálása*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. Elérhetőség: A Magyar Országos Levéltár honlapjáról (<http://www.mol.gov.hu>): *Kataszteri terkepek tomeges digitalizalasa.pdf*

² Vas megye az első kataszteri felmérés térképein: 1856–1860. DVD-ROM. Arcanum, Budapest, 2006. ISBN 963 7374 29 9.

A pontos, számszerű tájleírások során további problémát jelent, hogy a kataszteri térképeken nem mindig (néha gyakrabban, néha egyáltalán nem) jelenik meg minden egyes parcellára vonatkozóan annak hasznosítási formája, kategóriája. E fontos háttér-információk teljességükben összegyűjtve, adott parcellaszámokhoz kapcsolva – más egyéb, a birtokosra és egyéb adatokra vonatkozó információkkal együtt – a kataszteri birtokívek vonatkozó kötetekben érhetőek el. Ezen okok miatt a birtokívek felhasználása, digitális adatbázissá alakítása is elsőrendű feladat a táj 19. század közepét jellemző tájviszonyainak pontosabb megértéséhez. Ennek megvalósítására a német nyelvű kéziratos birtokívekből minden egyes parcellához tartozó tájhasználati kategóriát, az öt településhez tartozó több mint tízezer parcella esetén, Microsoft Excel program segítségével rögzítettünk, így a további feldolgozásra digitális formában is elérhetővé tettünk.

A jelen tanulmány tehát két fő részre tagolódik: egyrészt a kataszteri birtokívek terület-használati információi s ezzel az egyes települések, illetve összességében a Dél-Fertő tájhasználat, másrészt pedig a kataszteri térképlapok elemzésének egy további lehetséges iránya kerül terítékre, mely a táj mintázatát, s ezen keresztül annak érzékenységét követi nyomon. Míg a tanulmány első, kataszteri birtokíveket elemző munkája az első szerző, addig a második, a táj mintázatát vizsgáló részének technikai megoldásai a második, míg elemzései a két szerző közös munkájának eredménye.

Az egyes települések tájhasználat 1856-ban

Az alábbiakban településenként követjük nyomon a jellemző tájhasználati viszonyokat. A kataszteri térképek az Országos Levéltár gyűjteményében S 78, míg a kataszteri birtokívek az S 79 jelzet alatt, települési nevek szerint találhatóak.³ A települések jellemzésére az 1851-ben Fényes Elek által kiadott Geográfiai szótárban szereplő adatokat is felhasználtuk.⁴ Fényes Elek munkájának használatakor azonban tudnunk kell, hogy az 1851-ben napvilágot látott négy kötetes munka adatai – a korabeli országosan egységes szisztematikus statisztikai adatgyűjtés hiányában – jelentős részben a szerző saját illetve a megyéktől megszerzett ismeretein, tapasztalatain alapul. Különösen igaz ez a tájhasználati információkra. Ezeket az adatokat Fényes a szabadságharc előtti időkben gyűjtötte, a szabadságharc kirobbanása után erre már aligha volt alkalma.⁵ Ez pedig azt jelenti, hogy a korábban (évek alatt) összegyűjtött adatokat az 1840-es évek közepe, második fele tájánál később már nem frissítette, így körülbelül tíz éves vagy régebbi adatsorokkal van dolgunk.⁶

³ Katalógusszámok: Fertőboz: 669, Fertőhomok: 670, Hegykő: 675, Fertőszéplak: 672, Sarród: 695.

⁴ Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. II. kötet. Kozma Vazul, Pest, 1851. 108. (Hidesség).

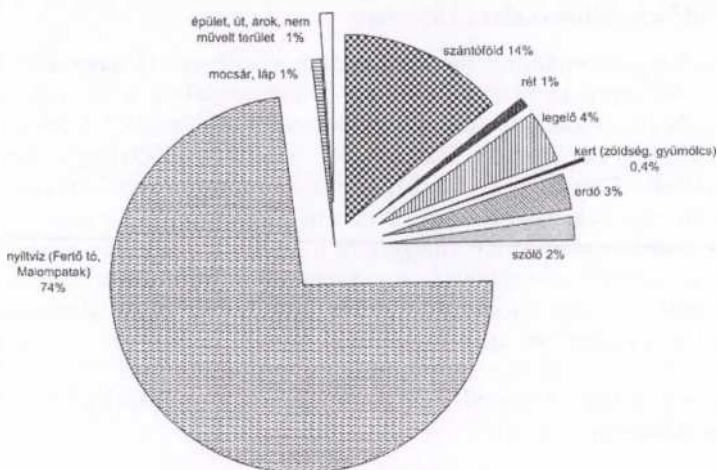
⁵ Ez például Fényes Elek életrajzi adataiból is kiderül: az 1848-ban felállított Országos Statisztikai Hivatal vezetését Fényesre bízták. Ez időtől fogva gyakorlatilag a szabadságharc végéig folyamatosan felelős tisztségekben találjuk. A négy kötet kiadása (1851) előtti két évet részben fogságban, részben pedig minden közéleti tevékenységben való részvétel jogától megfosztva (és így állás nélkül) töltötte. Lásd például: Paládi-Kovács Attila: Fényes Elek. Budapest, 1976, 70–81.

⁶ Egyetlen részletességű (és minőségű), települések szerinti leírásának elfogadottságára és más, korabeli lehetséges adatforrásokhoz viszonyított megbízhatóságára azonban jellemző, hogy például a történeti demográfia az első népszámlálásig általánosságban leginkább a Fényes-adatbázisra támaszkodik. Paládi-Kovács i. m. 138.

A kataszteri birtokívek a Dél-Fertő települései esetén németül íródtak. A felmérés mértékegysége az alsó-ausztriai hold (1 Niederösterreichische Joch=5754,6425 m²), és a négyszögöl, mely ennek 1600-ad részét jelenti (1 Quadratklafter=3,596651 m²). A tájhasználati kategóriák többsége (pl. *Acker, Wiese, Weide, Wald*) egyértelmű volt. Ez nagyrészt igaz a mocsaras-lápos (*Sumpf*) területekre, nagy területeken nádassal (*Rohr*) együtt említve. Mivel a zöldség- (*Gemüsegarten*) illetve gyümölcsös kertek (*Obstgarten*) aránya a többi tájhasználati kategóriákhoz képest elenyésző volt, ezért az ábrázolhatóság érdekében e kategóriákat összevonva mutatjuk be.

Fertőboz tájhasználat 1856-ban

Amint azt a 2. ábrán láthatjuk, a tó nyílt vízfelületének dominanciája jellemzi a Fertőbozhoz tartozó területeket. A legfontosabb területhasználati kategória, a szántó „csak” 14 %-kal részesedik az összterületből. A rét és legelő kategória összességében is kevesebb, mint az összterület 5 %-át foglalja el. Jelentős különbség a Dél-Fertő több más településének viszonyaihoz képest, hogy Fertőboz rendelkezik némi erdőterülettel, mely összterületének csaknem 3 %-át borítja. Emellett további különbség, hogy a többi településnél (jóval) nagyobb kiterjedésben birtokol maga a falu is szőlőket (2 %), melynek Fényes szerint „bora igen jó, mivel szőlőhegye a Fertőre néz”.⁷ A kertek döntő többsége a kataszteri birtokívek szerint gyümölcsös kert.

2. ábra: Fertőboz tájhasználat 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

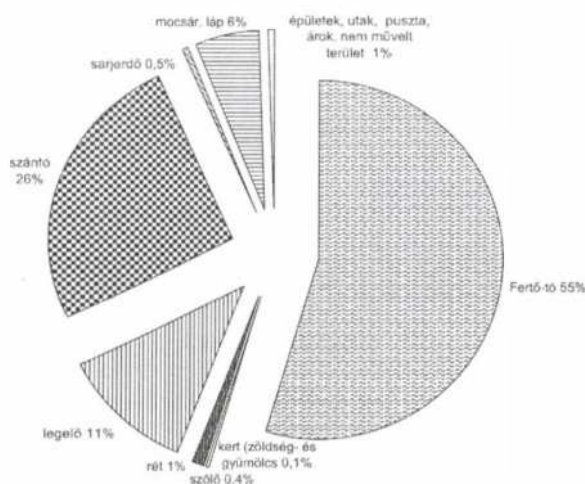
Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1856-os időpontban a Fertőbozhoz tartozó vízfelületek majdnem 100 %-a a Fertő tó nyílt vízborítását jelenti; a nyíltvíz részesedése a falu területéből 74 %-ot, míg a mocsaras-lápos, illetve nádassal borított rész kevesebb, mint 1 %-át teszi ki a falu területének. Ennek következménye, hogy a Dél-Fertő

⁷ Fényes i. m. I. kötet, 161.

vidéken Fertőboz rendelkezett a legkisebb, mezőgazdaságilag közvetlenül hasznosítható földterülettel. A kataszteri anyagok és térképlapok tehát további fontos adalékkal szolgálnak arra nézve, hogy a Fertő bozi partvonalánál a 19. század közepén a tóra döntően a nyílt vízborítás a jellemző, míg a mocsaras-lápos-nádas terület kiterjedése, szerepe ekkor még nemcsak alárendelt, de mennyiségileg is elhanyagolható arányt képvisel.

Fertőhomok tájhasználat 1856-ban

Hidegség, amint azt korábban említettük, nem érhető el birtokívek szintjén, ezért e helyütt kataszteri anyagának elemzésétől eltekintünk.⁸ Fertőhomok esetén, Fertőbozhoz (és Hidegséghez) hasonlóan, a Fertő nyíltvizének szerepe igen nagy (55 %) a település egészének területét tekintve; további 6 %-át pedig részben nádassal borított láp, mocsár, sekély víz jellemzi (3. ábra).

3. ábra: Fertőhomok tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

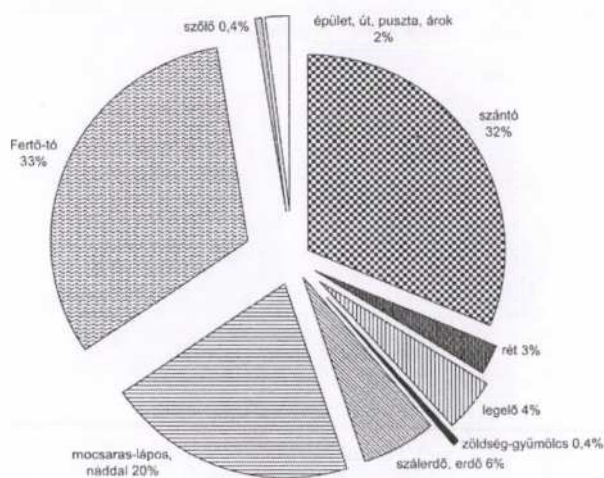
Fertőhomok hasonlóságokat mutat Fertőszéplakkal (és Hegykövel) a szántóföldek fontossága tekintetében. Ugyanakkor a többiekhez viszonyítva Fertőhomok viszonylag kevés réttel (alig több mint 1 %), és csak elhanyagolható mennyiségű erdővel (0,5 %) rendelkezik, ennek döntő többsége sarjerdő (*Niederwald*). Fényes Elek

⁸ A Hidegség esetén tájékoztató jelleggel felhasználható, 1851. évi Fényes-féle adatbázisban a szerző feltehetően csak a (hasznos) szárazföldi területek mennyiségét jegyezte fel, így kimaradtak a nyílt vízfelület és a nádas, mocsár és lápterületek is. Fényes Elek munkája szerint Hidegség árízmentes területeinek csaknem 2/3-a szántóterület (60%), míg a rét-legelő aránya majdnem 1/3-át foglalja el az összterületnek (23%). Fontos kiemelni az ármentes térszínen valószínűleg uralkodó szántóterületek mellett a rét- és legelőterületek a Fertőboznál tapasztalathoz képesti lényegesen kiemelkedő szerepét (9%, 23%). Hidegség esetén még a szőlőterületek aránya is viszonylag jelentős (7%). Fényes külön kiemeli „szőlőhegyének” kítűnő jó borát (Fényes E. i. m. II. kötet, 109.).

a legelőterületeket „fertőtava-melléki legelő”-ként említi.⁹ A kataszteri birtokívek alapján elmondható, hogy a kertek között a zöldségesnél nagyobb arányban jelennek meg a gyümölcsösök.

Hegykő tájhasználat 1856-ban

Már némileg eltérő tájhasználati arányok jellemzik Hegykő területét: ez esetben a településhez tartozó határ több mint harmadán szántóföldeket találunk, míg a nyílt víz az összterület kevesebb, mint harmadát foglalja el (4. ábra). Míg a szántóterületek képezik a legfontosabb tájhasználati módot, az erdő aránya is magasabb a Dél-Fertő területén szokásosnál (6 %), ráadásul ennek döntő része szálerdő. Viszonylag nagy kiterjedésénél fogva külön említést érdemel maga a település területe, mivel az összterület mintegy 2 %-át foglalja el. Fényes Elek szerint erdejét főként tölgy és cser alkotja.¹⁰

4. ábra: Hegykő tájhasználat 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

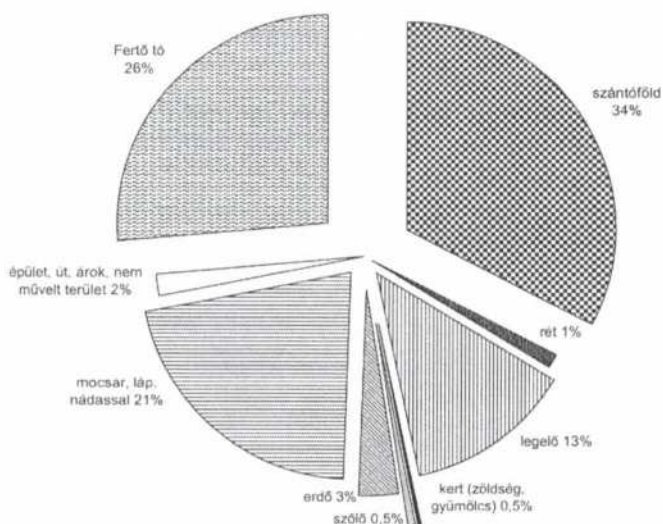
A döntően nádassal (kis részben mocsaras-lápos) borított terület kiterjedése 20 %. Legelők és rétek összesen alig több mint a területek 7 %-át foglalják el. Kis területen, összesen a terület 0,4 %-án szőlő- és kert (döntően zöldség, csak két esetben gyümölcsös) is megjelenik; szerepük azonban – legalábbis kiterjedését tekintve – mindenképpen alárendelt.

Fertőszéplak tájhasználat 1856-ban

⁹ Fényes i. m. II. kötet, 115.

¹⁰ Fényes i. m. II. kötet, 97.

Fertőszéplak esetében a nyíltvíz és a nádas (láp-mocsár) által borított vizes terület arányai már majdnem megegyeznek (26 % és 21 %), s együttesen a településhez tartozó területek majdnem felét foglalják el (5. ábra). Ugyanakkor a szántóföldek aránya a Hegykőnél tapasztalhatóhoz hasonló értékeket mutat (34 %). Habár alárendelt szerepben, de Fertőszéplakhoz ugyancsak tartozik erdő (3 %), míg a legelő és rét aránya együttesen a korábbiaknál jelentősebb, mintegy 13 %-os értékeket vesz fel.

5. ábra: Fertőszéplak tájhasználat az 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

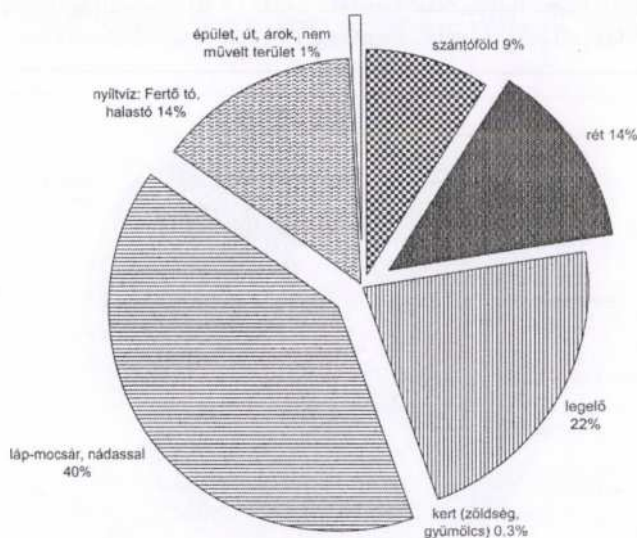
Fertőszéplak esetében a legelő mérete többszörösen meghaladja a rét-területek méretét. A nagyrészt gyümölcsös, kisebb részben zöldséges kertek aránya 0,5 %, hasonlóan a szőlőterületekéhez: valamivel nagyobb, mint más települések esetén, különösen, ami a Fertőszéplaktól keletre eső településeket illeti. Érdekesség, hogy Fényes a település tájhasználati specialitásaként a sok ludat, a kevés, de jó bort, illetve tájtörténeti érdekességként egy nagy kiterjedésű árkolt területet („várhely”) emel ki,¹¹ mely név a kataszteri anyagokban is felbukkan.

Sarród tájhasználat 1856-ban

Tájhasználat szempontjából Sarród bizonyos (több) szempontból már átmenetet képezett a hanság-menti települések (így Süttör) viszonyai felé (6. ábra): habár a vízzel borított területek nagysága 50 % fölötti, a nyíltvíz már arányosan jóval kisebb területet (14 %) foglal el, mint a nádas-lápos területek (40 %). A Sarródtól keletre fekvő területekhez hasonlóan ugyancsak a nyugatabbra elhelyezkedőkénél nagyobb mértékben jellemző a legelők magas aránya (22 %), ami a valamivel kisebb kiterjedésű réttel (14

¹¹ Fényes i. m. IV. kötet, 123–124.

%) együtt már jelentős, az összterület harmadát is meghaladó értéket képvisel. Így a vízzel, nádassal, illetve rét-legelővel borított területek aránya a falu összterületének több, mint 90 %-át teszi ki.

6. ábra: Sarród tájhasználat a 1856. évi kataszteri felmérés birtokívei alapján

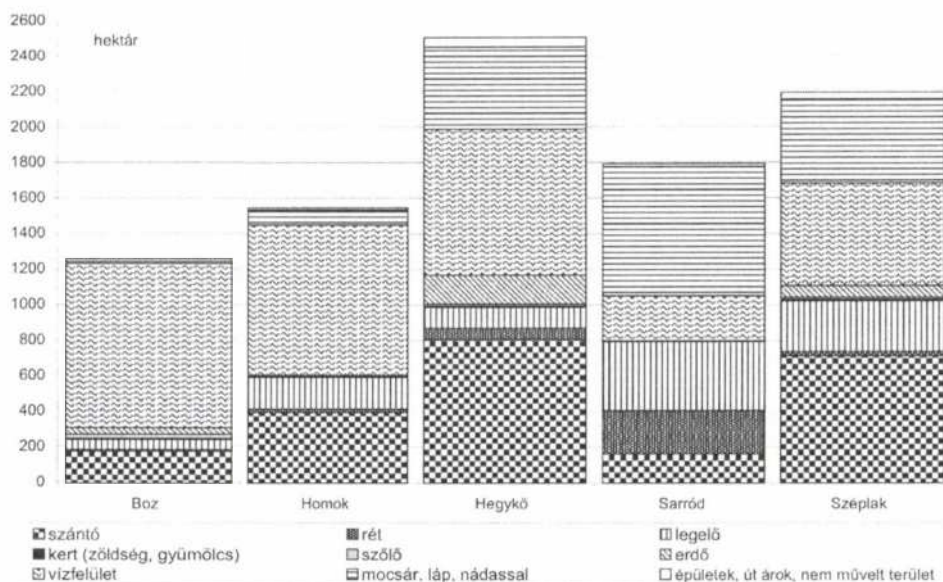
Sarród nem rendelkezett szőlőterülettel 1856-ban; a kertek (döntően belterületi zöldséges, igen kis részben gyümölcsös) területi aránya is igen alacsony az összterülethez képest (0,28 %), jelentőségük azonban, mint később látni fogjuk, már ekkor kiemelkedő. A kiváló minőségű fertői nádasok jelentős szerepe néhány évtized múlva igen megnövekszik, és egy igazi sikertörténethez vezet a későbbi, elsősorban az Eszterházyak uradalmi birtokához tartozó nádasterületeken. Sarróddal kapcsolatban Fényes fontosnak tartja megjegyezni a természetett fejes káposzta nagy mennyiségét, (Fertőszéplakhoz hasonlóan) a sok ludat, illetve azt a fontos, a kataszteri anyagokkal is fentebb már igazolt tény, hogy Sarród sem erdőterülettel, sem pedig szőlővel nem rendelkezett.¹²

A Dél-Fertő településeinek tájhasználat a 1856-ban: összevetés

Az eddigi, település-szintű elemzés után érdemes a főbb települési adatokat egymás mellett ábrázolva (7. ábra) rövid áttekintést adnunk a Dél-Fertő vidék tájhasználatának főbb jellemzőit illetően. A terület három nagyobb (Hidegség, Hegykő, Fertőszéplak) és három kisebb területű (Fertőboz, Fertőhomok, Sarród) település-határból áll. Szembetűnő egyrészt a nyílt vízfelület összességében igen tekintélyes aránya, illetve a kelet felé Fertőbozról Sarródig tartó folyamatos csökkenés. Ez még az

¹² Fényes i. m. IV. kötet, 15.

adathiányos Hidegség esetén is nagyrészt nyomon követhető a kataszteri térképeken. Az ártéri területek szempontjából fontos információt hordozhatnak még a láp-mocsár, legelő és rét használati kategóriák, melyek elsősorban az ártereken jellemzők: ezek jelentősége egyre fontosabbá válik a három keleti település, így Hegykő, Fertőszéplak, de különösen Sarród esetén. Az árvízmentes, déli területeken azonban minden esetben a szántóterület jelentős túlsúlya figyelhető meg.

7. ábra: A Dél-Fertő tájhasználatja 1856-ban

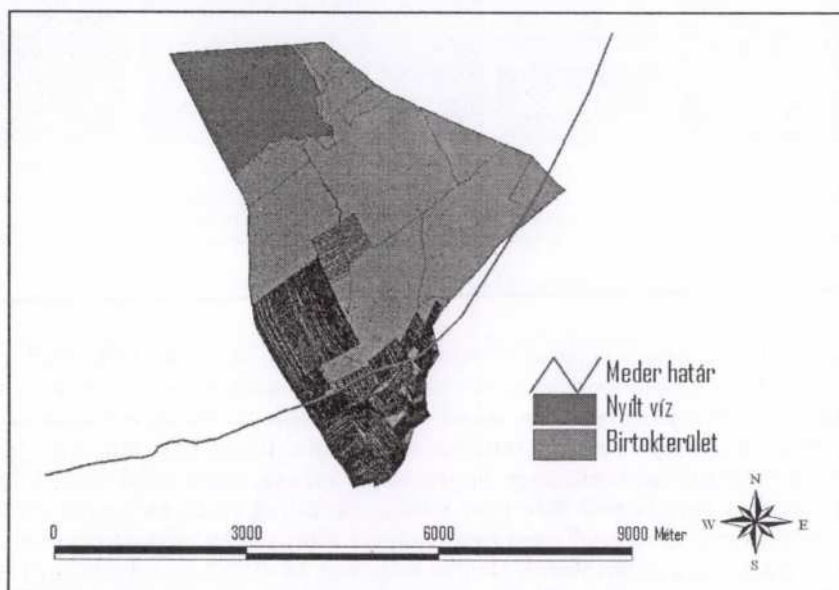
Sarród talán az egyetlen olyan birtokterülettel rendelkező település, ahol a nyílt-vízzel borított és lápos-mocsaras területeken kívüli részeken nem a szántó, hanem rét-legelő túlsúlya a jellemző. Ugyanakkor ezen rét-legelő területek is nagyrészt ártéri területeken találhatóak. További feltűnő, a területre fokozottan jellemző tény az erdőterület jelentős mértékű, vagy éppen teljes hiánya, mely kelet felé haladva – csakúgy, mint a Fertőboznál még igen fontos, Sarródnál pedig már egyáltalán nem létező szőlő – egyre inkább jellemző sajátosságává válik a helyi tájhasználatnak.

Jelenleg a kataszteri birtokívek alapján felépített adatbázis és a digitalizált kataszteri térképek adatainak parcellánkénti összekapcsolása, így az egyes parcellák tájhasználatának minden esetben a térképen való rögzítése még nem történt meg, ez a közeljövő fontos további feladata. Ugyanakkor, mint azt láthattuk, a településenként elérhető adatbázis önállóan is sok értékes információt tartalmaz.

Kataszteri térképek és a birtokszerkezet: tájmetriai elemzés Sarród példáján

Egy adott táj heterogenitásának leggyakrabban alkalmazott kifejezője a tájmintázat megjelenítése, ezért a tájmintázat-vizsgálatok a táj kutatások fontos részét képezik.¹³ Tájmetriai alkalmazásokkal elsősorban földrajzi, tájökölógiai, tájváltozás-elemző munkákban, illetve a tájtervezésben találkozhatunk.¹⁴ Tanulmányunk második felében az 1856. évi kataszteri felmérés térképlapjain keresztül szeretnénk arra példát szolgáltatni, hogy a legtöbbször csak modern, azaz 20. századi térképek felhasználásával alkalmazott módszer, jó minőségű, részletes térképek esetén jóval korábbi (így 19., sőt 18. századi) térképek esetében is alkalmazható, és segítségével megfelelő minőségű elemzések például a 19. századra vonatkozóan is készíthetők.

Munkánk során először a kataszteri térképlapokon geokorrigálást végeztünk (felhasznált program: ERDAS IMAGINE 8.4), azaz 1:10000 méretarányú topográfiai térképekhez korrigáltuk, így a továbbiakban kataszteri térképeinket a topográfiai térképekkel jól összevethető, Országos Egységes Vetületi Rendszerben (EOTR) használhattuk tovább. Ezután a birtokszerkezeti és egyéb határvonalak (pl. Fertő partvonal) digitalizálásával pedig, a parcellahatárokat minden esetben tartalmazó, részletes shape-filet, azaz vektoros grafikai állományokat nyertünk.

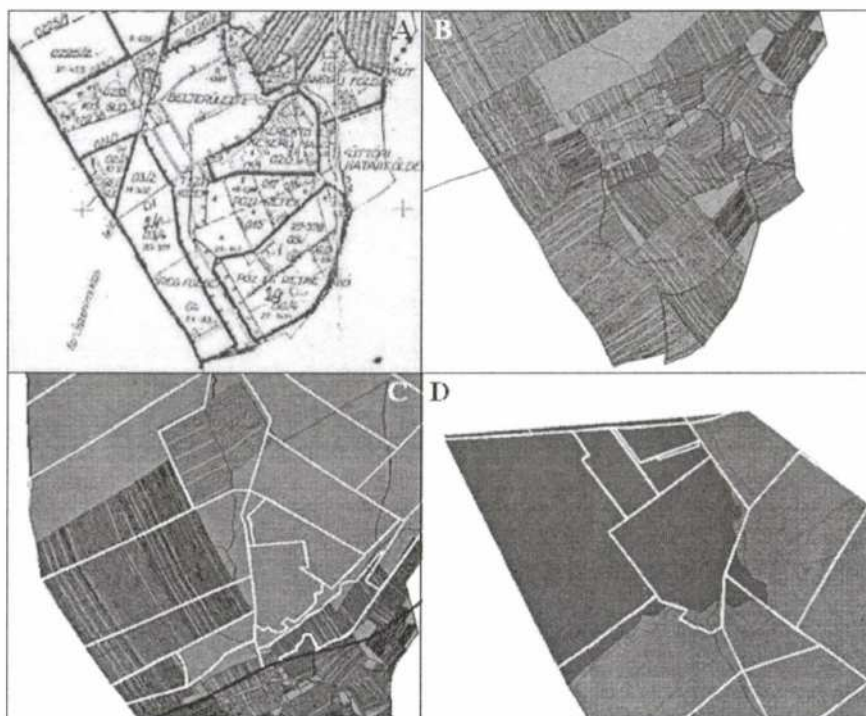
¹³ Keveiné Bárány I.: Tájszerkezeti vizsgálatok a tájökölógiában. In: Abonyiné Palotás J. (szerk.): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. Szegedi Egyetem, Szeged, 2002, 85–94.

A téma külföldi háttér-szakirodalmának áttekintésére lásd például: Mezösi G., Fejes Cs.: A tájmetria. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): Táj és környezet, Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2004, 229–242.

¹⁴ Technikai-módszertani háttérhez lásd például: Rempel, R., Carr, A., Elkie, P.: Patch Analyst User's Manual. A Tool for Quantifying Landscape Structure. Queen's Printer for Ontario, Canada. 1999. ISBN 0-7778-8295-7.

8. ábra: Sarród birtokszerkezeti viszonyai a kataszteri felmérésen (parcellahatárok fekete vonallal jelölve)

Jelen dolgozatban az alkalmazás módszertani bemutatására mintaként kiemeltük az 1856. évi kataszteri térképsorozat sarródi térképlapjait, amelyek segítségével vizsgáltuk a 19. század közepi birtokszerkezet főbb jellemzőit. Választásunk azért erre a területre esett, mert a terület tájtörténeti és több más, így például ökológiai és vízrajzi szempontból kiemelkedő szerepet játszik.¹⁵ A Fertő-táj talán legtipikusabb ártéri területe: itt található a Nemzeti Park által kialakított és fenntartott, szigorúan védett elárasztások, azaz vizes élőhely-rekonstrukciók. Mivel kiterjedt ártéri résszel rendelkezik, tájváltozások szempontjából kiemelkedően érzékeny terület volt a múltban is. Amint azt később látni fogjuk, Sarród árterének birtokszerkezeti, s így jelen esetünkben tájmetriai jellemzői igen hasonló értékeket mutatnak a teljes dél-fertői ártér szerkezeti viszonyaival, ezért a sarródi ártér bemutatásán keresztül a település területén túlmutató általános következtetéseket is levonhatunk. Az 1856. évi kataszteri felmérés térképei alapján jól követhető a tó kiterjedése, és a birtokszerkezetben a ma-
ihoz képest felmerülő különbségek.

¹⁵ Sarródra vonatkozó, részletes tájtörténeti, néprajzi információkat is tartalmazó helytörténeti munkára lásd például: Élő D.: Sarród monográfiája. Országos Széchenyi Szövetség, Budapest, 1937. A területre vonatkozó korai tájtörténetéhez lásd még: Kiss Andrea: A délkeleti Fertő-meder tájhasználat a szabályozások előtt. Tájökológiai Lapok 3/2. (2005), 325–334.

9. ábra: A, a sarródi Egyetértés MgTSz 1979. évi ágazati térképének dél-sarródi kivágata; valamint Sarród 1856. évi kataszteri (fekete vonal), és 1998. évi topográfiai térképeinek (fehér vonal: C és D ábrákon) összevetése: B, a déli ármentes területen;¹⁶ C, az ártér déli részén; D, a Fertő sarródi partvidékén

Ha csak egy egyszerű összevetést végzünk az 1856. évi kataszteri felmérési sarródi kivágata, az 1979. évi termelészövetkezeti ágazati térkép, és az 1:10000 méretarányú topográfiai térkép között (1998), már akkor is könnyen beláthatók a területen bizonyos szerkezeti változások. Amint azt a 9/A. ábrán látható termelészövetkezeti térkép ábrázolása jól mutatja, az 1856. évi kataszteri felmérésen még igen elaprózott parcellákkal jellemezhető dél-sarródi területen (9/B. ábra) a 20. században nagy változások mentek végbe, amennyiben a kis parcellák egyesítésével az átlagos parcellaméret jelentősen megnövekedett. Részben hasonló folyamatok játszódnak le az ártéri területeken is, de – amint ezt a 9/C. és 9/D. ábrákon is láthatjuk, a fehér vonallal jelölt 1998. évi parcellahatárok nemcsak, sőt részben egyáltalán nem parcellaösszevonásokat, hanem a terület meghatározó szerkezeti viszonyainak minőségi átrendeződését mutatnak. A területen folyt szabályozási munkálatok, majd a tájhasználat átalakulásának eredményeként a Fertő nyílt vize nagyrészt eltűnt, és a csatornázás illetve a csatornák részben új, az eddigiektől jelentősen eltérő folt-határokat jelöltek ki.

Habár jelen esetben Sarródot hoztuk fel részletesebb példaként, nagyjából ugyaneköz a főbb szerkezeti viszonyok, illetve változások nyomon követhetők a Dél-Fertő többi települése esetén is. Az általánosítás alól ismét csak Fertőboz tekinthető kivételnek, mert itt – amint azt már korábban is láttuk – az ártér a többi településhez képest igen csekély kiterjedésű.

Vizsgálati Kategóriák	Sarród teljes területe (1856)	Sarród ártér (1856)	Dél-Fertő – ártér (1856) (egyelőre Hidegség nélkül)
Osztályterület (ha)	1825	1611	6653
Táj összterülete (ha)	1825	1611	6653
Foltszám (db)	2562	1165	3174
Foltsűrűség (folt/ha)	1,5	0,72	0,48
Átlagos foltméret (ha)	0,61	1,38	2,1
Foltméret mediánja (ha)	0,11	0,14	0,09
Foltméret szórása (ha)	9,07	15,32	31,29
Élsűrűség (m/ha)	654,16	345,22	201,21

1. táblázat: A Patch Analyst-ben elvégzett Területi Statisztika (Spatial Statistics) számítás értékei

¹⁶ A 9/B. térkép esetén a kataszteri térkép jobb átláthatósága érdekében a topográfiai térkép határvonalainak bemutatásától eltekintettünk – az 1979. évi termelészövetkezeti ágazati térkép (9/A. ábra) itt jó összehasonlítási alapul szolgál. A topográfiai térkép által megadott birtokhatárok a méretarány különbözősége miatt a település környezetében (így az ármentes térszínen) kevésbé alkalmasak részletes vizsgálatokra.

Amint ez az eddig említettek alapján sejthető, vizsgálatunk célja ez esetben nem tájökölógiai jellegű, hanem inkább annak meghatározása, hogy a birtokszerkezet és ezzel együtt a táj mintázata illetve mozaikossága milyen mértékben változott meg. Csorba P. és munkatársai ezt a fajta tájelemzést táj(geo)metriának nevezik, a tájmintázat vizsgálatával ebben az esetben egy geográfiai adottságot – esetünkben tájszerkezet változást – elemzünk, de nem feladat az ökológiai jellegű következtetések levonása.¹⁷

Az 1. táblázatban látható vizsgálati kategóriák több szempontból is jellemzik az elemzett terület(ek) szerkezeti egységeit, foltjait. Így a foltok számából a terület elaprózottságának mértékére lehet következtetni. Mint azt az 1. táblázat eredményei is jól mutatják, a kataszteri térképen sok folt (3174) található, mely utal arra a 8. ábrán és 9/C. ábrán is látható tényre, hogy a nagy méretű parcellák mellett legalább a terület egy részét kis méretű parcellák is borították, mely különösen jellemző Sarródra. A tájak összterületének különbsége miatt a foltszám nem reprezentálja a területek egymáshoz képesti elaprózottságát. A foltűrűség relatív mérőszámként ilyenkor jobban alkalmazható, mert megadja, hogy átlagosan hány folt található egy hektárnyi területen. Az 1856. évi kataszteri térképen a Dél-Fertő együttes ártere esetén 0,48, míg Sarród árterénél 0,72 folt/ha. Ez alapján látható, hogy a foltűrűség esetében nincs nagyságrendi különbség a két érték (és terület) között. A foltok méretét külön ki kell emelnünk, mert nagyon nagy eltérés van a térképeken a folt méretek megoszlásában. A kataszteri térkép esetében ez az érték igen nagy szélsőségek között mozog: néhány m²-es foltól 9.168.170 m²-ig (azaz majdnem 917 ha) terjed. Ez utóbbi esetben a településekhez tartozó tóterületek miatt adódott ilyen nagy érték; ha ezeket a foltokat nem vesszük figyelembe, akkor a legnagyobb érték „csak” 3.940.631 m² (azaz 394 ha).

A foltok alakjából illetve éleik keménységéből vagy puhaságából következtetni lehet természetességükre, vagy éppen mesterséges voltukra. Ezek alapján két főbb csoportot különíthetünk el: (1.) a foltokat egy szabályos, kevésbé összetett vonalvezetésű, legtöbbször emberi eredetű, határozott folt-határokkal jellemezhető csoportra, és (2.) egy másik, az elnyúlt lekerekített formákkal és a lágyabb, nem egyértelmű foltszéllel rendelkező, inkább természetes eredetre utaló főbb csoportra oszthatjuk. Az alaki indexek a foltok összetettségének, komplexitásának elemzésére szolgálnak, melyet a terület–kerület arány segítségével számolnak. A kevesebb határral (rövidebb határvonallal) rendelkező magterületek ellenállóbbak, mint az elnyúló és keskeny alakzatok.¹⁸ A beépítés, a lineáris műszaki létesítmények, és a mező-gazdasági parcellák a természetestől jól láthatóan elkülöníthető tájmintázatot eredményeznek.¹⁹ Ez a kataszteri térképek esetén is jól megfigyelhető. A 8–9. ábrákon jól látható, hogy az 1856. évi kataszteri felmérés térképein a szabályos alakkkal rendelkező foltok inkább a települési területeken találhatók, míg a nem parcellázott területek általában sokkal szabálytalanabb alakúak.

¹⁷ Csorba P., Szabó Sz., Csorba K.: Tájmetriai adatok tájökölógiai célú felhasználása, In: Szabó J. (szerk.): Földrajzi tanulmányok Dr. Lóki József 60. születésnapja alkalmából. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006. 24–34.

¹⁸ Mezősi G., Fejes Cs.: A tájmetria, In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): Táj és környezet. Tiszletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2004. 229–242.

¹⁹ Csorba P., Szabó Sz., Csorba K. i. m. 29.

A folt alakjára vonatkozó paraméterek még az élhossz illetve az élsűrűség. A két mutató közül az élsűrűséget választottuk, mivel az élhossz egy abszolút mérőszám és különböző méretű területek esetén nem alkalmazható.²⁰ Eredményként ebben az esetben a Dél-Fertő egészére (egyelőre Hidegség kivételével) 201,21, míg Sarród területére 345,22 m/ha-t kaptunk, ami összevetve az 1998. évi topográfiai felmérés eredményeivel (69,65 m/ha) viszonylag magas értéknek számít (oka: 1856-ban több, mesterséges határvonalakkal rendelkező kispárcella van az ártéren). Összevetve Sarród teljes, tehát ármentes területeket is magába foglaló 654,16 m/ha értékével azonban számottevő a különbség.

Mire következtethetünk mindezekből?

1. Az 1. táblázatban bemutatott adatok alapján az a tapasztalati úton is könnyen belátható tény vonható le, hogy tájmetriai szempontból alapvető különbség van az ártér és az ármentes térszín viszonyai között.
2. A fő elemzési értékek hasonlósága alapján elmondható, hogy tájszerkezeti szempontból nem tapasztalható jelentősebb eltérés Sarród ártere és a sarródi árteret is magába foglaló Dél-Fertő árterének tájszerkezeti viszonyai között, tehát Sarród ártere szerkezeti szempontból jól reprezentálja az egész Dél-Fertő árterének viszonyait.
3. A 9. ábrán látható, hogy a 19. század közepéhez képest jelentős szerkezeti átalakulások követhetők a sarródi ártér területén. Ezek nem annyira méretbeli (bár részben az is), hanem inkább a térszerkezetben (parcellahatárok helyét érintő) változások. Ennek fő okozója a tó vízfelszínének visszahúzódása és a csatornahálózat kiépítése, mely eleve átrajzolta, és jelentős mértékben meghatározza a parcellahatárok vonalának futását, mely változás a Dél-Fertő árterének nagy részére is általánosítható.
4. Tájszerkezeti-alaktani szempontból ma valamivel kevésbé sérülékeny a sarródi és dél-fertői ártér, mint a 19. század közepén volt. Ez elsősorban abból adódik, hogy néhány helyen az ártérben is a településközeli szántókhoz hasonló fokú parcellaelaprózódás figyelhető meg.

Felmerülhet a kérdés: mire jó a sok számolás, ha olyan eredményeket kapunk melyek a térképeket vizsgálva akár szabad szemmel is könnyen beláthatunk? A módszer lényege és felhasználásának fő értelmét a gyakorlatban az adja, hogy a kisebb területeken szabad szemmel is belátható információkat több szempontól is számszerűsítve a területtől elvonatkoztatott, objektív elemzési rendszerbe illeszti. Ez azt jelenti, hogy a mérőszámok az elemzett terület szerkezeti viszonyait könnyen összevethetővé teszi más területek és más időszakok hasonló mutatóival, illetve magasabb szintű (tehát nagyobb térségekre kiterjedő), de mégis nagy pontosságú számszerű területi elemzések is lehetővé válnak.

²⁰ Az élsűrűség területegységre vonatkoztatott mérőszám, mely egyenlő a foltípus összes élhosszával és a mintaterület összerületének hányadosával majd szorozva tízezerrel a hektárba való átszámítás miatt.

Összegzés, kitekintés

Jelen tanulmányban két, egymáshoz kapcsolódó forrásgyűjtemény Dél-Fertőre vonatkozó példáin keresztül mutattuk az 1856. évi kataszteri felmérések elemzésében rejlő néhány további lehetőséget. A munkát természetesen még bőven lehet, és kell is tovább fejleszteni, hiszen a gazdag kataszteri anyag kiváló minőségének köszönhetően alkalmas, illetve alkalmassá tehető szinte minden olyan elemzésre, mely mai adattárak illetve részletes térképek segítségével véghez vihető. Ezzel egyre részletesebb képet nyerhetünk egy olyan történeti időszak pontosan rögzített viszonyairól, mely még sok szempontból a Dél-Fertő-táj (különös tekintettel az ártérre) hagyományosnak tekinthető viszonyait idézi. Ennek lényeges eleme a tó ekkor még döntően sértetlen állapotban lévő, kiterjedt nyílt vízfelülete, illetve az elsődleges tómedertől jól elkülönülő ártér. Köszönhetően az aprólékos gondnal felépített kataszteri birtokíveknek, az egyes településekhez tartozó területek tájhasználati viszonyai igen pontosan nyomon követhetők, és a terület egyes településeinek tájhasználatára részletesen (mennyiségi szinten) is elemezhetővé vált.

A dolgozat második felében, döntően Sarród viszonyainak bemutatásán keresztül, a kataszteri felmérés térképeit forrásként használva a kataszteri anyagok egy olyan további felhasználási lehetőségét mutattuk be, melyet eddig a táj kutatásokkal foglalkozó szakemberek inkább modern térképeken alkalmaztak. Az 1856. évi kataszteri felmérés nagy felbontása és pontossága miatt – geokorrigálás és a térképi elemek digitalizálása után – megfelelő alapot adhat a táj kutatásban már jó ideje széles körben ismert és használt geoinformatikai alkalmazásokra, így például az általunk e helyütt bemutatott tájmetriai vizsgálatok elvégzésére is.

Mindezekből viszont az is következik, hogy az itt bemutatott alkalmazásokon túlmenően még jóval több más, a táj állapotát, uralkodó viszonyait tükröző elemzést is lehet végezni a kataszteri térképeken. Ebben az értelemben a jelen dolgozatban leginkább csak arra vállalkoztunk, hogy viszonylag egyszerű példákon keresztül felhívjuk a figyelmet a kataszteri anyagokban rejlő, ma még nagyrészt kiaknázatlan lehetőségekre.

Tanulmányunk azt a folyamatot kívánja végigtekinteni, hogy hogyan ágazott el a trianoni határ által elvágott két, egykori nyugat-magyarországi terület, a mai Burgenland és Nyugat-Dunántúl fejlődési pályája. Először azonban elhelyezzük a nyugat-dunántúli térséget a történelmi Magyarország fejlettségi térszerkezetében, majd a trianoni határmegvonás előtti időszak regionális fejlettségi viszonyainak elemzését adjuk, döntően az 1910-es népszámlálás adatainak segítségével. Röviden a trianoni határmegvonás városi vonzáskörzetekre gyakorolt hatását is tárgyaljuk, amely a későbbi regionális fejlődés egyik meghatározója lett; majd elsősorban a magyar 1960-as és az osztrák 1961-es, továbbá a 2001-es népszámlálások segítségével mutatjuk be a térség térszerkezeti fejlődésének folyamatát.

Nyugat-Dunántúl alatt történelmi perspektívában Moson, Győr, Sopron és Vas vármegyét, illetve Veszprém vármegyéből a pápai és devecseri járás területét értjük. Az első világháború után a Nyugat-Dunántúl értelemszerűen szűkebb – Burgenland nélküli – területet jelöl.²

A történelmi Nyugat-Dunántúl helye az ország térszerkezetében a 20. század elején

A mai európai fejlettségi térszerkezetben a gazdaság teljesítőképessége, a lakosság jóléte és az életminőség az európai magterülettől távolodva fokozatosan romlik. Ez a jelenség nem magyarázható csupán azzal, hogy Kelet-Közép- és Kelet-Európa országai évtizedeken át a szocialista modellt követték és az 1990-es évek elejéig folyamatosan halmozódó hátrányba kerültek, hanem sokkal inkább az elsősorban a centrum-periféria modell segítségével leírható európai térszerkezet stabil jellegzetessége. Néhány gazdaságtörténész több időpontra becsléseket is készített az európai országok, illetve egyes régiók GDP-jének meghatározására.³ A számítások eredményei nagyjából hasonló képet rajzolnak elénk: Nagy-Britanniától kelet és dél felé távolodva fokozatosan csökkent az egy főre vetített GDP értéke, a nyugat–kelet kettősséget egy határozott észak–dél dualitás egészítette ki. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne Magyaror-

¹ A tanulmány elkészítéséhez az OTKA T69138 számú kutatás eredményeit is felhasználtuk.

² A devecseri járás nagyjából területe ma már ajkai kistérség néven szerepel a statisztikákban. Vas megye egykori muraszombati járásának 1960-as és 2001-es adatai már nem szerepelnek statisztikáinkban.

³ Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Magyarország története 1848–1890. (Magyarország története tíz kötetben. 6/2.). Szerk. Kovács Endre – Katus László. Bp. 1979, 913–1038.; Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése. In: Magyarország története 1890–1918. (Magyarország története tíz kötetben 7/1.). Szerk. Hanák Péter – Mucsi Ferenc Bp. 1988, 263–292.; 338–401. Anton Kausel, N. F. R. Crafts, Paul Bairoch, Angus Maddison, Katus László és a saját számításait összeveti és értékeli David F. Good: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Evidence from the Late Nineteenth-Century Habsburg Empire. University of Minnesota Working Paper 1993-7. <http://www.cas.umn.edu/wp937.htm>

szág jól illeszkedett ebbe a sémába. A kiegyezés táján a Monarchia „nyugati felében”⁴ az egy főre jutó GDP a nagy-britanniai érték 38%-ára rúgott (ezen belül Ausztria mai területére számított érték: 52,4 %), míg Magyarországon az egy főre jutó GDP nem érte el a brit teljesítmény negyedét sem (22,6 %).⁵ Az európai rangsorban az Osztrák–Magyar Monarchiát maga mögé szorította például Olaszország és Spanyolország, de jobbnak bizonyult Finnországnál és messze megelőzte Görögországot, Szerbiát, Romániát.⁶

A dualizmus időszaka Magyarország számára felzárkózási periódus volt: a gazdasági növekedés üteme meghaladta a nyugat-európai államokét, de a Monarchia nyugati feléét is. A magyarországi GDP/fő növekedési ütemét Katus László 1,7 %-ra, David F. Good pedig 2 %-ra teszi.⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchián belül a területi különbségek mérséklődtek: Magyarország egy főre jutó GDP-je az említett szerzők számítása szerint elérte a birodalom nyugati felének 84, illetve 79 %-át, a mai államhatárok közti területre átszámítva pedig az ausztriai érték 65, illetve 69 %-át. Bár az európai rangsorban jelentős előrelépésről nem beszélhetünk, Magyarország javította pozícióit, felzárkózott az európai középmezőnyhöz.

Igaz ugyan, hogy Magyarországon belül a regionális szinten mért területi egyenlőtlenségek korántsem voltak annyira markánsak, mint a Monarchia másik felében,⁸ de az egyes tájak, régiók között a gazdaság szerkezetében, termelékenységében számottevő különbségek mutatkoztak. A mezőgazdaság terén a természeti adottságok, a piacra jutási feltételek és a birtokviszonyok mellett a gazdálkodás eltérő színvonala jelentette a legfontosabb területi differenciáló tényezőt. A mezőgazdasági termelés számára a legkedvezőbb természeti adottságokat az alföldi tájaink nyújtották. A mezőgazdaság fejlettségében a Nyugat-Dunántúl az ország élvonalában állt, itt már a 19. század végén eltűnt az ugar, általánossá lett a vetésforgós művelési forma: az intenzív, istállózó állattenyésztés igényeit kiszolgáló takarmánynövény-termesztéssel. Nagy területeket foglaltak el a munkaigényes iparinövény-kultúrák – elsősorban a cukorrépa –, itt volt az országban a legmagasabb arányú a műtrágyahasználat, a gépesítettség. A termelési technika magas színvonala a nagy- és kisbirtok üzemeiről egyaránt elmondható. Az Alföld tájait ezzel szemben kevésbé differenciált termelési szerkezet jellemezte: a vetésforgó alkalmazása egyoldalú volt, az Alföld nagy része a szemtermelésre rendezkedett be. A monokultúras gabonatermelést csak helyenként szakította meg intenzív szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra. A talajművelés minősége, a gépesítettség a műtrágyahasználat, az állattenyésztés színvonala elmaradt a kisalföldi szinttől. Az ország hegyvidéki területein a mezőgazdasági művelés feltételei mostohábbak voltak, mint az alföldi tájakon, és az agrártechnika is jelentős lemaradással küzdött. A Felvidék keleti részén továbbra is a háromnyomásos rendszer dívott, Erdélyben pedig nagy területeken fennmaradt a kétnyomásos gazdálkodás. Nem meglepő, hogy az egy mezőgazdasági keresőre jutó nettó termelési érték országos

⁴ A Monarchia nyugati felén ez esetben nem csak az osztrák és cseh tartományok értendőek, hanem a birodalmi Ausztria teljes területe (pl. Galícia, Bukovina is).

⁵ A mai országterületre vetítve: 26,7 %. Good i.m.

⁶ Good i.m.; Katus 1979, 961.

⁷ A mai országterületen 2,5 %-ra. Good i.m.

⁸ Katus 1988, 398–400.

rangsorát Moson megye vezette; Győr vármegye az 5., Sopron vármegye a 7. helyet érte el, ugyanakkor Vas vármegye csak a 21. volt a listán.⁹

A 20. század elején a magyar gyáripárt nagyfokú területi koncentráltóság jellemezte. Elsősorban azért, mert Budapest ekkor vitathatatlanul az ország legnagyobb gyáripari központja volt; másodsorban pedig azért, mert a nehézipar nagyméretű üzemei igyekeztek a nyersanyaglelőhelyek közelébe települni. A főváros után a legjelentősebb ipari tömörülés a Felvidék középső részén alakult ki: egyrészt a Hernád, a Garam, a Sajó és az Ipoly völgyében, másrészt pedig a délebbre fekvő szénmedencékben (Ózd, Salgótarján, Diósgyőr). Jellemében ehhez hasonló iparvidék formálódott ki Hunyad vármegye déli részén, illetve Krassó-Szörény vármegyében.

Az iparosodottabb térségek közé tartozott a Nyugat-Dunántúl is: az ipari keresők aránya a régióban meghaladta a 20%-ot – Győr, illetve Sopron vármegyében (a városokkal együtt) a 23%-ot – szemben a vidéki 16,5%-os átlaggal. Néhány iparágban a Nyugat-Dunántúl országos jelentőségre tett szert. Ilyen iparág volt az élelmiszeripar, illetve azon belül elsősorban a cukorgyártás (Sopron vármegyében öt cukorgyár üzemelt a századelőn), amelynek fejlődéséhez a térségben bizonyos mértékig a brennbergi szénbányászat is hozzájárult. Ugyanez volt elmondható a gyors ütemben fejlődő textiliparról (Lajtaújfalu, ma: Neufeld an der Leitha, Sárvár, Pápa, Győr, Sopron, Szombathely, Szentgotthárd), amelynek üzemei a századforduló körül jöttek létre. Néhány városban pedig a nehézipar, a gépgyártás és a vegyipar gyárai színesítették az ipari palettát (Győr, Sopron, Moson-Magyaróvár, Szentgotthárd). Az ország többi nagytája iparosodásában messze elmaradt ezektől a régióktól. Az Alföldön a gyáripár szinte csak a legnagyobb városokban volt jelen, bár ezek üzemeiben több ezer ipari kereső dolgozott. A Dél-Dunántúlon egyedül Pécs környékén alakult ki számottevő iparvidék, Erdélyben pedig csupán Brassó, Kolozsvár és Nagyszében emelkedett ki.¹⁰ Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság fejlettségének területi sémája nagy vonalakban megismételte az általános európai mintát: a gazdaság teljesítőképességében kimutatható a nyugat-kelet lejtő és egy enyhébb észak-dél kettősség. Mind a mezőgazdaság, mind pedig a gyáripár tekintetében kiemelkedtek – a főváros és környéke mellett – az ország nyugati területei.

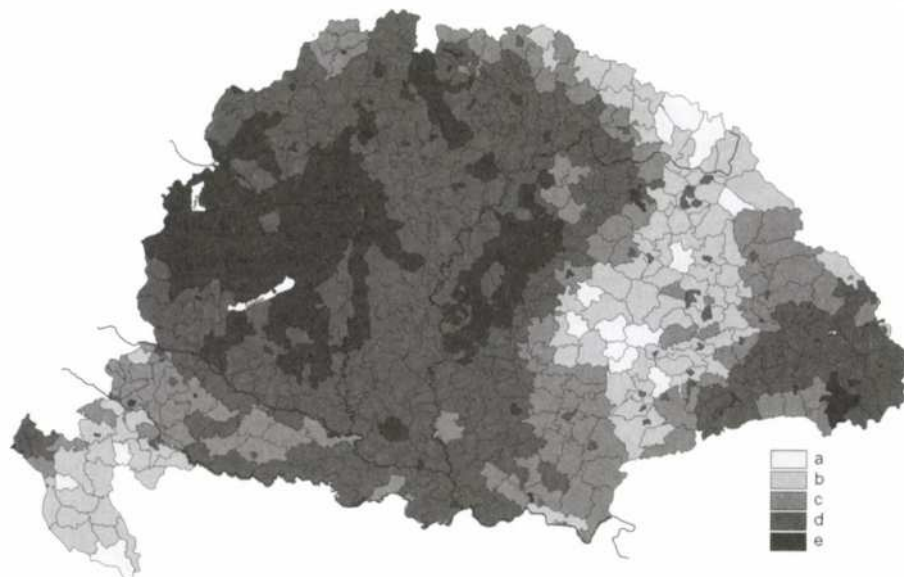
Ezt a meglátást alátámasztják David F. Good területi GDP becslései is. Az amerikai történész vizsgálatait nem csak országos szinten végezte el, hanem számításait kiterjesztette regionális szintre is. Magyarország esetében területi felosztásának alapját a KSH által az 1880-as években kialakított statisztikai régiók rendszere képezte.¹¹ Az egy főre eső GDP adatok itt is markáns nyugat-kelet tagoltságot valószínűsítenek. A Budapestet is magában foglaló Duna-Tisza köze kiugró értékeit a három nyugati országrész az országos átlaghoz közeli értékei követték (a Dunántúl, a Nyugat-Felvidék és a Középső-Felvidék [Tisza jobb part]). A keleti országrészek ettől a csoporttól mesz-

⁹ Vörös Antal: A mezőgazdaság. In: Magyarország története 1890–1918. (Magyarország története tíz kötetben 7/1.) Szerk. Hanák Péter – Mucsi Ferenc Bp. 1988, 293–338, itt: 311–313., 315–319.; Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. 2003, 59, 150–156.

¹⁰ Katus 1988, 355–358.; Beluszky Pál: Magyarország ipara a századelőn. In: Magyarország történeti földrajza. (I. kötet.) Szerk. Beluszky Pál. Bp.–Pécs 2005, 436–443.

¹¹ Ezek az – elsősorban a statisztikai adatközlés keretét szolgáló – egységek viszont nem illeszkedtek sem a természetföldrajzi határokhoz, sem pedig társadalomföldrajzi választóvonalakhoz; így Good becsült GDP értékeinek használhatósága korlátozott.

sze leszakadtak: a gazdasági teljesítőképesség rangsorát Erdély – illetve a nagyobb államterületen Horvátország – zárta.¹² Sajnos ezen a területi felosztáson elvégzett GDP becslés éppen a számunkra legfontosabb kérdést hagyja homályban: a Nyugat-Dunántúl kedvező értékei beolvadnak a dunántúli átlagba. A területi különbségek finomabb becslését teszi lehetővé egy kiemelt fejlettségi mutatónak, az írni-olvasni tudásnak a járási szintű térképezése (1. ábra). A térképen jól nyomozható a nyugati és középső országrészek fölénye, amiben az írni-olvasni tudás anyanyelvi és felekezeti meghatározottsága játszik szerepet.¹³

1. ábra. Írni-olvasni tudók aránya a történelmi Magyarország járásaiban, 1910.
Jelmagyarázat: a: 20% alatt, b: 20–40%, c: 40–60%, d: 60–80%, e: 80% felett Szerk.: Győri R.

A történelmi Nyugat-Dunántúl fejlettségi különbségei a 20. század elején

A Nyugat-Dunántúl fejlettségi különbségeinek feltérképezésére egy adatbázist állítottunk össze, amely hat (fejlettségi) mutatót tartalmaz. Ezeket úgy válogattuk, hogy lehetőleg településmérettől, a csak városokra jellemző jegyeiktől függetlenek legyenek, illetve egyaránt szerepeljenek köztük műveltségi, gazdasági és infrastrukturális elemek:

¹² Good i.m.

¹³ Az ide vonatkozó vizsgálatok (shift-share analízis) részletesen megtalálhatók: Győri Róbert: A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig). PhD értekezés, kézirat. Bp. 2005, 103.

- az írni-olvasni tudók aránya a 6 éven felüli népességből (1910),
- a kő-, vagy téglalapozású lakóházak aránya (1910),¹⁴
- a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya a keresők közül (1910),¹⁵
- az elhunytak közül haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek aránya (1901–1910),
- a vándorlási egyenleg rátája (1901–1910),¹⁶
- az egy mezőgazdasági keresőre eső kataszteri tiszta jövedelem (1910).¹⁷

Az adatok összevonását egyszerű statisztikai módszerrel hajtottuk végre: a hat változót egyenként standardizáltuk,¹⁸ a standardizált értékekből pedig számtani átlagot számítottunk. Így súlyozatlan összevonás után jött létre a komplex fejlettségi mutató. A kapott térképen a térségi átlagot meghaladó fejlettségű zóna rajzolódik ki a régió, északnyugati, nyugati részén. Minden bizonnyal Bécs közelségének köszönheti jó helyzetét ez a terület: Moson vármegye egésze, Sopron vármegye nyugati és Vas vármegye északnyugati része. A „bécsi” (nyugati) befolyáshoz jellegében hasonló – ám léptékében jóval kisebb – Graz hatása a régió déli részén. Elsősorban a Graz–Szentgotthárd–Körmend közti vasútvonal és közút mentén, illetve a Stájer-medencére nyitott, határ menti falvakban érvényesül. E két nagyobb – az országhatár túloldalán minden bizonnyal folytatódó – összefüggő zónán kívül csak szigetszerűen találunk átlag feletti fejlettségű területeket. Szinte mindegyik városi funkciójú település környéke ilyen „sziget,” ezeken kívül említésre érdemes még Devcser–Ajka környéke (somlói borvidék, ajkai kőszénbányászat), Jánosháza vidéke és az Őrség néhány települése (2. ábra).

Az átlag alatti fejlettségű területek a régió periferiáján helyezkednek el. Ide tartozik a rossz mezőgazdasági adottságú, piacoktól távol fekvő Vendvidék, a bécsi és a grazi hinterland között elhelyezkedő németújvári járás. Összefüggő elmaradott terület Vas megye délkeleti része, a Vasi-Hegyhát nagybirtokok által uralt térsége is. Itt a városi központok kisugárzó szerepe nagyon csekély: Körmend körül még csak-csak felfedezhetünk egy jobb helyzetű településcsoportot, de Vasvár környékén ennek semmi nyomát nem találjuk. A Pápától délre és keletre húzódó Bakonyalján a kedvezőtlen

¹⁴ Az adatok forrásai: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. (A népesség főbb adatai.) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42.) Bp. 1912.

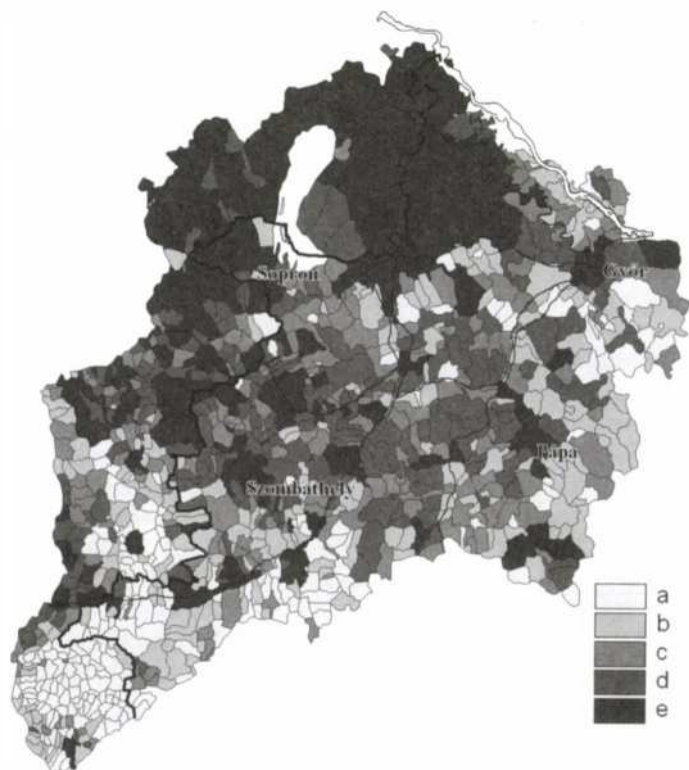
¹⁵ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. (A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.) (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48.) Bp. 1913.

¹⁶ Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népmozgalom 1901–1910. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 46.) Bp. 1912.

¹⁷ Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Győr vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Moson vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Sopron vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Vas vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.; Magyar Királyi Pénzügyminisztérium: Veszprém vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Bp. 1914.

¹⁸ Atlagra és szórásra standardizáltunk, az (xi-x̄)/sx képlet használatával.

agráradoottságok a periférikus fekvéssel párosulnak. Egészen meglepő és nehezen magyarázható viszont Győr vármegye helyzete. A régió legnagyobb városának tőszomszédságában a regionális fejlettségi átlagot alulmúló zóna található: Győr szigetként emelkedik ki elmaradott megyéjéből. Átlagos fejlettségű sávok is csak a Győr–Bécs és a Győr–Pápa útvonal mentén rajzolódnak ki.

2. ábra. A Nyugat-Dunántúl településeinek fejlettsége, 1910.

Jelmagyarázat: a: mélyen átlag alatt, b: átlag alatt, c: átlagos, d: átlag felett, e: magasan átlag felett
Szerk.: Győri R.

Az északnyugati fejlett térségek és a déli, keleti perifériák között széles átmeneti, köztes jellegű zóna húzódik. Olyan tájakat foglal ez az övezet magában, amelyek elsősorban magas színvonalú mezőgazdaságukról, módos falvaikról híresek, de távolabb fekszenek a centrumoktól. Egy országos vizsgálat ezeket a legjobb helyzetű térségekhez sorolná, átlagos fejlettségűvé csak regionális összehasonlításban szürkülnek. Ehhez az átmeneti térséghez tartozik például a Rábaköz, a Kemenesalja, Vas megye északkeleti része. Ezt az övezetet is tagolják fejlettebb szigetek, vagy belső, rossz

adottságú „depressziók”. Ez utóbbira jó példa a Sopron és Vas megye határán található Cser vidéke.

A területi fejlettségi különbségek mérésekor gyakran felvetődik, hogy milyen tényezők határozzák meg leginkább az egyes települések helyzetét. Vizsgálatunkban a fejlettséget négy – állandónak tekinthető – társadalmi jellegzetességgel próbáltuk meg összefüggésbe hozni:

- a nemzetiségi hovatartozás,
- a felekezeti hovatartozás,
- a településméret,
- a centrumtól való távolság.¹⁹

A területi fejlettség hatótényezőinek vizsgálatára a többváltozós regresszió-elemzés eszközt választottuk.²⁰ Ennek eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ebben a régióban települési léptékben a vallási tagozódás nem áll összefüggésben a fejlettségi különbségekkel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kisebb léptékben – például településen belül – a felekezeti csoportok mentén ne jelentkezhetnének vagyoni, életszínvonalbeli törésvonalak. A Budapesttől való távolság sem befolyásolja a települések helyzetét. Erősebbnek tűnik a fejlettség nemzetiségi meghatározottsága. Általában kijelenthetjük, hogy minél magasabb arányban élnek német ajkúak egy településen, annál valószínűbb, hogy a település fejlettsége meghaladja a regionális átlagot. Egyértelmű a településméret szerepe a fejlettség alakításában. Ez nem egyszerűen csak a lélekszám és a fejlettség összefüggése: a Nyugat-Dunántúlon a települések lakosság száma és a funkcionális gazdagsága között erős a kapcsolat.

Számításaink alapján kijelenthetjük, hogy a 20. század elején a fejlettség térszerkezetét elsősorban a fekvés, a centrumtól való távolság határozta meg. Mégpedig nem az ország fővárosától, hanem a Béctől való távolság. Tendenciaszerűen érvényes az, hogy minél távolabb van egy település Béctől, annál hátrább kerül a fejlettségi rangsorban. Mindez számunkra azt is bizonyítja, hogy a 20. század elején a Kisalföld déli részének, azaz a Nyugat-Dunántúlnak természetes centruma Bécs volt, Budapestnek a területi fejlettségi különbségekre gyakorolt hatását elhanyagolhatónak tekinthetjük.

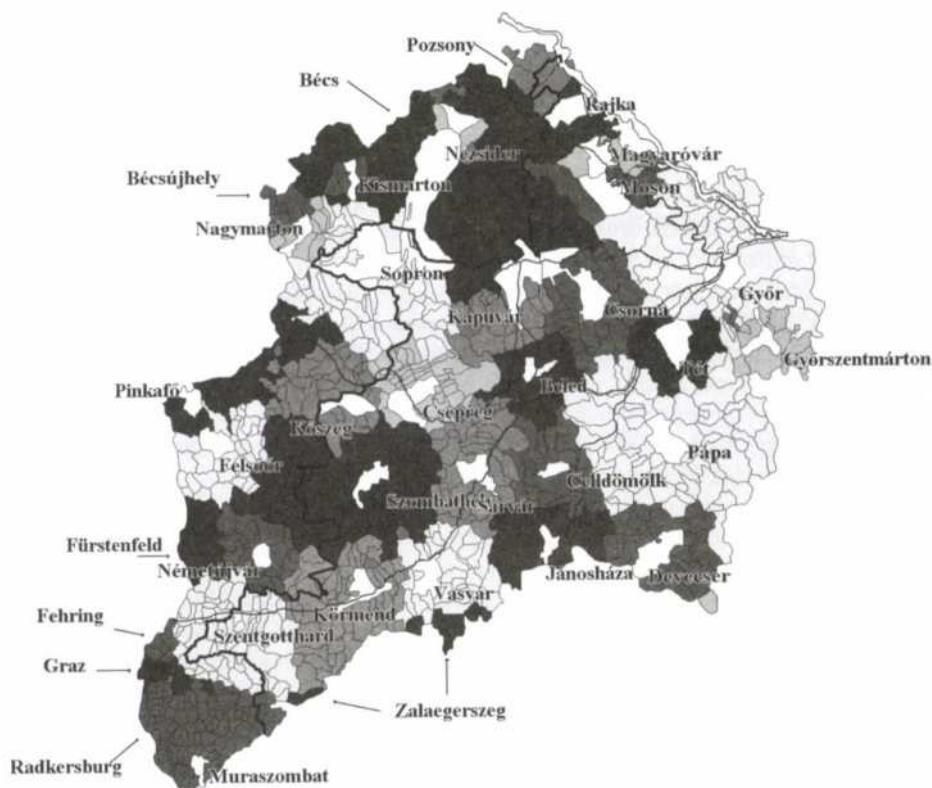
A trianoni határmegvonás hatása a városok vonzáskörzetére

A trianoni békekötéssel foglalkozó számtalan korabeli és mai tanulmány szinte mindegyike foglalkozik a határmegvonás térszerkezet-alkító hatásaival. Köztudott, hogy az új határok kialakításánál a Monarchia területén osztozó államok változatos érvrendszerrel igyekeztek igazolni területi igényeiket, és az érvek közül nem hiányoztak a gazdasági, gazdaságföldrajzi szempontok sem. A határok végső megvonásánál azonban az erősebb joga győzött: sem az etnikai, sem a gazdaságföldrajzi, sem a stratégiai megfontolások nem érvényesültek következesen. Ezzel magyarázható, hogy jól működő város-falu kapcsolatokat (is) szétzilált, vonzáskörzeteket vágott ketté a külső beavatkozás. Minden határszakaszon sorolni lehet a példákat: Kassa, Nagyvárad, Sza-

¹⁹ Az adatok forrása: KSH 1912.

²⁰ A vizsgálatról bővebben ld. Győri Róbert: Bécs kapujában (Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a XX. század elején). Korall 24. (2006 június), 231–250.

badka esetében a városi központok az utódállamokhoz kerültek, míg vonzáskörzetük egy része Magyarországon maradt (a városhiányossá vált területek ma szinte kivétel nélkül hátrányos helyzetű térségek). Másról a fordítottja játszódott le: Sátoraljaúj- hely, Gyula vagy Szeged a határmegvonás „hazai” vesztesei voltak: hinterlandjuk csonkulása későbbi fejlődésüket is kedvezőtlenül befolyásolta.²¹ A Dunántúl nyugati részének városai az utóbbi településekkel mutatnak rokonságot.

3. ábra. Határon átnyúló vonzáskörzetek a Nyugat-Dunántúlon, 1910-ben. A színek az egyes központok vonzáskörzeteit jelölik. Szerk.: Győri R.

Az új nyugati országhatárról mindenekelőtt elmondható, hogy etnikai szempontból a békeszerződés legigazságosabb határmegvonása. Az Ausztriához csatolt terület lakosságának $\frac{3}{4}$ -e németajkú, 15 %-a horvát volt, a magyarok aránya nem érte el a 10%-ot; míg jelentős német kisebbség maradt a határ magyarországi oldalán is. Gazdasági, gazdaság- földrajzi szempontból ugyanakkor az egyik leginkább problematikus képződmény: a

²¹ Kovács Zoltán: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények 114. (1990), 3–16, itt: 8–13.

fontosabb városok – vonzáskörzetük jelentős részétől elvágva – kivétel nélkül Magyarországhoz kerültek. Még súlyosabbá vált a terület (elsősorban Burgenland tartomány) közlekedésföldrajzi helyzete, ugyanis a városokkal együtt a vasúti csomópontok is Magyarországon maradtak; Ausztriában több vasútvonal mindkét végpontján vakon végződött (így az egykori Szombathely–Pinkafő és a Körmend–Németújvár vonal, a Sopron–Kőszeg vicinális pedig északi és déli részén is egyaránt metszette a határ). Sopron (és részben Szombathely) kikapcsolása a közlekedési hálózatról azt eredményezte, hogy Burgenland északi és déli fele között a kommunikáció megnehezedett: az új tartomány két része csak Stájerországon és Alsó-Ausztrián keresztül érintkezhetett egymással. Burgenland középső részének „várostalansága” pedig az egyik legfontosabb oka annak, hogy mindmáig ez Ausztria legrosszabb helyzetű térsége.

Némiképpen ellentmondásnak tűnhet, hogy a magyar revíziós politika éppen ezen – az etnikai szempontból legkevésbé támadható – területen volt az 1920-as évek elején a legaktívabb, és egyben a leginkább sikeres. A nyugat-magyarországi felkelőmozgalmak, a rongyosgárda tevékenysége, a rövidéletű Lajtabánság kikiáltása a térség politikai instabilitását eredményezte, és elvezetett a soproni népszavazás kikerítéséhez. Az ellentmondást az osztrák állam gyengesége magyarázza: a magyar revizionizmus sikereket remélve csak a legkisebb ellenállás irányába mozdulhatott. Sopronnak és környékének megtartása jogot adott olyan reményekre is, hogy ezzel a lépéssel Burgenland gazdaságilag életképtelenné tehető, előkészítve a terület esetleges visszatérését Magyarországhoz. A soproni népszavazás eredményét vitató Ausztria pedig abban bízhatott, hogy hosszabb távon megszerezheti Burgenland amúgy német többségű „természetes fővárosát”.²²

A vonzáskörzetek lehatárolásának első lépése a vonzásközpontok meghatározása. Kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy azokat a településeket tekintsük vonzásközpontnak, amelyek e térségben Beluszky Pál és Győri Róbert 1910-es városhierarchia-vizsgálata szerint²³ városi funkciókat töltöttek be (25 település). Azonban a feltételezett vonzásközpontok számát több iterációs fázis során két irányban is kibővítettük. Egyrészt a potenciális központok közé felvettük azokat a városi centrumokat, amelyek a régió és az ország határain kívül estek, másrészt bekerültek azok a mikrocentrumok is, amelyeket az 1925-ös ún. közigazgatási tájékoztató lapokban legalább öt település piacközpontjaként megjelölt. A régió kívül eső központok közé azokat vettük fel, amelyeknél Magyarországon a városhierarchia-vizsgálat városi szerepköröket regisztrált. Ausztriában az országhatár közelében fekvő közigazgatási központok voltak, vagy legalább a 2000 fős lélekszámot elérték.

A gravitációs modell alkalmazásával lefolytatott vonzáskörzet-vizsgálat eredményét a 3. ábra mutatja be.²⁴ Az eredmények interpretálása előtt fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a modellszámítással nyert értékek nem pontos – helyről-helyre verifikálható – adatok, sokkal inkább arányokat, tendenciákat jeleznek. A térképen jól

²² Tóth Imre: A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két világháború között. Sopron 2006, 42–49.

²³ Beluszky Pál – Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.–Pécs 2005, 102–111.

²⁴ Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapokról és gravitációs vizsgálatról bővebben ld. Győri Róbert: A határ két oldalán. (Városi vonzáskörzetek és a trianoni határmegvonás a Nyugat-Dunántúlon.) In: Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Szerk. Győri Róbert – Hajdú Zoltán. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.–Pécs 2006, 279–292.

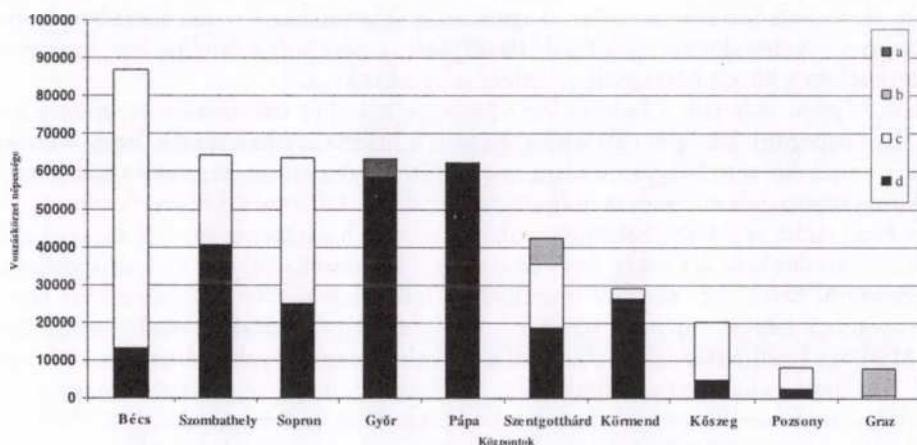
látható Bécs meghatározó szerepe a régió északnyugati részében. Számításaink szerint a Nyugat-Dunántúl legfontosabb vonzasközpontja a 20. század elején Bécs volt; a császárváros a Kisalföldnek a Duna jobb partján fekvő részén csaknem 90 ezer fős vonzaskörzetet mondhatott magáénak (mintegy 70 települést). Bécs markáns hatásának tulajdonítható, hogy Pozsony vonzaskörzete alig-alig lépte át a Duna vonalát. Erőteljesen korlátozta Bécs a mosoni és a Sopron vármegyei kisebb központok térszerkezet-alakító hatásának kibontakozását – és egyúttal magyarázza a nagyobb központok hiányát is. Rajka és Moson-Magyaróvár gyenge központi szerepét fekvésük indokolja: Bécs, Pozsony és Győr vonzaskörzetének szorításában nem tudtak nagyobb terület szervezőiként érvényesülni. Nagymarton (Mattersburg) – sőt kisebb mértékben Sopron – vonzaskörzetének féloldalasságáért is Bécs volt a felelős, bár Nagymarton környékén a közeli Bécsújhely jelenléte is érezhető volt.

Némiképpen más volt a helyzet Vas vármegye keleti és déli részén: itt nem a potenciális központok bőséges választéka, hanem a hiánya eredményezte, hogy a stájer városok vonzaskörzete Magyarországra is átnyúlt. Meglepetésre nemcsak Graz hatása volt kimutatható, jelentősnek mondható Radkersburg, Fürstenfeld hinterlandja is, sőt még a kicsi járási székhely, Fehring is kikanyarított a határszélen egy hat faluból álló területet. Mindez igazolta azt is, hogy Muraszombat (Murska Sobota) és Szentgotthárd a forgalomtól távol eső, szerény megélhetési feltételeket nyújtó, dombvidéki tájon jelentőségéhez képest túl nagy járással – és potenciális vonzaskörzettel – rendelkezett. Máshogy fogalmazva: ez az elzárt táj nem volt képest nagyobb városokat „növeszteti”. De településhálózati szerepük így is kiemelkedő, még a régi osztrák–magyar határ túloldalán fekvő központok figyelembe vétele után is Szentgotthárd 42.500 fős, Muraszombat pedig 25.500 fős vonzaskörzetet mondhatott magáénak. Míg az országhatár mellett gyakori az „átvonzás”, a régió déli és keleti területein erre kevés példát találunk. Lényegében egyedül Zalaegerszeg hatása volt kimutatható a vasvári járás déli részén és az Őrség peremén.

A régió nagyobb központjai szinte ugyanakkora méretű vonzaskörzetet alakítottak ki: Szombathely, Sopron, Győr és Pápa hinterlandjában 62–65 ezer ember élt. Az utóbbi két város esetében elképzelhető, hogy a tényleges vonzaskörzetük ennél valamivel nagyobb volt, Győr a Csallóközben és Komárom vármegye déli részén, Pápa pedig a Bakonyban terjeszthette ki hatóterületét. A modellszámítás igazolta a fontosabb mikrocentrumok vizsgálatba vonását is. A városhiányos területek kis központjai közül Beled és Jánosháza 16–17 ezer fős, Pinkafő (Pinkafeld) pedig 11 ezer fős vonzaskörzetet alakított ki.

A 4. ábrán jól látható, hogy az új országhatár kialakítása Pápa kivételével valamennyi jelentősebb központ vonzaskörzetét kisebb-nagyobb mértékben érintette. Bécsnek a régióba átnyúló vonzaskörzetét szinte teljes egészében Ausztriához csatolták, a potenciális vonzaskörzetének csak 15 %-a maradt a határ magyar oldalán. Arányaiban a legjelentősebb veszteség Kőszegre érte: 20 ezer fős vonzaskörzetének több mint $\frac{3}{4}$ -e került a határ túloldalára, Magyarországon mindössze 11 falu maradt. „Veszteségi” sorrendben Sopron a következő: egykori hinterlandjának kevesebb, mint 40%-át tarthatta meg. Szombathely esetében fordítottak az arányok, korábbi vonzaskörzetének 63 %-a maradt Magyarországon. Szentgotthárd vonzaskörzetén három állam osz-

tozott: nagyjából hasonló méretű rész került Ausztriához és Magyarországhoz, Jugoszláviához pedig az egykori szentgotthárdi vonzaskörzet hatoda. Kisebb csunkulást szenvedett Körmend hinterlandja, ahol a vonzaskörzet 90 %-a továbbra is a város területszervező hatása alatt állt. Győr esetében nehéz ítélet hirdetni. Vizsgálatainkból kimaradt a Csallóköz területe, azokat a településeket leszámítva, amelyek Győr vármegyéhez tartoztak (Csilizköz). Itt feltételezhető, hogy a vonzaskörzet valamivel nagyobb hányadát csatolták Csehszlovákiához.

4. ábra. Vonzáskörzetek az új határok között.

Jelmagyarázat: a: Csehszlovákia, b: Jugoszlávia, c: Ausztria, d: Magyarország Szerk.: Győri R.

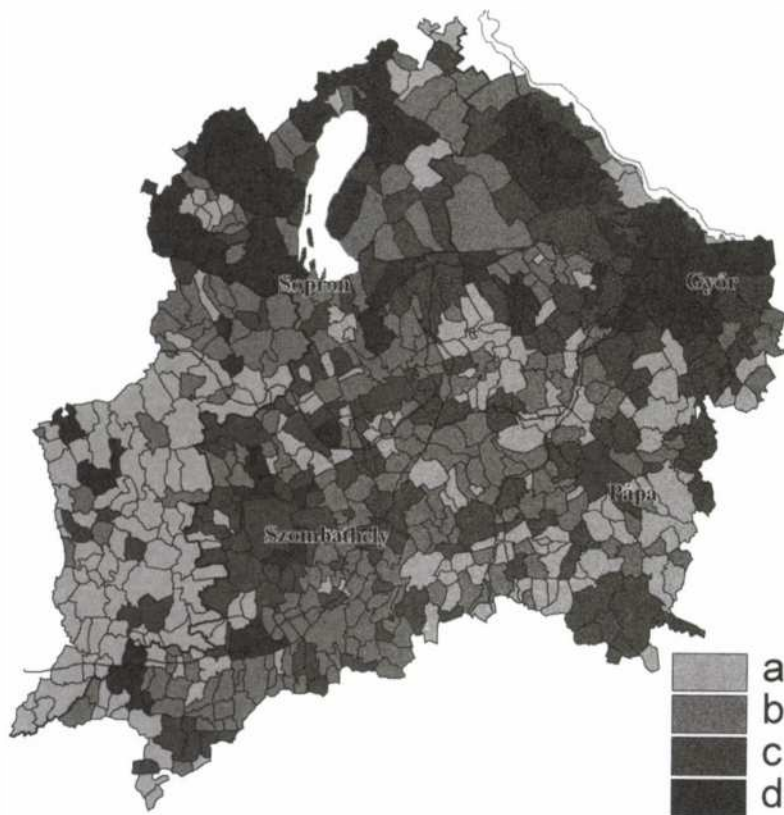
Mely városok tekinthetők a határmegvonás „nyerteseinek”, ha egyáltalán lehet nyertesekről beszélni? Mindenképpen megnövekedett Moson-Magyaróvár térszervező szerepe, ez a kettős város Bécs és Pozsony versenytől egyaránt megszabadult. Növekedett a burgenlandi kisebb központok jelentősége is: Kismarton (Eisenstadt), Nagymarton (Mattersburg), Felsőpulya (Oberpullendorf), Felsőőr (Oberwart), Pinkafő (Pinkafeld), Németújvár (Güssing) versenytársak nélkül maradt, egy-egy település pedig komoly előzmények nélkül is központi funkciókra tehetett szert (pl. Burgenland déli csücskében Gyanafalva [Jennersdorf]). Kisebb mértékűnek vélhetjük néhány alsó-ausztriai, stájer város szerepnövekedését (Bécsújhely, Fürstenfeld, Fehring), mivel ezek esetében már korábban is kimutatható a Magyarországra átnyúló vonzaskörzet.

Térszerkezeti fejlődés az első világháborútól az 1970-es évekig

Az eddig tárgyaltak képezik tehát a kiindulópontját a trianoni határ eltérő oldalára került területek elágazó irányú regionális fejlődésének. A vonzaskörzetek újraformálódása már közvetlenül a határhúzás után, számos központi és vonzott település esetében éreztette hatását, míg Bécs orientáló szerepének elvesztése, a regionális tér-

szerkezet átstrukturálódására ható erők elsősorban a Vaszfüggöny leereszkedésével váltak meghatározóvá.

A határ két oldalának elágazó fejlődési útjaira utalnak a némileg eltérő népesedési tendenciák. Nyugat-Dunántúl és Burgenland népességfejlődését sajátos módon mutatja be az a 2001-es településállományra készült térkép, amely a települések legnagyobb mért népességének az időszakát mutatja be a népszámlálások időszakában (1870 és 2001 közötti időszak – 5. ábra). Érdekes, és talán nem véletlen, hogy a mai Burgenland déli fele a századfordulón rendelkezett a legnagyobb népességgel: a legtöbb település esetében még a Magyar Királyság időszakában mérték a lakossági maximumot. A mai járasszékhely, Gyanafalva például ma is ezer fővel elmarad az 1890-es népességsúcstól.

5. ábra. A Nyugat-dunántúli és burgenlandi települések legnagyobb népességének népszámlálási időszaka. Jelmagyarázat (két évszám esetén: Magyarország/Ausztria): a: 1870–1910, b: 1920/1923–1941/1939, c: 1950/1951–1990/1991, d: 2001. Szerk.: Jankó F.

Ennek okaként több valószínű tényező is említhető. Az egyik a dél-burgenlandi térség településszerkezete, ugyanis vélhetően az aprófalvas területek már ekkor, a századforduló környékén elvesztették népességmegtartó erejüket a mezőgazdaság élőlétszám-igényének csökkenése révén, s a közeli városok illetve, a járási központok munkaerő-megtartó erejének híján a dolgozni vágyó népesség költözni kényszerült. További tényező lehet az igen jelentős kivándorlás, ami egész Burgenlandot sújtotta Trianon előtt és után is.²⁵

A magyar területen is szélesebb térségek tartoznak ide, elsősorban a keleti részeken a Rábaköz déli fele és a Pápai-síkság centrumoktól távolabb fekvő falvai. A Nyugat-Dunántúl nagyobb része Dél-Burgenlanddal ellentétben nagyjából fele részben a két világháború között, illetve a szocializmus idején mutatta a népességmaximumát. Győr, Mosonmagyaróvár és Sopron környékének a népessége – észak Burgenlandhoz hasonlóan – a 2001-es népszámláláskor volt a csúcson, vagyis a települések lakossága tendenciózusan nő.

A két világháború között valószínűleg még nem történt markáns változás a határtérség osztrák és magyar felén zajló folyamatok tekintetében, a tendenciák azonosak maradtak. A burgenlandi térfélen szinte az összes település veszített ekkor lakosság-számából, ebben már tárgyalt tömeges kivándorlás is szerepet játszhatott, csak a főbb városias központok tudtak népesedési pozitívumot felmutatni. A határváltozások nyomán Burgenland déli fele további depresszióba süllyedt, viszont a tartomány északi fele kevésbé szenvedett; a települések nagy része népességnövekedést tudott felmutatni 1920 és 1930 között. Amíg tehát a húszas években felépültek az új települési kapcsolatrendszerek, visszaesés következett be a térség gazdaságában, de legalábbis annak amúgy is periferikus, dél-burgenlandi részein. Kézenfekvőnek tűnik a magyarázat: a határtérség magyar felén az itt maradt városok mérsékeltek a határváltozások nyomán kialakult krízishelyzetet, Észak-Burgenlandban pedig Bécs közelsége, a jó közlekedési viszonyok enyhítették a bajokon. Jóllehet, a vasúti hálózat ott sem segítette a talpra állást, viszont éledezett az autóbusz-forgalom.²⁶

A második világháború után a határ mindkét oldalán a mezőgazdaságból élő népesség átstrukturálódása jelentette a legmarkánsabb társadalmi folyamatot. A rurálisabb településszerkezetből adódóan Burgenland mezőgazdasági népessége sokkal nagyobb arányú volt, így csak az 1970–1971-es népszámlálás idejére „múlta alul” Győr-Sopron és Vas megye együttes adatát. A folyamat Ausztriában tehát sokkal gyorsabban zajlott, s ott a magyarországi rendszerváltozás idejére már a nyugat-magyarországi érték felét tette ki az agrárkeresők aránya, megközelítve a Nyugat-Európai átlagszínvonalat.

Az ipari fejlődés nagyon lassan haladt a térségben, és ez osztrák nézőpontból igaz Burgenlandra is. A 2. világháború előestéjére Kismartonnak még nem volt jelentősebb ipari foglalkoztatója, s a tartomány iparában a helyi igények ellátásán túl nagyobb

²⁵ Kirnbauer, Sieglinde: Bevölkerungs- und Siedlungsgeographie des Burgenlandes. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. (1977), 132–135.

²⁶ Knabl, Wolfgang: Veränderungen in der Wirtschaftsstruktur des Burgenlandes von 1921 bis 1964. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. (1977), 23–24.

jelentősége csak a felszerfalvi (Hirm) és a cínfalvi (Siegendorf) cukorgyárnak, illetve a pinkafői, lajtaújfalvi, lajtaszentmiklósi (Neudörfel an der Leitha) textilüzemeknek volt. Jelentős fejlődést gátló hatása volt a szovjet megszállásnak, ami 1955-ig hátráltatta az ifjú tartományt, így a Marshall-segélyből is alig jutott ide, s a befektetések sokáig elkerültek. Még az 1960-as években is a textilipar volt a legnagyobb foglalkoztató, ám ekkor már feljövőben volt a fém-, gép- és elektromos ipar. Azaz a tartomány még sokáig alapvetően mezőgazdasági karakterű maradt, az ipari dolgozók aránya csak az 1960-as évek közepére haladta meg a mezőgazdaságban foglalkoztatottakét. Az ipari keresők számának növekedése Burgenlandban nem is a helyi ipari fejlesztéseknek, hanem a növekvő ingázásnak volt köszönhető, amihez viszont kellett az útépités, illetve a motorizáció. A burgenlandi népesség jelentős száma ingázni kényszerült, főleg Bécsbe és Alsó-Ausztriába. Az 1961-es népszámláláskor mintegy 37 ezer ingázó volt a tartományban, ebből 24 ezer a tartományi határokon kívülre járt dolgozni. Stájerország és Graz vonzása, szabad munkaerő-kapacitása azonban alacsonyabb volt, a stájerokhoz csak mintegy 2200-an ingáztak, szemben 14 ezres bécsi és 7000-es alsó-ausztriai tömegekkel. Ráadásul Dél-Burgenlandban sokan heti ingázásban vettek részt, ami még ma is gyakori.²⁷

Ezzel szemben Győr-Sopron és Vas iparosodását politikai okok, a határ menti fekvés, illetve a határzár is visszafogták, az 1960-as évekig igazán markáns industrializációs folyamat még csak Győr környékén jelentkezett. Ennek köszönhetően állt az északi megye Burgenlandhoz hasonlóan 35%-on az ipari keresők arányát tekintve, míg Vas csak 24%-nál tartott. De a fejlesztések a lakossági infrastruktúra területén is elenyészők voltak. Burgenlandban viszont már ezen a téren is igen nagy volt az előrehaladás, ugyanígy a lakáson belüli modernizáció, ami már az 1960-as évekre igen jelentős különbségeket okozott a lakosság életnívjában. Ennek köszönhetően 1960-ra Burgenlandban növekedett a lakások alapterülete, szobaszáma, s előrehaladt a falvak villamosítása és vezetékes vízzel való ellátása is.²⁸

Az 1960–1961-es népszámlálási időpontra öt adattípus alapján számítottuk ki a települések komplex fejlettségi mutatóját,²⁹ az 1910-es vizsgálatnál ismertetett módon:

- népességváltozás, Magyarországon 1949 és 1960, Ausztriában 1951 és 1961 között,
- nem mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, 1960/1961,
- egyszobásnál nagyobb lakások aránya, 1960/1961,
- villanyhálózatba bekapcsolt lakott lakások aránya, 1960/1961,
- 1945 után épült lakások aránya, 1960/1961.³⁰

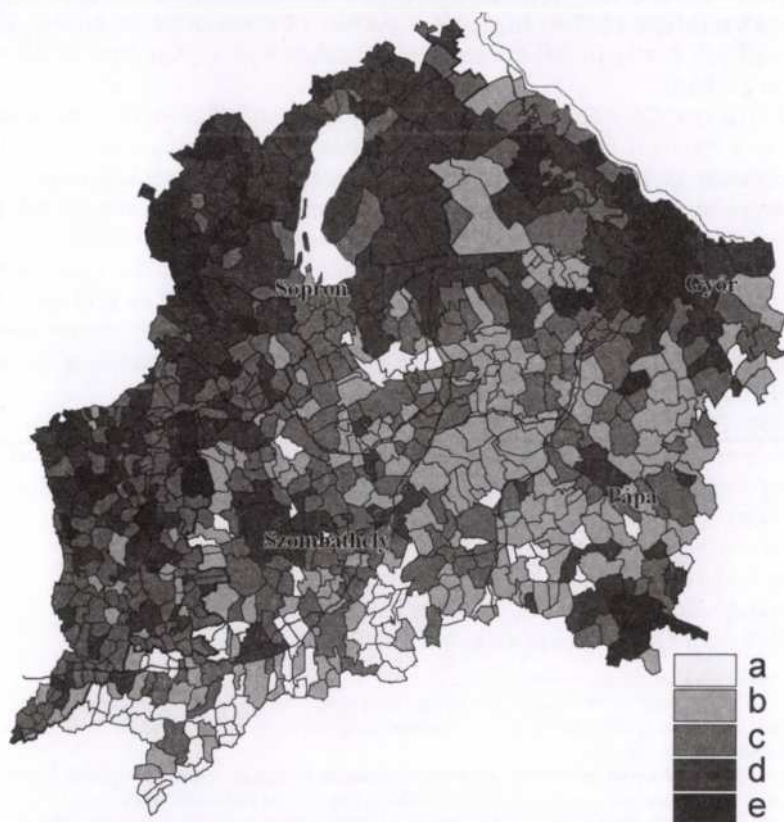
²⁷ Knabl i. m. 27–28. Titz, Nick: Zur Wirtschaftsentwicklung des Burgenlandes. Geographisches Jahrbuch Burgenland 1. (1977), 70.

²⁸ A Győr-Sopron megyei községekben 1980-ra, a Vas megyeiekben pedig csak az 1990-es népszámlálás idejére haladta meg az 50%-ot a hálózati vízzel ellátott lakások aránya.

²⁹ Ezek köre más, mint amelyeket az 1910-es időpontban használtunk, de típusra, jelenségre nagyjából hasonlóak. Ennek oka részben az, hogy olyan adatokat már nem lelni fel, de még inkább az, hogy minden időpontban más mutatók felelnek meg leginkább egy ilyen vizsgálat céljára. Válogatási lehetőségeinket nagyban korlátozta, hogy mások voltak a publikált mutatók a magyar és az osztrák népszámlálásokkor, ez minden időpontban megnehezítette a vizsgálatokat.

³⁰ Adatok forrásai: 1960. évi Népszámlálás 3h kötet Győr-Sopron megye személyi és családi adatai – KSH, Budapest 1962; 1960. évi Népszámlálás 3k kötet Vas megye személyi és családi adatai – KSH, Budapest 1962; 1960. évi Népszámlálás 3l kötet Veszprém megye személyi és családi adatai – KSH, Budapest 1962; 1960. évi Népszámlálás 8. kötet A lakások és lakóházak adatai – KSH, Budapest 1963; Volkszählung 1961. Burgenland. Österreichisches Statistisches Zentralamt, Wien, 1963.

Az elkészült térképen jól látható, hogy Dél-Burgenland települései megkezdtek a felzárkózást északhoz – a németújvári járásban, s még inkább az egész tartományban, már alig találhatunk átlag alatti fejlettségű települést –, s bár még jól látszik a terület észak–déli fejlettségi lejtője is, már kezd felépülni a nyugat–keleti is. Ennek további tényezői a Rábaköz, a Répce-vidék, a Pápai-síkság hanyatlása – e térségek falvai jórészt az átlag alatti és az átlagos kategóriába kerültek, amellet, hogy a Vasi-Hegyhát területe nagyrészt ebben az időpontban is mélyen átlag alatti fejlettségűnek bizonyult. Vagyis megkezdődött a nagyobb városok – Sopron, Győr, Szombathely, Pápa, illetve Ajka – közötti térségek lemaradása, a falusi térségek polarizációja. A nagyobb központok környékét viszont a városok urbanizálták, ez legjobban Győr környékén látható, ahol már eltűnt az 1910-ben tapasztalt déli fejlettségi „vákuum”, már mindegyik közlekedési „csáp” mentén jelentősen fejlődtek a települések, közülük is leginkább a szigetközi irány emelhető ki (6. ábra).

6. ábra. A Nyugat-Dunántúl és Burgenland településeinek fejlettsége, 1960/1961.
Jelmagyarázat: a: mélyen átlag alatt, b: átlag alatt, c: átlagos, d: átlag felett, e: magasan átlag felett
Szerk.: Jankó F.

Regionális folyamatok a hetvenes évektől napjainkig

Az 1970-es években – ismertségük okán itt most nem részletezve – kedvező folyamatok indultak meg a határ magyarországi oldalán. Ennek eredményeképpen előrehaladottá vált a terciarizálódás,³¹ javult a lakosság ellátási színvonala, s éledezni kezdett az idegenforgalom. Bár a falvak „szocialista modernizációja” javában folyt, a települések döntő többsége mégis csak negatívumot tudott csak felmutatni a népességváltozás terén. Főként a Répce-mente és a Vasi-Hegyhát szenvedett el jelentős arányú népességeróziót. Burgenland rurális régióiban, vélhetően a jobb ingázási lehetőségeknek (a motorizáltság és az infrastruktúra magasabb színvonala) köszönhetően a népesség nagyobb arányban tudott lakóhelyén maradni, így ekkorra már lelassult – ám továbbra is megfigyelhető volt! – a lakosság fogyatkozása. Jelentősebb mérvű lakosságsökkenést csak a közép-burgenlandi, illetve Pinka-völgyi, határ menti települések mutattak.

Az 1970-es években a szövetségi kormány nagyobb támogatásban részesítette a tartományt. A helyi infrastruktúra további fejlesztése jótékony hatással volt a befektetésekre, számos elektronikai, fémipari és textilipari fejlesztés történt, vagyis a beruházások elsősorban nem a húzóágazatokban történtek.³² Emiatt sem az elvándorlást, sem az ingázást nem sikerült megfékezni, illetve mérsékelni. Sőt, utóbbi egyre nagyobb tömegeket mozgatót meg. 1981-ben már 63 ezer ingázó volt, ennek fele a tartományon kívülre járt dolgozni, a 2001-es népszámlálás idején pedig 87,5 ezer (tartományon kívülre 41,6 ezer) ingázót számoltak össze, vagyis a burgenlandi munka-vállalók több mint kétharmada ingázott.³³ A fejlődés nyomán ma már a kicsiny burgenlandi városkák is nagy munkaerő-vonzási központokként funkcionálnak. Feltűnő, hogy a lakosságszámában ötödakkora Kismartonba kétszer annyian (több mint tízezeren) járnak be dolgozni, mint Sopronba – tehát majdnem még egyszer annyi ember, mint amennyi a város lakossága.

A politikai enyhüléssel az 1970-es évektől újjáéledő gazdasági kapcsolatok (idegenforgalom, bevásárlás stb.) alapján a magyarországi rendszerváltás időpontjában robbanásszerű folyamatok indultak meg, amelyek a térszerkezeti folyamatokra is hatással voltak. Az osztrák tőke – ahogy száz évvel korábban is – jelentős szerepet vállalt a térség gazdaságának modernizációjában, régi vállalatok privatizációja vagy új cégek, vállalkozások létesítése által, azon az áron is, hogy némely esetben ezzel burgenlandi, vagy ausztriai munkahelyek szűntek meg. Közismert jelenség a térségben a bevásárlóturizmus, amelyben kölcsönösen mindkét fél részt vett, s részt vesz ma is, s amely némiképpen hozzájárult a határ menti magyar városok vonzáskörzetének „rehabilitációjához”. A gazdasági kapcsolatok élénkülését jelenti másfelől a növekvő arányú határon túli munkavállalás, amely osztrák részről óvatosan és fenntartásokkal

³¹ Azaz a foglalkoztatottak átstrukturálódása a mezőgazdasági (primer) és az ipari (szekunder) szektorból a szolgáltatási (tercier) ágazatba.

³² Az így létrejött gyárak technológiai színvonala természetesen a magyarországi színvonalnál jóval magasabb volt. Titz i. m. 69, 83–91. Trummer, Karl: Das mittlere Burgenland zwischen Ostöffnung und EU-Beitritt. Geographisches Jahrbuch Burgenland 19. (1995), 25–29.

³³ Windisch, Erwin: Das südliche Burgenland – eine Regionalgeographie. Geographisches Jahrbuch Burgenland 15. (1991), 54–55.

kezelt ügy; egyelőre létszámkvótákkal és igen szigorú ellenőrzésekkel igyekeznek szabályozott mederben tartani a folyamatokat.

Bár Burgenland ma is elmaradott térségnek számít Ausztria és a nyugat számára, az ország Európai Uniói tagságával látványos eredményeket sikerült elérni az EU fokozott támogatásai révén. A keleti határnyitás ugyan némileg megrendítette gazdaságát – a textilüzemek közül sok bezárt, s keletebbre költözött.³⁴ Ma Burgenland már az Európai Unió átlagos fejlettségű régiójának számít az egy főre jutó GDP tekintetében – igaz, a keleti bővítésnek köszönhetően. Az EU keleti bővítéséből technológia-intenzív fejlesztéspolitikával igyekezik hasznot húzni, s sajátos karaktert kölcsönöz gazdaságának a megújuló energiaforrásokra alapozott energetikai szektor fejlesztése is. A magyarországi határmentén viszont nem éri el az EU 27 tagállama átlagának 75%-át sem a vásárlóerő-paritáson számított GDP tekintetében, igaz Győr-Moson-Sopron megye az utóbbi években helyenként magasabb százalékon állt, mint Dél-Burgenland. A korrigálatlan GDP azonban jelzi a két terület eltérő termelékenységét, értéktermelési szintjét; ekkor kétszeres a különbség Burgenland és Nyugat-Dunántúl között (95%–40%).³⁵

Ez az fejlettségi indikátor az alábbiakra is utal. Burgenlandban előrehaladottabb a terciarizálódási folyamat, az ipari és a mezőgazdasági dolgozók aránya csak egy-egy ipari, vagy agrár-régióban ér el magasabb szintet. Továbbra is megvannak az infrastrukturális különbségek: Burgenlandban ma már alig találunk olyan lakást, amely kevesebb, mint négy lakószobával rendelkezik, míg a magyar részeken számos olyan település van, ahol a lakásállomány ötödét még az egyszobás lakások teszik ki. Mindez a sokkal dinamikusabb burgenlandi lakásépítés következménye, amelyhez hasonló nagyságrendet csak a magyar nagy- és középvárosok, illetve szuburbán zónájukba tagolódo kistelepülések érnek el.

A 2001-es, legutolsó népszámlálás időpontjában négy mutatót használtunk (használhattunk) a komplex fejlettségi dimenzió megalkotására:

- népességváltozás, Magyarországon 1990 és 2001, Ausztriában 1991 és 2001 között,
- terciar szektorban foglalkoztatottak aránya, 2001,
- négy és több szobás lakott lakások aránya, 2001,
- új lakások aránya (Magyarországon 1990, Ausztriában 1991 és 2001 között épült).³⁶

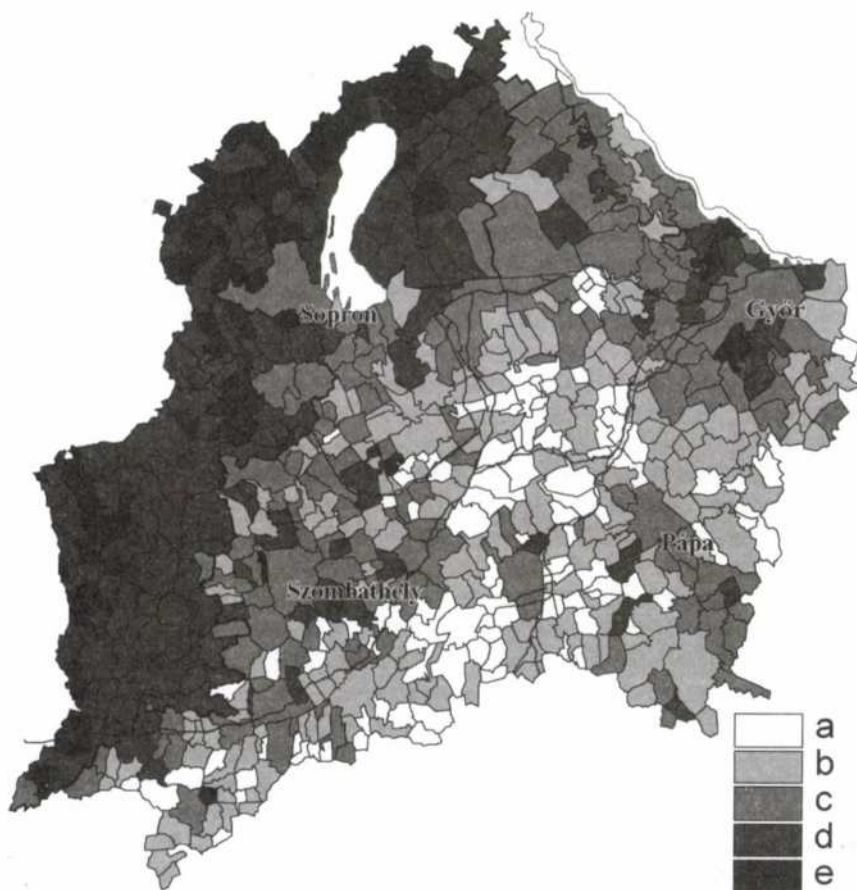
A mutató térképezésével kristálytiszta kelet–nyugat fejlettségi ellentét rajzolódik ki (7. ábra). Burgenlandban már csak kettő település fejlettsége bizonyult átlagosnak (Schandorf [Csajta] és Neuhaus am Klausenbach [Vasdobra]. Nyugat-Dunántúlon el-

³⁴ De ez hazánkban, s Nyugat-Magyarországon sem volt másképp, csakúgy összeomlott az egykori kalföldi textilnégyeszőg (ötszög?): Győr, Mosonmagyaróvár, Sopron, Szombathely, Pápa.

³⁵ Adatok forrása: Eurostat – <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

³⁶ Adatok forrása: KSH 2001. évi népszámlálás. Területi adatok Győr-Moson-Sopron megye II. kötet, KSH, Budapest, 2002; KSH 2001. évi népszámlálás. Területi adatok Vas megye II. kötet, KSH, Budapest, 2002; KSH 2001. évi népszámlálás. Területi adatok Veszprém megye II. kötet, KSH, Budapest, 2002; Volkszählung 2001. Hauptergebnisse I. – Burgenland. Statistik Austria, Wien, 2002; Volkszählung 2001. Hauptergebnisse II. – Burgenland. Statistik Austria, Wien, 2002; Volkszählung 2001. Wohnbevölkerung nach Gemeinden (Mit Bevölkerungsentwicklung seit 1869). – Statistik Austria, Wien, 2002; Gebäude- und Wohnungszählung 2001. Hauptergebnisse Burgenland. – Burgenland. Statistik Austria, Wien, 2004.

lenben a Rábaköz déli fele, a Kemenesalja, a Pápai-sík, illetve a Vasi-Hegyhát Vasvár környéki része mélyen az átlag alá került a vizsgált mutatók szerint. Megemlíthetjük továbbá a magyarországi városok, közte az Ajka környéki bánya- és iparvidék pozícióvesztését is, és a környékükön ekkor már a szuburbanizáció révén kiemelkedő falvakat. Említést érdemel az is, hogy a Vasi-Hegyhát déli fele – benne az Őrséggel –, illetve a Vendvidék egy része is a mélyen átlag alatti kategóriából, 2001-re az átlag alatti és az átlagos kategóriába került, vagyis relatíve javultak fejlettségi pozíciói.

7. ábra. A Nyugat-Dunántúl és Burgenland településeinek fejlettsége, 2001. Jelmagyarázat: a: mélyen átlag alatt, b: átlag alatt, c: átlagos, d: átlag felett, e: magasan átlag felett. Szerk.: Jankó F.

A 7. ábra ugyan teljesen elfedte, de jelezni kell, hogy az éles nyugat–kelet megosztottság mellett továbbra is jelen van a régió észak–déli tagolódása, csakhogy ez a határ két oldalán külön-külön értendő, egyfelől Burgenlandon belüli, és Nyugat-Dunántúlon belüli lejtőről kell beszélnünk. Minderre a rendszerváltozás utáni népesedési folyamatok is felhívják a figyelmet, s itt visszautalnánk az 5. ábrára. Különösen az osztrák oldalon figyelhető meg erős észak–dél ellentét, az északi járások Bécs agglomerációjának külső övezetébe tartoznak, míg délen csak néhány nyugati fekvésű település mondhatja el ugyanezt magáról Graz vonzáskörzetében. Főképpen Közép- és Dél-Burgenland népességfogyása, s egyúttal igen lassú felzárkózása, illetve leszakadása figyelhető meg.

Az észak–dél ellentét Győr-Moson-Sopron és Vas megye esetében talán kevésbé markáns, ám szintén jelen van. Továbbra is jelentős népesség-erózió folyik a Vasi-Hegyháton, mint ahogy a két megye belső periferiáján is, azaz a Veszprém megye felé eső térségekben: a Kemenesalján, a Répce-síkon és a Rábaköz déli felén.

Visszatekintés

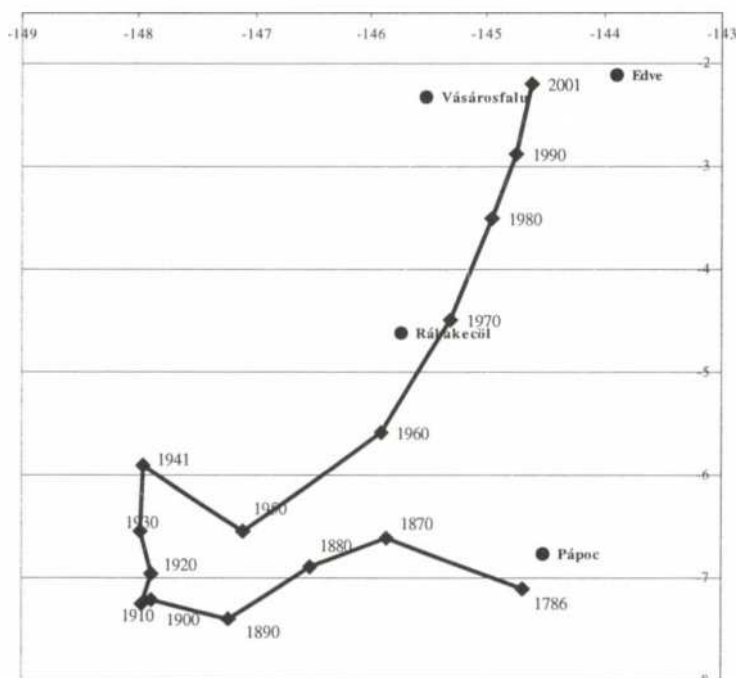
Az eddigieket összegezve, s némileg sarkítva úgy fogalmazhatunk, hogy az egykori periferiából centrum-térség, vagy legalábbis alcentrum vált, míg az egykori centruból periféria, annak ellenére, hogy a határrégió településszerkezete nem sokat változott. A régió belső tagoltsága továbbra is éles, s tovább árnyalható a kép, ha hozzávesszük, hogy Burgenland is mennyire kevésbé fejlett Alsó-Ausztriához és Stájerországhoz képest.

Hosszú távú hatásaiban talán az befolyásolta leginkább kedvezőtlenül a régió helyzetét, hogy az 1920-ban létrehozott új országhatárok a Nyugat-Dunántúl jó részét elvágták természetes központjától. Már a két világháború között is megnehezedett a kapcsolattartás, 1945 után pedig a világrendszereket elválasztó vasfüggöny szinte hermetikusan elzárta a régió nyugati határait. Az egykor az alsó-ausztriai centrumtérséghez kapcsolódó régió nyugati része néhány évtizedre háttérbe szorult: a szocializmus első időszakának területi fejlődése elsősorban az ún. „középhegységi tengelyre” – a Veszprém megyétől Borsod megyéig húzódó bányászati-energetikai-nehézipari zónára – és a fővárosra koncentrált. (Ebben az időszakban a régió fontosabb városai közül egyedül Győr volt „kedvezményezett”.) Ennek hatásai tükröződnek egyrészt a térség városainak a magyar városhierarchiában elfoglalt pozícióján (a megyeszékhelyeket leszámítva valamennyi város – különösen Sopron, Kőszeg és Pápa – hátrább csúszott a rangsorban),³⁷ másrészt a régió belső népességfejlődésében is. Tanulságos ezért a régió népességi súlypontjának³⁸ mozgását nyomon követni. A térség Magyarországon

³⁷ Beluszky Pál – Győri Róbert: Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században.) *Tér és Társadalom* 18. (2004), 1–41., itt: 18., 20.

³⁸ A népességi súlypont meghatározásának, a súlypont-mozgás elemzésének módszertana ld. Bene Lajos – Tekse Kálmán: *Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900–1960.* (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Közleményei 9.) Bp. 1966.

maradt részének népességi súlypont-változását 1786 és 2001 között vizsgáltuk és ábrázoltuk a 8. ábrán.³⁹

8. ábra. A Nyugat-Dunántúl népességi súlypontjának mozgása, 1786–2001. Szerk.: Győri R.

A súlypont-vizsgálat első tanulsága, hogy az elmozdulás léptéke kicsi, a vizsgált bő két évszázad alatt a népességi súlypont egy alig több mint 6 km átmérőjű körben mozgott. Ez annak a következménye, hogy a régió nagy népességet tömörítő városi centrumai (Győr, Sopron, Szombathely, Pápa) térben egyenletesen helyezkednek el, ez pedig fékezi a köztük fekvő súlypont elmozdulását. A 8. ábrán az is jól látható, hogy a népességi súlypont 1786 és 1910 között egyértelműen nyugat felé mozgott. A két világháború közti időszakban a nyugati irányú mozgás leállt, a súlypont észak felé húzódott, majd 1941 után – a korábbi mozgásoknál nagyobb léptékben – kelet, majd északkelet felé mozdult el: Győr, illetve az ország központja, Budapest felé. A közelmúltban lezajlott változásokat jelzi az, hogy az utóbbi két évtizedben már az északkeleti irányú mozgás sebessége lelassult. A népességi súlypont mozgásában sok tényező

³⁹ A vizsgálathoz használt adatokat a II. József uralkodása alatt végrehajtott népszámlálásból (Az első magyarországi népszámlálás. Szerk. Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960) és a 2001-es népszámlálás visszavezetett adataiból nyertük (Magyarország népszámlálása, 2001. (6.) Területi adatok. CD-ROM. Bp. 2003.).

összegződik – például a 2. világháborút követő kitelepítések, a szocializmus időszakában szinte végig fennálló határsáv hatása –, ezért óvatosnak kell lennünk az interpretációban, de az alaptendencia világos: a 19. században nyugat felé mozgó súlypont a régió centrumának tekinthető Bécshez, Alsó-Ausztriához közeledik. A korábbi, intenzív nyugati kapcsolatokat megnehezítő trianoni határmegvonás után ez a nyugati mozgás leáll, a népességi súlypont észak felé mozdul el. 1945 után lezárulnak a határok, a nyugati centrumtérrel fenntartott kapcsolatok évtizedekre megszakadnak: a régió fejlődése új irányt vesz – máshogy fogalmazva: kényszerpályára kerül – a súlypont kelet felé, az ország központja felé mozog.

A rendszerváltozás, illetve Magyarország uniós csatlakozása nyomán a nyugati határok évtizedes gátja leomlott. 1990 után az ország fejlettségi térképe néhány év alatt radikálisan megváltozott, a Nyugat-Dunántúl pozíciója újraértékelődött, rövid idő alatt minden fejlettségi mutatóban ismét az élvonalba került. Újjáéledtek a nyugati kapcsolatok, a térség a hazánkba áramló külföldi tőke egyik kiemelt célpontja lett, hosszú évtizedek gazdasági stagnálását gyors virágzás váltotta fel. Mindez nem jelent gyökeresen újat a hazai regionális fejlődés történetében, hanem lényegében a második világháború előtti – tartósnak tekinthető – területi különbségek feléledését. Úgy gondoljuk, hogy a régió mai kedvező helyzetének legfőbb alakítói ugyanazok, amelyek a múltban évszázadokon keresztül meghatározták jó pozícióját: mindenekelőtt az ország nyugati kapujában való fekvése. De nem feledkezhetünk meg azokról az előnyökről sem, amit – az ország kevésbé szerencsés tájaival szemben (Alföld!) – a többnyire megszakítatlan, zavartalan fejlődés biztosított. Ezek a hosszú idő alatt felhalmozódó, továbbélő – és másutt nehezen pótolható – előnyök megmutatkoznak az épített és átalakított környezetben, infrastruktúrában és a lakosság képzettségében, munkakultúrájában. Egy hosszú távú fejlődéstörténeti vizsgálat szemszögéből a szocializmus időszakának „leszállóága” rövid intermezzo volt csupán. Ahhoz viszont elegendő volt ez az intermezzo, hogy – amint láttuk – a nyugat-dunántúli térség jelentős modernizációs lépéshátrányba kerüljön egykori nyugati peremterületeivel, a mai Burgenlanddal szemben, s úgy, hogy a belső feszültségek, regionális különbségek is jóval nagyobbak.

Történeti klimatológia: aktualitása, háttere, forrásai

A történeti klimatológia az elmúlt néhány évtizedben egyre népszerűbb kutatási területté válik, párhuzamosan azzal, hogy a globális felmelegedés problémája igen jelentős politikai és gazdasági kérdés lett. Ahhoz, hogy felmérhessük, milyen mértékben módosult a Föld klímája az elmúlt században, illetve minél pontosabb közép- és hosszabb távú előrejelzéseket adhassunk, elengedhetetlen, hogy minél jobban ismerjük az elmúlt korok időjárásai és klímaváltozási viszonyait. E kutatások fontos területe a középkori klíma vizsgálata, melyben kiemelt szerep jut a 14. századi klímának. Jelen tanulmány elsődleges célja ezen igen sajátos éghajlatú időszak bemutatása.

Habár annak a vizsgálata, hogy a klíma hosszú távon változik-e a Földön, leginkább csak a 18–19. század fordulójától kerül némileg előtérbe, ekkorra már helyenként, így például Itáliában több mint 100 esztendő múltára tekint vissza a hőmérséklet, légnyomás, sőt a csapadék mérése is. Az időjárás elemeinek mérésére szolgáló műszerek használata jelentős részben Galilei hatására terjedt el; a ma is használható minőségű adatokat szolgáltató legkorábbi folyamatos mérés-sorozatokat, például Itáliában és Angliában elsősorban a 17. század második felétől ismerünk (légnyomás, hőmérséklet és csapadék), ugyanakkor a 17. század végétől már több más területen, így Kelet-Közép-Európában is felbukkantak hőmérséklet- és csapadék mérésére használható műszerek.¹ Napjainkban azonban írott (leíró, gazdasági stb.) forrásokban található információk alapján mintegy 500, de helyenként mintegy 1000 évre, tehát a műszeres mérések korát lényegesen megelőző időszakokra,² visszatekintő hőmérsékleti és/vagy csapadékrekonstrukciók elkészítése is lehetővé vált.³

* A második szerző munkáját az FP6 EU-project 'Millennium' (SUSTDEV-2004-3.1.4.1 'The past climate and its dynamics' 017008) támogatja.

¹ A vonatkozó történeti klimatológiai szakirodalom részletes gyűjteményére és elemzésére lásd: Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. Historical Climatology in Europe – The State of the Art. Climatic Change. 70. (2005) sz. 363–430.

A 17. században e megfigyelők már hálózatokat hoztak létre, kicserélve adataikat. Így az 1653–1654-ben létrejött *Rete Medicea*, illetve a Kelet-Közép-Európában szerveződő, Boroszló (Wrocław/Breslau) központtal 1717–1730 között működő orvosi-meteorológiai hálózat több magyarországi adatforrása között ott szerepel például Eperjes és Késmárk. Az orvosi-meteorológiai beszámolók között megtaláljuk a Sopronból származókat is, ahol legkésőbb a 18. század első évtizedétől már feltételezhetően folytak napi megfigyelések és műszeres hőmérsékleti mérések. A forrásra lásd: Sydenham, T.: Opera Medica. Editio Novissima, alius omnibus quae praecesserunt multo emaculatio, et novis Additamentis ditior. Tomus Secundus. Genevae, Apud Fratres de Tourne, 1769. 288–339. Rövid áttekintésre lásd még: Réthly Antal: Időjárásai események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Bp., 1971. 15.

² A műszeres mérések eredményein túlmenően az 1500–2000-ig terjedő időszakra vonatkozóan Európában a ma ismert rekonstrukciós módszerek közül egyedül az írott forrásokon alapuló rekonstrukciók szolgáltatnak havi, illetve évszakos pontosságú teljes körű, hőmérsékleti és csapadékrekonstrukciókat Európában. Ilyenek elérhetőek például Svájcra, a német területekre, részben Hollandiára, de nagyobb részt Magyarországra vonatkozóan is. Ezek legfontosabb forrásai között szerepelnek például egyetemet járt, szakképzett orvosok, gyógyszerészek napi, havi időjárásai feljegyzései, krónikák, évkönyvek, személyes és hivatalos naplók, de ugyanígy biológiai és fizikai állapot-információk (pl. aratás, szüret időpontja, folyók, tavak befagyása stb.). Közép-Európára

A középkori klímaviszonyok kutatása: fontosabb forráscsoportok

A középkor kiemelten fontos időszak a történeti klimatológiai kutatásokban. Ez az utolsó korszak a Föld történetében, amikor az emberi hatás még feltételezhetően nem módosította olyan jelentős mértékben a klímaviszonyokat, ami hatott volna a globális tendenciákra. Ez önmagában ugyanakkor nem jelenti azt, hogy kisebb régiókban az ember tevékenysége (túllegeltetés, erdőirtások) nem módosíthatta a helyi klímát. A középkor jelentőségét növeli az is, hogy ez az első időszak, amelyről már rendelkezünk olyan mennyiségű írott forrással, hogy kisebb hiányokkal ugyan, de Európa időjárás viszonyait éves, évszakos bontásban vizsgálhatjuk.⁴

A középkori klíma kutatásában három (két nagyobb és egy kisebb) csoportot különíthetünk el: a történeti források, a természettudományos és a régészeti módszerek használatát. Mindhárom módszernek, forráscsoportnak nagy jelentősége van a középkori klíma kutatásában. Összességében azonban elmondható, hogy – hasonlóan az újkori viszonyok részletes vizsgálatához – a középkor klimatikus viszonyainak rekonstrukciójában is kulcsszerepet játszanak az írott források. Ennek fő oka egyrészt az, hogy az írott források a többi módszerhez képest még mindig a legnagyobb pontossággal adják meg az egyes időjárási események időpontját, másrészt hosszabb távon a többi módszerhez képest jó minőségű adatokat szolgáltat. A nyugat-európai középkori forrásanyag nagy részének kritikai szempontú összegyűjtése mindössze húsz éve készült el.⁵ Pierre Alexandre e munkája elsősorban a krónikákat és évkönyveket dolgozza fel, azonban az oklevelek és a gazdasági feljegyzések összegyűjtése gyakorlatilag teljesen hiányzik a gyűjteményből.⁶ A korabeli írásbeliség jellemzőinek megfelelően a klímátörténészek elemzéseikben elsősorban elbeszélő forrásokat (elsősorban krónikákat és évkönyveket), gazdasági feljegyzéseket, jogi iratokat, kisebb számban személyes feljegyzéseket (naplókat) és néha kültéri feljegyzéseket (pl. árvíztablák, éhségkövek) használnak fel.⁷ A nyugat-európai kutatások eddig elsősorban az Alexandre által vizsgált forrásanyagra alapoztak, azonban a felhasznált források köre folyamatosan bővül: így például a burgundi szüreti sorokon alapuló hőmérsékleti rekonstrukció a

vonatkozó legújabb összesített eredményeket lásd: Dobrovolný, P., Moberg, A., Brázdil, R., Pfister, C., Glaser, R., Wilson, R., van Engelen, A., Limanówka, D., Kiss, A., Haličková, M., Macková, J., Riemann, D., Luterbacher, J., Böhm, R. Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change*. 2009 (megjelenés alatt). Magyar rekonstrukcióra lásd például: Rác Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001.

³ Lásd például: Glaser, R. *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt, 2001.; Shabalova, M. V., Van Engelen, A. F. V. Evaluation of a reconstruction of winter and summer temperatures in the Low Countries, AD 764–1998. *Climatic Change*. 58. (2003) sz. 219–242.

⁴ Glaser, R., Stangl, H.: Climate and Floods in Central Europe since 1000 AD: Data, Methods, Results and Consequences. *Surveys in Geophysics*. 25. (2004) sz. 489.

⁵ Az egyes éghajlattörténeti forrásgyűjtemények felhasználásának problémájához és azok listájához lásd: Bell, W. T., Ogilvie, A. E. J.: Weather Compilations as a Source of Data for the Reconstruction of European Climate During the Medieval Period. *Climatic Change*. 1. (1978) sz. 331–348.

⁶ Alexandre, P.: *Le climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris, 1987.

⁷ Brázdil, R., Kotyza, O.: *History of Weather and Climate in the Czech Lands I: Period 1000–1500*. Zürich, 1995. 34–49.

14. századig visszanyúlóan adja meg a nyári hőmérséklet középértékeit,⁸ de gazdasági feljegyzések felhasználásával további, döntően hőmérsékletre vonatkozó rekonstrukció is készíthető. Jelenleg egy újabb, több tudományterület átölelő uniós projekt keretében azonban további, alapvető szintű 'átrendeződés' várható, elsősorban az átfogó hőmérsékleti rekonstrukciók és a szélsőséges hidrometeorológiai események bekövetkezésének (pl. áradások, tengerárak) terén.⁹ Nyugat-angliai, gazdasági feljegyzésekben előforduló aratás-időpontokra alapozva új, immár a 13. század második feléig visszanyúló hőmérsékleti rekonstrukció is készül például a nyári hónapokra vonatkozóan.¹⁰

Általánosságban a természettudományos módszerek közül fontos adatokkal szolgál a globális tendenciákra vonatkozóan a napfolttevékenység vizsgálata, a Föld pályamódosulásainak vizsgálata, mely módszerek hosszú távú, a középkornál lényegesen hosszabb időszakot áttekintő elemzésekre adnak általában lehetőséget.¹¹ Részletesebb, regionális adatokat pedig például a faégyűrűk elemzése,¹² a pollenvizsgálat, a varv-analízis, az oxigén- és szénizotópos elemzések (pl. jégmintákban, faégyűrűkben, cseppkövekben), illetve a cseppkövek széleskörű (izotóp-elemzéseket is tartalmazó) vizsgálata szolgáltat.¹³ Ezen módszerek többsége csak néhány évtizedes pontosságú rekonstrukciókat tesz lehetővé (pl. pollen, cseppkő-elemzések) az év egy adott szakának hőmérsékleti, néha csapadék-viszonyaira vonatkozóan (pl. július vagy nyár hőmérséklete), ugyanakkor a hosszú távú tendenciákat híven tükrözhetik, s így értékes adatokkal szolgálhatnak. Egyes természettudományos módszerek ugyanakkor az év egy szakának (pl. nyári hőmérséklet aktuális átlaga) viszonyaira vonatkozóan akár éves pontosságú információkkal szolgálhatnak. E csoportba tartozik például a faégyűrű-elemzések egyre szélesedő köre, melynek során nemcsak az égyűrűk szélességének változásait, hanem fizikai szerkezetét, sűrűségét, vagy akár az izotóp-összetételét (pl. O₁₈, C₁₃) vizsgálják.¹⁴

Egy további, meglehetősen eltérő, kisebb forráscsoportot képvisel a történeti klimatológiai kutatásokban a régészeti módszerek alkalmazása, melyek például hidrometeorológiai események, így például árvizek hatásainak, kiterjedésében meghatározásában lehetnek fontosak, illetve hosszú távú településszerkezeti átalakulások kimutatásával fontos környezet- és társadalomtörténeti adalékokkal szolgálhatnak a

⁸ Legújabb, nagy vitákat kiváltó rekonstrukciójára lásd: Chuine, I., Yiou, P., Viovy, N., Seguin, B., Daux, V., Le Roy Ladurie, E.: Grape ripening as a past climate indicator. Summer temperature variations are reconstructed from harvest dates since 1370. *Nature* 432 sz. (2004), 289–290.

⁹ Kiss Andrea: A 'Millennium' FP6 EU projekt – magyarországi írott források az európai ezeréves klímarekonstrukcióban. In: IV. Magyar Földrajzi Konferencia tanulmánykötet. Szerk.: Szabó V., Orosz Z., Nagy R., Fazekas I. Debrecen, 2008. 163–169.

¹⁰ Pribyl, K.: Reconstructing April–July mean temperatures in East Anglia with the help of the beginning of the grain harvest, c. 1270 AD–1430 AD. In: European climate of the last millennium. Millennium Milestone Meeting 3. Poster Abstracts. Szerk.: Young, G., McCarroll, D. Swansea, 2009. 28–29.

¹¹ Brázdil, R., Kotyza, I. m. 55–61., illetve Eddy, J. A.: Climate and the Changing Sun. *Climatic Change*. 1 (1977), 173–190.

¹² Az elmúlt ezer év dendroklimatológiai alapú nyári hőmérséklet-rekonstrukciója, illetve azok más proxy adatsorokkal való összevetése: Guiot, J., Nicault, A., Rathgeber, C., Edouard, J. L., Guibal, F., Pichard, G., Till, C.: Last-millennium Summer-temperature Variations in Western Europe Based on Proxy Data. *The Holocene*. 15 (2005), 489–500.

¹³ Cseppkőben található oxigénizotóp mérésen alapuló hőmérséklet-rekonstrukció: Mangini, A., Spötl, C., Verdes, P.: Reconstruction of Temperature in the Central Alps During the past 2000 years from 180 Stalagmite Records. *Earth and Planetary Science Letters*. 235. sz. (2005) 741–751.

¹⁴ Esettanulmányokra lásd például: European climate of the last millennium. Millennium Milestone Meeting 3, Poster Abstracts. Szerk.: Young, G., McCarroll, D. Swansea, 2009.

klímaváltozások lehetséges hatásainak kutatásában.¹⁵ A régészeti módszerek alkalmazásával nyert, klímátörténeti szempontból is hasznosítható, jelenleg még szintén legtöbbször inkább évtizedes, illetve nagyobb léptékű, információk köre és datálási pontossága azonban folyamatosan bővíthet.

Az érett középkor viszonyai

Klimatikus szempontból több eltérő jellegű szakaszra oszthatjuk a középkor mintegy ezer esztendejét; így elkülönítjük a népvándorláskori pesszimumot, a középkori kis klímaoptimumot, és a kis jégkorszak első két évszázadát is még ide sorolhatjuk. Jelen munkában e korszakok közül elsősorban a korábbiaknál lényegesen jobban dokumentált középkori optimum, és a kis jégkorszak elejének, vagyis az érett és késő-középkornak a viszonyait tekintjük át.

A 10. századtól folyamatosan növekvő mennyiségű írott forrás áll rendelkezésre; ez által egyre pontosabb képet festhetünk a kor viszonyairól. A természettudományos módszereken alapuló rekonstrukciók egy része is elsősorban az elmúlt ezer év klimatikus tendenciáit tudja nagyobb pontossággal kimutatni, de e módszerek pontatlansága is általában növekszik a középkor korábbi periódusai felé. A 13. század közepéig általában meleg nyarú és enyhébb telű éveket feltételeznek a klímakutatások, bár igen eltérő adat létezik a kor csapadékmennyiségére vonatkozóan. Hubert Horace Lamb szerint¹⁶ a csapadékosabb időjárás Európa-szerte kimutatható: a Mediterráneumtól a Kelet-európai-síkságig. Vizsgálatai szerint Szicília két folyója a San Leonardo és az Erminio hajózható volt, és jelentős méretű hidak ívelték át a két folyót a középkor századaiban. A görögországi folyómedrekben gyakrabban volt víz, mint manapság, és az észak-afrikai vidékben is sűrűbben folytak patakok, mint a 14. századtól kezdve,¹⁷ – ez utóbbi állítását alátámasztják a bizánci területek történeti klimatológiai kutatásai is.¹⁸ A nedvesebb időjárást látszanak bizonyítani a közel-keleti kutatások, melyek a Genezáreti-tó és a Holt-tenger vízszint-emelkedését mutatják ki az 1000-tól 1600-ig tartó időszakban.¹⁹ Ugyanakkor a kelet-európai vizsgálatok inkább száraz periódust feltételeznek a klímaoptimum idején, különösen pedig annak első felében. E szerint 900 és 1250 között a Kaszpi-tenger vízszintje kifejezetten alacsony volt a 20. századhoz képest, és csak azt követően kezdett el emelkedni, igaz, akkor igen gyors ütemben.²⁰ Az Aral-tó vízszintje szintén kifejezetten alacsony volt 900 és

¹⁵ Lásd például: Pálóczi Horváth András: Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In: Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 2000. 273–286.

¹⁶ Lamb, akit kétségkívül a történeti klimatológia egyik atyjaként tart számon a szakma, összefoglaló klímátörténeti munkái manapság egyre több vitát váltanak ki, köszönhetően többek között annak a ténynek, hogy forrásait általában nem mindig hivatkozta, ezért állításainak forrásokkal való kapcsolata nem mindig tisztázható megnyugtatóan. Ugyanakkor mivel Lamb széles körben elterjedt munkáin kívül nemcsak egy-egy országra, hanem nagyobb térségekre vonatkozóan összefoglaló munka nem készült, ezért a középkor klíma viszonyainak általános bemutatásánál nehezen megkerülhető.

¹⁷ Lamb, H. H.: *Climate, History and the Modern World*. London, New York, 1995. 165.

¹⁸ Stathakopoulos, D.: *Reconstructing the Climate of the Byzantine World. State of the Problem and Case Studies*. In: *People and Nature in Historical Perspective*. Szerk.: Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2003. 247–261.

¹⁹ Issar, A. S.: *Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological Systems*. New York, 2003. 28.

²⁰ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 26–27.

1150 között, majd egy rövid nedvesebb periódus után az egyik legalacsonyabb vízállásat produkálta 1220 körül.²¹

A hőmérséklet-ingadozás sem mutat egyértelmű képet, a történeti források és a természettudományos módszereken és írott forrásokon alapuló többféle rekonstrukciós adatsor néha egymástól eltérő eredményeket mutat. Az igen valószínű, hogy a napsütéses órák száma (különösen a vegetációs periódusban) megnőtt Nyugat- és Észak-Európa legnagyobb részén, a javuló mezőgazdasági feltételek pedig pozitív változásokat generáltak Európában, melyet a 10. század végétől követhetünk nyomon. A klímaoptimum kezdetének egyes jelei a délebbre eső területekhez képest lényegesen előbb, már az 5–6. századtól jelentkeztek a sarkvidékek térségében. A jégtakaró visszahúzódása megkezdődött, a hajózási feltételek javulnak az Atlanti-óceán északi részén. A felmelegedésnek is köszönhető, hogy a vikingek a 9–10. században távoli területekre jutnak el: előbb Izlandra, majd Grönland érintésével 1000 körül Vinlandra (Új-Fundland vagy Új-Anglia területe, azonosítása nem egyértelmű).²²

Az időjárás Európa jelentős részén a földművelés szempontjából kétség kívül sokat javul a 9–10. században. Az egyes gabonafélék termesztése egyre magasabb szélességig hatol, a szőlőskertek a római kor után ismét prosperálnak a Brit-szigeten, és a kora középkori Európában állandóan ismétlődő éhínségek kezdenek ritkulni. A gabonafélék hozama lassú növekedésnek indul, amit egyaránt elősegítenek a mezőgazdasági újítások (nyomásos gazdálkodás, vaseke, szügyhám) és áttételesen vagy kevésbé áttételesen a kiegyensúlyozottabb időjárási viszonyoknak is. Ezt, a nagyjából töretlen demográfiai növekedést produkáló mintegy három évszázadot nevezi Georges Duby mezőgazdasági forradalomnak.²³ Ez a folyamat azonban a 13. század végén, 14. század elején megáll,²⁴ és kezdetét veszi egy éhínségekkel, járványokkal terhelt időszak, a 14. század, mely mintegy átmenetet képez a 'középkori kis klímaoptimum' (Medieval Warm Period: MWP) és a 'kis jégkorszaknak' (Little Ice Age; LIA) nevezett klímaperiódus között.²⁵ Ugyanakkor az optimum fogalma nem feltétlenül jelentett folyamatosan kedvező feltételeket, vagy a szokásosnál enyhébb teleket. Az átlagosnál hidegebb telek jellemezték például valószínűleg 1090-től 1179-ig tartó időszakot.²⁶

A klímaromlás jelei a 13. század elejétől egyértelműen követhetők Észak-Európa, Izland és Grönland térségében,²⁷ másrésztől azonban Nyugat-Európában e klímarom-

²¹ Oberhänsli, H., Boroffka, N., Sorrel, P., Krivonogov, S.: Climate Variability During the Past 2,000 Years and Past Economic Irrigation Activities in the Aral Sea Basin. *Irrigation and Drainage Systems*. 25. (2007) sz. 167.

²² Enterline, J. R.: Erikson, Eskimos and Columbus. *Medieval European Knowledge of America*. London, Baltimore, 2002. 86–88.

²³ A mezőgazdasági innovációk kérdéséhez: Duby, G.: *Emberek és struktúrák a középkorban*. Bp., 1978. 5–26. A falvak és a mezőgazdaság hanyatlásához: különösen: uo. 49–73.

²⁴ Pounds, N. J. G.: *Európa történeti földrajza*. Bp., 2003. 142–146.

²⁵ A középkori kis klímaoptimum és a kis-jégkorszak definiálásának problémájához lásd: Pfister, C.: Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe. In: *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Szerk.: Mikami, T. Tokyo, 1992. 208–213., Grove, J. M.: The Initiations of the "Little Ice Age" in Regions Round the North Atlantic. *Climatic Change*. 48. (2001) sz. 53–82., Jones, P. D., Briffa, K. R.: The "Little Ice Age": Local and Global Perspectives. *Climatic Change*. 48. (2001) sz. 5–8., Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. i. m. 388–392.

²⁶ Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M.: Winter Air Temperature Variations in Western Europe During the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *The Holocene*. 8. (1998) sz. 543–544.

²⁷ Lamb H. H. i. m. 170., Brázdil, R. – Kotyza, O. i. m. 22–28., Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 535–552., Kiss Andrea: Időjárási adatok a XI–XII. századi Magyarországról. In: "...Magyaroknak eleiről...". Szerk.: Piti Ferenc, Szabados György. Szeged, 2000. 250–252., Rácz L. i. m. 55–56.

lás feltűnő jelei majdnem egy évszázaddal később, a 13–14. század fordulóján jelentkeznek. Szélsőségek azonban már a 13. század folyamán is jellemzik Európát. Nyugat- és Közép-Európában például a zord időjárású telek közül is kiemelkedik az 1204–1205-ös, valamint az 1233–1234-es tél; utóbbiról több mint 40 ismert egykorú forrás tudósít.²⁸ Ugyanakkor néhány esztendővel az említett igen hideg tél után az 1236–1237-es tél az átlagosnál enyhébbnek bizonyult,²⁹ míg például 1241–1242 tele ismét hideg volt: a kárpát-medencei és több más európai folyók is erősen befagytak, ami elősegítette, hogy a tatárok könnyedén átjuthassanak a Dunán, a Dunántúlra is.³⁰ Habár általánosságban a változás Európa nagy részén még kevésbé követhető, az évi átlaghőmérséklet azonban a 13. században északon már csökkenő tendenciát mutat, és az ekkor elkezdődött, majd a következő két évszázadban folytatódott tendencia eredményeként például a Grönlandon és a Labrador-félszigeten található normann telepek sorra elnéptelenednek.³¹ Igencsak megnehezíti, illetve néha lehetetlenné is teszi az összeköttetést az északi szigetekkel, hogy az úszó jég határa erősen délre tolódik és egyre többször fagnak be a tengerek az észak-atlanti területeken, a nagyobb szigetek között. Európa nyugati területein a tengerelőntések okoznak egyre jelentősebb problémákat: Angliában a 13. század végén és a 14. század elején gyakoribbá válnak a pusztító a vihardagályok, melyek például a La Manche partján nagy károkat okoznak. A tengerbetörések különösen nagy károkat okoztak a németalföldi területeken, ahol komoly emberáldozatokat követelve jelentős területeket hódítottak el a szárazföldtől.³²

Az összességében még mindig enyhébb 13. századi telek után, az 1300–1330-as periódusban Nyugat-Európában 1°C-os átlaghőmérséklet-csökkenést rekonstruáltak a megelőző időszak teleihez képest.³³ Ami talán általános tendenciák szempontjából még fontosabb, hogy a kutatások általában a nyarak (tehát a vegetációs időszak fontos részére vonatkozóan) hőmérséklet-csökkenését is alátámasztják.³⁴ Úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági adottságok ebben az időszakban mindenképpen megváltoznak; leglátványosabban Észak- és Északnyugat-Európában és a hegyvidéki területeken (pl. Alpok, Pireneusok), ahol a szőlő és a gabonafélék termőterületei, illetve a termelés határai délre, illetve alacsonyabb tengerszint feletti magasságokra tolódnak.

A 14. század klímája már kétségtől egy másik klímaperiódus kezdeti szakasza lesz, mely mint látni fogjuk szélsőséges klímájú éveket, évtizedeket hoz, és nem csak az átlagosnál hidegebb évszakok válnak gyakoribbá, de bizonyos területeken az időjárás extrémek gyakorisága is növekszik majd. Az írott források tanúsága szerint a 14. század változékony, szélsőségekben (néhány igen hűvös nyár, igen hideg tél) gaz-

²⁸ Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 545.

²⁹ Uo, 546.

³⁰ Az 1241–42. évi tél időjárás adataihoz: Kiss Andra: „Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit” – Időjárás, környezeti krízis és tatárjárás. In: Tatárjárás. Szerk.: Nagy Balázs. Bp., 2003. 442–444.

³¹ Buckland, P. C., Amorosi, T., Barlow, L. K., Dugmore, A. J., Mayewski, P. A., McGovern, T. H., Ogilvie, A. E. J., Sadler, J. P., Skidmore, P.: Bioarchaeological and Climatological Evidence for the Fate of Norse Farmers in Medieval Greenland. *Antiquity*. 70. (1996) sz. 88–96.

³² Lamb, H. H. i. m. 172–174.

³³ Pfister, C., Luterbacher, J., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 541. ill. 543–545.

³⁴ A 14. század eleji nyári és téli hőmérséklet-csökkenés kérdéséhez lásd: Yan, Z., Alexandre, P., Demarée, G.: Narrative Warm/Cold Variations in Continental Western Europe, AD 708–1426. *Science in China. (Series D)* 40. (1997) sz. 514.

dag első felét követően, az 1340-es évektől egészen az 1370-es évek végéig a hűvös nyarak és változékony telek jellemzőek Európa nyugati és középső részén.³⁵

Észak-Európában dendroklimatológiai alapú kutatások az átlagosnál melegebb nyári értékeket mutatnak a 15. századra vonatkozóan.³⁶ Ezt részben megerősítik más, közép-európai faégyűrű-alapú klímarekonstrukciók, így a laueneni (Svájc) mérések, melyek szerint a 15. században kifejezetten ritkák az igazán hideg nyarak.³⁷ A svájci gleccserek kiterjedésének változásai, és más természettudományos kutatások alapján is valószínűsíthetjük, hogy a 15. század jelentős részének középhőmérséklete (legalábbis ami a nyári időszakot, vagy a nyári félévet illeti) magasabb volt a kis jégkorszakban átlagosnál.³⁸ A 15. század enyhe nyári félévei közül is kiemelkedik 1420, amikor a szüret Nyugat-Európa szőlőtermelő területein általában igen korán, augusztus vége körül bekövetkezett.³⁹ Általánosságban elmondható, hogy a 15. század folyamán feltűnően sok hideg tél fordult elő: míg például Lamb még a hideg telek gyakoriságnövekedésének kezdetét az 1430-as évek elejére tette, más tanulmányok valamivel későbbi, nagyjából a század közepétől kezdődő, de majdnem a század végéig gyakori hideg telekkel jellemezhető időszakot írtak le.⁴⁰

A 14. századi klímaviszonyok: változékonyság és változás

A történeti klimatológiai kutatások alapján a 14. század első fele a hidegebb telek mellett a leghűvösebb nyári időszakok között van az elmúlt ezer év klímátörténetében.⁴¹ A hűvösebb és csapadékosabb nyarak előfordulásának nagyobb gyakorisága jelentősen változtathat az élelmiszer termelésének lehetőségein. Ez a negatív tendencia pedig a túlnépesedéssel karöltve a 13. század végétől szinte állandósult élelmiszerhiányt okozott a nyugat-európai térségben. A 14. század első évtizedeiben, Hubert Lamb szerint véget ért a középkori klímaoptimum (ugyanakkor ő még két évszázaddal későbbre, az 1550-es évekre teszi a kis jégkorszak kezdetét). Több jelentős történeti klimatológus vélekedik úgy,⁴² köztük Christian Pfister is, hogy a 14. század elején bekövetkező változásoktól számíthatjuk a kis jégkorszak beköszöntét. Függetlenül attól, hogy mikor kezdődik a kis jégkorszak, több kutatás is kimutatta, hogy az alpi gleccserek kiterjedése az 1350-es éveket követő időszakban volt a legnagyobb az elmúlt ezer évben.⁴³

³⁵ Pfister, C.: Winter severity in Europe: the fourteenth century. *Climatic Change* 34. (1996) sz. 91–108.

³⁶ Briffa, K. R.: Dendroclimatological reconstructions in northern Fennoscandia. In: *Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate*. Szerk.: Mikami, T. Tokyo, 1992. 5–10.

³⁷ Pfister, C.: Variations in the Spring–summer Climate of Central-Europe from the Middle Ages to 1850. In: *Long and Short Term Variability of Climate*. Szerk.: Wanner, H., Siegenthaler, U. Berlin, 1988. 73–74.

³⁸ Holzhauser, H.: Fluctuations of the Grosser Aletsch Glacier and the Gorner Glacier during the last 3200 years: New results. In: *Glacier Fluctuations During the Holocene*. Szerk.: Frenzel, B., Boulton, G. S., Gläser, B., Huckriede, U. Stuttgart, Jena, Lübeck, Ulm, 1997. 35–58.

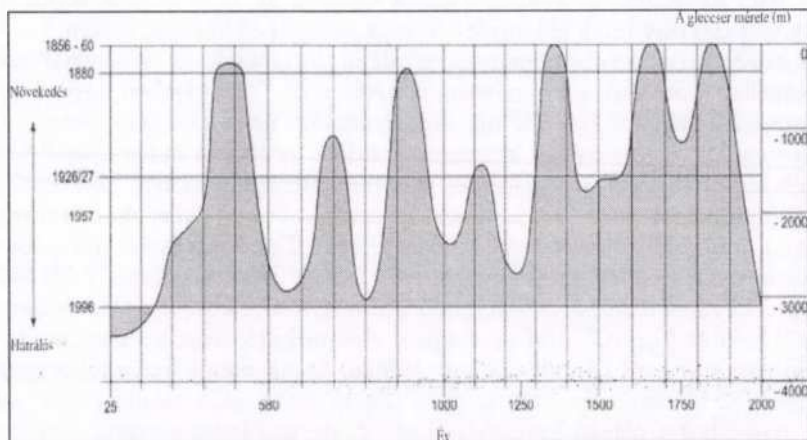
³⁹ Pfister, C. i. m. 69.

⁴⁰ A 15. századi telek jellemzésére lásd például: Camuffo, D., Enzi, S.: Reconstruction the climate of northern Italy from archive sources. In: *Climate since A.D. 1500*. Szerk.: Bradley, R. S., Jones, Ph. D. London., 1992. 149–151.

⁴¹ Guiot, J., Nicault, A., Rathgeber, C., Edouard, J. L., Guibal, F., Pichard, G., Till, C. i. m. 496.

⁴² Porter, S. C.: Pattern and Forcing of the Northern Hemisphere Glacier Variations During the Last Millennium. *Quaternary Research*. 26 (1986), 27–48., Pfister, C. i. m., Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 91–108.

⁴³ Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. i. m. 390.

1. ábra. A Nagy Aletsch-gleccser méretének változása az elmúlt 2000 évben
(Forrás: Brázdil, R., Pfister, C., Wanner, H., Von Storch, H., Luterbacher, J. i. m.)

Hozzá kell tenni azonban, hogy ezek a kutatások is jelentős hőmérséklet-csökkenést mutatnak ki a 14. század első évtizedeiben.⁴⁴ A 14. századi Nyugat-Európa a korábbiaknál kedvezőtlenebb viszonyait az írott forrásokon alapuló rekonstrukciók is alátámasztják, és a hideg nyarak mellett a 14. századi telek némelyike is az elmúlt évezred leghidegebbjei közé tarthatott. E telek meteorológiai helyzetét kora újkori, újkori párhuzamok alapján vizsgálva megállapították, hogy lassan mozgó, északról betörő légtömegek uralták az időjárást ezekben az években.⁴⁵ A sűrű, hideg telek alapján pedig azt a következtetést vonták le, hogy a kis jégkorszak valóban megkezdődött ebben az időszakban. Az itt felhasznált történeti adatoknak csak kis része származik a Németországtól keletre fekvő területekről, miután az adatbázis alapja a *Monumenta Germaniae Historica* forrásanyaga, és csak 5 %-a lengyel, és 1–2 %-a cseh forrás (kárpát-medencei forrásokat pedig gyakorlatilag nem használ a kutatás).⁴⁶

A nyugat-európai kutatások tehát egyértelmű változásokat mutatnak ki a 14. század elején, és az állandósuló élelmiszerhiány kezdetét is erre az időszakra teszik, ami a változó klíma mellett részben a relatív túlnépesedésnek tudható be. A gazdaságot megrázó jelenségnek tekinti a szakirodalom ezt az időszakot, miután az ekkor még mezőgazdasági termelésen alapuló európai társadalom legfontosabb rendszerét, az agrárgazdaságot érintette a legsúlyosabban: nemcsak a rossz termésű évek gyakorisága nőtt meg, de az emberi éhínségen kívül, melyek közül az 1340-es évekig a legnagyobb mértékű pusztítást az 1315–1317-es éhínség okozta,⁴⁷ a nagyarányú háziállat (különö-

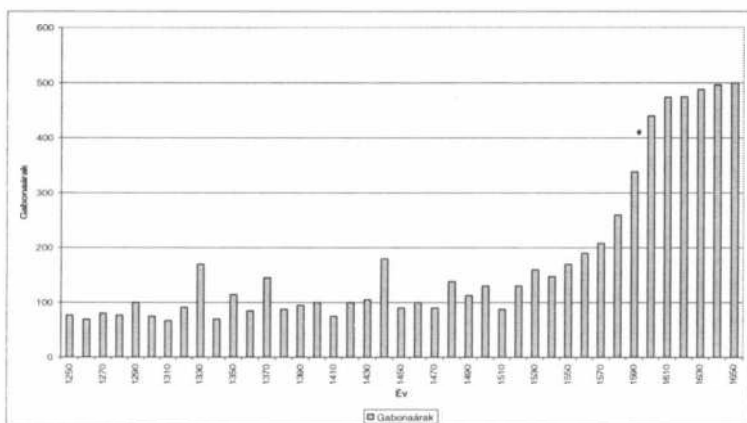
⁴⁴ Guiot, J., Nicault, A., Rathgeber, C., Edouard, J. L., Guibal, F., Pichard, G., Till, C. i. m. 498.

⁴⁵ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m.

⁴⁶ Uo. 7.

⁴⁷ Az 1310-es évek időjárásának észak- és nyugat-európai gazdasági hatásaihoz lásd: Jordan, W. C.: *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*. Princeton, 1996., különösen: 43–127.

sen igavonó) pusztulásával járó állatjárványok is végigsöpörtek.⁴⁸ A gabonaárak a 14. században egyértelműen emelkedő tendenciát mutatnak a nyugati területeken, melyben – sok egyéb ok mellett – klimatikus tényezők is fontos szerepet játszottak (lásd 2. ábra).

2. ábra. Gabonaárak a középkori és kora újkori Angliában (gran ezüst [0,0648 gramm] kvarterenként [2,909 hektoliter])
(Forrás: Pustil'nik, L. A., Din, G. Y.: Influence of Solar Activity on the State of the Wheat Market in Medieval England. *Solar Physics*. 223. (2004) sz.)

A rekonstrukciók arra is rávilágítanak, hogy az említett nyári és téli hőmérséklet-csökkenés mellett nőtt az éghajlati szélsőségek bekövetkezésének gyakorisága is, mind a korabeli Nyugat-Európában,⁴⁹ mind a keleti-európai (elsősorban orosz) területeken.⁵⁰ Az extrémek kimutatásában különösen nagy a történeti források jelentősége, és a 14. századra vonatkozóan is jelentős eredményeket mutatnak fel ezek a kutatások.⁵¹ Összességében azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban egyre gyakrabban fordulnak elő szélsőséges időjárási helyzetek Európában, és bizonyos időközönként élelmiszerhiány áll elő a fent említett két tényező (klímaváltozás, szélsőségek) eredményeként. Fontos kiemelni azonban, hogy a cseh történeti klimatológiai kutatások a cseh területekre vonatkozóan nem állapítottak meg jelentős hőmérséklet-csökkenést a 14. század első évtizedeiben, és valószínűleg az éghajlati szélsőségek is csökkenő tendenciát mutattak a megelőző fél évszázadhoz képest, és még inkább az 1350-es éveket követő időszakhoz

⁴⁸ Ezek közül talán a leghíresebb az 1318-tól állandósult marha-pestis, mely más állatokat is elérte, és az 1320-as években is tovább folytatódott. Lásd például Slavin, Ph.: *Between Death and Survival. Norfolk Cattle, c. 1280–1370*. *Fons Luminis*. 1. (2008) sz. 14–60.

⁴⁹ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 22–28., Rácz L. i. m. 55–56.

⁵⁰ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 26.

⁵¹ Kiss Andrea: *Some Weather Events from the Fourteenth Century (1338–1358)*. *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis*. 30. (1996) sz. 61–69., Kiss Andrea: *Some Weather Events from the Fourteenth Century II. (Angvin Period: 1301–87)*. *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis*. 32–33. (1999) sz. 51–64., Pfister, C.: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Bern, 1999., Rohr, C.: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln, Weimar, Wien, 2007.

képest, ahol jelentős számban fordultak elő váratlan időjárási események, mind a hőmérsékletet, mind a csapadékot tekintve.⁵²

Több tanulmány is rámutat arra, hogy a nyár nélküli éveknek nevezett hűvös, csapadékos időszakok általában elkerülték a kelet-közép-európai területeket, és csak a nyugati, észak-nyugati területekre korlátozódtak Európában.⁵³ Némi óvatosságra int ugyanakkor az a tény, hogy mindezidáig, egy-két kivételtől eltekintve, a középkor Kelet- és Kelet-Közép-Európában viszonylag kevésbé kutatott időszaknak számított. Tovább árnyalja a képet, hogy a 14. század végén a Kaszpi-tenger vízszintje 8 méterrel magasabb volt mind a 20. századinál, mind a középkori kis klímaoptimum előttié (ez jelentős csapadékmennyiség-növekedésre enged következtetni).⁵⁴ A cseh területeken végzett történeti klimatológiai kutatások szerint a 14. század első évtizedeiben (az 1310-es, 1320-as években) a nyarak a cseh területeken kifejezetten melegek voltak,⁵⁵ így az 1310-es évek időjárási viszonyai jelentős mértékben eltérhettek a nyugat-európaiaktól.⁵⁶ Az a tény természetesen, hogy a cseh területeken nem találunk jelentős éghajlatváltozásra utaló nyomot a részletesebben vizsgált időszakban keletkezett forrásanyagban, nem perdöntő érv a közép-európai régió éghajlatára vonatkozóan. A fenti adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyugat-európai területeken feltétlenül jelentős változásoknak lehetünk tanúi a 14. században. Ugyanakkor hozzá kell tenni azt is, hogy egyelőre nem tudjuk pontosan, mi is történt ebben az időszakban a Kárpát-medencét övező területeken és a Kelet-európai-síkságon. Erre az orosz évkönyvek részletes vizsgálata, illetve a természettudományos módszerekkel történő kiterjedt elemzések szolgáltathatnak majd jelentős információkat.

A 14. századon belül is elkülöníthetünk eltérő klímájú évtizedeket, kiemelhetünk egyes éveket melyek a klimatikus trendekhez képest is jelentős eltérést produkáltak. Így az 1305–1306-os év telét, amikor befagyott a Pó, a Rajna és a Szajna.⁵⁷ Dendroklimatológiai adatok igen hideg nyarakat mutattak ki 1300 körül.⁵⁸ Európa nagy részén a hideg nyári hőmérséklet szempontjából, mind történeti adatok alapján, mind a dendroklimatológiai vizsgálatok eredmények szerint két évtizedet emelhetünk ki: egyrészt az 1310-es éveket másrészt az 1340-es évtizedet, mely két évtizednek az 1980-as évek óta a középkori klímátörténeti kutatásokban jelentős szerep jutott. Az 1310-es évtized közepén, bizonyos területeken már 1314-től, de 1315-től szinte egész Európában, sorra jelentkeznek az igen hűvös és csapadékos nyarak.⁵⁹ A nyár nélküli

⁵² Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 26. ill. 161–165.

⁵³ Pfister, C., Brázdil, R.: Social Vulnerability to Climate in the "Little Ice Age": as an Example from Central Europe in the Early 1770s. *Climate of the Past*. 2. (2006) sz. 120. ill. Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk.: Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2008. 32.

⁵⁴ Brown, N.: *History and Climate Change. A Eurocentric Perspective*. (Routledge Studies in Physical Geography and Environment 3.) London, New York, 2001. 133., illetve Lamb, H. H. i. m. 165–166.

⁵⁵ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 159.

⁵⁶ Uo. 166–167.

⁵⁷ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M.: The Most Severe Winters of the Fourteenth Century in Central Europe Compared to Some Analogues in the Most Recent Past. In: *Documentary Climatic Evidence for 1750–1850 and the 14th Century*. Szerk.: Frenzel, B., Wishmann, E., Weiss, M. M. Stuttgart, 1997. 13.

⁵⁸ Poppo, I., Kern Z.: Long-term summer temperature reconstruction inferred from tree-ring records from the Eastern Carpathians. In: *Climate Dynamics*. 32. (2008) sz. 8. (online)

⁵⁹ Ehhez részletesen lásd: Lucas, H.: The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317. *Speculum*. 5. (1930) sz. 343–377., Szántó Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–17-ben. *Világtörténet*. 27. (2005) sz. 50–64. illetve Szántó Richárd:

években' az írott források Angliától Csehorszáig jelentős nyári csapadékról és hideg időjárásról számolnak be.⁶⁰ A gabona sok helyen nem érett meg és az eső tönkretette, ami jelentős éhínséget okozott Európa-szerte. A szőlőszüret csak igen későn kezdődhetett meg, illetve voltak területek, például Franciaország, ahol 1315-ben egyáltalán nem tudtak szüretelni.⁶¹ Bécs térségében pedig ugyanebben az évben csak hetekkel a megszokott után, november 19-én tudták megkezdeni a szőlőfűrtök leszedését.⁶² A következő években is hasonló jelenségekkel találkozunk, a szőlő- és gabonatermés igen gyenge, jelentős áradások vonulnak le az észak-itáliai folyókon és a Dunán.⁶³ 1317 után valószínűleg emelkedett a nyári középhőmérséklet, azonban az ezt követő években többször fordultak elő hideg telek, így az 1318–1319-es valamint 1322–1323-as, amely során több hajó fagyott be a tengerbe Jütlandtól északra.⁶⁴ A kutatások kiemelik továbbá az 1325–1326-os év hideg és száraz telét; ekkor több gyümölcsfa és szőlő fagyott el Csehországban, de hasonló jelenségekről számolnak be a krónikák Elzászból, Svájcban és a sváb területekről is. Ezt követően azonban alighanem csökkent a hideg telek gyakorisága Európa-szerte, és főleg az 1340-es évtizedben találkozunk ismét velük. 1331–1332 tele Közép-Európában igen enyhe volt.⁶⁵ Hasonlóképp az 1336–1337-es év tele: ez hiúsította meg Luxemburgi János Litvánia elleni hadjáratát, mert a nedves, puha tőzegben nem tudott haladni seregeivel.⁶⁶

Az Alpokban végzett dendroklimatológiai vizsgálatok adatai (évgűrű anyagsűrűség-eloszlása, és ez alapján rekonstruált nyári hőmérséklet) szerint csak az 1350-es évektől kezd el tartósan csökkenni a nyári hőmérséklet az Alpok térségében.⁶⁷ Cseppkő-elemzés során vizsgált oxigén-izotóp (O_{18}) eloszláson alapuló hőmérséklet-rekonstrukció 1300-ig $1,7^{\circ}\text{C}$ -os pozitív hőmérsékleti anomáliát mutat ki a kis jégkorszak értékeihez képest. Az 1310-es évek ezen időszor alapján nem mutatnak jelentős negatív hőmérsékleti eltérést az előző évtizedhez képest,⁶⁸ a téli hőmérséklet-értékek azonban jelentősen alacsonyabbak voltak az 1303–1328-as periódusban az 1901–1960-as átlagértékhez képest. Svájc és Ausztria területén körülbelül $1,6\text{--}1,7^{\circ}\text{C}$ -al alacsonyabb hőmérséklettel számolhatunk a vizsgált időszakban.⁶⁹ Ugyanakkor annak ellenére, hogy összességében igen hűvös nyarakkal számolhatunk az 1310-es évtizedben, a következő két évtizedben nem állandósult az alacsony hőmérséklet, melyet a már hivatkozott Kelemen-havasokban (Keleti-Kárpátok) végzett dendroklimatológiai vizsgálat is igazolni látszik.⁷⁰

Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medieviztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk.: Révész Éva, Halmágyi Miklós. Szeged, 2007. 159–164.

⁶⁰ A nyár nélküli év kifejezés Christian Pfistertől származik: Pfister, C. i. m. 20.

⁶¹ *Annales Dervenses*. In: Pertz, G. H.: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. XVI. Hannoverae 1859. 490.

⁶² Pfister, C. i. m. 66.

⁶³ Rohr, C. i. m. 223–226. ill. Rohr, C.: *The Danube Floods and Their Human Response and Perception (14th to 17th C)*. *History of Meteorology*. 2 (2005), 74.

⁶⁴ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M. i. m. 13–14.

⁶⁵ Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 113.

⁶⁶ Uo. 114.

⁶⁷ Büntgen, U., Frank, D. C., Nievergelt, D., Esper, J.: *Summer Temperature Variations in the European Alps A.D. 755–2004*. *Journal of Climate*. 19 (2006), 5613.

⁶⁸ Mangini, A., Spötl, C., Verdes, P. i. m. Itt kell azonban visszautalnunk arra a korábban már említett tényre, hogy sok más természettudományos vizsgálati módszerhez hasonlóan a cseppkő-rétegek évtizedes, vagy még pontosabb datálása elég nehéz feladat, így az, hogy jelen esetben az 1310-es évekre vonatkozóan nem mutattak ki eltéréseket, nem feltétlenül számít perdöntő érvek.

⁶⁹ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 101.

⁷⁰ Popa, I., Kern Z. i. m. 7.

Az 1340-es években az 1310-es évtizedhez hasonlóan több igen hűvös és csapadékos nyárral és hideg téllal találkozunk. Az 1341–1342-es év tele igen viszontagságos volt Kelet-Közép-Európában és Európa nyugati felén egyaránt. 1342-ben Európa-szerte jelentős csapadéktöbblettel számolhatunk, nagy áradásokról tudósítanak a források, és ez az év a klímátörténeti forrásokat tekintve a 14. század leggazdagabb időszaka.⁷¹ Ugyanakkor 1344–1345 tele alighanem sokkal enyhébb volt, legalábbis a Baltikum térségében, mivel hasonlóan az egy évtizeddel korábbihoz, a cseh király ekkor sem tudott hadjáratot vezetni a porosz területek ellen, mivel nem fagyott meg a föld.⁷² 1345-ben igen lassan növekedtek a szőlőszemek Párizs és Torino térségében, a következő esztendőben pedig Lindau térségében a szőlő még virágzott augusztus 2-án, amit a vegetatív időszak hosszúsága alapján csak két nyárhoz hasonlíthatunk az elmúlt 500 esztendő klímátörténetében (1628 illetve 1816).⁷³ Az 1340-es évtized utolsó éveinek nedves időjárása és rossz termései is elősegítették a középkor legnagyobb demográfiai krízisének kialakulását, az 1347-től tomboló pestisjárványt.

A 14. század második fele alighanem kevésbé hozott nedves időszakot, mint a század első néhány évtizede. 1355 után általában igen változékony telek következtek Európa nyugati felén. Ebben az időszakban kiemelkedik az 1363–1364. év tele, melyet többen az elmúlt 1000 év leghidegebb teleként tartanak számon.⁷⁴ A legnagyobb európai tavak is befagytak, ahogy a Rajna (70 napra) és több jelentős közép-európai folyó is, és vékony jég jelent meg a velencei lagúnán is.⁷⁵ A század végi telek hőmérséklete körülbelül megfelelt a kis jégkorszak alatti átlagos értékeknek,⁷⁶ bár az 1398–99-es év tele igen hideg és csapadékos volt (főleg a Baltikumban).⁷⁷ Ugyanakkor enyhe telekkel találkozunk 1340 és 1370 között a cseh területeken, és a század második felében valószínűleg igen jelentős szárazság volt a Kelet-európai-síkságon.⁷⁸ Egy pollen-rekonstrukción alapuló vizsgálat szerint a Kárpátok keleti előterében a maihoz hasonló, vagy annál magasabb júliusi hőmérsékletet feltételeznek nagyjából a 14. század második felében, a Kelet-európai-síkságon, ugyanakkor az átlagosnál valamivel alacsonyabban.⁷⁹

Mindenképpen úgy tűnik, hogy a 14. század elején zordabbá, szélsőségesebbé válik a kontinens éghajlata, bár a hirtelen változások okát nem ismerjük pontosan. Bizonyos kutatások a naptevékenység intenzitásában bekövetkezett változásnak tulajdonítják a hirtelen lehűlést, de vannak, akik vulkánkitörés nyomán fellépő lehűlést (is) látnak a folyamat mögött.⁸⁰ Az azonban bizonyos, hogy a megváltozott termelési feltételek a túlnépesedett, főleg nyugat-európai területeken katasztrófális következményekkel jártak. A 11. század óta a 13. század végéig nagyjából töretlen demográfiai növekedés előbb a népesség lassabb, majd gyors csökkenésbe vált át; jelentős halálozással járó éhínségek, járványok jelentkeznek. Az 1310-es évek éhínsége azért lehet különösen fontos, mert ez egyike az

⁷¹ Kiss A. i. m. 56., Brázdil, R., Kotyza, O. i. m. 114.

⁷² Uo. 115.

⁷³ Pfister, C. i. m. 71.

⁷⁴ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 101., Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M. i. m. 14–15.

⁷⁵ Uo. 15.

⁷⁶ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Wegmann, M. i. m. 102.

⁷⁷ Pfister, C., Schwarz-Zanetti, G., Hochstrasser, F., Wegmann, M. i. m. 15.

⁷⁸ Kiss A. i. m. 56.

⁷⁹ Chernavskaya, M.: Botanical indicators of the Little Ice Age in the Russian Plain. In: Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate. Szerk.: Mikami, T. Tokyo, 1992. 69.

⁸⁰ A lehetséges okokhoz lásd: Brown, N. i. m. 251.

első, valószínűsíthetően európai méretű éhínségeknek, melyek aztán a 14. században sorra jelentkeznek, és az 1340-es évek pestisjárványában tetőznek.

Összegzés

A fentiekben megkíséreltük bemutatni a középkori klímára vonatkozó fontosabb kutatásokat. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a népvándorlásokkor hűvösebb és szárazabb időszaka után felmelegedés indult meg Európában, és a mezőgazdasági adottságok általában jobbra fordultak. Mind történeti források, mind természettudományos eszközök alapján készített rekonstrukciók enyhébb klímát mutatnak ki ebben az időszakban. Ez a viszonylag enyhe és kevésbé változékony időjárás és az ezzel kapcsolatba hozható termésnövekedés jelentős népességnövekedést idézett elő. A 12. század végétől az észak-európai területeken azonban ismét kezdett megváltozni a klíma, növekedett az éghajlati szélsőségek gyakorisága, így például az írott források alapján látványosan megnőtt a tengerbetörések gyakorisága is. Habár a korszak-lehatárolást nem mindenki fogadja el egyértelműen, annyi bizonyosnak látszik, hogy Nyugat-Európában legkésőbb a 14. század elején véget ér a középkori kis klímaoptimumnak nevezett klímaperiódus, és kezdetét veszi egy több évszázados, klímaváltozékonyságát tekintve a korábbiaknál kedvezőtlenebb időszak. E folyamatokkal párhuzamosan jelentős gazdasági és társadalmi változások indultak meg Európa nagy részén. A befolyásoló környezeti viszonyok, lehetséges hatások pontosabb ismerete pedig tágabb értelemben is sokat segíthet a középkori ember mentalitásának, életvitelének megismerésében, hiszen termelési feltételei, az évi termés mennyisége alapvetően függött az aktuális időszak időjárási viszonyaitól. A termelési feltételeinek megváltozása szempontjából a 14. századot mindenképp az utóbbi 1000 év egyik kulcsidőszakaként említhetjük. Ezzel pedig kezdetét vette a többek között hőmérsékleti szélsőségeiről és változékonyságáról híressé vált 'kis jégkorszak' elnevezésű klímaperiódus, melyet a 19. század második felében a jelenkori felmelegedés változtat meg.

Kitekintés: mi a helyzet Magyarországon és Sopronban?

Magyarország középkori időjárási eseményeinek gyűjtése és elemzése folyamatban van.⁸¹ Ugyanakkor azt mindenképp látnunk kell, hogy – ellentétben a kora-újkori és újkori forrásviszonyokkal – részben az elbeszélő források alacsony száma miatt, viszonylag kevés egykorú, eredeti, jó minőségű forrás érhető el Magyarországon; és ez

⁸¹ Magyarországi időjárási forráselemzések és a közvetve vagy közvetlenül időjárási utalásokat tartalmazó írott források típusainak bemutatására lásd például: Kiss, Andrea: Some weather events in the fourteenth century (1338–1358) I–II. *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* 30., 32–33. (1996, 1999) sz. 61–69, 51–64; Kiss, Andrea: Ecce, in hyemis nivis et glaciei habundantia supervenit – Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest: Osiris, 2003. 439–452; Vadas, András, Kiss, Andrea: Documentary evidence on weather conditions and the possibilities of an environmental crisis in 1315–1317: Case study from the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* 1/3–4. sz. (2008, közlés alatt). Az időjárás-, vagy éppen a klímaváltozás lehetséges közvetett (pl. gazdasági) hatásait (vagy ezek hiányát) felvető magyarországi történeti szakirodalomra lásd például: Györfly György, Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Balassi Kiadó, Budapest, 1994. 13–37; Laszlovszky, József: "Per tot discrimina rerum" Zur Interpretation von Umweltveränderungen im mittelalterlichen Ungarn. In: Jaritz, G., Winiwarter, V. (eds.): *Umweltbewältigung. Die historische Perspektive*. Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 1994. 37–55; Szántó Richárd: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–17-ben. *Világtörténet* 27. (2005) sz. 50–64; Szántó Richárd: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. *Középkortörténeti tanulmányok* 5. (2007) sz. 159–164.

igaz a történeti Magyarország területére is. Középkori források szempontjából Magyarországon kevesetebb a helyzet az oklevelek terén, és néhány esetben a gazdasági feljegyzések, számadások is tartalmaznak hasznosítható információkat.⁸²

Habár Sopron még a történeti Magyarországot tekintve is a leggazdagabb középkori forrásadottságú területek közé tartozik, a forráshiány okozta problémák az országos-hoz hasonló szinten köszönnek vissza. Még a gazdag középkori soproni forrásanyag is – legalábbis jelenlegi ismereteink szerint – csak viszonylag kevés időjárási információt tartalmaz. Mennyisége csak a 15. században mutat némi növekedést, a részletesebb számadáskönyvek és elbeszélő források egy-egy említése miatt. Ez a helyzet éles ellentétben áll Sopron kora-újkori, kiemelkedően gazdag, és az időjárás kutatása szempontjából nagyrészt még kiaknázatlan lehetőségeivel,⁸³ melynek köszönhetően a soproni klímátörténeti forrásanyagok már most is a (történeti) Magyarországra vonatkozóan publikált kora-újkori, újkori hőmérsékleti és csapadék-rekonstrukciók adatbázisának egyik legfontosabb részét képezik.⁸⁴

⁸² A magyarországi klímátörténeti és kapcsolódó rokon, írott források elemzésén alapuló szakirodalom részletes összefoglalására lásd: Kiss, Andrea: Climate history/historical climatology research in Hungary: Role of historical written evidence – present stage. *Időjárás* 4. (2009) sz. (közlésre elfogadva). E munkában a szerző (a jelen tanulmány társszerzője) külön bekezdésben emelte ki a Soproni Levéltárnak az újkori klímátörténeti kutatások szempontjából oly fontos forráskiadó tevékenységét és a Soproni Szemlében megjelent tanulmányokat.

⁸³ A korábbiakban említetteknek megfelelően, kiemelendők a Soproni Szemlében illetve a Soproni Levéltár forráskiadványsorozatában évtizedeken keresztül publikált források. Ezekre példák: Csatkai Endre: Soproni krónikák I.: Idősebb és ifjabb Petz Dániel krónikája. *SSz.* 4 (1940), 133–203; Heimler Károly: Soproni krónikák II.: Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700. *SSz.* 6 (1942), 1–94; Tirnitz József: XVIII. századi feljegyzések Sopron éghajlati viszonyairól és a várost ért elemi csapásokról: 1725–1800. *SSz.* 28 (1974), 165–178. Néhány esetben (hely)történeti szempontú elemzések, időjárási eseményhez köthető szakcikkek is elérhetők. Lásd például: Boronkai Pál: Árvizek Sopronban. *SSz.* 19 (1965), 339–346; Hegyi F.: Ítéletidő 1789-ben Sopron környékén. *SSz.* 20 (1966), 378; Kiss Andrea, Piti Ferenc: A fertői fok. *SSz.* 59 (2005), 164–184. Réthly Antal négy kötetes kompilációjában szintén sok (egykorú és nem egykorú) forrást említett és kivonatolt vagy kivonatoltatott magyar nyelven, ezzel is jelezve Sopron forrástani jelentőségét, különösen a kora-újkorra vonatkozóan. Lásd: Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962.; Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 622 p.; Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. Vol. 1. Országos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, 1998. 616 p.

⁸⁴ A soproni krónikákban található időjárási információk jelentős szerepet játszanak a (történeti) Magyarországra vonatkozó történeti klímarekonstrukciók terén. Lásd: Rác Lajos: Magyarország éghajlatitörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 303 p.; Bartholy, J., Pongrácz, R., Molnár, Zs.: Classification and analysis of past climate information based on historical documentary sources for the Carpathian basin', *International Journal of Climatology* 24 (2004), 1759–1776. Újabb, egykorú forrásokon alapuló hőmérsékleti rekonstrukcióra, és eredményeinek közép-európai összevetésére lásd: Dobrovolný, P., Moberg, A., Brázdil, R., Pfister, Ch., Glaser, R., Wilson, R., van Engelen, A., Limanówka, D., Kiss, A., Halíčková, M., Macková, J., Riemann, D., Luterbacher, J., Böhm, R.: Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change* (2009) sz. (közlésre elfogadva).

SOPRONI ARCOK

SZOLNOKY GÁBOR | Szolnoky Dezső (1876–1945)
életútja

Szolnoky Dezső a két világháború közti időszak legnagyobb és egyik legjobban gazdálkodó magyarországi uradalmának, az Esterházy hercegi hitbizománynak volt 1922 és 1943 között a központi igazgatója. 1876. február 19-én a Vas megyei Rumban született, régi vízimolnár családban. Iskolai tanulmányait a szombathelyi premonstreieknél kezdte, majd a soproni bencés gimnáziumban fejezte be 1894-ben. Felsőfokú tanulmányait a budapesti Műegyetemen végezte. A kultúrmérnöki diploma elnyerése után 1899-től egy éven keresztül önkéntesként a nagykanizsai 20. honvéd huszárezredben szolgált, ahol tiszti vizsgát tett. Ezt követően Brassóban, a kultúrmérnökségnél vállalt hivatalt. 1902-ben lépett a herceg Esterházy hitbizomány szolgálatába mint kaposvári kerületi mérnök. 1907-ben Kismartonba helyezték át központi főmérnöki minőségben. Kiváló képzettségű és vasszorgalmú szakemberként gyorsan haladt előre a hivatali ranglistán. 1911-ben műszaki tanácsos, 1920-ban ügyvezető tanácsos, 1922-ben központi igazgató lett, vagyis az uradalmi igazgatásnak a hitbizományost követő első embere.

1. kép. Szolnoky Dezső

Szolnoky Dezső korának egyik legmodernebb gyakorlati gazdájaként, rendkívüli munkabírással fogta össze a 241.000 kh területű hitbizomány igazgatásának szálait, irányította a gazdálkodást. Szüntelenül szervezett, modernizált, hosszú távon alakította az uradalom gazdasági stratégiáját. Jelentős állásában is megmaradt kötelességtudó, megvesztegethetetlen, puritán léleknek, amit az akkori hitbizományos, Esterházy Pál is messzemenően elismert. E bizalom jele, hogy több, mint két évtizeden keresztül vezette az uradalom ügyeit, megbízatása csak nyugdíjba vonulásával ért véget.

2. kép. Szolnoky Dezső családja körében 1937 táján

Kitűnő szakembergárdával vette körül magát, sokak mellett dr. Porpáczy Aladár, a későbbi Kossuth-díjas biológus és növénynemesítő, dr. Bárdossy Antal, utóbb mosonmagyaróvári gazdasági tanár, Gaál László, a neves gazda és szakíró, Haffner Zoltán, Rabár Ferenc tartoztak a munkatársai közé. Arra törekedett, hogy a bérletek házi kezelésbe kerüljenek vissza, a nagyüzemi termelés fokozása érdekében szorgalmazta a gépesítést és a gazdaság ipusztériális terjeszkedését. A kultúrmérnöki tervezéseket (halastavak létesítése, iparvágányok kiépítése, a hansági rét- és legelőgazdálkodás további térnyerése) olykor a hitbizomány műszaki hivatali apparátusának háttérbeborításával személyesen irányította.¹

Hivatali elfoglaltsága mellett aktívan részt vett a vármegye életében.² Tagja volt a Törvényhatósági Bizottságnak és a kisgyűlésnek, a közigazgatási bizottságban, a mezőgazdasági, pénzügyi és testnevelési albizottságokban is tevékenykedett. Aktív szerepet vállalt (a társulat alelnökeként) a Rába-szabályozás irányításában, illetve a

¹ Gaál László: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930–1940. Agrártörténeti Szemle 1971/1-2 és 1972/3-4. szám.

² Halász H. Imre (szerk): Soproni és Sopronmegyei fejek. Sopron, 1930.

soproni Gazdasági Egyesület és a Mezőgazdasági Kamara mozgalmaiban. Jómódú emberként fontosnak tartotta a karitatív tevékenységet, a soproni vívósportot vándordíj alapításával segítette,³ amit feltehetően a Postás SE örökölt 1950-ben. A közélet terén kifejtett munkásságának elismeréséül 1924-ben kormányfőtanácsosi titlust nyert, Eszterháza (Fertőd) község 1938-ban díszpolgárának választotta.

Hivatala sok helyváltoztatással, utazással járt, aminek terhéért szervezete az 1940-es évek elejéig nagyszerűen bírta. Ekkor azonban asztmát kapott, ami annyira gátolta mozgékonyágában, hogy 1943-ban a nyugállományba vonulás mellett döntött. Élete utolsó két évét a Vas megyei Lukácsházán töltötte, ahol kitűnően rendezett tehenészeti mintagazdaságot alakított ki. Ott érte a halál 1945. január 16-án.⁴ Exhumálására és újratemetésére ugyanott az új családi sírboltba 2007-ben került sor. Leszármazottai Brazíliában, Portugáliában, Svájcban, Macaón és Budapesten élnek.⁵

3. kép. A Szolnoky ház Sopronban (Deák tér 14.)

³ A soproni vívósport rövid története <http://w3sopron.hu/sport/vivas>

⁴ Vasvármegye (hírlap): 1945. január 18.

⁵ A Szolnoky család levéltára (magántulajdon).

SOPRONI KÖNYVESPOLC

JANKÓ FERENC

Beluszky Pál (szerk): Magyarország történeti földrajza I.–II.
Budapest–Pécs, 2005 és 2008.

A hazai történeti földrajz rendszerváltozás utáni történetének egyik legnagyobb szabású vállalkozása a Beluszky Pál által szerkesztett és nagyrészt írt Magyarország történeti földrajza című kétkötetes munka. A nem túl sok szerző miatt a könyv minősége, színvonala, stílusa nagyrészt egységes; a „sokoldalú”, tematikájában változatos fejezeteket jegyző Beluszky mellé az adott területeket jól ismerő, régóta kutató, vagy éppen a témában doktori disszertációt jegyző szerzők sorakoztak fel (Nagy Mariann, Gál Zoltán, Hajdú Zoltán és Majdán János).

A kétkötetes könyv tizenegy fejezetre tagolódik, amelyből az első három fejezet kitékintés. Az első segítségével meg tudjuk ítélni a történeti földrajz, a magyar történeti földrajz, s végső soron a kézben tartott könyv helyzetét a tudományosság szövevényében (Hajdú Z.), a második fejezet révén az Osztrák–Magyar Monarchia (Hajdú Z.), a harmadik révén pedig a dualizmus kori Magyarország helyzetét tudjuk relativizálni (Beluszky P.), előbbiét Európa, utóbbiét a Monarchia belső viszonyai között. További kereteket képez a negyedik és ötödik fejezet. Az előbbi a természeti kereteket adja meg – csak olyan mélységig, amivel illusztrálni lehet azoknak a társadalmi életre gyakorolt hatását. Némi tájtörténeti fonala igazán érdekessé teszi e fejezetet (Beluszky P.). Az utóbbi rész, „mélyebb”, „komolyabb”, az állam szerepét vizsgálja a különböző politikák, ideológiák mentén a tárgyalt időszakban (Hajdú Z.).

Még mindig afféle keret a közigazgatási berendezkedés területi kérdéseit (is) taglaló hatodik fejezet (Beluszky P.), ám ez már javában magyarázza a területi folyamatokat is. Ez a fejezet borítja fel némileg – véleményem szerint helyesen – a továbbiakban tapasztalható „iskolás” felépítést: a hetedik fejezet a demográfiai folyamatokat és statisztikákat elemzi (Beluszky P.), talán kissé hosszasan is, a második kötetbe átnyúló nyolcadik fejezetben pedig a gazdaság egyes ágazatai következnek – a kötet szerkesztője által is bevallottan – némileg aránytalan terjedelemben: mezőgazdaság (Nagy M. és Beluszky P.), ipar (Beluszky P.), pénzügyi szolgáltatások (Gál Z.), kereskedelem (Beluszky P.), közlekedés (Majdán J.), idegenforgalom (Beluszky P.). A kilencedik részben még külön fejezetet kapott az oktatásügy (Nagy M.), majd a tizedik részben a gazdasági szektorok tárgyalását a településhálózat, a városhierarchia bemutatása fogja össze (Beluszky P.).

Az utolsó, tizenkettedik fejezet adja a megfáradt olvasó számára frissítően ható regionális szintézist. Bár ez a szintézis nem egységes. Először Beluszky a korábbi régió-lehatárolási kísérleteket veszi számba, s ezzel állítja szembe sajátját – amelyben egyértelműen állást foglal a Kárpát-Pannon térség túlságosan elaprózott tagolása ellen, majd pedig – a könyv tudományos céljára összefogott választ adva – a történeti

Magyarország regionális különbségeit a dualizmus-kori modernizációban játszott szerep, illetve részvétel alapján rajzolja meg. Ebben a fejezetben az analízis, példákat soroló részekkel némileg megtörik a szintetizáló gondolatmenet, majd az egyes országrészek rövid, néhány oldalas foglalata újra a szintézis jegyében zárja a második kötetet, itt a Horvátország fejezetet Hajdú Zoltán jegyzi.

A könyv egyes fejezetei – ahogy a könyv szerkesztője előszavában fogalmaz – néhol felsőoktatási tankönyvhöz, néhol pedig tudományos monográfiához hasonlítanak. Ezért is nehéz eldönteni, hogy mi a könyv igazi műfaja, tudván, hogy a történeti földrajz önálló diszciplínaként való oktatása még korántsem általános a hazai földrajzi vagy éppen történelem szakokon. Nem titkoltan a könyvnek tudományos célja is van: a dualizmus kori Magyarország Nyugat-Európához való felzárkózásának ígéretes kísérletét kívánja végig követni. Ezen időszak modernizációs kísérlete az urbanizációval, a népességrobbanással, az iparosodással, a vasútépítésekkel igencsak markáns vonásokat rajzolt az ország társadalmi életébe, s annak regionális vetületeibe is. Ezek a vonások bizony ma is meghatározók, a mai területi, földrajzi, illetve társadalmi folyamatok nem érthetők meg ismeretük nélkül. Nem érthető meg, hogy miért fejlettebb ma a Nyugat-Dunántúl, mint Dél-Dunántúl, nem érthető meg az Alföld sajátos helyzete, s nem érthető meg Budapest országban belüli súlya, jelentősége sem. A századforduló környékén kialakult „történelmi térszerkezet” olyannyira lényeginek bizonyult, hogy azt a szocializmus – ugyancsak elvetélt – modernizációs és felzárkózási kísérlete sem tudta teljességgel felülírni, hiszen mára jórészt a második világháború előtti térszerkezeti keretek éledtek újjá.

Némi észrevételem a fentiekből következik. Ugyan a könyvnek számos fejezete átlépi a választott „korhatárt”, s visszanyúl az iparosodás előtti korok Magyarországhoz, s több évszázados léptékben tárgyal egyes folyamatokat, a könyv lényegi hangsúlya mégis (természetesen) a választott időszaknál marad. Ebből a nézőpontból kritizálható a címválasztás: a könyv fókuszát legalább alcímben jelezni lehetett volna, hiszen lehet, hogy valamely olvasó a cím alapján egy Frisnyák Sándor-féle Magyarország történeti földrajzához (Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.) hasonló, időléptékét tekintve nagy ívű munkát vár.

A könyv szerkesztője, szerzői tehát egy időkeresztmetszetre vonatkozóan vállalkoztak arra, hogy a történeti Magyarország társadalomföldrajzi viszonyait szintetizálják. Minderre predesztinálta a geográfus-történész szerzőket az is, hogy ennek a korszaknak az elemzéséhez már rendelkezésre állnak a népszámlálási adatok, sokkal részletesebb a történeti, és a földrajzi irodalom is. Az eredmény egy jól olvasható, tudományos igényű megírt könyv. Talán a művelt nagyközönség számára kissé nehézkes olvasmány, mert a szöveget rengeteg statisztikai adat felvonultatása és elemzése teszi nehezebben követhetővé, s végigvonul a munkán a kvantitatív statisztikai módszerek rendszeres használata is. Mindezt oldja a mondanivaló „életszerűsége”, a számtalan példa, anekdotázós közlés. De az olvasmányosságról a szerzők stílusa gondoskodik, e tekintetben a mércét közismerten magasra helyező Beluszky mellé sikerrel zárkóztak fel szerzőtársai is.

Mi végre lehet érdekes a Soproni Szemle olvasóinak egy hasonló könyv a helytörténetírás (és -olvasás) szemszögéből nézve? Ha valakiben felmerül-e kérdés, választ kell adnunk rá: A könyv, illetve az egyes fejezetek felépítése, tagolása mindig a tágabb

perspektívából halad a közelebbi felé, a makroregionális keretektől haladunk az „országleírásokhoz” hasonlatos részekig, onnan pedig a regionális elemzésekig. Természetszerű, hogy néhol az olvasó gazdaság-, kultúr, vagy társadalomtörténetet kap, de mindvégig ott húzódik a sorok mögött a földrajzi szempont, mígnem explicité az elemzés alapjává válik. Ez a logika megfelelő keretbe ágyazza az egyes régiók, tájak, vármegyék, illetve települések életét. A helytörténet számára egy ilyen munka olvasásával kapunk fogódzókat a helyi történések, és folyamatok kellő távolságból történő értékeléséhez, tágabb kontextusban érthetőek meg Sopron vagy a vármegye dualizmus kori társadalmi, gazdasági életének sajátosságai. A könyvet végigolvasva, és a részinformációkat összegyűjtve egész kerek képet rajzolhatunk egy-egy vidékről, vagy városról. Nagy kár, hogy az efféle célokat, vagyis a kézikönyvként való használatot megnehezíti a – könyv első lapjain ígérttel ellentétben – hiányzó helynévmutató.

Nem célom a recenziók többségéhez igazodva – a könyvbemutató végéhez érve – a technikai hibák, természetszerű elütések, szerkesztési hibák felsorolásába kezdeni. Az az egy, amit említenék, részben a kiadónak szól, mert a hasonló tárgyú-témájú könyvek kiadásának sorában kevés előrelépés volt tapasztalható ezen a téren. A könyvben található, többségében nem egész oldalas térkép mindegyike fekete fehér, ám kivételük, tónusosságuk sokszor az olvashatóság, értelmezhetőség rovására megy, négy-öt színkategóriánál többet nem nagyon bírnak el ezek az ábrák. Rossz példaként említendő a 73. számú, ahol 30(!) típpussal kellett volna megbirkóznia a nyomdának, s kellene az olvasónak.

Úgy vélem, hogy a Beluszky Pál által szerkesztett kétkötetes Magyarország történeti földrajza nemcsak oktatóknak, kutatóknak, egyetemi hallgatóknak ajánlható, hanem azoknak is, akik a helyi folyamatokat, történéseket vizsgálva, azokra egy távolabbi nézőpontból szeretnék rátekinteni.

ROBOTKA CSABÁNÉ

Varsányi Péter István: Fejezetek a soproni Evangélikus és Állami Tanítóképző történetéből (1921-1957)
Sopron – Szombathely, 2008.

Varsányi Péter István vizsgálódását megélt élményei, Sopron iránti ragaszkodása indította el. Kutatási területei közé tartozik a neveléstörténet, amely segítette abban, hogy e fontos helytörténeti munka megszülethessen. A könyv kiadása előtt tanulmánya jelent meg a témában Soproni Szemlében is (2007. évi 1. szám).

A könyv az egykori ág. h. evangélikus, majd 1948-tól állami tanítóképző intézet történetét mutatja be, amely 2008. október 3-án ünnepelhetné volna 150 éves jubileumát. Az egykori tanítvány, ma magát a „legtovább alkotó növendék”ként jellemző Dr. Varsányi Péter István munkája tisztelgés az egykori tanítóképző emléke előtt.

A könyv jól felépített struktúrába rendezve tárja elénk az intézettel kapcsolatosan felkutatott információkat. A Bevezetőben áttekintést ad a téma fontosabb irodalmáról, a

munka szerkezeti felépítéséről, köszönetet mond a gazdag forrásanyagot rendelkezésére bocsátó levéltáraknak. A mű első része az első világháború utáni évek eseményeivel kezdődik. A soproni evangélikus tanítóképző intézetének első ötven évét (1858–1908) Papp József igazgató írta meg. (Papp József: A soproni evang. Tanítóképző-intézet története 1858–1908. Az intézet 50 éves jubileumára. Röttig Gusztáv és Fia, Sopron, 1908). A Sopronban maradt iskola oktatói feltételeinek, szervezeti kereteinek újjászervezését, a diákszervezeteket, a diákság mindennapjait ismerhetjük meg e részből. Külön fejezetet szentel a második világháború előtti évtized és a háborús évek bemutatásának, kiemeli az itt tanuló jeles költőket, írókat. A könyv harmadik része a háború utáni újrakezdésről, az államosításról, annak következményeiről és az 1957. évi utolsó osztályról közöl fontos információkat (melyben a szerző is tanult).

Sopron városát és az iskola sorsát is komolyan befolyásolták az országos történések, ezért 1921-ben a várható terület-elcsatolás miatt az intézet evakuálását is megtervezték. Az intézet Sopronban maradt, de „sivár anyagi gondokkal” küzdött. Az 1920–1930-as években a tárgyi és szervezeti kereteket igyekeztek biztosítani. Erre azért is volt szükség, mert az iskola feladatai bővültek: 1923-tól öt évfolyamossá vált a tanítóképzés, továbbra is kiemelt szerepet kapott a vallásoktatás és a kántorképzés. A főleg fiúkat nevelő képzőt mint középfokú intézményt nem tartották elit iskolának, tanárait és növendékeit tekintve sem. Ez utóbbit bizonyítandó, a könyvben fontos adatokat találunk a beiskolázott növendékek származására, szociális helyzetére. A tanárok között mégis találunk jeles személyiségeket: Kárpáti Sándort és dr. Gárdonyi Zoltán ének- és zenetanárt, Pröhle Károlyt, aki akkor evangélikus hittant tanított. De igazgatói, Hamar Gyula és az őt követő, hosszú ideig tanító Rozsondai Károly is kimagasló egyéniségek voltak. A Képző diákszervezetei az evangélikus egyleti tevékenységhez, nyelvi, irodalmi önképzőköri munkához kapcsolódtak. A politikai változásokat jelezte a Turul Szövetség bajtársi egyesülete megalakulása (1935). Az intézet diákjainak fejelelmi ügyeit ismertető fejezet életszagúsága miatt is szórakoztató.

Az intézet fennállásának 75. évfordulóját 1933-ban egész napos programmal ünnepelték, erről több forrásanyag segítségével részletes leírást kapunk. Külön fejezet mutatja be ez időszak verselő, írogató diákjait, például Kónya Lajost, akinek műveiből többször is olvashatunk a kötetben a régi tanárokról, az iskoláról, városunkról. A tanítóképzés felsőfokúvá tételének ügye 1937-ben vált időszerűvé, 1938-ban fogadták el a törvényt, amelynek értelmében Sopronban tanítóképző akadémia létesült volna. A háborús események miatt a törvény nem léphetett életbe, de az iskola épületének bővítését a diákokon építésével 1941-ben megkezdték. A tanítóképző életén is érződött a háborús hangulat, az igazgató, Rozsondai Károly írta 1939-ben: „olyan időben kell kezdenünk az iskolai évet, amely a nyugodt tanításra, elmélyülő munkára nem kedvező”. A következő hónapokban újabb nehézségek következtek: több tanár katonai behívót kapott, légtálcák gyakorlatokon vettek részt a diákok, veszélybe került az új épület kivitelezése, emelkedtek az iskoláztatás költségei. 1944 januárjában még beköltöztek a diákok a kollégiumba, de október 26-án a soproni német katonai parancsnokság kapta meg az épületet, amely 1945. március 28-án rommá vált egy bombatámadás után.

A fedél nélkül maradt Képző vándorolt a városban, iskolák és magánházak fogadták be, majd 1951 őszén a teológiai kar épületét kapta meg. A tanítóképzés formája, ideje,

elnevezése szinte évente változott. Az államosításra 1948 júniusában került sor, 90 év után vált meg iskola-fenntartójától a tantestület. Az iskolai élet átpolitizálódott, megalakult a DISZ, a hitoktatás fokozatosan kiszorult az intézményből, megváltozott az oktatás és az ünnepek tartalma, ahogyan országszerte is. Már csak egy osztály kezdte meg az 1956/57. tanévet, mert 1954 őszétől a 48 tanítóképzből 20-at fokozatos visszafejlesztéssel megszüntetett a minisztérium. Sajnos, ezek között volt a soproni is.

A könyv alapján kirajzolódik városunk mozgalmas, több, mint negyedévszázados története is. A szerző segít az országos politikai jelenségekkel összhangba hozni az adott időszak soproni neveléstörténeti, iskolatörténeti eseményeit. Megismerhetjük az iskola jelentős pedagógusait, híressé vált diákjait, személyes példájuk, műveltségük, emberségük bemutatásával. A szerző eddig szinte érintetlen levéltári forrásokra támaszkodik, ezeket lábjegyzetekbe teszi az éppen tárgyalt anyag kiegészítéseként, pontosításaként. Ezért komoly forrásmunkául szolgálhat számos tudományterület – többek között a helytörténet és az iskolatörténet – kutatóinak. A gyűjtött anyag néhány része, így a fotók is, természeténél fogva személyes vonatkozásokkal is bírnak, de a szerző személyes élményeit nem tárja elénk tolakodóan. A mű könnyen olvasható, áttekinthető szerkezetű, képmellékletei forrásértékűek. A kötet végén álló szakirodalom támpontot ad a további elmélyülésre, a kötet kezelését névmutató könnyíti meg.

Az alapos iskola- és helytörténeti tanulmánnyal Dr. Varsányi Péter István dicséretreméltó szolgálatot tett a soproni nevelés- és iskolatörténet ügyének.

KUBINSZKY MIHÁLY

Hárs József: Soproni olvasókönyv II.
Cikkgyűjtemény a helyi német
lapokból, 1856–1921.
Sopron, 2008.

Örvendetes és dicséretes, hogy megjelent a Soproni olvasókönyv II. kötete. A német nyelvű sajtó feldolgozása, jól válogatott szövegeinek közzététele jelentősen gazdagítja az első kötettel megkezdett munkát.

A kötet 1856–1921 időhatárai az előszó indoklása értelmében logikusan megválasztottak. A közzétett szemelvények – csakúgy, mint a kötet záróévében tartott népszavazás eredménye – bizonyítékai annak, hogy a soproni német nyelvű sajtó és bizonyára annak olvasói, vagyis városunk és környékének német ajkú lakosai, mindvégig hűek voltak a magyar hazához.

A kötet a 19. század második felének és az első világháborúval záródó „ferencjózsefi” korszaknak a képe-tükre. A város fejlődik. Kaszinót építenek, senki sem siratja az evégett elbontott bástyát. Városházát is építenek. Ezt először a Széchenyi térre, majd a Festetich-major helyére kívánják építeni, de végül is a régi városháza helyének megtartása mellett döntenek, hiszen az a telek ingyen áll rendelkezésre. Hogy a történeti belvároson ezzel jóvátehetetlen sebet ejtenek, ez nem merül fel, sem a város

illetékeseiben, de a tervet és az építkezést jóváhagyó minisztériumban sem. Műemlékvédelmet még csak az ókor, legfeljebb a középkor egyes alkotásai élvezhettek. Építenek szociális épületeket is, így Szegényárpöldát. Vajúdik az új kórház helyének kiválasztása: a Kurucdomb déli lejtőjét a közeli marhavásártér miatt többen kifogásolják. Már 1862-ben lerakják az evangélikus templom tornyának alapjait, két évvel később a katolikus püspök felszenteli a Storno által restaurált Szent Mihály-templomot. S a korszak vége felé, 1907-ben, a fiatal Schármár Károly építész torony-lépcsőházzal köti össze az Orsolya rend épület-együttesének Széchenyi téri és belvárosi szárnyait.

Nagy a technikai fejlődés. 1887-ben 65 fiáker szállította a polgárokat a városban. Ugyanebben az évben már gyorsfotográfiát kínál egy vállalkozó. S három évvel később, már a fonográf is szerepel a lapok hasábjain. Mielőtt a neves bécsi operaénekes, Leo Slezak 1906-ban Sopronban fellépne, telefonon értesíti a rendezőket, hogy már délben biztosan itt is lesz. De a telefon problémákat is okoz, az Oedenburger Zeitung kifogásolja, hogy mások beszélgetését véletlenül egy harmadik személy is hallotta, ilyen illetéktelenség ellen fel kellene lépni! 1904-ben már autóbaleset is történik, a sérci jegyző letért az országútról és egy lónak ütközött. Amikor az 1897-ben megnyíló Fertővidéki hévről számol be a sajtó, örömmel szögezi le, hogy a majd megvalósítandó kőszegi vonallal együtt immár Sopronból nyolc irányba vezet vasút. Ami csak úgy igaz, ha a Cell-dömölk és a Boldogasszony felé vezető vonalakat külön számolja. Boldog-asszony felé ugyan soha sem közlekedett közvetlen vonat, de így mégis felzárkózhattunk a feltörő szombathelyi vasúti csomópont mellé, ahonnan valóban nyolc irányba indultak vonatok. Később arról számol be a sajtó, hogy a városi közúti villamos vezetéke leszakadt, ami az újságíró szerint halálos veszedelmet jelentett (pedig a zárlatnál bizonyára ügyis leoldott a biztosíték). De meglepőbb technikai hír, hogy már 1856-ban egy mosógépet ismertet az Oedenburger Intelligenz- und Anzeige Blatt.

A korszakban fellendül a turizmus. Egyesületek alakulnak. Ajánlják, hogy ha Sopronból hajnali négykor (!) indulnak és kocsival egy óra alatt Brennbérgbe hajtanak, akkor onnan gyalog már 10 órára elérhetik a Rozáliát. Az újság részletesen tájékoztatja olvasóit a követendő útról. S hozzáfűzi, hogy jó pár órát is tölthetnek ott, majd délután háromórás sétával elérhetik Savanyúkúton az utolsó esti vonatot. Előtte ott még egy jó vacsorára is marad idő.

Szerepel a kötet válogatásai között néhány meglepő érdekesség. Így az 1893-ban megnyitott Pannónia szálló tetőteraszáról nyíló csodálatos körpanoráma leírása. Külön érdekességnek tűnik, hogy 1909-ben, amikor a közvélemény még szinte szemben állt a historizmus építészetét döngető szecessziós kezdeményezésekkel, az Oedenburger Zeitung méltányolja a színház átépítését. Hangsúlyozza, hogy a szeles előteret megszüntették és a belépőt új, tágas szép színházterem fogadja. Medgyaszay István építész nem említi, talán mert nem volt soproni? További, alig ismert, szomorú érdekesség, hogy a Titanicon, mely 1912-ban az Atlanti óceánon hajózva jéghegnyek ütközött és elsüllyedt, Sopron megyei áldozatok is utaztak. A Kisik család két tagja ott veszett, hármukat megmentették, s megmenekült Hoffer Lujza is.

A kötet egyik 1884-ből válogatott szemelvénye állást foglal a Lőver név eredetéről. Szerinte a régi bajor nyelvhasználatra vezethető vissza a „Lewer-Leber” kifejezés, mely hajdan dombos, települést határoló gyümölcsöst jelentett. Ez bizonyára hihetőbb, mint a nyilasok által terjesztett lövész-lővér változat. Íme, az öregek logikája mennyi-

vel világosabb: szinte már szégyenünk, hogy még mindig nem korrigáltuk a Lövér-t a régi Lövér-re.

Két máig is érvényes „erkölcsi” epizód: A Christliches Oedenburger Tagblatt az akkor még fiatal filmművészetet és a mozikban vetített attrakciókat azzal vádolja, hogy főleg „betöréseket, véres drámákat, gyilkosságokat, zseniális csibésztrükköket vagy sötét szerelmi jeleneteket” mutatnak. Egy másik máig időszerű panasz: 1863-ban a Harmonia c. lap hiányolja a Szedres-ültetvény kedvelt sétahelyén a tavaly megszokott és használt padokat, „melyeket sajnos a vandalizmust kedvelő durva emberek megsemmisítettek és szilánkként elloptak.” (Leszármazottaik máig is teszik ezt.)

A kötet még számtalan jeles eseményről beszámol, sok kérdéssel foglalkozik. A Szépítő egyesületről és annak sétaút-építő tevékenységéről, a brennbergi bányászok sanyarú életéről, a színházak műsoráról. Szép illusztrációkkal ismertet divatcikkeket. És ajánlja, hogy egészségünk érdekében minden nap sétáljunk. Ez a csipegetésem a témákban csak azt szolgálja, hogy a kötet sokrétű témaválogatására felhívjam a figyelmet.

Köszönet illeti a szerzőt a találó válogatásért, ami fél évszázad napisajtójának teljes átfésülésével igen nagy munkát jelentett. Az ő érdeme a szabatos fordítás is, a kiadóé a kötet méltó kiállítása. Köszönet illeti a könyvhöz csatolt olvasójegy szerint a finanszírozást ígérő és beváltó akkori polgármestert, Walter Dezsőt. Végül fel szeretném hívni a figyelmet arra a két sorra, melyekkel szerző az előszóban megköszöni a levéltár támogatását, megjegyezve, hogy „aki látta már a lapok bekötött évfolyamait, elhiheti nekem, hogy már ezek cipelése sem könnyű feladat”. S ez így is van.

A Soproni Szemle Alapítvány közleménye

A Soproni Szemle Alapítvány ezúton fejezi ki köszönetét a személyi jövedelemadó 1 %-ának felajánlásáért. A 2007. évi összeg, melyet az Alapítvány 2008. évben kapott meg, 19.182.- Ft volt. Ezen összeget az Alapítvány működési költségeinek finanszírozására fordította.

A Soproni Múzeum Alapítvány közleménye

A Soproni Múzeum Alapítvány ezúton fejezi ki köszönetét a személyi jövedelemadó 1 %-ának felajánlásáért. A 2007. évi összeg, melyet az Alapítvány 2008. évben kapott meg, 126.640.- Ft volt. Ezen összeget az Alapítvány szoftver vásárlására fordította.

MUNKATÁRSAINK

Békési Sándor történész, kurátor, Wien Museum, A-1040 Wien, Karlsplatz

Győri Róbert geográfus, MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztálya, 1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Horváth Gergely Krisztián egyetemi adjunktus, ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.

Jankó Ferenc geográfus, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet, 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.

Kiss Andrea történész, geográfus, Szegedi Egyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Kubinszky Mihály ny. egyetemi tanár, 9400 Sopron, Kökényes köz 3.

Robotka Csabáné könyvtárigazgató-helyettes, Széchenyi István Városi Könyvtár, 9400 Sopron, Pócsi u. 25.

Sági Éva levéltáros, Nyugat-magyarországi Egyetem, 9400 Sopron, Ady E. u. 5.

Szolnoky Gábor ny. okl. építőmérnök, 1111 Budapest, Bicskei u. 6.

Vadas András PhD hallgató, ELTE, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Wolf Berta geográfus, környezetkutató, Szegedi Egyetem Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau, Lokalhistorische Quartalschrift, Redaktion: Katalin Szende

HISTORISCHE GEOGRAPHIE UND LANDSCHAFTSGESCHICHTE

ÉVA SÁGI: Veränderungen der Ödenburger Landschaft vom 18. Jahrhundert bis heute: eine historische Skizze	147
GERGELY KRISZTIÁN HORVÁTH: Ständische Autonomie und Physiokratismus. Versuch zur Entwässerung der Wasen (Hanság) in den 1820er und 1830er Jahren (2. Teil)	167
SÁNDOR BÉKÉSI: Eine prächtige Pfütze: der Neusiedler-See. Über die Kultur- und Wahrnehmungsgeschichte einer Landschaft	185
ANDREA KISS – BERTA WOLF: Die Landesaufnahme von 1856 und der Landschaftsgebrauch des südlichen Neusiedler-Sees in der Mitte des 19. Jahrhunderts	203
ROBERT GYÓRI – FERENC JANKÓ: Die regionalen Entwicklungsunterschiede von Westungarn und Burgenland zwischen 1910 und 2001	218

KLEINE MITTEILUNGEN

ANDRÁS VADAS – ANDREA KISS: Die Klimaverhältnisse Europas im Mittelalter, mit besonderer Berücksichtigung des 14. Jahrhunderts. Ein historiographischer Überblick	239
--	-----

ÖDENBURGER PORTRÄTS

GÁBOR SZOLNOKY: Dezső Szolnok (1876–1945)	253
---	-----

BÜCHERSCHAU

FERENC JANKÓ: Pál Beluszky (Red.): Historische Geographie Ungarns I–II. Budapest – Pécs, 2005, 2008.	256
ZSUZSA ROBOTKA: Péter István Varsányi: Beiträge zur Geschichte des Ödenburger Evangelischen und Staatlichen Lehrerseminars (1921–1957). Sopron – Szombathely, 2008.	258
MIHÁLY KUBINSZKY: József Hárs: Ödenburger Lesebuch. Artikel aus den lokalen deutsch- sprachigen Zeitungen 1856–1921. Sopron, 2008.	260
Mitteilung des Ödenburger Stadtverschönerungsvereins und der Ödenburger Rundschau-Stiftung	263

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE SZERZŐIHEZ

KÉZIRAT LEADÁSA

- A kéziratot számítógépen (PC, lehetőleg Word 6.0-ás verzióban) elkészítve, szövegfile-ban kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
- A file-ok a cikkek megfelelő sorrendben következzenek egymás után.
- A szöveget illetve a címeket ne tipografizálják, valamint ne használják a technikai kellékeket (pl. élőfej, oldalszám, könyvjelző stb.). A technikai szerkesztőnek szóló megjegyzéseket a kézirat nyomtatott változatán kérjük feltüntetni.
- A kéziratban az évszadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével – arab számmal tüntessék fel.
- A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk.
- A szerkesztői felkérés vagy egyeztetés nélkül leadott kéziratok megjelentetésére a szerkesztőség nem vállal kötelezettséget.
- A folyóiratban megjelenő anyagok két lektor szakvéleménye alapján kerülhetnek közlésre. A szerkesztőség fenntartja a szöveggondozás jogát.

ILLUSZTRÁCIÓK

- A fotók és rajzok tónusosak, jól láthatóak legyenek. Elektronikus formátum esetén JPG vagy TIFF file-okat kérünk, legalább 300 dpi felbontásban. A szövegfile-ba illesztett word formátumú illusztrációk nem alkalmasak a technikai szerkesztésre.
- Az illusztrációkat kérjük beszámozni, s egy külön lapon képjegyzéket mellékelni a cikkhez. Kérjük, hogy a szövegben is szíveskedjenek jelezni az illusztráció helyét.

HIVATKOZÁSOK ELKÉSZÍTÉSE

Hivatkozás a kiadvány egészére:

- Szerző (-k): Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

Hivatkozás a kiadvány egy részére:

- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője:
- A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (sorozat címe, kötet száma)
- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe kötet száma)
- A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz. [=szám] Hivatkozott hely (vagy terjedelem -tól -ig)
- A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [=lásd], jz. vagy jegyz.
- A Soproni Szemlét SSz. rövidítéssel kérjük jelezni.

SZERZŐI TISZTELETPÉLDÁNY

- Minden szerző cikkenként tiszteletpéldányt kap.
- Különnyomatok készíttetését a Szerkesztőség nem tudja vállalni.
- A honorárium kifizetése miatt kérjük, szíveskedjenek megadni a pontos címet, illetve az átutalási betét számát, a kezelő pénzintézet pontos címét és pénzforgalmi jelzőszámát.
- Sajnálattal közöljük, hogy 5000 Ft alatt honoráriumot fizetni nem tudunk, helyette plusz tiszteletpéldányt küldünk.

A rendszerváltozás, illetve Magyarország uniós csatlakozása nyomán a nyugati határok évtizedes gátja leomlott. 1990 után az ország fejlettségi térképe néhány év alatt radikálisan megváltozott, a Nyugat-Dunántúl pozíciója újraértékelődött, rövid idő alatt minden fejlettségi mutatóban ismét az élvonalba került. Újjáéledtek a nyugati kapcsolatok, a térség a hazánkba áramló külföldi tőke egyik kiemelt célpontja lett, hosszú évtizedek gazdasági stagnálását gyors virágzás váltotta fel. Mindez nem jelent gyökeresen újat a hazai regionális fejlődés történetében, hanem lényegében a második világháború előtti – tartósnak tekinthető – területi különbségek feléledését. Úgy gondoljuk, hogy a régió mai kedvező helyzetének legfőbb alakítói ugyanazok, amelyek a múltban évszázadokon keresztül meghatározták jó pozícióját: mindelelőtt az ország nyugati kapujában való fekvése. De nem feledkezhetünk meg azokról az előnyökről sem, amit – az ország kevésbé szerencsés tájaival szemben (Alföld!) – a többnyire megszakítatlan, zavartalan fejlődés biztosított. Ezek a hosszú idő alatt felhalmozódó, továbbélő – és másutt nehezen pótolható – előnyök megmutatkoznak az épített és átalakított környezetben, infrastruktúrában a lakosság képzettségében, munkakultúrájában. Egy hosszú távú fejlődéstörténeti vizsgálat szemszögéből a szocializmus időszakának „leszállóága” rövid intermezzo volt csupán. Ahhoz viszont elegendő volt ez az intermezzo, hogy a nyugat-dunántúli térség jelentős modernizációs lépéshátrányba kerüljön egykori nyugati peremterületeivel, a mai Burgenlanddal szemben, s úgy, hogy a belső feszültségek, regionális különbségek is jóval nagyobbak.

Győri Róbert – Jankó Ferenc: Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között

Ára: 500,-Ft

Soproni Szemle

2009. Harmadik szám

Hatvanharmadik évfolyam

A Soproni Városszépítő Egyesület
helytörténeti folyóirata

Soproni Szemle. A Soproni Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata.
Alapította Heimler Károly.
Megjelenteti a Soproni Szemle Alapítvány

Sopron Megyei Jogú Város támogatásával.

Felelős kiadó Dr. Bartha Dénes.
Megjelenik évente 4 alkalommal.

SZERKESZTŐSÉG

Askercz Éva, Dominkovits Péter, Hiller István, Kücsán József, Németh Ildikó,
Szende Katalin felelős szerkesztő, Tóth Imre, Turbuly Éva, Varga Imréné titkár,
Vass Balázs technikai szerkesztő

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Domonkos Ottó, Gimesi Szabolcs, Gömöri János
Hárs József, Jankó Ferenc, Józán Tibor, Kubinszky Mihály,
Molnár László, Pápai László, Sarkady Sándor

Postacím: 9401 Sopron, Fő tér 1. (Pf. 82.)

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Magyar Posta Hírlapelőfizetési és Elektronikus Postaigazgatóság (HELP) Irodájában (1900 Budapest, Lehel út 10/a), a Soproni Levéltárban (9400 Sopron, Fő tér 1.) valamint az egyesületi díjjal kombinálva minden év végén a Soproni Városszépítő Egyesületnél (9400 Sopron, Új u. 4.) 3000 Ft-ért, nyugdíjasoknak és diákoknak 2600 Ft-ért.

Előfizetési díj 2009-re egy évre 2000 Ft, egyes szám ára 500 Ft.

Régebbi évfolyamok és példányok (1956-tól) a Soproni Levéltárban illetve a Nyugat-Magyarországi Egyetem Növénytan Tanszékén (Sopron, Bajcsy-Zsilinszky u. 4. főépület, magassírdaszint) kaphatók.

A Soproni Szemle Alapítványt támogatni szándékozók részére csekk kérhető az alapítvány kuratóriumának postacímén (9401 Sopron, Pf. 5.).

Készült a Hillebrand Nyomda Kft. Üzemében (9400 Sopron, Csengery u. 51.). Felelős vezető Hillebrand Imre.

HU ISSN 0133 – 0748

Soproni Szemle (CD-ROM) ISSN 1786 – 9749

Soproni Szemle

2009. harmadik szám

hatvanharmadik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

VÁLSÁGOS IDŐK A RÉGI SOPRONBAN

BARISKA ISTVÁN: A soproni városkapitányság III. Frigyes korában.....	267
BAGI ZOLTÁN: Sopron kuruc ostromai 1704–1706	283
FÉNYES ÁKOS: Hogyan és miért állt ellen Sopron 1705/6 telén a kuruc ostromnak?	300

MŰHELY

HÁRS JÓZSEF: Kérdőjelek a Geiger krónika körül	317
KELEMEN ISTVÁN: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Páliban (1767)	333

SOPRONI ARCOK

CSEKÓ ERNŐ: Adatok Hollós Béla soproni polgári iskolai tanár életpályájához, családi háttéréhez	336
ANDRÁSSY PÉTER: Kárpáti Zoltán (1909–1972) és Sopron	347
DÁVIDHÁZY ISTVÁN: Paulay Tamás – Professor Thomas Paulay (1923–2009)	353

SOPRONI KÖNYVESPOLC

GÖNCZ JÓZSEF ÉS BOGNÁR BÉLA tíz képeslevelezőlap-kötete a száz évvel ezelőtti Sopron városról és Sopron megyéről. Sopron, 2003–2006 (ism. Kubinszky Mihály)	356
--	-----

VÁLSÁGOS IDŐK A RÉGI SOPRONBAN

BARISKA ISTVÁN

A soproni városkapitányság
III. Frigyes korában

A kutatási előzményekhez

Az óhatatlan, s egyben kötelező, hogy az ember újra meg újra átlapozza a választott témakör, Sopron 15. századi zálogtörténetének irodalmát. Ezúttal a magyarok közül olyan neveket kell megidézni, mint Házi Jenőt, Mollay Károlyt, Kubinyi Andrást és Szende Katalint. Ugyanakkor be kell vallani, hogy a legifjabb osztrák tartomány osztrák recepciója érdekében is neves osztrák és német történészek fogalmazták újra a térség korabeli történetét, köztük Hans Graf, Otto Aull, Otto Brunner, Joseph Karl Homma, August Ernst, Othmar Pickl, Harald és Leonhard Prickler vagy éppen Oszkar Gruszecki.

Volt és van talán ma is a két ország, Ausztria és Magyarország történetírásában egy feltűnő jelenség. Az nevezetesen, hogy többé-kevésbé elbeszélünk egymás mellett. Különösen jól kitapintható a határ menti országrészek, nevezetesen Stájerország, Ausztria és Nyugat-Magyarország közös történetében. Nekünk először akkor szűrt ez szemet, amikor ugyanazon eseményt a hazai történetírástól teljességgel idegen szak kifejezéssel (*Fehde*) írta le az osztrák szakirodalom. Mindeközben a magyar történeti műhelyek tudomást sem vettek róla.

Ez jutott eszünkbe a 15. század derekán elzálogosított Sopron városkapitányságának története kapcsán is. Mollay Károly pedig már 1963-ban megírta, hogy a „*részletek tisztázásához és megértéséhez azonban jobban kell majd ismernünk Alsó-Ausztria történetét az 1440-1465-ig tartó években*”.¹ Érezte valaminek a nagy hiányát. Egyfelől azt, amit Házi Jenő tanulmányából is hiányolt.² Nem az adatgazdagságot kifogásolta, hanem főleg az adatok, a jelenségek fegyelmezettebb elemzését. Mollay ráadásul ismerte az elérhető osztrák történeti irodalom javát. Ennek ellenére sem ő, sem Házi nem ismerte fel néhány fontos stájer-osztrák (német) intézmény megjelenését a térségben. Ilyen volt példának okáért a Fehde jogintézménye. Ilyennek minősíthető az is, hogy a Habsburg-ház belső szabályozásainak (*Hausordnungen*) következményei „átlépték a határt”. Nem csoda, hogy keményen ütköztek a hazai törvényekkel, szokásokkal és jogszokásokkal.

Számunkra tehát az volt a legfontosabb, hogy sikerül-e a Habsburg-zálogra került Sopron történetének összefüggéseit csupán azzal könnyebben értelmezni, hogy ezúttal odahallgatunk arra, hogy számunkra idegen intézmények jelentek meg a térségben.

¹ Mollay Károly: Macskakő-Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1441–1465). SSz. 17 (1963), 126. = Mollay: Macskakő.

A 15. századi városkapitányság természetéről

Tudni kell, hogy a városkapitányság eredetileg önkormányzati intézménynek számított, a határszéli és a dinasztikus konfliktusok miatt elvesztette a városi autonómiához kötött funkcióját. Nem annyira rendészeti, hanem inkább katonai jellegű, továbbá nem választott, hanem uralkodói kinevezéshez kötött tisztség lett. Ez az oka annak, hogy a soproni hatalmi elitől legutóbb megjelent tanulmány sem foglalkozik vele.³ A soproni városkapitányság hivatalának IV. Frigyes német-római király (ill. 1452-től III. Frigyes német-római császár) zálogához köthető története azonban különös figyelemre érdemes. Két okból is. Egyfelől azért, mert Sopron 1441–1463 között ugyanúgy Habsburg-zálogra került, mint Nyugat-Magyarország számos uradalma és városa. Másfelől azért, mert ennek következtében a klasszikus önkormányzati hatáskörökre (igazgatási, törvénykezési, státutum-alkotási, országrendiségi hatáskörökre) is rávetült Habsburg Frigyes zálogának árnyéka.⁴

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy mind Ausztria, mind Magyarország dologi joga ismerte a zálog természetét. Nevezetesen azt, hogy a magánjogi szempontból zálogra jutott területekkel gyakran együtt jártak az igazgatás, igazságszolgáltatás jogosítványai, s ha kellett, eladományozott uralkodói jogok is (pl. pénzverési jog). Hovatovább a két ország (tartomány) jogintézményeinek egymásmellettiségéről is fogunk példát említeni. Azért fontos mindezt előre bocsátani, mert a kinevezett soproni városkapitányok a felsorolt magánjogi elemeknek hol az egyik, hol a másik birtokába vagy kezelésébe jutottak. Ellátmányuk, fenntartásuk érdeke, vagy pedig az uralkodók kiszolgáltatottsága hozta ezt így.

Egy kapitányi jegyzék tanulságai

Már Kubinyi András is felhívta a figyelmet arra, hogy – miként Habsburg Frigyes (IV. Frigyes német-római király: 1440–1486, III. Frigyes német-római császár: 1452–1493) – Hunyadi Mátyás is magyar, stájer, osztrák és osztrák nemeseket, zsoldosokat helyezett a soproni városkapitány székébe, akik aztán hivatalaikban városúrként viselkedtek.⁵ A két uralkodó nem ritkán ugyanazokat a személyeket többször is a városkapitányi hivatalba helyezte. Ilyen volt Török Ambrus és Ulrich Grafenecker is.⁶ A Soproni Levéltár „*Nomina capitaneorum Soproniensium*” címet viselő tanulmányunk függeléként közreadott jegyzéke a maga nemében az elsőnek tekinthető a városban. Van ennek az értékes forrásnak egy hátoldali jegyzete: „*Der Odenburgischen Span vnnd*

³ Házi Jenő: Macskakő vára. SSz. 16. (1962), 332–340. = Házi: Macskakő vára.

⁴ Goda Károly: A hatalom szociológiája: közéleti városvezető csoportok a 15–16. századi Sopronban. In: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. III. Budapest Főváros Levéltára. Bp. 2008. 111–131.

⁵ Bariska István: A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647. Kismonográfiák. Archivum Comitatus Castriferrei. Szombathely, 2007. 113–135.

⁶ Kubinyi András: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. In: Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti évkönyve. 21. Bp. 1979. 7–48.

⁶ Ulrich Grafenecker nevét még Ulrich von Grafeneck ill. Ulrich Grafeneck formában is olvashatjuk. A bárói (Freiherr Ulrich von Grafeneck) címet azonban csak 1465-ban kapta meg.

Heubtleüt namen vnnnder was khunigen Sy Hauptmanschafften verwalten".⁷ A jegyzék tehát egyszerre említi a soproni ispánokat és kapitányokat, és hogy melyik királyok alatt igazgatták a kapitányságokat. Anélkül, hogy részleteiben kommentálnánk a névjegyzéket, érdemesnek látszik, hogy felsoroljuk a benne fellelhető, átírt neveket, mégpedig azokkal a hiányokkal, amelyeket a lista sem takar el:

Török Ambrus (1446), Ulrich Grafenecker (1447), Michael Weittmüllner (1449), Török Ambrus (1464), Wilhelm Mischulinger (1465), Siegmund von Weispriach (1475), Ginderisch von Frauenburg (1479), Andreas von Weispriach (1482), Sárkány Ambrus (1505), [?] Giericsko (1511), Georg Cinka (1512), Georg Trenka (1518), Szapolyai János (1515), Hans von Weispriach, Erasmus Teuffl, Pethő János, Hans Choron (1571).

Amint azt a felsorolás is mutatja, vannak olyan nevek, amelyeknél a forrás az évszámot is megadta, vannak azonban jócskán hiányok is. A jegyzék három, 16. századi városkapitány, nevezetesen Hans von Weispriach, Erasmus Teuffl és Pethő János esetében ugyanis elhanyagolta az évszám megjelölését. A legfeltűnőbb azonban az, hogy nem szerepel rajta Cristoph Fladnitz (1440), továbbá Siegmund von Ebersdorf (1441–1442), illetve helyettese Wolfgang Gileis (1445) sem.⁸ Ha Mollay Károlynak igaz van, úgy Siegmund von Ebersdorf hivatalviselése is két szakaszra volt bontható. Az első 1441 áprilisa és 1442 februárja közé esett.⁹ Szerinte Ebersdorfot ekkor 1442–1443 között Albert von Pottendorf követte.¹⁰ Ugyanakkor Mollay nem tett említést arról, hogy Siegmund von Ebersdorf 1443–1445 között újra a soproni kapitányság élére került. Máskülönben hogy lehetne megmagyarázni, hogy ebben a két esztendőben I. Ulászló báróinak familiárisai Ebersdorf soproni városkapitánnyal kötötték meg *Urfehde*-jüket, azaz a *Fehde*-háborút békével lezáró egyezségüket.¹¹ Ennek a jegyzéknek az alapján nem lehet Ulrich Grafenecker második, 1459–1463 közti hivatalviseléséről és helyetteséről, a németül kifejezetten ijesztő nevet viselő Wolfgang Kadaverről sem olvasni. Végül a soproni városkapitányok legkorábbi listája annak a Mollay-féle vélekedésnek is ellentmond, hogy 1446 decemberétől nem volt Sopron városának kapitánya.¹² Ennek ellentmond, hogy Michael Weittmüllner 1449-ben szerepel a listán. Ráadásul V. László soproni kapitányaként. Ez azonban nem lehetséges, hiszen László király ekkor még IV. Frigyes gyámságában volt.

A pontosítás kedvéért érdemes összefoglalni az eddig ismert, legteljesebb Frigyes-féle névsort: Siegmund von Ebersdorf (1441–1442), Albert von Pottendorf (1442–1443), Siegmund von Ebersdorf (1443–1445), Török Ambrus (1446), Ulrich Grafenecker (1447), Michael Weittmüllner (1449), [?] (1450–1458), Ulrich Grafenecker (1459–1463).

⁷ Nomina capitaneorum Soproniensium (= Nomina Capitaneorum). Der Ödenburgischen Span vnnnder Heubtleut namen vnnnder was khunigen Sy In Hauptmanschafften verwalten. Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára. Lad. V. et E. Fasc. 1. Num. 12. = GYMSML SL Nomina Capitaneorum

⁸ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. – 3. köt. Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig. Sopron, 1924. = Házi: Sopron I/3. köt. 301. sz. 250. Szombathely, 1445. febr. 1.

⁹ Mollay: Macskakő, 126.

¹⁰ Uo.

¹¹ Bariska István: III. Frigyes gyámsági kormányzása és Nyugat-Magyarország. Századok 141 (2007), 1153–1191, itt: 1169–1170. = Bariska: III. Frigyes.

¹² Mollay: Macskakő, 129.

Természetesen azokra a személyekre külön visszatérünk még, akiket IV. Frigyes király nevezett ki. Ez a hiányos, továbbá a hivatali időkre vonatkozóan is csonka jegyzék is igazolja azonban Kubinyi András. Egyfelől abban, hogy a városkapitányok 1441–1571 között valóban három nációból kerültek ki, másfelől, hogy ténylegesen uralkodói kegyből jutottak Sopron élére. Ők városurak voltak. A városuraság (Stadtherr) nem magyarországi kategória. A német és osztrák szakirodalomban elsősorban „a város földesura” jelentésben használatos.¹³ Jól érzékelteti azonban, hogy így a szabad királyi város Sopron igazgatási, igazságszolgáltatási és státútum-alkotási kompetenciája is sérült. Ráadásul, az a tény, hogy a városkapitányság idővel adományá vált, jól példázza, hogy Sopronnak ezt a hivatalt 1610-ben úgy kellett 6700 forintért visszaváltani a Choron-örökösöktől.¹⁴ Az akció uralkodói hozzájáruláshoz volt kötve, ez is arra utal, hogy a városkapitányság királyi hivatal lett, s lényegében csak akkor lett soproni városi hivatal, amikor azt Sopron visszaváltotta.

A kapitányi tisztség finanszírozása

Közjogi szempontból sorsdöntőnek bizonyult, hogy Erzsébet királyné 1440 novemberében Utószülött V. Lászlót és a Szent Koronát is IV. Frigyes német-római király gyám-ságába adta. Azt már Házi Jenő is kiemelte, hogy az özvegy Erzsébet királyné 1441. február 25-én többek között Sopront és jobbágyfalvait is a német uralkodónak, a későbbi III. Frigyesnek zálogosította el.¹⁵ Ezek után a Habsburgok Lipót-ágát képviselő IV. Frigyes német-római király 1441 áprilisában az osztrák örökös tartomány főkamarsát, Siegmund von Ebersdorft nevezte ki Sopron városkapitányává.¹⁶ A zálogjogon birtokába került város ezzel szimbolikusan a Habsburgok katonai védelme alá került. A magyar rendek által 1441 júliusában magyar királlyá választott I. Ulászló ebbe persze nem tudott belenyugodni.¹⁷

A soproni városkapitányság létrejötte nem IV. Frigyes soproni zálogkorszakához köthető. Cziráky István királyi kapitány ugyanis 1440. július 21-én íratott levelet Christoph Fladnitz soproni városkapitánynak (*Stadthauptmann*). Ebben Cziráky egy szökött soproni polgár ügyében utasította a soproni városkapitányt.¹⁸ 1441. márciusában Fladnitzot azonban már csak egykori (nem néhai) soproni városkapitányként („Cristoff von Fladnicz weylennt haubtmann der statt zu Odenburg”) emlegették, de Cillei Ulrikot nevezte meg urának. Vele kapcsolatban nagyon fontos forrásrészletre kell figyelmeztetni. Nem arra gondolunk, hogy Cillei Ulrik embere volt, hanem arra, hogy fizetése gyanánt 400 magyar aranyforintot vett fel Soprontól.¹⁹ Később persze az

¹³ Gliederung der Beiträge: 4. Stadtherr, Stadtwerdung, Stadterhebung. In: Österreichisches Städtebuch. 2. Band. Burgenland. Hg. Othmar Pickl. Burgenland. – Die Städte des Burgenlandes. Red. Ernő Deák. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 1996. S. XV–XVII.; Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen. Hrg. Wilhelm Rausch. Linz, 1972.

¹⁴ GYMSML SL. Normina Capitaneorum. „Anno 1601 den 22, Juny ein Rath vnd Gemein alhie [...] von den Tschoromischen erben abgelöst, diese Hauptmanschaft vermüg [er Khö[niglichen] Ma[eis]t[ät] Consens p[ro] 6700 fl.”. Fol. 2.

¹⁵ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. – 4. köt. Oklevelek és levelek 1453-tól 1459-ig. = Sopron

¹⁶ Házi: Sopron. I/3. köt. 259. sz. 217. p. H. n. 1441. ápr. 11.

¹⁷ Nagy Imre: Hazai okmánytár (Codex diplomaticus patrius). I–IV. Győr, 1865–1873. IV. köt. 326. Márványkő alatti tábor. 1441. ápr. 11.

¹⁸ Házi: Sopron. I/3. köt. 242. sz. 202. p. H. n. 1440. júl. 21. [?]

¹⁹ Házi: Sopron. I/3. köt. 253. sz. 212–213. p. H. n. 1441. márc. 4.

is kiderült, hogy IV. Frigyes városkapitányai Sopron évi Szent György-napi adójából húztak fizetést. Sopronnak tehát magának kellett a városkapitányi hivatalt finanszírozni, attól függetlenül, hogy uralkodói tisztséggé vált. A város nem is sietett az évi adó („yerlich zynnse”) részlete megfizetésével. Sőt, amikor Ulrich Grafeneckernek borban akarták kifizetni, nem fogadta el, hanem ragaszkodott a készpénzhez.²⁰ Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy IV. Frigyes városkapitányai is rátették a kezüket erre a 400 forintos Szent György-napi adóra. Mint kiderült, nem csak arra.

Sopron és a nyugat-magyarországi *Fehde*

Már évekkel ezelőtt feltűnt, hogy Sopron lényegében az osztrák (német) jogintézmény, a *Fehde* néven ismert nyugat-magyarországi magánháborúk központjába került.²¹ Kérdés persze, hogy ennek mi volt az oka? De ennél is tovább arra is kíváncsiak vagyunk, hogy vajon IV. Frigyes miért telepítette ezt a hazai gyakorlatban idegen jogintézményt az örökös tartományok határán túlra. Tudjuk ráadásul, hogy éppen ez volt az a fogalom, amit a magyarországi történetírás soha nem vett át.

A *Fehde* kifejezésnek nincs magyar megfelelője. Az ökoljog fordítás félrevezető, hiszen ez a sértett fél jogát jelentette arra, hogy fegyveresen vegyen elégtételt azzal (azokkal) szemben, akik példának okáért adósai maradtak szolgálataiért vagy kölcsönügyletében. Ezt a jogot akár az uralkodók, hercegek, egyházi vagy világi fejedelmek ellen is lehetett alkalmazni anélkül, hogy a sértett (érintett) felet felségárulás miatt kiközösítés, súlyos szankció fenyegette volna. Szabályai azonban kötöttek voltak, mert 14 nappal korábban magánhadüzenetet kellett küldeni (*Absage, Fehdebrief*), sőt meg is lehetett szakítani. Befejezésekor azonban békeesküt (*Urfehde, Urfecht*) kellett tenni, amelyben a megtámadott eskü alatt ígérte, hogy bosszút nem áll.²² Egyetlen kivétel volt, ha külső ellenség, példának okáért a török támadása fenyegetett: ekkor sem indítani, sem folytatni nem volt szabad ilyen magánháborút. Máskülönbén súlyos szankció várt a békeszegőre.²³ Maga IV. Frigyes is ezért köttetett békét I. Ulászló nyugat-magyarországi híveivel, mert a Jagelló uralkodó a török ellen készült.

Ez volt az a jogintézmény, amely eszközt és formát adott IV. Frigyes kezébe Sopron és Nyugat-Magyarország „intézményes meghódítására”. A *Fehde*-eljárás formális elemei a nyugat-magyarországi városok büntetőperes eljárásában is megjelentek. Az eddigi tudásunk szerint Sopronban először, de ott találni ezeket a bírósági esküket (*gerichtliche Urfehde*) Kőszeg, Szombathely, Csepreg és Rohonc 16. századi bírósági gyakorlatában is. Ez történt 1460. február 9-én Nicolaus Schätzel és 1461. július 20-án Pór Imre fertőszentmiklósi lakos soproni büntetőperében is.²⁴

²⁰ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. – 5. köt. Oklevelek és levelek 1462-től 1481-ig. Sopron, 1926. = Házi: Sopron. I/5. 57. sz. 50 p. Trautmannsdorf, 1462. nov. 27.

²¹ Bariska István: A Fehde-jog intézménye és Nyugat-Magyarország. Vasi Szemle = VSz. 59. évf. 2005. 3. sz. 291–312. = Bariska: A Fehde-jog.

²² A. Boockmann: Fehde, Fehdewesen. In: Lexikon des Mittelalters. 4. köt. München–Zürich. 1989. 30–334.

²³ Otto Brunner: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Brunn–München–Wien. 1943. 21–47.

²⁴ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I. rész. – 5. kötet. Oklevelek és levelek 1460-tól 1481-ig. Sopron, 1926. = Házi: Sopron. I/5. köt. 5. sz. 4. p. Sopron, 1460. febr. 9., valamint 35. sz. 30. p. Sopron. 1461. július 20-án.

„A Fehde, írta a kérdés legjobb stájer ismerője, – ahogy Clausewitz a háborút meghatározta – nemcsak a politika, hanem a jog, a jogviták folytatása is volt más eszközökkel”.²⁵ 1495-ben azonban az ún. örök birodalmi béke (*ewiger Landfriede*) meghirdetésével birodalom- és tartomány szerte megtiltották a Fehde alkalmazását.²⁶ Arra tehát ezután nem nyílt mód többé, hogy az erre feljogosított felek egymással szemben a fegyveres elégtétel eme eszközét alkalmazzák.

Volt azonban ennek magán-háborúsdinak súlyos hátránya is. IV. Frigyes német-római király korában a Fehde miatt valósággal lepusztultak a Habsburg örökös tartományok. Ráadásul a Fehde alkalmazására jogosult felek azokra is kiterjesztették az erőszakos elégtételt, akik szövetségesnek számítottak. Ilyennek minősült a IV. Frigyes zálogára került Sopron városa és jobbágyfalvai is. Azaz a Habsburg uralkodó olyan, Magyarországon nem ismert jogközösségekbe vonta be a nyugat-magyarországi hivatalviselőket, birtokosokat, familiárisaikat és a városokat, így Sopront is, amelyben ő diktálta a szabályokat. Nem lehet nem észrevenni (pedig eddig így esett), hogy 1443–1445 között IV. Frigyes soproni városkapitánya és helyettese I. Ulászló nyugat-magyarországi párthíveit (a Kanizsai-, a Rozgonyi-, az Ország-, a Pálóczi- és Újlaki familiárisait) a Fehde-szabályokat pontosan betartó békeesküre (*Urfehde*) kötelezte. Ezek nem egyszerű békepaktumok vagy fegyverszünetek voltak, ahogy azt Házi Jenő értelmezte.²⁷ Minthogy I. Ulászló emberei a béke eme formájába és feltételeibe belementek, így attól a pillanattól kezdve békeszegőknek minősültek, ha nem tartották be a szabályokat. IV. Frigyes német-római király azért akasztatott fel 80 embert Kőszegen, mert azok 1444 decembere és 1445 júliusa között Sopronnal szemben megszegték a Fehde-szabályokat.²⁸ A Fehde-cselekményeket *Urfehde* (*Urfecht*)-formulával, tehát Nyugat-Magyarországon is olyan békeesküvel zárták le, amelyben a vesztes kötelezte magát arra, hogy nem áll bosszút a háború végeztével. Ebből fejlődött ki később a bírósági békeeskü fent említett eljárás eleme.

A kettős birtokosság súlyos következményei

Eltekinthetetlen tényről, hogy ti. IV. Frigyes V. Lászlót és a Szent Koronát „túszként” kezelte, stratégiai fölénye is vitathatatlan lett Nyugat-Magyarországon. I. Ulászló bárói és előkelői ugyanis kettős megosztottságú hatalmi rendszert építettek ki Sopron és Vas vármegyében. Az Anjou-korban a hatékony védelem érdekében még összevonták a két megye ispánságait.²⁹ I. Ulászló alatt pedig jórészt megosztották mind az ispánságokat, mind pedig a várkapitányi és várnagyi funkció-

²⁵ Schäffer, Roland: Die Baumkircherfehde (1469–1471). In: Andreas Baumkircher und seine Zeit. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche” vom 24.–26. September 1982 auf Burg Schlaining. Burgenländisches Landesmuseum (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland = WAB. 67.) Eisenstadt, 1983. 153.

²⁶ Fuchs, Konrad–Raab, Heribert: Wörterbuch zur Geschichte, München, 1972. I. köt. 253.

²⁷ Házi: Sopron. 1/3. köt. 280., 283., 287., 288. 296., 297. 301. 307. sz. XXIV–XXVI. p.

²⁸ Bariska: A Fehde-jog. 302–303., valamint Briefwechsel des Enea Silvio Piccolomini. Szerk. Rudolf Wolkan. Wien, 1909–1918. Nr. 180., 185., 187., 188.

²⁹ Engel Pál: Die Grafschaft (Gespanschaft) Eisenburg im XIV. Jahrhundert. In: Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert). In: Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche” vom 24.–28. September 1986 und 1.–4. Oktober 1987. auf Burg Schlaining. Burgenländisches Landesmuseum. WAB. 79. Eisenstadt, 1987. 121., 124–125.

kat. Az is sebezhetővé tette ugyanis Nyugat-Magyarországot, hogy Borostyánkőnek két várnagya volt. Szintén a megosztottság jele volt, hogy Kőszegen két kapitány és két várnagy működött. Hovatovább Szombathelyen is két várnagyot neveztek ki.³⁰

Stratégiai szempontból ez maga volt a kiszolgáltatottság. Nincs mit tehát azon csodálkozni, hogy IV. Frigyes soproni kapitányai, Siegmund von Ebersdorfer városkapitány és Wolfgang Gileis, a városkapitány helyettese, valamint Sopron városa 1443–1445 között Vági Dénes rohongi és szalónaki kapitányt, Polány László és Heteyi László borostyánkői várnagyokat békekötésre (*Urfehde*) kötelezték.³¹ Azon sem, hogy Bodok László és Polek György kőszegi kapitányokat, további Linkóháti Benedek és Bögötei Bálint kőszegi várnagyokat, végül Rumi János Vas vármegyei alispánt, Senye Tamás szombathelyi várnagyot, nemkülönben Polán Marcinkó és Senye Pál szombathelyi várnagyokat a *Fehde* szabályai szerint kényszerítették térdre.³² Egenként vagy párban szólították fel őket Sopronból a béke aláírására. A katonai és adminisztratív feladatok Anjou-kori egységének szétverése ekkor és így bosszulta meg magát. Annnyit azonban érdemes megjegyezni, hogy ezeket a különbéke-kötéseket az is siettette, hogy I. Ulászlót és híveit a török ellen hadba hívták.

Még valamit ehhez. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy IV. Frigyes német-római király soproni városkapitányai mellett maga Sopron városa is a békeokmányok aláíró között volt. Az aláírással ugyanis a IV. Frigyes szövetségeseként a *Fehde*-szabályok szerint Sopron idegen jogközösség részévé vált. Ezzel jobbágyfalvait még inkább kitette a magánháború veszélyeinek.

A hivatali és hadakozó nemesség

Ehhez a fejezethez mindenképpen illik egyfajta magyarázat. Megkerülhetetlen ugyanis annak a tisztázása, hogy vajon mi indokolta azt, hogy IV. Frigyes Nyugat-Magyarországra is kiterjessze a *Fehde*-jog intézményét. Az egyértelmű volt, hogy IV. Frigyes meg akarta szerezni a nyugat-magyarországi stratégiai helyeket és jövedelmeket. A gyermek V. László gyámjaként mind annak ausztriai, mind pedig magyarországi örökségét ellenőrizni és használni kívánta. Aki ebben korlátozni akarta, azzal szemben kényszert alkalmazott. Így tett testvéröccsével, VI. Albert herceggel. 1447–1453 között arra szorította, hogy Fraknót, Kaboldot, Kismartont és Szarvkót neki átengedje.³³ Jól érzekelte, hogy Nyugat-Magyarországot I. Ulászló bárói önös érdekből mind stratégiailag, mind pedig adminisztratív szempontból megosztották, ezért a török hadjárat elmúltával *Fehde*-háborút kényszerített rájuk. Oly módon, hogy 1445-ben személyesen, fegyverrel foglalta el Bélát, Borostyánkőt, Dévényt, Kőszeget, Macskakőt, Rohoncot, Szalónakot és Sopronkertest. Ezt követően ennek a hadjáratnak a lezárásához volt szüksége többek között Sopron ausztriai

³⁰ Házi: Sopron 1/3. köt. 280. sz., 233. p., 283. sz. 236. p., 286–287. sz. 238–240. p., 288. sz. 240. p., 296. sz. 247. p., 301. sz. 251–252. p., 307. sz. 257. p.

³¹ August Ernst: Die Habsburger. In: Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. 3. Band. Der Verwaltungsbezirk Mattersburg. 1. Teilband. Allgemeiner Teil. Burgenländische Landesregierung, Eisenstadt, 1981. 219. = August: Die Habsburger.

³² Uo.

³³ Bariska: III. Frigyes 1175–1178.

városkapitányára, Siegmund von Ebersdorfra, nemkülönben helyettesére Wolfgang Gileisre.

Van itt azonban egy olyan szempont, amelyet nem árt kellőképpen hangsúlyozni. Ez arra figyelmeztet minket, hogy IV. Frigyes az elfoglalt, felvásárolt vagy zálogba vett nyugat-magyarországi városok, uradalmak jövedelmét is kisajátította. Tudni kell, hogy Habsburg Frigyeset egyfajta pénzügyi konzervatizmus jellemezte, azaz elsősorban a források (királyi, földesúri és városi hasznok, haszonvétek, adók, bírságok, vámok stb.) extenzív kisajátításában volt érdekelt.³⁴ Ennek is megvolt a maga oka. 1283–1462 között a Habsburg-házon belül különféle szabályozásokra (*Hausordnungen*) került sor, amelyek miatt felerősödött a család ágai között, sőt azon belül is létrejött konfrontáció.³⁵ A felosztás után azonban bárki kiszorulhatott a neki jutott területekről. IV. Frigyes például V. László gyámsága címén az Albert-ág ausztriai és magyarországi jövedelmeire vetett szemet.

Ez Habsburg-házon belül létrejött kényszerhelyzet, az egymás közti küzdelem a stájer és ausztriai rendeket is fontos szerephez juttatta. Kiderült azonban, hogy a Habsburgok Lipót- és Albert-ága a rendek helyett a független hivatali és zsoldos nemességre kívánt inkább támaszkodni. Ez azonban sokba került. Ez a nemesség hivatali és katonai szolgálatait, sőt kölcsönei fejében birtokokat és jövedelmeket kapott. Ha az uralkodók (hercegek, tartományfejedelmek) nem tudtak fizetni, a hitelező nemesség az elmaradt hasznot vagy a vissza nem fizetett adósságot a *Fehde* eszközeivel verte ki belőlük.³⁶ Mindezek miatt IV. Frigyes német-római királynak is szüksége újabb volt területekre és jövedelmekre. Nagyon kapóra jött, hogy Erzsébet éppen neki zálogosította el a gazdag Sopront és jobbágyfalvait.³⁷ A Lipót-ág legidősebb tagjaként így valóban megszerezhetette V. Lászlónak, az Albert-ág legfiatalabb tagjának gyámságát és jövedelmeit. Ebből a szempontból az a dokumentum bizony nagyon tanulságos, amelyben V. László számon kérte IV. Frigyesen, hogy a 12 évnyi gyámság alatt mekkora összegeket és jövedelmet használt fel a saját céljaira.³⁸

Nem kétséges, hogy ebből a szemszögből kell nézni IV. Frigyes király soproni városkapitánya, Siegmund von Ebersdorf hivatalviselését is (1441. ápr.–1442. febr.; 1443. márc.–1445. dec.). Engel Pál feltárta a honorrendszer magyarországi működését. Kimutatta a hivatalviselés és a velejáró birtokadományok, jövedelmek közti összefüggést. Ennélfogva azt is, hogy milyen következménnyel járhatott a hivatalvesztés.³⁹ A IV Frigyesnek szolgálatot tevő nemességgel ugyan más volt a helyzet. Mégis éppen Siegmund von Ebersdorf soproni városkapitány esetében lehetünk tanúi többek között annak, hogy miként érte el a nemesi rangú, hivatalviselő ausztriai (nem osztrák!) városkapitány azt, hogy hivatala elvesztése ellenére is megőrizhesse a neki juttatott soproni, sőt egyházi jövedelmeket.

³⁴ Heinrich Koller: Friedrich III. In: Lexikon des Mittelalters. Band. 4. München–Zürich 1989. 940–941.

³⁵ Erich Scheithauer – Herbert Schmeiszer – Grete Woratschek. Geschichte Österreichs in Stichworten. 2. Teil. Von 1289 zum westfälischen Frieden. Wien, 1972. 65.

³⁶ Gerald Gänser: Landesfürstliche Beamte zur Zeit Andreas Baumkirchers. In: WAB. 67. 184–185.

³⁷ Házi: Sopron. 1/3. köt. 254. sz.213–214. p.

³⁸ Königs Ladislaus P. Ansprüche an Kaiser Friedrich von Zeit der Vormundschaft her. In: Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken. Hrg. Joseph Chmel. LXXXII. 1837. Wien, 2. köt 95–99. = Chmel: Materialien.

³⁹ Mint a 27. sz. jegyz.

Siegmund von Ebersdorf közben egy év megszakítással 1441–1445 között parancsnokoskodott Sopronban. Éppen azért feltűnő, hogy 1448. február 26-án elismervényt állított ki a soproniaknak az évi adó részleteként befizetett adóról.⁴⁰ Erről még lehet azt állítani, hogy Siegmund von Ebersdorf csak IV. Frigyes „ausztriai főkamrásaként és udvari fizetőmestereként” nyugtázta az uralkodót megillető soproni adót. Ez így első hallásra rendben is lenne. Adódik azonban más magyarázat is, hiszen éppen Cillei I. Ulrik soproni városkapitánya elmaradt adókövetelése mutatta, hogy ezt a Szent György-napi 400 magyar aranyforintot a kapitányi tisztsége ellátására kapta.⁴¹ Fladnitz ugyanis az általa kiadott elismervényben magánjogi kötelezettséget is vállalt arra, örökösei sem fogják a soproni adót a várostól követelni. A Szent György-napi adó átengedését Mollay is megerősítette.⁴² Olyan magyarázat ez, hogy ezzel fel lehetne oldani és meg lehetne magyarázni az ellentmondásokat az idegen hivatalviselő vagy katonáskodó zsoldos nemesség kezére került soproni regalék és földesúri hasznok ügyében.

A tized, törökadó és a haszonvételek

Tudnivaló, hogy először csak az 1463. évi soproni (bécsújhelyi) békeszerződés foglalkozott a zálogra került nyugat-magyarországi *egyházi tizedek*, valamint az ún. törökadó kérdésével. Másként szólva a szerződő felek a győri püspökséget illető tizedjog, s lényegében a török elleni kereszties hadjáratokra fordítandó *passagium generale (gemein[er] Zug)* kérdését ebben a paktumban rendezték.⁴³ A lényegét illetően itt minden mindennel összefüggött. Kezdjük talán a törökadóval, az „*általános hadjárat*” finanszírozó adóval. A törökellenes hadjáratok kereszties hadjáratoknak minősültek, amennyiben azokat a pápaság napirenden tartotta. Ilyen értelemben egyházi ügy volt, amelyet Bizánc 1453. évi elfoglalása még tovább aktualizált.

A török elleni hadjárat általános hadjáratnak, azaz a kereszténységet általában érintő kérdésnek minősült. Emlékezzünk, hogy IV. Frigyes ezért volt kénytelen beszüntetetni I. Ulászló török ellenes hadjárata alatt a *Fehde*-tevékenységet a nyugat-magyarországi ellenfeleivel szemben. IV. Frigyes tehát alkalmazta és ki is használta a *Fehde*-eszközait Nyugat-Magyarországon. Ennek a központi figurája lett 1443. márciusa és 1445. decembere között IV. Frigyes soproni városkapitányaként Siegmund von Ebersdorf. Méghozzá azért, hogy nyugat-magyarországot a német-római király, az ausztriai herceg érdekei szerint pacifikálja. Nem érdektelen az sem, hogy ezeket az esküvel társított békeokmányokat következetesen az ellenfél törzshelyén írták alá (1443: Szalónak, Borostyánkő, 1444: Kapuvár, Borostyánkő, 1445: Szombathely). I. Ulászló török hadjáratainak befejezése után, 1445-ben ugyanakkor éppen a *Fehde*-intézményt felhasználva tört Kőszegre, s foglalta el Nyugat-Magyarország jelentős részét.

⁴⁰ Házi: Sopron. I/3. köt. 322. sz. 269. p. Bécs, 1448. febr. 26.

⁴¹ Házi: Sopron. I/3. köt. 253. sz. 213. p.

⁴² Mollay: Maeskkő. 128.

⁴³ Nehring: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadysch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum. Band. 72. (Südosteuropäische Arbeiten 72). München, 1975. Anhang. 205. ; Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa, 2000. 190–197.

A stájer, ausztriai, magyar hivatalviselő és katonai szolgálatra kész nemesség nélkül IV. Frigyes képtelen lett volna az egyébként megosztott nyugat-magyarországi várak elfoglalására. Ennek azonban ugyancsak súlyos ára volt. A foglalt, vásárolt vagy zálogba kapott helyek jövedelmének egy jelentős részét ugyanis fel kellett kínálnia a hivatalviselő és öt fegyverrel szolgáló nemességnek. Nos, ez az összetett körülmény magyarázza meg a soproni Szent György-napi adó, valamint a macskakői és fertőrákosi egyházi tized körüli konfliktusokat is. Azzal kiegészítve, hogy ez az idegen nemesség az ily módon megszerzett birtokokat és hasznait örökjogon kezdte használni.

Az 1463. évi soproni békében végre szabályozták, hogy a győri püspökség tizedjogát érintetlenül hagyják, a törökadót pedig a nyugat-magyarországi Habsburg-záloghelyekre is kiterjesztették. Ugyanaz a szabályozás teljességgel hiányzik az 1447. évi fegyverszüneti egyezményből. Azt is mondhatnánk, sem a győri püspök tizede (Macskakő, Fertőrákos) vagy Sopron Szent György-napi adója, sem pedig a pápaság által támogatott keresztes háborúk adója nem élvezett különös védelmet, mert a pápaság ekkor még nem harcolta ki azok sérthetetlenségét. IV. Frigyes ugyanis csak 1448-ban kötötte meg V. Miklós pápával az egyház nagyobb befolyását biztosító konkordátumot.⁴⁴ A német-római király azonban pénz- és jövedelem-szűkében volt. Kénytelen volt átengedni, sokszor pedig szemet hunyni afölött, hogy a hivatalviselő és katonáskodó stájer, ausztriai vagy éppen magyar nemeseit városi adókkal és egyházi tizedekkel fizesse ki. Az a körülmény, hogy maga IV. Frigyes is hasonlóképpen szerezte meg számos nyugat-magyarországi birtok hasznait, továbbá, hogy a két „ország” között még szabályozatlan volt példának okáért a győri püspökség joga, lényegében módot adott arra, hogy szabadon éljenek vele. IV. Frigyeset még az sem zavarta, hogy mindeközben a csornai konventtel szentesítse az egyes nyugat-magyarországi szerzeményeit. A gyakorlatban tehát együtt élt, párhuzamosan működött mind a Habsburg-, mind pedig a magyarországi modell.

Igénybejelentések és a hazai követelmények sorsa

Házi Jenő példának okáért szemére hányta Siegmund von Ebersdorfnak, hogy kapitányi kinevezését haszonszerzésre használta fel.⁴⁵ A vele sok részletben vitatkozó Mollay Károly hívta fel a figyelmet arra, hogy az új soproni kapitány I. Ulászló bárója, Pálóczi Simon főlovászmester és Sopron vármegyei ispánnal szemben szerezte meg a soproni dézsmát.⁴⁶ Látható pedig, hogy itt két gyakorlat összeütközésével van dolgunk. Nevezetesen azzal, hogy I. Ulászló is le akarta kötelezni híveit, ugyanakkor IV. Frigyes is ki akarta fizetni az ez idő tájt őt szolgáló idegen és magyarországi hivatali és katonáskodó nemességét (Siegmund von Ebersdorf, Wolfgang Gileis, Török Ambrus, Ulrich Grafenecker, Michael Weitenmüllner). Mindkét igényt az jellemezte, hogy egyházi tized jogát vindikálta magának. A különbség persze az, hogy ki volt hatalmi helyzetben.

⁴⁴ Heinrich Koller: Neuere Forschungen zur Epoche Kaiser Friedrichs III. In: 15. Historikertag Salzburg 1984. Tagungsbericht. Salzburg. é. n. 42–57.

⁴⁵ Házi: Macskakő vára. 332.

⁴⁶ Mollay: Macskakő. 128.

Pálóczi Simonnak tehát igaza volt, amikor arra hivatkozva kérte és kapta a soproni bordézmát a győri püspöki szék üresedésekor, hogy az Magyarországhoz tartozik.⁴⁷ Abban azonban nem, hogy ő csak egyházi jövedelemre jelentette be az igényét. Sopron és környéke államjogi státuszában persze soha nem is történt változás. A Habsburgok azonban magánjogilag akarták átírni a térséget. Valljuk meg, ekkor még messze volt az a pillanat, hogy 1453-ban a magyar rendek végre közösen lépjenek fel. Az akkor már császár III. Frigyeset ugyanis arra kérték, hogy a zálogterületeken tartsa be a magyar törvényeket, szokásjogokat és jogszokásokat.⁴⁸ Vajon szükség lett volna erre a kérésre, ha a Habsburgok figyelembe vették volna a hazai követelményeket? Bizonyos értelemben ezt a kérdéskört elemzi Szende Katalin is, amikor a *fidelitas* toposzának történetét vizsgálta Sopron históriájában.⁴⁹ A szerző lényegében arra volt kíváncsi, hogy mit takart Sopron lojalitása az évszázadok során. Mindenesetre nagyon beszédes Habsburg Frigyes 1441-ben tett kijelentése, miszerint megőrzi Sopron kiváltságait, amennyiben „*az a jog, amelyet ugyanezen záloggal felette* (ti. Sopron felett, kiem. a szerz.) *bírunk, ép és sértetlen*” marad.⁵⁰ Nocsak, milyen egyértelmű beszéd volt ez! IV. Frigyes ebben ugyanis egyértelművé tette, hogy felülbírál minden soproni kiváltságot, ha azok a zálogjogának ellentmondanak. Csakhogy a zálogjogot senki sem definiálta, nem ismerjük a mibenlétét. Úgy működött ezért, mint egy kitöltetlen csekk.

Ulrich Grafenecker és a városkapitányág

A fent ismertetett városkapitányi jegyzék olyan neveket is tartalmaz, akikre semmi-féle más forrásadat sem találtunk. Mint láttuk, 1450–1458 között üresedés volt a soproni városkapitányság hivatalában. Okát nem tudjuk, de nagyon is feltűnő, hogy ennek nagyobb része V. László korszakára esik (1453–1457). Sokkal valószínűbb, hogy III. Frigyes csak meghatározott feladatokra nevezett ki kapitányt. Akkor is csak úgy, ha erre megvolt a megfelelő embere. A jegyzékben elsoroltak közül azonban ki kell emelni idősebb Ulrich Grafeneckert, aki valószínűleg 1447-ben, bizonyosan azonban 1459–1463 között volt Sopron városkapitánya és főispánja.⁵¹ Elkerülhetetlen, hogy megismerjük Ulrich Grafenecker pályáját, hogy megértsük, mi történt ekkor Sopronnal.

Egyik életrajzírója, Brigitte Haller-Reiffenstein szerint, akinek eddig a legteljesebb Grafenecker-pályaképet köszönhetjük, a család Svábföldről (Schwaben) származott.⁵² Egyike volt azoknak a hadviselő zsoldos neméseknek, akik részt vettek IV. Frigyes 1445. évi Fehde-típusú hadjáratában Nyugat-Magyarországon. Ennek fejében kapta 1446-ban Sopronkertes (Baumgarten) kisuradalma zálogát, ahová külön várnagyot ne-

⁴⁷ Mollay: Macskakő. 125.

⁴⁸ Chmel: Materialien. 46.

⁴⁹ Szende Katalin: *Fidelitas* és politika. Kihez és miért volt hűséges Sopron városa a középkorban? SSz. (2001), 343–354.

⁵⁰ Házi: Sopron. 1/3. köt. 254. sz. 214. p. Bécsújhely, 1441. márc. 6.

⁵¹ Érdekes, hogy a források mindvégig a „Span” és „Spanschaft” kifejezést használják. 1463-ban viszont Wilhelm Mischulinger soproni alispánt valóban „vnderspan ze Ödenburg” kifejezéssel illetik. A főispán megjelölés tehát a „Span” esetében indokolt. Igaz, csak akkor, ha van helyettese. Ugyanakkor semmi sem utal arra, hogy ezzel Mischulinger megkapta volna a városkapitány-helyettes hivatalát is.

⁵² Brigitte Haller-Reiffenstein: Ulrich von Grafeneck und seine Nachkommen – Ein Parallelfall?. = Haller-Reiffenstein: Grafeneck. In: Andreas Baumkürcher. Erben und Nachfolger. Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche” vom 20.–24. September 1989 auf Burg Schlaining”. WAB. Heft 88. 119.

vezett ki ügyei vitelére.⁵³ Ha a kapitányi jegyzék igazat mond, úgy egészen bizonyos, hogy 1447-ben ennek okán jutott Sopron városkapitányi tisztséghez is.⁵⁴ Az 1447. évi regedei fegyverszüneti egyezmény után azonban Sopronkertest már adományba kapta. 1449-ben állítólag Michael Wittenmüllner parancsolt Sopronban, de a jegyzéken kívül működése nem igazolható.⁵⁵ Ulrich Grafeneckert 1451-ben Kőszegre nevezték ki kapitánynak.⁵⁶ Hivatalát itt 1454-ig látta el.⁵⁷ Ebben a minőségében jelentősen megerősítette Kőszeg vár-város erődítményét. III. Frigyes császár ekkor adóslevelet töltött ki neki. Ezzel ismerte el, hogy a kőszegi kapitány saját jövedelmeiből végeztette el az erődítéseket, sőt hadinépét is pénzelte. Idővel megszaporodó jövedelméből arra is tellett, hogy Bécsújhelyen házat vásárolhatott. 1452-ben, a császárrá koronázott III. Frigyes hazatértekor Bécsújhelyet védi a rendi felkelőkkel szemben. Egy esztendővel később Cillei Ulrik oldalán találni, az ő közvetítésével állt III. Frigyesrel szemben a Habsburgok Albert-ága utolsó férfitagja, V. László, magyar király szolgálatába.

Ez a zsoldos-mentalitás mindig a hasznát kereste, így Grafenecker 1455-ben többedmagával III. Frigyes ellen vonult, hogy *Fehde*-jogát alkalmazva behajtsa kinnlevőségeit. 1456 júliusában Sopron azonban szabályosan megvásárolta a békét az V. Lászlót szolgáló Ulrik Grafenecker és Andreas Baumkircher zsoldosvezéréktől.⁵⁸ Ezúttal ő és zsoldosvezér-társai támadtak a császári rezidenciára. III. Frigyes erre rendelte el, hogy a soproniak nyújtsanak segítséget Sopronkertes bevételéhez, és foglalják le Grafenecker bor- és gabonatermését.⁵⁹ Grafenecker 1457 nyarán V. László nevében a Lajta menti Bruckot vette be, amelyet a császár más Albert-ági birtokkal együtt tartott a kezében.⁶⁰

Cillei Ulrik és V. László halála után Grafenecker is újra a császár mellé szegődött. 1458-ban azonban VI. Albert herceg csábította el, hogy megszerezhesse V. László ausztriai birtokait. III. Frigyes egyelőre a Habsburg-házban szokásos háromoldalú szerződéssel tartotta távol Albert herceget az Albert-ág örökségétől.⁶¹ Ennek egyik nem publikált záradéka szerint III. Frigyes 1458 júniusában kibékült a VI. Albertet támogató zsoldos-nemességgel, így Ulrich Grafeneckerrel is.⁶² Alig fél ével korábban Hunyadi Mátyást magyar királlyá választották. Ekkor a zsoldos-nemesség már olyan erős volt, hogy politikacsínálót szerepet is vállalt. Ennek volt köszönhető, hogy 1459 februárjában Németújvárott a magyar rendek Mátyás-ellenes frakciójával III. Frigyeszt is magyar királlyá választották. A zsoldos nemesség, így többek között Ulrich Grafenecker is féltette Mátyástól a nyugat-magyarországi zálogbirtokait és a jövedelmeket. Ulrich Grafenecker 1459. szeptember 12-én éppen III. Frigyes körül szerzett érdemeiért kapta az alsó-ausztriai Trautmannsdorfot, ahol főúri udvartartását is be rendezhette. Ezúttal nem zálogba, hanem örökös adományként. Sőt, ami ritka, III.

⁵³ Harald Prickler: *Burgen und Schlösser im Burgenland*. Wien, 1972. 13.

⁵⁴ GYMSML SL. *Nomina Capitaneorum*. 1. fol.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Házi: Sopron. 1/3. köt. 392. sz. 333–334. p. Kőszeg, 1451. okt. 5.

⁵⁷ Bariska István: *A Fehde-jog intézménye és Nyugat-Magyarország*. Vasi Szemle. 2005. 3. sz. 309.

⁵⁸ Házi. Sopron. 1/4. köt. 138. sz. 112–113. p. Mannersdorf, 1456. júl. 13.

⁵⁹ Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész – 4. köt. Oklevelek és levelek 1453-tól 1459-ig. Sopron, 1925. 218. sz., 180. p. Bécsújhely, 1457. máj. 3.

⁶⁰ Házi: Sopron. 1/4. köt. 242. sz. 199. p. Bruck a. d. Leita, 1457. jún. 24.

⁶¹ Chmel: *Materialien. Ausgleich der Erbensprüche an König's Ladislaus Verlassenschaft*. Nr. CXXV. H..n. 1458. jún. 27. 154–157.

⁶² Haller-Reiffenstein: Grafenecker. 123.

Frigyes a birtok egyházi hűbérét is átengedte.⁶⁵ Grafenecker visszatérése kapóra jött a császárnak, akinek már volt mit aggódnia Sopronért. Így került sor arra, hogy Ulrich Grafeneckert 200 lovassal Sopron védelmére rendelte. Ugyanakkor Jan Vitovec szlávón bánt, továbbá Berthold Ellerbachot és Andreas Baumkirchert is erre utasította.⁶⁴ Hasonló parancsot kapott az ifjabb Ulrich Grafenecker is.⁶⁵ Idővel kiderült, hogy Sopron védelme újra városkapitányért kiált. 1459. szeptember 20-án III. Frigyes végül úgy döntött, hogy kettős funkciót ruház Ulrich Grafeneckerre, akit így soproni kapitánnyá és ispánná léptetett elő.⁶⁶ Feladata egyértelműen az volt, hogy stratégiaileg biztosítsa Sopront. Minthogy személyesen nem tudta hivatalát azonnal átvenni, a maga képében Wolfgang Kadavert küldte megfelelő számú lovassággal a városba.⁶⁷ 1460-ban zálogosként Grafenecker is kedvezményezettje volt a Cillei-birtokoknak, amikor azok császár kezére jutottak.⁶⁸ Nem csoda, ha újabb házat vásárolhatott Bécsújhelyen, hovatöbb III. Frigyes címerbővítésben is részesítette.

A császár egy esztendővel később azt a feladatot bízta rá, hogy a korszak egyik legnevezetesebb *Fehde*-cselekményében, az ún. Gamaret Fronauer-*Fehde*-ben III. Frigyes nevében rontson rá osztályostársára. VI. Albert herceg, a császár testvéröccse ezt a helyzetet akarta kihasználni III. Frigyes ellen, hogy 1461 júniusában visszavegye a szerinte neki járó alsó-ausztriai örökséget. A testvérharcban, amely lényegében testvérek között folyó *Fehde* volt, Mátyás király VI. Albert mellé állt. Az összecsapást Podjebrad György cseh király közvetítésével ugyan elhárították, de nem odázhatták el. 1462 végén ugyanis újra fellángolt a Habsburg-ház Lipót-ágán belüli örökösödési harc. Ennek során Grafenecker nyújtott menedéket a menekülő császári családnak.⁶⁹ Ekkor már Wilhelm Mischulinger soproni alispán helyettesítette Ulrich Grafeneckert.⁷⁰ Grafenecker a bécsi kalandért óriási számlát nyújtott be III. Frigyesnek, hiszen neki is hitelezni kellett a zsoldosait. Valószínű ekkor volt pályája csúcspontján, hiszen a császártól pénzverési jogot is kapott, Bécsben pedig házat vásárolhatott.⁷¹ Báróságát csak 1465-ben érte el, ettől kezdve „Ulrich Freiherr von Grafeneck” címzés járt neki. VI. Albert váratlan halála után, továbbá II. Pius pápa hathatós közvetítésével megnyílt az út arra, hogy III. Frigyes és Hunyadi Mátyás diplomatái a Szent Korona és az elzálogosított nyugat-magyarországi városok ügyében tárgyalóasztalhoz üljenek.⁷² Az 1463. július 19-én létrejött soproni (bécsújhelyi) békével a korona és Sopron visszakerült Magyarországhoz. Ezzel megszűnt Ulrich Grafenecker soproni kettős funkciója is, így III. Frigyes utolsó soproni kapitánya is leköszönt.

1463-ban résztvevője volt III. Frigyes császár és VI. Albert herceg testvérharcának. Báróságát 1465-ben érte el, a Grafeneck-törzsbirtokot azonban mind a mai napig nem

⁶⁵ Haller-Reiffenstein: Grafeneck. 125.

⁶⁴ Házi: Sopron. I/4. köt. 444. sz. 358. p. Bécs, 1459. jún. 18., továbbá 450. sz. 362. p. Bécs, 1459. júl. 1.

⁶⁵ Házi: Sopron. I/4. köt. 446. sz. 360. p. Bécsújhely, 1459. jún. 20.

⁶⁶ Házi: Sopron. I/4. köt. 485. sz. 390. p. 1459. szept. 20., valamint 489. sz. 393–394. p. Bécs, 1459. szept. 22.

⁶⁷ Házi: Sopron. I/4. köt. 488. sz. 392–393. p. Bécs, 1459. szept. 22.

⁶⁸ Haller-Reiffenstein: Grafeneck: 127.

⁶⁹ Házi: Sopron. I/5. köt. Sopron, 1926. 59. sz. 51. p. Korneunburg 1462. dec. 14.

⁷⁰ Házi: Sopron. I/5. köt. 65. sz. 56. p. H. n. 1463. febr. 3.

⁷¹ Haller-Reiffenstein: Grafeneck: 130., Házi: Sopron. I/5. köt. 66. sz. 56. p. Trautmannsdorf, 1463. febr. 4.

⁷² Bariska István: II. Pius és az 1463. évi békeszerződés. VSz. 2008. 4. sz. 423–438.

tudta a kutatás pozícionálni.⁷³ Grafenecker tett ugyan még egy kísérletet, hogy járandóságait Sopronon behajtsa, de Mátyás király ezt már nem engedélyezte.⁷⁴ Grafenecker további pályája most közömbös számunkra, noha 1487-ben Mátyás királyt szolgálva halt meg.

Tanulságok, következtetések

Nem hinnénk, hogy Ulrich Grafenecker 1445–1463 közti pályáját felesleges lett volna részletezni. Ugyan, hogyan is értenénk meg, hogy neki Sopronban egyszerre kellett III. Frigyes császár érdekeit Mátyással, ugyanakkor VI. Albert herceggel szemben is érvényesíteni? Ám az egész folyamatot csak a szomszédos stájer és ausztriai hivatalviselő és zsoldos nemesség, valamint a Habsburgok Lipót- és Albert-ága (V. László), végül szomszédos és hazai rendek konfrontációján keresztül lehet értelmezni. Ezen belül is csak az olyan ausztriai (német) és Habsburg intézmények keretén belül volt lehetséges az elemzés, mint amilyenek a *Fehde*-jog és a Habsburg-házaszabályok voltak.

Ez utóbbiakhoz, nevezetesen az 1283–1462 között létrejött Habsburg-házaszabályokhoz kell sorolnunk példának okáért a mindenkori legfiatalabb herceg gyámságának jogát, a Habsburgok közti örökösödést, valamint az elővásárlási jog gyakorlásának kérdését. Tudnivaló, hogy Habsburg Frigyes mind a három Habsburg-házi intézményt alkalmazta mind Alsó-Ausztriában, mind pedig Nyugat-Magyarországon. Így vette el VI. Albert hercegtől V. László gyámsági jogát. Noha a szabályok szerint V. Lászlót 16 éves korára el kellett volna engedni, a Hunyadi Jánossal kötött titkos egyezmény alapján ezt 18 évre tolták ki.⁷⁵ Ez állt ugyanis Hunyadi érdekében is. A Habsburg-ház házaszabályai alapján tartotta kezében V. László alsó-ausztriai és magyarországi érdekeltségeit. Ezt ültette át az 1463. évi soproni békeokmányba is. Így szorította ki VI. Albertet is Alsó-Ausztriából, noha Albert herceg 1462 végére már a kezében tartotta azt.⁷⁶ Ugyanakkor az elővásárlási jog alapján mondatta le közvetlenül vagy közvetetten VI. Albertet nyugat-magyarországi szerzeményeiről (Fraknó, Kabold, Kismarton, Szarvkö). Gondoljunk csak bele, maga Erzsébet királyné is úgy adta át fiát, V. Lászlót másodsorra IV. Frigyes király gyámságába, továbbá Sopron zálogát, hogy ezeknek a Habsburg házaszabályoknak engedelmeskedett.

Tudjuk, hogy a városkapitányság intézménye nem Habsburg-találmány volt Sopronban. Azt is, hogy a 16. század elején készült soproni „Nomina Capitaneorum” Frigyes-kori kapitányai egy jó részével még nem is foglalkoztunk (Albert von Pottendorf, Török Ambrus, Michael Weittmüllner). Egyszerűen azért nem, mert a Frigyes-kori funkcióik nincsenek érdemben adatolva. Más szóval további kutatásokat igényelnek. Az azonban több mint világos, hogy Siegmund von Ebersdorf szerepe főleg az 1443–1445 között folyó nyugat-magyarországi Fehde-harcok során IV. Frigyes érdekeit szolgáló pacifikálásában merült ki. Ulrich Grafeneckeré pedig annak a Sopronnak a stratégiai védelmében, amelynek igen fontos szerep jutott a császári rezidencia, Bécsúj-

⁷³ Johann Christian Lünig: Teutsches Reich-Archiv: XXII. Leipzig. 1719. 227.

⁷⁴ Házi: Sopron. 1/5. köt. 89. sz. 72. p. Bécstűhely, 1463. jún. 19., 94. sz. 75. p. Sopron, 1463. júl. 19.

⁷⁵ Bariska: III. Frigyes. 1187.

⁷⁶ Ferdinand Opll–Richard Perger: Kaiser III. und die Wiener 1483–1485. Wien, 1993. 11.

hely előterének védelmében (Macskakő). Ha ezeket a fent említett, kifejezetten Habsburg-intézményeket IV. (III.) Frigyes nem telepítette volna át az általa ellenőrzött Nyugat-Magyarországra, Sopronba és Kőszegre, esélye nem maradt volna arra, hogy a maga szempontjából jogszerűvé tegye a foglalásait és vállalásait. Így érti az osztrák kutatás is *de iure*, azaz jogszerű uralomnak Frigyes soproni zálogát.⁷⁷ Végeredményben így alapozta meg az 1463. évi békeszerződést is. A különbség Ebersdorfer és Grafenecker kapitánysága között magánjogi természetű volt. Ebersdorfer ugyanis nyugat-magyarországi birtokok világi és egyházi hasznait sajátíthatta ki. Grafeneckernek még az sem sikerült, hogy a soproni békeokmány aláírása napja, 1463. július 19-e után beszedje a neki járó évi adót. A soproni dézsma ügyében is csak bérlethez jutott.

Grafeneckernek és a hozzá hasonló zsoldos-nemességnek pályája jobbra nem politikai természetű, hanem fegyveres zsoldos-szolgálat. Erről tanúskodnak a legutolsó intézkedései, továbbá a neki adott parancsok is.⁷⁸ Annak ezért nem sok értelme van, hogy velük politikai lojalitásról beszéljünk. Pályája során többször hagyta el Habsburg Frigyes, az uralkodó pedig mindaddig visszafogadta, amíg bel- és külhoni, dinasztikus vagy rendi okok miatt szüksége volt rá. III. Frigyes így bízta rá 1459-ben a soproni városkapitányságot is. Pedig Ulrich Grafenecker három évvel korábban zsoldosvezértársaival még kivásárolta Sopron III. Frigyes iránti „hűségét”.⁷⁹ Van, aki kapitányi kinevezését mindössze abban láttatja, hogy Konrad Weitraher, Macskakő ausztriai ura a „cseh testvéreket” hívva segítségül III. Frigyes ellenfeleihez csatlakozott.⁸⁰ Minthogy Macskakő Bécsújhelyért, az alsó-ausztriai Lajta menti Bruck és Trautmannsdorf pedig a Bécs és Sopron közti térségért felelt, ezt a szempontot nem lehet kizárni. Ha VI. Albert 1462–1463 fordulóján nem indított volna újabb *Fehde*-háborút III. Frigyes ellen Bécs és Alsó-Ausztria megszerzéséért, előbb zárultak volna le a tárgyalások Mátyás királlyal a Szent Koronáért és Sopronért. VI. Albert váratlan halála azonban teljességgel megoldotta V. László ausztriai dinasztikus hagyatéka ügyét. Alsó-Ausztria is a Lipót-ág legidősebb tagjának ölébe hullt. III. Frigyes pedig II. Pius pápa kedvéért, a török háborúra való tekintettel beszüntette a Sopron körüli *Fehde*-tevékenységet. Sőt, Mátyás királlyal közös törökellenes háború terveit fontolgatták.⁸¹

Az 1463. évi soproni béke Ulrich Grafenecker soproni kapitányságába került. A közös hadjárat elmaradt, folytatódott a Habsburg-, a Jagelló-ház, valamint Hunyadi Mátyás harca a közép-európai fennhatóságért. Ebben maga Mátyás király is felhasználta az idegen zsoldos-nemességet, sőt *Fehde*-típusú háborúkat is indított ellenfeivel szemben. Többek között éppen Ulrich Grafeneckerrel.

Függelék

„Der gewesnen haubtleut zw Ödenburg. Namen vnnd bey wellichen Khunigen dieselben Ire Hauptmanschaftten Verwalten Erstlich ist Wilhalbm Mischunger durch

⁷⁷ Martha Keil: Hitközségek a határ mentén: a bécsújhelyi és a soproni zsidóság kapcsolata a késő középkorban. SSz. (1998), 20.

⁷⁸ Házi: Sopron. 1/5. sz. 69. sz. 58. p. Bécsújhely, 1463. febr. 15., 71. sz. 59. p. Bécsújhely, 1463. márc.4., 74. sz. 61. p. Bruck a. d. Leitha, 1463. márc. 22., 76. sz. 62–63. p., Trautmannsdorf, 1463. márc. 26., 80. sz. 65–66. p. Trautmannsdorf, 1463. ápr. 19.,

⁷⁹ August: Die Habsburger. 226.

⁸⁰ August: Die Habsburger. 225.

⁸¹ Haller-Reiffenstein: Grafeneck. 132.

Mathiaß Khunig zu ainem Hauptman zw Ödenburg geordent worden Anno etc. im
1465 Jar

Ambrosy Turckh ist auch bey Khunig Mathiaß zeitten ain Hauptman zw Ödenburg
gewesen Anno etc. im 1446 ist[en]⁸²

Vlrich Graffennegkher ist gleichfals zw Khunig Mathias Regierung Hauptman zw
Ödenburg gewesen Anno etc. im 1447 ist[en]⁸³

Gundersich von Fraunspurg ist auch ain Hauptman bey Khunig Mathias zeitten zw
Ödenburg gewesen Anno etc. im 1479 ist[en]

Herr Andre von weisprach bey Khunig Mathias ain Hauptman zw Odenburg gewesen
Anno etc. im 1482 ist[en]

Michell Weittenmullner ist bei Khunig Ladislaen Hauptmann zu Odenburg gewesen
Anno etc. im 1449 ist[en]

Sigmundt von weisprach ist Hauptman zw Ödenburg bey Kunig Mathiaß Zeitten
gewesen Anno etc. im 1475 ist[en]

Theodericus a Harditsch Anno 1530⁸⁴

Ambrosy Sarkhan ist zu Prespurg vnnd Ödenburg ain Span bey Khunig Wladislao
gewesen Anno etc. im 1505 ist[en]

Georg Czinkha ist bey Khunig Ladislao Hauptman gewesen Anno etc.
im 1512 Jar

Georg Trenkha ist bey Khunig Ladislaen vnnd Khunig Ludwigen ain Hauptman zu
Odenburg gewesen Anno etc. im 1518

Der Edl Gerytschkho ist auch ain Hauptman zu Odenburg gewesen Anno etc
1511

Egregius D[o]min[us] Johannes de Zapolya Comes perpetuus terrae Scepusien[sis] etc.
fuit Comes Sopronien[sis] Anno 1515

Herr Hannß von Weisprach

Herr Erasm[us] Teuffl

H[err] Hans Pethew Frey[herr]

H[err] Choram 1571 isten

Anno 1610 den 22 Juny hat ein E[rsamer] Rath vnd Gemein alhie auß Verwilligung
vnd genad Mathi[a]e des Andern Khönig von den Tschoronischen erben abgelöst,
diese Hauptmanschafft vermig Ier Khö[nigliche] M[aies]t[ät] gegeben Consens P[ro]
6700 Fl[oren]⁸⁵

⁸² A Mátyás királyra való hivatkozás miatt elképzelhető, hogy az évszám elírás, 1466 helyett.

⁸³ A Mátyás királyra való hivatkozás miatt elképzelhető, hogy az évszám elírás, 1467 helyett.

⁸⁴ Láthatóan utólagos betoldás.

⁸⁵ GYMSML SL Nomina Capitaneorum. A listán szereplő nevek átírása: „Wilhalbm Mischungen = Wilhelm Mischulinger, Ambrosy Turckh = Török Ambrus, Vlrich Graffennegkher = Ulrich Grafeneck, Gundersich Fraunspurg = Gindersich Frauenburg, Andre von weisprach = Andreas von Weisprach, Michell Weitmüllner = Michael Weitmüllner, Sigmundt von weisprach = Siegmund von Weisprach, Theodericus a Harditsch = Theodor Hardics, Ambrosy Sarkhan = Sárkány Ambrus, Georg Czinkha = Georg Zinka, Georg Trenkha = Georg Trenka, [?] Gyerytschkho = [?] Giericsko, Johannes de Zapolya = Zápolya János, Hannß von Weisprach = Hans von Weisprach, Erasm Teuffl = Erasmus Teuffl, Hans Pethew = Hans Pethő, [?] Choram = Choron János.

A magyar történetírás, illetve hadtörténetírás a Nyugat-Dunántúl, és ezen belül is Sopron kuruc kori történetének feldolgozásával vajmi keveset foglalkozott. Ez annak tulajdonítható, hogy a Bécshez és Alsó-Ausztriához – főként gazdasági téren – ezer szállal kötődő Rábán túli térség lakossága egészen máshogy élte meg II. Rákóczi Ferenc rendi-függetlenségi harcát, mint a mozgalom központjából szolgáló Felső-Magyarország. Sopron mindvégig aulikus magatartást tanúsított, bízva abban, hogy a császári csapatok védelmezni fogják javait a kuruc támadásokkal szemben.² Így talán nem meglepő, hogy az 1704 és 1708 között a Magyar Királyság e területére vezetett hadjáratok közül mindössze az 1704. január–áprilisról,³ valamint az 1707. évről készült monográfia.⁴ Az itt lezajlott eseményekről és harcokról a kuruc mozgalom egyes híres-hírhető személyiségeiről írt munkákból szerezhetünk még adatokat. Gondoljunk csak az Ocskay Lászlóról,⁵ Bezerédj Imréről,⁶ Károlyi Sándorról,⁷ Béri Balogh Ádámról⁸ vagy Bottyán Jánosról⁹ készült életrajzi művekre. Emellett a kuruc kort is feldolgozó több dunántúli várostörténet, illetve a Veszprém vármegye 1703 és 1711 közötti múltját bemutató munka szolgálhat érdekes és fontos adalékokkal.¹⁰

Az egykorú források közül kiemelkedik a szemtanú, Johann Georg Ritter soproni polgár krónikája, amely a Bottyán János vezette két kuruc ostromról részletes beszám-

¹ Szeretnék köszönetet mondani Dominkovits Péter soproni levéltáros kollégámnak és Mészáros Kálmánnak azért a sok segítségért, amely nélkül ez a tanulmány nem szülehetett volna meg. A tanulmány elkészítéséhez szükség volt arra, hogy Bécsben kutassak, így köszönöm az Ösztöndíjbizottságnak, hogy egy Collegium Hungaricum pályázat keretében erre lehetőséget biztosított.

² Bánkúti Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január – április). Bp., 1975. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új Sorozat; 78.) (= Bánkúti 1975.) 48.; Dominkovits Péter: Tolnay Dániel levele Kőszeg 1705. december 8-i ostromáról. Kőszegi Lapok. Helytörténeti folyóirat. (2000) 2. sz. (= Dominkovits 2000.) 1.

³ Bánkúti 1975.

⁴ Thaly Kálmán: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Bp. 1880. Még ezekhez csatlakozik Markó Árpád két rövid közleménye: Markó Árpád: Károlyi harmadik dunántúli hadjárata. Magyar Katonai Szemle. 5. (1935) 9. sz. 211–221.; Markó Árpád: Dunántúl szerepe II. Rákóczi Ferenc háborújában. Győri Szemle. 13. (1942) 1. sz. 2–13.

⁵ Thaly Kálmán: Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc fejedelem brigáderosa és a felső-magyarországi hadjáratok 1703–1710. I. köt., Bp. 1905. (= Thaly 1905.)

⁶ Bariska István: Egy különös áruulás történetéhez. Bezerédj Imre kuruc brigáderos hitszegéséről. In: Hadtörténelmi tanulmányok. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 1995. (Zalai Gyűjtemény; 36/1.) (= Bariska 1995.) 79–143.

⁷ Gróf Károlyi Sándor önéletrajza és naplójegyzetei. Kiadja: Szalay László. Pest, 1865. (Magyar Történelmi Emlékek; 4.) (= Károlyi 1865.); Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp. 1988. (Magyar História, Életrajzok) (= Kovács 1988.)

⁸ Tóth Gyula: Balogh Ádám kuruc brigáderos. Bp. 1958. (= Tóth 1958.)

⁹ Thaly Kálmán: Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Bp. 1865. (= Thaly 1865.); Várkonyi Ágnes: Vak Bottyán. Bp. 1951. (= Várkonyi 1951.); Pálffy Géza: Bottyán János életpályájának néhány megoldatlan kérdéséhez. Limes. Komárom-Esztergom Megyei Tudományos Szemle. (1996) 1–2. sz. 93–117.

¹⁰ Kőszeg: Chernel Kálmán: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. 2. köt. Szombathely, 1878. (= Chernel 1878.) passim; Bariska István: Kőszeg hadikrónikája. [Kézirat, Kőszeg, 1988.] (= Bariska 1988.) passim; Dominkovits 2000. 1–2. Pápa: Bánkúti Imre: Pápa története a török uralom végétől a szatmári békéig (1683–1711). In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Főszerk.: Kubinyi András. Pápa, 1994. 201–224.; Heckenast Gusztáv: Adalékok Pápa történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idejéből. In: Tanulmányok Pápa város történetéből 2. Szerk.: Hermann István. Pápa, 1996. 99–104.; Bánkúti Imre: Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban. Veszprém, 2005. (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai; 18.)

molót ad.¹¹ Thaly Kálmán is az ő munkája alapján írta meg 1865-ban a kuruc tábornok életrajzának ezen részét.¹² Emellett Bottyán és Bercsényi szintén Thaly által közreadott levelezésében is számos adat, utalás található a témára.¹³ A bécsi levéltárakban őrzött iratok témánkhoz kapcsolódó anyaga azonban máig feldolgozatlan, a magyar hadtörténetírás a primer források helyett többnyire megelégedett a Savoyai Jenő herceg hadjáratait bemutató, 19. század végi osztrák hadilevéltári kiadványsorozat vonatkozó részeinek citálásával.¹⁴

Munkámban azt a célt tűztem ki, hogy a fent említett feldolgozások és forráskiadványok mellett a Soproni Levéltárban, illetve a bécsi Kriegersarchiv anyagában található iratok segítségével rekonstruáljam a város történetét 1704. január közepe és március vége, valamint 1705. december vége és 1706. január közepe között.

Az első dunántúli kuruc hadjárat és Sopron, 1704. január–március

A hadjárat kezdete, Ocskay László megjelenése Sopronban

Károlyi Sándor kuruc generális az előző napi sikertelen kísérlet után,¹⁵ 1704. január 11-e éjjelén a rossz időjárás ellenére körülbelül 5 000 katonájával átkelt a befagyott Duna jegén a Dunántúlra, és serege az első nap estéjére már Pápához érkezett. Két nappal később innen szólította fegyverbe a lakosságot,¹⁶ és innen küldte el Sopron meghódoltatására Ocskay Lászlót 500 lovassal.¹⁷ Az ezereskapitány a pápai Tallián Sándort¹⁸ küldte be tárgyalni a város vezetőivel Károlyi feltételeiről, míg ő maga „nem az

¹¹ Ritter János György soproni krónikája / Johann Georg Ritter: Beschreibung und Geschichte der königlichen Freien Stadt Ödenburg 1701–1719. In: Thaly Kálmán: Történelmi naplók 1663–1719. Bp. 1875. (Monumenta Hungariae Historica: Magyar Történelmi Emlékek. II. o. Írók; 27.) 487–513. (=Ritter 1875.)

¹² Thaly 1865.

¹³ Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli Thaly Kálmán. I. köt. 1704–1705., II. köt. 1706–1708. Bp. 1875–1877. (Archivum Rákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. I. osztály: had- és belügy IV–V. köt.) (=AR IV–V.) és (=AR IX.)

¹⁴ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug von 1706. Bearbeitet: Emil Freiherr Mayerhofer von Grünbühl – Camillo Freiherr Komers von Lindenbach. Series I. Band VIII. Wien, 1882. (=Feldzüge 1882.) passim.

¹⁵ Január 10-én az első átkelési kísérletet a magyaróvári császári őrség heves muskétatűzzel akadályozta meg, majd a Duna jobb partján feltörték a jeget is mielőtt visszavonultak volna a várba. Károlyi 1865. 71.

¹⁶ Károlyi 1865. 71–72.; Ritter 1875. 448.; Thaly 1905. 36.; Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc szabadságharc. In: A magyar katona vitézségének ezer éve. Szerk.: Pilch Jenő. I. köt. Bp. 1933. (=Markó 1933.) 407; Tóth 1958. 40–41.; Bánkúti 1975. 44–48.; Heckenast Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc. In: Magyarország hadtörténete I. köt. Főszerk.: Liptai Ervin. Bp. 1985. (=Heckenast 1985.) 347.; Bariska 1988. 194.; Kovács 1988. 48. a Savoyai Jenő életéről készített Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoya szerint az átkelésre január 13-ról 14-re virradó éjjel került sort. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1704. Bearbeitet: Gustav Ratzenhofer. Series I. Band VI. Wien, 1879. (=Feldzüge 1879.) 131. Károlyi seregének az összetételéről, egy a generális által február 14-én Sopronba küldött levélből kaphatunk információkat, amely német fordítását Siegbert von Heister tábornagy, majd január 30-tól mezei marsall (Feldmarschall), a magyarországi császári haderő parancsnoka küldött meg 1704. február 21-én az Udvari Haditanácsnak. Eszerint a kuruc haderő magyar, svéd, lengyel, kozák, tatár és török katonákból állt. Károlyi Sándor hódoltató levele Sopronhoz, 1704. február 14. Österreichisches Staatsarchiv (=ÖStA) Kriegersarchiv (=KA) Hofkriegsratsakten (=HKRA) Karton 88. Expedit (=Exp.) 1704. február No. 4 f. 4r–v.

¹⁷ Károlyi 1865. 74.; Ritter 1875. 448–449.; Thaly 1905. 36–37.; Kovács 1988. 51–52. Pálffy János horvát-szlavón bán és lovassági tábornok is értesítette arról az Udvari Haditanácsot, hogy a kurucok Sopron alá érkeztek, s ő úgy tudta, hogy Károlyi 20000 katonával készül Bécsűj hely megtámadására. ÖStA KA Hofkriegsrats (=HKR) Protocollum (=PR) Exp. Band 423. f. 56r. No. 106.

¹⁸ Ritternél helytelenül szerepel Tallián neve, hiszen ő Ferencre keresztelte át. Ritter 1875. 448.; Tallián életéről: Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. Bp. 2005. (=Heckenast 2005.) 427. Ritter szerint Ocskayval tartott Sopron alá Bezerédj is, ez azonban nem lehetséges, mert ő ekkor még nem csatlakozott a kurucokhoz. Bariska 1995. 84.

ország hasznos dolgait forgatván, hanem az pohárt és éjjeli nappali tánczot, ordere ellen sok rendbeli preatensiókat és exactiókat kívánt a városon; melylyel megidegenyedvén a város.”¹⁹ Károlyi vélekedése szerint tehát ez állította a soproni vezetőket a császár oldalára. Thaly is megemlíti, hogy a Bercsényi Miklós mindezért nagyon megneheztelt Ocskayra, bár véleménye megváltozott, amikor a helybeliektől részletesen értesült a dunántúli eseményekről, s 1704. április 18-án Semptéről Rákóczinak küldött levélében már a következőket írta: „Károli is jó volt, míg nem praedált; az hajamszála áll fel, miket hallok most ellene! Sopronyon kért 50000 frt sarczot, és minden fegyver és munitiójokot, az tette őket labanczczá.”²⁰ A helyzetet megoldhatná a Ritter krónikában lévő bejegyzés, ám nem teljesen egyértelmű, hogy a nagy követelést, amelyet megemlít a szerző, Károlyi vagy az „almáriumnyitogatást” szintén nem megvető Ocskay támasztotta a várossal szemben.²¹ Természetesen felmerül a kérdés, hogy az ezereskapitány vagy a kuruc főgenerális túlzott követelése állították-e a várost ténylegesen a király oldalára? Véleményem szerint ebben a döntésben egyikőjük sem játszott igazán szerepet, sőt igazán döntéshelyzet sem alakulhatott ki. Mint ahogy már a bevezetőben említettem, Sopron németajkú lakossága ezer szállal kötődött Alsó-Ausztriához, Bécshez, és nem kívántak eltérni az uralkodóhoz való hűségétől.

A város vezetői Ocskay kurucai miatt azonban egyelőre nem mertek színt vallani, de igyekeztek őket lekenyerezni: malmaikra, külső jószágaikra darabonként 4 forintért oltalomleveleket vásároltak az ezereskapitánytól, katonáinak pedig néhány végposztót és száz pár csizmát adtak. Thaly szerint mindezt azért tették, hogy két követet küldhessenek Károlyihoz a feltételekről tárgyalni Lébényszentmiklóra, ahol ő Bercsényivel és Széchényi Pál kalocsai érsekkel tárgyalt.²² Ocskay január 20-én elvonult a város alól és csak Török Istvánt hagyta ott katonáival.²³ Így nem volt szemtanúja annak, hogy Kovasich György belső tanácsos és Reichenhaller külső tanácsos a következő napon elindult a kuruc generálishoz. Velük egy időben, titokban indult el egy másik követség is Ferdinand Dobner polgármester vezetésével Bécsbe, hogy segítséget kérjen az uralkodótól.²⁴ Ez utóbbi követség sikerrel járt, míg az előbbi Ritter szerint lefogták a kurucok, amikor látták a császári katonákat bemaszírozni a városba.²⁵ A két soproni polgár elfogatásáról január 30-án Tasner György és Bogyai Miklós is jelentést küldött Károlyinak Kapuvárról. Eszerint Kovasich és Reichenhaller két nappal korábban, Hidegségen került áristomba, amikor vissza kívántak térni a lébényszentmiklósi – vélhetőleg – sikertelen tárgyalásokról.²⁶ Ezzel szemben Károlyi

¹⁹ Károlyi 1865. 74. Hasonló véleményt fogalmaz meg Károlyi a 76. oldalon is, hiszen szerinte a soproniak álnok praktikáját Ocskay viselkedése váltotta ki, de mint ahogy megjegyezte: „nekiünk is nagy hátramaradásunkra volt, de magok az városiak is nem százszor bánták meg.” Károlyi 1865. 76.

²⁰ AR IV. 8.; Thaly 1905. 39.

²¹ Ritter 1875. 449. Hasonlóan hozzá Bánkúti Imre sem tudta pontosan meghatározni, hogy Károlyi vagy Ocskay állt-e elő hatalmas követeléssel a város felé. Bánkúti 1975. 56.

²² Károlyi 1865. 75.; Thaly 1905. 37.; Kovács 1988. 52.

²³ Károlyi 1865. 74–75.; Thaly 1905. 37–38.

²⁴ Károlyi 1865. 74.; Ritter 1875. 449.; Bánkúti 1975. 53–54. E követség a tagja volt Károlyi szerint egy bizonyos Baumgartner is.

²⁵ Ritter 1875. 450.

²⁶ II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703–1712. Közli: Thaly Kálmán. I. köt. 1703–1706. Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővíve. I. osztály: had- és belügy; I.) (=AR I.) 97–98.; Bánkúti 1975. 55–56.

önéletírásában az szerepel, hogy ötödnapra, azaz január 26-án, biztató válasszal érkeztek vissza Sopronba.²⁷ Munkájában ez utóbbi állítást vette át Thaly Kálmán és Kovács Ágnes is.²⁸ Meglepő, hogy a 19. és 20. század fordulóján élt historikus mind a Ritter krónikát, mind az Archivum Rákócziánumban található jelentést figyelmen kívül hagyta, holott mindkettő az ő gondozásában került kiadásra. Thalytól azonban nem állt messze a tényeknek a kurucok számára kedvezőbb színben történő feltüntetése. Így nem tartom elképzelhetetlennek, hogy ezt a nem túl lovagias cselekedetet egyszerűen elhallgatta, és Károlyi önéletírását vette csak figyelembe.

Sopron őrsége, védműveinek állapota és megerősítése, valamint a védelem megszerzése

Ahogy már említettem Dobner követjárása az udvarnál szerencsével járt. Már január 22-én az Udvari Haditanács jelezte Pálffy János horvát-szlavón bánnak, lovassági tábornoknak,²⁹ hogy helyt adnak a soproniak kérésének, a várost őrséggel kívánják ellátni.³⁰ Két nappal később, szintén vele közölte a hadügyekért felelős udvari kormány-szerv, hogy a téli szállásra rendelt katonákat hívják vissza, és ezekből állítsanak össze garnizont Sopron védelmére.³¹ A horvát-szlavón bán hamarosan jelezte Bécs felé, hogy egy csapatot összeállított, de a mostoha időjárás miatt csak lassan tudtak a kijelölt állomáshelyük felé vonulni. Így csak január 26-án érkeztek meg.³² De mekkora volt is ez az egység? Ebben sem teljesen egységesek a források. A legáltalánosabban elfogadott szám a megérkezett reguláris katonaság létszámát illetően a 400 fő, amelyet a Bagni gyalogezred századosa, báró von Blumberg³³ vezetett.³⁴ Ezzel szemben Tasner kuruc kapitány Balfról január 26-án azt jelentette Török Istvánnak, hogy „Soprony felől szemközben jön 400 gyalog német, 60 lóval lévén, meg nem lehetett vélek verekedni, mivel azokat 400 lovas követte.”³⁵ Ezt a jelentést vette alapul a későbbiekben mind Thaly, mind pedig Kovács.³⁶ Ez a szám azonban véleményem szerint túlzó, és az Udvari Haditanács protokollumának adatai alapján is az első variáció a helyes. A Sopronba küldendő őrség létszámáról három különböző adatot is találunk, amelyek mindegyike a Pálffytól származó jelentések rövid kivonata. A legelső bejegyzésben 400 katonáról esik szó,³⁷ majd a következő erre vonatkozó utalás szerint a bán 300 főt kíván beküldeni a városba.³⁸ Egy újabb jelentés már arról tájékoztatta az ud-

²⁷ Károlyi 1865. 75–76.

²⁸ Thaly 1905. 37.; Kovács 1988. 52.

²⁹ Heckenast 2005. 323.

³⁰ ÖStA KA PR Registratur (=Reg.) Band 426. f. 54r. No. 279.

³¹ ÖStA KA PR Reg. Band 426. f. 63r. No. 333.

³² ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 62r. No. 150.; ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 74r. No. 234.; AR I: 94–95.; Ritter 1875. 449.; Thaly 1905. 38.; Kovács 1988. 52.

³³ Blumberg később alezredesi kinevezést kapott augusztus 10-én, és Thürheim ezredhez helyezték át 1704. október 23-i hatállyal, de míg nem vette át a helyét Sopron parancsnokaként szolgált. ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 537v. No. 387.; ÖStA KA PR Reg. Band 426. f. 816r. No. 106.; ÖStA KA PR Reg. Band 426. f. 1083r. No. 371.

³⁴ ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 62r. No. 150.; Károlyi 1865. 76.; Ritter 1875. 449.; Feldzüge 1879. 135.; Markó 1933. 408.; Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. 18. Köt. Bp. 1941. (= Bánlaky 1941.) 95.; Bánkúti 1975. 54.

³⁵ AR I: 94–95.

³⁶ Thaly 1905. 38.; Kovács 1988. 52.

³⁷ ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 62r. No. 150.

³⁸ ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 74r. No. 234.

vart, hogy a soproniak által kért 100 lovaszt az Udvari Haditanács utasítására elküldte.³⁹ Véleményem szerint tehát a reguláris katonaság létszáma 400 fő lehetett, amely 300, a Bagni ezredből származó gyalogosból,⁴⁰ és 100 lovasból állt.⁴¹ Ezt az őrséget azonban a város parancsnoka elégtelennek tartotta a nagy kiterjedésű külvárosok megvédésére, így február 14-én Siegbert von Heisternek, magyarországi főparancsnokának⁴² írt levelében további erősítéseket kért, mindhiába.⁴³

A város védelméből nem csupán a reguláris katonaság vette ki a részét. Ritter krónikájából tudjuk, hogy von Blumberg megérkezése után katonai rend szerint tizedekbe osztotta be a város hadra fogható férfilakosságát. Egy-egy konstabler, vagyis tiszt vezetése alatt 11, 12 vagy 13 fő szolgált. Maga Ritter, Hans Kollmann irányítása alatt lett beosztva az úgynevezett Fodor-házhoz.⁴⁴ A polgárőrség pontos számára azonban a krónika szerzője nem tett utalást.

Emellett a környező falvakból, leginkább Sopron szabad királyi város jobbágyfalvaiból,⁴⁵ jelentős számban menekültek a városba.⁴⁶ Bár a menekültek pontos számát sem ismerjük, az azonban bizonyos, hogy von Blumberg a polgárokhoz hasonlóan őket is mind a védelembe, mind a falak és védművek megerősítésére beosztotta.⁴⁷ Erre nagyon nagy szükség volt. A város falai és védművei ugyanis képtelenek lettek volna egy módszeres ostromnak ellenállni, így a városba érkezett von Blumberg rögtön hozzálátott azok megerősítéséhez. A városba menekült paraszttalakkal rőzsekötegeket és sánckosarakat készíttetett. A helyben található anyagokból a belváros összes bástyáját megmagasították és földdel, valamint kövel megerősítették. Míg az ide állított lövegek mellé sánckosarakat helyeztek el a tüzerek fedezésére. A külvárosok falait szintén rőzsekötegekkel, kövel és földhányásokkal megerősítették, az itteni rondellákat is megmagasították, mivel von Blumberg úgy ítélte meg, hogy ezek olyan rossz állapotban lévők és alacsonyak, hogy a kurucok ezeket könnyedén megmászhatják. A város falai még mindezek ellenére is gyengék maradtak. Vizenyősségük miatt előfordult, hogy egy-egy falszakasz leomlott, és az ott lévő ágyúk az árokba csúsztak. Ezen a helyzeten az sem sokat változtatott, hogy a falak alapjait is mindenhol igyekeztek pillérekkel megerősíteni. A külváros kapuit palisádokkal vették körül, és a hasonló védműveket, illetve az utcákon keresztben spanyollovásokat helyeztek el. Két-három házanként pedig védett megfigyelő

³⁹ ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 78r. No. 252.; ÖStA KA PR. Reg. Band 426. f. 83v. No. 433.

⁴⁰ Sopron város levéltárában fennmaradt egy irat, amelyet von Blumberg 1704. november 22-i keltezéssel adott át a tanácsnak. Eszerint ekkor a Bagni gyalogezred 4 századában, összesen 206 fő szolgált a városban. Blumberg levele a városi tanácshoz, 1704. november 22. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltár (=SL), Sopron Város Levéltára (=SVL) Litteralia de Tumultibus Rákócziánis, Lad. XIII. et N. Fasc. II. No. 72.

⁴¹ Ritter említést tesz dragonyosokról a városban, illetve arról, hogy a kitérősekben és a portyákban a lovasság is részt vett. Ritter 1875. passim.

⁴² Heckenast 2005. 185.

⁴³ Von Blumberg levele Siegbert von Heisterhez, 1704. február 14. ÖStA KA HKRA Karton 88. Exp. 1704. február No. 4 f. 7–8v.

⁴⁴ Ritter 1875. 451.

⁴⁵ Az 1574. évi Sopron vármegyei porta-összeírás szerint a városnak összesen 8 jobbágyfalva volt. Dominkovits Péter: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye. Századok, 139. (2005) 4. sz. 2005. 869.

⁴⁶ Ritter 1875. 452.

⁴⁷ Von Blumberg levele Siegbert von Heisterhez, 1704. február 14. ÖStA KA HKRA Karton 88. Exp. 1704. február No. 4 f. 7–8v. Ritter 1875. 450. Bánkúti Imre úgy vélte, hogy a város védelmére rendelt katonák, polgárok és felfegyverzett jobbágyok összesen 2-3000 főnyi hadrafogható embert jelentettek. Bánkúti 1975. 58.

posztokat hoztak létre, ahonnan szükség esetén tüzet is lehetett nyitni a támadókra. Vizesárok csak a belvárost vette körül. Ezért von Blumberg a védelem megerősítése érdekében úgy rendelkezett, hogy a külvárosokat is vegyék körül ezzel, ami meg is történt.

A városparancsnok nem csupán a védművek megerősítéséről gondoskodott, hanem megszervezte a védelmet is. Megérkezése után azonnal minden kapuhoz őrséget állítatott, és parancsba adta, ha föltűnnek a kurucok minden felszólítás nélkül tüzet kell nyitni. A külvárosokban összesen öt ütegállást hozatott létre: a Szent Mihály templomnál, a régi úgynevezett Mészáros templomnál (Szt. Jakab-kápolna) kettő (az itt felállított két vasból készült lövegnek a szemben lévő Kőhidát és a völgyet kellett pásztaznia),⁴⁸ a Pocsi kapunál kettő, az evangélikus temető sarkán kettő (a Hosszúsor árkának /Langen-Zeiler-Graben/a fedezésére) és az úgynevezett Fodor-házban (ez a ház a külváros falához épült) három ágyút helyeztek el. Emellett vágó állatokat, bort, szénát és lisztet hordatott be a városba a város parancsnoka, hogy az ellátást lehetőség szerint biztosítsa.⁴⁹

Sopron kuruc körülzárása 1704 februárjában és márciusában

Miután Ocskay január 20-án elhagyta Sopront és portyázni indult Kőszeg felé. Török István katonáit hagyta a város környékén.⁵⁰ Ezek láthatták, ahogy von Blumberg egysege január 26-án bevonult, de mivel nem érezték magukat elég erősnek, nem avatkoztak közbe.⁵¹ Érdekességként jegyzem meg, hogy Török István másnap Keszőről Károlynak írt levelében azt írta, hogy „Én vékony itíletem szerint nem vélem, hogy azon németeket a soproniak bebocsátottak volna; az valóságos, hogy őket látták Sopron felül, de sietve hozzám jüvén, bementeleket csak másoktól hallották.”⁵² Ennek ellenére Tasner híre igaznak bizonyult.

Sopron megszerzéséről azonban nem mondtak le a kurucok, hiszen például Csery Mihály ezereskapitány azt javasolta január 31-én Károlynak, hogy „sokára ne hagyja Nagyságtok [...] a mint hallom, egy része Sopronnak feladná magát, de attul félnek, úgy ne járjanak, mint a kismartoniak.”⁵³ A kuruc generális februárban kétszer is megkísérelte nem a város ostromát, hanem inkább megijesztését, és rábeszélését az átpártolásra.⁵⁴ Így nemsokára von Blumberg védelmi intézkedései fölöttébb szükségesnek mutatkoztak. Károlyi ugyanis február 2-án körülbelül 3000 katonájával indult meg.⁵⁵ A város vezetői a környék parasztjaitól értesültek a kurucok jöveteléről. A kézműveseket, inasokat és a parasztokat beosztották a védelembe, számukra fegy-

⁴⁸ Ld. Nováki Gyula: A Szent Mihály temető második csontház-kápolnája" SSz 17. (1963), 75–77.

⁴⁹ Von Blumberg levele Siegbert von Heisterhez, 1704. február 14. ÖStA KA HKRA Karton 88. Exp. 1704. február No. 4 f. 7–8v.; Ritter 1875. 450–452.

⁵⁰ Ritter 1875. 449.

⁵¹ AR I: 94–95.

⁵² AR I. 97.; Bánkúti 1975. 55.

⁵³ AR I. 99.; Bánkúti 1975. 56.

⁵⁴ Bánkúti 1975. 57.

⁵⁵ Károlyi 1865. 76.; Thaly 1905. 38.; Kovács 1988. 52.

vert (sisakokat, puskákat és szablyákat) és löszert osztottak szét. A Pocsi kaput pedig kövel és fával eltorlaszolták,⁵⁶ de ekkor még nem történt összecsapás.

Február 15-én Kismartonból újra megjelentek Károlyi csapatai – Ritter szerint mintegy 12000 fő⁵⁷ – Sopron alatt, és a környező réteken és szántókon vertek tábornokot. Éjjel a városból látni lehetett a tábornoktüzeiket, valamint hallani trombitáik és üstdobjaik hangját. Von Blumberg válaszul szintén megverette gyalogsága dobjait és megfűvatta dragonyosai trombitáit, amivel állítólag nagyon felbőszítette a kuruc generálist. Károlyit valószínűleg az még inkább felbőszítette, hogy a Sopronba egy nappal korábban Kismartonból küldött hódolttató levelére elutasító válasz érkezett.⁵⁸

Február 18-án a kuruc lovasok a Bécsi kapu irányába támadtak. A városőrség lovasága és gyalogsága kitört, és heves összecsapás vette kezdetét. A túlerőben lévő kurucok azonban visszaszorították őket. A harcban egy németet (valószínűleg környékbeli paraszt lehetett, aki Sopronba menekült) levágtak Károlyi lovasai, egy helybeli lakos fiát pedig elfogták és magukkal hurcolták táborukba, de másnap szabadon engedték.

Még ugyanezen az éjszakán a sötétséget kihasználva néhány kuruc a város falain kívül (a mai Erzsébet-kert mellett) lévő sörfőzdéig és malomig lopódzott, hogy kikémlelje a várost. Az őrszemek, amint észrevették őket, löni kezdtek és riadóztatták az őrséget. A falakra érkező védők és a kurucok között heves tűzpárbaj alakult ki, ám a támadók számát nem tudták megállapítani, mert az ott lévő kerítés és istállók közé, valamint a sörfőzdébe rejtőzködtek el. Majd amikor látták, hogy semmit sem tehetnek, csendben visszahúzódtak.

Másnap korán reggel von Blumberg egy különítményt küldött ki, hogy a városon kívüli fedezéket adó építményeket, valamint a sörfőzde, a malom és az úgynevezett Engel ház tetejét elbontsák és magukkal vigyék. A kurucok, amikor ezt észrevették, bár a falakról ágyútűzzel fogadták őket, 9 és 10 óra között lovasokat és gyalogosokat küldtek ennek a megakadályozására. Ennek ellenére nem vonultak vissza, hanem az úgynevezett Neuheller malom mögötti hosszúsori árokba (Langen-Zeiler-Graben)⁵⁹ húzódtak a gyalogság, ahol a Csáky-kertben lévő fal biztos védelmet nyújtott a számukra, míg a lovasság az épület fedezékébe vonult. Heves tűzpárbaj vette ismét a kezdetét, és a talpasok felgyújtották a Neuheller és Egidius Prisomann városbíró malmát, valamint a Csáky-kertben álló házat, az úgynevezett Angol kertben épült kerti lakot és a kórházat (Lazarett) annak a reményében, hogy a tűz majd továbbterjed. Ezt kihasználva kívánták megrohanni a falakat, amelyhez a környék falvaiban található összes létrát összegyűjtötték. Ritter megfogalmazása szerint csak Isten kegyelme akadályozta meg a kurucok ezen szándékának megvalósulását, hiszen egész nap szélcsend volt egészen éjjelig. Ekkor hatalmas fürgeteg támadt, ám addigra a tűz kialudt, s nem tett kárt Sopronban. A heves tűzpárbaj mindeközben nem lanyhult, egészen éjfé-

⁵⁶ Ritter 1875. 453.

⁵⁷ Heister február 16-án Ebenfurtból az Udvari Haditanácsnak küldött levelében jelezte, hogy Károlyi Kismartonból elindult Sopron felé, s félelmei szerint pátense nyomán akár 60 ezresre is duzzadhat serege, neki viszont csak 2500 katona áll a rendelkezésére. Sigbert von Heister levele az Udvari Haditanácsnak, 1704. február 16. ÖStA KA HKRA Karton 88. Exp. 1704. február No. 4 f. 1–3v.

⁵⁸ Károlyi Sándor hódolttató levele Sopronhoz, 1704. február 14. ÖStA KA HKRA Karton 88. Exp. 1704. február No. 4 f. 4r-v.

⁵⁹ A nevezett árok a Rák-patak vízmosás-szerű ösmedre volt a mai Deák téren. A Rák-patak mély árkat és a külvároستól DNy-ra levő kerteket, amelyek a kurucoknak búvóhelyül szolgálhattak, jól ábrázolja Daniel Suttinger 1681-ben készített metszete, ld. Rózsa György: Daniel Suttinger soproni látképe 1681-ből. Művészettörténeti Értesítő XLVII. (1998), 137–141.

lig tartott. A kurucok mikor látták, hogy nem tudnak elérni semmit, és a hideg is egyre erősödött, visszavonultak. A védők közül ketten veszítették életüket: egy diák a falakon kapott fejlövést és másnap belehalt sérülésébe, míg egy szállásmester (Furier) a kitörés során kapott halálos lövést.

Másnap (február 20-án) Károlyi egész táborát felgyújtatta és elvonult Sopron alól. Csapatai egy részét blokádul Bánfalvára (Wandorf) és a környező falvakban hagyta, míg ő a sereg zömével Kismartonhoz vonult, és Ritter szerint a sikertelenség felett érzett dühében mindent kirabolt és magával hurcolt, amit csak tudott.⁶⁰

A Sopron megfigyelésével a kuruc generális Csery Mihály ezereskapitány hajdúezredét bízta meg. A körülvétel azonban nem volt teljes, mert a tisztet azzal vádolták, hogy a városban lévők szabadon ki-be járnak. Csery magát mentegetve Károlyihoz március 6-án Hidegségből írt levelében arra hivatkozott, hogy ha Harkán is lennének katonák, akkor „nem lát pórnémetet senki sem.”⁶¹ De az ezereskapitány saját hasznát is kereste, hiszen Csányi Mihály szerint ajánlatot tett a Soproniaknak, hogy 2000 hajdújával, mivel azoknak úgy sincs semmi dolguk, fizetésért megkapáltatja és metzeti a polgárok szőlőit, hiszen kár volna értük. Ha azonban elutasítják ajánlatát, akkor tövestől vágatja ki a tőkéket, a karókat pedig eladja Stájerországba.⁶²

A város a „a nyugtalan vendégektől”⁶³ Heister 1704. március 21-i⁶⁴ ellentámadása után szabadult meg. A Kismartonban felvert kuruc előőrs futása magával rántotta a nezsideri táborban lévő főszereget, és Károlyi csapatai néhány nap leforgása alatt elhagyták a Dunántúlt.⁶⁵ A császári mezei marsall győzelmének a híre akkor érkezett meg a városba, amikor értesülést szereztek arról, hogy Bánfalvánál egy 180 szekérből álló kuruc hadtáposzlop áll. A városból a portyázókat addig azonban nem engedték ki, míg biztos híreket nem kaptak. Így csak 3 és 4 óra között indultak el egy gyalogosokból és lovasokból álló csapatot, de már csak a kisebbik részét találták meg a szekereknek, mivel a zöm továbbindult Somfalvára (Schattendorf). Rajtuk ütöttek, s heves küzdelem után megszalasztották őket. Hatalmas zsákmányt szereztek, amit teljesen csak másnap tudtak a városba szállítani és kótyavetyére adni (mindenki aki részt vett az akcióban 4 és 17 krajcár közötti összeget kapott). A kurucok közül 40 halottat számoltak össze. Saját veszteségük pedig egy halott (bizonyos Luteránus István, akit harcicsákánnyal vertek fejbe) és egy sebesült (egy horvát cipész, akit lábon lőttek) volt.⁶⁶

Heister kismartoni sikere után von Blumberg üldözni és figyeltetni akarta a kurucokat. Ezért húsvét vasárnapján, március 23-án, egy több, mint 500 fős csapattal rajtaütött a Kópházánál álló 300 talpason. A kuruc gyalogság házakba és gödrökbe bújva hevesen védekezett, de a túlerő legyűrte őket. Nagyrészüket elesett, 60 foglyot ejtett a soproni őrség, amelyek jelentős része sebesült volt. Saját veszteségük Ritter szerint

⁶⁰ Ritter 1875. 453–457.; Thaly 1905. 38.; Bánkúti 1975. 58.; Kovács 1988. 52.

⁶¹ AR I. 304. Bánkúti 1975. 60.

⁶² Bánkúti 1975. 60.

⁶³ ÖStA KA PR Exp. Band 423. f. 153v. No. 183.

⁶⁴ Ritter szerint ez zöldcsütörtökön, tehát a húsvétot megelőző csütörtökön történt, amely azonban ebben az évben március 20-ra esett.

⁶⁵ Feldzüge 1879. 141–142.; Markó 1933. 408.; Bánlaky 1941. 97–101.; Bánkúti 1975. 122–130.; Heckenast 1985. 347.

⁶⁶ Ritter 1875. 457–459.

elenyésző volt, hiszen egy bizonyos Kifjaczy és egy idegen szakács halt meg, míg 10 vagy 12 ember megsebesült.⁶⁷

Az uralkodó Sopron helytállásáért és hűségéért 1704. március 29-én kelt levelében mondott köszönetet.⁶⁸ Ezzel az eseménnyel zárult le a Sopron elleni első kuruc támadás, ám mint látni fogjuk, a város nem menekülhetett a sorsa elől, s még nagyobb szenvedéseket és megpróbáltatásokat kellett átélni egy valódi ostrom alkalmával.

„Vak Bottyán, du Teufelsbrutt” (Vak Bottyán, te ördögfattyá).⁶⁹ 1705. december – 1706. január

Bottyán seregének hadmozdulatai a dunántúli hadjáratban Sopron ostromáig

Bottyán János 1705 novembere és 1706 januárja közötti rendkívül sikeres dunántúli hadjáratához a legfontosabb feltételt a császári hadvezetés biztosította. A magyarországi császári haderő élére 1705. május 10-én kinevezett Louis Herbeville tábornagy⁷⁰ ugyanis a kurucok által elfoglalt Erdély visszaszerzésére, a Nagyszebenbe szorult Jean Louis Rabutin de Bussy⁷¹ tábornagy, erdélyi főparancsnok megsegítésére kapott parancsot. Miután Herbeville sikeresen kicsúszott a kurucok által számára állított kelepceből, felmentette Lipótvárat az ostromzár alól, és augusztus 11-én Pudmericnél vereséget mért a Rákóczi vezette kuruc főseregre, nyár végén az eredeti haditervnek megfelelően Erdély felé vette útját. Augusztus 25-én Komáromnál átkelt a Duna jobb partjára, majd a Budán talált készletekből felszerelve, mintegy 4000 szekérenyi élelemmel és munícióval a következő hónap 17-én megindult Erdély irányába. Az örökös tartományok védelmére Pálffy János horvát-szlavón bán, lovassági tábornok maradt Pozsonyban, míg Hannibal Joseph Heister vezérőrnagy⁷² Szentgotthárd környékén állomásozott néhány ezer emberével.⁷³

Herbeville marsall Duna–Tisza között vonuló seregét Bottyán csapatai nyugtalanították portyáikkal. Miután azonban október 10-én a császári hadsereg akadály nélkül átkelt a Tiszán Szegednél, Rákóczi október 12-én elrendelte, hogy Bottyán hagyjon fel az üldözéssel, és törjön be a kevésbé védett Dunántúltra.⁷⁴ A kuruc hadsereg legrátermettebb generálisa⁷⁵ november 2-án indult el csapataival Kecskemétről a leghíresebb hadjáratára. A tüzérséggel egyáltalán nem rendelkező, körülbelül 5000 fős had⁷⁶ két nappal később Soltnál átkelt a Duna jobb partjára és még aznap bevette Földvárt. Innen a mocsarakkal körülvett Simontornya alá vonult, amit november 11-

⁶⁷ Ritter 1875. 459–460.; Feldzüge 1879. 142.

⁶⁸ ÖStA KA PR Registratur (Reg.) Band 426. f. 302v. No. 607.

⁶⁹ Soproni gúnyversike Bottyán Jánosról. Ritter 1875. 501.

⁷⁰ Heckenast 2005. 188.

⁷¹ Heckenast 2005. 350.

⁷² Heckenast 2005. 184.

⁷³ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1705. Bearbeitet: Josef Rechberger Ritter von Rechchron. Series I. Band VII. Wien, 1881. (=Feldzüge 1881.); Markó 1933. 424–425.; Tóth 1958. 108.; Heckenast 1985. 354–356.

⁷⁴ Markó 1933. 425.; Tóth 1958. 102.; Heckenast 1985. 356–357.

⁷⁵ Mészáros Kálmán: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711. Bp. 2006. (= Mészáros 2006.) 69.

⁷⁶ Az éppen Pozsonyban tartózkodó Johann Thiel, az Udvari Haditanács titkára november 19-én írt levelében tájékoztatta Bécsset erről. ÖStA KA Alte Feldakten (=AFA) 1705/11/9. Thielről lásd: Heckenast 2005. 432.

én bevett, az őrséget pedig felkoncolta.⁷⁷ Innen északra fordult, és mint az Pálffyknak egy 1705. november 26-án Magyaróvárból az Udvari Haditanácshoz írott leveléből kiderül, először Székesfehérvár környékén táborozott,⁷⁸ majd Tata alá vonult. Az erősséget november 20-án harc nélkül megszállta, mert annak magyar őrsége feladta azt, s beállt a kurucok közé.⁷⁹ Rajtaütéssel megkísérelte bevenni Esztergomot is, ám ez nem járt sikerrel.⁸⁰ A következő napokban Bercsényi Miklós⁸¹ és Bottyán haditanácsot tartott Zsitvatoroknál (november 26–29.), amelyen kidolgozták a hadjárat további terveit. Tárgyalásukon döntés született arról, hogy a kuruc hadak főgenerálisa Csáky Mihály generális-főstrázsamester⁸² vezetésével csapatokat küld át a Dunántúlra azzal a feladattal, hogy kiegészülve Bezerédj, Béri Balogh és Ebeczky István brigadéros⁸³ egységeivel, akadályozza meg Heister és Pálffy egyesülését. Bottyánnak pedig tovább kellett előretörnie nyugati irányban, majd Sopron vármegye erősségeinek meghódítására erők egyesítését adta parancsba a haditerv.⁸⁴

Bottyán ezek után Pápa alá vonult, amelyet Tullius Miglio ezredes 800 német gyalogossal és 2 század rác könnyűlovassal védett. Az erősség december 9-én adta meg magát, miután parancsnoka elesett a védelemben.⁸⁵ Bottyán még aznap a pápai táborból küldte szét hódoltató leveleit egész Sopron vármegyébe.⁸⁶ Ezzel egy időben Csáky, Ebeczky István⁸⁷ és Bezerédj kurucái Köszeget foglalták el.⁸⁸ A dunántúli hadműveletekkel megbízott kuruc generális ezek után Sopron vármegye irányába folytatta az előrenyomulást, amelynek hírére Pálffy Magyaróváról Bruck an der Leitháig és Hainburgig vonult vissza,⁸⁹ a kapuvári őrség pedig ellenállás nélkül megadta magát.⁹⁰ A hadjárat folytatásaként Bercsényi Magyaróvár megtámadását adta parancsba, amit

⁷⁷ Thiel november 26-i levelében írt az Udvari Haditanácsnak Földvár, Paks (?) és Simontornya elestéről. Lásd: ÖStA KA AFA 1705/11/12. AR IV. 739.; Bottyán János vezénylő tábornok levelezése s róla szóló más emlékezetreméltó iratok 1685–1716. Közl: Thaly Kálmán. Bp. 1883. (Archivum Rákócziánium. I. osztály: had- és belügy IX. köt.) (=AR IX.) 283.; Feldzüge 1881. 470.; Bánlaky 1941. 329.

⁷⁸ ÖStA KA AFA 1705/11/13.; Bánlaky 1941. 329.

⁷⁹ Bánlaky szerint Tata november 22-én kapitulált. Bánlaky 1941. 329.

⁸⁰ Bottyán esztergomi sikertelen rajtaütéséről Thiel küldött jelentést az Udvari Haditanácsnak 1705. november 30-án. ÖStA KA AFA 1705/11/14. Tata elestéről és az esztergomi rajtaütésről az Udvari Haditanács Protocollumában decemberben található két (a második Pálffy Jánostól) bejegyzés a bejövő iratok között. ÖStA KA HKR PR Exp. Band 432. f. 1603r. No. 189 és 1605v. No.203. Pálffy János hajón 100 főt küldött Esztergomba a Sickingen ezredből erősítésként még a rajtaütést megelőzően. Feldzüge 1881. 471.; Tóth 1958. 114–115.

⁸¹ Heckenast 2005. 57–58.; Mészáros 2006. 68., 93–99.

⁸² Heckenast 2005. 94–95.; Mészáros 2006. 71.

⁸³ Heckenast 2005. 125.; Mészáros 2006. 72.

⁸⁴ Bánlaky 1941. 330.; Tóth 1958. 115.; Heckenast 1985. 357.

⁸⁵ Bánlaky 1941. 330. Várkonyi 1951. 38.; Louis Lemaire: Beszámoló mindarról, ami a magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. In: Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. A kötet anyagát felkutatta, válogatta, szerkesztette, az előszót és a naplórészleteket bevezető kistanulmányokat írta: R. Várkonyi Ágnes – Köpeczi Béla. Ford.: Szávai Nándor. 2. köt. Bp. 1973. (Magyar Századok) (=Lemaire 1973.) 210.

⁸⁶ ÖStA KA Hofkriegsratakten (=HKRA) Karton 91. Exp. 1706. január No. 158. f. 3r.–5r.; Ritter 1875. 487–492.; AR IX. 274–278.

⁸⁷ Heckenast 2005. 125.; Mészáros 2006. 72.

⁸⁸ Chernel 1878. 150–155.; Bánlaky 1941. 331–332.; Várkonyi 1951. 38.; Bariska 1988. 202–204.; Dominkovits 2000. 1–2.

⁸⁹ Thaly 1905. 69.; Bánlaky 1941. 332.

⁹⁰ Az Udvari Haditanács 1706 januárjában Köszeget és Kapuvár átadásának kivizsgálására külön bizottságot állított fel, amelynek jelentése fennmaradt. ÖStA KA HKRA Karton 91. Exp. 1706. január No. 401. f. 1r.–27v. Lemaire 1973. 210.

Louis Lemaire francia hadmérnök brigadéros fel is derített,⁹¹ azonban mégsem ez történt, hiszen Bottyán Sopron alá vezette seregét.

Ostromlók és ostromlottak

Mielőtt az ostrom tárgyalására térnék, vizsgáljuk meg, hogy milyen erők álltak egymással szemben. Sajnos, az egykorú forrásokban csak ritkán találunk pontos, megbízható számadatokat, s ezek híján legfeljebb óvatos becslésekbe bocsátkozhatunk. A védők létszámát Thaly Kálmán Bercsényi 1706. január 8-án Rusztról Rákóczinak írt levele alapján 5000 főre teszi.⁹² E számba nem csupán a császári helyőrség és az odavezényelt egységek, hanem a hadra fogott soproni polgárok is beleértendők. A reguláris katonaság döntő többségét Tobias Freiherr von Hasslingen ezredének⁹³ 400 katonája adta.⁹⁴ Ez az egység az Udvari Haditanács rendeltének értelmében már 1705. szeptember 12-én a városban volt.⁹⁵ Valószínűleg rájuk vonatkozik az az adat is, miszerint a Bruckhoz visszavonuló Pálffy őrséget hagyott Sopronban.⁹⁶ Nem zárható ki azonban, hogy mindehhez további császári zsoldban álló csapatok csatlakoztak, s legalább némi rác katonasággal is számolnunk kell.⁹⁷ Emellett egy, az ostromlottakhoz december 19-i keltezéssel küldött udvari haditanácsi üzenet szerint a soproni polgármester által kért⁹⁸ erősítést megkapja a város: 300 katona fog útra kelni Julius Heinrich Graf von Friesen⁹⁹ ezredéből, Pozsonyból.¹⁰⁰ Nem tudjuk biztosan, de úgy tűnik, hogy ez az egység már nem érkezett meg az ostrom előtt.

Sopront újra saját polgárai is védték, de ez alkalommal is nehéz lenne megbecsülni, hogy ők mennyien voltak. Az azonban bizonyos, hogy jelentős szám lehetett, hiszen erre többször tesz utalást Ritter krónikája.¹⁰¹ A városi számadásokból pedig kiderül, hogy 1705. december 29. és 1706. március 7. között a tanácsurak a mester nélküli inasoknak és egyéb szegényeknek, akik a falakon teljesítettek szolgálatot, napi hét dénárt fizettek ki, amelynek végösszege 284 rénes forintra és 77 krajcárra rúgott.¹⁰² Az ostromban részt vett Lemaire pedig azt írta beszámolójában, hogy ötszáz polgárőr századokba osztva, saját zászlója alatt állt a védelmet irányító parancsnok rendelkezésére.¹⁰³

⁹¹ AR IV. 747–748.; Lemaire 1973. 210–211.

⁹² AR V. 7.; Thaly 1905. 71.

⁹³ Wrede, Alphons von: Geschichte der K. und K. Wehrmacht. Band I. Wien, 1898. (=Wrede 1898.) 189.

⁹⁴ Feldzüge 1882.; Bánlaky 1941. 337., Lemaire 1973. 212.

⁹⁵ ÖStA KA PR Reg. Band 434. f. 1046r–v. No. 202.

⁹⁶ Feldzüge 1881. 471.

⁹⁷ Ritter 1875. 501.; Bánlaky 1941. 337.

⁹⁸ ÖStA KA PR Exp. Band 432. 295. f. 1711v.

⁹⁹ Wrede 1898. Band II. 204–205.

¹⁰⁰ ÖStA KA PR Reg. Band 434. 272. f. 1372r.

¹⁰¹ Ritter 1875. passim.

¹⁰² SL SVL Sopron Város Kamarási Hivatalának iratai, Kammeramtsrechnungen 1706. passim. – A napidíj alapján azért nem vállalkozhatunk pontosabb becslésre, mert nyilvánvaló, hogy az említett időszakon belül lényegesen eltérő létszámokkal számolhatunk. A december–januári módszeres ostrom alatt, főként a kurucok rohamainak visszaverésekor bizonyára minden fegyverfogható polgár kivette részét a védelemből, míg a következő hónapokban feltehetően jóval kisebb számú őrség teljesített szolgálatot a falakon.

¹⁰³ Lemaire 1973. 212.

A város védelemének irányításával az Udvari Haditanács Berthold Freiherr von Weitersheim ezredest¹⁰⁴ bízta meg. Pálffy János december 9-én kapott utasítást, hogy az ezredet az öregecske Schamberg alezredes¹⁰⁵ helyére Sopron parancsnokául rendelje.¹⁰⁶ Nem szabad azonban elfeledkeznünk Ferdinand Dobner polgármesterről sem, aki ugyancsak jelentős szerepet játszott a védelem megszervezésében, irányításában.¹⁰⁷

„Vak” Bottyán ostromra rendelt csapatainak létszámát sem egyszerűbb meghatározni. Az Udvari Haditanács már említett 1705. december 9-i keltezésű levelének tanúsága szerint a Sopronhoz vonuló kuruc had 15–20000 fős lehetett, s ágyújuk és mészáruk is volt.¹⁰⁸ A január elsején az ostromhoz visszatérők létszámát a közel egykorú Theatrum Europaeum 6000 gyalogosban és 2000 lovasban határozta meg.¹⁰⁹ Thaly és Markó ugyanezeket számokat adta meg a január 6-án támadásba lendült kuruc rohamoszlopok létszámaként.¹¹⁰ Bánlaky lényegében ugyanezt az adatot oly módon szerepelteti munkájában, hogy 6 gyalogos- és 2 lovasezredből álló ostromsereget említ.¹¹¹ Lemaire már említett beszámolójában pedig az található, hogy a január 6-i rohamra összesen 5000 emberből szerveztek rohamoszlopokat.¹¹² Egy dolog azonban bizonyos: Bottyán a pápai, kőszegi és kapuvári császári őrségből mellé álltakból a Fodor László parancsnoksága alatt szervezett gyalogezredet is bevetette Sopron vívásakor.¹¹³ Ezek létszámát sem tudjuk azonban biztosan, Ritter szerint december 24-én 200-an, majd a január 6-i rohamban 400-an vettek részt közülük.¹¹⁴

Sopron ostroma

1705. december 22-én és a következő napon is biztos hírek érkezett a városba, miszerint a környező falvakban jelentős számú kuruc lovasság és gyalogság gyűlt össze. A védők fel is készültek az ostromra: a falakra vontatták az ágyúkat és eltorlaszolták a kapukat.¹¹⁵ A soproni tanácsülési jegyzőkönyvbe 1705. december 24-ére vonatkozólag a következő bejegyzés került: „Reggel 9 óra körül az ellenség vagy a kurucok már elkezdtek megszállni a Szent Lénárd-dombot, [s] dél körül már bombákkal és tüzes golyókkal lődöztek.”¹¹⁶ A Theatrum Europaeum szerint aznap 30 ágyúgolyót és robbanó

¹⁰⁴ Wrede 1898. Band II. 205.; Heckenast 2005. 454.

¹⁰⁵ Schamberg 1705. március 15-én nevezte ki Sopron élére mindaddig, amíg ott garnizon van. ÖStA KA PR Reg. Band 433. 390. f. 344v.

¹⁰⁶ ÖStA KA AFA 1705/12/3.; ÖStA KA PR Reg. Band 434. 133. f. 1322r.; ÖStA KA PR Exp. Band 432. 215. f. 1608r.; Ritter 1875. 492.

¹⁰⁷ Theatri Europaei Siebenzehender Theil (Band 17.) oder außführlich fortgeführte Friedens und Kriegsbeschreibung (...) 1704–1706. Frankfurt am Main, 1718. (=Theatrum Europaeum 1706.) passim.; Ritter 1875. passim.; Bánlaky 1941. 337.; Bél Máttyás: Sopron vármegye leírása III. köt. Szerk.: Kincses Katalin. A latin szöveget gondozta, fordította, szövegkritikai jegyzeteket készített: Tóth Gergely. Sopron, 2006. (Sopron város történeti forrásai; C. sorozat; 4.,) (=Bél 2006.) 149.

¹⁰⁸ ÖStA KA AFA 1705/12/3.

¹⁰⁹ Theatrum Europaeum 1706. 60.

¹¹⁰ Thaly 1905. 71.; Markó 1933. 427.

¹¹¹ Bánlaky 1941. 337.; Várkonyi 1951. 42.

¹¹² Lemaire 1973. 212.

¹¹³ AR IV. 747–748.; AR IX. 284.; Feldzüge 1881. 472.; Thaly 1905. 72.; Bánlaky 1941. 338–339.; Várkonyi 1951. 38.; Lemaire 1973. 213.

¹¹⁴ Ritter 1875. 494., 506.

¹¹⁵ Theatrum Europaeum 1706. 59.; Ritter 1875. 493.

¹¹⁶ SL SVL Sopron város tanácsának irati, Tanácsülési jegyzőkönyvek 114. kötet. f. 137.

lövedéket lőttek az ostromlók a városra.¹¹⁷ Az ágyútűz emberéletben nem tett kárt, azonban a város három különböző utcájában is tűzvész keletkezett, amelyben az ott felhalmozott gabonakészlet elégett. A pusztulásról Bottyán Károlynak december 27-én írt levelében a következőképpen számolt be: „mind külső s belső városának nagyobb részit bumbák által megégettem.”¹¹⁸ A hadra fogható lakosok a falakról látták javaik, vagyonuk pusztulását. A tűz továbbterjedésének a megelőzésére a nők és a szolgálatot nem teljesítők elkezdtek lebontani a bel- és a külváros házainak tetejét, a megmaradt muníciót pedig elásták. Ebben a műveletben sebesült meg három ember. A kurucok közül azonban többen meghaltak és megsebesültek.¹¹⁹

A következő napon 7 és 8 óra között az ostromlók tovább folytatták Sopron lövetését. Ritter szerint délelőtt 11 óra körül egy sopronkeresztúri parasztot küldött be Bottyán egy levéllel, amely az ellenállás megszüntetésére és a meghódításra szólított fel, ellenkező esetben pedig a város felpredálást helyezte kilátásba. Ám a város vezetői Weitersheimmel egyetértésben elutasították ezt.¹²⁰

A következő napon tábornok bontottak a kurucok és elvonultak Harkára azzal a fenyegetéssel, hogy rövidesen visszatérnek. A soproniak azonban megtudták, hogy Bottyán seregének elfogyott a tüzérségi lőszer, ezért volt kénytelen felhagyni az ostrommal időlegesen.¹²¹ Valószínűleg ez és Pálffy csapatainak Sopron felé történő előnyomulása ösztönözte arra a generálist, hogy elvonuljon a város alól. A császári lovassági tábornok egységeit azonban – többek között Csáky és Bottyán együttműködésének hiánya miatt¹²² – nem sikerült megsemmisíteni. Balogh Ádám sikeres münzdorfi rajtaütése után pedig Pálffy János óvatosságból visszahúzódott Bruckba, várva a további fejleményeket.¹²³

Bottyán tehát újra visszatért Sopron alá. A város vezetői már 1705. december 31-én értesültek a kuruc had közeledtéről. A következő napon pedig meg is jelentek az ostromlók újra a Lénárd-dombon. Sáncokat ástak, és az addig Magyaróvárnál álló tüzérséget, 8 löveget és 5 mozsarat magukhoz rendelve, 1706. január 2-án reggel újra elkezdtek Sopron lövetését.¹²⁴ Az ostromlottaknak az eddigieknél is nagyobb szörnyűségeket kellett kiállniuk. A várost négy napon keresztül lőtték a kurucok Jean-François Rivière alezredes és Lemaire brigadéros hadmérnökök¹²⁵ irányításával, ezen ostrommal csupán néhány órára hagytak csak fel. Az ágyúzás hevességére jellemző volt, hogy az addig még épségben maradt házak január 4-én leégték és a jezsuita temp-

¹¹⁷ Theatrum Europaeum 1706. 59.

¹¹⁸ AR IX. 280. V.ö.: Thaly 1865. 99.; Bánlaky 1941. 337. A tűzvészről egy az Udvari Haditanács által Sopronba 1705. december 31-én küldött levele is tanúskodik. SL SVL Lad. XIII. et N. Fasc. I. No. 17.

¹¹⁹ Theatrum Europaeum 1706. 58.; Ritter 1875. 495–498.

¹²⁰ Theatrum Europaeum 1706. 60.; Ritter 1875. 499–500.

¹²¹ Theatrum Europaeum 1706. 60.; Ritter 1875. 501.

¹²² AR IV. 760.

¹²³ AR IX. 280.; Tóth 1958. 120.

¹²⁴ Az Udvari Haditanácsot 1706. január 4-én értesítette Pálffy, hogy Sopront újra ostromolják a kurucok. ÖSTA KA PR Exp. Band 437. 47. f. 74r. A Theatrum Europaeum szerint csak január 3-án kezdődött meg a lövetés 8 löveggel és 6 mozsárral. Theatrum Europaeum 1706. 60.; Ritter 1875. 502–503.; AR V. 3.; Feldzüge 1882.; Thaly 1905. 70.; Várkonyi 1951. 42.; Lemaire 1973. 212.; Bél 2006. 143.

¹²⁵ Mészáros 2006. 111–112.; A két francia jelenlétéről: AR V. 4.; Thaly 1905. 71.

lom 13 találatot kapott.¹²⁶ A város egyenlőre nem sok segítségre számíthatott, hiszen az 1705. december 26-án kért lőszerutánpótlás sem érkezett be.¹²⁷ Az Udvari Haditanács csak az ellenállás további folytatására tudta buzdítani a soproniakat,¹²⁸ s báró Dillherr ezredest, a Morva határ védelmével megbízott ezredest rendelte felmentésükre 1706. január 7-én.¹²⁹ A sors azonban Sopron segítségére sietett. Bottyán tűzértségének lőszerkészlete szinte teljesen kiapadt és a hadmérnökök a lövés hatástalanságát látva rohamot ajánlottak. Ezt el is fogadta a generális, s január 6-ára támadást rendelt el, amelyhez 100 ostromlétrát is kiosztottak.¹³⁰

A rohamra kijelölt és három¹³¹ rohamoszlopba szervezett katonaság az éjszaka leple alatt elfoglalta a kiindulási helyét. Az előrenyomulás megkezdésére két löveg, három trombita és az üstdobok adták meg a jelet. Az első vonalban az átállt német katonák támadtak gránátokkal. Őket követte a gyalogság második hulláma, szintén gránátokkal felszerelve és feltűzött szuronnal. A támadó oszlopok harmadik vonalát a lóról szállt dragoonosok és huszárok adták.¹³² Ritter leírása szerint Bottyán azzal próbálta lelkesíteni övéit, hogy minden a városba jutott katonának 100 forintot ígért. A lelkesítés egy másik eszközét is kiemelte a soproni krónikás: szerinte ugyanis a kuruc katonák pálinkától teljesen berúgva próbáltak felkapaszkodni a falakra.¹³³ A roham egy fél óra múlva összeomlott a védők heves védekezésének és tűzének köszönhetően.¹³⁴ Még Ritter is kiemelte a kurucok közül Horváth Mihály kapitány bátorságát, aki személyesen vezette embereit, és állítólag még Rákóczi zászlaját is kitűzte a városfalra, de halála után pánikba esett katonái meghátráltak.¹³⁵

Az ostromlók rendkívül nagy veszteségeket szenvedtek. A *Theatrum Europaeum* és a soproni krónikás 1000 főben határozza meg a halottak és sebesültek számát egy következő napokban tartott mustra alapján.¹³⁶ Egy másik közel egykorú német nyelvű forrás szerint azonban 700-ra becsülte a kurucok veszteségét.¹³⁷ Az aznap Ruzsra érkezett Bercsényi azt írta a fejedelemnek január 8-án, hogy „feles jó embert elvesztett [ti. Bottyán], sebessel több száz ember kárt vallottunk.”¹³⁸ Thaly egy egykori levélre hivat-

¹²⁶ *Theatrum Europaeum* 1706. 60.; Ritter 1875. 503–504.; AR IX. 284.; Thaly 1905. 71.; Bánlaky 1941. 337–338.; Várkonyi 1951. 42. Az adott időben a belvárosi Szent György templom volt a jezsuiták temploma.

¹²⁷ ÖStA KA PR Exp. Band 432. 351. f. 1722r.

¹²⁸ ÖStA KA PR Reg. Band 440. 111. f. 31v. A Soproni Levéltár anyagában fennmaradt összesen 4 irat (január 7., január 9., január 11., január 12.), amelyben az Udvari Haditanács további ellenállásra buzdított. SL SVL Lad. XIII. et N. Fasc. I. No. 18., No. 19., No. 20., No. 21.

¹²⁹ ÖStA KA PR Reg. Band 440. 108. f. 30r. Dillherre lásd: Markó Árpád: Báró Dillher-Althann [Altmann] Ferenc császári tábornok feljegyzései a kuruc felkelés idejéből. Magyar Katonai Közlöny, 18. (1930) 3. sz. 298–302., 4. sz. 403–407., 5. sz. 494–498., 6. sz. 615–618., 7–8. sz. 754–758.

¹³⁰ Ritter 1875. 505.; Thaly 1905. 71.; Bánlaky 1941. 338.; Lemaire 1973. 212.

¹³¹ Lemaire szerint összesen négy támadó oszlopot szerveztek a katonákból. Lemaire 1973. 212.

¹³² Lemaire 1973. 213.

¹³³ Ritter 1875. 506. Thaly ezt a momentumot a fegyvertény végrehajtásának fegyelmezett körülményei alapján lábjegyzetben igyekszik cáfolni: véleménye szerint legfeljebb „valami kis melegítő szeszes ital” kiosztásáról lehetett szó.

¹³⁴ Lemaire beszámolójában egyszerűen a kuruc katonák gyávaságát tartotta a kudarc fő okának. Lemaire 1973. 213.

¹³⁵ *Theatrum Europaeum* 1706. 61.; Ritter 1875. 505–508.; Thaly 1905. 71–73.; Bánlaky 1941. 338–340.; Várkonyi 1951. 42–43, Hetyéssy István: Sopron kuruc ostroma és a labanc megtorlás Sopron megyében. SSz 20. (1966), 84–87.

¹³⁶ *Theatrum Europaeum* 1706. 61.; Ritter 1875. 505–508.; Bánlaky 1941. 340.

¹³⁷ Des neueröffneten historischen Bilder-Saals. Siebender Theil. In welchem die allgemeine Welt-Geschichte vom Jahr 1705 biß 1714, von Kaiser Joseph I., biß auf Kaiser Carl VI. (...) Nürnberg, év nélkül. 91.

¹³⁸ AR V. 7.

kozva 300 főben határozta meg a támadok veszteségét.¹³⁹ Nehéz tehát ismét igazságot tenni az adatok között és erre ezúttal sem vállalkoznék, de véleményem szerint valóban jelentős áldozatot követelt a roham, hiszen egyrészt újabbra nem vállalkoztak a kurucok. A soproniak vesztesége ezzel szemben elenyésző volt, hiszen néhány halott-ról és sebesültről számolnak be az egykorú források.¹⁴⁰

Mint már említettem, a támadás napján érkezett Ruzsra Bercsényi, aki még aznap este követtel levelet küldött Sopronba, amelyben a városnak fegyvernyugvást ajánlott fel. Másnap pedig egy meghódolásra felszólítót is küldött, amely megválaszolására Weitersheim és Dobner két-három nap türelmet kért. Bár Bercsényi nem bízott a kedvező válaszban, de nem volt már más választása. Az ostromló sereg demoralizálódott, a tüzérség löszere pedig teljesen elfogyott.¹⁴¹ A következő napon a védők ágyúval adták meg a választ a főgenerális felszólítására. A kurucok erejéből pedig napi egy-két lövésre és tüntető felvonulásokra tellett csupán. Így nem csoda, hogy január 10-én a kurucok felhagytak Sopron módszeres ostromával és táborukat felgyújtva elvonultak.¹⁴² 1706. január 18-án pedig Weitersheimet arról tudósította az Udvari Haditanács, hogy a kurucok átkeltek a Rábán, tehát elmúlt a közvetlen veszély.¹⁴³

Szeretném felhívni még egy dologra figyelmet az ostrommal kapcsolatban. A magyar történetírásban vándorlegendaként tovább hagyományozódott az, hogy Weitersheim már Bercsényi január 7-i felszólítására fel akarta adni a várost, de ebben a felháborodott polgárok és Dobner megakadályozták.¹⁴⁴ A történet azonban csak félig igaz. Valóban volt egy hasonló eset, ám ez a kuruc sereg elvonulása után történt, amikor a császári őrség el kívánt vonulni az ezredes vezetésével és csak a polgármester erélyes fellépésének lehetett köszönni, hogy Sopron nem maradt védtelen.¹⁴⁵

Bercsényi Miklós és Sopron ostroma

A magyar történetírás eddig egyáltalán nem foglalkozott, illetve tudomást sem vett arról, hogy az 1705 novemberében kezdődött dunántúli kuruc hadjáratban a főgenerális egyáltalán nem volt megelégedve Bottyán katonai teljesítményével és döntéseivel.¹⁴⁶ Bercsényi Nagyszombatból Rákóczinak írt november 7-i levelében konkrét hadászati célokat fogalmazott meg. Eszerint: „Bottyán az gyalogság- s munitioval bajoskodjék Esztergommal, Tatával minél előbb-előbb, – lehessen egykor két-három helyen valóságos passusunk.”¹⁴⁷ A biztos és jól védett dunai átkelők megszerzését és ezáltal a Dunántúl biztosítását elsődleges fontosságúnak találta a főgenerális. Ugyanebben a levélben kifejtette, hogy „Bottyán Uramnak...megírtam: gyűjön túl Komárom eleire; ha

¹³⁹ Thaly 1905. 73.; Bánlaky 1941. 340.

¹⁴⁰ Theatrum Europaeum 1706. 61.; Ritter 1875. 505–508.; Bánlaky 1941. 340.

¹⁴¹ Bottyánnak Bercsényi levele szerint csak 20 ágyúgolyója maradt. Míg a Theatrum Europaeum szerint összesen 14. AR V. 9.; Theatrum Europaeum 1706. 61.

¹⁴² Theatrum Europaeum 1706. 61–62.; Ritter 1875. 509–511.; Thaly 1905. 73–74.; Bánlaky 1941. 340.; Várkonyi 1951. 43.

¹⁴³ ÖStA KA PR Reg. Band 440. 302. f. 76r–v. Három nappal korábban (1706. január 15.) az Udvari Haditanács köszönőlevelet küldött a városnak hűségéért és kitartásáért. SL SVL Lad. XIII. et N. Fasc. I. No. 22.

¹⁴⁴ Bánlaky 1941. 340.; Várkonyi 1951. 43.

¹⁴⁵ Ritter 1875. 512–513.

¹⁴⁶ Lemaire Bottyánt egyenesen tudatlannak és az akkori ostromtechnikában járatlannak tartotta. Lemaire 1973. 212–213.

¹⁴⁷ AR IV. 730–731.

Isten az hajókat kézre adja: próbálják bombardírozni Esztergamot, kit Le Mer 24 órára böcsül.¹⁴⁸ 1705. november 25-én Érsekújvárból Rákóczihoz írott levelében – ennek megfelelően – újra az érseki székhely ostromának fontosságát hangsúlyozta: „Mivel Bottyán ma ide Esztergam eleire érkezett, szörnyen sollicitálja az gyalogot, – ugyan ahhoz kell inkább nyúlnom; könnyebb lesz Esztergamot, mint mást próbálnunk.”¹⁴⁹

Az események azonban nem úgy alakultak, mint ahogyan azt Bercsényi eltervezte. Bottyán egy időre el is tűnt előle, hiszen nem küldött neki semmiféle tájékoztatást a hadjárat menetéről, mint ahogyan ezt december 16-án Nagyszombatból Rákóczinak meg is írta. Így csak hallomásból tudta meg, hogy a generális Pápát elfoglalta.¹⁵⁰

1705. december 20-án Bercsényi Nagyszombatból jelentette, hogy Bottyán levélben értesítette őt Sopron elleni támadásának szándékáról. A kuruc hadak főgenerálisa azonban Pálffy kiszorítását az országból, és a stratégiai fontosságú Magyaróvár ostromát sokkal fontosabbnak vélte, így a generalist ezzel a feladattal kívánta megbízni.¹⁵¹ Hasonlóan vélekedett erről Lemaire is, aki a már többször említett beszámolójában szintén úgy vélekedett, hogy ennek az erősségnek az elfoglalása jelentős hadászati előnyöket biztosíthatna a kurucok számára.¹⁵²

Kilenc nappal később Bercsényi ismét Nagyszombatból azt írta Rákóczinak, hogy „Én azon volnék, hogy Bottyánt Esztergom és Buda tájékára felküldjem, mind az ráczok hódítását tekintve, (kivel nekik nagy confidentiajok), mind pedig Erdélyből kijövő ráczságnak, úgy Schlick¹⁵³ már is Szegedben lévő valamely compániának vigyázására.¹⁵⁴ Még ugyanazon a napon a kuruc főgenerális egy igen keserű hangvételű levelet írt a fejedelemnek. Ekkor kapta ugyanis kézhez Csáky Mihály jelentését, amely arról számolt be, hogy Pálffyt nem sikerült Brucknál csatára kényszeríteni. Éles kirohanást tett Bottyán ellen is, „mert Soprony valet pro praeda, másként nihil, mi most nehezen vesszük, s majd könnyen veszjük.”¹⁵⁵

A Rákóczinak december 30-án Nagyszombatból küldött újabb levélben Bercsényi ismét azzal indokolta a soproni ostrom felett érzett haragját, hogy legalább három jól védhető átkelő megszerzését tartotta volna fontosabbnak, s ezért próbálta Bottyánt egy Esztergom elleni támadásra parancsolni, sikertelenül. Majd már kevésbé pallérozott formában a következőképpen vázolta további terveit: „Soprontúl Sárvár felé indítom Bottyánt, s consequenter Esztergamhoz, ... Esztergamtól legyen Földvár által vigyázással az Tisza felé való hírekre, s ha az ellenség által gyün: takarodjék Bottyán Földvárhoz.”¹⁵⁶ Bercsényi haragját tovább növelte egy, a levele elküldése előtt Bottyántól kapott írás: „micsuda levelét veszem Bottyánnak; már soha nem értem, mert Csáki Uram azt írja: Sopronnak ment Pruktúl az gyalogság, – ez meg azt írja: Soprontúl Pruckhoz gyün. Már mellik téríti meg egymást? Nem tudom. Mikor parancsoltam, ak-

¹⁴⁸ AR IV. 730.

¹⁴⁹ AR IV. 743.

¹⁵⁰ AR IV. 744–745.

¹⁵¹ AR IV. 747–748.

¹⁵² Lemaire 1973. 210–211.

¹⁵³ Leopold Graf von Schlick főhadbiztos (General Kriegs Commissar). Heckenast 2005. 376.

¹⁵⁴ AR IV. 751. Schlick Erdélyből történt kivonulásáról lásd: Tóth 1958. 124.

¹⁵⁵ AR IV. 753.

¹⁵⁶ AR IV. 757–758.

kor nem gyűtt Bottyán. – most már az én parancsolatomra hatta oda Sopront! Soha azt sem hattam: odamenjen, s azt sem tudtam: mit csinál?”¹⁵⁷

Csatajóról 1706. január 2-án küldött levelében a főgenerális azt írta Rákóczinak, hogy „megtért Bottyán Csáky Mihály Urammal Soprony alá, kinek elhagyását rossz consequentiának tartották. Már azúlta miben vadnak? Nem tudom; de valóban nagy confusiókban vadnak egymás között, az tisztek mindenekben Bottyán Uram értetlenségét okozzák. Kire nézve látván, lehetetlen már azoknak jól együtt lenni, s lehetetlen csak írás által ordereznem.” Majd ismét kifejtette, Sopron ostromáról a véleményét: „mert azzal késni káros, s már ott hadni bajos, s ha nem akarja, nem adja [ti. Isten], – nem tartozik vele Bottyán Uramnak bizony!”¹⁵⁸

Három nappal később Bercsényi immáron Somorjáról azt adta hírül, hogy „Bottyán Uram eszit senki sem penetrálhatván: ha jót mondana, sem hiszi más, s ő sem másnak. Csak vesztegetik egymást, s az üdöt.”¹⁵⁹ A Rusztra érkezett főgenerális január 8-án megírta, hogy a hadművelet irányítását a kezébe kell, hogy vegye, mert Bottyán „Sopront tágitani nem akarván, nemcsak minden munitiómot nyakokban hányatta, hanem tegnapelőtt, annak fottáival ostromot tett maga is.” A sikertelen január 6-i roham pedig tovább erősítette benne azt az elképzelést, hogy a kuruc hadaknak inkább Magyaróvárt kellett volna megostromolniuk.¹⁶⁰ Öt nappal később ismét Somorjáról keltezett levelében Bercsényi már megírhatta a fejedelemnek, hogy a kuruc hadak végre fölhagytak Sopron ostromával.¹⁶¹

Mint láthattuk Bottyán meglehetősen önfejűen viselkedett a hadjáratot, de legfőképpen Sopron megostromlását illetően: figyelmen kívül hagyta mind a kuruc hadak főgenerálisának parancsait, mind pedig Lemaire hadmérnök az ostrom hiábavalóságáról tett kijelentését.¹⁶² Bercsényi hiába panaszkodott azonban mindezekről a fejedelemnek, ő személy szerint is hibás volt ebben, hiszen megkísérelte a távolból, Alsó-Magyarországról irányítani a hadműveleteket, de azok teljesen kicsúsztak a kezéből. Amikor már személyesen jelent meg a hadszíntéren 1706. január 8-án, akkor tekintélyével és vélhetőleg erőteljes fellépésével le tudta állítani a stratégiai elképzeléseibe nem illő ostromot.

*

Végezetül Sopron itt bemutatott kuruc támadásai kapcsán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a Rákóczi-szabadságharc történetéhez mind a nyugat-dunántúli levéltárakban (Kőszeg, Sopron vagy Szombathely), mind pedig a bécsi Kriegsarchivban, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a Hofkammerarchivban rengeteg feldolgozatlan, ám annál érdekesebb irat várja a korszak kutatóit. Ezek megismerésével és felhasználásával mind a régió 18. századdal foglalkozó kutatói, mind pedig a magyar történetírás jelentős újjdonságokhoz juthat, amelyek nélkül ismereteink rendkívül egyoldalúak lennének, és eddig voltak.

¹⁵⁷ AR IV. 760.

¹⁵⁸ AR V. 3–4.

¹⁵⁹ AR V. 5.

¹⁶⁰ AR V. 7.

¹⁶¹ AR V. 9.

¹⁶² Lemaire 1973. 211–212.

Feljegyzések hiányában nem tudjuk, hogy 1705 karácsonyán fedte-e hó a soproni háztetőket vagy nem. Az azonban bizonyos, hogy a város lakói 1705. december 24-én fekete karácsonyra virradtak, ugyanis ezen a reggelen II. Rákóczi Ferenc fejedelem generálisa, Bottyán János csapataival szoros ostromzár alá fogta Sopron városát, és megindította annak ágyúzását. A Sopron történetében fontos szerepet betöltő ostromnak a közelmúltban volt 300 éves évfordulója, ez is indokolja, hogy ebben a tanulmányban elevenítsük fel e régen volt eseményeket.¹

A Rákóczi felkelés 1703/4. évi katonai sikereinek eredményeként a Dunántúl kivételével, amelyet gr. Károlyi Sándor seregei bár elfoglaltak, de tartósan birtokolniuk nem sikerült, a kurucok kezébe került szinte az egész ország területe. Így joggal nevezte gr. Esterházy Antal kuruc generális a Dunántúlt számukra „*fatalis terra*”-nak.² A nagytáj újabb meghódításával a kuruc hadvezetés Bottyán János tábornokot bízta meg.³

Bercsényi vezetésével a kuruc vezérek 1705. december 22-én Ruszton haditanácsot tartottak, ahol elhatározták, hogy a Lajta vonalának biztosítására megostromolják és beveszik a még császári kézen lévő Sopront. Míg a Lajta védelmét Andrássy Pálra és Ebeczky Istvánra bízta, Kisfaludy Györgyöt és Kiss Gergelyt a stájer határ védelmére küldték, 1705 karácsonyán Sopron falai alatt Bottyán tábornok vezette a kuruc csapatok jelentek meg. E ruszti döntést már a tanácskozáson résztvevő francia katonatiszt, Lemaire Rákóczi fejedelem számára a hadjáratról írt beszámolójában is keményen kritizálta.⁴

Sopron városa a 17. század végén

Sopron a 17/18. század fordulóján az ország jelentős városai közé tartozott, szorgalmas kereskedő, céhes kézműiparos és mezőgazdaságból élő lakossággal rendelkezett. Polgársága, lakói gazdasági, társadalmi, rokoni kapcsolatok ezer szálával kötődtek Bécshez. Döntően német anyanyelvű lakosságát Thirring Gusztáv 5500 főre becsülte.⁵ Az oszmán háborúk időszakát és a Bécs elleni 1683-as hadjáratot (Thököly seregmozgását) viszonylag szerencsésen átvészelő Sopronhoz ekkor nyolc jobbágyfalu tartozott.

¹ Ezen a helyen szeretnék köszönetet mondani Fényes Gabriella régésznek, Czigány István történésznek, Mészáros Kálmán történésznek, Winkler Gábor építésznek és Dávidházy Istvánnak, továbbá a Soproni Levéltár, a Soproni Múzeum, a Széchenyi István Városi könyvtár, valamint a Hadtörténelmi Intézet, Múzeum és Könyvtár munkatársainak a tanulmány megírásához nyújtott segítségükért, hasznos tanácsaikért.

² R. Várkonyi Ágnes: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. Századok 86 (1952), 397–436, különösen 414. (= R. Várkonyi 1952.)

³ Az 1705. évi dunántúli hadjáratra és eddigi irodalmára I. Bagi Zoltán e számban megjelent tanulmányát. (Szerk.)

⁴ A Rákóczi fejedelem szolgálatában álló francia Lemaire emlékirata: Markó Árpád: La Maire francia-kuruc brigadéros emlékirata II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. Hadtörténelmi Közlemények 67 (1955), 155–183, különösen 171–172. (= Le Maire 1955.) A fegyelmezett katonát nagyon irritálta a parancsnoki viszonyok tisztázatlansága és az össze-vissza kiadott parancsok. (Az eredeti haditerv szerint ugyanis a kuruc csapatoknak Magyaróvár bevétele lett volna a feladatuk) Talán ismerte azt a francia mondást: ordre + contre-ordre = désordre (parancs + ellenparancs = szervezetlenség).

⁵ Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században. Sopron, 1939, 5., 99.

A belvárost erős, hármás falgyűrű vette körül, melynek védelmi erejét egy széles vizesárok is növelte. A középkori, 14. században épített falakat a 17. században nagyobb alapterületű, nehezebb lövegek elhelyezésére alkalmas rondellák és ó-olasz rendszerű bástya építésével igyekeztek korszerűsíteni.⁶ A belvárosi falak hossza kb. 1100 méter volt. E század első felében a külvárosokat is fallal kerítették be.⁷ E fal vastagsága azonban mindössze 0,5-0,6 méter, és magassága sem volt több 3 méternél, míg hossza kb. 4300 méter lehetett. A város korabeli látképét ábrázolja Zacharias Michel közismert metszete, melyen jól láthatók a várost körülvevő bel- és külvárosi falak.⁸

A korszerűsítés ellenére a város erődítései a 18. század elejére már elavultak. Sopron nem állt a török elleni harc fő védővonalában, ezért az Udvari Haditanács 16–17. századi várépítő tevékenysége e városra nem terjedt ki. Erődítéseinek korszerűsítését a város a saját pénzből fedezte. A védelmi jellegű építkezéseihez, az ó-olasz rendszerű, délkeleti sarokbástyát kivéve, valószínűleg nem hívott meg szakképzett hadmérnököt. Ennek következtében a védelmi építmények nem képeztek szerves egészet, és nem tették lehetővé az összefüggő, zárt tűzrendszer kialakítását. A falak, az ostromtechnika több évszázados fejlődését követve folyamatosan épültek ki, és magukon hordozták a korábbi korok védelmi megoldásait. A régészeti kutatások eredményeként mára már ismert, hogy a belváros középső fala teljes egészében a római kori falakra épült rá olyannyira, hogy e falak erősségét fokozó kis alapterületű rondellák is a római kor vasaló alaprajzú tornyainak kiosztását követik.⁹ A sűrűn, 30 méterenként elhelyezkedő rondellák ebben az időben már talán inkább akadályozták, mint elősegítették a falak oldalazását. A város erődítményei nem feleltek meg az ekkor korszerűnek tekintett Vauban-féle¹⁰ erődítési rendszernek (bástyák, pajzsgátak, árokolló, fedett út, stb. hiánya), igaz, a kurucok sem a neves francia hadmérnök módszere szerint vezették az ostromműveleteiket. Erre sem a kuruc hadvezetőség, sem a kuruc katonaság nem volt alkalmas, és az anyagi, technikai feltételeik is hiányoztak. Sopron erődítésekkel ellátott város volt és nem erődváros, mint például Győr vagy Érsekújvár. A Lackner Kristóf polgármester kezdeményezésére az 1617–1626 években a külvárosok védelmére épített fal csak a portyázó ellenséges csapatok pusztításainak megakadályozására készült.

⁶ A soproni középkori városfalak építéséről lásd Holl Imre: Sopron középkori városfalai. *Archaeológiai Értesítő* (=ArchÉrt) 94 (1967), 158–183.; Uő: Sopron középkori városfalai II. *ArchÉrt* 95 (1968), 188–204.; Uő: Sopron középkori városfalai III. *ArchÉrt* 98 (1971), 24–42.; Uő: Sopron középkori városfalai IV. *ArchÉrt* 100 (1973), 180–205. A belvárost körülvevő fal korszerűsítéséről szóló bejegyzések találhatóak a Pray-krónikában: Payr György és Payr Mihály krónikája. Jegyzetekkel ellátta Heimler Károly. *SSz.* 6 (1942), (= Payr 1942.) 11., 21., 23., 30.; Nováki Gyula: Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. *SSz.* 16 (1962), 57–62.

⁷ Faut Márk krónikája szerint a külvárosi fal építését 1616-ban határozták el: Kovács József László: Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616). Sopron város történeti forrásai C sorozat 1. kötet, Sopron–Eisenstadt 1995. 162. A Payr krónika feljegyzése szerint a külvárosi fal építését 1617-ben kezdték meg: Payr 1942. 12.

⁸ A metszet az elmúlt évtizedekben számos alkalommal megjelent a Soproni Szemle hasábjain és más kiadványokban is, ld. pl. Sági Éva: A soproni táj változásainak vázlatos története a 18. századtól napjainkig. *SSz.* 63 (2009), 149; Askercz Éva: Sopron anno – ahogy a festők látták. H.n., 1995, 30. (= Askercz 1995)

⁹ Holl Imre – Nováki Gyula – Póczy Klára: Városmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. *ArchÉrt* 89 (1962), 47–67.

¹⁰ Sebastien Le Prestre de Vauban marsall (1633–1707) századi francia hadmérnök, az újkori erődépítéset legnagyobb hatású alakja.

A fenti leírás ellenére a többszörös védelmi vonal, a belvárosi falakon sűrűn elhelyezkedő kis alapterületű rondellák, a széles vizesárok, az ostromtüzérség ellen a magas ágyúállás szerepét is betöltő nagy rondella és bástya, végezetül, de nem utolsó sorban az otthonát védő soproni polgárság hősiessége egy támadó részére sem ígért könnyű győzelmet. A védelmi eszközök ellenére a soproni polgárság általában igyekezett elkerülni a harcot, és okos politizálással a legtöbb esetben sikerült városát megoltalmazni a pusztítástól.

A kuruc seregek harcértéke a szabadságharc eddigi menetében elért sikerei ellenére alacsony színvonalú volt. Rákóczi Ferenc Emlékiratában keserű szavakkal emlékezik meg a hadseregéről. Nincs nyugati módra kiképzett fegyvelmezett gyalogság, nincs a katonai kiképzésben oly fontos altiszti kar, nincsenek képzett, tanult tisztok, a tábournoki kar tagjai nem katonai teljesítményeik alapján kapták meg rangjukat. A csapatok és vezetők még mindig a török háborúk alatt alkalmazott irreguláris harcmodort akarták és tudták alkalmazni.

Az erős falakkal védett Sopron mindkét hadban álló fél számára fontos stratégiai szereppel rendelkezett. A kurucok a várost portyázó csapataik hadművelleti bázisául kívánták felhasználni, ide vonulhattak volna vissza az örökös tartományokban megszerzett zsákmánnyal és foglyaikkal, itt tárolhatták volna élelmiszer és fegyverkészleteiket, illetve készülhetek volna fel az újabb támadásokra az örökös tartományok ellen. A város erősítéseinek védelmében eredményesen szállhattak volna szembe az üldöző császári csapatokkal.

A város fegyveres ereje

A város korabeli fegyverzetéről Pellikán Ignác Lőrinc városi fegyvertáros 1692. évi számadása tájékoztat.¹¹ E forrás szerint Sopron ekkor 41 db löveggel rendelkezett, igaz, ezek döntő többsége kis kaliberű, 1-3 fontos volt. A leltárban felsorolt fegyverek többsége használhatatlan állapotú volt (kiégett gyújtólyukak, tönkrement ágyútalpak, stb.), némelyik kora már elérte a 150 esztendőt is. A város közvetlenül az ostrom előtt még további 6 db vasból öntött tarackot kapott Bécsből, igaz ágyútalp és kerek nélkül.

Meredek röppályájú mozsárgyűből a leltár szerint mindössze 1db kiskaliberű, 12 fontos példány állt rendelkezésre. Nagyobb kaliberű lövegek közül 1db 14 fontos negyedes „quartaun” és 1db 20 fontos „falkon” szerepel a leltárban. Rendelkezett még a városi fegyvertár 3db többcsövű ún. „orgonalöveggel”, más néven seregbontóval; hogy ez hány csőből volt összeállítva, arra nincs adat. A török veszély elmúltára utal, hogy ebben az időben a város a leltár szerint igen kevés puskaporral, ólommal és kanóccal rendelkezett. Ezeket a készleteket az ostrom kezdetére természetesen a szükséges mértékben feltöltötték. Jelentős a város gyalogsági fegyverkészlete is. A fegyvertárban 1326 db muskéta található a hozzátartozó töltényökkel együtt. Leltár szerint tűzkő nincs készleten, ellenben nagyobb mennyiségű kanócot tároltak, amiből arra következtethetünk, hogy ezek a muskéták még kanócos závarzattal rendelkező régebbi típusok voltak. A puskavillák alacsony száma (13 db) viszont azt jelzi, hogy ezek a ko-

¹¹ Szabó Jenő: Pellikán Ignatz Lőrinc városi fegyvertáros számadása az 1692 évről. SSz. 35 (1981), 331–343.

rábbi időszakban használtakkal szemben már könnyebb kivitelűek lehettek, vagy eleve a várfalakra, tehát feltámasztott helyzetű lövésre szánták őket. Meglepően alacsony viszont a kor nehéz lövészfegyverének számító szakállas puskák száma. Ezekből mindössze 141 db volt raktáron, nagyobb része romlott vagy ágyazatlan, különféle gyújtási rendszerrel. Az ostromra minden bizonnyal ezeket is kijavították. Töltetlen kézigránátból 665 db-ot tároltak. Ezeket csak az ostrom előtt töltötték meg puskaporral és látták el kanóccal. Nem hiányoznak a hidegfegyverek sem. A fegyvertárban 223 db buzogány, 482 db kard és 34 db pika volt raktáron. Ezekon kívül valószínű, hogy a polgárság tulajdonában is sok egyéni tűz- és szálfegyver lehetett.

A császári helyőrség korszerűbb fegyverzettel rendelkezett; ebben az időben már áttért a kovás lakatú, szuronyos puskák használatára. Ezek a fegyverek a polgárok muskétáinál kisebb súlyúak, könnyebben kezelhetők voltak. A szuronyt viszont még mindig az ún. Szent Péter kése jelentette, amit a puskacsőbe kellett tűzni, így a feltűzött szuronyú puskával nem lehetett tüzelni. E puskákhoz már papírcsomagolású, előre gyártott töltényeket használtak, amelyben együtt volt a lőpor, az ólomgolyó és a fojtás.¹²

A város császári helyőrsége a Hasslinger regiment 400 német és rác gyalogosból állt, parancsnokuk Berthold Freiherr von Weitersheim ezredes volt.¹³ A város lakossága az ostrom idejére a környékbeli menekültekkel jelentősen felduzzadt, ami megnövelte a fegyverfogásra alkalmas személyek számát. A Bottyán ostromseregében jelenlévő Lemaire francia hadmérnök Rákóczi részére készített jelentésében 2000-3000 főre becsülte a fegyveres polgárokat,¹⁴ de a védelmezendő falak hosszát és a külváros területét tekintve ez a létszám bizony nem volt túl sok.

A kurucok fegyveres ereje

Még nagyobb a bizonytalanság van Bottyán János ostromseregét illetően. A történeti munkák megegyeznek abban, hogy a Dunántúl felszabadítására indult kuruc sereg létszáma, ahogy említettük, mintegy 7-8000 ezer főre tehető, akiket két lovas- és három gyalogezredbe szerveztek.¹⁵ A hadjárat tervezése során Bottyán számított a Dunántúlon visszamaradt kuruc alakulatokra és a bujdosókra is. Ezek létszáma nem lehetett kevés, mert a Ritter krónika feljegyzései szerint Sopront az itt először 1704 elején megjelenő kurucok folyamatosan zaklatták,¹⁶ függetlenül attól, hogy a császári csapatok éppen kiverték-e a Dunántúl területéről Károlyit, avagy nem. A sikeres hadjárat során a kuruc sereg létszáma a dunántúli csatlakozókkal és a Felvidékről Bercsényi által a Dunán átküldött két hajdúezreddel együtt végezetül 30 000 főre szaporodott. Hogy e létszámból hányan voltak a Sopront körülvevő ostromseregben, az ma már nehezen határozható meg. Lemaire szerint az 1706. január 5-i rohamban 5000 fő

¹² Kren, Peter: Die Handfeuer Waffen des Österreichischen Soldaten. Graz, 1985, 69., 71., 103.

¹³ Kriegschronik Österreich-Ungarns Kriegsarchiv. Wien, Teil II. 1887. 199.

¹⁴ Le Maire 1955. 170.

¹⁵ R. Várkonyi 1952. 424.

¹⁶ Ritter, Hans Georg: Odenburger Chronik, herausgegeben von Ivan Paur. Oedenburg, 1874, 16–51. (= Ritter 1874.)

vett részt. A városbeliek a rohamozók létszámát 6000 főre becsülték.¹⁷ A védők 2-3000 fő körüli létszámához viszonyítva a rohamban résztvevők száma nagyon kevés volt. Egy erődített helyen védekező ellenséggel szemben a támadó a sikert csak jelentős, legalább háromszoros létszámfölény esetén remélheti, ez esetben viszont a roham alkalmával a fölény alig haladta meg a kétszerest. Az ostromsereg részét alkották az elfoglalt dunántúli várakból a kuruc sereghez átvált császári katonák is, ők mintegy 400-an, Fodor László gyalogezredében kerültek bevetésre.

A kuruc sereg tüzérségének ereje és összetétele is bizonytalan. Lemaire szerint a kurucok a várost 8 ágyúval, 6 mozsárral és 6 gyújtóbombát vető mozsárral lőtték.¹⁸ A Ritter krónika az ostrom kezdetén 4 ágyút és 2 mozsarat említ,¹⁹ melyek száma az ostrom során 8 ágyúra és 6 mozsárra gyarapodott. Ezeket a lövegeket egyes verziók szerint Bottyán hozta magával az Alföldről, míg Lemaire szerint a kurucok a Felvidékről a Dunán Gútánál épített hadihídon keresztül hozták át 8 db ágyút és 6 db mozsarat.²⁰ A darabszám egyezése alapján azt feltételezhetjük, hogy talán ezeket használták a kurucok Sopronnál. Az ágyúk ugyanakkor kis kaliberű táborig lövegek, elsősorban nem faltörésre valók. Közülük a legnagyobbak is mindössze 8 fontosak. Egy osztrák történeti munkában 8 db „karthaunen” löveget említenek.²¹ Mivel e lövegtípus a legnehezebb ostromágyúk (lövedéksúly 12-48 font) kategóriájába tartozik,²² az említett adat nyilvánvalóan téves lehet. Ilyen kaliberű ágyúkkal a kurucok igen rövid idő alatt rést lőhettek volna az alig fél méter vastagságú külvárosi falakon, sőt az erős belvárosi falakat is eredménnyel rombolhatták volna.

A mozsarak sem lehettek nagyobbak 30 fontosnál. (A Templom utca 3 sz. ház falában befalazva ma is látható két, a soproni hagyomány szerint a kurucok által belőtt lövedék. Ezek egyike a mérete alapján egy 3-4 fontos tömör ágyúlövedék, a másik, pedig egy 10-12 fontos mozsárlövedék, bomba.) A kemény téli időben, elegendő vonóállat hiányában nem volt könnyű a lövegek és a lőszer szállítása. A híradás gyújtóbombát vető mozsarakról is szól. Ez arra utal, hogy a kurucok a szokványos lőporral töltött bombák, és a tüzesített golyók mellett még gyújtóanyaggal töltött ún. tüzes labdákat is használtak a város felgyújtására. A vasvázba szerelt és gyújtóanyaggal megtöltött tüzes labdák súlya kisebb volt, mint a hagyományos bombáké.²³ Így fordulhatott elő, hogy a bombázás során a Kurucdombi mozsártelepről kilőtt gyújtó lövedékek azok nagyobb lőtávolsága miatt a város középpontján átrepülve még az Újteleki utcát (Neustift Gasse) is felgyújtották.

A rendelkezésre álló lőszer mennyisége kevés volt. A kurucoktól dezertáló egyik volt császári tüzér a városban elmondta, hogy az ostrom kezdetén az ostromtüzérség

¹⁷ Kovachich, Martin Georg: Sammlungen kleiner, noch ungedruckter Stücke. Buda, 1805, 45. (= Kovachich 1805.)

¹⁸ Le Maire 1955. 168.

¹⁹ Ritter 1874. 74.

²⁰ Le Maire, Louis: Beszámoló mindarról, ami magyarországi háborúban történt az 1705-ös hadjárat kezdetétől 1708 márciusáig. Közli: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi Tükör. Budapest, 2004. 184. (= Le Maire 2004.)

²¹ Mayerhofer – Komers 1882. VIII. 408.

²² Anton Dolleczek: Geschichte der Österreichischen Artillerie. Wien, 1887. 158.

²³ Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Budapest, 1974. 185–186.

csövenként 100 golyóval, 150 bombával és sok gyújtólövedékkel rendelkezett.²⁴ Lemaire szerint az egész hadjárat során a kurucok 15 000 kg lőport és 400 db bombát használtak fel.²⁵ A téli időjárás nem tette lehetővé a Felvidékről az utánpótlás gyors biztosítását. Az is befolyásolhatta az alkalmazott löveganyag nagyságát és kaliberét, hogy Rákóczi ebben az időben már Esztergom 1706. évi ostromára készült, és bizonyára nem akarta megkockáztatni a nagyobb kaliberű faltörő lövegek Sopron alatti esetleges elvesztését.

A kuruc gyalogság egyéni fegyverzete nem volt olyan egységes, mint a császáriaké. A Rákóczi szabadságharc kezdetén a kuruc seregek fegyverzete még igencsak szedett-vedett volt. Használták a kanócos muskétát, a keréklakatos puskát és a kovás puskát is. Lemaire írja, hogy a kuruc hadvezetőség a Pápánál és máshol átállt császári katonáktól elvette azok jó puskáit, és helyettük rossz minőségűeket adatott nekik.²⁶ Mind a városiak, mind a kurucok nagy számban alkalmazták az üvegből, cserépből vagy öntöttvasból készített kézigránátokat. A kuruc lovasság jórészt már elhagyta a végvári időkben előszeretettel használt kopját. Fegyverzete a török háborúk során kialakult szablya, a hegyes tör, a csákány, az elterjedő pisztoly és a karabély. Bár a kurucok ismerték a várostromok nagyhatású fegyverét, a petárdát, de nincs feljegyzés arról, hogy Bottyán dunántúli hadjáratára készülő seregét ezzel felszerelték volna.

Parancsnokok a városban és a kurucoknál

A város katonai parancsnoka a már említett báró Weitersheim ezredes volt, aki nemrégén váltotta a korábbi parancsnokot, báró Blomberg ezredest. Weitersheimről keveset tudunk, Lemaire szerint a spanyol örökösödési háború során a Rajnánál részt vett Landau ostromában.²⁷ „Állhatatosságára” jellemző, hogy az ostrom egy késői fázisában, (január 10-e után) nem bírván a nélkülözéseket, felsorakoztatta a császári helyőrség katonáit azzal a szándékkal, hogy a Magyar kapun át elhagyja a várost. Tervének végrehajtásában a polgárság és a helyszínre érkező Dobner polgármester akadályozta meg. A védelem lelke a szilárdan királyhű Ferdinand Dobner polgármester volt, aki nemcsak hős városvédő és okos diplomata, hanem nagynevű elődjéhez, Lackner Kristófhhoz hasonlóan költő és városépítő is. Parancsnoki tevékenységében a következő személyek támogatták: az Újteleki kapunál (Neustift Tor) Emrich Ranner parancsnok és Adam Steiner százados, a Bécsi kapunál (Wiener Tor) Paul Greiner parancsnok és Masch százados, a Szent Mihály kapunál (Michaelis Tor) Kolleris parancsnok és Ursprung százados, a Balfi kapunál (Schlipper Tor) Horváth parancsnok és Peter Reisch százados, a Magyar kapunál (Potsche Thor) Georg Poch parancsnok és Nikolaus Hackelberger százados.²⁸

Sopron ostromát a legendás híró Bottyán János tábornok vezette. Helyettese Csáky Mihály tábornok volt. Rákóczi Emlékiratában így jellemezte Bottyánt: „Nem volt sem

²⁴ Kovachich 1805. 457.

²⁵ Le Maire 1955. 174.

²⁶ Le Maire 1955. 181.

²⁷ Le Maire 1955. 171.

²⁸ Ritter 1874. 94.

jó származású, sem művelt, ezért igen nyers volt, de józan, éber és szorgalmas. Szerette a népet, és az is rendkívül szerette őt, mert katonáit szigorú fegyelemben tartotta, de mindenkor igazságot szolgáltatott nekik, amikor igazuk volt.²⁹ Bottyán mellett serege alvezérei Ocskay László brigadéros, Bezerédy Imre, Fodor László és Cziráky László ezredek voltak. Bottyán törzséhez tartozott még két francia hadmérnök, Jean De La Rivière alezredes és a már említett Louis Lemaire brigadéros, akik az ostrom tüzérségi és műszaki irányítóiként tevékenykedtek. Meg kell még említeni a tisztek közül Horváth Mihályt, Fodor László gyalogezredének egyik századosát, aki később, a január 6-i rohamban elesett.³⁰

Az ostrom leírása

Sopron ostroma a hadiesemények alapján két szakaszra osztható. Az első az 1705. december 24-től 1706 január 10-ig terjedő, amit a város tüzérségi lövetése és a gyalogsági rohamok jellemeztek. A második az ettől az időponttól 1706. március 6-ig tartó időszak, amely alatt a szomszédos falvakban téli szálláson lévő kuruc csapatok távoli blokád alatt tartották a várost.

Az ostrom harci eseményeiről a soproni városi iratok nagyon szűkszavúan számoltak be. Az 1705. évi városi tanácsüléseket rögzítő jegyzőkönyv utolsó bejegyzése december 24-én, az ostrom kezdő napján kelt. Leírták: a kuruc tüzérség a Sankt Leonhards Bergen elfoglalta állásait, és megkezdte a város lövetését, amely nagy tüzeket okozott. Az elkövetkező hetekben a jegyzőkönyvbe az ostrom menetéről további bejegyzés nem került, a legközelebbi már 1706. február 8-án – tehát az aktív ostromműveletek után – íródott, és egy polgárjog megadásáról szólt.³¹

Az ostrom lefolyásáról két szemtanútól maradt ránk részletes leírás. Az egyik a már említett Ritter János soproni polgár, aki a városon belül részt vett a védelemben és pedig éppen az Újteleki utcai kapu védelmében (krónikája szerint az itt elhelyezett lövegek egyik kezelője volt), a másik a kuruc ostromtüzérség egyik parancsnoka, a már szintén említett francia Lemaire, aki két írásában számolt be az ostromról. Az ostrom menetének most következő leírását az említett szerzők munkái alapján idézem.³²

A ruszti tanácskozást követő napon (december 23-án) a város felderítői már jelentték, hogy kurucok csapatösszevonásokat végeznek a környéken. A gyalogság Kóp-házán, Sopronkeresztúron (Deutschkreutz) és Harkán helyezkedett el, míg a lovasság – fedezve az ostromsereget – a város Bécs felőli oldalán fekvő falvakban: Bánfalván, Ágfalván és Kelénpatakon (Klingenbach) foglalta el állásait. Sopron fel volt készülve az ostromra, hiszen 1704 tavasza óta folyamatosan ki volt téve a kuruc csapatok meg-megújuló támadásainak. Időnként kuruc portyázók jelentek meg a város falai alatt, elrabolták a polgárok legelő marháit, foglyul ejtették a városfalakon kívül tartózkodókat, összecsaptak a császári fegyveresekkel és megsarcolták a szüretet. Az ostromot

²⁹ Rákóczi 1978. 353.

³⁰ Ritter 1874. 93.

³¹ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára (=SL) Sopron Város Levéltára (=SVL). Tanácsülési jegyzőkönyvek 1705. 137, 1706. 1.

³² Ritter 1874. 75–97.; Le Maire 1955., 170–172.

megelőző két év során a polgárok a város védőfalait kijavították, a külvárosi falakat körülárkolták. A hat külvárosi kapu közül négyet földdel és kővel eltorlaszoltak. A Bécsi kapu és a Magyar kapu előtt mély árkot ástak, amely felett felvonóhidat építettek. Ezzel meghagyták egy nyugati vagy keleti irányú kirohanás, az aktív védelem lehetőségét. Az ostrom költségeit is tartalmazó városi számadáskönyvi bejegyzés szerint de Dumont mérnökkari alezredesnek a redoute-ok (földsáncok) kiépítéséért június 18. és november 24. közötti időre 194 forintot és 65 dénárt fizettek ki a város pénztárából.³³ Redoute épült a belváros gyengébben erősített Hátsó kapuja előtt is, létesítéséhez a város 253 cölöpöt vásárolt 15 forint és 60 dénárért.³⁴ Ez a külső erődítmény bizonyára úgy volt kialakítva, hogy egyben védelmezze a vizesárok itt elhelyezett leeresztő zsilipjét is. Talán ennek az erődítésnek a maradványa látható Leopold Werner 1750-ből származó ismert rézmetszetén a vizesárok külső oldalán.³⁵ A városban élő szabókkal zsákokat varrattak, melyeket homokkal megtöltöttek és belőlük a falak tetején fedett lövészállásokat alakítottak ki. A várostoronyban figyelőszolgálatot szerveztek a kuruc csapatmozgások szemmel tartására. Nappal vörös zászlóval, éjjel lámpával mutatták a veszély irányát. A riadó jelzésére a várostoronyba üstdobokat is elhelyeztek. A védők másik fontos figyelőpontja a Szent Mihály-templom tornyában volt. Innen a külváros északi fala előtt lévő Virágvölgybe nyílt jó kilátás.

A védelem érdekében a polgárőrség mellett a kézműves segédekből, a kapásokból és az idegen polgárokból is csapatokat szerveztek, tizedekre beosztva őket. Részükre a város 7 krajcár zsoldot fizetett naponta. Parancsnokuknak, Zinner János asztalosnak a december 29-től március 7-ig terjedő időre a város 284 forint és 76 2/3 dénár zsoldot fizetett ki a már említett számadáskönyv szerint.³⁶ Az adatokból kiszámítható, hogy ennek a csapatnak a létszáma 284 fő körül lehetett. Bevonták a védelembe a jobbágyfalvak fegyverfogható lakosságát is. Részükre fegyvert és muníciót osztottak ki. Tűz esetén az őrségbe beosztott polgároknak az őrhelyükön kellett maradniuk, viszont az ácsoknak, kőműveseknek, lakatosoknak, kovácsoknak és más hasonló foglalkozásúaknak halálbüntetés terhe mellett a tűz oltásához kellett fogniuk.

Még december 10-én az új parancsnok, Weitersheim ezredes megérkezésével egy időben a tüzérség erősítésére érkezett tarackok mellett sok gránátot, puskaport, ólmot, kanócot, kartácsot is küldtek Bécsből. A soproniak a környékbeli falvakból sok élelmi-szert és bort begyűjtöttek a városba. Hogy a városfalak elleni rohamot megnehezítsék, előrelátóan még a létrákat is összeszedték a falvakból. Rengeteg építőfát és tűzifát halmoztak fel az őrhelyek és a bástyák mellett. A rohamveszélyes helyeken spanyolvasokat helyeztek el. A város jobbágyfalvaiban rőzsekötegeket és sánckosarakat készítettek, melyeket földdel megtöltve az ágyúk védelmére állítottak fel.³⁷ A külváros falán a Zacharias Michel metszetén ábrázoltnál lényegesen kevesebb volt a falak oldalozására

³³ SL SVL Sopron Város Kamarási Hivatalának iratai Kamarási számadások / Kammeramtsrechnungen (= KAR). 1706. 79.

³⁴ SL SVL KAR 1706. 80.

³⁵ Askercz 1995, 31.

³⁶ SL SVL KAR 1706. 78.

³⁷ A jobbágyfalvak védelmi építményeiről lásd még Nováki Gyula: Kuruckori erőd Sopronbánfalva felett. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Szerk. Környei Attila – Szende Katalin. Sopron, 1996, 135–148.

alkalmas bástya, ezért az ostrom előtti erődítési munkák során három helyen, a Balfi kapunál lévő ún. Balog kertnél, a kis Pócsi kapunál és az Újteleki kapunál földbástyát (Bollwerket) is készítettek. A város védelmét nagyon megnehezítette, hogy a város fölé két helyen dombok magasodnak. Keletről a Kurucdomb, míg észak felől a Bécsi domb. A város szintjénél ezek a dombok 20-25 méterrel magasabbak, ezért mindkét helyről mind a belátás, mind a belövés lehetséges volt a falak mögé. A Kurucdomb peremétől (a kuruc ostromtüzérség löveg-állásaitól) a külvárosi kis Pócsi kapu távolsága mindössze 200 méter, a belváros középpontja sem több mint 800 méter. Még ennél is kedvezőbb lehetőség adódott volna a kuruc ostromtüzérség elhelyezésére a Bécsi dombon. Itt a külváros fala a domb gerincétől a város középpontja felé terjedő lejtőn húzódott, tehát a városfalakról nem volt kilövés és kilátás a Bécsi domb túloldalán húzódó völgybe (a mai Virágvölgy területére). A városiak e hátrányos helyzetű falszakasz megerősítésére még az ostrom előtt a Fővényveremnél egy blokkházat (gerendaházat) építettek, melyet két ágyúval szereltek fel. Ezen ágyúknak a szerepe az itteni falak oldalazása és a dombgerinc pásztázása volt. Nyoma a blokkháznak nem maradt, de a terep bejárása során a valószínű helye azonosítható a mai Bástya utcai sarokrondella és a Szent Mihály temetőnél lévő rondella közötti várfal szakaszon, a dombtetőn, a városfal iránytörésénél.

Az ostromlottak a támadásra készülve két nagy vaslöveget helyeztek el a régi Szent Mihály-temetőnél az ún. Mészárosok templománál (azaz a Szt. Jakab-kápolnánál), a Kőhida felé lejtő völgy lövetésére. A Magyar kapunál további két, a Balfi kapunál egy, a régi evangélikus temetőnél, a faltörésnél két löveget, az Éles saroknál (a II. Rákóczi Ferenc utca végén) a falra épített kazamatában három löveget helyeztek el. A több mint 4300 méter hosszú külvárosi falak védelmére ez a 12 löveg bizony nem volt túl sok. Az előrelátó Dobner polgármester és Weitersheim ezredes a lövegek többségét bizonyára a belváros védelmére tartálékolta. A belvárosi Elő- és Hátsókapuk egyoldalú elhelyezkedése a belvárosba való esetleges visszavonulás szempontjából nagyon kedvezőtlen volt. A külvárosok elvesztése esetén az itt felállított ágyúk könnyen az ostromlók kezébe kerültek volna. A gyalogsági erők elosztásáról a korabeli adatok sajnos nem tájékoztatnak bennünket, de a kuruc rohamok kemény és gyors visszaverése arra utal, hogy a védők gyalogsági erők jelentősebb részét a külvárosban állomásoztatták és el voltak szánva a külvárosok megvédésére is.

Az ostromlottak és az ostromlók elhelyezkedését az 1. képen látható helyszínrajz mutatja be.

A kuruc seregek három helyen ütöttek tábor. Az egyik seregrész a Ritter krónika szerint a Kurucdombon telepedett le. Ritter több helyen leírja, hogy Bottyán naponta fellovagolt a tüzérségéhez a Kurucdombra és személyesen határozta meg, hogy a város mely részeit kell bombáznia. A kuruc főhadiszállást a város lövegeinek lőtávolságán túl, a Kurucdomb keleti lábánál az Ikva patakra épített, s legutóbb a város tulajdonát képező Schönherr-malomban helyezték el (a mai Schönherr-malom utca végén). Innen könnyen lehetséges volt a Kurucdombi tüzérségi állások naponkénti meglátogatása. A főhadiszállást éjjel-nappal nyeregben ülő 300 lovas védelmezte. A helyi hagyomány is azt igazolja, hogy a kuruc sereg egy része valóban ezen a dombon táborozott.

A táborokat a kurucok ügyesen, a korábbi kőbányászat során keletkezett üregekben helyezték el, s így ezek védelmet nyújtottak a városiak lövései elől. További táborok voltak még a mai Koronázódombon és a város nyugati oldalán egészen az erdőig.

December 24-én a városvédő polgárság és a császári helyőrség katonái felkészültek a harcra. A legveszélyesebb helyekre fegyvert, lőszert és kézigránátokat hordtak. Ezen a napon délelőtt 11 óra körül a két zászlóval felvonuló kuruc gyalogság és a 200 fős császári dezertőrből álló alakulat elfoglalta harcállását a Kuruc dombon a ma is álló szélmalom helyén. Itt is voltak a kőbányászat során keletkezett gödrök, melyeket a kurucok átalakítottak ágyúállásokká, ezekben négy ágyút és két mozsarat helyeztek el, és azonnal megkezdték a város lövetését. A várostoronyból felhangzó riadójelre a gyerekek és az asszonyok a belvárosba menekültek, a fegyverforgatók a falakra siettek elfoglalni kijelölt őrhelyeiket

Az első bombák nem sok kárt okozva a beépítetlen Paprétre estek. A kurucok hamarosan növelték a mozsarak lőtávolságát és bombáik már a város lakott területeire csapódtak be. Egy 3/4 2-kor becsapódó bomba hamarosan tüzet is okozott, amely átterjedt a mai Balfi és Halász utcák területére. További becsapódó bombák a Városmajort, a Balfi utcát és a Vörös Ökör vendéfgadót találták el, illetve gyújtották fel. A bombák egy órán belül olyan tűzvészt támasztottak melyben az Ötvös utca és a Pócsi utca nagy része elhamvadt. A külváros felgyújtása annál is könnyebben megtörténhetett, mivel e házak többsége szalmával volt fedve. A város lakossága csak ekkor kezdett hozzá a tűzveszélyes háztetők leveréséhez. Éjjel 11-kor egy gyújtógolyó már a belváros túlsó oldalára, az Ógabona térre (Kornmarkt) esett, egy további pedig az Újteleki utcára (Neustift Gasse). Több tűzgolyó a mai Rákóczi utcát (Lange Zeile) érte el. Ez azt jelentette, hogy a kuruc tüzéség a Kurucdombról gyakorlatilag tűz alatt tarthatta az egész várost. A becsapódó gyújtógolyók rövidesen ezt a külvárost is tűzbe borították. Égett a mai Rákóczi utca, a Széchenyi tér déli fele, a Móricz Zsigmond utca és a Magyar utca. A tüzek hatására veszélybe került a Magyar kapunál felhalmozott lőszerkészlet is, melynek megóvására Dobner polgármester parancsára azokat földbe ásták. A kapu környezetében is lebontották az őrbódék tűzveszélyes tetőit. A becsapódó bombák robbanását, a tüzesített ágyúgolyók becsapódását, az égő város füst- és tüztengerét a város lakóinak jajveszékeltése kísérte. Rövidesen a bombák már a belvárosban is tüzeket okoztak.

December 25-én, karácsony napján az ostromlók tüzésége már kora reggel, 7-8 óra között megkezdte a város bombázását és tüzes golyókkal való lövetését. Délelőtt 11 órakor egy parasztember jelentkezett a Magyar kapunál, és átadott egy Bottyán tábornok által küldött latin nyelvű levelet a város parancsnoksága részére. A város katonai parancsnoka tájékoztatta a levélről a polgármestert és városi tanácsot. A városi tanács nevében Dobner polgármester közölte Weitersheim ezredessel, hogy a városi tanács megmarad eddigi urának hűségén. Bottyán levelére az ezredes írásban válaszolt, az ostromlók tudomására hozva, hogy az utolsó csepp vérig védik a várost. Az elutasító válasz kézhezvétele után a kuruc tüzéség ismét elkezdte munkáját, és egész délután bombázta a belvárost, ágyúinak tüzes golyóival a Gazda utca, Fövényverem és a Szent Mihály kapu környékét lövette. A belvárosban becsapódó bombák nagy pusztítást végeztek. Több bomba áttörte a Szent György-templom boltozatát, a levegőben robbanó bombák tönkretették az ablakokat és a berendezést. Egy másik bomba a Hátsó kapu-

nál az ún. Kramer-féle házat találta el. A bombázás ellenére a polgárság nem hagyta el az őrhelyeit, hanem az Újteleki kapu előtti ún. Bartisch-malmot rombolta le nehogy közelsége miatt, a támadó kurucok részére fedezetet nyújtson. Este a Balfi kapunál jelentkezett két szökevény a Hasslinger regimentből. Ezek az emberek elmondták, hogy Kapuvár elfoglalása után harminc más bajtársukkal együtt kuruc szolgálatot vállaltak. További dezertőrök a pápai, kőszegi és más helyőrségekből 600-an vannak három felső magyarországi talpas regimentbe beosztva. A tüzemester két éve Pozsonyból ment át a kurucokhoz. Nagyon mérgelődik, mert egész napos ágyúzása hatástalan maradt. A kurucok már csak 16 bombával rendelkeznek. Bottyán generális ezen a délutánon ismét a táborban járt és megszemlélte az üteget és a várost.

Másnap, december 26-án, Szent István ünnepén, hajnali 2 órakor a kurucok három bombát vetettek a városra, ebből egy a Szent György bástya mellett a városfalra, egy ugyanott a várárokba, a harmadik a falszorosba esett, de nem robbant fel. Ezután a kurucok kivonták az ágyúikat és mozsaraikat a tüzelőállásból és azokat Harkára vitték. A következő napokban, egészen az év végéig az ostromló kuruc csapatok közvetlen harctevékenységet a város ellen nem folytattak.

A soproniak nem tudtak arról, hogy Bottyán aznap hajnalban a Lajta mellől azt a hírt kapta, hogy a Brucknál állomásozó Pálffy a Horvátországból érkezett és a bécsi helyőrségtől elvont csapatokkal megerősödve Sopron felmentésére készül, ezért a kurucok abbahagyták a város lövetését és csapataik egy részével Pálffy ellen vonultak. A várost természetesen szoros ostromzár alatt tartották. Bottyán felvonultatott gyalogos és lovas csapataival Bruck előtti táborában találta Pálffyt és hosszas harc után visszaverte a labanc tábornokot a város falai közzé. Az ellenfélnek sok, főleg rác katonája maradt holtan a csatatéren. Bottyán csapatai a csata után a Sopronnak szánt élelmiszeres szekereket és a hadfelszerelést elzsákmányolták.¹

A Sopronhoz visszatérő kuruc csapatok december 31-én a városiak folyamatos ágyúzása ellenére újra felállították lövegeiket a Kurucdombon. Ezúttal 8 ágyút és 6 mozsarat vittek tüzelőállásba. Január 3-án reggel fél nyolckor a kuruc tüzérség újra kezdte a város lövetését az ágyúkból és a mozsarakból. Az ágyúkból kilőtt tüzes golyókkal rövidesen több házat felgyújtottak a Fövényverem és a Szent Mihály kapu környékén. Ezen és a következő napon folytatódó bombázás során csak a belvárosi házakra több mint 70 db bomba hullott. A bombázások viszonylag kevés áldozatot követeltek a városlakók közül, mivel a fegyverforgatók a falakon voltak, a fegyvertelenek a pincékben kerestek menedéket, ahol a Ritter krónika szerint sokat szenvedtek a hidegtől. A kurucok a városfalakat és az ott elhelyezkedő védőket nem lőtték, csak a város belterületét. A Jezsuita Kollégium és a Szent György-templom épülete a becsapódott 13 bombától nagy károkat szenvedett. Tüzesített ágyúgolyó ezen és a következő napokban kb. 300 db csapódott be a város területére. Tüzes labdából 100 db-t lőttek be a városba, ezek többsége azonban még a levegőben felrobbant. A bombázás következtében a külváros 332 épülete közül 185 leégett. Jobban járt a belváros, itt a 74 épület közül csak 4 pusztult el.

Január 4-én a kuruc tüzérség már éjjel fél kettőkor bevette első bombáját a városba. A nap folyamán a fegyverben álló polgároknak és kapásoknak lelkesítésül a vá-

¹ Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténete 18. köt.: II. Rákóczi Ferenc nemzeti felkelése Budapest, 1941. (= Bánlaky 1941) 338.

ros a pincéjéből bort osztatott. (A 400 fős császári helyőrség az ostrom alatt a város 267 forint és 5 dénár értékű borát itta meg.²) A város lövetése miatt ezen a napon is leégett néhány ház.

Január 5-én a támadók felkészültek a külvárosi falak megrohanására. A városiak megtevesztésére úgy tettek, mintha abba akarnák hagyni az ostromot. Még a Kurucdombon kitűzött zászlóikat is bevonták. Bottyán a városba elsőnek benyomulóknak jutalmul 100 forintot ígért, ami egy akkori katonának több mint két éves zsoldjával volt egyenértékű. A rohamozóknak a hideg ellen, és bizonyára a harci kedv fokozása miatt is, Bottyán pálinkát és bort osztatott ki.

Másnap reggel 5 és 6 óra között, a hajnali sötétben a csapatok három rohamoszlopba sorakoztak fel a Kramer-malomnál, a Mély útnál és a Sarnichhaser-malomnál, a kórház rétnél. A 6000 gyalogos (és egyes verziók szerint még 2000 lóról szállt lovas) a legnagyobb csendben közelítette meg állásait, majd a felhangzó trombitaszóra és a városra lőtt bombák jelére felkapták ostromlétráikat, és mindhárom helyen egy időben megkezdték a rohamot. Az első rohamoszlop a Bécsi kapu sarokrondellájánál Ocskay, a másik Bezeredy vezetésével az Újteleki kapu sarokrondellájánál támadt. A harmadik rohamoszlopot maga Bottyán vezette a Balfi kapunál fekvő Balogh-kertnél épített új ágyúüteg ellen. A védőket az Újteleki kapunál meginduló támadás váratlanul érte, mivel itt a falakon csak az örök álltak, s az ostromlók a Rák-patak árkában, reggeli sötétben észrevétlenül érték el megindulási állásaikat. A roham élére a császári csapatoktól dezertált németeket vezényelték, hogy kerüljék a magyar veszteséget. A meglepetést kihasználva a rohamozók egy része áthatolt a falak előtti száraz árkon és onnan a falakon belülré dobálta kézigránátjait, majd a falhoz támasztott létráikon felhatoltak a falakra. A rohamozók másik része fegyvereivel belövedözött az embermagasságban nyíló lőrésen. Az Újteleki kapu melletti Éles saroknál a korábban már említett Horváth Mihály százados kitűzte a kurucok zászlóját a falra. A bejutott kurucok még a városi segítség megérkezése előtt beszőgezték az itt elhelyezett ágyúkat. A hamarosan a helyszínre érkező polgárok és a császári helyőrség katonái a betörő kurucokkal rövid, de heves viadalba bocsátkoztak. A harc során elesett a rohamozók élén haladó Horváth százados, elbizonytalanodott katonáit a védők leszorították a falakról. A vérszemet kapott védők a kurucok otthagytott létráin lemászva kifosztották a falak előtt heverő elesetteket. A kurucok által hátrahagyott gránátokat, fegyvereket és a létrákat bevitték a városba. Különösen értékes zsákmány volt az elesett Horváth Mihály százados drága cobolyprémes süvege. A másik két rohamoszlop fel sem tudott jutni a falak tetejére. Bottyán látva a roham eredménytelenségét lefújta a támadást. A visszavonuló kurucok rendben, halottaikat és sebesülteiket magukkal szállítva visszahúzódtak a táboraikba. A rohamban a védők az Éles saroknál a falakon 8 halottat és 11 sebesültet vesztek. A sikertelen rohamban a kurucok közül állítólag ezer ember esett el illetve sebesült meg. Sokkal realisabb azonban az a másik adat, mely szerint az ostromsereg vesztesége mindössze háromszáz fő volt. Minden valószínűség szerint ez is az egész ostrom alatti veszteségre vonatkozik, hiszen a roham mindössze negyed-fél óráig tartott. Így írja le a roham visszaverését a város védelemben résztvevő krónikaíró Ritter János soproni polgár.

² SL SVL KAR 1706. 80.

A magyar történeti irodalomban elterjedt az a nézet, hogy a roham kudarcának oka az ostromlétrák állítólagos rövidsége volt.³ Emiatt nem tudtak a rohamozók tömegesen a falakra feljutni. Lemaire másként emlékezett.⁴ Leírása szerint a város heves ágyúzásában elfogyott az ostromló sereg löszere, ezért Bottyán a további teendők megbeszélésére haditanácsot hívott össze. A haditanácson ő, azaz Lemaire javasolta, hogy szerezzenek be 300-400 db ostromlétrát, és több irányból rohanják meg a várost. Amennyiben sikerül betörni a külvárosba, a menekülőkkel együtt talán a belvárosba is be tudnak jutni a kurucok. Erre a két belvárosi kapu egyoldalú elhelyezkedése miatt volt is lehetőség, mivel a külső városfalon, alkalmas helyen behatoló rohamozók könnyen elvághatták volna a visszavonulók útját a belvárosba. Végezetül a rohamhoz szerinte csak 60 db létrát sikerült a kurucoknak beszerezniük. Ő négy rohamoszlopra emlékezett, amelyek közül háromnak színlelt támadást kellett volna a falak különféle szakaszai ellen intézni a főtámadás előtt negyed-fél órával. Az Újteleki utcai kapu és a csatlakozó falai ellen indított főtámadás élén a Fodor László gyalogosezredébe beosztott, a dunántúli várak bevételénél a kurucokhoz átállt német katonák rohamoztak. Az ő feladatuk volt az első vonalban támadni, gránátjaikat a falakon belülré dobálni, majd a falak embermagasságban lévő lőréssein befele, a védőkre tüzelni, ezzel megkönnyíteni a támadók létráinak elhelyezését. A második vonal katonái gránátokkal és szuronyos puskákkal voltak felszerelve. A rohamban részt vett a lóról szállt lovasság egy része is. A színlelt rohamok megindulása után a főtámadásra kijelölt falszakasz valóban elnéptelenedett, így a létrák elhelyezése akadálytalanul megtörténhetett. Alig léptek a rohamozók a létrák legalsó fokára, a tábornok parancsára megverték a dobot és nagy harci rivalgásban törtek ki. A zajra a város védői odatódultak és oldalról két kartácslövést adtak le a rohamozókra. A lövések ugyan semmi kárt nem okoztak, de a támadó magyar gyalogság megrémülve sorsára hagyta a falon már átjutott 8-10 német gyalogost, valamint húsz halottat és sebesültet a fal tövében. Félórai harc után visszavonultak a városfaltól mintegy száz lépésre fekvő Bartisch-féle vízimalomhoz (későbbi nevén Wrchovszky-malomhoz, amely a mai Geofizikai Intézet mögött állt), és annak falai közt, illetve a malomárókban keresetek védelmet a falakról érkező puska és ágyútűz elől.

Lemaire szerint a roham kudarcát az okozta, hogy a tisztek magukra hagyták a katonáikat. Az igaz, hogy a roham helyszínén ismeretlen ok miatt nem volt jelen az ezred parancsnoka, Fodor László ezredes, (az ezredes a dunántúli kuruc seregek pénztárosa volt ebben az időben),⁵ de egyik századosa, Horváth Mihály a rohamozók élén elsőként lépett a fal tetejére és ott lőtték le, vagy verték agyon a védők. A létrák rövidségéről viszont nem tesz említést a hadmérnök, minden valószínűség szerint azért nem, mert ha ez igaz, akkor ez az ő súlyos hibája volt, hiszen ő becsülte kém szemléje alapján a külvárosi falak magasságát nyolc-kilenc lábra (2,5-3 méter). Igaz, ehhez hozzá kell adni a falak előtt ásott szárazárok mélységét is.

Lemaire az ostrom előtt felderítette Sopron erődítéseit és megállapította, hogy a külvárosi falak elfoglalása rohammal ugyan lehetséges, de a belváros bevételéhez már nehéz ostromlóvegekre van szükség, mellyel az ostromló kuruc csapatok nem rendel-

³ Bánlaky 1941. 389.

⁴ Le Maire 2004. 189., 190.

⁵ R. Várkonyi 1952. 423.

keztek. Szerinte a Bécs közelében lévő város elfoglalása nem viszi előrébb a szabadságharc ügyét. A város bombázása csak fokozta a védők elszántságát.

A sikertelen roham után, még ugyanezen a napon maga Bercsényi is megpróbálta levéllel megadásra bírni a városiakat. A védők 2-3 napi gondolkodási időt kértek és kaptak a válasza. 8-án a városbeliek ágyúszóval adták tudtára a kuruc csapatoknak, hogy kitartanak a város védelme mellett. 9-én Bottyán még egyszer rohammal próbálkozott a Balfi kapunál. Gyalogságát rohamoszlopba állította és rálövetett az őrségre. A katonai tüntetés azonban most sem hozta meg a kívánt eredményt, a védők nem tüzték ki a falakra a fehér zászlót. A szökevény német katonáktól ugyanis már tudták, hogy lőszer hiányában a kurucok abbahagyják az ostromot. Bottyán kénytelen volt belátni, hogy lőszerkészletének fogytával nincs reménye a város bevételeire. Másnap, január 10-én a soproniak nagy örömeire kivonta tüzéségét a Kurucdombi lövészokból s csapataival a közeli falvakban téli szállásra vonult. Elvonulása nem jelentette egyben Sopron felszabadulását az ostromzár alól, mert a kuruc lovasság ezután is szüntelen járőrözött a város körül. A kurucok az ostromlottak szívós védekezése miatt a két hetes intenzív ostrom ellenére sem tudták a kerítésfalnál alig erősebb falakkal védett külvárost elfoglalni.

Bottyán eltávozásával a soproni ostromzár parancsnokságát először maga Bercsényi vette át, majd a nagyszombati béketanácskozásra való távozása után Csáky István és Andrassy Pál tábornokokra hárult ez a feladat. A soproni kuruc ostromzár feltörésére az udvari haditanácstól Pálffy tábornok kapott parancsot,⁶ aki Ebergényi László császári, királyi tábornokkal, 1500 gyalogossal, 2970 lovassal és 6 ágyúval március 3-án átkelt a Lajtán és március 6-án délelőtt 9-10 óra tájt a védők díszlövéseitől és a soproniak üdviváltságaitól kísérve a külváros Bécsi kapuján át bevonult a városba. Az ostromzárát tartó kuruc csapatok nem ütköztek meg a császári csapatokkal, hanem Kapuvárra hátráltak. Ekkor, március 12-én ejtette foglyul Ebergényi Fertőszentmiklóson De La Rivière ezredet.⁷ A francia tiszt később a nagyszombati béketárgyalások során csere útján szabadult ki a hadifogságból.

Az ostrom értékelése

A soproni polgárság és a császári helyőrség nehéz harcok árán megvédte városát a kuruc hadaktól és nem hódolt meg Rákóczinak. Az ostrom kudarca azt bizonyította, hogy a Dunántúlra átkelt kuruc seregek ezzel a hadművelettel elérték katonai teljesítőkéességük határát. A kurucok, ahogy a csatatereken sem, erődített helyek ostromában sem voltak versenyképesek a reguláris császári hadakkal. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy a Dunántúl felszabadítására indított hadjárat során alig két hónap alatt Bottyán rohammal vett be több dunántúli császári erősséget.

A következőkben vegyük számba, mely tényezők eredménye volt a város sikeres védelme, és miben bíztak a kurucok, amikor Sopron ostromába kezdtek. Kezdjük először a város védelmi esélyeivel.

A város korszerűtlen erődítései ellenére jól meg volt erősítve. A külvárost ugyan csak egy gyengécske fal védte (az ostrom előtt a külváros fala egy hosszú szakaszon

⁶ Kriegs Chronik 1887. 199, 200.

⁷ Hetyéssy István: Sopron kuruc ostroma és a labanc megtorlás Sopron megyében. SSz. 21 (1966), 20., 84–87.

beledőlt a fal előtt ásott szárazárokba), de a belvárost övező hármás védőfalon csak nagyobb kaliberű ostromágyúkkal lehetett volna rést löni. Ez viszont nem állt az ostromlók rendelkezésére. A téli hidegben sem a megközelítő árkok, sem a falak alá ásott aknák elkészítésére nem volt lehetőség. (Ritter ugyan krónikájában említést tesz az ostromlók sáncépítéséről.) Az ostromlottak a szökevények révén értesültek arról, hogy a kurucok nem rendelkeznek nehezebb ostromtüzérséggel, sőt elegendő löszerral sem. A kemény téli idő elviselése a táborokban mindenképpen nehezebb volt, mint az ostromlott városban. Az Udvari Haditanács nagy fontosságot tulajdonított Sopron birtoklásának, így a polgárok számíthattak arra, hogy a császáriak előbb vagy utóbb felszabadítják őket az ostrom alól. A kuruc ostromsereg a védők fegyveres erejéhez képest nem volt jelentős létszámfölényben és a döntő ponton, az Újteleki kapunál sem tudta azt létrehozni. A kuruc katonák harc iránti elkötelezettsége a várható zsákmány ellenére lényegesen kisebb volt, mint a vagyonukat és családjukat féltő polgároké. Alátámasztja ezt az a tény, hogy a január 6-i roham során a kuruc rohamoszlopok már rövid harc után visszavonultak. „Mit lehet ilyen emberekkel csinálni, akik állandóan félnek a haláltól?”⁸ – kérdezte Lemaire az eseménnyel kapcsolatban.

A soproniak a Rákóczi-felkelés kezdete óta számítottak arra, hogy előbb vagy utóbb sor kerül a város kuruc ostromára, amelyre ezért a város időben fel tudott készülni. A polgárság előtt ott lebegett Kőszeg példája, ahol a várost rohammal elfoglaló kurucok a harcok során 300 polgárt öltek meg és kirabolták a várost. Családjuk és otthonuk védelme a polgárokat a végsőkig való kitartásra ösztönözte. A város védelmének lelke, Ferdinand Dobner polgármester erős kézzel fogta össze a védelem erőit. Amikor a császári helyőrség nem bírván az ostrom fáradalmait, el akarta hagyni a várost, ő volt az, aki szembeszállt a katonai parancsnokkal, Weitersheim ezredessel és maradásra bírta őt. Bízta abban, hogy a város, ágyúí számát tekintve fölényben van az ostromlókkal szemben. Valóban, az ostromtüzérség 8 ágyújához és 6 mozsarához viszonyítva a város mintegy 50 löveggel rendelkezett, igaz ezek között komoly kaliberű mozsár egy sem akadt, pedig a városi lövegek lőárnyékába telepített kuruc ostromtüzérség leszerelése csak meredek röppályán tüzelő lövegekkel, mozsarakkal lett volna elérhető. Ennek és a kuruc ütegállás egyes elhelyezésének köszönhetően a városi ágyúk tüzeleése nem sokat ártott kurucok ágyúállásainak.

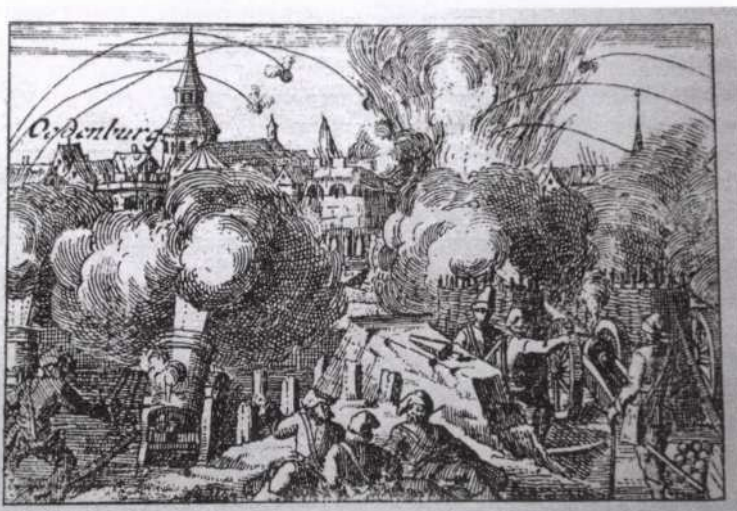
A kurucok tüzérségüket nem réslövésre, hanem a nagy területű város felgyújtására vetették be. Ehhez nem volt szükség célzott, pontlövések leadására. Ezért lövegeiket a Kurucdomb tetején – valószínűleg a domb peremétől egy kissé visszahúzva – a tetőn úgy tudták felállítani, hogy azok pontos elhelyezkedése a városból nem volt látható. A kurucok ilyen „közvetett tűzvezetésének” köszönhetően nem is volt eredményes a városiak elhárító tüze egészen addig, amíg a január 6-i roham napján egy a kurucokhoz korábban átállt császári tüzér be nem szökött a városba. Elmondta, hogy a városi lövések mind magasra sikerednek. Az ágyúállások helyének ismeretében azután néhány sikeres lövést adott le a kuruc lövegekre. Érdekes hogy a kurucok a város tüzérségi támadásához nem használták fel az ostromlottak részére rendkívül kedvezőtlen másik terepszakasz, a Bécsi-domb katonai-topográfiai adottságait. Itt a domb gerince mindössze 100 méterre húzódik a külváros falától, és a város belsejére is jó a rálátás. Valószínűleg Bottyán az amúgy is kis ostromtüzérségét nem akarta megosztani, eset-

⁸ Le Maire 1955. 180.

leg a fagyott föld miatt ezen a helyen nem volt lehetőség az ágyúállások kiépítésére. A külvárosi (ma is álló) falakon a kis távolságról jövő lövések talán még 8 fontos ágyúkkal is elérték volna a rés nyitását. (Egy 8 fontos korabeli ágyú torkolati energiája nem maradt el egy kisebb kaliberű második világháborús páncéltörő löveg torkolati energiájától.) Az is elképzelhető, hogy La Rivière, a kuruc tüzérség parancsnoka nem mert létrehozni néhány 8 fontos ágyújából egy nyílt tüzelőállásban elhelyezett réstörő üteget a külvárosi fal réstörésre alkalmas pontján, tudván azt, hogy a város többszörös fölényben lévő lövegeivel vívott tüzérségi párbajból csakis a kurucok kerülhetnének ki vesztesen.

Miben bíztak a kurucok? A kurucok bíztak abban, hogy a város lakói megijednek a bombázásától és kapitulálnak. Amennyiben ez nem elégséges, akkor rohammal veszik be a külvárosokat. Kis szerencsével a belváros felé hátráló védőkkel együtt esetleg a kuruc csapatoknak is sikerül betörni a belvárosba. Ha ez mégsem sikerülne, még mindig lehetséges az ott lévők kiéheztetése. A külvárosok elfoglalása esetén a kis alapterületű belvárosba szorult volna be 6-7000 ember. A téli hideg, az élelem elfogyása, a belváros tovább tartó bombázása bizonyára előbb vagy utóbb kapitulációra kényszerítette volna Sopron lakóit – persze, ha időközben meg nem jelennek a felmentő császári csapatok.

Az elmondottakat összefoglalva megállapítható, hogy az ostrom sikertelenségének legfőbb okai a kuruc ostromsereg, a gyalogság és ostromtüzérség elégtelen katonai ereje, és a Zrínyi Miklós által annyira kívánt *militaris disciplina* (katonai fegyelem, tágabban értelmezve a reguláris katonai mesterség) hiánya, továbbá a védők elszánt, fegyelmezett védekezése voltak. Sopron ostroma a korabeli sajtóban nagy nyilvánosságot kapott. Az olvasók érdeklődésének kielégítésére a híreken kívül még képet is közöltek az ostromról. (2. kép)

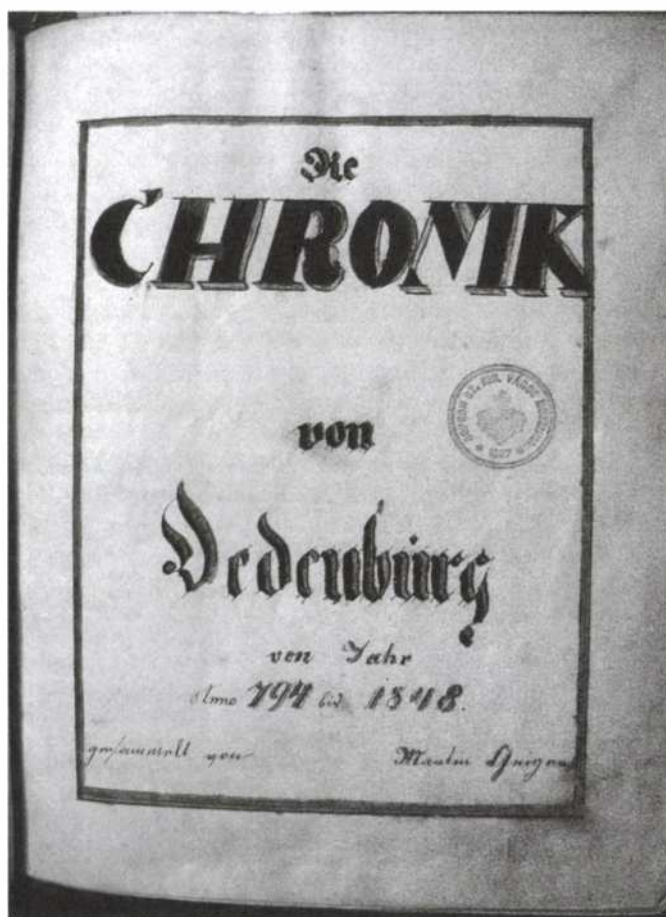

2. kép Sopron ostroma 1706-ban (Korabeli újsággép a Theatrum Europaeumból)

MŰHELY

HÁRS JÓZSEF | Kérdőjelek a Geiger krónika körül

Aki kutató megfordult a Soproni Levéltárban, bizonyára találkozott már, netán közelebbről is megismerkedett azzal a 676 számozott oldalas és mellékletekkel kibővített vaskos könyvvel, amelyet Geiger Márton kosárfonó krónikájaként tartanak számon. Bár nincs egyedül ebben a „műfajban”, talán ez a legtöbbet forgatott, s ezzel a leginkább idézett forrása 1848 helyi eseményeinek. Mellette emlegetik még Michel Jánosnak, bár terjedelmesebb, de szubjektívebb művét, s a harmadik, Bruckner Gottlieb, is elő-előkerül.

1. kép. A Geiger Krónika 2. címlapja

Ahhoz képest, hogy Sopront már régóta a krónikák városaként könyvelik el, ez a kínálat felszínesnek látszik, és nem valami széles. A kosárfonóról máig nincs életrajz, vagy elemzés. Ezt kísérlem meg pótolni az alábbiakban.¹ A szélesítést illetően pedig felhívom a figyelmet Schuster Károly üveges mester és evangélikus templomatyá munkájára. Ez az ugyancsak terjedelmesebb mű jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.² Az előbbi három krónikairól a máig legfrissebb méltatást – bő idézetekkel – Németh Ildikótól olvashatjuk.³ Geiger életrajzi adatairól azonban csak annyit tud mondani, amennyi Házi Jenő nagy művében megjelent.⁴

Geiger Ádám bécsi szabómester és Magdolna fia, Mihály odahagyta a császárvárost és apja foglalkozását. Kosárfonónak állt. Mint a városunkban megforduló vándorlegények valószínű többsége, a soproni Fekete Sas vendéglőben szállhatott meg. Körülnézvéen úgy vélte, hogy érdemes itt letelepedni. Szállásáról látta a puttonyos szüretelőket, találkozott kürtőjüket, egyéb eszközeiket cipelő halászokkal, s megfigyelte a kosarakkal piacra járók tömegét. Mégis: az őket kiszolgáló kosárfonók addig alig-alig kerültek be a polgárság sáncain belülre. Az első név Lenck Mártoné, aki 1651-ben keresett itt megélhetést, s 1658-ban tehette le a polgáresküt. Már akkor panaszkodik, hogy egy szítás belekontárkodik a munkájába. Céhéről nem esik szó. A következő század végén is még csak kettejük nevét jegyzik föl: Miskó Ernő az Újteleki utca 20.-ban lakik 1794-ben, Lauringer Ignác pedig már 1784 óta a Rózsa utca 19.-ben. A Lauringerek egész dinasztia. A keresztnév három nemzedéken át öröklődik, a végén már a Sas tér 3.-ban (186. sz.). Az utolsóként említett férfinak az özvegye innen hal meg 1832-ben.⁵ Valamennyien katolikusok a túlnyomóan evangélikus városban, amint a Tullnból ide költözött Wimmer János is.⁶ Ami az anyagiakat illeti, Thirring Gusztáv szerint sem Miskónak, sem a Lauringereknek nincsen sem házuk, sem földjük, éves adójuk együttesen is mindössze 10 forint. A 18. század végén Thirring a fa- és csontipar 278 forint 98 dénárnyi adót fizető 43 mesteréhez számítja őket, a 10 forinttal egyetemben.⁷

Geiger Mihály 1799. május 8-án jutott odáig mesterségében, hogy befogadják a város polgárai közé. Ekkor még nőtlen,⁸ s valószínű, hogy a fenti mesterek valamelyikénél lakik. Hogy Máger (Magor) Teréznel mikor keltek egybe, arról nem sikerült anyakönyvi bejegyzést találnom. Az asszony vezetékneve a háztulajdonosokat bizonyos időbeli keresztmetszetek szerint számba vevő Thirring Gusztáv könyvében nem fordul elő.⁹ A gyermekeik születési adatait megőrző külvárosi katolikus anya-

¹ Dolgozatom a Geigerék színes krónikája című, a „Szülőföldünk 2008” megyei pályázatra beküldött nagyobb munkám rövidített változata. A teljes mű egy-egy példánya megtalálható a Soproni Múzeumban, a Soproni Levéltárban és a Városi Könyvtárban is.

² A Feljegyzések Sopron múltjáról c. kötetet Juhászné Hajdu Helga ismerteti a SSz. 11 (1957), 195–196. o.-n. Szerinte a történelmi időszakokat, mint 1809 és 1848, „a többieknél kimerítőbben” tárgyalja. Csatka Endre a Sopronvármegye 1923. nov. 11-én ír róla.

³ Németh Ildikó: 1848 a Geiger-, Michel- és Bruckner-krónikában. SSz. 52 (1998), 382–390.

⁴ Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1532–1848. I–II., Bp., 1982, Geiger Mihály és Márton irányítószámai: 5404. és 5405., Lenck Mártoné 7288.

⁵ †1832. július 4. Julianna, 71 évesen, Lauringer Ignáci Civis Corbificis relicta vidua.

⁶ Házi i. m. 11570. sz.

⁷ Thirring Gusztáv: Sopron városa a 18. században. Sopron, 1939., 192–193.

⁸ 1868. március 11-én, 82 évesen hal meg, tehát 1799-ben 13 éves lehetett.

⁹ Thirring Gusztáv: Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1939-ig. Sopron, 1941.

könyvek az ő esetükben sajnos nem adnak további felvilágosítást. A legközelebbi lakcím a Szentlélek utca 9. (akkor 240. sz.), ez azonban már 1848, s ha nem is zárható ki az együtt lakás, ez a helymeghatározás csupán Geiger Mártonra korlátozódik.¹⁰ Ahol a család még élő nemzedékei végre bizonyosan egy fedél alatt találkoztak, az a Sas tér 8. (437. sz.) Útjuk innen már inkább csak a régi Szent Mihály-temetőbe vitt. Addig viszont még hátra volt jó néhány év küzdelmes élet.

Mártont 1807. augusztus 24-én keresztelték meg, húgát, Zsuzsannát, majdnem napra pontosan két év múlva. Keresztszülők itt is, ott is Unger Márton városi kancellista és felesége, az evangélikus Rupprecht Zsuzsanna, a Sas tér 7. sz. (akkor 325. sz.) ház tulajdonosai.¹¹ A kislány további életútjáról semmit sem tudunk. Bátyjának első 19 évéről is csak annyit állapíthatunk meg, hogy Márton a jómódú evangélikus Grimm családból választott élettársat, legkésőbb 1826 körül. Borbála, a fiatalasszony talán a külvárosi tanító unokája volt. Ha igen, akkor apja könyvkötő.¹² Házasságukról azonban nem találtam anyakönyvi adatot. Fiuk mindenesetre katolikus, bár nincs nyoma annak, hogy Márton reverzalist adott volna.¹³

Elképzelhető, hogy a krónika írásának gondolata már ekkoriban felmerült. A kosárfonó a Fekete Sasban, vagy máshol talán találkozott Michel Jánossal, a krónikaírásról még csak beszélgető sekrestyessel, s kedvet kapott erre a tevékenységre. Becsvágyát táplálhatta a család, a rokonság is. Nem lehetetlen, hogy Grimm Borbála hozott hazulról kötéstáblát, papírt, egyéb hozzávalót, s talán kedvet is az írásbeli munkára. A tervezetés nyomait megtaláljuk a krónikában. Alighanem két krónikára készültek, az egyik a város eseményeit, a másik a környékét tárgyalta volna. A régműlthoz egy már megírt krónika szolgálhatna alapul, gondolhatták, s vagy kapták, vagy kérték, vagy talán bekötésre kéznél is volt egy. Anyaggyűjtés „majd ha egyszer odáig jutunk”-alapon. Az első szakasz másolás – ahogy később Michelnél –, alighanem csupán néhány hónapig. Oldalszámban az első 292 oldalig, benne még a kuruc kor is, a hosszabb latin szövegekkel.

Fiedler János Rajnárd öntudatosan vállalja még azt is, hogy szemüveg nélkül írta igen alapos és tárgyilagos krónikáját. Michel János sem kertel: már a címben közli, hogy ő szedte össze több hiteles helyről az anyagát, Bruckner kamaszkorában készül arra, hogy megírja családjá és városa történetét stb. Egyikőjük sem húzódik a névtelenségbe. A kosárfonóra mindössze ez a csonka mondat vonatkozik: „gesammelt von Martin Geiger”. Az íráskép és a helye maga a személytelenség. Látni való, hogy utólag került oda, a második címlpra. Sajnos megválaszolatlan a kérdés, hogy mennyivel

¹⁰ Ifj. Sarkady Sándor: A soproni nemzetőrség 1848-ban c. könyvben a II. kerület 58. sorszámon található Geiger Márton 42 éves kosárfonó, nemzetőr-közvetít, az 1848. május 10-én lezárt összeírás szerint. Nem ő a háztulajdonos.

¹¹ A kiterjedt, jómódú, evangélikus Rupprecht családba tartozott a virtsológi előnével nemességet kapott Rupprecht János, a cukorgyáros és sajtoskáli földbirtokos, valamint a hírneves fényképész, Rupprecht Mihály is. Sajnos nem találtunk a Soproni Múzeum gazdag, de részben feldolgozatlan fotótárában fényképet Geigerekről, pedig szinte kizárt, hogy a rokonságról ne készült(ek) volna. (A két másik krónikásról, Michelnél és Brucknerről van.)

¹² Grimm János Ádám (1737–1798) a külvárosi tanító. Fia János Ádám (1775–1811) könyvkötő. Ha Borbála apja a könyvkötő, akkor keresztszülei az akv. szerint Torkos József korelnök az ev. gyülekezetben és felesége, valamint Deccard orvosék. Tehát nem akárhik.

¹³ A katolikus papok oda hatottak, különösen 1791–1868 között, hogy katolikus apa gyermekei, nemre való tekintet nélkül, katolikusok legyenek. A meggyőzött apák erről írást adtak. Ez volt a reverzális. (1791. XXVI. t.-c.) Az 1827–1850 évekről készült katolikus születési anyakönyvekben számos olyan eset fordul elő, amikor az apa evangélikus, mégis katolikus lesz a gyermeke.

később? És kinek a kezével? Leltározók szoktak így megkülönböztetni kéziratokat egymástól.

Márton elég későn, csak 1835. február 4-én tette le a polgáresküt. Az 1847–1854 közötti évek lehettek Geiger Mártonnak mint kosárfonónak a virágkora. A híres-neves soproni iparműkiállításon két virágtartóval is szerepelt.¹⁴ Az egyik a jegyzék 6. sorszáman egy nádból való virágkosár, állással együtt, a másik a 77. sorszámon egy kerekded virágkosár, állás nélkül.

2. kép A Tűztorony mint kosárfonó-mesterremek, ill. cégér (Soproni Múzeum)

¹⁴ A kinyomtatott jegyzék az egyetlen hivatalos hely, ahol teljes címén mint „kosár- és kocsikasfonó” szerepel.

Geigerék a Fekete Sas vendéglő közelébe alighanem már háztulajdonosként költöztek.¹⁵ A telek és a rajta álló cseréptető épület 1850-ben még Regenbogen Károly¹⁶ nevében volt, de 1853 elején már máshol jegyezték a boltját, s a házát is.¹⁷

Ha odáig nem jutottak is el, hogy önálló céhük lett volna, Mártonnak azonban volt valami tisztsége, amelynek következtében a rájuk vonatkozó iratokat hivatalosan átvehette. De néhány év múlva (1867-ben) már más név tűnik fel céhelőljáróként az esztergályosok és kosárfonók közös társulatának élén.¹⁸

Térjünk vissza a krónikára:

Az írás szakaszolására nincs sok támpontunk. A bevezetőt követő további számozott oldalak mindenesetre elválnak ezektől azzal, hogy a piros szín szinte teljesen lílába hajló, napszíttá állapotot mutat. Élénk piros a 292. oldaltól kezdve úgy, hogy a 284. oldaltól – átmenetként – a halványlila betűs szavakat átírta a szöveg tisztázója, mire eljutott a most már végig élénk piros színnel kiemelt szavakig, szövegekig.

Ez a krónika két része közötti nagyobb szünetet tételez fel. A kopott toll hegyesre cserélésére egy helyet találtam: az 1808. évi hármás tűzvész tárgyalása előtt a 421. oldalon még meglehetősen vastagon fogott a fekete tintába mártott eszköz, sőt még a tragédia első 11 sorában is, aztán új bekezdés kezdődött, új tollal. Ez már csak mérsékelten kopik a leírás végéig, a 427. oldalig, majd marad hegyezetlenül körülbelül ezen a vastagságon a krónika végéig. A piros toll végig nagyjából ugyanolyan mérsékelten használt állapotú írószerszám.¹⁹ Még egy észrevétel: a tárgyalandó év elején, az évszámot megelőző „Anno” (fekete tintával és aláhúzva) végig utólagos beírás, latin betűkkel. Ez különösen ott vehető észre, ahol már félig kiszorul a margóra.

Tovább lapozva pedig arra találunk talányos és kevésbé talányos nyomokat, hogy miként születik a szemünk előtt maga a mű. Az evangélikus Líceum udvarán látható római sírkövek szövegbeli bemutatása az 1822. év végével zárul (477. o.). Rögtön utána, szünet nélkül, már az 1823. évi események tárgyalása következik (478. o. első sortól). Ebben két csavar van: az egyik, hogy a sírkövek közül hiányzik a Terentius családé, de ott van az oldal margójára ragasztva a jelzett sírkő későbbi (1841 utáni) szöveges rajza; a másik csavar: a sírkövekről a krónikába írt eseménysor Csatkai Endre ceruzás megállapítása szerint egy általa megnevezett könyvből való szószerinti másolat. A könyv azonban 1841-ben jelent meg Münchenben.²⁰ Ha összehasonlítjuk a rajzot az eredetivel, meg kell állapítanunk, hogy a rajzoló nem volt különösebben jó megfigyelő. A legnagyobb eltérés a reliefek és a felirat közötti fríz díszében van, de ennél fontosabb az alakok ábrázolásában mutatkozó különbség. A középső alakról

¹⁵ Thirring Gusztáv: Sopron házai... 130. o. szerint 1869-ben a 6. házadóosztályba sorolt egész 44° Mártoné.

¹⁶ Regenbogen foglalkozása Victualien-Händler (Viktualienhändler = Lebensmittelhändler, azaz élelmiszerkereskedő). Lakás, bolt és raktár kellett hozzá. Felesége, Zsuzsanna, 60 évesen, 1869. április 18-án halt meg, az evangélikus anyakönyv szerint a 660. sz. [Gráf-féle] házban. Ez Thirring szerint az Ötvös u. 11.

¹⁷ Bolt a Várkerület 151.-ben, a XXIV. 3501. szerint, ház a Balfi kapu előtt, a XI. 4138. szerint.

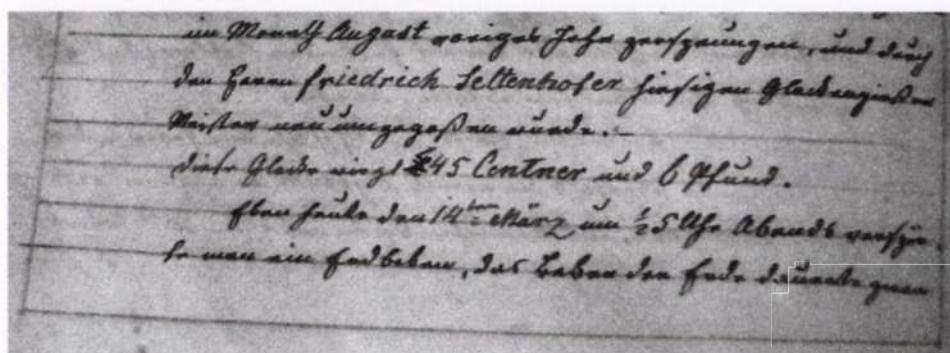
¹⁸ A SL. X. 1674-ben Gebhardt András van az élén.

¹⁹ Valószínűleg még lúdtoll(ak). A fémtollat csak 1828-ban találták fel Angliában. Főleg a bal szárny 2. vagy 3. tollát használták. Kifelé hajló görbületük miatt a jobbkezeseknek kényelmesebbek („a szép kezdeddel írj!”). Enciklopédia Hungarica, ill. Terebess Ázsia Lexikon.

²⁰ Siegmund von Hárossy: Denkwürdigkeiten der k. F. Stadt Oedenburg. München, 1841., 17/18. o.

Gabler leírása: „A nő ruházata gazdagon redőzött, fején kendőszerű fejfedő, ez azonban szabadon hagyja elől a haj fürtjeit.” A rajzon mindezt hiába keressük. A fríz pedig teljesen felismerhetetlen. A keretek sem egyeznek. A sírkő rajz szerinti alsó íves kiegészítése a valóságban nyomokban sincs meg. A rajzon megadott méretek sem egyeznek a Gabler által közöltekkel. Még a szélesség közelíti meg leginkább a valóságot. Lesújtó? Attól függ, hogy mit akarunk kihozni ebből az ábrázolásból. Feltétlenül pozitív, hogy egy iparos család művészi szempontból meglehetősen képzetlen tagja fontosnak tartja ábrázolni a rá bizonyára nagy hatást tett római sírkövet, s azt beszerkeszteni nagylélekzetű krónikájukba.

A szöveg – véleményem szerint – csak egyetlenegy helyen tűnik olyannak, hogy a leírás az eseménnyel egy időben történt. Ez a földrengés 1837-ben (562. oldal). „Eben heute”, „Éppen ma” kezdi a beszámolót.

3. kép Részlet a Geiger Krónikából: az 1837. évi földrengés leírásának eleje

A tárgy szegényes irodalma szerint Sopronban elég gyakoriak a kisebb földrengések.²¹ Arról azonban nem tudnak, amelyet a Geiger krónika ír le. 1837-ben történt: „Eben heute den 14ten März um 1/2 5 Uhr Abends verspürte man ein Erdbeben, das Beben der Erde dauerte zwar nicht viel über eine Secunde, aber nach denen Bewegungen der jeder Uhren, und andere Geräthschaften in Zimmer verspürte man 5 Stöße hintereinander.” (Éppen ma, azaz március 14-én este fél ötkor földrengést lehetett érezni. A földnek a rengése nem tartott sokkal tovább, mint egy másodperc, de minden óra- és más szerkezetnél a szobában öt egymás utáni rázkódás volt érezhető.) Tárgyilagos élménybeszámoló, az órák többséből következően nem egy lakásra vonatkozólag. A beírás az év első feljegyzése, másodikként, egyben utolsóként az Eisgrube (Jégverem) nevének magyarázata áll. Előtte 1836-beli, utána 1838-beli törté-

²¹ Réthly Antal: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon (1701–1800-ig). Címéből is következően nem jut el 1837-ig. Varga Péter–Szeidovitz Győző: Történelmi földrengések Sopronban és környékén. SSz. 56 (2002), 28–39. a Bruckner krónikában említett legrégebbi földrengéstől (1201) az 1999. évi földmozgásig felsorolja a Magyar földrengés-katalógus felhasználásával a várost és szűkebb környékét ért valamennyi ismertnek mondott szeizmológiai eseményt, kivéve azt, amelyet a Geiger krónikában olvashatunk.

nések találhatóak. Első két sora az 582. oldalon, a többi az utána következőn. Az írás elejétől végig zökkenőmentesen halad előre.

A földmozgás lejegyzése percekkel utána kellett, hogy történjen, mégsem látszik rajta semmiféle hevenyészettség, izgalom, felindulás. Az utórengések számolgatása. A házbeliek, az utca sokadalmának felajzottsága. A toll azonban arról árulkodik, hogy az előtte álló korábbi és az utána következő későbbi leírások mint tisztázatok a leírt események idejétől függetlenül, akár ugyanazokban a percekben történhettek. Ez a hely tehát éppen azt bizonyítja, hogy a krónika eseménysora a maga összegyűjtött anyagában elválik a krónika letisztázásától időben is, anyaggyűjtőt és lemásolót illetően is. Csak úgy magyarázható, hogy a kezünkbe vett krónika nem a Geiger által összegyűjtött anyagnak, az ilyen-olyan állapotú céduláknak, lapoknak a halmaza, hanem már a tisztázat. A betegeskedő Geigernek mint diktálónak és az agyonstrapált feleségének mint tisztázónak a keze munkája. Esténként, amikor az egyre fogyó megrendeléseken, eladásokon már túl voltak, de arra nem volt energiájuk, hogy új forrásokot, új anyagokat gyűjtsenek be. (Pl. a 443. o.-n van arra bizonyosság, hogy a tisztázó – a mondat jelentésére kevésbé figyelve – a meglévő pizkozatról másolta a szöveget. A 8. sorban a zu után pirossal Wien-t írt volna Paris helyett, mert a két sorral lejjebbi zu Wien-re tévedt a tekintete. A javítás: a 8. sor Wien-jét egyszerűen jó vastagon átírta Paris-zsá. Vagy ugyanott: a kiejtés szerinti Togweg, néhány sorral lejjebb némi odafigyeléssel, már helyesen Tagwerk.)

Geiger becsületes, a társadalom és az állam rendjét tudomásul vevő, sőt tisztelő állampolgár. Erre a legmarkánsabban azok a részek szolgálnak bizonyítékkul, amelyek Ferenc császár alázatos híveként mutatják be. (Különös tekintettel a diktálás-tisztázás időbeli távolságára.) 1804. okt. 4-én, abból az alkalomból, hogy Ferenc Ausztria császára lett, Te Deum és díszkivilágítás volt többek között Sopronban is (416. o.). A részletes leírás még a következő oldalra átnyúlóan: a Fő téren vörös és fehér boros hordókat csapoltak meg és „auch mehrere 1000 Wecken wurden unter die Leute ausgeworfen” (és több ezer cipót vetettek a nép közé).

1817-ben nagy ünnepség volt az evangélikusoknál, Luther tételeinek 1517-beli augsburgi (ágostai) kihirdetésének évfordulóján. Ennek ellentétéleként nem maradt el az 1818. július 3-ára, a császári pár Sopronba látogatására a Bécsi-kapunál felállított diadalív és megrendezett ceremónia részletes leírása (472. o.). A monumentum képét Geigerék vagy Prix boltjában²² vagy más kereskedésben vásárolták, vagy még valószínűbben a soproni piacra helyépntz fizető árustól úgy, mint a császárt halottas ágyán megörökítő kezdetleges képecskét. Nem azért, mert a fenti művészibb, mint ez, hanem azért, mert éppen akkor volt kapható. Az indíték akárhogy is nézzük, a mélységes alattvalói tisztelet.

Jellemző a társadalom alsó rétegeiben elhelyezkedő iparosra, hogy még akkor is, amikor 1848 márciusának bálványokat döntögető eseményeit örökíti meg, nem hagyja

²² Képarusokról lásd Csatkai Endre: Vándorkereskedők és vándoriparosok a régi Sopronban és a megyében. SSz. 17 (1963), a mercatimágókról a 316. o.-n, a városban is 1840-ig megfordult képarusokról a 318. o.-n. Prix János a polgáresküit is letette 1810-ben. Házi ugyanezzel a nével tud egy másikról is, aki 1813-ban lett polgár. Az előbbinek az apja azonos nével azonos foglalkozású, de a másik apja molnár (1708., ill. 1709. isz.).

elmondatlanul, hogy a pozsonyi híreket Sopronba hozó gróf Széchényi János²³ igen leereszkedő volt, sőt testvérnek nevezett mindenkit. Ezzel szemben krónikaíró társából, Michel Jánosból – legalábbis eleinte – nem éppen császárhűsége szól, mikor lelkesen dicséri Kossuthot.²⁴ A küzdelem a mindennapi megélhetésért amúgy sem enged meg a fellegekben járást, a tartós és parttalan rajongást. Annál nagyobb szó, ha jelentkezésükért mégis dicsérhetjük a meglett férfiúkat, mint nemzetőröket. Geiger sem maradt ki a 48-as forradalom Soproni eseményeiből. Mint összeírt nemzetőr osztozott a horvátok elleni 1848. októberi nagyecenki kivonulás fordulataiban, s itthon volt az osztrákok előnyomulásakor és bevonulásán. Leírásait közli fordításban Németh Ildikó.²⁵

A krónika sok száz oldalán keresztül folydogáló eseménysorban nagyítóval is alig találunk valamit, aminek a zsidókhoz köze lenne. Letelepedésüket a városokban a korábbi viszontagságok után 1840-ben országos rendelkezés tette lehetővé. Geiger ezt a tényt éppen csak közli. Igaz, rögvest hozzáfűzi, hogy máris nyolc család költözött be. Ehhez képest furcsa, hogy bár az 1848. év feszültségekkel terhes nyarának két – zsidókkal kapcsolatos – színházi előadásáról egy árva szót sem ejt, viszont mindkettő színlapját besorolja a kötet végére.

Az 1848. július 2-ára szóló színlapon olvasható a következő: „Das bemooste Haupt oder der lange Israel. Schauspiel in vier Aufzüge von Roderich Benedix.” Jótékony célú előadás a színházban, a Verein der Kunstfreunden (A Művészetbarátok Egyesülete) rendezésében és játékaival, a Haza javára.²⁶ A műkedvelők darabválasztása pikánsnak mondható. Már csak a darab alcíme „Der lange Israel” (a hosszú Izrael) miatt is. Roderich Benedix (1811–1873), a német tenor, színműíró és librettista termékeny szerző, ezt az első és mindjárt nagy sikert aratott komédiáját 1841-ben adták elő a Rajna-parti Weselben, a nagy iparvidék északnyugati szélén. Címe magyarul: Az ősdíák. Nem tudjuk, milyen felhangokkal játszották. Ha az időnként lázongó utcára, vagy a zsidók letelepedését gátolni igyekvő városvezetőkre sandítva választották ki, akkor bizony nem értelmezhetjük pozitívnak.

Nem kevésbé érdekes mellékletként egy másik színlap, 1848. július 23-áról. Kottaun Lipót színházigazgató rendezésében és vezényletével, Soirée címen kétrészes előadást hirdettek meg. A tiszta bevételt a nemzeti gárda fegyvervásárlására szándékoztak fordítani. Első rész: Die Synagoge. Gutzkow – hangsúlyozottan – itt még sohasem játszott tragédiájának negyedik felvonása. Rabbik és nép szerepelnek benne. A második részben operarészletek hangzanak fel Mozart Varázsfuvolájából, Weber Bűvös vadászából, Flotow Mártájából stb. Egy Saphir-vers is a műsoron, amely fél-

²³ Széchényi Ferencnek három fia volt, Lajos, Pál és „A legnagyobb magyar”: István. Lajos elsőszülött fia János (1802–1874). Nevét két é-vel írta.

²⁴ Idézi Csatkai Endre: Sopron 1848–49-ben. Sopron, 1948. Máté Ernő könyvnyomdájában.

²⁵ Németh Ildikó i. m. 385–386. és 388–389.

²⁶ Csatkai Endre A soproni színház története 1841–1950. Sopron, 1960. c. munkájának 13. oldalán található: „Következett németül a Bemohosodott fej előadása a tavasz folyamán.” Az idézetet megelőző mondat azt sugallja, hogy ez az előadás a Győrbe átrándult társulat helyett a soproni ifjúság produkciója lenne. Sem a darabról, sem az egyesületről utána sincs semmi, ami megvilágítaná soproni feltűnését.

nyolckor kezdődik.²⁷ Gutzkow erősen baloldali és vallásellenes nézetei miatt többször került összeütközésbe a cenzúrával, egyáltalán az államhatalommal, alkalomadtán a letartóztatást és az álnéven bujkálást sem kerülhette el. (Újságkiadóként munkatársa volt Engels is.) 1845-ben betiltották a műveit Ausztriában. Geiger császárhűsége mindkét darabnak már a színlapjával szemben is tiltakozhatott.

Az akkori soproni eseményekhez a zsidók elleni tüntetések is sajnálatosan hozzátartoztak. Pollákot idézem: „Az 1848-iki mozgalmas napokat arra használják a soproni polgárok, hogy egy kis zenebonát csináljanak és a zsidókat a városból való kitiltással fenyegezzék meg. A zsidók panaszt emelnek a kormánynál, a mire a városhoz szigorú miniszteri parancs érkezik, hogy a zsidókat ne merjék a városból kizavarni.”²⁸ Erről csak volt valami véleménye a kosárfonónak! S az kifejezésre juthatott volna legkésőbb a színlapok besorolásában vagy kiselejtezésében. Viszont kérdés, hogy ezeket egyáltalán Geiger Márton választotta-e ki megőrzésre? Nem biztos.

Az anyag tisztázása, a 676. oldal végére odavetett Finis szóval, örökre abbamaradt, mikor 1862-ben Grimm Borbála meghalt. A ládafiában sárguló, szinte véletlenszerűen összeszedett lapokat a letisztázott krónikához lehet, hogy már Geiger Márton halála után fűzték-ragasztották a helyükre. A könyv végén levők között találunk egy olyant, amelyet az 1870-ben elhunyt kosárfonó aligha láthatott: az 1872. évi Honvéd-naptárt népszerűsítő szórólapra gondolok.²⁹ Aki odatette, másként vélekedett a világról, mint a császárhűségbe merevedett kispáros. Vagy nem is vélekedésről van szó, csak a megmaradt anyag mérlegelés nélküli besorolásáról? És ha ez igaz, akkor a színlapok családhoz kerülésének sem világnézet, műveltség, színházat kedvelő magatartás a fő mozgatója (persze lehet az is), hanem az az egyszerű tény, hogy a városi színlaposztó, akit Ehrlinger lerajzolt,³⁰ a Geiger névre hallgatott...³¹

Ki hitte volna, hogy az alig 51 éves Geiger Márton, fia mesterré avatása után négy évvel, már végső akaratának megfogalmazásán gondolkodik? A végrendeletet Geiger „etwas Kränklichen Leib, aber ganz gesunden Sinnen” (valamennyire betegeskedve, de teljesen tiszta öntudattal) írta meg 1858. december 1-jén. Egy forintot hagy egy Invaliden Fondra, egyet pedig egy Kranken Anstalt-ra. (Bizonyíték szegénységére.) A Tanács pontosítja: 1 forint 5 kr-t a helybeli hazafiui segélyegyleti alapítvány, ugyanannyit a helybeli betegápoló-ház³² kap. Az iratba³³ Geiger Márton végrendeletének

²⁷ Az Ariel Alkosta, helyesen: Uriel Acosta című tragédiát 1846-ban írta Karl Ferdinand Gutzkow német író, újságíró, drámaíró (Berlin 1811–Sachsenhausen 1878). Kottaun Lipót színházigazgató „az előadásból befolyt összeg felét a nemzetőrség felfegyverzésére ajánlja fel.” – írja ifj. Sarkady Sándor, de az előadás címét nem adja meg. SSz. 52 (1998), 412. o. A darabot megemlíti Csatkai is A soproni színház története 1841–1848. c. műve 14. o.-n. Saphir, a magyar származású zsidó újságíró volt Liebhart Lujza, híres Mozart-énekesnő, felfedezője Sopronban.

²⁸ Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban a legrégibb időktől a mai napig. Bp., 1896. Az idézet a 235. o.-ról. A szerző lábjegyzetben utal a tanács mentegetődzésére a SL XXVI. 3715-ben.

²⁹ Bizonytalanságom oka: a Naptár előző kiadása 1869-es.

³⁰ A rajz – dr. Pokorny Róbert városi tisztiorvos ajándéka képpen – a Városi Múzeumba került. Leírása: Csatkai Endre: Ehrlinger János, soproni rajztanár. SSz. 2 (1938) 5–6. sz. Keletkezését 1819-re teszi.

³¹ Berecz Dezső: A soproni magyar színjátszás kialakulása. SSz. 13 (1957), 292. 1860-beli adatot közöl: a színlap alján német szöveg a színlap előfizetését hirdeti s azt, hogy a bérleti díjat, 30 krajcárt Geiger színlaposztó veszi át nyugta ellenében. Aláírás: „Ergebenster Leopold Kottaun Theater-Direktor.”

³² Sajnos közelebbi cím nélkül. Így is valószínű, hogy nem a Pokorny-féle magánápoló, hanem a mai Kőfaragó téri lakótelep keleti része helyén volt Zita-otthon.

kivonatát másolták be a kerületi bíróságon, s a tanácsban határozatot hoztak arról, hogy a hagyományozott összeget a fent megadott két intézménynek utalványozzák. 2 pengőforintról volt szó. Ehhez még valahonnan hozzájött a 10 krajcár.

Mi baja lehetett? Az anyakönyvből kibetűzhetően „Oedem. pulm.” (oedema pulmonum = tüdővizenyő). Amikor, már özvegyen, végül is legyőzte a halál, életkoraként 63 évet számláltak a gyászolók. Felesége Geiger Mártonné Grimm Borbála már 1862. november 24-én elhunyt, de temetését csak 29-én tartották meg. 51 éves volt. Az evangélikus anyakönyv bejegyzése a halál okáról: Erschöpfung (kimerültség). Érthető.

Az utód születéséről közvetlen adatunk nincs. Csak abból a közlésből indulhatunk ki, amit fiának, Ferencnek esküvőjéről találunk. A külvárosi katolikus anyakönyv 1855. január 25-i, az év 7. számú bejegyzésében a katolikus vőlegény életkora 28 év. Tehát – visszszámolva – 1827 folyamán született. Felesége Bárány Erzsébet, akit 1829. november 18-án katolikusnak kereszteltek meg. Ferenc, az egyetlen gyermek, életútja természetes módon az apa irányítása alatt fejlődött addig, amíg kérésére szakmájában el nem nyerte a mesteri címet. Ez egyúttal a család felemelkedésének a fénypontja is volt, a Sas tér 8. sz. házban.

Ferencről a Sopron Városi Nemzeti Iskola iratanyagában található adatot. Az 1838–1839. évfolyamban néhányad magával a Normal Schule 3. osztályának tanulója.³⁴ Későbbi éveiről a mesteri címért beadott folyamodványában olvashatunk.³⁵ A kosárfonás mesterségét (tizennégy évesen kezdve) négy éven át, 1841-től 1845. június elsejéig apjánál tanulta, aki akkor felszabadította. Az ifjú legény a törvényileg előírt hat inasévéből ötöt apjánál töltött, majd a folyamodványban hivatkozott vándorkönyv tanúsága szerint 1850. május 13-tól 1852. április 10-ig Bécsben szolgált tovább. Maradt volna még, de lábfájása miatt haza kellett jönnie. 1852. április 13-tól 1854. szeptember 4-ig ismét apjánál dolgozott. Ezen a napon feltehetően valaki a rokonságból a krónika különben nem csúnya írásképehez mérten valóban gyönyörű írással szabványformába öntötte a Tanácshoz intézett kérelmét, hogy adják meg neki a mesteri címet. „Franz Geiger”, olvashatjuk saját kezű aláírását a beadvány alján.³⁶ A tanácsi hozzájárulás átvételét igazoló értesítvényen, 1854. október 10-én, viszont az apjéé („Martin Geiger”) látható. A szöveg: „Für die Korbmacher Innung übernommen.” (A kosárfonó céh számára átvéve.³⁷)

Az utód: Ferenc házassága nem mondható boldognak, vagy szerencsésnek. A fiatalok első gyermeke, amilyen hamar jött világra, olyan gyorsan távozott is innét: a január 25-én kötött házasság után, október 12-én született a kis Márton, de már a következő év március 3-án görcsben meghalt. A második, Ignác Ferenc, 1857. január 16-tól 1859. szeptember 26-ig bírta, akkor a paralysis nervosa scarlatina végzett vele.

³³ SL XXV. 16978.

³⁴ SL VIII. 146.

³⁵ SL XXVI. 4283.

³⁶ SL XXVI. 4283. A kosárfonók az akta szerint az esztergályosokhoz csapódtak. Ott kellett, hogy legyen az újdonsült mester beavatása.

³⁷ Ekkoriban legalábbis az Innung éppúgy céht jelent, mint a szokottabb Zunft.

A harmadik gyermek, Jozefin, a pap „jóvoltából” mint Josephus került be a nagy könyvbe 1860. július 7-én, aminek következtében az 1886-ban kiadott Gassen- und Häuser-Schema der königlichen Freistadt Oedenburg c. kiadványban Josefként szerepel, Geiger Franznak Franz nevű fia mellett, mint a Sas tér 8. társtulajdonosa. Gondolom volt ebből neki elég nehézsége életében. (A Levéltárban őrzött másodpéldányban máig sem javították ki Jozefinre.) A Krónika szempontjából azonban fontos személy. (A negyedik, Teréz, 1865. augusztus 2-ától hat hétig élt. A halál oka ismét görcs. Az ötödik, egyben utolsó, Ferenc Xavér [1868–1888] nőtlen üvegessegéd a Halász u. 2.-ből. Gümőkórban, vagyis tüdőbajban halt meg.)

A család történetét most már sem házasságokkal, sem születésekkel nem folytathatjuk. Geiger Márton 1870. február 21-én – két évvel anyja halála után – fejezte be életét. Két nappal később temették el a Szent Mihály-templom mögé, amit ma régi temetőnek neveznek.

Az 1873. évre összeállított adófőkönyvben 1908. számon mint adózó, a családból már csak Geiger Ferenc szerepel. Községi adója 15 forint 3 és 1/5-öd krajcár. Ebből 4 forint 50-et szeptember 19-én, a többi december 20-án fizette be. (A házban lakik Weninger Konrád mézsárossegéd is, de adó nincs rá kivételre.³⁸) Az alig több, mint negyvennyolc éves Geiger Ferencné Báró Erzsébettel tifusz végzett 1878. június 30-án.³⁹ Férjét 53 évesen, 1880. április 2-án vitte el a Geigeréknél nem ismeretlen gümőkór.⁴⁰ Egyedül maradt volna a házban Jozefin? Van egy irat a tanácsi mutató 1882. évben iktatottjai között, amelyben a bejegyzés szerint „Bárá Máttyás Sas tér 8. sz. házában egy ajtó kitörésre engedélyt kér.” Az irat azonban nincs meg a levéltárban.⁴¹ Sőt. Maga a Protocollum (a tanácsülésekről készült jegyzőkönyvek kötete) is hiányzik.

Thirring Sopron házai... c. könyvben Bárá Máttyás nem szerepel a Geiger-ház tulajdonosaként. Jozefin viszont 1901-ben csatornát javíttat a házban mint tulajdonos. (Sajnos ez az irat sincs meg.) A most már tágasnak látszó kis épület még 1910-ben is egyedül Jozefiné.⁴² Az 1850-ben, világra jöttkor valamiért törvénytelennek minősített Bárá Máttyás szülei a soproni id. Bárá Máttyás és Fuchs Anna, felesége, Adamek Anna viszont pesti származású. A Szent Mihály utca 2-ben laktak. Edény- és kosárfonóüzletük a Várkerület 6. sz. alatt. Fiuk, György (1876–1938), nyugdíjas vasúti főfelügyelőként – akkor már özvegy apjával együtt – a Kis János utca 1. alatti társasház társtulajdonosa. Nem szegény emberek. A keresztszülők között nincs olyan, akit rokonnak gondolhatnánk.

³⁸ SL 755. sz. Communal-Steuer-Haupt-Buch 1873. Érdekes, hogy a 2. sz. házban lakik egy Berka Márton nevű kosárfonómester. 1 frt 1 kr hátralékkal, 1 frt 50 kr új adóval, amiből nov. 18-án 1 frt 51 kr-t ró le.

³⁹ A Sas tér 8-ból temették a „rég” temetőbe.

⁴⁰ Fertőző, de kiváló oka az alultápláltság. A család tagjaira vonatkozó születési, házassági és halálozási adatok a megfelelő anyakönyvekből.

⁴¹ A XXIV. 8327 a. jelzeten nem találták, s hiába van a tanácsülések jegyzőkönyvére utaló 1722. száma, ennek az 1882-es évről a jegyzőkönyve sincs a helyén. Bízunk benne, hogy csak lappang valahol...

⁴² Thirring Sopron házai... c. könyve szerint 1885-ben Geiger Ferenc gyermekei [vagyis Jozefiné és Ferenc Xavéré] a ház, 1898-ban és 1910-ben egyedül Jozefiné. A következő „keresztmetszet” 1920-ról készült, ott tulajdonosként már Grichitsch Samunak a nevét olvashatjuk.

Jozefin kapcsolata a krónikával kétféleképpen is elképzelhető: egyrészt apja felügyeletével ő másolhatta le a kötetben itt-ott található cédulákra a különféle feliratokat, talán még ragasztgatott is, másrészt gondosan és sokáig egyedül őrizte a kötetet. Arra azonban nem volt késztetése, hogy folytassa. Ennek a szellemi elszánásnak a hiányát jelzi az is, hogy társadalmilag sem vitte sokra. Mint a család utolsó élő tagja húzódott meg a Halász utca 2.-ben, s házi cselédként végezte életét 1919. augusztus 31-én, szervi szívbaj következtében.⁴³

Ez a ház dr. Pokorny Róbert (1886–1961) városi tisztiorvos, kórházi segédorvos stb. tulajdonában volt és mindezidáig egyetlen (mégpedig anyakönyvi) bejegyzés szerint ez a doktor magánkórháza.⁴⁴ Nem lehetetlen, hogy Jozefin mint beteg a kezelésekkért ajándékozta meg a doktort a Geiger színlaposztóról készült rajzzal. Pokorny ezt ajándékozta tovább, most már a Múzeumnak. Elvben a Krónika is a doktor kezébe juthatott volna. Báró Mátyás mint szegről-végről rokon, meggondolt férfi, lebeszélte Jozefint, hogy ezt az egyetlen családi ereklyét is a doktornak adja, hiszen látnia kellett, a beteg nőnek szüksége van a pénzre. Majd ő hoz valakit, aki nemcsak megadja az árát, de olyan helyre viszi, amit Jozefin apja is, nagypapja is csak helyeselni tudna, ha élne. A Lauringer név nem volt ismeretlen a kosárfonók körében. S ez fordítva is igaz kellett, hogy legyen. A találkozás, az egyezés megtörtént.

A második szennycímlapon tintával a következő bejegyzést találjuk: „Vétel 1917. november 11. Baro Mátyástól Halász utca 2. 60 koronáért. Lauringer főőr.” Alatta a Múzeum nagy pecsétje. (Későbbi lapokon is.⁴⁵) A beírás utólagos, erre a tinta és a pecsétek a bizonyíték. Külön téma az egyenruhás fiatalemberekről festett és a Krónikában megcsodálható képeké. A Soproni Szemle 1957-beli közléséből indulunk ki: „A Széchenyi Könyvtárban őrzött soproni vonatkozású elbeszélő források sora azzal a Feljegyzések Sopron múltjáról címen szereplő vaskos kötetel zárul, amelyben Schuster Károly soproni polgár egybe szerkesztette és 1867-ig folytatta az előző korok krónikás emlékeit”.⁴⁶ A kötetben van nyolc, kézzel festett egyenruhás kép. Csatkai Endrének volt a kezében a könyv. Újságcikkben számol be róla, de az egyenruhás ábrázolatokról nem szól.⁴⁷ Ezek digitális fényképeit volt szíves az OSZK Kézirattárának fotolaboratóriuma nekem megküldeni.

Időben éppúgy elképzelhető, hogy Geiger másolta le Schuster képeit, mint az, hogy Schuster másolta le Geiger képeit. Mivel egyikéi sem rézmetszetek, vagy rézkarcok, ez technikailag csak úgy valósulhatott volna meg, hogy az üveges mester maga elé teszi a kosárfonómester lapjait és szépen, sorjában lerajzolja, majd kifesti azokat. Ugyanez fordítva éppén úgy nem életszerű. Nemcsak azért, mert Schuster teljesen in-

⁴³ Egyedül az ezt tanúsító anyakönyvi bejegyzés szerint a magánkórházban lakott.

⁴⁴ Geiger Jozefin haláláról szóló bejegyzésben.

⁴⁵ Mellette ceruzával: 153/1927. Az előtte levő lapon piros ceruzával a szám: — olvashatatlan betűsű után — 153/1917. Fekete ceruzával: „Újraköve Schwarz Károlynál 5 P-ért. 1941. V. 9.” A levéltár kis pecsétje csak jóval később. Schwarz K. díszműúru, papírk., könyvkötőipar. Várk. 107., 1895-től.

⁴⁶ Fol. Germ. 1124., 419. f. (ff. 399–419 üres) – Vétel 1896-ban ifj. Schuster Károlytól. Ismertette Csatkai Endre Sopronvármegye 1923. XI. 11. és Pukánszky Béla Deutsch–Ungarische Heimatblätter 1932, 345. l.

⁴⁷ Csatkai Endre: Egy ismeretlen soproni krónika a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Sopronvármegye 1923. november 11. A könyv később került át mai helyére.

dokolatlanul csupán nyolcat másolt a tizenegyből. A képek ugyanazok, de a keret más. És az üveges mester (vagy a rajz készítője) mindegyik kép aljára odaírta, hogy mit ábrázol. Lapjaira a Kézirattárban felülre rányomtatták az oldalszámokat.

Ha jobban szemügyre vesszük párban a nagyjából azonos, egyszerű vízfestésű ábrázolásokat, akkor látjuk meg az apró különbségeket. Csak egyet vegyünk elő. A Schuster-féle 155. oldalin a bal szélén lévő ház ablakméretei, a háttér fájának lombozata, a következő ház kapujának túlsó szárnya, az előtér füvei, az alak gallérja stb. nem teljesen azonosak a Geiger-félével, ami jelzi a szabadkézi másolást. A színek Geigernél élénkebbek, Schusternál tompább háttérrel, sötétebbek, már ami az uniformisokat illeti. A teljesen anakronisztikus kövezett úttestről nem is beszélve. (1830 előtt ilyen még nem volt.)

4. kép. Schuster Krónika – A polgárőrség 2. századának egyik egyenruhás tagja, 1809. (OSzK Kézirattár)

5. kép. Geiger Krónika – 3. sz. kép (Ugyanaz a polgár.)

Geigernél nincsenek képaláírások. Csak a közeli szövegekből lehet értelmezni, mit ábrázolnak a képek. Néhányan a tárgyát a 429. oldalon adja meg.

És éppen ez a számbeli különbség árulkodik arról, hogy a rajzok elkészítője a két krónikaírótól független. Ki lehetett ez a harmadik személy? Mivel nem kiugróan magas színvonalú alkotásokról van szó, de mint másolatok meglehetősen pontosnak mondhatók, előszörre abban a rajziskolában találhatjuk meg az illetőt, ahová a króni-

kások (vagy gyermekeik) mint iparosok járhattak rajztanulásra. És akkor elvileg az sem kizárható, hogy mások is vásárolhattak ilyen lapokat.⁴⁸ Úgy, ahogy I. Ferenc császár a halottas ágyán ábrázoló sokszorosítványt. (A bronz emlékmű színezett rézmet-szete azonban nagyságrendileg különb.) Mert manapság már könnyű lenne akárhány másolatot készíteni megrendelésre, a 19. század közepén ez mégsem volt magától értetődő. A közérdekű téma továbbá azt sem zárhatja ki, hogy frissen letelepedett vándorárus a „tettes”. Például Prix János. Vagy utódja. Miért nincs rajta a neve? Mert nem akart adót fizetni.

Geiger Ferenc és bátortalan kísérletei az anyag gyűjtésére és lejegyzésére talán azon buktak el, hogy feleségének, Báró Erzsébetnek a másolásra, a kenyérkereset rá háruló nyúgei és a gyerekekkel való vesződség miatt, sem ideje, sem kedve nem volt. Geiger Ferencnek pedig nem nagyon állt a keze a betűvetésre (erre bizonyíték a később berakott cédulákon a másolatok magyarázata, s a hivatalos iraton lévő aláírása). Ki másolta le azokat a külön cédulákon fennmaradt feliratokat? Talán Jozefin? (Mindenesetre női karakterű írásképe.) Jozefin süldő lányként kb. 1876-tól és legfeljebb apjának 1880-ban bekövetkezett haláláig volt rábíráható ilyesmire. Michel János és Bruckner Gottlieb az osztrákok bevonulása után is tovább folytatták az események megörökítését, sőt ezek a lapok a régműltről bemásoltakhoz képest sokkal hitelesebbek, hiszen magukon tapasztalták a megszállás megpróbáltatásait. Nincs válasz, hogy Geigerék miért fejezték be éppen 1848 végén a krónikáírást. Mindenesetre a látszat politikai: a Sopron számára lezárt szabadságharc másnapján letették a tollat.

Egy másik krónikás, ifjabb Petz Dániel is meg nem magyarázott okból hagyta abba az írást, 5 évvel halála előtt.⁴⁹ Geiger Ferenc meglelt férfiként mégis úgy gondolta, folytatni kellene a munkát. Nézzük, mire jutott vele? A 603–604. oldalak közötti oldalkezdemények nem lehetnek véletlenek, vagy könyvkötői technikák. Azok további beragasztandó lapok számára kerültek oda. Hogy miket ragasztottak volna hozzájuk? A 336., a 384., a 392., és a 604. oldalakhoz vannak kisebb-nagyobb cetlik betéve, ott azonban nincs hely számukra a folyamatos szövegben. Ezek helyét úgy találhatták volna meg, ha néhány meglevő oldalt újra írtak volna. De mikor? Az egyik cédula egy késsel kisebb darabokra vágott hivatalos (és már nyilván idejét múlta) irat üres hátlapjára íródott. A hivatalos irat 1876-ból való. Egy másik cetli pedig megőrizte a krónika bővítésével foglalatostkodó nevét: Geiger Ferenc az, Mártonnak a fia.

Mivel Geiger Márton 1870-ben, felesége, Grimm Borbála pedig már 1862-ben meghalt, a Krónika utolsó mellékletei közé valaki más kötött be egy olyan lapot, amely alig valószínű, hogy 1872 előtt került volna a család birtokába. Ez pedig az 1872. évi Új Honvéd Naptár szórólapja. A kiadvány elődje, az Országos Honvéd Naptár, 1869-ben jelent meg. A már a forradalomból jól ismert Heckenast Gusztáv pesti kiadónál és könyvtárosnál raktáron lévő munkákra hívja fel a figyelmet a szórólappal, a hátoldalon

⁴⁸ A rajziskola megmaradt anyagában számos jó, sőt igen jó rajz is található.

⁴⁹ A SSz. mellékleteként kiadott Petz krónika folytatójának halála nincs megjelölve. Az evangélikus anyakönyvek szerint 1844. május 23-án hunyt el. 74 évesen, gutatünetben. Másnap temették. 1839-től még vezethette volna feljegyzéseit, akár az utolsó napjáig, mint annak idején az apja.

olvasható kínálattal. Például az álneveken „két vastag kötetbe” szerkesztett Honvédvilágra, amelynek megjelenési éve 1868. Ezért nem állíthatom biztosan, hogy a reklám mikor kezdte útját Sopronban. Az azonban elképzelhető, hogy valamelyik soproni könyvtáros, bízva abban, hogy az elárvult családban nem halt ki a könyvek szeretete, adott egy ilyen lapot a mester fiának. Ő pedig, míg helyet keresett a szép képnek, lassan rájött, hogy itt-ott volna mit pótolni az anyagban. Ennek a mozgásnak tárgyi bizonyítékai a lapok közé becsúsztatott cédulák és az említett hátlap.⁵⁰ Lehet, hogy nem így történt, de olyan nagyon nagy belső készletéről nem árulkodik a cédulák formája, külalakja, száma. Az 1876-os évszám a legkevésbé.

Sem a Sopronvármegye, sem az Oedenburger Zeitung nem ír a Krónika vételéről. Ellenben 1917. november 29-én a Frankenburg Irodalmi Kör estjén Lauringer Ernő, akkor a Múzeum vezetője is, az 1809. évi francia megszállásról tartott „nagyszerű előadást”. A Soproni Napló 1917. december 2-án, 4-én és 6-án közli a felolvasás szövegét. Ebben található: „... egykori levelek és okmányok, hitelt érdemlő krónikák feljegyzései kétségbevonhatatlan tanúbizonyságai a 100 évvel ezelőtt uralkodó, a mainál semmivel sem kisebb méretű nyomornak és szenvedéseknek...” A napóleoni jegyzék átnyújtását a Völker Krónika 68. oldaláról veszi, a város kulcsainak átadását pedig az Orsolyiták krónikájából. Az előző évi tűzvészekben elpusztult házak számát ugyancsak (egy meg nem nevezett) krónikára hivatkozva írja 453-nak. A végén a Völker Krónikából idéz egy versikét. Erre céloz, amikor a Geiger Krónika 449. oldalán, fent a margón, ceruzával megjegyzi: „Völker krónikájában 77–78. l. költemény”

Ketten nyúltak hozzá a már közgyűjteményben lévő szöveghez. A két grafitceruzás jegyzetelő közül a későbbi, Csatkai Endre, írása előszörre az 53. oldalig mutatható ki, aztán a 477. oldalon jelentkezik ismét. Lauringer Ernő a 39. oldalon kezdi pótlásait a Völker Krónika alapján, aztán egyre többször egészíti ki ebből a Geiger-adatokat, egészen a végéig. Ez egyelőre semmire sem bizonyíték, csupán annyit tesz, hogy a Völker Krónika volt a keze ügyében a Geiger-féle megvásárlása utáni hetekben. Az első olyan ceruzás bejegyzés tehát, amely bizonyossággal Lauringerhez köthető, a margón, a 39. oldalon található, folytatás a 46. oldalon. És egy felkiáltójel a 49. oldalon, a „Rück her zu” utcanév⁵¹ magyarázata mellett, ugyancsak a margón. Az 53. oldalon egy 1614-re vonatkoztatott adat melletti „Latiner” nevet Lacknerre javította a múzeumi főőr. További bejegyzések, részben magyarul. Pl. a 414., 415., 440., 443., 472., 507., 520. (egy sor 1828-hoz), 534., 536. és 537. magyarul, 564., 580., 584., 604., 606., 626. (itt több is). Feltehető, hogy ezek a bejegyzések akkor keletkeztek, amikor Lauringer az előadásra készült. A krónika végén lévő ceruzás kiegészítés a forrás megjelölésével fejeződik be: (Völker). Németh Ildikó említi a Völker Krónikát, Brucknernél talált adatot rá: többek között Mathias Völker (1774) krónikáját használta fel Bruckner.

Völkel (Völckle, Völker) Mathias (Házi: 4977. isz.) ev. földműves, 1807. február 25-én tette le a polgáresküt. Néhai V. Mátyás soproni lakos és Borbála fia. Terézia nejétől

⁵⁰ A papírdarabkák többnyire táblákról másolt szövegek, egy-egy mondatnyi helymeghatározással, s egy-két feljegyzett adat (akár kétszer is).

⁵¹ Magyarul Végfordulat.

született fia, Dániel, 1836. december 12-én lett polgár. Mindhárom nemzedékből lehetett családjuk krónikájának szerzője. Maga az írásmű pedig 1917 novemberében a múzeumi főőr kezében volt, akár a Múzeum tulajdonaként. Érdekes, hogy Lauringer előadásában egy szóval sem nevezi meg az előzőleg bő két hete, nov. 11-én vásárolt Geiger-krónikát! A ceruzás kiegészítések arra vallanak, hogy például a polgárőrsegről Völker többet tudott. A leégett házak száma Geigernél 452 ház, Lauringer 453-ról ír, alighanem Völker alapján, a többi forrás ennél kevesebbbről. [Tulajdonképpen 344 égett le.]

Ezután már csak az a kérdés, hogyan került a képbe a Levéltár. Sem egyik, sem másik intézmény gyarapodási naplóiból, egyéb irataiból nem derül ki a krónika további sorsa. Feltételezések vannak csak: talán a hatvanas években volt valami összevonás és átadás. Országos intézményekben is előfordul ilyesmi. Például éppen Schuster krónikájával kapcsolatban. Csatkai ezt még a Nemzeti Múzeumban tanulmányozhatta, Hajdu Helga 1957-ben már az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának anyagaként veszi számba.⁵²

Sokan idéztek már a krónikából. Lábjegyzeteikben általában szerepel, hogy a munka hol található. A legkorábbi adat ezidáig a SSz. 11 (1957), 63. oldalán áll: Geiger Krónika (Sopron Városi Levéltár). Ez majdnem egy évtizeddel megelőzi a mai levéltárosok feltételezését. Ugyanebben az évfolyamban a folyóirat szerkesztője, Csatkai Endre ugyanezt írja saját közleményében, a 301. oldalon, a 3. lábjegyzetben, mintegy jóváhagyva az előbbi közlést. Viszont Csatkai – akkor már a Múzeum igazgatója – 1948-ban, mint felelős kiadó, Sopron 1848–49-ben c., a Máté-nyomdában megjelentetett kis füzetében, Geigertől és Micheltől bőven idézve, a 4. oldalon ezt állapítja meg: „Mindkét krónikát a soproni múzeum őrzi.”

⁵² Jó lenne másolatban megszerezni. Egyelőre magáról Schusterről Thirring Sopron házai... c. könyvében írja: az üveges mester a Várkerület 73.-ban társtulajdonos Szöllösy Györggyel és Murmannékkal. Az övé (1840–1885) a negyedrészt (15, majd 18° és először 3° bástyakeret, ezt építi be később). Házi adatai: 10043. sz., ev., 1823. 03. 21. polgár, 1848: közgyűlési tag. Kőszegi polgár és üveges fia.

A Soproni Levéltár két kötetben jelentette meg a Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálataira adott, Sopron vármegyei válaszokat tartalmazó forráskiadványt.¹ A magyar nyelvű vallomások közül akkor még négy helység iratai hiányoztak. Időközben szorgos kutatók Osli,² Szerdahely³ és Kapuvár⁴ válaszait is feltárták és publikálták.

A közelmúltban utolsóként Páli, a középkor óta a pápóci prépostság földesúri hatalma alatt álló rábaközi jobbágyfalú válaszait tartalmazó eredeti okirat is előkerült, a Soproni Levéltár úriszéki iratgyűjteményéből.⁵ Ide az uraság és jobbágyai között 1826-tól az úriszéken folyó, majd a vármegye elé került, több évig tartó úrbéri per során csatolták be. A kézirat átírása a megjelent kötetek gyakorlata alapján történt. (Megjegyezzük, hogy az 5. kérdésre adott válasz hiányzik.)

Responsiones incolarum Paliensium ad 9 puncta interrogatoria die 24^a Aprilis 1767 datae

I.

In extractu⁶ p[ro]ducalluk bizonyos urbariumoth sub NB.⁷

II.-III.

Mely szerinth közel 40 esztendőül fogvást szolgálunk, ki vívín mind azonáltol az ide aláb specificalt szolgálotokat, úgyminth miúta az urasságh páli⁸ határbon malmat tsináltotott⁹ mint egy 30 esztendőül fogvást, az fölleb említett urbariumon kívül, valamennyit keres azon malom Sopronban, a midőn az urasságh parancsolla, föll köll

¹ Tóth Péter: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767). Szerk.: Turbuly Éva. Sopron–Eisenstadt, 1998. Tirnitz József: Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Teresianischen Urbarialregierung in Komitat Sopron-Ödenburg. II. Deutsche Bekentnisse (1767). Redakteur: Felix Tobler. Sopron–Eisenstadt, 1999. Recenzió: Kücsán József: Tóth Péter–Tirnitz József: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I–II. Sopron, 1998–1999. SSz. 53 (1999), 407–408.

² Közzétette Turbuly Éva: 108. Osli. Ld. a német nyelvű kötet végén, a Függelékben: 212–213. Továbbá: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Osli községben (1767). In: Arrabona 37/1-2. (1999) 161–164.

³ Közzétette Horváth László: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Szerdahely községben (1767). SSz. 53 (1999), 403–406.

⁴ Közzétette Csiszár Attila: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Kapuváron (1767). SSz. 58 (2004), 276–280.

⁵ Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, IV. A. 17. j. Úriszéki perek és törvénykezési iratok. Páli úriszéki irományok, 644. szám. 1833-ban készült, Potyondi Imre szolgabíró által hitelesített másolata: uo. 645. szám.

⁶ Kivonatban.

⁷ Az urbárium közlését mellőzzük.

⁸ Eredetileg: Pály.

⁹ Értsd: malmot csináltatott.

hordanunk, e mellett ár vizes üdővel minémű dült fákat az víz öszvö hord az malom elejben, azok[na]k ki vonyássára negyven és ötven embert kölletik adnunk minden esztendőben kétszer, háromszor, és ha többször kívántotik is, az malom eleihez szükséges töltéseket falustul ki menvín, az ha három ngy nap tart is, vígben kölletik vinnünk, mind ezeken kívül ahoz szükséges fákat, deszkákott kaboldi¹⁰ erdőről és Győrül¹¹ megh hordanunk, azokath megh faragni, öszvö tsinálni, egy szóval legh kevesseb malomhoz és malom házhoz tartozandó matériákat megh hordani, és segítségünkel építeni mind ekkoráig az urasság parancsolatyából kötelessek voltunk, nem külömben az Eszteron belöll mint egy hat hét szekérre való rített ki irtván, falustul az urasság számára aztott megh kaszálluk, föll takarétyuk, sargyujával együtt az urasság kertyiben be is horgyuk. Az urasság ispányáth, valamikor parancsolla, Pápoczra áltol és visza hozván, hol egy napot, holl felet töltünk, noha az előtt az urasság számára tsak 40 szekér fát vittünk, már mast elegendött tartozunk hordani.

IV.

Magános erdőnk vagyon, melyből mind épületre, mind pedigh tűzre való szükséges fánk vagyon, a kibül eddigh magunk disponáltunk, mind azon áltol már egy darab üdőről fogvást az urasság híre nélkül dült és gyümölcstelen fán kívül nem hogy fájsznánk, annál inkább épületre vágni nem szabad; Szent Mihály naptul fogvást karátszonyigh szabad bort árultattunk, vagyon e mellett az helysígnek három vagy ngy szekérre való ríttye, a mellet mast az közönsíges pascumbul bé kerítettünk, nem külömben hét helett az Kengyelben ött, az föll erdő mellett ött posoni köbölből álló szántó földünk. Az mészár széket esztendőtt áltol magunk bírjuk, az urasság erdeiben ha makk vagyon, az makkoltatást erga moderatum censum idegenek előtt magunk[na]k megh engedi.

Ellenben az urasság boránok ki árultatására az föllebb p[ro]ducált urbárium szerint korcsomárost magunknak kölletik tartani, füzetünk azért néki három fertál esztendeigh 30 forintokat, s ugy hasonló képpen az urbariumban nevezett három s. v. ártányok helett, vagy terem makk, vagy sem, tartozunk 30 forintokat esztendükint füzetni. Paáli határbül minémű kilencz és fél holdbül álló szántó fölgöyö vagyon az urasság[na]k, azokat régi üdőben pápoczi helysígbeli lakosok munkáltak, mindazon áltol mastanság minékünk minden némű munkáját, le takarítássáth és bé hordását kölletik vighez vinnünk közel már hatvan esztendőktül fogvást. Legeltető mezőnk aratás előtt valamentyire megh szorul az vonyós marháinktül, úgy hogy más határookban ki kölletik béllenünk, mind azon áltol aratás után elegendő mezőnk vagyon; szőlő hegyünk nincsen.

VI.

Noha hét szám szerint nem robotolunk, mind azon áltol, amidón az urasság dolgában mentünk, közel földnyire hol kettón, hol hármon, hoszú utazást pedigh és szántásth ngy és hat marhákon is vittük vígben.

¹⁰ Ma: Kobelsdorf, A.

¹¹ Győrből.

VII.

Mind ekkoráig kilenczedet nem adtunk, az földes urunk sem kívánt, más helységeken is mind eddigh a mi vármegyénkben, hogy nem adtak, bizonyossan tudjuk. Ajándíkul az urbarialis p[rae]statiokon kívül semmit némű¹² adtunk, nem is kívánt tülünk az urasságh.

VIII.

Ezen helysígben emlékezetünkre egy pusztá hely sincsen.

IX.

Valamenyen vagyunk, mind örökös jobágyok vagyunk.

Páli¹³ helység bírájo Boros Ferencz és az töbi lakosok közönsígessen (P. H.)

A vármegye által kiküldött összeírók Hannibál József főszolgabíró és Szilágyi József esküdt.

[Páli, 1767. április 24.] Jelzete: Soproni Levéltár, IV. A. 17. j. Úriszéki perek és törvénykezési iratok. Páli úriszéki irományok, 644. szám.

¹² Értsd: semmilyen neműt (fajtájút) nem adtunk.

¹³ Eredetileg: Palý.

SOPRONI ARCOK

CSEKŐ ERNŐ

Adatok Hollós Béla soproni polgári iskolai tanár életpályájához, családi hátteréhez

Ismert, hogy a dualizmus korában, más városokhoz képest Sopron esetében elsődlegesen nem a centrális közlekedési – kereskedelmet indukáló – fekvés, a nagymérvű iparosodás játszott szerepet a város fejlődésében, hanem a közigazgatási-adminisztrációs központi jelleg, a város szellemi-kulturális kisugárzása. Így más városokhoz képest Sopron társadalmának nagyobb részét adták a hivatalnokai, illetve értelmiségi rétegek. Utóbbinak egy meghatározó szeletét a pedagógusok alkották, akik köszönhetően annak, hogy a város a korabeli Magyarország egyik, kiterjedt vonzáskörzettel rendelkező oktatási központja volt, nagy számban, és képzettségük szerint akadémiai tanártól a néptanítóig éltek a városban. Műveltségükkel nemcsak hozzájárultak, hanem alakították-módosították is a város szellemiségét. Hiszen a város széles és differenciált oktatási struktúrájának szakemberigénye nagy számban vonzotta az országon minden vidékéről Sopronba a pedagógusokat.

Ezen tanárok hosszú sorába tartozott Hollós Béla is, aki az 1904 szeptemberében Sopronban megnyílt állami polgári fiúiskolában volt tanár. Az 1872. október 2-án¹ Tolna megye székhelyén, Szekszárdon született Hollós Béla elemi és polgári iskolai tanulmányait követően került 1889-ben a mintarajz tanodai rajztanárképző intézetbe, ahol 1894-ben szerzete meg rajztanári diplomáját. Ezt követően előbb a móri állami polgári iskolában tanított négy évig, majd 1898–1905 közt a hasonló típusú orosházi intézményben.² Innen került a soproni polgári fiúiskolába, ahol tragikus kimenetelű betegsége következtében már csak egy évtized erejéig fejthette ki tevékenységét. De mivel ez épp a tanintézmény megszerveződésének, felfejlődésének időszakára esett, alapvető fontossággal bírt.³ Ugyanis Hollós Bélát – többek közt Berecz Samuval együtt – azt követően helyezte át Sopronba a kultuszminisztérium, hogy a polgári iskola igazgatója, Leitner Ferenc 1905 áprilisában három új tanár kinevezését kérte.⁴ A rajztanári képzettséggel rendelkező Hollós Béla az 1905/06. évi tanévben kezdett a soproni tanintézményben (1. kép). A gyorsan növekvő gyermeklétszám következtében azonban nemcsak a képesítésének megfelelő rajzi szakcsoporthoz tartozó tantárgyakat (mérteni rajz, szabadkézi rajz, szépírás) kellett tanítania.⁵ Így 1905/06-ban az előbbiekhöz még a mértan is hozzájött, az azt követő tanévtől pedig az ének megtar-

¹ Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára (továbbiakban: SL), Sopron város illetőségi lapjai

² Berecz Samu: Hollós Béla. In: A Soproni m.kir. állami polgári fiúiskolája értesítője (Sápfé.) 1917/1918. évről, Sopron, 1918. 4.

³ Vö. Németh Ildikó: Sopron a középfokú és középszintű iskolái a 19. században. Dissertationes Sopronienses 1., Sopron, 2005. 62.

⁴ A tanintézmény iránt mutatkozó nagyfokú érdeklődés miatt az igazgató egyúttal a második évfolyamnál párhuzamos osztály létesítésére is engedélyt kért. Sápfé. 1905/1906. 12

⁵ Sápfé. 1905/1906. 12., 32–33.; Kezdő javadalmazására ld. SL, Soproni Állami Petőfi Sándor Polgári Fiúiskola i. (Soproni Polg. Fiúiskola i.) 136/1905.

tása is kötelezettségei közé tartozott. Bár az iskola évkönyveiben egyetlen adat sincs arra vonatkozóan, hogy Hollósnak ének-zenei képesítése lett volna, az 1906/1907-es tanévtől ő az énekkar vezetője is.⁶ Az énekkarral (fiúkarral) együtt pedig állandó közreműködőjévé vált az iskolai ünnepeknek. Nem érdektelen, ha felsoroljuk, hogy mely (állami) ünnepek estek ezekben az években a tanév időszakára: november 19.: Erzsébet királyné emléknapja; március 15.: a korabeli megfogalmazás szerint a „nemzeti újjászületés ünnepe”; április 11.: az 1848. évi törvények szentesítésének megünneplése; június 6.: Ferenc József magyar királlyá történt megkoronázásának ünnepe.⁷

1. kép: A polgári fiúiskola 1906-ban felépült Halász utcai épülete (Az iskola 1906/1907. évi értesítője)⁸

A fentiek mellett Hollós Béla további tisztségei közé tartozott még a tantestület jegyzőjének, illetve a rajztanszerek őrének feladata. Az 1907/1908-as tanévtől az 1907 júliusában kultuszminisztériumi rendelettel bevezetett *slöjd* (*kézügyesség*) oktatásának feladatát is Hollós Béla látta el. A *slöjd* a kezdeti években fakultatívan felvehető tantárgy, tanfolyam volt, amely a minisztérium szándéka szerint az ipar irányában tájékozódók számára „*bizonyos technikai fogások és gyakorlatok elsajátítását*” tette lehetővé. A foglalkozások alapvetően két fő csoportra oszthatók, egyik körbe az ún.

⁶ Sápfe. 1906/1907. 32–33.

⁷ Erről ld. például Sápfe. 1907/1908. 10–11.

⁸ Az iskolaépület építéséről, magáról az épületről ld.: Zsigmond Attila: A soproni állami polgári fiúiskola új épülete. In: Sápfe 1906/1907. 9–14.

mintázás, a másikba a famunkák tartoztak.⁹ Hollós Béla személye, munkássága az iskola falain kívül festményei révén volt ismert, csendéletei pozitív fogadtatásra találtak a városi tárlatokon, azonban a város művészettörténetében maradandó helyet nem sikerült kivívnia. Ebben bizonyára szerepet játszott az is, hogy arra már nem adott megfelelő mennyiségű idő számára, hogy Sopronban kifuthassa magát, hiszen csak 1908-ban mutatkozott be először festményeivel.¹⁰ Iskolai kötelezettségeit, elfoglaltságát tekintve valószínűsíthető, hogy a festészetre az óhajtottnál kevesebb ideje maradt. Képesítés nélkül is ráhárult az ének tanítása, az énekkar vezetése, ráadásul, mint írtuk, a slöjd-foglalkozásokat is ő tartotta, az 1909/1910. évi tanévben, például heti nyolc órában.¹¹ Ehhez az 1910-es évek elején újabb elfoglaltságként a segélyezőegyesület jegyzői és könyvtárosi teendői is társultak.¹² Elképzelhető, hogy a leterheltségből adódó feszültség is hozzájárult elhatalmasodó betegségéhez, melynek eredményeként 1914. novemberében már gyógyintézetbe kellett szállítani.¹³ Persze betegsége kapcsán nem tekinthetünk el attól a lehetőségtől sem, hogy annak súlyosra fordulásában a korabeli körülmények, az I. világháború kitörése miatti aggodalom is szerepet játszhatott, habár meg kell jegyeznünk, hogy ezen időszakban még az alapvetően optimista, háborúpárti közhangulat volt a jellemző.¹⁴ Mindenesre Hollós Béla ezt követően már nem épült fel, 1917. október 4-én Budapesten, a Lipótmezei Elmegyógyintézetben halt meg.¹⁵

Hollós Béla pályaválasztásának, életpályájának, de talán tragikus sorsának a megértéshez is közelebb visz, ha családi hátterének, indíttatásának, körülményeinek bemutatására is kitérünk. Hollós Béla apai nagyapja, Schwartzkopf Domokos német származású iparoslegényként telepedett le Tolna megyében, mézeskalácsos-bábos mesterként működött. Klementsits Borbálával kötött házasságából több gyermeke született.¹⁶ Vélhetően ezek egyike Schwartzkopf József bábos lehetett, aki 1870-ben 93 forint (Ft) 4 krajcár (xr), 1874-ben pedig 126 Ft 73 xr nagyságú egyenes állami adóösszeggel szerepelt a szekszárdi állami adóhivatal által összeállított legnagyobb adófizetők listáján.¹⁷ Hollós Béla édesapja, aki Schwartzkopf Alajosként 1827-ben látta meg napvilágot, saját és fiai nevét 1881-ben magyarosította „Hollós”-ra.¹⁸ Ugyan erre az első nagyobb magyarosítási hullám sodrában került sor, az nem volt előzmény nél-

⁹ Sápfe. 1907/1908. 40.

¹⁰ Berecz i.m. 4. illetve Csatkai Endre: A 40 éves Soproni Képzőművészeti Kör története. Sopron, 1937. 12.; A Sopronvármegye Hollós Béla halálakor így fogalmazott: „(...) *hivatott festőművész, kinek festményei a mi kiállításainknak mindenkor díszévé váltak.*” Sopronvármegye 1917. október 11. 4.

¹¹ Sápfe. 1909/1910. 4.

¹² Sápfe. 1910/1911. 18–19. illetve 1911/1912. 18–19, 30.

¹³ Sápfe. 1914/1915. 4, 7.

¹⁴ Az 1914/1915. évről összeállított értesítőben a következő szerepel Hollós Béla betegségéről: „*Hollós Béla rajztanáron már hosszabb idő óta látszott, hogy egészsége meg van támadva. November 19-én azután baja már annyira fokozódott, hogy gyógyintézetbe kellett őt szállítani.*” Uo. 4.

¹⁵ Hollós Béla 1917. október 23-án Sopronban kiállított haláleset-felvételi lapja, SL, Sopron Város Árvaszkénekének i. 429/1927., Nekrológia a következő magyar nyelvű helyi lapokban jelent meg: Sopronvármegye 1917. október 11. 4., Soproni Napló 1917. október 12. 3.; Új Élet 1917. október 14. 3.; Egyébként az iskolai évkönyvben halálának dátumaként október 5-e szerepel. Berecz i.m. 4.

¹⁶ Id. Szakály Ferenc: Hollós László élete és munkássága. Szekszárd, 1989. 7.

¹⁷ Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (TMÖL), Tolna Vármegye Alispánjának i. 714/1871, 1001/1875.

¹⁸ Tolnamegyei Közlöny 1881. november 13. 4.

küli. Schwartzkopf Alajos 1848-ben önkéntesként került a honvédseregbe, végigszolgált a szabadságharcot (az ácsi ütközetben megsérült), hadifogságba került, majd további büntetésként kényszeroszták a császári haderőbe. Mindezek után évtizedekkel később nem érdemtelenül viselte a szekszárdi 48-as honvédegylet elnöki tisztét.¹⁹

2. kép: Az egykori Szent László (ma: Babits) utca Szekszárdon. Jobbról balra Hollós Béla szülőháza, illetve a Babits-ház, ma emlékmúzeum. (A Hollós /Schwartzkopf/-házban, mely falán Hollós László tiszteletére emelt emléktábla található, ma sörkert működik.)

Hollós Alajos csehországi hadiszolgálatáról hazatérve hivatalnoki, értelmiségi pályára lépett, előbb telekkönyvi tisztviselő, főtelekbíró, majd ügyvédi irodát nyitott, 1876 szeptemberétől pedig évtizedeken keresztül a Szekszárd-Bátai Dunavédegát Társulat ügyésze. Válságos időben vállalta ezt a tisztséget. Az év elején a Társulatnál tapasztalható hiányosságok miatt kormánybiztos került a szervezet élére, míg február végén gátszakadás miatt jegesár sújtotta a Sárközt és Szekszárdot.²⁰ Ugyanakkor a társulati ügyészi tisztség biztos jövedelmet jelentett, ami a többgyermekes család számára fontos szempont lehetett. Hollós Alajos nejevel, Czieger Annával és gyerme-

¹⁹ Id. Szakály i.m. 7–8; Töttös Gábor: Hollós Alajos élete. In: Szekszárdi Vasárnap 2006. október 8. 11.

²⁰ Tóth Károly: A Szekszárd-Bátai Dunavédegát Társulat múltja és jövője. Szekszárd, 1896. 17–18, 46.; Tóth Károlyt 1919 őszén váltotta a társulat főmérnöki székében Molnár Sándor, aki 1945 utáni eltávolításáig töltötte be e tisztséget. Az ő fia Mészöly Miklós író. Vadas Ferenc: Mészöly Miklós és a szülőváros. Szekszárd, 1996. 43–49.; Tolnamegyei Újság 1919. november 1. 3.

keivel az 1870-es években már – azaz Béla születésekor is – a Szent László utca 1271. számú házban lakott (2. kép).²¹ A város történelmi főteréhez, a Béla térhez közel eső mellékutcában, a meredek partú Séd patak mellett fekvő épület a Babits-házzal volt szomszédos. (Az emeletes Babits-házhoz képest a Schwartzkopf /Hollós/-ház jóval szerényebb. Így például nádfedeles tetőzete volt, ami a költő Babits Mihálynak szolgált gyermekkorában nyílvesző-utánpótlásul.²²)

Hollós Alajos és Czieger Anna házasságából négy gyermek született, de csak két felnőttkort megért gyermekről tudunk, Béláról és bátyjáról, Lászlóról. Hollós László (1859–1940) neves botanikussá vált, akadémikus, a gombafélék nagy tudású kutatója lett (3. kép). Életéről a neves történész azonos nevű édesapja, id. Szakály Ferenc írt monográfiát. Ebből például az is megtudható, hogy a kitűnően rajzoló, tudományos munkáit saját rajzaival illusztráló Hollós László ezen készségét édesapjától örökölte, aki tehetségét még munkájában is hasznosította, főtelekbíróként telekkönyvi (helyszín)rajzokat készített.²³ A rajzkészséget Hollós Béla is örökölte, melyet – hasonlóan Lászlóhoz, akit apja külön rajztanárhoz járatott – a szülői figyelem vélhetően már korán megfelelő képzésben részesített.²⁴

A Hollós családban azonban nem csak a vizuális készség és a kézügyesség öröklődött apáról fiúra, hanem meghatározó személyiségjegyek, a hasonló lelkiállapot is. Hollós Alajos, amiként Hollós László is kötelességtudó, de ugyanakkor önértékes, (túl)érzékenységre hajlamos személyként írható le. Az 1912-ben Kecskemétre Szekszárdra visszaköltöző Hollós László közismerten mogorva ember volt, de időskorára édesapja, Hollós Alajos szintén megkeseredett emberré vált.²⁵ Az édesapjával való lelkiállapotbeli hasonlóságról Hollós László is írt időskorában: *„Apám kevés szavú, visszavonult ember volt, aki sem kávéházba, sem kocsmába nem járt. Mindketten szerették a zajtalan, becsületes munkát és meglelt férfi korunkban is tanultunk a diplomáért. Utáltuk a történetet, de nem is kaptunk zsiros jövedelmű állásokat, hanem legfeljebb ingyenes munkával járó üres címeket. Atyám a főtelekbírói állásáról lemondott, mert az akkori főispán lekicsinylően, sértő módon beszélt vele.”*²⁶ A habitusbeli hasonlóságot nemcsak Hollós László szavai, hanem életrajzbeli hasonlóságok és a környezet véleménye is alátámasztják. Halála kapcsán a helyi Tolnavármegye c. lap Hollós Alajosról a következőket emelte ki: *„Nagyon tiszteletre méltó férfiú volt, ki szerény, egyszerű, és tisztaságával társai megbecsülését érdemelte ki.”*²⁷ Hollós Lászlóról egyik tanítványa, Moesz Zsigmond pedig a következőképpen emlékezett

²¹ A ház az 1880. évi az 1900. évi házjegyzék szerint is Hollós Alajos tulajdonában volt. TMÖL, Szekszárdi Földmérési Igazgatóság i.

²² A Schwartzkopf (Hollós)-házban 1904 szeptemberében tűz ütött ki, melynek látványa nagy hatást gyakorolt a költőre, aki erről nemcsak Kosztolányi Dezsőnek írt levelében számolt be részletesen, hanem a *Simóné háza* című dráma alapötlete is innen eredeztethető. Ld. részletesebben Töttös Gábor: Babits bölcsői körül. (A családi hagyomány és társadalmi örökség szerepe Babits Mihály pályakezdésében). In: Tolna megyei levéltári füzetek 6., Szerk.: Dobos Gyula, Szekszárd 1997. 272–273.

²³ Id. Szakály i.m. 7–9.

²⁴ Nemrég jelent meg Czeizel Endre monumentális munkája, melyben 20 magyar és 5 külföldi nagy festőművész életművét, életútját, családfáját elemzi, így kísérve választ keresni arra a kérdésre, hogy mennyire jellemző a képzőművészi, vizuális talentum családi halmozódása. Művének alapján ez a zenészekhez képest kisebb, a költőkhöz viszonyítva nagyobb mértékben jellemző. Czeizel Endre: *Festők, gének, szegények. Magyar festőgényusok családfaelemzése.* Galenus Kiadó, Budapest, 2007.

²⁵ Töttös i.m. 2007.

²⁶ Idézi id. Szakály i.m. 7.

²⁷ Tolnavármegye 1906. október 14., Idézi: id. Szakály i.m. 7.

vissza: „*Kissé bogaras, külön embernek tartottuk. Most tudom, hogy csupán egyszerű, külsőségekre keveset adó ember volt, aki tanártársait is egy kissé lenézte. Ez amolyan tudóshiúság volt, és gunyoros, óvatosan körülírt véleményével saját kiválóságát igyekezett kiemelni. Ezt nem tekintve, viselkedése teljesen korrekt volt (...)* Dolgos, magányos ember volt.”²⁸ Mint édesapja felemlített esetében (főteleviziói állásról való lemondás), úgy Hollós László életében is előfordul példa önsorsrontó cselekedetre, mely azonban nem csak a túlérzékenységből is eredő konfliktus-és stresszhelyzet feloldására szolgált. Hiszen Hollós azon, hisztérikusnak is minősíthető lépését, hogy iskolája igazgatójával való konfliktusa miatt a kiterjedt méretű, 40 ládára rugó botanikai és mikológiai gyűjteményét megsemmisítette, akarva-akaratlanul lelki nyomásgyakorlás szándéka is vezethette. A kecskeméti főreáliskolában 1911-ben történt, országos visszhangot is kiváltó esetre akkor került sor, mikor az igazgató a több évtizedes gyűjtés eredményeképp összeálló kollekciónak helyt adó szertárt osztályteremmé kívánta átalakítani, és Hollóst a gyűjtemény elszállítására szólította fel. A főreáliskolába 1908-ban új igazgatóként érkező Kacsóh Pongrácz (aki a *János vitéz* zeneszerzőjeként vált híressé) és Hollós László között elejétől feszült volt a viszony. Hollós László így írt erről önéletrajzában: „*Mikor Kacsóh Pongrácz, a Budapestről leküldött igazgatóhelyettes (sic!), egy 37 éves ifjú, 11 éves tanári szolgálattal, az első tanári konferencián feltette ablaküveg monokliját, végignézett alattvalóin, és letegezte az öregtanárt, a fiatallal egyaránt, akkor már megsúgta ösztönöm, hogy az öntelt ember mellett nem lesz maradásom. Mikor aztán még azt a helyet is elvette, ahol gyűjteményem 20 esztendőn keresztül feküdt, elöntött a keserűség, megsemmisítettem a gyűjteményemet.*” Majd így folytatta: „*1911. július 5-én délután tudtam meg, hogy az igazgató véglegesen elhatározta a helyiség átalakítását. Azonnal megkezdtem a gyűjteményemet részben a szemétdörrbe hordani, részben feltűzelteni. Erről részletesen firkált a szenzációhajhászó rikkancsirodalom és így kénytelen voltam magam is nyilatkozni. Gyűjteményemet megsemmisítve, munkakedvemet elveszítve 1911. július 16-án félévi szabadságot kértem.*”²⁹

Önéletrajza és egyéb, a Magyar Tudományos Akadémiánál őrzött személyi hagyatéka alapján a legtöbbet Hollós Lászlóról tudunk. Azonban visszahúzódó, magába forduló, ugyanakkor önérzetes, a társasági érintkezésben nem kellőképpen kifinomult egyénisége kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a fennmaradt források tükrében édesapjáról, Hollós Alajosról is hasonlók mondhatók el. Sajnos, Hollós Béla személyiségéről, habitusáról eddig egyetlen, érdemi információkat közlő forrást sem sikerült felkutatnunk. Ellenben valószínűnek tűnik, hogy a családtagoknál megfigyelt elhivatottság, kötelességtudat rá is jellemző, amit igazolni látszik, hogy az értesítők alapján a soproni polgári iskola egyik leginkább leterhelt tanára volt. Hogy Hollós Béla elmebetegsége milyen jellegű és lefolyású volt, és hogy abban a családi örökség mekkora szerepet játszhatott – mert azt azért lehet valószínűsíteni, hogy szerepe lehetett benne –, arra csak érdemi források bevonásának segítségével lehet választ találni. Erre

²⁸ Id. Szakály i.m. 14.

²⁹ Idézi id. Szakály i.m. 49.; Az ügy országos publicitáshoz juttatásában kiemelt szerepet játszott az Est c. napilap, a korszakban széleskörű népszerűségnek örvendő orgánium, amely napokon, heteken keresztül napirenden tartotta az ügyet, vezércikkekben foglalkozva azzal.

a legtöbb esélyt Hollós Bélának, a 2007-ben bezárásra ítélt Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet irattárában, reményeink szerint fellelhető kórlapja szolgáltathatja.³⁰

HOLLÓS LÁSZLÓ EMLÉKÉV

SZEKSZÁRD 2009

150 ÉVE SZÜLETETT
HOLLÓS LÁSZLÓ
1859–1940

3. kép: A 2008-as Babits-emlékévet követően Szekszárd városa a 2009. évet Hollós László-emlékévként nyilvánította. Ennek keretében az egész évet átölelő impozáns rendezvényfűzérrel emlékeznek a neves tudósra.³¹

³⁰ A lipótmezei intézetben kezeltokről vezetett kórlapok társadalomtörténeti és pszichohistóriai irányultságú felhasználására újabban Kövér György esettanulmánya kitűnő példa. Kövér György: Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. In: Korall 2005. november (21–22.) 68–96.

³¹ Már az emlékével összefüggésben jelent meg Kaczián János életrajzi ismertetője: Százötven éve született dr. Hollós László akadémikus. In: Honismeret 2009/1. 10–14.

Hollós Béla betegségéről azt azonban már most elmondhatjuk, hogy az alapvetően rendíthette meg a család helyzetét. Az elmeegógyintézetbe szállított – s mint kiderült tartós, huzamos benti ápolásra szoruló – férjét nélkülöző feleség, Douglas Sarolta egyedül volt kénytelen nevelni két serdülőkorú gyermeküket, Ilonát (született: Oros-háza, 1899. december 19.), Lajost (Mór, 1901. szeptember 8.) valamint a legkisebb, már Sopronban született gyermeket, Bélát (1909. június 16.).³² Az adófékönyvek tanúsága szerint a belváros egy forgalmas részén, az Erzsébet u. 5. alatt (4. kép) lakó Hollós család sem ház-, sem földingatlanlannal nem rendelkezett.³³

4. kép: A Hollós család 1910-es évekbeli lakhelye, az Erzsébet utca 5. (ma: 3.) épülete
(A szerző felvétele, 2009)

Ebben különösebb meglepetést nem kell látnunk, hiszen Hollós Béla, az állami alkalmazottak jelentős részéhez hasonlóan, életpályája során több munkahellyel,

³² Hollós Béla 1917. október 23-án Sopronban kiállított haláleset-felvételi lapja, SL, Sopron Város Árvaszkénekének i. 429/1927.

³³ A kataszteri iratok és az adóügyi iratok, dokumentumok mind ezt igazolják. Se az 1909. évre felvett kataszteri birtokívek sorozatában, se ezek birtokív-összesítőjében nem találtunk Hollós Béla földingatlan-tulajdonlására adatot. SL, Sopron város kataszteri iratainak gyűjteménye

várossal, mondhatni „állomáshellyel” számolhatott. Az állami alkalmazottak áthelyezés vagy épp pályázat útján az ország egyik feléből könnyen kerülhettek a másikba, mely értelemszerűen befolyásolta ingatlanszerzési, és -tulajdonlási hajlandóságukat. Hollós Béla addigi életútja is ezt látszik igazolni: móri (1894–1898) és orosházi (1898–1905) tanárkodást követően került Sopronba.³⁴ (Neje, Douglas Sarolta 1875. január 15-én Nagyláncon született, házasságkötésükre Bodajkon került sor. Mindkét település Fejér megyében található, így valószínűsíthető, hogy ismeretségük Hollós Béla móri tanárkodásához kötődik.³⁵)

Mivel Hollós Béla a nejevel, Douglas Saroltával együtt alapvetően az ő tanári fizetéséből nevelték három gyermeküket³⁶, a férj tartós betegsége komoly egzisztenciális veszéllyel fenyegetett. Hollós Béla egészsége 1914 őszén mondta fel a szolgálatot, majd szorult november 19-étől gyógyintézeti kezelésre. Nyugdíjaztatását 1916. április 3-án rendelte el a minisztérium³⁷, addig a család egy gáláns intézkedésnek köszönhetően továbbra is számíthatott Hollós tanári jövedelmére.³⁸ Ez ekkor, 1915 januárjában – s gyakorlatilag 1916 áprilisában történt nyugdíjaztatásáig – állt évi 2800 korona (K) fizetésből, 800 ill. 760 K személyi- és korpótlékból, 600 K családi pótlékból és 1040 K lakbérből.³⁹ Amint a kir. tanfelügyelő 1915. január 18-án kelt leirata rendelkezik: *„A nevezett jelenleg a Budapest-lipótmezei elmegyógyintézetben kezeltetik és járandóságairól szóló nyugtáit aláírni nem képes, további rendelkezésig nejeének Hollós Béláné sz. Douglas Saroltának a férje életben létére nézve a budapest-lipótmezei elmegyógyintézet igazgatója által láttamozott nyugtáira fizesse ki.”*⁴⁰ Hollós Béla tanári jövedelmének további folyósítása úgyis komoly biztonságot adhatott e nehéz helyzetben a magára maradt családnak, hogy abból minden valószínűség szerint jelentős tételt vittek el a gyógyíttatásával kapcsolatos költségek. (Hollós Béla tanári jövedelmeinek változására ld. az I. táblázatot.)

Tartós, gondozásra és ellátásra szoruló betegsége miatt Hollós Bélát a minisztérium 1916 áprilisában ideiglenes nyugdíjba helyezte. Ennek értelmében Hollós Béla – illetve a valóságban maga a család – 1916. májusától évi 2703 K nyugdíjra és 600 K lakbérnyugdíjra volt jogosult.⁴¹ Ez, ha a korábbi, pótlékokkal együtt vett tanári jövede-

³⁴ Persze a tanári életpálya soproni kifutása esetén Hollós kapcsán is valószínűsíthetnénk ingatlanvásárlást, de ebben az esetben sem feltétlenül. Így például az egy, de inkább két generációval korábban született pályatárs, a bencés gimnáziumi rajztanár és neves soproni festő, Josef Wilfing (1819–1879) sem rendelkezett ingatlannal. Legalábbis ezt látszik igazolni a halálát követő hagyatéki eljárás, amely ugyan – egy eljárásbeli fordulatot követően – viszonylag jelentős aktívumról (4000 Ft feletti) ad számot, de ismereteink szerint annak ingatlan nem képezte részét. D. Szakács Anita: Kereskedők, iparosok, értelmiségiek (Képek Sopron város társadalmáról a 19. század második feléből) In: Soproni Szemle 2004/2. 140–141.

³⁵ Hollós Béla illetőségi lapja, SL, Sopron város illetőségi lapjai

³⁶ Az egyenes állami adók közül Hollós Bélának rendre csak évi 4 korona I. osztályú kereseti adót, illetve 20 fillér országos betegpótlási adót kellett fizetnie. Emellé társult még a 3,12 korona városi pótdadó, illetve az egyáltalán nem kis összegű hitközségi (katolikus) adó. SL, Sopron Város Adópénztárának i.; 1912. és 1914. évi adófükönyv III. kötetei (Itt ki kell emelnünk Tirnitz József nevét, aki az 1960-as években rendezte az Adópénztár anyagát, és arról precíz, igen részletes, mindmáig nagyon jól használható jegyzéket készített.)

³⁷ Berecz i.m. 4.; SL, Soproni Polg. Fiúiskola i. 75/1916.

³⁸ Helyettesítésére az 1914/15. évre Ágoston Ernő (Balfi u. 49.), az 1915/16. évre pedig Farkasdy Zoltán rajztanárjelölteket alkalmazta az iskola egyaránt 120 K havidíj ellenében. SL, Soproni Polg. Fiúiskola i. 229/1914, 118/1915.

³⁹ SL, Soproni Polg. Fiúiskola i. 9/1915.

⁴⁰ uo.

⁴¹ A nyugdíjat május 1-től, a lakbérnyugdíjat július 1-től kapták. Soproni Polg. Fiúiskola i. 75/1916.

lemhez viszonyítjuk, (6000 K : 3303 K), közel ötven százalékos (44,9 %) bevételkiesést eredményezett a család számára.⁴² Az iskola igazgatója részéről Hollós Bélánénak, a nyugdíjaztatásról április 22-én írt értesítéséből ez is kiérezhető: „(...) egyúttal őszinte sajnálatomat fejezem ki a felett, hogy a min. úr ezen intézkedésével lelkes (olvashatatlan szó; Cs.E.) tanár válik meg intézetünkötől, aki kiváló sikerrel tanította 10 éven át a rajzot és a slöjdot növendékeinknek. Mivel azonban egészségi állapota nem nyújt reményt arra, hogy visszanyerje munkaképességét, bele kell nyugodnunk az isteni gondviselés határozatába.”⁴³

	1905. okt.	1907.márc.	1907. ápr.	1912. dec.	1913. jan.	1915. jan.
fizetés	2000	2000	2200	2200	2800	2800
személyi pótlék	200	400	400	700	800	800
korpótlék	360	-	-	-	-	760
családi pótlék	-	-	-	-	-	600
lakbér	490	400	560	800	1040	1040

I. táblázat: Hollós Béla éves tanári jövedelmeinek alakulása 1905-1915 között (koronában)⁴⁴

Érdekes, hogy Hollós Béla és családja már jó tíz éve laktak Sopronban, de a soproni illetőséget csak 1916-ban kezdeményezte Hollós Béláné. A városi tanács 1916. február 18-ai határozattal adta meg férjének – és a családtagoknak is – a soproni illetőséget.⁴⁵ Bár Hollós Béla már 1894-től, előbb Orosházán, Mórton és végül Sopronban lakott, szekszárdi illetősége csak ekkor, 1916-ban szűnt meg. Az erről szóló határozatot azzal együtt adta ki Sopron városa, hogy Hollós Bélánét férje gondnokság alá helyezési eljárásának megindítására szólította fel.

A nyugdíjaztatás következtében kieső bevételek pótlására egy tragikus eseménnyel nyílt lehetőség: 1916. május 10-én elhunyt Hollós Béla édesanyja, szül. Czieger Anna, aki után jelentősebb összegű örökség maradt (tisztá értéke: 62 217 korona). Igaz, az elhalt végrendelete alapján a két egyenesági leszármazott nem egyenlő részben örökölt, ugyanis a végrendelet alapján született osztályos egyezség szerint, míg a báty, Hollós László 46 500 korona, addig a gondnokság alatt álló Hollós Béla része után, annak kiskorú gyermekei (Ilona, Lajos, Béla) csak 15 500 korona értékben örököltek. Emellett Ilona örökölte a hagyatéki leltárban 1-15. tétel alatt felsorolásra került csa-

⁴² Emellett ezekben az években már számolni kellett a háború miatt a növekvő pénzromlással is. A korona értéke az 1914. évihez képest 1916-ra a felére csökkent. A korona romlásának mértéke az 1914. évi korona értékét 1-nek véve: 1915: 1:1,5; 1916: 1:2; 1917: 1:3; 1918: 1:4.; Ld. Rádóczy Gyula: A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981). Corvina, Budapest, 1984. 16.

⁴³ SL, Soproni Polg. Fiúiskola i. 75/1916.

⁴⁴ SL, Soproni Polg. Fiúiskola i. 136/1905, 85/1907, 29/1913, 9/1915.; A korpótléket évötödös pótlékként is hívták, s elképzelhető, hogy azokban az években is kapta Hollós Béla, amely éveknel táblázatunkban – mert nem volt feltüntetve az éves járandóságoknál – nem szerepel.

⁴⁵ A városi tanács 2620/1916. sz. határozata, SL, Sopron Város Tanácsának i. VIII. 1/1916. (illetőségi ügyek) ill. Hollós Béla illetőségi lapja; Hollós Béla illetékességéről született határozatot csak másodsorra sikerült kikézesíteni, mert először téves címre (Eszterházy utca) küldték.

ládi ezüstműt /hatszemeslyes ezüstkészlet/).⁴⁶ Hollós Béla gyerekei így is komoly összeget örököltek, hiszen 1916-ban ennyi pénzért még egy egyszerűbb polgárházat is lehetett vásárolni a külsőbb városrészekben, ugyanakkor kiskorúságuk miatt ahhoz nem juthattak hozzá.⁴⁷ A család anyagi kilátásait azonban inkább az 1919-től nekilendülő infláció árnyékolta be, hiszen az a pénzbetétben fekvő (előbb a Pécsi Takarékpénztárban, majd a Sopronvárosi Forgalmi Bankban) örökség elértéktelenedését vetítette elő.⁴⁸ Bár az – amúgy vélhetően a végrendelkező nagyanyától szándékozó – elképzelés, miszerint a banki kamatok a kiskorúak ellátására, neveltetésére szolgálnak, racionálisnak tűnt, így 1916-ban és 1917-ben még jelentős, érdemi szerepet tölthettek be a házi büdzsében, azonban az egyre nagyobb infláció közepette az már az örökség elúszásával, annak bennragadásával fenyegetett. Vélhetően ennek megelőzése is vezette Hollós Ilonát, aki 1919 folyamán mindent megtett, hogy a reá eső örökséghez, 4833 koronához és a továbbra is 217 korona értéken számon tartott családi ezüstkészlethez hozzájusson. Ezt az árvaszék először ugyan lehetővé tette, majd fél évvel később, 1920 januárjában annak visszafizetését rendelte el.⁴⁹

Nyilván lelket szorongató érzés lehetett, a Hollós család helyzetét tekintve feltétlenül jelentős összeg elértéktelenedését megélni, főként úgy, hogy a család anyagi problémákkal küzdött. Jelzi ezt, hogy Hollós Béláné 1916 és 1917 folyamán többször kért – és kapott egyenként 600 korona körüli – kölcsönöket gyermekei árvaszéknél kezelt örökségének terhére.⁵⁰ A család biztos és rendszeres jövedelemforrása Hollós Béla 1917 októberében bekövetkezett halálát követően az özvegy nyugdíj volt.⁵¹ Ráadásul a hagyatéki iratok szerint Hollós Béla után nem sok maradt. A cselekvő állapotot képező 2000 koronás életbiztosítással (a Trieszti Biztosító Intézetnél) szemben az 1510 koronányi magánkövetelés és a 300 koronányi temetési költség állt, így tiszta értéként csak 190 korona maradt örökségül, de legalább nem adósság.⁵² Nyilván a szorító anyagi helyzetnek, és az egyre nehezebbé váló megélhetési körülményeknek, az élelmiszerhiánynak is betudható, hogy Hollós Béláné – az eljárás idejéhez képest

⁴⁶ Az ezüstkészlet 217 koronára volt értékelve. Kivonat Czieger Anna hagyatékának tárgyalási jegyzőkönyvéből – dr. Káldy Gyula szekszárdi kír. közjegyző 204/1916. sz. i., illetve a soproni árvaszék 42/1920. sz. irata, SL, Sopron Város Árvaszékének i. 429/1927.

⁴⁷ Az örökség összezszerűségének valós megítélését segítő álljon itt a neves szociológus, társadalomtudós, ifj. Leopold Lajos szekszárdi házigatlanainak korabeli értéke. Édesapja 1912 októberében történt elhunytát követően a hagyatéki leltár 10 800 koronára értékelte a családnak a város főutcájában fekvő 6-8 szobás földszintes házát. Ifj. Leopold Lajos 1916 januárjában 45 000 koronáért adta el az ugyancsak a városközpontban fekvő, nem régen épült emeletes házát (1912-ben értéke 24 000 korona), majd 1918 augusztusában 70 000 koronáért vásárolt meg egy földszintes villát a város tisztviselőtelepén. Csekő Ernő: Ifj. Leopold Lajos élete Szekszárdon. In: A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XXIX., Szekszárd, 2007. 466–467, 485–486.

⁴⁸ Az 1914-beli 1 korona értéke 1918-ban 4-nek, 1919-ben 5,5-nek, 1920-ban 26-nak, 1921-ben 88 koronának felelt meg. Rádóczy i.m. 16.

⁴⁹ Hollós Ilona 1919. június 25-ei keltezésű levele Sopron város és a vármegye népjóléti biztosának, Fischl Lászlónak; Az árvaszék 1919. július 19-én, illetve 1920. január 23-án született határozatait, valamint a Sopronvárosi Forgalmi Bank 1920. január 8-ai levele, SL, Sopron Város Árvaszékének i. 429/1927.

⁵⁰ 1916. évi iktatókönyv 2849. illetve 1917. évi iktatókönyv 123–124, 165, 409. és 575. ikt.számú bejegyzései, SL, Sopron Város Árvaszékének i. 429/1927.

⁵¹ 1919. évi adófőkönyv III. kötet, SL, Sopron Város Adópénztárának i.

⁵² 1917. november 23-án felvett hagyatéki leltár, illetve 1917. december 21-én felvett hagyaték tárgyalási jegyzőkönyv másolata, SL, Sopron Város Árvaszékének i. 429/1927.

két év késéssel – örökösödési pert szándékozott indítani a Szekszárdon lakó tudós báty, Hollós Lászlóval szemben, Czieger Anna hagyatékát illetően.⁵³

Kétségtelen, Hollós Béla betegsége, majd halála nehéz, válságos helyzetbe sodorta családját, mint általában más családoknál is a kereső családfő elvesztése akkortájt. Ráadásul az I. világháború harmadik, negyedik évében ez már társadalmi szinten volt általánosan megélt tapasztalat. Ennek fényében nem is volt olyan tragikus a hátramaradottak helyzete. Állami nyugdíj és családi örökség – még ha az utóbbival való rendelkezés korlátozva volt, illetve értékét az infláció is apasztotta – az a két, nem mellesleg Hollós Béla után „járó” pénzbeli pluszforrás, amely a család megingott egzisztenciáját megtámogatta, a gyermekek taníttatását lehetővé tette. Így a tanítónőnek készülő legidősebb, Ilona már igen hamar keresőképesé vált, aki vagy e képzettségének köszönhetően, vagy mert férjhez ment, 1922-től már a Bihar megyei Újirázon lakott. Forrásunk szerint ekkortól nála lakott édesanyja, s mivel a legkisebb gyermek, Béla ekkor még csak 13 éves volt, valószínűleg ő is.⁵⁴ A családnak Sopronhoz fűződő – utolsó időszakban már csak papíron meglévő – kötelekei 1941 decemberében, az 1934-től Budapesten lakó, könyvkereskedelemben dolgozó ifj. Hollós Béla soproni illetőségének megvonásával szakadtak meg.⁵⁵

ANDRÁSSY PÉTER | Kárpáti Zoltán (1909–1972)
és Sopron

1999. június 20-án a Károly-magaslati Kilátóban három soproni kötődésű természet-tudós munkásságát bemutató állandó múzeumi kiállítás nyílt meg. *Kitaibel Pál* (1757–1817) és *Gombocz Endre* (1882–1945) két-két tárlója között, a városunkban száz évvel ezelőtt született *Kárpáti Zoltán*nak egy jutott, arcképe és rövid életrajza alatt. Nevével a látogatók azonban már a Kilátó előtt találkozhatnak a berkenyékkel és különféle cserjékkel beültetett terasz emléktábláján, ahol az olvasható, hogy: „... kertészeti egyetemi tanár, *dendrológus*, aki a *berkenyékkel megkülönböztetett figyelemmel foglalkozott.*”

Az elmúlt tíz év során azt tapasztalhattuk, hogy míg az ország különböző településeiről érkezők között akadnak olyanok (többek között kertészek, tanárok), akik hallottak róla; addig a soproniak körében szinte ismeretlen; illetve úgy vélik, hogy benne egy erdőmérnök-igazgató rokonát, nem pedig a líceumi tanár Kárpáti László (1917–2004) testvérét, vagy a városban közismert orvos Kárpáti György (1949) nagybátyját tisztelhetjük. Ezen talán nem kell csodálkoznunk, hiszen a helyi Evangélikus Tanítóképző Intézet tanárának, Kárpáti Sándornak és feleségének Tiefbrunner

⁵³ Ezt a soproni árvaszék nem támogatta, teljes joggal, hiszen a hagyatéki eljárás során a végrendelet szellemében született egyezséget minden érdekelt elfogadta. Ettől függetlenül igaz, hogy Hollós László kedvezőbb helyzetben volt, és nemcsak azért, mert nagyobb összeget örökölt, hanem azért is, mert a felett – értelemszerűen – teljes joggal rendelkezett. A soproni árvaszék 1918. április 24-én kelt 771/1918. sz. irata, SL, Sopron Város Árvaszékének i. 429/1927.

⁵⁴ Hollós Béla illetőségi lapja, SL, Sopron város illetőségi lapjai

⁵⁵ Uo.

Irmának Zoltán nevű fia az Széchenyi István Reáliskolában 1928-ban tett érettségét követően a fővárosban élt. Igaz ugyanakkor, hogy családi (Kárpáti-kert, Kárpáti-malom), baráti, közéleti és kutatási szálak, haláláig kötötték Sopronhoz.

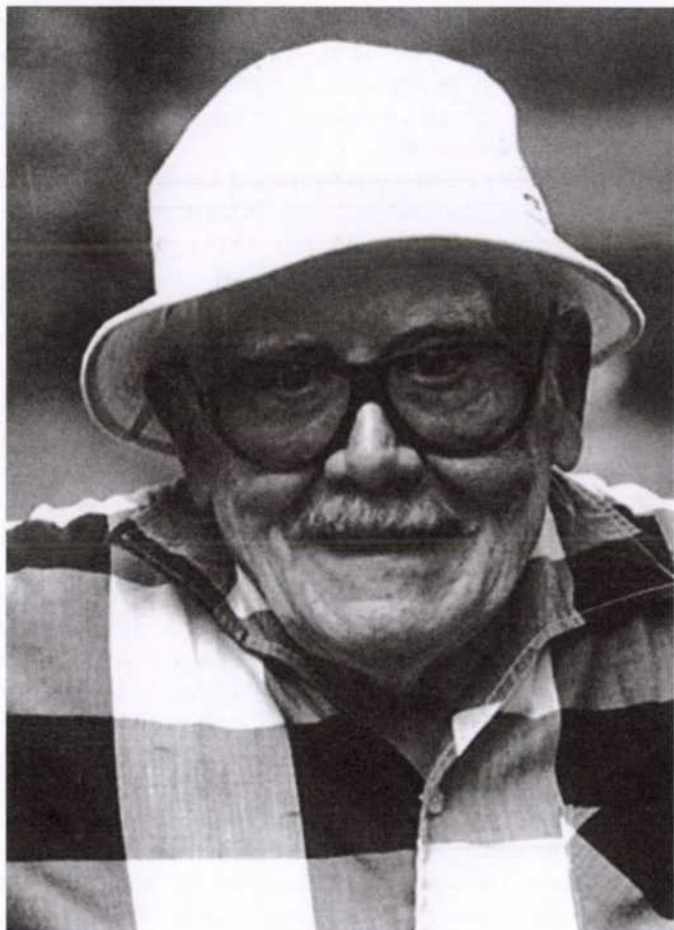
1. kép Kárpáti Zoltán fiatal korában

E rövid írásban kevés életrajzi adat szerepel, elsősorban példamutató emberi vonásait és a szülővárosi kapcsolatait emeljük ki. Érdeklődő olvasóink számára ugyanakkor megemlítjük, hogy Csapody István – aki őt atyai tanítómesterének tekintette – a Soproni Szemle 1973. évi 2. számában emlékezett meg az 1972-ben elhunyt és Sopronban eltemetett természetkutatóról.

Kárpáti Zoltán a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (ma ELTE) 1933-ban kapott természettudomány-szakos középiskolai tanári oklevelet. Kiemelkedő tehetségét, tudományos elhivatottságát jelzi, hogy ezt megelőzően bölcsészettudományi doktori szigorlatot tett (A Börzsöny növényföldrajzi viszonyai) és a diplomát adó egyetem gyakornoka lett. Anyagi gondjai miatt 1936-ban megszakította az állami szolgálatot és vegyész munkát vállalt. E munkaköre mellett a korábbi és hétvégi terepbotanikai kutatásai alapján 1941-ben szerzett egyetemi magántanári képesítést és rá irigykedő vezetőket. 1937-ben kötött házasságot. Felesége Balás Viktória tanár volt, akivel boldog, kiegyensúlyozott családban, két gyermeket nevelt.

A II. világháborús katonai szolgálatot és a hadifogságot követően hívták vissza a tudományegyetemre, majd 1949-ben a fővárosi Kertészeti és Szőlészeti Főiskolára előadónak. Egy év múlva ugyanott docens, a Kertészeti Egyetem első önálló Növénytan Tanszékének, kutatóműhelyének kialakítója, melynek tanszékvezető egyetemi tanári állását 1954-től 1971-ig – a maga által kért nyugdíjazásáig – töltötte be. Jórészt az ő nevéhez fűződik az intézmény soroksári Kertészeti Botanikus kertjének kiépítése. A biológiai tudományok doktora fokozatot „Magyarország és a környező területek Sorbusai” című monográfiával 1955-ben szerezte meg. Húsznál több hazai egyesületben, bizottságban és társaságban fejtett ki aktív tevékenységet. A Botanikai Szakosztály folyóiratának a Botanikai Közleményeknek is szerkesztője volt 1954-1962 között, majd ezt követően, három éven át a szakosztály elnöki tisztét töltötte be. Érdemeit nemcsak itthon, hanem számos európai tudományos egyesületben is elismerték, bár csak 1960-tól utazhatott külföldre. Számunkra fontos momentumként kell említenünk, hogy 1945 előtt állandó munkatársa volt a Soproni Szemlének. A Kitaibel Pál nevét viselő soproni Természettudományi Asztaltársaságba öccse, Kárpáti László és Csapody István hívták meg 1967-ben. E körben az ő javaslata nyomán indult sikeres útjára 1976-ban, a Kitaibel Pál Középiskolai Biológiai Tanulmányi Verseny, amelybe 1992-ben a szlovákiai és a romániai magyar tannyelvű iskolák tanulói is bekapcsolódtak.

Munkásságát könyvek, hazai és külföldi folyóiratokban megjelent több mint 170 tudományos publikáció őrzi. A Kertészeti növénytan és az Alkalmazott növényföldrajz három kötete, valamint a Soó Rezsővel együtt írt Magyar Flóra (Növényhatározó) sok-sok kertész, erdész és biológus felkészülését, munkáját segítette. A tudományos és népszerűsítő lapokban megjelent közleményeinek sorából a Sopronhoz kapcsolódó legjelentősebbeket említjük.

2. kép. Kárpáti László idős korában

Növénytan

- *Újabb adatok Sopronvármegye flórájához.* (Magyar Botanikai lapok, 1933. és Vasi Szemle, 1934);
- *Érdekes és újabb növényelőfordulások Sopron környékén* (Soproni Szemle, 1938. és 1941. illetve Erdészeti Kísérletek 1949.)
- *Sopron környékének fontosabb gyógynövényei* (Soproni Szemle, 1941.);
- *A természetes növénytakaró és a kertészeti termesztés közötti összefüggés Sopron környékén* (Soproni Szemle, 1958.);
- *Sopron környékének néhány jellegzetes bevándorolt növénye* (Soproni Szemle, 1960).

Tudománytörténet

- *Örökítsük meg városunkban Kitaibel Pál emlékét.* (Soproni Hírlap, 1933. júl. 11.);
- *Kitaibel Pál (1757-1817)* (Soproni Szemle, 1957.);
- *Kitaibel Pál emlékének megünneplése* (Botanikai Közlemények 1958. és Soproni Szemle, 1958.);
- *Dr. Szontagh Miklós* (Soproni Szemle, 1960.);
- *K. Pill, a Sopron környéki flóra kutatója.* (Élővilág 1965.).

A sokágú munkásság, a művek sora, az önzetlen szolgálatvállalás önmagért beszél a kiemelkedő tehetségű és szorgalmú tudósról. Az emberről, a történelmi kor meghatározóiról ugyanakkor a legtöbbet a kortársak, a tanítványok meglátásaiból tájékozódhatunk, amelyek arra is választ adnak, hogy miért nem lett Kárpáti Zoltán a Magyar Tudományos Akadémia tagja és miért egy Munka Érdemrend ezüst fokozatú kitüntetés jelentette a politikai döntéshozók „legnagyobb” elismerését a 60 életévét betöltő „kiemelkedő társadalmi munkát vállaló tudósnak”?

- „Hazánk legjobb floristája volt, aki már fiatal korában is érzékenyen reagált a támadásokra, a vélt, vagy valóban megtörtént mellőzésekre. ... Soó Rezső már régen megmondta Z-linak, hogy nem lesz akadémikus, mert képtelen befogni a száját” (Horváth Adolf Olivér cisz-terci szerzetes, botanikus);

- „Kárpáti Zotyi (barátai így nevezték!) ás, nyes, nagyvágó, túlteljesíti a normát. Ahol botanizált, vélnéd vagy disznók jártak, vagy botanikusok.” (Boros Ádám botanikus. Tréfák, szóviccek);

- „Tanítványai igazságosnak ismerték, beosztottjainak inkább társa, mint főnöke volt; szívében a botanika csak családjával osztozott. ... Nem félt nehéz helyzetekben sem őszinte lenni.” (Csapody István erdőmérnök, botanikus);

- „Lenyűgöző volt a faj és termőhelyismerete, hallgatói tisztelték, jegyeit nagyra értékelték. ... A Tanszéken irtózott minden bürokráciától. Oka is volt rá: fokozatosan vették el tőle jogosítványait ... mindig emlékeztették az eltávolított és internált Baráth Zoltánra, illetve az ő 1956-os szerepére a Forradalmi Bizottságban.” (Facsar Géza, tanítvány, munkatárs).

A hatvanas évek végén egyre súlyosabban jelentkeztek elmeszesedő érrendszeréből fakadó betegségének jelei. Szívpanaszok, erős szédülések gyötörték. A tervek, a készülők munkák asztalán maradtak, gyűjtőszendvélye (könyvek, levonatok, stb.) megrekedt. Csapody István ugyancsak találóan írta róla az alábbiakat: *„Humora megkeseredett, kedélyességét tépelődő aggodalom váltotta fel családi tusculanumának, a soproni Erdei malom öreg fáinak árnyékában fájdalmas volt ragyogó szellemének hanyatlását látni, életére ezért tán megváltásként tett pontot a halál 1972. június 18-án és adott nyugalmat a Balfi úti evangélikus temetőben a Kárpáti család kriptája.”*

3. kép. A Kárpáti család síremléke a Balfi úti evangélikus temetőben

Christchurch – Toronto – Budapest – Sopron utat járta meg a hír, amely e sorok írójának tudtul adta barátja halálát. A felsorolt helységek egymástól való távolsága emlékeztet arra is, hogy az egykori m. kir. Rákóczi Ferenc honvéd középiskolai nevelőintézet 1941-ben érettségizett hatvanegy – halálukig összetartó – növendéke is milyen távolra került egymástól és hazájától a számára megpróbáltatást jelentő, 1945-től kezdődő „történelmi események” következtében.

Ki is volt vitéz Paulay Tamás és hogyan lett belőle Prof. Thomas Paulay?

Sopronban született, édesapja vitéz Paulay (Pauly) György ezredes, 1942-ben Budapesten hunyt el. Édesanyja Scholz Margit, annak a neves soproni borkereskedő Ruzs családnak a leszármazottja, amelynek első soproni tagja a Kismartonból 1763-ban Sopronba áttelepült, Mária Terézia királynő pártfogását élvező Ruzs András posztókészítő volt.⁵⁶ Paulay Tamás nagybátyja Scholz János világhírű gordonkaművész, nagynénje a Sopronban csak „Puppi néni” néven ismert és mindenki által tisztelettel szeretett Gallus Jenőné volt. A Paulay szülők sírja a régi Szent Mihály temetőben található.

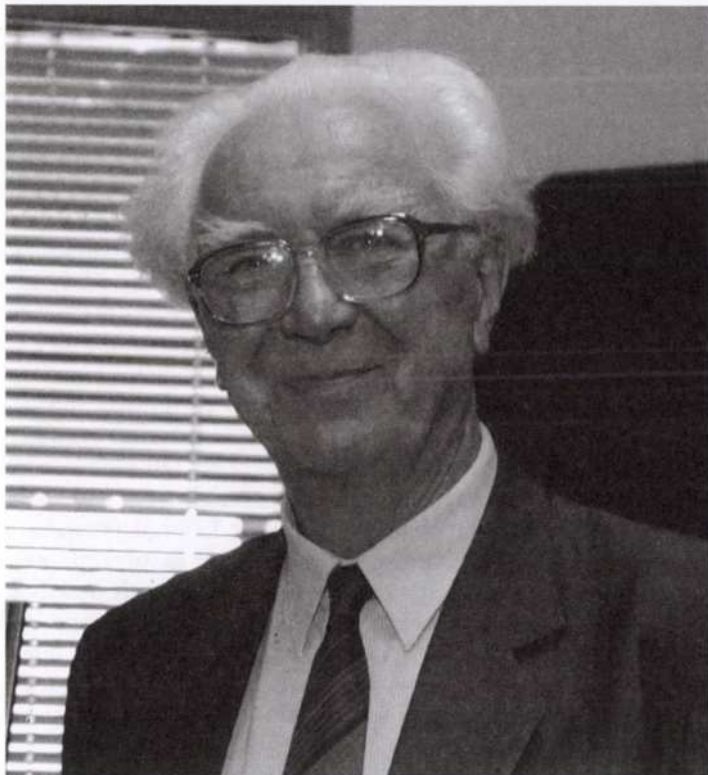
Paulay Tamás gyermekkorát a Baross úti volt huszárlaktanya egyik tiszt lakásában élte. 1933-ban, tíz éves korában felvették az említett katonai iskolába. Itt 1937-ben osztálytársak lettünk és 1943. évi hadnaggyá avatásunkig évfolyamtársak maradtunk. Paulay Tamás mindenki által szeretett, minden mókára kész, vig kedélyű, igazi jó bajtárs volt. Tanulmányi eredményei kezdetben a közepes átlagot nem haladták meg, képességei 16-17 éves korától kezdtek kibontakozni. A Ludovika Akadémiát már huszár-elsőként végezte el és egyidejűleg a Simonyi karddal is kitüntették. Ezzel a legendás Simonyi öbesterrel elnevezett karddal a tanulmányi eredményeken kívül a lovasistizti pályához szükséges magas szintű képességeket jutalmazták.

Hadnagyként Paulay Tamás Nagyváradra, a 3. huszárezredhez került, amelyben korábban édesapja is szolgált. Rövidesen Marosvásárhelyre a „Csaba királyfi” gyorsfegyvernemi hadapródiskolához vezényelték, osztálytisztként, ami képességeinek korai felismerését bizonyítja, mert ilyen vezényleésre csak hosszabb csapatszolgálat után szokott sor kerülni. Hadapródiskolai működéséről elismerő véleménye volt egy régi növendékének, akivel 1969-ben véletlenül elegyedtem szóba. Ezredéhez visszatérve részt vett a keleti hadműveleti területeken és a Magyarországon vívott harcokban, ennek során kétszer is megsebesült. Lábadozóként került a háború végén amerikai fogásba, melyből 1945 végén szabadult. 1946 februárjában elbocsátották a hadsereg kötelékéből.

Ez év szeptemberében beiratkozott a budapesti Műegyetem általános mérnöki karára, ahol négy szemesztert hallgatott.

⁵⁶ Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. 1–2. kötet. Budapest, 1982., 9131.

1948 őszén politikai okokból el kellett hagynia az országot. Utolsó éjszakáját óvatosságból nem otthon, édesanyja Rákóczi utcai lakásán, hanem a egy lőverben töltötte, ahová távozása után nem sokkal megérkeztek a hírhedt Katpol szombathelyi nyomozói.

A menekülés útja Ausztrián át Münchenbe vezetett. A lebombázott és még ujjá nem épült városban töltött, nélkülözésekkel teli nehéz évek után, az időközben családot alapított Paulay Tamásnak sikerült feleségével és leányával együtt Új-Zélandba kivándorolni. Kezdetben építkezéseken segédmunkásként dolgozva tartotta el családját és fejezte be egyetemi tanulmányait. Egy mérnöki irodában töltött időszak után hívták meg 1961-ben előadónak a christchurch-i Canterbury Egyetemre, ahol a doktori fokozat megszerzését követően egyetemi tanárrá nevezték ki. Ebben a minőségben alapozta meg nemzetközi hírnevét négy könyvével, 150 további publikációjával és harminc, főleg földrengéseknek kitett országokban tartott előadásaival. Kutatásai a földrengéseknek ellenállóbb épületekre vonatkoztak. Felismeréseit a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule-n (ETH) tartott kurzusai révén számos országból részt vevő hallgató sajátíthatta el. Munkájának – Hugo Bachmann zürichi profesz-

szor nekrológja szerint – az a lényege, hogy az erőhatásokban való gondolkodást felváltotta az eltolódásokra és az alakváltozásokra irányított figyelem, és ennek megfelelően az alakváltozásokra alapított méretezés. A statikailag határozatlan tartószerkezetek hagyományos méretezésétől eltérően ő az egyes tartóelemek ellenállását és eltolódási kritériumait vette számításai alapjául. A szakmai világnak gondolatébresztő volt a vasbeton-tartóelemek merevségének általa javasolt új meghatározása is. Új-Zéland földrengés sújtotta terület, ezért az állam és a Canterbury Egyetem ezekben a kutatásokban elsőrendűen érdekelt volt. Megfelelő laboratóriumot bocsátott rendelkezésre, ahol nagyméretű elemekre gyakorolt különféle hatásokat is lehetett vizsgálni. A munka gyakorlati kiindulását a szigetországban feljegyzett addigi legnagyobb földrengés képezte. Paulay Tamás kutatásai nyomán kísérleti épületek létesültek, melyeknek lényege az alapozás és az épület-test közötti újrendszerű, rugalmas kapcsolat.

Munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el. Közülük a legjelentősebbek a Brit Birodalmi Rend (OBE) 1984-ben, a Magyar Köztársaság Érdemkeresztje (1996), az ETH Zürich, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Bukaresti Műszaki Egyetem és az argentin Mendoza-i Cayo Egyetem díszdoktori címei. 1992 és 1996 között elnöke volt a földrengéseknek ellenálló épületszerkezetekkel foglalkozó nemzetközi szövetségnek (IAEE). Utolsó kitüntetésként 2008-ban Pekingben Paulay Tamást a „Legend in Earthquake Engineering” címmel tüntették ki.

Az elmúlt évtizedekben többször is ellátogatott Sopronba. Remélem, hogy soraim, melyekkel elbúcsúztam Paulay Tamástól, hozzájárulnak személye és működése szélesebb körű megismeréséhez és emlékének fennmaradásához szeretett szülővárosában.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

KUBINSZKY MIHÁLY

Göncz József és Bognár Béla tíz képeslevelezőlap-kötete a száz évvel ezelőtti Sopron városról és Sopron megyéről.
Sopron, 2003–2006

Terjedelmében és jelentőségében grandiózus munka az a tíz kötetes sorozat, melyet Göncz József és Bognár Béla képeslevelezőlap-gyűjteményükből állítottak össze és adtak ki. 2003-ban jelent meg az első kötet, immár három évvel ezelőtt az utolsó. Sass László tanár, aki a legtöbb kötetnél előszóval méltatja-magyarázza a tartalmat, minden bizonnyal megközelíti a valóságot azzal az állításával, hogy a gyűjtők a Sopronnal kapcsolatos szinte valamennyi képeslapot összegyűjtötték, és az egykori Sopron megye területéről is a legtöbbet. Mindez az éveken át tartó szorgalmas munka mellett nem kis anyagi áldozatot is jelentethetett az egyre növekvő árverési értékeket tekintve. Helyes volt a szerzőknek az a döntése, hogy a lapokat, fényképeket és dokumentumokat azok nagy száma miatt tematikailag elválasztott fejezetekbe, vagyis kötetekbe osztották, és helyes volt a témát – néhány kivétellel – az 1945. évvel lezárni.

A képes levelezőlap fénykora az 1900-as évek elejére tehető. Az utazás esemény volt, és aki utazott, a távolból képeslapon üdvözölte rokonait, ismerőseit. Város- és tájképek tájékoztattak arról, hogy merre jár. De a lapok témaköre ennél bővebb volt. Múzeumok tárgyai, paloták enteriőrjei, híres festmények reprodukciói is nagy számban terjedtek el. Eseményekről is bőven jelentek meg lapok. A király látogatása, tiszavirág-életű kiállítási pavilonok látképe, katonai parádék, szobor vagy új vasútállomás avatása, tűzvész pusztítása, árvízzel letarolt mezők látványa érdekelte az embereket. A levelezőlapok a még kezdeti állapotban levő képes folyóiratok helyett és a filmhíradók térfoglalását megelőzően mindenről tudósítottak. A bélyeggyűjtéssel szinte egyidőben tehát megkezdődött a képeslapok gyűjtése, amihez a könyvkereskedések szép albumokat kínáltak. A két világháború között a fotózott képek tökéletesedtek. Soproni képeikről akkor Diebold Károlyt és a pécsi Zsabokorszkyt kell megemlíteni. A második világháborút követően azonban évtizedekig silány minőségű lapok kerültek forgalomba. Az életvitel változása, a város szerepkörének és a megye területének gyökeres változása mind töréspontot jelentenek. Mindent összevetve: A képeslap a 19. század végi megjelenésétől kezdve egészen 1945-ig páratlan értékű emléktárhely. Sopron és Sopron megye területéről ilyen terjedelmes, a terület értékeit és érdekességeit szinte hiánytalanul bemutató és egyben – rövid, de találó szöveg-magyarázatokkal kiegészített összeállítás még nem készült. Ez a tíz kötet hervadhatatlan érdeme. Nagyobb figyelmet érdemelne, mint amit kapott, elsősorban a sajtótól, de a vásárlóközönségtől is.

A kötetekben összesen közel 3000 kép található. Nemcsak képes levelezőlapok, hanem korabeli fényképek, meghívók, számlacédulák, rajzok is. A képek nagy része fekete-fehér, de amit annak idején színezték, ahol festményt reprodukáltak, annak nyomása színes. A képek közel az eredetiek nagyságában mutatkoznak. Mindez rendszerben van. A kötetek témaválogatása is találó, legfeljebb a kiadás sorrendje sajnálatosan túl emberi (a kocsmák a sorozat elején szerepelnek, a templomok a végén). Röviden nézzük végig a tíz kötetből az első kilencet, melyeknek az említett Göncz – Bognár gyűjtőpáros a szerzője. A tizedik kötetet Tóth Sándor készítette, ez csak jellegében kötődik az előzőekhez, alapját a Finta Béla fotóörökség feldolgozása képezi. Ezt a kötetet a Soproni Szemlében már megjelenését követően tavaly ismertettük (SSz. 62 (2008), 467–468).

Az első kötet *Sopron vármegye képeslapokon 1896–1945* címmel, még sorozatszám nélkül jelent meg, szerzők akkor még nem látták lehetőségét a bő folytatásnak. Ezért néhány kép a következő kötetekben ismétlődik, de ez olyan kevés, hogy nem bántó. A második kötet *Sopron, a vármegyeszékhely képeslapokon* címmel kiemelten Sopron város nevezetességeit mutatja be. Ez a műfajnak az a szintje, amelyet a legtöbb magyar város ma már könyvkiadással elért, de ennél tovább, vagyis részletezéshez és több kötet összeállításához másik még alig jutottak. A harmadik, *Vendéglátás és szórakozás Sopron vármegyében* címet viselő kötet a szállodák, kávéházak, vendéglők, kocsmák világát mutatja be. Az uszodákat és a vendéglői zenekarokat is ide sorolták. Néhány képen maguk a szórakozó vendégek is megjelennek. Ennek a kötetnek az anyagából ki szeretném emelni a Royal kávéház reprezentatív termékét, amely bizonyítja, hogy a kávéház száz évvel ezelőtt milyen fontos szerepet töltött be a polgári társadalomban. Hiányolható, hogy a Payrich-vendéglő és a még nevezetesebb Perkovátz vendéglő kimaradtak a kötetből. A negyedik, *Kastélyok, várak, kúriák Sopron vármegyében* című kötet a jómódú soproni polgárcsaládok – Haller, Lenck, Stauffer – városi házaival kezdődik. Vidéki kúriák is bőségesen szerepelnek. Ezeket a szerzők helyesen két részre választották (csakúgy mint néhány következő kötetben is), elkülönítve az 1921-ben Ausztriához kerülteket és a ma is magyar területen levőket. A legszebbek: Fraknó, Kabold, Kismarton, Lánzsér sajnos az előbbieket fejezetében szerepelnek. A várkastélyoknál bővebb anyag állt rendelkezésre az ötödik kötethez, amely a *Kereskedelem Sopron vármegyében* témájában üzleteket, vállalkozásokat, takarékpénztárakat, számlákat, falusi szatócsboltokat, de a város és a megye kereskedelmét fellendítő jeles személyeket is mutat. Így Flandorffer Ignácot. A képeslap említett esemény-jellegére jellemző, hogy képeslap jelent meg még a Schladerer-féle Baubank-bukásról is, amely megannyi soproni polgárcsaládot tett tönkre, sőt a város fejlesztését is egy időre megakasztotta. A következő kötet logikusan a *Sopron vármegye ipara*. Mivel a város és a megye iparának fejlődése szinte egybeesik a képeslap-kiadás fénykorával, ez a kötet különösen gazdag anyagot tár az olvasó elé. Itt prospektusok, termék-kínálatok egészítik ki a fotókat és képeslapokat. Mennyi patinás soproni név tűnik itt fel: Baumann Béla, Seltenhofer Frigyes, Trogmayer Károly, Kremser Mihály, Lenck Lajos, Boór Gusztáv és Nándor. A soproni olvasó örömmel fedezi fel a Hirschler Rezső nevet, szinte az egyetlen „túlélő” cégét. A kötet az elhalt soproni iparnak is szomorú dokumentuma, mára már sem cukorgyár,

sem vasöntöde, sem SOTEX, sem a Wellesz-féle „gumigyár” nincs a városban. Kit a bombázás vitt el, kit a globalizáció. Szerencsére a Sörgyár megmaradt. A hetedik kötet *Emlékek, események Sopronban* címmel a képeslapoknak előljáróban említett sajátos tudósító tulajdonságát eleveníti fel. A kötet visszanyúlik a képeslap-kiadás évtizedei elé és néhány bevezető, középkori eseményt követően a szabadságharc eseményeivel kezdődik. A képen bemutatott események súlypontja az 1921. évi népszavazás. Az összeállítás az immár sokak szemében feledésbe merült várkerületi szovjet emlékművel (azzal, amelyet 1956-ban leromboltak) végződik. Végre, a nyolcadik kötet, mely a *Templomok, iskolák Sopron vármegyében* címmel jelent meg, érkezünk el a templomokhoz, melyeket a felekezetek sorrendjében tárgyal. Elsőnek a Templom utcai evangélikus templomot és ennek harangját mutatja be, ezt követi az evangélikus teológia, majd a tanítóképző (amelyet sajnos elsöpört a háború). A református egyház mindössze két képpel szerepel. Csak ezt követően sorolja fel a kötet a katolikus templomokat, pedig úgy hiszem, hogy város-, egyház- és építészettörténeti jelentőségét tekintve ezt a kötetet a Szent Mihály templommal, a város védőszentje és az akkor mintegy 65 %-os számarányú katolikusok templomával kellett volna bevezetni. A kötetben végül megjelennek a megye zsinagógái is: Sopron, Fertőszentmiklós, Kabol, Kismarton és Sopronkeresztúr. Azért sorolom fel ezeket tételesen, hogy megjegyezhessem, az itt leközölt zsinagóga-képeknek a kereskedelmi értéke (vagyis az ára) az árverési tapasztalatok szerint kimagaslik a többi téma közül: forintban egyenként is többszörösen ötjegyű számot képviselnek. A sorozat kilencedik kötete *Közlekedés Sopron vármegyében* címmel jó néhány képével túllép az 1945. évi határon. Ehhez a kötethez a szerzőknek magam is több képet szolgáltatam gyűjteményemből, ezért a vasúttal kapcsolatban nem tartom magam illetékesnek sem bíráló, sem elismerő megjegyzésekre. Érdekes ebben a kötetben a repülés, főleg az 1909. évi repülőbemutató, és az autó-motorsport, valamint a kezdeti autóbusz-közlekedés. A sorozatból a mezőgazdaság, ide értve a szőlőtermelést és a kerteket is, érthető módon hiányzik. A téma nem illusztratív, alig készült róla képeslap.

A kemény kötés belső előzéklapjain minden kötetben hasznos kiegészítést talál az olvasó: térképek, korabeli plakátok, részvények és más dokumentumok révén. A kötetek minden képét magyarázó szöveg kíséri. A több ezer képaláírás legtöbbször találó, de ekkora mennyiségnél természetesen csúsznak be hibák, szerkesztési tévedések. A hibák közül néhányat nehezményeznem kell. Például a 2. kötet 58. oldalán, ahol nyilvánvaló szerkesztési hiba mutat olyan épületeket, melyeket Hárs és Winkler építészek nem építhettek; A 7. kötet 55. oldalán Tisza Istvánt köszöntik, nem Tisza Kálmánt, aki ekkor már nem élt. És ugyanennek a 7. kötetnek 90. oldalán a lovas katonák éppen nem a régi, hanem a mindössze néhány éves új Erzsébet kórház előtt lovagolnak be Sopronba.

Mindent összevetve azonban csak csodálattal adózhatunk a gyűjtő-szerzőknek, akik ezzel a munkával Sopron 19-20. századi múltjából nemcsak a kimagasló alkotásokat és teljesítményeket mutatják be, de a hétköznapokból is sok érdekességet megörökítettek.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Andrássy Péter középisk. tanár, 9400 Sopron, Juharfa u. 18.

Bagi Zoltán főlevéltáros, Csongrád megyei Levéltár, 6723 Szeged, Malom u. 11.

Bariska István főlevéltáros, Kőszegi Levéltár, 9731 Kőszeg, Pf. 23.

Csekő Ernő főlevéltáros, Soproni Levéltár, 9401 Sopron, Pf. 82.

Dávidházy István ny. műszaki tanácsadó, 9400 Sopron, Kisfaludy u. 10.

Fényes Ákos ny. okl. gépészmérnök, 9400 Sopron, Bécsi út 73.

Hárs József ny. statikus, 9400 Sopron, Deák tér 21-22.

Kelemen István múzeológus, Soproni Múzeum, 9401 Sopron, Pf. 68.

Kubinszky Mihály ny. egyetemi tanár, 9400 Sopron, Kökényes köz 3.

Helyreigazítás: A 2009/2. számban közreműködő Robotka Csabáné foglalkozása helyesen: helytörténeti könyvtáros.

INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau, Lokalhistorische Quartalschrift, Redaktion: Katalin Szende

KRISENZEITEN IM ALTEN ÖDENBURG

ISTVÁN BARISKA: Die Ödenburger Stadthauptmannschaft in der Zeit Kaiser Friedrichs III. ...	267
ZOLTÁN BAGI: Die Kuruzenangriffe gegen Ödenburg 1704/1706	283
ÁKOS FÉNYES: Wie und wieso leistete Ödenburg Widerstand gegen die Kuruzen im Winter 1705/06?	300

KLEINE MITTEILUNGEN

JÓZSEF HÁRS: Fragen zur Geiger-Chronik	317
ISTVÁN KELEMEN: Antworten auf die neun Fragen der Maria Theresianischen Urbarialregulierung in Páli (1767).....	333

ÖDENBURGER PORTRÄTS

ERNÓ CSEKŐ: Zum Lebenslauf und familiären Hintergrund von Béla Hollós, Bürgerschullehrer in Ödenburg	336
PÉTER ANDRÁSSY: Zoltán Kárpáti: (1909–1972) und Ödenburg	347
ISTVÁN DÁVIDHÁZY: Professor Thomas Paulay (1923–2009)	353

BÜCHERSCHAU

MIHÁLY KUBINSZKY: Zehn Bände aus der Ansichtskarten-Sammlung von József Gönz und Béla Bognár über die Stadt und das Komitat Ödenburg vor hundert Jahren. Sopron, 2003–2006.	356
--	-----

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE SZERZŐIHEZ

KÉZIRAT LEADÁSA

- A kéziratot számítógépen (PC, lehetőleg Word 6.0-ás verzióban) elkészítve, szövegfile-ban kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
- A file-ok a cikknek megfelelő sorrendben következzenek egymás után.
- A szöveget illetve a címeket ne tipografizálják, valamint ne használják a technikai kellékeket (pl. élőfej, oldalszám, könyvjelző stb.). A technikai szerkesztőnek szóló megjegyzéseket a kézirat nyomtatott változatán kérjük feltüntetni.
- A kéziratban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével – arab számmal tüntessék fel.
- A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk.
- A szerkesztői felkérés vagy egyeztetés nélkül leadott kéziratok megjelentetésére a szerkesztőség nem vállal kötelezettséget.
- A folyóiratban megjelenő anyagok két lektor szakvéleménye alapján kerülhetnek közlésre. A szerkesztőség fenntartja a szöveggondozás jogát.

ILLUSZTRÁCIÓK

- A fotók és rajzok tónusosak, jól láthatóak legyenek. Elektronikus formátum esetén JPG vagy TIFF file-okat kérünk, legalább 300 dpi felbontásban. A szövegfile-ba illesztett word formátumú illusztrációk nem alkalmasak a technikai szerkesztésre.
- Az illusztrációkat kérjük beszámozni, s egy külön lapon képjegyzéket mellékelni a cikkhez. Kérjük, hogy a szövegben is szíveskedjenek jelezni az illusztráció helyét.

HIVATKOZÁSOK ELKÉSZÍTÉSE

Hivatkozás a kiadvány egészére:

- Szerző (-k): Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

Hivatkozás a kiadvány egy részére:

- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője:
- A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (sorozat címe, kötet száma)
- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe kötet száma)
- A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz. [=szám] Hivatkozott hely (vagy terjedelem -től -ig)
- A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [=lásd], jz. vagy jegyz.
- A Soproni Szemlét SSz. rövidítéssel kérjük jelezni.

SZERZŐI TISZTELETPÉLDÁNY

- Minden szerző cikkenként tiszteletpéldányt kap.
- Különnyomatok készíttetését a Szerkesztőség nem tudja vállalni.
- A honorárium kifizetése miatt kérjük, szíveskedjenek megadni a pontos címet, illetve az átutalási betét számát, a kezelő pénzügyi rész pontos címét és pénzforgalmi jelzőszámát.
- Sajnálattal közöljük, hogy 5000 Ft alatt honoráriumot fizetni nem tudunk, helyette plusz tiszteletpéldányt küldünk.

Közjogi szempontból sorsdöntőnek bizonyult, hogy Erzsébet királyné 1440. novemberében Utószülött V. Lászlót és a Szent Koronát is IV. Frigyes német-római király gyámságába adta. Azt már Házi Jenő is kiemelte, hogy az özvegy Erzsébet királyné 1441. február 25-én többek között Sopront és jobbágyfalvait is a német uralkodónak, a későbbi III. Frigyesnek zálogosította el. Ezek után a Habsburgok Lipót-ágát képviselő IV. Frigyes német-római király 1441 áprilisában az osztrák örökös tartomány főkamarását, Siegmund von Ebersdorft nevezte ki Sopron városkapitányává. A zálogjogon birtokába került város ezzel szimbolikusan a Habsburgok katonai védelme alá került. A magyar rendek által 1441 júliusában magyar királlyá választott I. Ulászló ebbe persze nem tudott beleszólni.

[...]

Már évekkel ezelőtt feltűnt, hogy Sopron lényegében az osztrák (német) jogintézmény, a *Fehde* néven ismert nyugat-magyarországi magánháborúk központjába került. Kérdés persze, hogy ennek mi volt az oka? De ennél is tovább arra is kíváncsiak vagyunk, hogy vajon IV. Frigyes miért telepítette ezt a hazai gyakorlatban idegen jogintézményt az örökös tartományok határán túlra. Tudjuk ráadásul, hogy éppen ez volt az a fogalom, amit a magyarországi történetírás soha nem vett át.

[...]

Bariska István: A soproni városkapitányság III. Frigyes korában

Ára: 500,-Ft

Soproni Szemle

2009. Negyedik szám

Hatvanharmadik évfolyam

A Soproni Városszépítő Egyesület
helytörténeti folyóirata

Soproni Szemle. A Soproni Városszépítő Egyesület helytörténeti folyóirata.

Alapította Heimler Károly.

Megjelenteti a Soproni Szemle Alapítvány

Sopron Megyei Jogú Város támogatásával.

Felelős kiadó Dr. Bartha Dénes.

Megjelenik évente 4 alkalommal.

SZERKESZTŐSÉG

Askercz Éva, Dominkovits Péter, Hiller István, Kücsán József, Németh Ildikó,
Szende Katalin felelős szerkesztő, Tóth Imre, Turbuly Éva, Varga Imréné titkár,
Vass Balázs technikai szerkesztő

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Domonkos Ottó, Gimesi Szabolcs, Gömöri János
Hárs József, Jankó Ferenc, Józán Tibor, Kubinszky Mihály,
Molnár László, Pápai László, Sarkady Sándor

Postacím: 9401 Sopron, Fő tér 1. (Pf. 82.)

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Magyar Posta Hírlapelőfizetési és Elektronikus Postaigazgatóság (HELP) Irodájában (1900 Budapest, Lehel út 10/a), a Soproni Levéltárban (9400 Sopron, Fő tér 1.) valamint az egyesületi díjjal kombinálva minden év végén a Soproni Városszépítő Egyesületnél (9400 Sopron, Új u. 4.) 3000 Ft-ért, nyugdíjasoknak és diákoknak 2600 Ft-ért.

Előfizetési díj 2009-re egy évre 2000 Ft, egyes szám ára 500 Ft.

Régebbi évfolyamok és példányok (1956-tól) a Soproni Levéltárban illetve a Nyugat-Magyarországi Egyetem Növénytan Tanszékén (Sopron, Bajcsy-Zsilinszky u. 4. főépület, magassföldszint) kaphatók.

A Soproni Szemle Alapítványt támogatni szándékozók részére csekk kérhető az alapítvány kuratóriumának postacímén (9401 Sopron, Pf. 5.).

Készült a Hillebrand Nyomda Kft. Üzemében (9400 Sopron, Csengery u. 51.). Felelős vezető Hillebrand Imre.

HU ISSN 0133 – 0748

Soproni Szemle (CD-ROM) ISSN 1786 – 9749

Soproni Szemle

| 2009. negyedik szám

| hatvanharmadik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

HATÁR-KÉRDÉSEK

TÓTH IMRE: Határáttörés és határnyitás. A Páneurópai Piknik hatása a diplomáciai szolgálatok munkájára az 1989-es menekültválság megoldása során.....	365
GYARMATI GYÖRGY: Az osztrák–magyar határnyitás és a titkosszolgálatok társadalmi-politikai „lefokozása”	386
OPLATKA ANDRÁS: Páneurópai Piknik – ismert tények és fehér foltok	396
DEÁK ERNŐ: Magyarország a külpolitikai változások szövevényében. A Páneurópai piknik az osztrák sajtó tudósításai alapján	404
JANKÓ FERENC: Burgenland- és határkérdés a német-osztrák politikai földrajzban a két világháború között, két megközelítésben	414

MŰHELY

BRUMMER KRISZTIÁN: A Határáttörés Sopronnál – út Európába 1989–2009 című emlékkonferencia	423
SZAKÁLY SÁNDOR: Nemzetközi történész-konferencia az 1989. évi határnyitás évfordulóján	428
MÉSZÁROS GYÖRGY: Regionális képzőművészeti kiállítás a határnyitás huszadik évfordulóján	433
CSELOVSZKYNÉ TARR KLÁRA: Eljutni a határig. Határnyitás – Sopron 1989–2009	435
TURBULY ÉVA: Határtalan történet. A Soproni Múzeum új állandó kiállításának szakmai megnyitója	436
DOMONKOS OTTÓ: Volt egyszer egy MTA Fertő-táj Bizottság	440

SOPRONI KÖNYVESPOLC

Geographisches Jahrbuch des Burgenlandes 2009 (ism. Tóth Balázs István)	442
LOBENWEIN NORBERT (szerk.), 89-09. A rendszerváltás pillanatai. 50 szemtanú – 50 történet – 50 fotó. Lobenwein Tamás felvételeivel (ism. Turbuly Éva)	445

Húsz évvel ezelőtt, 1989. augusztus 19-én új korszak kezdődött Sopron, Magyarország, sőt bizonyos értelemben Európa életében. A Sopronpusztánál megrendezett Páneurópai Piknik országok, emberek 40 éves mesterséges elszigetelődésére tett pontot. Ami Sopront és környékét illeti: a második világháború szörnyű pusztításai után súlyos kényszerintézkedések zárták el a várost és az egész nyugati magyar határszélét a külvilágtól. Határszéli fekvéséből eredő addigi előnye nyomasztó hátránnyá vált. A hidegháborús klisék csak a hatvanas években enyhültek valamelyest, amikor a kormány vízumkönnyítései következtében kezdett az osztrák állampolgárok érdeklődése Sopron felé fordulni. Ez a folyamat később a bevásárló turizmus kedvelt célpontjává tette a várost. Az idegenforgalom a második világháborút és az ötvenes éveket követő visszaesést lassan, a hetvenes évekre volt képes kiheverni. A lassú oldódást követően a nyolcvanas évek végén megadatott, hogy a város újra régi történelmi szerepét játszassa, és átjárót nyisson a világra. Az 1989-es kapunyitás szimbolikus eseménnyé vált a bipoláris világrend szétesésének folyamatában. A szocialista világrendszer bukása, a Szovjetunió hatalmi helyzetének megroppanása, a hidegháború vége és hosszú évek gazdasági, katonapolitikai folyamatainak együttese teremtett kedvező alkalmat arra, hogy Sopron a német egység megvalósulásának egyik jelképévé, az európai határok kinyitásának és a vasfüggöny lebontásának előmozdítójává váljon.

Az esemény előzményét a Német Demokratikus Köztársaságból menekülni vágyó ezrek magyarországi feltorlódása jelentette. A német és magyar diplomáciai szolgálatok, nemzetközi humanitárius szervezetek hosszú ideig tehetetlenek voltak a kialakult válsággal szemben. A *modus vivendit* hosszas egyeztetések során lehetett volna megtalálni, ám ehhez időre és konstruktív hozzáállásra lett volna szükség mindegyik érintett részéről. Ebben a helyzetben változott határátöréssé a Sopron melletti békedemonstráció, amelynek során a rendezvényről tudomást szerzett keletnémetek száza használták ki az alkalmat arra, hogy egyszer s mindenkorra maguk mögött hagyják a szocialista rendszert. A soproni események egyrészt bizakodást keltettek azokban a követségi menekültekben is, akik augusztus 19-én nem próbálkoztak meg a szökéssel. Többekben várankozás ébredt az iránt, hogy a zöld határon át távozhatnak végre az országból. Hasonló remények ébredtek az egyelőre odahaza maradt keletnémetekben is. Remények, és nem illúziók!

Az események nagy sajtóvisszhangot váltottak ki, amely ugyan nem feltétlenül befolyásolta kedvezően a külügyi szolgálatok céljait és a diplomácia erőfeszítéseit, egy dolgot azonban értésére adott a hazai és külföldi politikai szereplőknek: azt, hogy a civil kezdeményezéseket lehetetlen figyelmen kívül hagyni. 1989 legfontosabb tanulsága, hogy érdemes és kell is számolni a polgári kezdeményezések politika- és történelemformáló erejével. Ez ugyanis minden demokratikus berendezkedés fundamentuma.

A Piknikkel a szervezők ráadásul nemcsak a rendezvény, hanem egész Magyarország nemzetközi státuszát és jelentőségét meghaladó folyamat részeseivé váltak, melynek a német egység létrejöttére és a világpolitika alakulására gyakorolt szimboli-

kus horderejét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A határon sikeresen átkelt családokról világgá repített képek lélektani hatása óriási volt. Arról árulkodtak, hogy noha a bipoláris világrend nem itt ért véget, az új talán éppen itt kezdődött. A Soproni Szemle jelen száma e kezdet előtt tiszteleg a történész szakma eredményeinek közlésével. A történelmi jelentőségű változások hiteles rögzítését azonban nem csak a történészek, hanem a „kamera-töltőtoll” mestereinek is köszönhetjük. Köztük is kiemelkedőt alkotott Lobenwein Tamás, aki kitűnő érzékekkel vette üldözőbe a felgyorsult időt és örökítette meg számunkra épületek, város-részletek százait, események egész sorát, melyek azóta saját valójukban örökre eltűntek a szemünk előtt. A Soproni Szemle 2009. évi 4. számának tanulmányait – családja szíves hozzájárulásával – az ő képeivel illusztráltuk.

A Szerkesztőség

NDK-sokat szállító buszok a Várkerületen. Lobenwein Tamás felvétele

HATÁR-KÉRDÉSEK

TÓTH IMRE

Határáttörés és határnyitás.

A Páneurópai Piknik hatása a diplomáciai szolgálatok munkájára az 1989-es menekültválság megoldása során¹

1988 nyarán egyre nagyobb számban keresték fel NDK állampolgárok a budapesti NSzK követséget, hogy segítséget kapjanak a nyugatnémet államba történő áttelepüléshez. A segítségkérők egy része a követség oltalmába helyezte magát, míg sokan közülük az épület előtt várták, hogy sorsukat illetően kedvező döntés szülessen. Hasonló esetek nem csak Budapesten fordultak elő. A prágai, varsói NSzK nagykövetségen, valamint a Szövetségi Köztársaság kelet-berlini állandó képviselőjén, sőt az ottani dán és amerikai nagykövetségen is tartózkodtak keletnémetek. Az egyedi eseteket a keletnémet kormány megbízottja, Wolfgang Vogel igyekezett folyamatosan és lehetőleg feltűnés nélkül kezelni.² Ez a fajta ügykezelés azonban egy bizonyos ponton és tömegesen túl már nem jelentett megoldást a problémára. Az események talán leginkább Magyarországon haladták túl a diszkrét intézkedések szintjét. Itt a követségi épületen kívül tömegek várakoztak a legkülönbözőbb táborokban, szállásokon, vagy éppen a szabad ég alatt. A három érintett ország diplomáciai szolgálatai konzuli és politikai szinten egyaránt igyekeztek megoldásokat találni a problémára. A sokáig eredménytelennek látszó egyeztetési folyamatok és a nehézkes válságkezelő kísérletek menetét egy spontán esemény, civil ellenzékiek által szervezett határ menti békemonstráció zavarta meg. A keletnémetek tömeges menekülését eredményező Páneurópai Piknik visszahatása a hivatásos diplomaták gondolkodására, a válság megoldásának irányába tett lépéseik felgyorsítására – a rendelkezésünkre álló német külügyi források alapján – közvetetten bizonyítható. Ennek alátámasztása érdekében érdemes röviden áttekinteni a lassan, de biztosan eszkalálódó keletnémet menekültkérdés általános vonatkozásait, illetve a Piknik előzményét adó diplomáciai alkudozások menetét.

¹ A dolgozat alapjául szolgáló berlini levéltári kutatásokat a Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézete támogatta.

² *Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten 1998. des Bundeskanzleramtes 1998/90. Dokumente zur Deutschlandpolitik.* Szerk.: Hanns Jürgen Küsters, Daniel Hofmann, (a továbbiakban: Akten 1998.) München, 2005. 42.

Előzmények

A probléma kiindulópontja a budapesti NSzK nagykövetség épületének „megszállása” volt. A követség menedékébe húzódott menekültek egy részét azok alkották, akiknek lejárt a magyarországi tartózkodási engedélyük, ám nem kívántak hazatérni. Másik részüket a magyar határőrizeti szervek tiltott határátlépési kísérlet miatt már kiutasították az országból. Ezek joggal tartottak attól, hogy az útlevelükbe tett hivatalos bejegyzés miatt odahaza büntetőeljárás alá vonják őket. A kérelmezők számának emelkedése mögött mindazonáltal olyan híresztelések húzódtak meg, melyek szerint a keletnémet vezetés rövidesen korlátozni fogja a Magyar Népköztársaságba való beutazás lehetőségét. E sajátos „kapuzárás előtti pánik” mellett az is megsokszorozta a menekülők számát, hogy a magyar államról meglehetősen liberális kép alakult ki a szocialista országokból ide érkező turisták körében. Ezeket a benyomásokat a sajtó is felerősítette. Az áttelepülni szándékozók között élénk visszhangra talált, hogy Magyarországon nem akadályozzák a nyugatnémet követségre való bejutást, a határok Ausztria és Jugoszlávia felé pedig viszonylag könnyen átjárhatóak.³ Ezek a határok ráadásul híján voltak a korszerű technikai védelemnek, – a magyar politikai vezetés fennen hangoztatott kijelentései szerint pedig – fennmaradásuk politikai szempontból sem igazolható. Ezért rövidesen várható volt, hogy a műszaki zárat lebontják. A hírek biztatóak, egyszersmind azonban sürgetőek is voltak azon keletnémet állampolgárok számára, akik nem kívántak tovább az általuk csak „zónának” nevezett blokkországban élni, ahol a politikai jelek a Német Szocialista Egységpárt (SED) következő kongresszusát megelőzően semmiféle tartalmi és személyi változást nem ígértek. Az ország vezetése 1988–1989-re, a reformok iránti totális érzéketlensége miatt nemcsak önmaga politikájának, hanem – jellegzetes módon – saját túszként tartott alattvalóinak foglyává vált. A berlini párt- és állami vezetés tehetetlenül figyelte, hogy polgárainak egyre nagyobb része menekül a kilátástalanságból. Ez már nem csupán azzal fenyegetett, hogy az NDK-ban egyre kevesebb kvalifikált szakember állt a válságban lévő gazdaság rendelkezésére, hanem mindinkább a hatalmi presztízs vesztes és totális erodálódását okozta. Jóllehet Berlin 1989-ben kiutazási könnyítéseket vezetett be, aminek eredményeképpen júliusig 37.000-en hagyták el legálisan az országot,⁴ az emigrációs hullám kicsit sem csillapodott.⁵ A párt és az állam korifeusai dermedten figyelték, amint a lakosság egyre nagyobb tömegei (ráadásul nem csupán az államháztartás számára terhet jelentő nyugdíjasok) szánják el magukat az illegális határátlépésre. A fentebb említett okok miatt számukra a legalkalmasabbnak az látszott, hogy a reformok útjára lépő Magyarországon keresztül hagyják hátuk mögött a

³ A budapesti NSzK követség jelentése, 1988. október 5. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA) B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1988–24.07.1989.

⁴ A bonni külügyminisztérium 513 sz. referátusának (Mulack) feljegyzése a külügyminiszternek és az államtitkárnak, 1989. június 20. PA AA B85 Nr. 2338E. 513-542-15/3

⁵ Távirati utasítás, Höynck, 1989. augusztus 13. PA AA B85. Nr. 2340. 513-542-15/3. Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1989. 08.12–08.31.

szocialista rendszert. Akik nem akartak vagy nem tudtak a zöldhatáron keresztül távozni, a Szövetségi Köztársaság nagykövetségére menekültek, ahol 1989 nyarára úgyszólván ostromállapot alakult ki.

Az 1988–89-eshez hasonló fejleményekkel egyébként már öt évvel korábban is szembe találták magukat a két német állam vezetői. 1984-ben a prágai nyugatnémet nagykövetséget és a kelet-berlini állandó képviselet épületét özönlötték el NDK-s menekültek. Az akkori válságból kölcsönös engedmények árán találták meg a kivezető utat. A hazatérő menekülteknek büntetlenséget ígértek és azt, hogy kivándorlási kérelmeiket a lehető legnagyobb előzékenységgel bírálják el. Az áttelepülni akarók nem is csalódtak. Szinte valamennyien elhagyhatták a szocialista német államot. A gordiuszi csomót akkor sikerült szétvágni, ez azonban csak látszatzmegoldás volt. Hosszú távon csak a két Németország gazdasági közeledése, az ebből következő politikai kiegyenlítődés és a határok lassú feloldódása ígért volna kibontakozást. Erre azonban 1989-ig nem került sor. A drasztikus emigrációs áradat, illetve a nyugatnémet képviseletek újbóli megszállása így viszont bármikor megismétlődhetett, mi több, az előzőnél nagyobb méretű, egyszersmind szeszélyesebb szökéshullámmal lehetett számolni. Ennek minden érintett fél szeretett volna az útjába állni, elsősorban persze az NDK-ban próbálták meg akadályokat gördíteni a disszidálások útjába.

A keletnémet turisták magyarországi tartózkodásuk idejére elvileg nem voltak kötelesek vízumot igényelni, ám rendelkezniük kellett Kelet-berlini belügyminisztérium által kiállított dokumentummal (Reiseanlage für visafreien Reiseverkehr), mely 30 napig tartó kiutazást tett lehetővé.⁶ Az engedély lejártát követő kint tartózkodás, és a harmadik országba történő továbbutazás egyaránt törvénybe ütköző tett volt. Ezeket az eseteket a keletnémet büntető törvénykönyv 1979-es módosítása halmozott bűncselekményként külön szabályozta és büntette (ún. Doppeldelikt).⁷ Az illegális határátlépés ráadásul a magyar törvények szerint is büntetendőnek számított. 1988 szeptemberében a nyugatnémet követség többször kért jogértelmezést a magyar Legfőbb Ügyészségtől a határsértők kiadatásával kapcsolatban. Az ügyészség akként foglalt állást, hogy azokat az illegális határátlépőket adja át az NDK hatóságainak, akiknek egyúttal lejárt a magyarországi tartózkodási engedélye. A kiadást magyar részről jobb megoldásnak találták azért is, mivel az NDK és Magyarország közötti megállapodások nem ismerték el a „ne bis in idem” elvét, vagyis az érintettnek ugyanabban az ügyben két büntetőeljárás elé kellett néznie, Magyarországon és odahaza egyaránt. Az ügyészség képviselője elismerte, hogy a kiadatás gyakorlata humánus szempontból nem a legmegnyugtatóbb, de Magyarország állja a keletnémeteknek adott szavát. Német részről mindazonáltal úgy ítélték meg, hogy a kitoloncolás nagy-

⁶ A vízummentességről az 1969. június 20-án megkötött kétoldalú megállapodás rendelkezett. A szerződést meghatározatlan időre kötötték, érvényességét bármely szerződő fél írásos nyilatkozatát követő harmadik hónaptól veszíthette el.

⁷ Strafrechtsgesetzbuch 213. § Ungesetzlicher Grenzübertritt 2. Abschnitt. Strafrechtsänderungsgesetze vom 28. Juni 1979. (Az illegális határátlépésről szóló törvény. Az NDK Büntetőtörvénykönyvének 213 §. 2. bekezdése. 1979. június 18-i hatállyal történt módosítása).

ban függ a magyar hatóságok buzgóságától és az éppen aktuális politikai helyzettől.⁸ Amint azt a későbbi fejlemények bizonyították, ez valóban így volt.

A követséghez segítségért fordulók száma a csendesebb téli hónapok után 1989 tavaszától ismét növekedett. Ebben – az imént említettekén kívül – kétségkívül nagy szerepet játszott, hogy május 2-án valóban megkezdődött a vasfüggöny lebontása az osztrák–magyar határon. A tény hatására szélteiben-hosszában terjedtek olyan téves információk, melyek szerint az osztrák területek egy könnyed sétával elérhetők a menekülők számára. Miután a magyar kormány megkezdte a műszaki zár elbontását az osztrák–magyar határon, a Német Demokratikus Köztársaságból távozni szándékozók körében még inkább nőtt az aggodalom amiatt, hogy a keletnémet vezetés drasztikusan korlátozni fogja a Magyarországra történő beutazásokat, így elvágja őket a menekülés lehetőségétől.

1. kép. A soproni közúti határátkelő felnyitott sorompói. Lobenwein Tamás felvétele

A budapesti nyugatnémet diplomaták nehezen tudták állomáshelyükről megítélni, hogy miként alakul a helyzet Kelet-Berlinben, valóban reális esélye van-e a magyarországi beutazások korlátozásának. Az NDK budapesti nagykövete, Gerd Vehres a keletnémet állam alapításának 40. évfordulója alkalmából tartott sajtóbeszélgetésen újságírói kérdésre válaszolva légből kapottnak minősítette a szigorításokkal kapcsolatos

⁸ A budapesti NSZK nagykövetség jelentése, 1988. szeptember 26. PA AA Nr. 214. 139.946E. 214-366. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.

híreszteléseket.⁹ A nyugatnémet nagykövetség munkatársai mindamelllett azzal is tisztában voltak, hogy a törvénymódosítást cáfoló nyilatkozatokból nem szabad messzemenő következtetéseket levonni, tekintettel arra, hogy a változtatásokat egyszerű adminisztratív eszközökkel is be lehet vezetni. (Bevált módszernek számított az utazások korlátozása a belügyminisztériumi engedély visszatartásával, az ügyintézés lassításával, illetve arra hivatkozva, hogy kimerült a rendelkezésre álló forinttartalék.)¹⁰

A kelet-berlini külügyminisztérium Konzuli Ügyek Főosztályának vezetője, J. Vogl mindazonáltal felhívta a figyelmet arra, hogy az NDK állampolgárok magyarországi utazásait nem lehet az eddigi keretek között tartani. Magyarország ugyanis nem tartja be azt az 1969. június 20-án kötött kétoldalú megállapodást, amely szerint az NDK és a Magyar Népköztársaság kölcsönösen megakadályozzák egymás állampolgárainak harmadik országba történő, engedély nélküli továbbutazását. A főosztályvezető arra is figyelmeztetett, hogy hasonlóan figyelmen kívül hagyják a biztonsági szervek között 1963-ban kötött kétoldalú egyezményt is, mely szerint a magyar hatóságok felderítik és megakadályozzák az NDK polgárainak törvénytelen határátlépési kísérleteit. Ezek a fejlemények, melyeket a nyugati média nagymértékben felerősít, a hasonló határátlépések számának növekedéséhez jelentősen hozzá fognak járulni – jelezte előre Vogl, aki érzékelte azt is, hogy július elejétől megváltozott a magyar biztonsági szervek magatartása. Míg korábban az elfogott illegális határátlépőkkel szemben indított nyomozási eljárás eredményét átadták az NDK biztonsági szerveinek, az utóbbi időben mindössze arra szólítják fel őket, hogy 24 órán belül hagyják el az ország területét. Erről azonban semmiféle hivatalos tájékoztatást nem adnak a német hatóságoknak.

A diplomata szerint arra is számítani kell, hogy a magyar szervek politikai menekültként kezelik a németeket, és ennek megfelelő bánásmódban részesítik őket. A konzuli főosztály tudomása szerint július közepén 60 NDK-s menekült tartózkodott a budapesti és prágai NSzK nagykövetségen, csaknem ugyanannyi, mint az NSzK berlini képviseletén. Vogl szerint a nyugatnémet kormány azzal fenyegetőzik, hogy követségeit lezárja a keletnémetek előtt, és ezért a felelősséget Berlinre hárítja. A feljegyzést összeállító külügyi tisztviselő úgy vélte: noha Budapest várhatóan nem állítja vissza a korábban szokásos gyakorlatot, a Magyarországra történő német beutazás korlátozása nem képzelhető el.¹¹ Javaslatára szerint állást kell foglalni a menekültügyi konvenció NDK-polgárokkal szemben történő alkalmazása ellen, egyúttal követelni kell a fennálló nemzetközi jogi egyezmények betartását. Ezen az elvi alapon kellene folytatni a tárgyalásokat Magyarországgal és elérni, hogy az ne tekintse potenciális politikai menekülteknek a szocialista német államból érkezőket. Egyúttal el kell érni – áll az

⁹ A budapesti NSzK nagykövetség jelentése, 1989. június 2. PA AA B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1988–24.07.1989.

¹⁰ Alexander Arnot, az NSzK budapesti nagykövete jelentése, 1989. május 17. PA AA B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3.

¹¹ A NDK külügyminisztériuma Konzuli Főosztálya vezetőjének (Ministerrat der Deutschen Demokratischen Republik Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten. HA. Konsularische Angelegenheiten) feljegyzése Ewaldt Moldt és Krolkowski külügyminiszter-helyetteseknek, d.n. PA AA Bestand MfAA-Teil 3. (MfAA Zr.-Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708.

emlékeztetőben –, hogy a budapesti keletnémet követséget vonják be a magyar–nyugatnémet tárgyalásokba.

Az utazási lehetőségek korlátozásától egyébiránt a keletnémet állambiztonsági szervek is óvtak. Úgy vélték ugyanis, hogy a restriktív intézkedések az „ellenséges nyugatnémet erők” malmára hajtánák a vizet, mivel ezek révén számottevően nőne a belső nyomás az NDK-n belül. A kényszerű otthonmaradásra ítélt lakosság ugyanis növekvő erővel követelné az utazási szabadság, illetve az állandó kiutazási engedélyek megadását. A társadalmi és politikai nyomás erősödése pedig egyértelműen az NSzK érdekeit szolgálná. A Stasi éppen ezért célravezetőbbnek tartotta, hogy – együttműködve a bel- és igazságügyi minisztériummal – erősítsék meg a megelőző munkát, és hatékonyabban derítsék fel, illetve akadályozzák meg a szocialista országokon keresztül tervezett meneküléseket. E mellett javasolták a Magyarországról kiutasított állampolgárok fokozott ellenőrzését, beleértve azt is, hogy akadályozzák meg ezek újbóli kiutazását az országból.¹²

Sejtve a berlini hatóságok hozzáállását bonni diplomaták elővigyázatosra intettek, nehogy a menekülők fél lábbal már nyugaton érezzék magukat Magyarországon, hisz – mint jelentették – az ellenőrzés a nyugati határszakaszon egyáltalán nem szűnt meg, a határsértőknek továbbra is szembe kell nézniük a hatóságok fellépésével. Sőt, a magyar szervek – párhuzamosan a határkontrollal – egyre szigorúbb kontrollt vezettek be az ország belsejében.¹³ A határrendészeti szervek hozzáállása mindemellett nem volt egységes. Az 1989-es átmenet során ugyan nem dőlt romba az ancien régime teljes államgépezete, ám azt működési zavarok jellemezték. Dolgozatunknak nem feladata, hogy a rendszerváltás előtti döntési mechanizmusok természetrajzát vizsgálja, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy ha volt döntés, az sokszor elveszett a katonai bürokrácia útvesztőiben. A keletnémetekkel szemben alkalmazott bánásmód térben, sőt időben is eltérő volt. A nyugatnémet képviselő tudomása szerint Sopron és Szombathely térségében például fokozatosan javult a hatóságok által alkalmazott bánásmód. Ezt jelzi, hogy – noha a megghiúsított határátlépési kísérletek száma jelentékeny mértékben emelkedett, a feltartóztatott NDK állampolgárokat – személyazonosságuk megállapítását követően – mindössze visszafordították anélkül, hogy adataikat a keletnémet hatóságoknak kiadták volna.¹⁴

Ez azonban nem mindenhol, és nem minden alkalommal történt így. A budapesti nyugatnémet diplomácia mindemellett úgy látta: ellentmondásos, ahogy a magyar politika vezető figurái (Grósz Károly MSZMP főtitkár és Horn Gyula külügyminiszter) a határ lebontását fő politikai céljukként határozzák meg. Miközben a valóságból másra lehet következtetni, a határok megszüntetésének kérdését képmutató módon tárgyalják a médiában. A bonni külügyminisztérium belső megbeszélésén mindenesetre

¹² Hinweise zum verstärkten Missbrauch des Territoriums der Ungarischen Volksrepublik durch Bürger der DDR zum Verlassen der DDR sowie zum Reiseverkehr nach der UVR. Ministerium für Staatssicherheit (MfS) Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe, Berlin, 1989. július 14. Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Zentralarchiv, ZAIG 5352, Blatt 124–134.

¹³ Alexander Arnot, az NSzK budapesti nagykövete jelentése, 1989. május 17. PA AA B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3.

¹⁴ NSzK budapesti nagykövetség jelentése, 1989. július 10. PA AA 214. 139.946E. 214-366.Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.

ügy döntöttek, berendelik a magyar nagykövetet, hogy kifejezésre juttassák, milyen ellentmondás mutatkozik a sajtóban olvasható állapotok és a valóságos határhelyzet között. Szerintük a Magyarország által közvetített kép alkalmas arra, hogy keletnémetekben irreális várakozásokat keltsen.¹⁵

2. kép. Hűtőláda invázió az osztrák-magyar határon. Lobenwein Tamás felvétele

A budapesti képviselő vezetése már korábban kérte a külügyminisztériumot, hasson oda, hogy a könnyű magyarországi határátlépésről odahaza terjedő hamis információkat korigálják, és tartsák távol a Nyugatra menekülőket a meggondolatlan próbálkozásoktól.¹⁶ A nyugatnémet diplomáciai szervezeteknek – az NDK illetékesei által hangoztatott vádak ellenére – nem állt érdekükben az amúgy is feszült helyzet további élezése. A nagykövetség és a bonni minisztérium munkatársai egyaránt a menekültáradat megfékezésén dolgoztak, egyúttal próbálták megóvni a másik német állam polgárait az esetleges atrocitásoktól. Miközben igyekezett elkövetni mindent annak érdekében, hogy az emigrációs hullámot mederben tartsa, az NSzK külügyminisztériuma számára egyre sürgetőbbé vált, hogy a minden jel szerint mégis elhúzódó és eszkalálódó problémára felkészüljön. Bonn már április folyamán kénytelen volt a budapesti nagykövetség szervezeti struktúráját átalakítani úgy, hogy az ún. RK referenst¹⁷

¹⁵ A Külügyminisztérium feljegyzése, Bonn, 1989. július 5. PA AA 214. 139.946E. 214-366.Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.

¹⁶ Alexander Arnot, az NSzK budapesti nagykövete jelentése, 1989. május 17. PAAA B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3.

¹⁷ Das Referat für Rechts- und Konsularwesen = Jogi és Konzuli Referatúra.

egy – a felső köztisztviselői karból¹⁸ érkezett hivatalnok helyettesítse.¹⁹ Utóbbinak a feladata elsősorban a vízumügyek intézése volt, de ő volt egyúttal a követséget konzuli ügyekben felkereső állampolgárok elsőszámú konzultánsa és tanácsadója. A kétoldalú jogi kérdések intézése mellett illetékességi körébe tartozott a bajba került németek támogatása is. Májustól – szükség esetére – a nagykövetség gazdasági referensét is meghatalmazták a konzuli ügyek intézésével, egyszersmind újabb munkatársat bíztak meg a tanácsadói feladatok ellátásával, Bonnól pedig mielőbb további hivatalnokot készültek Budapestre küldeni.²⁰ Az imént felsoroltakon kívül a nagykövetség kiegészült még egy rendészeti (HOD Beamter²¹) hivatalnokkal²²

Fogalmi problémák. Menekültek vagy áttelepülők?

Ezekre az intézkedésekre annál inkább szükség volt, mivel 1989 májusában már drámaian megnövekedett a budapesti NSzK követségen tartózkodó, illetve a követség közbenjárását kérő keletnémetek száma. A helyzet ellentmondásos voltát növelte, hogy miközben Budapest csatlakozott a genfi menekültügyi egyezményhez, továbbra is érvényben lévő szerződés fűzte a Német Demokratikus Köztársasághoz.²³ Magyarország – a Varsói Szerződés államai között elsőként – 1989. március 14-én írta alá a menekültek helyzetére vonatkozó genfi egyezményt, amit rövidesen ki is hirdetett.²⁴ Ezt a lépést végső soron a Romániából egyre nagyobb számban Magyarországra érkező magyar nemzetiségű menekültek számának emelkedése motiválta, amit jól tudtak Berlinben is.²⁵ (Romániából egyébként nem csupán magyarok, hanem szép számú német nemzetiségű menekült is érkezett az országba. Az ő továbbutazásuk ügyében – ellentétben a keletnémetekével – a magyar kormány meglehetősen konstruktív partnernek bizonyult.²⁶) Az egyezmény aláírásakor mindazonáltal már látható volt, hogy rövidesen a német menekültkérdés is gondot fog okozni a magyar szervek számára. Világossá vált az is, hogy a lépés Magyarország és a Német Demokratikus Köztársaság közötti viszonyt illetve konzuli kapcsolatokat is befolyásolja.²⁷

¹⁸ Beamten des höheren Dienstes = a német köztisztviselői kar legmagasabban kvalifikált, felsőfokú végzettséggel rendelkező tagjai.

¹⁹ Ordnungsplan der Botschaft Budapest, Bonn, 1989. április 13. PA AA B85. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1988–1989. július 24.

²⁰ Organisatorische Maßnahmen, Bonn, 1898. május 23. PA AA B85. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1988–1989. július 24.

²¹ = Hausordnungsdienst.

²² Távirat, 1989. május 24. PA AA B85. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1988–24.07.1989.

²³ A bonni külügyminisztérium tárgyalási témajavaslatai Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter számára a június 9-i magyarországi látogatás alkalmával, Bonn, 1989. június 6. PA AA 139.939E. 214-321-11. Ung. Bilateralen Konsultationen der Aussenminister.

²⁴ 1989. évi 15. törvényerejű rendelet a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi július hó 28. napján elfogadott egyezmény valamint a menekültek helyzetére vonatkozóan az 1967. évi január hó 31. napján létrejött jegyzőkönyv kihirdetéséről.

²⁵ Az NDK Nagykövetség Politikai Osztályának összefoglalója, Magyarországnak a genfi konvencióhoz való csatlakozásáról. Budapest, 1989. május 30. PA AA Bestand MfAA-Teil 3. (MfAA Zr.-Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708.

²⁶ A bonni külügyminisztérium tárgyalási témajavaslatai Genscher külügyminiszter számára a június 9-i magyarországi látogatás alkalmával, Bonn, 1989. június 6. PA AA 139.939E. 214-321-11.

²⁷ Követi jelentés. Budapest, 1989. július 11. PA AA B85. Nr. 2338E. 513-542-15/3.

A probléma egyik okát az jelentette, hogy a magyar fél által folytatott gyakorlat, mint azt a bonni külügyi orákulumok – főleg egymás között – többször jelezték, ellenében állt a nyíltan hangoztatott politikai deklarációkkal. A demokratizálás és politikai nyitás üzenete olyan hívószavakból állt, amelyeket egyelőre még csak idézőjelek között lehetett használni Magyarországon. Ez óhatatlanul csalódást okozott az ideseregülő, jogállamhoz méltó elbánásban reménykedő emberekben. Ez a helyzet elsősorban elvi és erkölcsi dilemmákhoz vezetett, melyek elrendezéséhez több türelemre és óvatosságra volt szükség.

Egy hónappal a genfi egyezmény hatályba lépését követően azonban még egyáltalán nem volt kielégítő a menekültkérdés kezelése. Nem volt megnyugtató a nyugat-németek számára, hogy a menekült befogadó táborok létesítése csak szeptemberre volt várható. A magyar külügyminisztérium pedig csak a július 10–15 közötti hétre ígérte a menekült státusz elismerése irányelveinek kidolgozását. A német diplomácia képviselői ezúttal nem fogadták osztatlan lelkesedéssel a magyarországi demokratikus folyamatok erősödését sem, hisz az ellenzéki erők bevonása tovább késleltette a döntés megszületését. Türelmetlenségüket növelte, hogy mivel a menekültkérelmek jóváhagyása az Elnöki Tanács hatáskörébe tartozott, a probléma rendezéséhez törvény-, sőt alkotmánymódosításra volt szükség. A magyar hatóságok a hiányzó irányelvek miatt érezhetően halogató magatartást folytattak és a kérelmekre – a németek tudomása szerint – egyelőre nem adtak pozitív választ. (A válaszadás azért sem lehetett könnyű, mert ilyen jellegű kérelmek nemigen érkeztek.) Az általános hazai megítélés szerint mindazok, akik akadálytalanul – érvényes úti okmánnal, saját pénzzel és közlekedési eszközzel – hagyják el országukat, nem számíthatnak a menekült státusz elismerésére, vagyis a magyar kormány nem volt hajlandó menekültként kezelni a keletnémet állampolgárokat. Jóllehet Bonn igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy bevonja őket az ENSZ menekültügyi megállapodása által védett személyek körébe, ez kevés eredményt hozott. Szűkebb értelemben az tartozott az egyezmény oltalma alá, aki vallási, faji, nemzeti hovatartozása vagy politikai meggyőződése miatt volt kénytelen elhagyni a hazáját.²⁸ Az előbbi kategóriákba az NDK-ból menekülők legnagyobb része valóban nem volt besorolható. A politikai üldözés tényét pedig nem lehetett egyértelműen levezetni az anyaország társadalmi és politikai berendezkedéséből. A politikai okok miatt biztosított menedék megadásával a magyar kormány rendkívül kényes helyzetbe hozta volna magát a többi szocialista ország, elsősorban persze az NDK előtt. A magyar fél álláspontja szerint az utazási szabadság megvonása minden szempontból jogellenes magatartás az állam részéről, ám semmiképpen nem tekinthető politikai üldözésnek. Ráadásul a keletnémetek Magyarországot csupán tranzit-országnak tekintették, ami a menekült-státusz megadását kétségkívül nehezítette.

Ezt persze jól tudták az NSzK illetékesei is. Érveiket éppen ezért arra alapozták, hogy a disszidálásért, vagy az illegális határátlépésért kiszabott büntetés,²⁹ illetve

²⁸ Természetesen az elvándorlásnak ennél jóval változatosabb, ám a befogadó országok által megkérdőjelezett okai is lehetnek, a helyi konfliktusoktól, a klímaváltozáson át a gazdasági nyomásig.

²⁹ Az ország illegális elhagyását (versuchte Republikflucht) legalább két év szabadságvesztéssel sújtották.

megtorlás már politikai jelleget kölcsönöz az állami hatóságok magatartásának. Értetlenül álltak az előtt, hogy a magyar hatóságok a politikai üldözés tényét csak az ország elhagyása előtti időszakra hajlandóak figyelembe venni. Ezt a konvenció szellemiségével ellentétesnek tekintették. Szerintük ráadásul nem csupán az élethez és a szabadsághoz fűződő jogokat közvetlenül is veszélyeztető represszió, hanem egyéb diszkriminatív intézkedések is okot adhatnak a menedékjog megadásának. Ezek közé tartozik például, ha a kényszerintézkedések, vagy a hátrányos megkülönböztetés miatt veszélybe kerül a létfenntartás, vagy más joghátrányokat kell elszenvedni.³⁰

E mellett siettek cáfolni azokat az érveket is, melyek pusztán anyagi okokkal magyarázták a keletnémetek nagy tömegű emigrációját. Magyar felfogás szerint a Nyugatra történő továbbutazás nem hagy kétséget a felől, hogy a kitelepülésnek gazdasági okai vannak, nem pedig politikaiak. Ez részben – de csak részben – igaz, egyúttal azonban kellőképpen cinikus érvnek is számított. Nem szabad ugyanis megfedkezni arról, hogy az ország-elhagyókat saját nyelvi, kulturális tradícióik, kapcsolataik és rokoni köteleik nem Magyarországhoz, hanem a Német Szövetségi Köztársasághoz kötötték. A fenti érvelés ráadásul jogi szempontból is jócskán vitatható volt, amire bonni jogi szakértők igyekeztek is felkészíteni a német tárgyalókat. Jogértelmezésük szerint semmi nem írja elő, hogy a menekültnek a jogállását elismerő országban kell maradnia, onnan továbbutazhat bármely olyan államba, amely hajlandó őt befogadni.³¹

Vitatott kérdés volt az is, vajon kezelhető-e kollektív módon az NDK-ból érkező állampolgárok ügye, vagy a menekült státuszt csupán egyéni elbírálást követően ismerhetik el a hatóságok. Jean Pierre Hocké, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) vezetője mindenesetre ez utóbbi megoldás mellett foglalt állást, hozzátéve, hogy a menedékjog megadása csak a személyes meghallgatást követően lehetséges. Ez volt a járható út a magyar vezetés számára is, ha el akarta kerülni, hogy az ország a régió menekülttáborává váljon. A kérelmek elbírálását ezért – amennyire ez egyáltalán lehetséges volt – igyekeztek elkülönülten kezelni a származási ország politikai helyzetétől. E tekintetben nem is mutatkozott nagy eltérés Magyarország és a svájci székhelyű szervezet álláspontja között. Hocké Genfben közölte is az NSZK képviselőjével, hogy az elbírálás minden egyedi esetben a magyar fél döntésén múlik, az UNHCR csupán tanácsadóként vállalhat részt a döntésben. E mellett hozzáfűzte, hogy a maga részéről nem tud egyetlen beérkezett menedék-kérelemtől sem.³²

A német diplomácia itteni képviselői egyre türelmetlenebbül és növekvő nemtetszéssel figyelték a magyar fél viselkedését. Véleményük szerint a magyar kormány megsérti az egyezmény rendelkezéseit. Ennek tetejében ráadásul úgy ítélték meg, hogy – jóllehet a konvenció 3. cikkelye szerint a menekültet, tekintet nélkül származási helyére ugyanazon eljárás szerint kell kezelni – a Romániából érkezők kedvezőbb bánásmódban részesülnek Magyarországon. Esetükben a „legnagyobb kedvezmény

³⁰ Feljegyzés, Auswärtiges Amt (AA.) Bonn, 1989. augusztus 7. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung.

³¹ Uo.

³² Távirati jelentés (Citissime nights) Genf, 1989. augusztus 16. PA AA B85. Nr. 2340. 513-542-15/3. (A Citissime nights azoknak a táviratoknak a különleges jelzése, melynek tartalmáról a külügyminisztérium illetékes osztályának vezetőjét, az érintett követet, konzult, vagy a minisztert azonnal – akár éjszaka is – tájékoztatni kell.)

elve" alapján jártak el a hatóságok, és sokkal türelmesebb álláspontot foglaltak el az engedély nélküli magyarországi tartózkodást és a továbbutazást illetően egyaránt. A követség erre többször felhívta a figyelmét mind a magyar külügyminisztériumnak, mind az igazságügyi minisztériumnak és a legfelsőbb ügyészségnek, értésükre adva, hogy az NDK áttelepülni vágyó állampolgárai a „Szövetségi Köztársaság «erdélyi menekültjei»”.³³

A bonni diplomácia úgy látta, a magyar kormány – helyesen – igyekszik elkerülni, hogy az NDK-nak ürügyet szolgáltatson a Magyarországra történő beutazások korlátozására, eközben viszont túlságosan is előzékeny magatartást tanúsít Berlin irányában. Ezért is sietteték az Főbiztosság budapesti irodájának mielőbbi megnyitását. A magyar külügyminisztériumból származó bizalmas információk szerint azonban erre – az NDK-val fennálló kényes helyzet miatt – csak kevés esély mutatkozott. Ráadásul a külügynek a belügyminisztérium keményvonalásaival szemben kellett érvényesítenie az akaratát.³⁴

Tapogatózások a politikai megoldás irányába. Tárgyalások Bonn és Budapest között.

A kérdés konzuli szintű kezelése mellett immár elodázhatatlanná vált a politikai egyeztetés is. 1989. május 1-jén Kovács László külügyi államtitkár bonni útja során szóba került Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter magyarországi, illetve Horn Gyulának, a külügyminiszteri poszt várományosának németországi látogatása az év második felében.³⁵ A vizitre végül is a Friedrich Neumann-Alapítvány budapesti irodájának megnyitása kapcsán, jóval korábban, június elején került sor. A külügyminisztérium által elkészített tárgyalási tematikában az általános – és akkoriban egyáltalán nem eseménytelen – politikai kérdések, kétoldalú kapcsolatok és Magyarország nyugati orientációjának problémái mellett helyet kapott az NDK-s menekültek kérdése, valamint a Budapest–Berlin viszony.³⁶ A külügyminisztérium sajtóosztálya által kiadott hivatalos kommuniké szerint Genscher tárgyalásainak középpontjában a magyarországi reformfolyamatok és a kelet-nyugati kapcsolatok problémáinak megvitatása állt.³⁷ A bonni külügyminisztérium illetékesei azt javasolták Genschernek, hogy hozza szóba a keletnémet menekültek kérdését is. Erre akkoriban még elsősorban a német közvéleménynek az ügygel kapcsolatos érzékenysége, másrészt az eseményeket kísérő médiafigyelem készítette a külügyi apparátus illetékeseit. Alig telt azonban el néhány óra, és a kérdést már a napról-napra súlyosbodó helyzet miatt sem lehetett megkerülni. A bonni szakdiplomáták mindazonáltal úgy instruálták a külügyminisztert, hogy a kérdés tárgyalása során vegye figyelembe Magyarország kényes és nehéz helyzetét. Budapesti nagykövetüket, Alexander Arnotot pedig utasították, hogy

³³ NSzK budapesti nagykövetség jelentése, 1989. július 10. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung.

³⁴ NSzK budapesti nagykövetség jelentése, 1989. július 10. Uo.

³⁵ Wilhelm Höyneck feljegyzése Kovács László bonni tárgyalásáról. Bilateraler Konsultation der Außenminister PA AA 139.939E. 214-321. Ung.

³⁶ Bonn, 1989. május 18. PA AA Uo.

³⁷ AA Pressereferat, Bonn, 1989. június 8. PA AA Uo.

Genschert megérkezésekor közvetlenül is informálja a kialakult helyzetről és a legfrissebb változásokról.³⁸

Az NSzK évek óta Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnerének számított a nyugati országok között. A Szövetségi Köztársaság pedig a Szovjetunió után Magyarországgal ápolta a legélénkebb kereskedelmi kapcsolatokat a szocialista tömb államai közül. A nyugatnémet vállalatokkal való együttműködés a magyarországi átalakuláshoz szükséges technológia és know-how-import fő hordozója volt. Az 1980-as években ráadásul az idegenforgalmi „boom” is szorosabbá fűzte a két ország kapcsolatait. Utóbbi a népgazdasági valutabevételek szempontjából nem elhanyagolható tételt jelentett. A gazdasági kapcsolatok csúcspontja kétségtelenül az volt, amikor a német elnökség³⁹ utolsó napjaiban parafálták az EGK és Magyarország közötti, a kereskedelemről, valamint a gazdasági és kereskedelmi együttműködésről szóló megállapodást. Utóbbi kötelezte az EGK-t, hogy 1995-ig építse le a Magyarországgal szembeni behozatali korlátozásokat és lehetővé tette, hogy az ország belépjen a Közösség belső piacára. A szövetségi kormánynak komoly érdemei voltak abban, hogy a megállapodást sikerült tető alá hozni.⁴⁰ A gazdasági kapcsolatok mellett élénk politikai párbeszéd is zajlott a két ország között. A diplomáciai kapcsolatok 1973-as felvétele óta az eltérő társadalmi berendezkedés és szövetségi státusz ellenére töretlenül fejlődtek és tulajdonképpen problémamentesek voltak.⁴¹ Mindezeknek köszönhetően az NSzK a híd szerepét töltötte be Magyarország és a Nyugat kapcsolatrendszerében. Nem volt kétséges tehát, hogy a magyar kormány a bonni vezetéshez fűződő partneri viszony további elmélyítésében volt érdekelt és a keletnémet menekültkérdést igyekezett – a rá háruló kötelezettségekhez képest – a legnagyobb előzékenységgel kezelni.⁴²

Nem csoda tehát, hogy a magyar diplomácia vezetője igyekezett meggyőzni partnerét arról, hogy Magyarország az Európához való csatlakozást tűzte ki célul, és az ország számára az elkövetkezendőkben Nyugat-Európa jelenti a követendő zsinórmértéket. Horn az ország iránt megnyilvánuló nyugati szimpátia mellé gazdasági segítségnyújtást igényelt Németországtól és konkrét pénzügyi, valamint egyéb külgazdasági igényeket fogalmazott meg az EGK-val szemben. Genschert csak a tárgyalások végén tért rá a menekültkérdésre. Elsőként üdvözölte a határzár lebontását és bizalmasan kérte magyar kollégáját, hogy a keletnémet polgárok NSzK-ba való távozásának kérdését kezeljék a lehető legnagyobb megértéssel. Legkésőbb a menekültügyi konvenció életbe lépéséig le kell építeni a bürokratikus korlátokat – mondta a német külügyminiszter. Horn ígéretet tett rá, hogy magyar részről mindent megtesznek ennek érdekében. Genschert kérte továbbá, hogy a problémát bizalmasan és feltűnés nélkül kezeljék, mire Horn azzal válaszolt: Magyarország tartja magát az eddigi gyakorlathoz, hogy a

³⁸ A bonni külügyminisztérium tárgyalási témajavaslatai Genschert külügyminiszter számára a június 9-i magyarországi látogatás alkalmával, Bonn, 1989. június 6. Uo.

³⁹ Az NSzK 1988. január 1-től június 30-ig töltötte be az EGK soros elnökségét. A Közösség és Magyarország közötti megállapodást szeptember 26-án írták alá.

⁴⁰ Távirat, Budapest, 1988. augusztus 11. PA AA 139E. 214-320.40. Ung.

⁴¹ Anlage zur Länderaufzeichnung Ungarn 8. PA AA 214-320.11. Ung. Politische Halbjahrsberichte 7.

⁴² Ezt az eltökéltséget a Magyarországról készített aktuális országjelentésben is tényként rögzítették. Lásd: Länderaufzeichnung Ungarn 8.

konvencióhoz való csatlakozásnak megfeleljen. A tárgyalóteremből kifelé jövet Genscher négy szemköt megjegyezte: nem kívánt nyíltan előhozakodni vele, de nyugatnémet részről nem tartanák kívánatosnak a keletnémet menekültek visszatoloncolását az NDK-ba. A magyar külügyminiszter megjegyezte, hogy ezt eddig sem tették, és ha lenne erről érvényben lévő megállapodás, akkor sem tartanák hozzá magukat.⁴³

Mivel a mindennapi gyakorlat ennek ellentmondóan alakult, a bonni vezetés júliusban utasította Arnot nagykövetet, hogy a külügyminisztérium felsőbb szintjein avatkozzon közbe, és a miniszterhelyettesét emlékeztesse Magyarország vállalt kötelezettségeire.⁴⁴ Arnot és Kovács László találkozására július 26-án került sor. Kovács úgy vélte, az ENSZ menekültiroda megnyitására szeptember elején sor kerülhet. Addig a magyar kormány elkészíti azt a szabályozást, amely lehetővé teszi az országukat szabadon elhagyó emigránsok menekült státuszának elismerését. Kilátásba helyezte, hogy a KEOKH belátóbban kezeli az elé kerülő ügyeket, a határvédelmet pedig nem erősíti tovább. Ez utóbbihoz nem csupán a politikai akarat hiányzik, hanem a határvédelemhez szükséges kellő létszám is – jelentette ki, megígérve, hogy mellőzni fogják a személyi okmányok átbélyegzését is. A magyar külügyminiszter-helyettes célzott arra, hogy a kormánynak – amellet, hogy megértik a keletnémet állampolgárok nehéz helyzetét – a politikai helyzetre is tekintettel kell lennie. Ezzel összefüggésben utalt az NDK és Magyarország között kialakult feszült helyzetre.⁴⁵

Magyarország mindamellett nem nélkülözhetette a nyugatnémetek jóindulatát. A magyar külügyi vezetés ezért megpróbált újabb legfelsőbb szintű egyeztetést kezdeményezni Bonnban. Horváth István ottani nagykövet a június 9-i miniszteri villámlátogatás után Horn németországi útját készítette elő. A találkozót feltétlenül a közelgő ENSZ Közgyűlés, pontosabban az Európai Közösség és Magyarország képviselőinek szeptember végi New York-i megbeszélései előtt szeretnék volna lebonyolítani.⁴⁶ A Bem téren – csakúgy, mint az európai kérdésekben korábban is – komolyan számítottak az NSzK támogatására. Noha az előkészítés során egyelőre erről nem esett szó, az időzítés kizárta tette, hogy a menekült-problémát megkerüljék.

Az átfogó megoldás már nem sokáig várathatott magára, már csak azért sem, mivel a részletkérdéseket illetően továbbra sem sikerült előbbre lépni. Bonn augusztus 2-án instruálta ismét a budapesti képviselet vezetését a következő tárgyalások tartalmi elemeit illetően. Ezek szerint a szövetségi kormány tisztában van vele, hogy az egész migrációs kérdés rendkívül kényesen érinti Magyarországot, ezért az ügyet a legnagyobb körültekintéssel és tapintattal igyekszik kezelni. Német kormánykörök ezért is mindenkit óvnak az illegális határátlépéstől.⁴⁷

⁴³ Arnot feljegyzése Horn és Genscher tárgyalásairól, 1989. június 10. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung.

⁴⁴ Külügyminisztériumi utasítás, Bonn, 1989. július 24. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.

⁴⁵ Jelentés a Kovács Lászlóval folytatott megbeszélésekről, 1989. július 27. PA AA Uo.

⁴⁶ Höynck feljegyzése a Horváth nagykövettel folytatott konzultációjáról, Bonn, 1989. július 17. PA AA 214-321.11 Ungarn. Bilaterale Konsultationen der Aussenminister.

⁴⁷ A külügyminisztérium (Höynck) távirata a budapesti nagykövetségnek, Bonn, 1989. augusztus 2. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung.

Arnot nagykövet augusztus 4-én Horváth István belügyminiszter előtt mindenestre ellesen bírálta a magyar kormányt. Horváth megpróbálta az ügy jelentőségét kisebbítve elhárítani Arnot kritikáját és közölte, hogy a német sajtó a kelleténél jobban felnagyítja a problémát. 1989-ben – mint mondta – körülbelül 400.000 NDK állampolgár érkezett az országba. Közülük csupán mintegy ötszázan kísérelték meg a határ illegális átlépését. Az előző évben az összes NDK-s határsértés száma volt nagyjából ugyanennyi. Az ENSZ-egyezmény elszabotálásával kapcsolatosan elhangzott kemény vádakra válaszolva kijelentette: nem könnyű a több évtizedes gyakorlatot egyik napról a másikra hirtelen megváltoztatni, a reformokat nem lehet minden téren egyidejűleg és azonos intenzitással végrehajtani. Elismerte, hogy Magyarország nem számolt a dolog mostani következményeivel és nem készült fel a német menekült-kérdésből adódó bonyodalmak kezelésére. Az ország számára komoly nehézséget jelent, hogy nem rendelkezik menekülttáborokkal, kiképzett személyzettel, kellő tapasztalattal és elegendő pénzzel, hogy a problémát kezelje. Szót emelt viszont az ellen, hogy Magyarország az ugródeszka szerepét töltsse be a kelet-európai szocialista országok menekülteinek számára, hozzátéve: üdvözlí, ha a Szövetségi Köztársaság igyekszik eltéríteni szándékaiktól az ide sereglő emigránsokat. Utalva a romániai és keletnémet menekültek eltérő megítélésére határozottan kinyilvánította, hogy utóbbiaknak csak elenyésző hányadát kényszerítik politikai okok hazájuk elhagyására. A magyar államot viszont szerződéses kötelezettségek fűzik a Német Demokratikus Köztársasághoz, melyek értelmében az illegális határátlépések elkövetőiről informálják egymást.⁴⁸

A nyugatnémet külügyi irányítás a kemény hangvételű fellépést a békés rendezést elősegítő megoldásokkal próbálta kombinálni. A simulékonyabb közeledésmód részeként kilátásba helyezték az NSzK és Magyarország közötti vízumkényszer eltörlését, amit magyar részről már többször kértek a bonni vezetéstől. A megoldás más szempontból is előnyösnek látszott. A magyar hatóságok ugyanis így nem hivatkozhattak arra, hogy a keletnémetek kiengedését érvényes nyugatnémet beutazási vízum hiányában tagadják meg.⁴⁹

Augusztus 14-én a szövetségi kormány kezdeményezésére folytatódott az egyeztetések. Az aznapi eszmecsereén Horn külügyminiszter, Kovács és Sudhoff államtitkárok valamint Arnot nagykövet vettek részt. Magyar részről kijelentették, hogy a kérdés megoldása semmi esetre sem hozható összefüggésbe azzal, hogy Magyarország aláírta a menekültügyi egyezményt. A konvenció pontjai ebben a konkrét esetben nem alkalmazhatók, mivel a német állampolgárok áttelepülési ügyei kizárólag a két német államra tartoznak. Magyarország csupán közvetve érintett a kérdésben. Nyugatnémet részről nem tehettek egyebet: tudomásul vették az elhangzott érveket. A magyar és a német diplomáciai szolgálatok vezetői mindamellettt egyetértettek abban, hogy a

⁴⁸ Arnot jelentése, Budapest, 1989. augusztus 4. PA AA 2339E 513-542.15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus DDR+Ost-Berlin. Zufluchtsuchenden in der Botschaft Budapest, 1989. július 25–augusztus 11.

⁴⁹ A külügyi államtitkár átirata Hans Neusel belügyminisztérium államtitkárnak, Bonn, 1989. augusztus 7. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.

megoldást az NDK illetékeseivel közösen lehet megtalálni.⁵⁰ Ehhez azonban közös hangot kellett volna találni Kelet-Berlinnel a legalapvetőbb kérdéseket illetően.

Destruktív és konstruktív konfliktusok a Bonn-Berlin-Budapest háromszögben

Elfogadott, modern szociológiai nézetek szerint a konfliktusoknak alapvető hozama az együttműködés képességének felismerése és az összetartás. A menekültkérdés nyugatnémet-magyar vetületét áttekintve nem nehéz felismerni, hogy noha a probléma megítélése és kezelése egyáltalán nem volt mentes az ellentétektől, az ebből adódó konstruktív, kooperatív konfliktusnak máig hatóan erős összetartó ereje keletkezett, és mindkét résztvevő győztesen került ki belőle. Hasonló konstruktivitást igényelt volna a Kelet-Berlinnel közös tárgyalási alap megteremtése is. A valóságban azonban erre nem sok esély nyílt. A nyár folyamán mind magyar, mind pedig a nyugatnémet illetékesek igyekeztek a szocialista német állammal közös hangot találni, kevés eredménnyel. A konzuli szintű egyeztetések és tapogatózások mellett azonban a Bonn és Budapest között zajló miniszteri szintű eszmecserekhöz hasonló megbeszélések egészen augusztus legvégéig nem indultak a keletnémet vezetéssel. A nézetkülönbségek e tárgyalókörben minden építő jelleget nélkülöztek.

A magyar fél képviselői mindazonáltal békülékeny hangnemben fogadták a keletnémet kritikákat. 1989. augusztus 6-án Görög János, a Külügyminisztérium nemzetközi jogi főosztályának vezetője és Gerd Vehres nagykövet tanácskozott a problémáról. A magyar diplomata kijelentette, hogy Magyarországnak nem célja, hogy a szocialista országokból érkezők menekült státuszát elismerje. Kivételt jelentenek ez alól a román állampolgárok. Kilátásba helyezte, hogy a kérelmek elbírálásánál különbséget tesznek az állandó áttelepedés és a menekült státusz elismerése iránti kérelmek között. Vehres kijelentette, hogy a NSzK követségén tartózkodók helyzetének rendezése érdekében nem akceptálják a Nemzetközi Vöröskereszt bevonását.⁵¹

A KEOKH vezetője, Nagy Károly alezredes arról tájékoztatta a keletnémet diplomácia képviselőjét, hogy a politikai menekült státusz megadását, amennyire lehet, igyekeznek nehezíteni. A kérelmezőnek bizonyítania kell, hogy hazájában politikai üldözés éri. Utóbbit azonban érvényes útlevél birtokában nem volt könnyű megtenni. A családegyesítési kérelmek megszerzése szintén nem volt egyszerű, az ehhez hasonló igényekkel az NDK hatóságokhoz irányították a kérelmezőt. Annyi bizonyos, hogy azokat, akik megkísérelték illegális módon átlépni az osztrák-magyar határt, nem adták át a NDK-nak. Azokat, akiket a határtól nagyobb távolságra tartóztattak fel, csupán figyelmeztették. Ők ezt követően háborítatlanul folytathatták az útjukat. Mindazokat, akiket a határ közelében fogtak el, vagy ismételt határsértésen érték, a KEOKH-nak adták át és kiutasították, illetve egy évre kitiltották az országból. Nagy egyébként úgy fogalmazott, hogy a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozás a politikusok műve volt, amelyet nem egyeztettek az illetékes szervekkel. Hasonlóan nyilatkozott azokról

⁵⁰ A budapesti nyugatnémet nagykövetség távirata a miniszternek, 1989. augusztus 14. PA AA B85. B85. Nr. 2340. 513-542-15/3.

⁵¹ Feljegyzés Gerd Vehres és Görög János megbeszéléséről, Budapest, 1989. augusztus 16. PA AA Bestand MfAA-Teil 3. (MfAA Zr.-Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708.

a magyar tömegtájékoztatásban megjelent, a külügyminisztériumból származó hírekről, amelyek szerint egyszerűsített ügykezelést vezetnek be az osztrák–magyar határon, ám azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy nemsokára csak a beutazó külföldieket ellenőrzik a határokon.⁵² Többé-kevésbé hasonlóan fogalmazott nyugatnémet diplomaták előtt is, kihagyva természetesen a politikusokra vonatkozó bírálatát. El-lentmondva a keletnémet partnernek tett kijelentéseinek, igyekezett viszont megnyugtatóni a jogi és konzuli osztály referensét afelől, hogy a családegyesítések kérdésében nagyvonalúbb magatartást fognak tanúsítani. Ugyanakkor megismételte a már jól ismert érveket a menekült státusz elismerésével kapcsolatosan és kijelentette: Magyarország nem szeretne a szocialista országok tranzit menekültállama lenni. A menekültek ügye pedig német–német probléma, amivel kapcsolatban Magyarországnak nincs mit tennie.⁵³ A bonni diplomácia képviselője tiltakozott az ellen, hogy a magyar határőrizeti szervek pótmegoldásként a nyugatnémet követségre irányítják az elfogottakat. Utalt a menekültügyi egyezménynek azon pontjára,⁵⁴ amely – függetlenül a státusz megadásától – megtiltotta a menekült visszatoloncolását oda, ahol az illetőt börtönbüntetés fenyegetné. A minimális elvárás – mint mondta – az lenne, hogy hagyjanak fel a gyakorlattal, mely szerint az elfogottak irataiba belepecsételjenek. Nagy visszafogottan reagált a kezdeményezésre, ám négyszemközt, bizalmasan közölte a referenssel, hogy a minden határrendészeti állomáson jelen van a magyar állambiztonsági szolgálat képviselője is. Az állambiztonságiak az összes adatot azonnal továbbítják a kiutasítottakat őrző Gyorskocsi utcai fogházzal, ahol több Stasi megbízott is dolgozik. Ezek az információkat azonnal továbbítják Berlinbe. A követség a KEOKH vezetőjének szavahihetőnek tekintett információját a későbbiekben igyekezett felhasználni a menekültek tájékoztatása során.⁵⁵

Az előbbieknél sokkal szenvedélyesebb hangú viták folytak természetesen a bonni és a kelet-berlini diplomácia képviselői között. Kurt Nier, az NDK külügyminiszter-helyettese augusztus 11-én személyes találkozó során jelezte Klaus-Jürgen Duisbergnek, a kancellári hivatal képviselőjének, hogy országa minden felelősséget az NSzK-ra hárít a kialakult helyzet miatt. Egyúttal felszólította a Duisberget, hogy a szövetségi kormány tegyen meg mindent annak érdekében, hogy az NDK állampolgárok a lehető leghamarabb elhagyják a követséget. Nier szerint Bonn semmilyen felhatalmazással sem rendelkezik arra vonatkozóan, hogy a keletnémet állampolgárok érdekeit képviselje. Ez utóbbi nem más, mint az NDK belügyeibe való beavatkozás – állította a külügyminiszter-helyettes, aki egyidejűleg igyekezett megnyugtatóni partnerét, hogy a menekülteket odahaza nem fenyegeti büntetőjogi felelősségre vonás, és követségi tartózkodásuk miatt semmiféle hátrányt nem fognak szenvedni. Ezt néhány nappal

⁵² Grahmann NDK követségi titkár jelentése a Nagy Károly alezredessel folytatott megbeszélésről, Budapest, 1989. július 11. PA AA Bestand MFAA-Teil 3. (MFAA Zr.-Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708.

⁵³ Az NSzK budapesti nagykövetségének jelentése, 1989. július 19. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung.

⁵⁴ 33. cikk 1. bekezdés: Egyetlen szerződő állam sem utasítja ki, vagy küldi vissza („refouler”) semmilyen módon a menekültet olyan területek határára, ahol élete vagy szabadsága faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoportozhoz tartozása, avagy politikai nézetei miatt lenne veszélyeztetve.

⁵⁵ NSzK budapesti nagykövetség jelentése, 1989. július 19. PA AA 214. 139.946E. 214-366. Ung. Zufluchtsuchende Deutsche aus der DDR.

később Hans Schindler, a minisztérium Szövetségi Köztársasággal foglalkozó osztályának vezetője az NSZK kelet-berlini állandó képviselőjének vezetője, Franz Bertele előtt is megismételte. Az állandó képviselő szerepe – a budapesti nagykövetséghez hasonló helyzete miatt – a magyarországi válságkezelés kapcsán is tanulságos. Augusztus 16-án Bertelét a keletnémet külügyminisztériumba kérték, hogy a leghatározottabb formában tiltakozzanak a keletnémet állampolgárok támogatása miatt. Két nappal ez után Herbert Krolikowski külügyi államtitkár és miniszterhelyettes⁵⁶ már türelmetlenül követelte a menekültek kiutasítását a követségről, határozott formában visszautasítva az NDK belügyekbe való beavatkozást.⁵⁷ A bonni kancellári hivatal vezetőjével, Rudolf Seiters-szel folytatott tárgyalásain kölcsönös vádaskodásokon kívül nem sok minden hangzott el. A beszélgetés csaknem minden konstruktivitást nélkülözött. A keletnémet politikus hangoztatta ugyan, hogy a problémát egyszer s mindenkorra meg kell oldani, ám a kiutat meglehetősen egyszerűnek találta: az NSZK tegye világossá a keletnémetek előtt, hogy kitelepülési ügyekben semmiféle külön eljárás nem vezethet eredményre. Felhívta a figyelmet arra, hogy az NDK állampolgárai nem elégedetlenek a helyzetükkel, hacsak össze nem zavarják őket, és ha nem táplálnak bennük hiú reményeket, nem szándékoznak tömegesen menekültté válni. Seiters a két ország közötti alapszerződés állampolgárságot érintő passzusainak eltérő értelmezésére hivatkozott és tiltakozott az ellen, hogy a menekülteket kitessekeljék a követségről. A büntetlenség ígérete mellett ugyanakkor garanciát igyekezett szerezni arra is, hogy a hazatérők az állásukat, munkahelyüket is megtarthatják. Krolikowski cinikusan azzal vágott vissza, hogy az NDK-ban mindenkinek joga van a munkához, nem úgy, mint például a nyugatnémet államban. Seiters kijelentette, hogy akarata ellenére senkit sem fognak a követségről eltávolítani és hozzátette azt is: elkerülhetetlennek látszik, hogy a probléma megterhelje a két ország viszonyát.⁵⁸

A nyár folyamán zajló tárgyalások, kölcsönös puhatolózások tehát látványos eredményt nem hoztak. A megoldást máshol kellett keresni.

A tömegmenekülés alternatívája. Lépés a menekültválság megoldása felé

Augusztus 13-án Bonnban döntés született a követség bezárásáról,⁵⁹ pontosabban az ügyfélforgalom korlátozásáról és átszervezéséről. E szerint a kiszolgáló személyzet továbbra is a képviselőten teljesített szolgálatot, a magyar állampolgárok vízumügyeit azonban az utazási irodákon keresztül (szolgálati útlevelek tulajdonosai számára, illetve rendkívüli esetekben a magyar külügyminisztérium részvételével) intézték. A

⁵⁶ A Német Demokratikus Köztársaság Külügyminisztériumának egyes osztálycsoportjait miniszter-helyettesi rangban ténykedő politikusok vezették. A dolgozatunkban szereplő Herbert Krolikowski – többek között – a Szovjetunióval, a szomszédos államokkal, a Dél-európai és távol-keleti országokkal, Ewaldt Moldt az Egyesült Nemzetekkel, Kurt Nier Nyugat-Európával, a NATO-val és az EKG-államokkal foglalkozó osztályok élén állt. A nyugatnémet és nyugat-berlini ügyek a mindenkor miniszter hatáskörébe tartoztak. A posztot formálisan 1975-től Oskar Fischer töltötte be, a miniszter állandó helyettesként azonban már elődje, Otto Winzer idején ellátta a külügyminiszteri feladatokat. Ingrid Muth: Die DDR-Außenpolitik 1949–1972. Inhalte, Strukturen, Mechanismen. Forschungen zur DDR-Gesellschaft. Ch. Links, 2001. 139–140.

⁵⁷ PA AA Bestand MIAA-Teil 3. (MFAA Zr., Bestand) Bd. ZR. 466/09.E. 708. 1-2.

⁵⁸ Duisberg feljegyzése Krolikowski és Seiters tárgyalásáról, 1989. augusztus 18. Akten 1998. 1998. Nr. 24. 357–363.

⁵⁹ Augusztus 8-án szintén bezárták az NSZK Kelet-berlini állandó képviselőjét.

politikai, gazdasági, kulturális és egyéb diplomáciai ügyeket a nagykövetség épületén kívül bonyolították. Hasonlóan az épület falain kívül – előzetes egyeztetést követően – kerülhetett sor a nyugatnémet állampolgárokkal és a romániai németekkel kapcsolatos konzuli tennivalók ellátására.⁶⁰ A bezárással a szövetségi kormány súlyos erkölcsi dilemma elé került, sőt támadásoknak tette ki magát, amiért akadályokat gördített a menekültek befogadása elé, és humanitárius szempontból látszólag vitatható döntést hozott. Ez a megoldás ráadásul ellentmondásos módon az NDK számára is elfogadhatatlan volt, hiszen egy ilyen, várhatóan nagy visszhangot kiváltó lépés lehetlenné tette a válság további „paplan alatti” kezelését. Ugyanilyen, sőt ennél nagyobb rezonanciát váltott ki az a néhány nappal ezután lezajlott esemény, amely – véleményünk szerint – visszafordíthatatlanul konstruktív alapokra helyezte a Bonn és Budapest között zajló egyeztetéseket, és a két tárgyalófél nézeteit – a kockázatminimalizálás szándékától vezérelve – végre szinkronba hozta.

Augusztus 18-án a követségen 140 keletnémet tartózkodott, de több százan vára-koztak a Máltai Szeretetszolgálat táborában is. Többen közülük azt tervezték, hogy megpróbálják a menekülésre kihasználni az osztrák–magyar határon másnapra tervezett Európa-ünnepet. Ezek az előkészületekről és a határ átmeneti megnyitásáról részletes információval rendelkeztek. A Páneurópai Piknik névre elkeresztelt békedemonstráció civil kezdeményezésre jött létre debreceni és soproni ellenzéki aktivisták közreműködésével. Terveik szerint a Soprontól néhány kilométerre fekvő Sopronpuszta és az ausztriai Sankt Margarethen (Szentmargitbánya) között három órára ideiglenesen megnyitották volna a határt, attól a helytől néhány kilométerre, ahol Horn Gyula magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszterek június 27-én szimbolikus gesztussal átvágták az akkor már bontás alatt álló határdrót egy szakaszát. A szervezők ellátták szórólappokkal a keletnémetek által sűrűn látogatott helyeket, beleértve a Balaton térségét és Budapestet is.

A határtérséget a rendezvény előtt a német katonai attasé is meglátogatta. Beszámolója szerint a határ Sopron térségében nyugodt, a hatóságok részéről semmilyen szokatlan előkészületet nem tapasztalni, és semmi jel nem utal arra, hogy a határőrség bármilyen kiegészítő technikai vagy egyéb előkészületeket tenne. Mindazonáltal azt is megjegyezte, hogy a határkerítés bontása lassúbb ütemben folyik, mint várható volt. A drótkerítéstől megszabadított szakaszokat – mint jelentette – változatlanul őrzik és a határőröknek parancsuk van rá, hogy a határsértőket feltartóztassák, és ellenállás esetén eljárást indítsanak ellenük.⁶¹

A követségen és a bonni külügyi hivatalban egyébiránt nem tekintettek túlzottan nagy várakozással a 19-i rendezvény elé. Nincs forrásunk arról, hogy a Páneurópai Pikniket bármilyen módon igyekeztek volna kihasználni a követségre nehezedő nyomasztó nyomatékok enyhítésére, illetve a probléma megoldására. Intézkedéseket hoztak ellenben arról, hogy a követségi épület előtt tartózkodó – növekvő számú – NDK állampolgárt

⁶⁰ Rejtjeltávirat a budapesti NSZK követségnek, Bonn, 1989. augusztus 13. PAAH Hilfe für Deutsche aus der DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest. PA AA B 85. 2341E. 513-542-15/3.

⁶¹ Arnot jelentése, Budapest, 1989. augusztus 18. PA AA B85. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus der DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1989. 08. 12–08.31.

biztosabb, ellenőrzöttebb helyre juttassák. A menekültekről való gondoskodással a sajtó szemrehányásait és a magyar oldalról érkező panaszokat szerették volna kivédeni. Erre a célra a csillebérci úttörőtábor látszott alkalmasnak. Az elhelyezés költségei itt nem voltak túlságosan magasak.

A Sopron melletti békedemonstráció augusztus 19-én mindazonáltal valóban határátöréssé változott. A rendezvényről tudomást szerzett keletnémetek százai használták ki az alkalmat arra, hogy elhagyják Magyarország területét. A soproni események bizakodást keltettek azokban a követségi menekültekben is, akik augusztus 19-én nem próbálkoztak meg a szökéssel. Többekben reménység ébredt az iránt, hogy a zöld határon át távozhatnak végre az országból. Augusztus 22-én négyen hagyták el az épületet és tértek át sikeresen Ausztriába, másnapra pedig közel negyvenen tervezték ugyanezt.⁶²

Az események kevés diplomáciai választ,⁶³ ugyanakkor viszont nagy sajtóvisszhangot váltottak ki, amely azonban nem feltétlenül befolyásolta kedvezően a nyugatnémet külügyi szolgálat céljait és diplomáciai erőfeszítéseit. Egy héttel a pikniket követően a budapesti nyugatnémet nagykövetség a külügyminisztérium és a bécsi nagykövetség közbenjárását kérte annak megakadályozására, hogy az osztrák hatóságok ártalmas üzeneteket továbbítsanak a média felé. Kétségtelenül azoknak az információknak a visszatartásáról volt szó, amelyek a sikeres határátlépések számának növekedéséről szóltak.⁶⁴

A menekülés – ezt több nyugatnémet politikus nyíltan kifejtette – nem jelent megoldást a keletnémet kérdésre. A kancellári hivatal vezetője, Walter Priesnitz államtitkár ennek hangot adott a német sajtó nyilvánossága előtt is, amikor kijelentette, hogy az embereknek lehetőség szerint ott kell maradniuk, ahol vannak, hogy az újraegyesülés ne az NSzK-ban következzen be.⁶⁵ Hasonlóan nyilatkozott a tekintélyes Hans-Jochen Vogel, az SPD elnöke, és a Kohl kormány sajtóügyekért felelős tárca nélküli minisztere, Hans Klein is.⁶⁶ Egymástól eltérő felfogást képviselő nyugatnémet politikai erők is egyetértettek abban, hogy a válság hosszú távú megoldása érdekében az NDK-n belülről kell kikényszeríteni a változásokat.⁶⁷ Utóbbira a nemzetközi környezet is alkalmas hátteret kínált. A nyitott határok és az akadálymentes áttelepülés lehetősége ugyanakkor a szükséges reformokat kikényszerítő akarat és főleg erő elsorvadásához vezethetett. Elfogadható alternatívát nem a nemzetközi és belnémet feszültség fokozása, hanem éppen ellenkezőleg, a keletnémet reformfolyamatok katalizálása jelentett. Utóbbi sikerére éppen Magyarország kínált példát a bonni vezetés számára.

⁶² Arnot jelentése, Budapest, 1989. augusztus 22. PA AA B85. Nr. 2340. 513-542-15/3.

⁶³ A legfontosabb helyről, a Kremli illetékeseitől származó diplomáciai véleményeket illetően – moszkvai levéltári források híján – a kelet-berlini szovjet nagykövetség magatartása alapján, illetve a politikai szereplők személyes visszaemlékezéseire hagyatkozva tudunk képet alkotni. A szovjet vezetés álláspontjának szondázására az általunk áttanulmányozott források közül – többek között – Vjacseszláv Kocsemaszov kelet-berlini szovjet nagykövet és más külpolitikai orákulumok, például a moszkvai külügyminisztérium európai szocialista országok részlegének vezetője, G. N. Gorinovic, illetve Ivan Aboimov szovjet külügyminiszter-helyettes megnyilatkozásai alkalmasak. Ezek ismertetésére jelen dolgozatban – terjedelmi okokból – nem vállalkozunk.

⁶⁴ A budapesti nyugatnémet nagykövetség távirata, Budapest, 1989. augusztus 28. PA AA B85. B85. Nr. 2340. 513-542-15/3.

⁶⁵ Die Tageszeitung, 1989. augusztus 9.

⁶⁶ Követi jelentés, Budapest, 1989. augusztus 23. PA AA B85. 2340. 513-542-15/3.

⁶⁷ Lásd: Peter Lohaußnak, a Berlini Zöldek vezetőjének nyilatkozatát. Berliner Zeitung, 1989. augusztus 19.

3. kép. Trabanttal a határon. Lobenwein Tamás felvétele

A magyar kormány mindazonáltal még mindig rendkívül óvatosnak mutatkozott, és a soproni események után is megpróbálta minimalizálni a rá háruló felelősséget a kérdés megoldásában. A német tárgyalópartnerek előtt mindent elkövettek, hogy valamiféle neutrális álláspontot sikerüljön érvényre juttatni. A kényes egyensúlyozás közepette mégsem volt nehéz felismerni, hogy a magyar fél elsősorban az NSzK nézőpontjának megfelelő megoldásban érdekelt. Augusztus 21-én Kovács László a Bundestag képviselőjét igyekezett meggyőzni arról, hogy Magyarország kívül áll a menekült-probléma megoldásán. Hangsúlyozta, hogy az NDK állampolgárainak kiengedése az NDK, befogadása pedig az NSzK ügye. Magyarország úgy szeretné az ügyet

rendezni, hogy kapcsolatai egyik német állammal se romoljanak meg, ami nem könnyű, hiszen Kelet-Berlin csak a saját szája íze szerinti megoldást tartja elfogadhatónak. A helyettes államtitkár utalt arra is, hogy a megoldás során szem előtt kell tartani, hogy a humanitárius szempontok érvényesüljenek. Kovács felvetette azt is, amit már egyes ENSZ megbízottak előtt korábban szóba hoztak, azaz, hogy a magyar szervek esetleg szemet hunynának a keletnémetek határátlépési kísérletei fölött. Tulajdonképpen ennek a próbája történt meg 19-án a soproni határszakaszon. Azt is hozzátette azonban, hogy ez a módszer – noha több szempontból praktikusnak látszik – nem tekinthető megnyugtató megoldásnak, hiszen ellenőrzés nélküli, nyitott határokat egyetlen ország sem engedhet meg magának. A helyzetet azonnal kihasználnák például a kábítószerek kereskedelemben érdekelt csoportok, illetve más szocialista országok állampolgárai.⁶⁸ A megoldás körvonalai – a biztonságpolitikai alapelveket szem előtt tartva – mégis ebben az irányban bontakoztak ki. Anélkül, hogy a Piknik jelentőségét túlértékelnénk, egyszersmind más döntési motívumok fontosságát figyelmen kívül hagynánk, megengedhetjük magunknak azt a végkövetkeztetést, hogy Sopron melletti események sikere segített eldönteni a kérdést. Augusztus 25-én a Bonn melletti gymnich kastélyban zajlott szigorúan titkos tárgyalások során a magyar miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy a menekülteket szeptember 11-én, még a CDU brémai pártkongresszusa előtt, Ausztrián keresztül kiengedi az országból.

⁶⁸ Arnot jelentése Kovács külügyminiszter-helyettes és Dagnas Karitas Hensel Bundestag-képviselő tárgyalásairól, 1989. augusztus 21. PA AA B85. 513-542-15/3 Buda. Hilfe für Deutsche aus der DDR und Ost-Berlin. Zufluchtsuchende in der Botschaft Budapest, 1989. 08. 12–08.31.

Az osztrák–magyar határon 1989 augusztus–szeptemberében történekről több magyar feldolgozás olvasható már: szélesebb idő- és tematikai metszetben éppúgy,¹ mint a *genius loci* is aprólékos figyelmet fordító leírásban.² Az alábbiakban egy szempontból követjük nyomon a magyarországi vasfüggöny végnapjait: a korabeli titkosszolgálatok e tárgykorben fennmaradt – és már kutatható – iratai alapján.³ Óhatatlanul fel kell hívní viszont a figyelmet egy másik – itt most nem tárgyalandó – mozzanatra. Arra, hogy 1988 folyamán és 1989 első felében nem a nyugati (osztrák–magyar) határ mentén történtek adták a legtöbb munkát a magyar belügyi, határőrizeti és állambiztonsági szolgálatok számára, hanem a keleti, a román–magyar határszakaszon – ezen belül is az ún. zöldhatáron – befelé áramló romániai menekültek tömegei. Horváth István belügyminiszter 1989 márciusában arról számolt be a magyar parlamentben, hogy a megelőző másfél év folyamán 14000 Romániából érkezettnek adtak ki tartózkodási engedélyt, miközben 1985–1988 között 2192 román állampolgárt léptettek ki Magyarország nyugati határállomásain úgy, hogy a határőrizeti szervek „mellőzték útlevelükben a kiléptető bélyegző alkalmazását.”⁴

A vasfüggöny lebontása, a határnyitás fogalma tehát a közfelfogásban joggal kötődik ugyan az osztrák–magyar határzónához, mindazonáltal a történet szerves előzménye volt, hogy Magyarország keleti határa mentén, az Erdélyből és tágabban a Romániából menekülők egyre tömegesebb naponkénti konfliktusai miatt már „javában állt a bál”. A menekültkérdéssel tehát Magyarország nem 1989-ben és nem a keletnémet turisták kitelepülővé válása okán ismerkedett meg. A genfi menekültügyi konvencióhoz való csatlakozást is a romániai menekültek ügye motiválta, akkor, amikor a keletnémet turisták státusváltásának kérdése még nem tematizálódott.⁵ Más közelítésben: Magyarország keleti határain a már addig is lappangó konfliktushelyzet vált egyre nyíltabb román–magyar államközi feszültséggé, midőn a fővárosban és a nyugati határszakaszon újabb krízishelyzet kezdett gerjedni. Nagy – és folyamatosan gyarapodó – számú keletnémet turista, nyaraló aspirált arra, hogy engedjék őket kitazni a magyar hatóságok Ausztrián keresztül a Német Szövetségi Köztársaságba. E

¹ Szélesebb idő- és tematikai metszetben mutatja be a most tárgyalt kérdéskört Horváth István – Németh István: ... És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység, 1945–1990. Budapest, 1999.; Oplatka András: Egy döntés története. Helikon, Budapest, 2008.

² Nagy László: A Páneurópai Píknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. SSz. 55 (2001), 75–87.

³ Ezek: Belügyminiszteri Napi Tájékoztatók (továbbiakban BMNT); a BM állambiztonsági miniszterhelyettesi titkárság iratai (továbbiakban: ÁBMHT.); az ún. Napi Operatív Információs Jelentések (NOIJ), melyeknek két változata volt, illetve maradt fenn: a III/III-as Csoportfőnökség budapesti székhelyén keletkezett „Központi NOIJ”-k, valamint az egyes megyei állambiztonsági szervektől beérkezettek „Vidéki NOIJ”-k. Mindezek fellelhetők az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban: ÁBTL.)

⁴ Népszabadság, 1989. március 11., illetve ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 107.; A nyugati határon nyom nélkül kiléptettek mellett ugyancsak „nagyjából 2000 tiltott határátlépési kísérletet regisztrált 1988-ban a határőrség,” s ezek 90 százaléka eredetileg Romániából érkezett nem magyar – hanem román, illetve szász – volt. A FigyelőNet interjúja Székely Jánossal, a Határőrség akkori parancsnokával és Nováky Balázssal, a Határőrség törzsfőnökével 2007-ben. www.fn.hu/belfold/20070517/vasfuggony. (Letöltés: 2009.08.21.)

⁵ Horváth István – Németh István: ... És a falak leomlanak. i. m. 324.

probléma súlyozottságát és sorrendiségét tükrözik azok a titkosszolgálati információk is, amelyek – immár szűkebb témánkba belevágva – 1989 elejéről maradtak fenn.

1989. január eleji hírszerzői információ szerint a magyar–osztrák határszakaszon telepített műszaki zár felszámolásának terve pozitív visszhangot váltott ki osztrák politikai körökben és a közvéleményben. Korántsem volt ilyen kedvező viszont az osztrák rendőri, vám- és határőrizeti szervek reakciója: attól tartottak, hogy „különösen a Romániából és az NDK-ból a zöldhatáron át érkező személyek számának várható növekedése miatt” számottevő mértékben megszorodik munkájuk és leterheltségük.⁶ Január utolsó hetében egy „baráti” titkosszolgálat arról értesítette a magyar testvérszervet, hogy a bonni Külügyminisztérium már 1988 szeptemberében bizalmas direktívát küldött a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetségnek „az NDK állampolgárokkal való bánásmódról. Eszerint a konzul lehetőleg kerüljön minden kapcsolatot a »tanácsot kérő« NDK állampolgárokkal; a konzulátus munkatársai – legjobb, ha a magyar konzuli alkalmazottakon keresztül – a konzul jelenlétének letagadásával is utasítsák az NDK állampolgárokat saját hazájuk hatóságaihoz. »Romániai németekkel« az NSZK külképviselet csak akkor foglalkozzon, ha azok magyar úti okmányokkal el vannak látva. Mivel a »romániai németek« Ausztriába történő kicsempészésének kísérletei nagyon megterhelték Magyarország és az NSZK viszonyát, a nagykövetség utasítást kapott arra, hogy Magyarország és Románia konfliktusában szigorúan semleges magatartást tanúsítson, s így védje az NSZK pozícióját. A szövetségi kormány súlyt helyez arra, hogy kelet-európai politikáját ne terheljék meg a magyar–román viták.”⁷

Egy héttel a műszaki határzár elbontásának 1989. május 2-i kezdete után⁸ az elhárítástól származó május 9-i információ szerint a keletnémet közvéleményt máris erősen foglalkoztatta a magyarországi műszaki határzár lebontása. Ugyanezt erősíti Horváth István, Magyarország akkori bonni nagykövetének az értesülése, aki szerint „az NDK-ban hatványozottan növekedett ezekben a napokban azoknak a száma, akik turista útlevelet kértek magyarországi beutazás céljából.”⁹ A magyar hírszerzés azt is tudni vélte, hogy az NDK vezetése június 1-től új rezsim bevezetését tervezi: csak azoknak engedélyeznék a magyarországi utazást, akik onnét meghívólevéllel rendelkeznek.¹⁰ Mint kiderült, ez a tájékoztatás Magyarország kelet-berlini nagykövetétől származott, de valóságtartalma épp annyi volt, mint annak a másik kelet-berlini politikai pletykának, miszerint Kádár János azt fontolgatta volna ekkoriban, hogy az NDK-ban kérjen politikai menedékjogot.¹¹ Az viszont igaznak bizonyult, hogy az NDK

⁶ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 3/10. 89/01/04. Ennél is szókimondóbb volt egy osztrák kormánytanácsos véleményét közvetítő hírszerzői jelentés: „Ausztria nem örül egyértelműen annak, hogy hazánk felszámolja az osztrák államhatár mellett húzódó műszaki zárat, különösen most, hogy a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozásunk következményeként nem kizárt: a szocialista országok állampolgárai még inkább Magyarországon keresztül próbálnak majd Nyugatra átjutni. Hazánkban higgadtságot és mérsékletet kell tanúsítania reformelképzeléseink során, ... tekintettel kell lennünk a stratégiai realitásokra, valamint szövetségeseink érdekeire és érzékenységeire.” ÁBTL. 1.11.4. K-V/39/2735/764. 1989. 04.10. Tartalmában lényegében hasonló álláspontból ad hírt az Osztrák Szocialista Párt és az Osztrák Néppárt „vezető köreiből” származóan egy másik, külügyi vonalról érkezett információ. ÁBTL. 1.11.4. K-V/39/67/9-988. 1989. 03.30.

⁷ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 16/16. 89/01/23.

⁸ Erről 1989. február 28-án hozott döntést az MSZMP KB Politikai Bizottsága.

⁹ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal, Magyarország akkori bonni nagykövetével. Országos Széchényi Könyvtár. Történeti Interjúk Tára. (továbbiakban: OSZK. TIT.) Az interjú jelenleg „nyers” munkapéldánya a kutatás számára még nem autorizált, ezért külön is köszönettel tartozom az anyag hozzáférhetővé tételéért.

¹⁰ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 88/15. 89/05/09.

¹¹ Oplatka András: Egy döntés... i. m. 96–98.

hatóságok esetenként elutasítottak kiutazási kérelmeket a hónap hátralevő részében, illetve egyes megszervezett és már befizetett társasutazásokat is indoklás nélkül mondtak le az ottani utazási irodák.¹² A határok „légiesítésére” csalafinta – de tömegesen aligha követhető – megoldást az a személy talált, aki ekkoriban, 1989. május 10-én Fertőrákos térségében egy sárkányrepülővel lógott át Ausztriába.¹³

1. kép. A műszaki zár szögesdrótja Magyarfalván (Harka). Lobenwein Tamás felvétele

A még műszaki zárral védett magyar határ utolsó időszakának „átjárhatóságára” utal, hogy a bonni kormány adatai szerint az 1988 elejétől 1989 közepéig terjedő másfél évben összesen 921 – havi átlagban mintegy félszáz (51) – NDK állampolgár jutott át Magyarországról illegálisan az NSZK-ba.¹⁴ A menekülők szempontjából sikeres „disszidálást” illetően nem különböznek lényegesen a magyar belügyi adatok sem, utóbbiak viszont inkább a megakadályozott eseteket regisztrálták. A távozók egy részének ugyanis a határőrök észlelését kikerülve sikerült átjutniuk. Egy további hányadot jelentettek azok, akikről a magyar határon járőrözők egyszerűen nem jelentették, hogy szolgálatuk közben sikeres illegális átjutásnak is szemtanúi voltak. Részben azért nem, mert nem volt jó pont, ha kudarcról adtak számot, részben pedig azért nem, mert a fiaskóról ugyanannyi – sőt több –, „nemszeretem” magyarázkodást, igazoló jelentést kellett körmölni, mint a ténylegesen feltartóztatott határsértők vissza-

¹² ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 95/18. 89/05/18.

¹³ ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 90. Ez sikeres ellenpéldája volt egy, két hónappal korábbi kelet-berlini kísérletnek: március elején egy keletnémet fiatalember maga készítette léggömbbel sikeresen átnavigált ugyan Nyugat-Berlin légtérébe, de ott lezuhant és szörnyethalt. Tények könyve '90. Budapest, Ráció Kiadó, 1991, 69.

¹⁴ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 141/8. 89/07/21.

irányításáról az ország belsejébe. Gemütliche K. u. K. Schlamperei während der Untergang des Gulasch-kommunismus...¹⁵

Hírszerzési információk szerint 1989. július közepén az NSZK kormányának ülésén is napirendre került a Berlin–Budapest–Bonn relációjú népességmozgás, és arra jutottak, hogy a nyugatnémet médián keresztül lenne célszerű figyelmeztetni az NDK lakosságát arra, hogy a magyarországi műszaki zár elbontása „nem jelenti az osztrák–magyar határ akadálytalan átlépésének lehetőségét”, – ami igaz volt. Mindezen felül annak közlésével igyekeztek mérsékelni a határ-rohamot, miszerint „a magyar határőrizeti szervek szigorított ellenőrzést vezettek be az illegális határátlépések megakadályozására”¹⁶ – ami viszont nem volt igaz. Mindkét információtól azt remélték, hogy mérsékelhetik az NSZK budapesti nagykövetségére nehezedő nyomást, holott – úgy tűnik –, ezzel inkább tippet adtak, mert épp ez után indult meg a magyarországi német turisták részéről a tömeges menedékkérés az NSZK budapesti képviseletén. Fennmaradt dokumentumok szerint a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövete, Alexander Arnot 1989 augusztusának első napjaiban Horváth István belügyminisztertől kért tájékoztatást a német menekültekkel kapcsolatos magyar állásponttól. A miniszter Pallagi Ferenc állambiztonsági miniszterhelyettest bízta meg a tájékoztató elkészítésével. Ebben az augusztus 10-i iratban még ugyanaz a felfogás köszön vissza, mint amit a titkosszolgálatok főnöke már három hónappal korábban is papírra vetett: „hazánk nem kíván a kelet-európai menekültek kivezető csatornájává lenni.”¹⁷ Azaz, egy bő héttel a Sopronhoz közeli alkalmi határnyitás-határáttörés előtt a Belügyminisztérium – úgy tűnik – még nem számolt a dolgok ilyen fordulatával. Így aligha kaphattak egyértelmű utasítást azokban a napokban a helyzet változásáról a „frontzónában” szolgálatot teljesítő határőrök.

A Páneurópai Piknikről az első információ 1989. július 10-én bukkan fel a titkosszolgálati iratokban. A Hajdú-Bihar megyei állambiztonsági szerv értesítette a központot: Habsburg Ottó június 20-i debreceni látogatása során – a Magyar Demokrata Fórum (MDF) helyi vezetőivel folytatott diskurzus közepette – merült fel, hogy „augusztus-szeptember hónapban egy osztrák–magyar szalonnasütést rendezzenek az osztrák–magyar határon, melyet azután minden hónapban megismételnének. Az MDF Habsburg Ottó javaslatát elfogadta, és az elnökség egy tagját bízta meg az esemény megszervezésével.”¹⁸ Július 31-én a magyar belső reakció elleni elhárítás – az ún. III/III. csoportfőnökség – tájékoztatta feletteseit a fedőprogram keretében szerveződő soproni Páneurópai Piknik előkészületeiről. Eszerint az Országos Klubtanács augusz-

¹⁵ A határsértésekkel szembeni növekvő közömbösségben az is közrejátszhatott, hogy lényegében még ugyanaz az állomány teljesített szolgálatot, mint az előző két évben, a műszakilag is teljesen amortizálódott berendezések idején. „Az akkor már több mint húsz éves szerkezet összevissza jelzett. Madarak, vadak és széllekökés akár naponta 3-4-szer is [tévesen, főlegesen] riasztották az állományt,” ami egyre észrevehetőbben demoralizálta a szolgálatra ide rendelteteket. A FigyelőNet interjúja Székely Jánossal, a Határőrség akkori parancsnokával és Nováky Balázssal, a Határőrség törzsfőnökével 2007-ben. www.fn.hu/belfold/20070517/vasfugony. (Letöltés: 2009.08.21.)

¹⁶ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 141/8. 89/07/21.

¹⁷ „Magyarország – gazdasági helyzete, szövetségi kapcsolatai miatt – nem válhat a kelet-európai országokból menekülők célországává, a fejlett európai tőkés országokba való áttelepülés kivezető csatornájává. ÁBTL. 1.11.1. ÁBMHT. 45-63/79/1989. Nagy László: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. Sz. 55 (2001), 76–87.

¹⁸ ÁBTL. 2.7.1. Vidéki NOJ. Hajdú-Bihar megyei ÁB. 1989. július 10. R-5/28-4/89.; Győr-Sopron megyei ÁB jelentés július 24. R-61/6/34/89. Van, aki nem Habsburg Ottótól, hanem leányától, Walburga von Habsburgtól eredeztetni a határmenti piknik ötletét. Horváth István – Németh István: ... És a falak leomlanak. i. m. 356.

tus 13–20. között szervezi negyedik martonvásári nyári táborát – melyet „Sorsközöség Európa közepén” címmel rendeznek –, és ennek lenne a záró programja augusztus 19-én a Sopron és Fertőrákos közötti osztrák–magyar határszakasz valamely pontján. Az eredeti „szalonnasütés” közben divatosabb elnevezésre módosult: „Páneurópai Piknik a vasfüggöny helyén” című összejövetelre szólt az invitálás. Ennek részeként „felhívást kívánunk közzétenni, hogy a külhoni résztvevők, illetve meghívottak terjesszék a páneurópai eszmeiséget saját hazájukban, és hogy augusztus 20. ettől kezdve – az országhatárok jelképes megszüntetését demonstrálva – legyen egy évenkénti Páneurópai Jamboree napja.” A pikniket szervezőként egyfelől az Országos Klubtáncs, másfelől az MDF budapesti, debreceni, kőszegi és soproni szervezetei jegyezték.¹⁹

Ekkorra már valóban menekültkrízissé eskalálódott a Berlini Fal felépítése óta évente egyre nagyobb számban Magyarországra koncentrálódó „belnémet” vakációs barátság, illetve a szezonális „családegyesítés”. Ugyanakkor – amint egy, az elhárítás (III/II.) által szerzett augusztus 18-i értesülésben olvasható –, „a Német Szövetségi Köztársaság budapesti nagykövetségének vezető diplomatái ... egymás között egyetértettek abban, hogy Magyarország nem tekintheti politikai menekülteknek az NDK állampolgárait csak azért, mert át akarnak települni a NSZK-ba. Az egyik vezető diplomata szerint eleve nem tekinthető politikai üldözöttnek olyan személy, aki hivatalosan engedélyt kapott arra, hogy külföldre utazhasson.”²⁰ Ehhez képest – nyilván eltérő instrukciók nyomán – másképp gondolták és másképp viselkedtek a szomszédban, azaz az NSZK bécsi külképviseletén. Egy ugyanezen napról származó másik hírszerző jelentés szerint ugyanis „az osztrák hatóságoknak úgyszólván semmi hivatalos teendőjük nincs az NDK-beli menekültekkel, akár Magyarország, akár Jugoszlávia felől érkeznek azok. A szóban forgó érdeklődőket a Német Szövetségi Köztársaság bécsi nagykövetségére irányítják, ahol azonnal gondoskodnak továbbutazásukról az NSZK-ba. A körülmények arra utalnak, hogy erre vonatkozóan megállapodás van Ausztria és az NSZK között, mivel az osztrák hatóságok a román és más menekülteket visszaküldik, NDK-belit viszont soha.”²¹

Szintén még augusztus 18-án a szombathelyi határőrkerület zsirai határőrsénél az NSZK budapesti nagykövetségének katonai attaséja a DT 04-55 frsz. gépkocsival közeledve csak a járőr figyelmeztető lövése után állt meg. A feltett kérdésre azt a választ adta, hogy „a határőrség munkáját tanulmányozta”, majd feltartóztatása után 25 perccel, délután 15 órakor elhagyta a határőr-körletet.²² Három napra rá, augusztus 21-én a korábbi helyen – a szombathelyi határőrkerület zsirai határőrs területén – Kurt-Werner Schulz 36 éves weimari lakos tiltott határátlépés közben dulakodásba keveredett és földre teperte Kovács Zoltán határőr járőr-parancsnokot, akinek fegyverét elvenni próbálva az elsült, és magát Schulzot sebezte halálra. A vele tartó, szintén weimari illetőségű Gundula Schafitelt és 6 éves gyermekét őrizetbe vették.²³

A magyar kormány rövid időn belül tájékoztatást kapott a Páneurópai Piknik német fogadtatásáról. 1989. augusztus 21-én a bonni magyar nagykövet azt jelentette, hogy „az

¹⁹ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 147/48. 89/07/31. Ugyanerről tájékoztat a Heves megyei ÁB jelentése augusztus 1-én, a Vas és a Baranya megyei ÁB jelentése augusztus 2-án.

²⁰ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 161/11. 89/08/18.

²¹ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 161/12. 89/08/18.

²² ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 145.

²³ ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 164.; ÁBTL. 2.7.2. Központi NOIJ. 163/14. 89/08/22.

NSZK vezető körei nagyra értékelik a magyar kormány humánus magatartását, amelyet a hazánkban tartózkodó és az NSZK-ba áttelepülni kívánó NDK állampolgárok ügyében tanúsított. Belátják, hogy Magyarország az eddigi intézkedésekkel, azaz az áttelepülésre várók megtűréseivel és az illegális határátlépőkkel szembeni jóindulatú elbánással kimerítette azokat a lehetőségeket, amelyeket az NSZK kormánya reálisan elvárhat a magyar féltől." Bonni vezető körökben ekkor azzal számoltak, hogy az áttelepülni szándékozó és már Magyarországon tartózkodó NDK-beli állampolgárok ügye egy-két hónapon belül megoldódik. Mindazonáltal „az NSZK Belügyminisztériumának egyik vezető munkatársától származó információ szerint a nyugatnémet hatóságok tartanak attól, hogy az NDK állampolgárok kiengedése Magyarországról beláthatatlan [további] menekültáradatot indítana el az NSZK felé Magyarországon keresztül.”²⁴

A Páneurópai Piknik egyfelől a szabad világba vágyakozókat bátorította, másfelől a médiát, illetve utóbbinak azt a részét, amelyik maga akart beszámolni „eredeti” vasfüggöny-szaggató sokadalomról. Ezt a piknik-retrót szervezte meg a ZDF televízió egyik munkatársa (A. S.) augusztus 23-án, amikor három Volánbuszt rendelve 184 NDK állampolgárt fuvarozott Budapestről a sopronpusztai határőrs szakaszára azzal a biztattással, hogy kellő elszántságot tanúsítva átjuthatnak Ausztriába. A felültetett NDK-sok neki is lódultak a határnak, de a szolgálatot teljesítő határvédelmi alakulat több figyelmeztető lövése nyomán megtorpantak: a médialátványosságnak szánt határáttörés – sebesülés nélkül bár, de – fiascoval végződött. Az előző napi esettől meglehetősen gyorsan tanult a magyar elhárítás, és azonnal megfigyelés alá vonta a nyugati határ irányába szülő „különjárat” buszrendeléseket. Így a Máltai Szeretetszolgálat által augusztus 24-re rendelt újabb négy Volánbuszt – és több mint 200 utast – különösebb feltűnés nélkül tartóztatták fel és fordították vissza Karakóször-csöknél (Veszprém megye), ahonnét még bő száz kilométerre volt a célállomásként megjelölt nyugati határváros, Szentgotthárd.²⁵

Ennek ellenére mégis volt ezen a napon „röptében szervezett” határáttörés. Csak-hogy ezt a miniszterelnök közvetlen környezetében dolgozók készítették elő: Ferihegyről repülőgépen indították útnak az NSZK-ba azt a mintegy 120 keletnémet menekültet, akik az NSZK budapesti nagykövetségét tartották addig „megszállva”, lényegében ellehetetlenítve a külképviselet munkáját. Németh Miklós miniszterelnök azért is tartotta szükségesnek a helyzet gyors megoldását, mert ekkorra már bizalmas diplomáciai úton egyeztettek másnapi találkozójukat a nyugatnémet vezetéssel, s nem akarta, hogy olyan színezete legyen a dolognak, mintha a Gymnich-i tárgyalások – azaz nyugatnémet presszió – hatására intézkedett volna az említettek „kiröptetéséről”.²⁶

Alighogy hazatért a magyar kormánydelegáció Bonnból, Horn Gyula külügyminiszter már fordult is vissza a másik Németországba, Kelet-Berlinbe. A német párt és állami vezetés prominenseivel folytatott itteni megbeszélései sokféleképp jellemezhetők, csak éppen testvériesként és barátiként nem. Az elvtársias jelző talán a leginkább releváns, ha figyelembe vesszük, hogy egyik tárgyalópartnere reményének adott kifejezést a tekintetben, hogy Hornt előbb vagy utóbb a nemzetközi munkásmozgalom akasztófáján

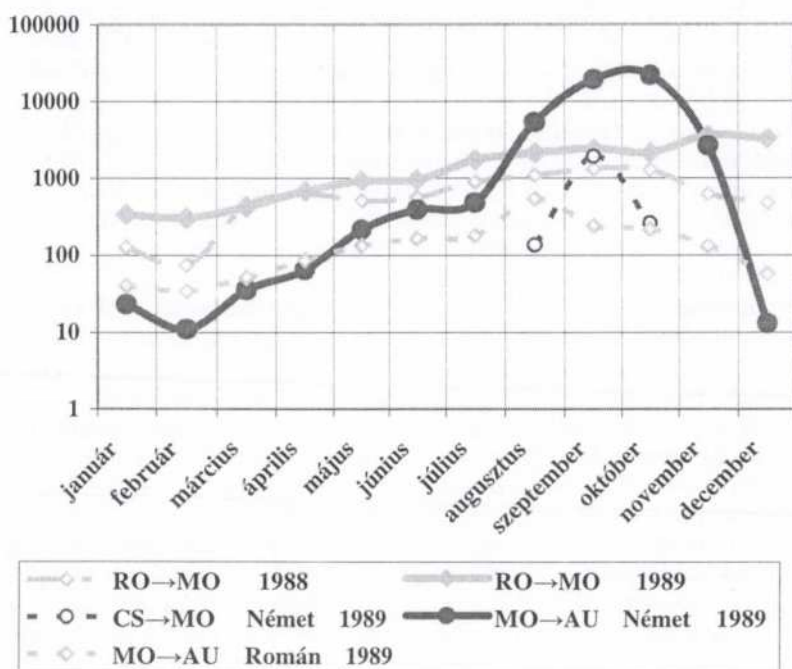
²⁴ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 162/7. 89/08/21. Nincs számszerűsíthető adatunk, de a Magyarországon tartózkodó keletnémet „turisták” számát azok is gyarapították ezekben a napokban, akik Bulgáriából vagy Romániából voltak hazatérőben, s időközben értesülve a történekről, itt várták a további fejleményeket.

²⁵ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 166/9. 89/08/25.; Központi NOJ. 167/10. 89/08/28.

²⁶ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK. TIT.

látja majd viszont. A fagyos légkörű tárgyalásnak egy témánkba vágó (titkosszolgálati) következménye lett. Bizalmas megállapodás született arról, hogy a Stasi munkatársainak egy csoportja Budapestre indulhat, s egy hét áll rendelkezésükre ahhoz, hogy Magyarországon vakációzó polgártársaikat próbálják meggyőzni: térjenek vissza az NDK-ba.²⁷

1989. szeptember 10-én este jelentették be, hogy Magyarország kilépteti az osztrák-magyar határon az itt tartózkodó – és hazatérni nem kívánó – keletnémet polgárokat. A következő napokról, amikor a határnyitás nyomán mintegy félszáz ezer keletnémet állampolgár jutott át Ausztriába – majd onnét a Német Szövetségi Köztársaságba, – nem maradt fenn titkosszolgálati jelentés. Pontosítva: szeptember folyamán az északi – csehszlovák–magyar – határszakasz vált igencsak forgalmassá, mivel Szlovákia felől igyekezett több ezer NDK-s turista mindenáron Magyarországra jutni, az innét már lehetővé vált szabad továbbutazás reményében.²⁸ A Magyarország határait 1989 folyamán terhelődő rendkívüli nyomást három égtáj felől összegyűjtve, ennek az egy irányba tartó népvándorlásnak a számszaki jellemzőit a következő kép mutatják:

2. kép. A vasfüggőnyt erodáló migráció Magyarország keleti és nyugati határain, 1988–1989-ben (logaritmikus skálán)

²⁷ Hanák Gábor interjúja Horváth Istvánnal. OSZK. TIT.

²⁸ ÁBTL. 2.7.2. BMNT. 184., 186.; 2.7.2. Központi NOJ. 181/11. 89/09/15.; 2.7.2. Központi NOJ. 184/11. 89/09/20.; 2.7.2. Központi NOJ. 185/11. 89/09/21.

A diagramon is nyomon követhető adatok szerint az év első felében a keletnémetekhez képest – és az előző, 1988. évhez hasonlóan – a Románia felől menekülők száma mindvégig magasabb volt, és az ezzel összefüggő „rendkívüli események” adtak visszatérően munkát a magyar határőrségnek. (RO→MO 1998; RO→MO 1999) Az NDK menekültek – politikai és határrendészeti értelemben egyaránt – leginkább augusztusban és szeptemberben gerjesztettek kettős krízishelyzetet. (MO→AU Német 1999) Ugyancsak szeptemberben regisztráltak Szlovákia felől kiugró számú (1913) keletnémet átszökést a zöldhatáron. (CS→MO Német 1999) (Ez 83 százaléka volt a Csehszlovákia felől végrehajtott összes – 2308 – 1989. évi illegális belépésnek.) Szeptember közepétől viszont – Magyarország számára legalábbis – elsődlegesen utazásszervezési kérdéssé csillapodott a politikai konfliktus. A magyar belügyi statisztika szerint augusztusban 5366, szeptemberben 19464, októberben 21943, novemberben 2636 keletnémet távozott az osztrák–magyar határon. (Az év végéig összesen 50640 fő. MO→AU Német 1999) Ehhez tartozik, hogy a határregisztráció 7360 német utasokkal kilépő gépjárművet számlált, de ebben bizonyosan voltak kisebb-nagyobb befogadó-képességű autóbuszok is, mert a kilépők száma közel kétszer annyi, mint amennyien „csak” személykocsiba belefértek volna.²⁹ Az is leolvasható a diagramról, hogy a német krízis közepette sem apadt a Romániából érkezők száma, sőt: novemberben éppen akkor érte el a havonkénti legmagasabb számot (3588), amikor a német kilépés már aláhanyatlott. Míg Romániából 1988-ban 7991 átmenekülőt regisztráltak, 1989-ben – már a decemberi bukaresti fordulat előtt – majdnem húszezren (18829) szánták rá magukat szülőföldjük odahagyására.³⁰ (RO→MO 1998; RO→MO 1999) Magyarán, a menekülések dinamikáját tekintve a keletnémetek ügye olyan volt, mint egy előre nem kiszámítható vulkánkitörés, a magyar–román határon át menekülők kérdése viszont előtte, közben és utána is növekvő intenzitású krízishelyzet naponkénti kezelését igényelte. Magyarország állandósuló külső biztonságpolitikai kockázat közepette abszolválta a békés – „kerekasztalos” – rendszerátalakítást.

A felidézett történet Magyarország és az NDK viszonyában 1989. október 16-án vált kerekké, amikor hírszerzési információ érkezett arról, hogy Berlinben a keletnémet Belügyminisztérium, illetve Állambiztonsági Minisztérium – közkeletű elnevezéssel a Stasi – munkatársainak megtiltották a magyarországi magánutazásokat. Az NDK vezető Magyarországot „azonos kategóriába sorolta a kapitalista országokkal.”³¹

Noha a fentebbi oldalakon kettős értelemben is korlátoztuk mondandónkat – egyfelől a történetek titkosszolgálati „tükrére” fókuszáltunk, másfelől a magyar határok 1989. évi menekült kavalkádjából csak a nyugati, osztrák–magyar határzónában történetekre összpontosítottunk –, mégis kínálkozik néhány szélesebb horizontra kitékintő záró megállapítás. A legelső kézenfekvő: a magyarországi határnyitásnak kiemelkedő jelentőségű mozzanata volt a kereken ötvenezer NDK állampolgár kiléptetése az osztrák–magyar határon 1989 kora őszen. Ez a végkifejlet mind a német

²⁹ A Nyugatra távozó keletnémetek mindegyikének elszállításához az a Magyarországon hátrahagyott további 660 személygépkocsi, 47 motorkerékpár és 36 lakókocsi is kevés lett volna, amelyekről – már idézett munkájában – Oplata András: Egy döntés... i. m. 309. emlékezik meg.

³⁰ A keletnémet átvonulási hullámot követően, 1989. december 31-én Magyarországon összesen 26445 menekültet tartottak számon. Ebből 18865 volt magyar (71,5 %); 5690 román (21,5 %); 1600 német (6 %); 290 pedig más nemzetiségű (1 %). Tények könyve '90. Ráció Kiadó, Budapest. 1991. 760.

³¹ ÁBTL. 2.7.2. Központi NOJ. 201/11. 89/10/16.

egyesüléshez, mind pedig a hidegháborús *status quo* – publicisztikai pontatlansággal a „jaltai Európa” – meghaladásához hozzájárult. Mindazonáltal Magyarország számára ez az aktus egy, már korábban megkezdett határnyitási folyamatba illeszkedett. 1987/1988 fordulójától, azaz már több mint másfél éve megindult a Ceaucescu terroruralma elől menekülők áradata Románia felől. Magyarország – keleti határának megnyitásával! – az erdélyi magyarokon túl románok és szászok sokaságát is befogadta, illetve időközben átzsilipelte a továbbmenni kívánó több ezer menekültet az akkori szabad világ irányába.

Másodszor azt érdemes nyomatékosítani az átnézett iratok alapján, hogy – Magyarországon legalábbis – a titkosszolgálatok fokozatosan leértékelődtek: jószerivel kihagyták őket a leglényegesebb történések *sub rosa* bonyolított előkészítéséből. Használták mindazon információkat, amelyeket a szolgálatok évtizedes rutinnal kifürkésztek, de közben a legfelső politikai vezetés mintha egyre inkább kerülte volna, hogy az akkor igazán fontos lépésekbe beavassa őket. Más irányból közelítve: épp úgy demoralizáló volt számukra, hogy egyfelől munkájuk alanyai és tárgyai – a megfigyelték – egyre kevésbé méltóztattak félni tőlük, másfelől pedig munkaadóik, a hatalom ismert reprezentánsai azokkal „paktáltak”, akiket nekik megbízhatatlanokként, *horribile dictu* „ellenségként” kellett szemmel tartaniuk. A kommunista állambiztonsági szervek kényszeredetten és fokozatosan bénulva nézték a vasfüggöny egyre gyorsuló erodálódását, az addig ennek révén biztosított tevékenységi köreik elenyészését, miközben az átalakításban részt vállaló politikai elit is a rendszerváltási deficit egyik „nem kár értük” tételeként tekintett rájuk.

3. kép. Leszerelt határsorompók. Lobenwein Tamás felvétele

Harmadszor érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a vasfüggöny lebontása a hidegháborús európai kettéosztottság felszámolása legalább olyan mértékben volt széleskörű társadalmi akaratnyilvánítás hozadéka, mint amennyire – az előbitől persze nem függetleníthető – politikai lépések egymásutánja. Ez esetben nem a társadalom kényszerült tudomásul venni és „berendezkedni” a politikacsínalók teremtette viszonyokba, hanem fordítva: a politikai kényszerült futni a tömeges társadalmi akaratnyilvánítás után. Konkrétan: a politikusok felhúzták a Berliini Falat, a köznapi alattvaló meg szépen megkerülte azt. Nyugatról is meg Keletről is. A vasfüggöny társadalmi erodálása – ha korábban nem – a hatvanas években mindenképpen elkezdődött a Balatonnál.³² Pannóniában létrehozták a huszadik századi kisémet egység civil camping-köztársaságát. Több évtizedes folyamat teljeseedett ki a keletnémet kisémberek sokaságának alattvalóból polgárrivá váló engedetlenségi mozgalmával. Ez indukálta a látványos végkifejletet, de méltánytalan lenne elfeledni, hogy számos előzmény – részben oksági, részben fatális mozzanatok – eredővektoraként jött létre a rövid huszadik század lezárását elindító „végjáték a Duna mentén”, hogy röviddel utána a Brandenburgi Kapunál teljesebben ki.

Negyedszer pedig alapvető különbség volt a huszadik század folyamán már többször megélt korábbi kontinentális status quo váltások, és a vasfüggőnyt múltta tevő európai átalakulás – köztük a közép-kelet-európai rendszerváltások – között. A különbség lényege az volt, hogy a korábbiakat vérrel-vassal, világháborúkhöz kapcsolódóan hajtották végre, és számtalan áldozattal, mérhetetlen mennyiségű egyéni sorsragédiával és tartós szenvedéssel párosultak, míg e legutóbbi – ha nem is fájdalommentesen – lényegében békésnek tekinthető körülmények közepette ment végbe. S ezt nem csupán a különböző metaforákkal jelölt (bársonyos, tárgyalásos, kialakított, alkotmányos „forradalmakra”) rendszer-átalakításokra tekintem érvényesnek, hanem – talán sokakat megbotránkoztatva – még a romániai átalakulásra is.³³ A kortársi tudósítások még hatvanezer fős ottani véráldozatot emlegettek, egy évtizeddel később több mint tízezret, a legutóbbi időben pedig már ezer fő alá redukálva adják meg az 1989 decemberében életüket veszítették számát.

Jubileum lévén, két évtized után visszanezve persze sokféle olvasata, interpretálása lehet a történeteknek. Bizonyára felidéződik majd a további napok rendezvényein³⁴ a „magyar virtus”, s talán nem felejtődik el a különböző nemzetekhez tartozó „politikai névtelenek” egymást segítése, a korabeli szolidaritás – marxizmus nélkül is létezett – köznapi internacionalizmusa. Ezek bármelyike említésre és emlékezetbe vésésre érdemes. Még akkor is, ha közben egyre gyakrabban ötlük eszünkbe, a neves keletnémet polgárjogi aktivista, Bärbel Bohley méltán elhíresült bon mot-ja: „Wir wollten Gerechtigkeit und bekamen den Rechtsstaat.” Hát igen, igazságot akartunk és jogállamot kaptunk – helyette. A referátum közelebbi tárgyát, a magyar titkosszolgálatok hagyatékát és utóéletét tekintve az a konklúzió, hogy ezt a rendszerváltási deficitet két évtized során szívósan transzformáltuk demokráciai deficitté.

³² Slachta Krisztina: Német–német kapcsolatok Magyarországon az 1960-as évektől a határnyitásig. A „Páneurópai Piknik és a határátörés” 20. évfordulója alkalmából Sopronban és környékén rendezett ünnepségsorozat 2009. augusztus 17-i történészkonferenciáján tartott előadás.

³³ Jugoszláviát azért mellőzöm a felsorolásnál, mert ott a déli szláv államalakulat belső nemzeti-etnikai és politikai viszállyai inkább gerjesztették a véres konfliktusok sorát, semmint a rendszer-transzformáció.

³⁴ A referátum a „Páneurópai Piknik és a határátörés” 20. évfordulója alkalmából Sopronban és környékén rendezett többnapos ünnepségsorozat 2009. augusztus 17-i történészkonferenciáján hangzott el.

A jelen írás a Páneurópai Piknik határnyitás történetében játszott szerepéről szól, az ismert tényekről és ismeretlen, részben csak gyanított vagy feltételezett körülményekről. Először a már bizonyosnak látszó tényeket ismertetem, ezután térek ki a Piknik helyével kapcsolatos kérdésekre, végül pedig néhány, mindmáig homályos eseményt fogok érinteni.

Mit tudunk tehát többé-kevésbé megbízhatóan? A magyar határon 1989. május 2-án kezdődött meg a vasfüggöny lebontása. Németh Miklós miniszterelnök kormánya erre csak utólag, május 18-án adta ki a hivatalos utasítást, ám ennek politikai-taktikai oka volt: a kormány több mint két hétig kivárt, vajon nem emel-e a vétót a Szovjetunió a bontás ellen. Németh Miklós miniszterelnök Gorbacsov főtítkárt ugyan már március 3-án Moszkvában tájékoztatta a magyar szándékról, és Gorbacsov azt nem elenezte, de Budapesten sohasem tudhatták, hogy Moszkvában éppen merről fúj a szél. Tény azonban, hogy a május 2-án megkezdett munkálatok ellen nem érkezett szovjet tiltakozás, és június közepéig, amikor a Páneurópai Piknik ötlete felmerült, már nyilvánvalóvá vált, hogy a vasfüggöny a nyugati határon hamarosan teljesen eltűnik.

Az ötletet, mint tudjuk, 1989. június 20-án Debrecenben fogalmazták meg először, gazdája Mészáros Ferenc volt, a Magyar Demokrata Fórum tagja. Debrecenben aznap Habsburg Ottó tartott előadást. Mészáros az ezt követő vacsorán tette meg javaslatát, amelyet megvitattak, és többen azonnal felkaroltak. A védnökként felkért Dr. Habsburg vállalta a feladatot. A szervezők most Pozsgay Imrével kerestek kapcsolatot, akit sikerült második védnöknek megnyerniük. Ezzel tehát egyrészt a Páneurópa Unió elnöke s az Európai Parlament képviselője, Habsburg Ottó, másrészt pedig Pozsgay államminiszter és PB-tag állt a rendezvény mögé.

Az alapgondolat viszonylag egyszerűnek tűnt, kivitelezése azonban hatalmas szervezői munkát igényelt. A terv, amelynek megvalósításához Sopron környékét választották, eredetileg mindössze abból állt, hogy a falvak lakói az osztrák–magyar határon innen és túl, akiket a vasfüggöny évtizedekig elválasztott egymástól, találkozzanak az immár akadályoktól mentes határvonalon, ünnepeljenek együtt, süssenek szalonnát. A gyakorlatban ez számos feladatot adott a szervezőknek. Példának okáért mind az osztrák, mind a magyar oldalon a meg kellett szerezni a hivatalos engedélyt egy ideiglenes határátkelőhely megnyitására a rendezvény délutánjára. Mindez a rendező civil társadalmi szervezeteket, amelyek 1989-ben Magyarországon még csak szárnyukat bontogatták, irgalmatlanul nehéz feladatok elé állította. Nem tisztem itt, hogy leírjam e munkát, amelyet Sopronban és környékén elsősorban az újonnan alakult politikai pártok – akkor még jó egyetértésben – együtt végeztek el. Aki a Piknik

előkészületeiről részletesen akar tájékozódni, elolvashatja az egyik főrendező, Nagy László beszámolóját, amely 2001-ben jelent meg.¹

Hasonló módon ismert – többek között szintén Nagy László publikációinak köszönhetően – a Piknik lefolyása. A fő esemény, ami a rendezvényt híressé tette, kétség kívül az volt, hogy néhány perccel 15 óra előtt, amikor a program szerint a sopronpusztai helyszínen az ideiglenes átkelőhely kapujának meg kellett volna nyílnia, egy körülbelül 150 főnyi, NDK-s polgárokból álló csoport jelent meg futólépésben, és a kaput áttörve osztrák területre rohant. Abban, hogy ez így történhetett, nagy szerepe volt Bella Árpád határőr alezredesnek, aki a kapunál egy kis létszámú, mindössze pisztollyal felszerelt őrség vezetőjeként teljesített szolgálatot. Noha Bella azt a parancsot kapta, hogy a határt csak érvényes okmányokkal rendelkezők léphetik át, a helyzetet a döntő pillanatban úgy mérte fel, hogy minden ellenállási kísérlet, figyelmeztető lövések vagy más eszközök alkalmazása pánikhoz vezetne, és áldozatokat követelne. Embereivel ezért félreállt. Estig összesen több, mint 600 keletnémet polgár lépte át a Piknik-ünnepség színhelyén a határt.

Ez a Piknik egyik története. A másik, később ismertté lett történet középpontjában Németh Miklós kormányfő áll. A miniszterelnök ugyanis, amikor tudomást szerzett a Piknik tervéről, elhatározta, hogy az eseményt a szovjetek reakciójának tesztelésére használja fel. Némethnek és több miniszter kollégájának ekkor már ugyanis komoly gondokat okozott a nyár folyamán Magyarországon összetorlódott keletnémet menekültek ügye. Ebből a helyzetből folyamatosan keresték a kiutat. A kormányfő – nem kis kockázatot vállalva – tudni akarta, hogyan reagál a Szovjetunió, és mit tesznek az ekkor még mindig Magyarországon állomásozó szovjet csapatok parancsnokai, ha a határon keletnémet polgárok tömeges menekülésére kerül sor. Mint ismeretes, a Piknik után sem Moszkva, sem a megszállók tábornokai nem reagáltak az eseményre. Ezzel lezajlott az első, „a kis határnyitás”, a szeptemberben következő, „nagy határnyitás” sikeres főpróbája. Ennek az eseménynek volt háttértörténete (amelyről annak idején a Piknik szervezőinek se volt tudomása), mégpedig az, hogy a keletnémetek tömeges megjelenése Sopronpusztán nem volt a véletlen műve.

Röviden összefoglalva, ennyit mondhatunk el az ismert tényekről. A továbbiakban megkíséreljük ezeket és jelentőségüket a határnyitás történetébe beilleszteni. A nyugatra áttelepülni kívánó keletnémet tömegek megjelenése Magyarországon július közepén kezdte komolyan foglalkoztatni a kormány szerveket. A probléma azonban augusztusban vált égetővé a keletnémetek egyre növekvő jelenlétével. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a helyzetet egy félreértés okozta: Az NDK lakossága a nyugatnémet televízió adásaiból úgy értesült, hogy Magyarország lebontotta a vasfüggönyt. Látta a május 2-án készült felvételeket arról, hogyan kezdik magyar katonák felgöngyölni a drótot, és látta június 27-én az osztrák és a magyar külügyminiszter, Alois Mock és Horn Gyula szimbolikus akcióját is, amint elvágták a huzalokat – nota bene akkor, amikor a vasfüggönyből már alig-alig állt valami. A keletnémet menekülni akarók

¹ Nagy, László: Das Paneuropäische Picknick in Sopron 1989. Deutschland Archiv, 6/2001, 943–955.; Uő in: Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien, Nr. 23–24. 2001, 24–40. Potsdamer Bulletin, Nr. 23/24, Oktober 2001. Magyarul: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. SSz. 55 (2001), 75–87.

1989 nyarán azzal az értesüléssel jöttek Magyarországra, hogy innen minden további nélkül át lehet menni Ausztriába, s onnan folytatni az utat a Szövetségi Köztársaságba. Nem tudták viszont, hogy ekkor a magyar kormány még azon az állásponton volt: a vasfüggöny megszűnt, de a határt más eszközökkel továbbra is szigorúan őrzi és zárva tartja.

Július közepétől a Magyarországra érkező és a tartózkodási engedélyben megszbott időt túllépve itt maradt NDK-sok tömege egyre nőtt. Az illegális határátlépési kísérletek pedig szaporodtak. A magyar határórség mind súlyosabb nyomás alá került, és képtelen volt az elvárásoknak megfelelni. A határt más eszközökkel nem lehetett úgy lezárni, mint korábban tették a vasfüggöny segítségével. A kelet-berlini állambiztonsági minisztérium augusztus közepén kimutatta, hogy NDK-s polgárok egy hét alatt több „eredményes határátlépési kísérletet” hajtottak végre magyar területen keresztül, mint az ezt megelőző 1988-as esztendő egészében.

A magyar kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a menekültválság okai nem Magyarországon keresendők, s ezért nem is lehet Magyarország feladata, hogy arra megoldást találjon. Ez, szerintük, a két Németország dolga. Egyre világosabbá vált ugyanakkor, hogy Bonn és Kelet-Berlin nem lesznek képesek megegyezni. Ennek következtében érett meg az a felismerés, hogy mégis csak Magyarországnak kell a kiutat megtalálnia. Budapesten egy kérdésben kezdettől fogva egyetértés volt: a magyar kormány senkit nem fog az NDK-nak akarata ellenére visszaadni. Ez logikusan annyit jelentett, hogy elengedi a menekülni kívánókat nyugatra, hiszen számukra Magyarországon helyet biztosítani nem lehetett, de ők maguk se kívántak menedéket kérni és itt maradni. Ugyanakkor viszont Németh Miklós kormányának a Varsói Szerződés államaival szemben fennálló kötelezettségekkkel is számolnia kellett. Volt ugyanis Magyarországnak egy, az NDK-val 1969 óta fennálló szerződése, amely a magyar felet arra kötelezte, hogy a keletnémet polgárok továbbutazását harmadik országba akadályozza meg. Ezen felül senki sem tudta teljes biztonsággal megjósolni, hogyan reagál a Szovjetunió, ha Magyarországot a keletnémetek előtt megnyitja a határt.

Ebben a helyzetben került sor augusztus 19-én a sopronpusztai Piknikre. Az ott történtek katalizátorként hatottak az eseményekre. Nyilvánvalóvá tették, hogy a keletnémetek milyen súlyos nyomást gyakorolnak a határőrizetre, s egyben azt is, hogy a határórség helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. A Piknik ugyan nem oldotta meg a menekültválságot, de felrázta a felelős politikusokat, és hihetetlen módon felgyorsította a végső megoldáshoz vezető folyamatot. Horn Gyula külügyminiszter, aki egy, főleg Németországban elterjedt legenda szerint a keletnémetek kiengedésének úttörője és egyedüli hőse volt, az 1989-es minisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az augusztus 17-i kormányülésen még ellenezte a határ megnyitását. Az augusztus 19–20-i hétvége, a Piknik után viszont már Horn is a határnyitás mellett foglalt állást.

A Piknik látványos sikere a keletnémetek körében két további komoly következménnyel járt. A sopronpusztai tömeges menekülést mások is utánozták. Augusztus 20-án ismét több mint 600 NDK-s polgár jutott át a határon, és jelentkezett az NSZK bécsi követségén. Ugyanekkor, az iskolaév kezdetének közeledtével mind több NDK-s

család tért vissza a Bulgáriában és Romániában töltött szabadságról. Útjuk Magyarországon keresztül vezetett, s mivel a Piknik eseményeiről a sajtóból és főleg a nyugat-német rádióadókból tudomást szereztek, közülük sokan úgy döntöttek: nem utaznak tovább, hanem Magyarországon maradva kívárnak, mert úgy tűnik, a határ megnyitása már csak rövid idő kérdése.

A pontot az i-re augusztus 21-én egy halálos baleset tette fel. Kőszeg közelében késő este egy menekülő és egy fiatal határőr dulakodása közben a katona kibiztosított géppisztolya elsült, s a golyó a német férfi koponyáját találta el. Ez után egy nappal, augusztus 22-én Budapesten egy szűk miniszteri kör meghozta az elvi döntést: Magyarország meg fogja nyitni a határt a menekülők számára. A tanácskozáson mindössze hatan voltak jelen, Németh Miklós kormányfő, Horn külügy- és Horváth belügy-miniszter, Borics igazságügyi államtitkár, valamint Németh két tanácsadója. A döntő szót a kormányfő mondta ki.

Augusztus 25-én Németh és Horn a Bonn közelében fekvő Gymnich kastélyban titkos tárgyaláson tudatták Helmut Kohl kancellárral és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszterrel a döntést. Majd újabb, elhúzódó és némi politikai bonyodalommal járó diplomácia-technikai és jogi előkészítés után – miközben újra világossá vált, hogy az NDK nem járul hozzá semmiféle kompromisszumos megoldáshoz – a magyar határsorompók szeptember 10-én éjfélkor felemelkedtek a kiutazni kívánó NDK-sok előtt. Azt, hogy Magyarország ezzel láncreakciót indított el, e pillanatban még senki sem sejtette.

Így látom dióhéjban, a Piknik szerepét és megkérdőjelezhetetlen jelentőségét a határnyitás történetében s az 1989-es nagy európai folyamatban. A biztos, több oldalról ismert tények mellett vannak azonban bizonytalanságok is a Piknik körül. Igaz, olyan részletkérdésekről van csupán szó, amelyek – bármilyen válaszok születnek is – a Piknik jelentőségén mit sem változtatnak. A történeti kutatás számára azonban ezek az eddig megfejtetlen talányok jelentik az igazi kihívást. Mi az tehát, amit nem igazán ismerünk? Mindenek előtt: nincs dokumentumunk a Piknik második, a Németh miniszterelnök által írt történetéről, azaz a Szovjetunió teszteléséről. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen nem hivatalos akcióról volt szó. Azt, hogy ilyen akció mégis létezett, nem csak Németh Miklós tanúsítja, hanem többek közt Pozsgay Imre, valamint Kárpáti Ferenc akkori honvédelmi miniszter is. Problematikus azonban az, hogy Horváth István, aki belügyminiszterként a történet egyik kulcsszereplője volt, a velem folytatott interjúban azt nyilatkozta, nem emlékszik olyan megállapodásra, amely szerint a Piknik során menekülni kívánó keletnémeteket át kell engedni a határon.² Ezzel szemben Németh Miklós azt mondja: létezett egy megegyezés közte, Pozsgay Imre és a belügyminiszter között, miszerint augusztus 19-ére a Piknik környezetében felfüggesztik a határőrség szolgálati szabályzatát. Magyarán: arra utasítják a szolgálatot, hogy az NDK-sok menekülése felett hunyjon szemet. Ezzel egybevág az a tény, hogy a két védnök, Habsburg Ottó és Pozsgay Imre már augusztus elején megállapodott, hogy

² Oplátka András: Egy döntés története. Magyar határnyitás, 1989. szeptember 11. nulla óra. Helikon, Budapest 2008, 172–173. Németül: Andreas Oplátka: Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze. Paul Zsolnay, Wien 2009, 160–162.

nem vesz részt a Pikniken, hanem csupán képviselteti magát. Emögött az az elgondolás húzódott meg, hogy ha a Pikniken tömeges menekülésre kerülne sor, akkor bölcsebb, ha a magas rangú politikusok, elsősorban olyanok, mint Pozsgay Imre, aki a magyar kormány tagja, nincsenek jelen a helyszínen

Szorosan összefügg az előbbi kérdéssel az a próbatétel, aminek végül a terepen levő Bella Árpád alezredes volt kitéve. Ugyanis, ha volt olyan utasítás, hogy a keletnémeteket a határon át kell engedni, akkor az alezredest erről miért nem tájékoztatták – sőt: miért volt ellenkező értelmű parancsa? Igaz, létezett egy augusztus 8-án a határőrségnek kiadott módszertani útmutató, amely szerint nagyobb menekülő csoportok esetében „határozott fellépés ellenére” is kijut a határig, akkor az akciót be kell fejezni, és az eseményt ki kell vizsgálni. Ez persze körülbelül annyit jelentett, hogy a határátlépést meg is kell akadályozni, meg nem is. Mert ugyan ki döntött arról, hogy mi értendő „határozott fellépésen”?³ Ám ha így állt a helyzet, akkor miért került a Bella alezredesnek adott utasításba értelemszerűen az, hogy a határt csak érvényes utazási dokumentumokkal lehet átlépni és minden más kísérlet megakadályozandó? Az egyik lehetséges válasz persze úgy szól, hogy a magyar államigazgatásban 1989 nyarán meglehetősen nagy zavar uralkodott, s ez alól a határőrség sem volt kivétel, ellenkezőleg. Ez az események által különösen nagy nyomásnak kitett szervezet érthető módon egyébként is átállási zavarokkal küszködött, és tisztikara sem volt egységes. Készségesen elismerem azonban, hogy megállapításom ez esetben megreked az általánosságok szintjén.

E probléma azonban visszavezet bennünket a Piknik előkészületeihez, nevezetesen egy igen sokrétű és tisztázatlan kérdéshez, ami röviden így hangzik: Ki mit tudott? A budapesti belügyminisztériumban augusztus 15-én országos konferencián vitták meg a Piknikkel kapcsolatos teendőket. Ezt Horváth József III/III-as csoportfőnök közölte könyvében.⁴ Nem ismerjük azonban a konferencián elhangzottakat, mivel ezzel kapcsolatban nem állnak a rendelkezésünkre dokumentumok. Vagy hogy világosabban fogalmazzak: a Belügyminisztérium és az általa felügyelt titkosszolgálatok ez időben és e tárgyban született aktái a történészek számára legnagyobb-részt mindmáig hozzáférhetetlenek. Így aztán csak sejtjük, de nem tudjuk, milyen szerepet játszottak a magyar titkosszolgálatok a Piknik előtt és alatt. Az időközben elhunyt Pallagi Ferenc, aki 1989-ben helyettes belügyminiszterként a titkosszolgálatokat felügyelte, a velem folytatott beszélgetésekben ugyanazt állította, amit felettese, Horváth belügyminiszter, azaz hogy nem tudott róla, hogy Sopronpusztán augusztus 19-én keletnémetek százai fognak áttörni a határon. Érdekes. Ugyanis a Pikniket megelőző napokon ismeretlen személyek szerte az országban terjesztették az NDK-sok körében a Piknikre szóló meghívókat, és Kozma Imre atya zugligeti menekülttáborában 18-án este elbúcsúztatták a Sopronba készülő németeket, s térképeket adtak ne-

³ Kurucz Gyula (szerk.): *Az első határnyitás*. Sopron, 1989. augusztus 19. Kortárs kiadó, Budapest 2000, 55.

⁴ Horváth József: *A tábornok vallomása*. Pallas kiadó, Budapest 1990, 241–243.

kik, hogy Sopron környékén kiismerjék magukat. S minderről csak éppen a belügyminisztériumnak és a titkosszolgálatnak nem lett volna tudomása?

De ki terjesztette a röplapokat? Mit tudott az NSZK-kormány és a titkosszolgálat, és mit tudott az osztrák kormány? A Piknik rendezői állítják, hogy utólag bizonyítékokat szereztek arra, hogy röplapjukat, melyet technikai lehetőségeik miatt csak néhány ezer példányban állítottak elő, s melyet Sopronban és környékén osztottak szét, a Szövetségi Köztársaság budapesti követségén sokszorosították, s annak alkalmazottai segítségével terjesztették a keletnémetek körében. A nyugatnémet szolgálatok jelenlétéről és részvételéről más jelek is árulkodnak. Többek között az a tény, hogy a határon áttörő menekültek közül az osztrák oldalon nem egyet hozzátartozók vagy barátok vártak. Ennek fényében nem sokat jelent sem az, hogy a bécsi nyugatnémet követség számára augusztus 19-én a menekültek százainak érkezése meglepetés volt, sem az, hogy az NSZK-kormány annak idején, közvetlenül a Piknik után azt nyilatkozta: nem volt előzetes információja a várható tömeges menekülésről. Az igazság az, hogy mindeddig nem került elő olyan dokumentum az NSZK külügyminisztériumából, ami ezt megcáfolná, és nem ismerjük például a budapesti követség Bonn-nal folytatott levelezését sem, valamint a titkosszolgálat idevágó aktáit.

Ide kívánczik egy adalék, amely e sorok szerzőjének csak röviddel ezelőtt jutott tudomására – ezt a kiegészítést 2009. november 9-én (a berlini fal ledöntésének évfordulóján) írom. Fischer Iván karmester a következő történetet közölte velem: 1989 augusztusában neki Budapesten az az ötlete támadt, hogy a táborkba bezsúfolt keletnémeteket, a menekülőket általában, meghívja egy hangversenyére. Erre augusztus 18-án este került sor, többszáz NDK-polgár jött el, jórészt fiatalok. Rongyos farmer-nadrágjaikkal és tornacipőikkel kiríttak a közönségből, ám többen megjegyzték, mily jó, hogy valaki kulturális téren is törődik velük, igyekszik valamit tenni értük. Fischer azt mondja, az este folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy nyugatnémet diplomaták is jelen vannak a hangversenyteremben, s ők a szünetben és a koncert után terjesztették a hírt az NDK-sok körében: utazzanak másnap Sopronpusztára, a Piknikre, át fognak jutni a határon.⁵ Tudott-e tehát az NSZK-kormány a készülődő tömegmenekülésről? Feltételezhetjük, hogy igen.

Bizonyítottan tudott viszont a tervezett áttörésről az osztrák kormány. Németh Miklós velem megosztott ismerete szerint a magyar fél ugyanis idejében értesítette a szomszédos országot. Ezt egy velem folytatott személyes beszélgetés során megerősítette Eva Nowotny nagykövet asszony, aki 1989-ben Franz Vranitzky szövetségi kancellár tanácsadója volt.⁶ A részletek azonban egyelőre e téren sem ismertek, mert a bécsi Szövetségi Kancellária aktái 30 évig zároltak, és „indokolt esetben” is csak 20 esztendő elteltével kutathatóak.

⁵ Fischer Iván szíves közlése a szerzővel 2009. október 26-án.

⁶ E sorok írójának beszélgetése Eva Nowotny nagykövet asszonnyal 2005. augusztus 17-én Bad Ausseeban.

1. kép. Franz Vranitzky osztrák kancellár és Németh Miklós miniszterelnök,
1987. február 17. Lobenwein Tamás felvétele

Végezetül engedjék meg, hogy mintegy a „fehér foltok” téma összefoglalójaként egy személyes kutatási esetet és élményt meséljek el. Könyvem⁷ kézírata már eléggé előrehaladott állapotban volt, amikor kapcsolatba kerültem egy Németországban élő, magyar származású orvossal, aki a következőket mondta el: néhány nappal a Piknik előtt Habsburg Ottó környezetéből, amellyel amúgy is kapcsolatban állt, arra kérték, hogy augusztus 19-én vegyen részt egy akcióban a magyar határ osztrák oldalán. Amikor délelőtt a helyszínre érkezett, egy sátor tábor talált az erdőben Sopronpusztával szemben, Ausztriában. Jelen voltak, mint elmondta, osztrák csendőrök, elsősorban azonban egyenruhában az NSZK-Bundesgrenzschutz (szövetségi határőrség), a Német Vöröskereszt, valamint a Szövetségi Technikai Szolgálat emberei. Az adatközlő szerint a kora délutáni határáttörés után először itt igazoltatták és regisztrálták a menekülteket, s próbálták kiszűrni a köztük lévő esetleges Stasi-ügynököket. Igyekeztem ellenőrizni a történetet, de be kell vallanom: nem tudom se igazolni, se cáfolni. Walburga von Habsburg, aki édesapját a Pikniken képviselte, határozottan állítja: nem volt ilyesmiről tudomása, holott efféle akcióról okvetlenül értesülnie kellett volna. A Sopronpusztán átmenekült keletnémetek azt mondták nekem, nem tudnak ilyen táborról, őket elsőként az osztrák csendőrség regisztrálta, majd később a bécsi NSZK-követség személyzete. Levelet írtam Németországba a Bundesgrenzschutznak, a Vö-

⁷ Lásd a 2. lábjegyzetet.

rösskeresztnek és a Technikai Szolgálatnak, ebben feltettem a kérdést, létezik-e a levéltárunkban erre vonatkozó adat. Egyedül a Vöröskereszt válaszolt: nem találnak idevágó dokumentumot. Ám hozzátették: a berlini központi levéltárunkban „Paneurópai Piknik, Sopron 1989” alatt létezik anyag, ez azonban 30 évre zárolt. Beszéltem az NSZK nagykövetével, aki hazáját 1989-ban Bécsben képviselte; semmiféle információval nem tudott szolgálni. Megkerestem Burgenland tartomány akkori biztonsági főnökét. Ő némileg talányosan először azt mondta, értsem meg, hogy bizonyos dolgokról 20 esztendő után sem beszélhet, majd hozzátette, mit sem tud az esetről.

Összegzés helyett azzal a – nem túl eredeti – megállapítással kell zárnom írásomat, hogy mind e kérdéskörben, mind nagy általánosságban az 1989-es esztendő történetében marad még jó néhány érdekesítő téma, amellyel az utánunk jövő nemzedékek történészei foglalkozhatnak.

Ahhoz, hogy 1989. augusztus 19-e jelentőségét felfogjuk, nem elégséges annak a szombati napnak történéseire szorítkoznunk. Sokkal inkább kívánatos az előzményeket és a közvetlen utána következő eseményeket figyelembe venni. A tisztánlátás azt is megköveteli, hogy a Sopronpusztánál történeteket beágyazzuk az akkori, napi politikai szinten észlelhető általános változások sorába. Előjáróban ezért nem árt leszögezni, hogy az 1989. augusztus 19-én megrendezett Páneurópai Piknik – igaz, elsősorban a keletnémet menekültek jóvoltából – jelentős epizódnak bizonyult az akkor már felgyorsult események között. Ezen kijelentés helyes értelmezése céljából nem ártana visszanyúlni azon jelenségekhez, amik félreérthetetlenül a kommunista rendszer elmélyülő válságát jelezték. Kétségtelen, ezek nem csupán meghökkentő fordulatokból, sokkal inkább a terjedő rossz hangulat mellett a növekvő nyugtalanságból voltak érezhetőek, kiolvashatók. Ebben a vonatkozásban kevésbé a lakosságra inkább a hivatalos politika reprezentánsaira kell gondolnunk. Az „istenadta nép”, legalábbis Magyarországon, éppenséggel nem panaszkodhatott, hiszen nap mint nap jutott neki – igaz, nem tudva, meddig – a kondérban fortyogó gulyásból, nem is említve azt, hogy mi mindent kezdtek megtérni a hatalom gyakorlóit. Az ellenzéki mozgalmakon belül is megfigyelhető volt egy olyan irányzat, amely nem is annyira a rendszer megdöntésében, hanem oly értelemben vett megreformálásában látta a kibontakozást, hogy mintegy kéz a kézben bizonyos mértékben ők is részesültek volna a politikai hatalomból. A *Beszélő* szerkesztői jellegzetes módon rácsok mögött képzeltek magukat, ugyanakkor társadalmi szerződésen kezdték törni a fejüket, akkor, amikor az elhatalmasodott kór már megállíthatatlanul az összeomlásra engedett volna következni. A kádári jelszót akkor akarták átültetni a politikai gyakorlatba, amikor a rendszer már reformok árán sem volt menthető.

Az eluralkodó politikai, de nem utolsósorban gazdasági válság mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a bekövetkezett generációváltást sem. Tito és Kádár vélt népszerűségük ellenére elfáradtak és kifulladásra, Honecker egészségi állapota epehólyag-operációján túlmenően gyógyíthatatlan rákos megbetegedésre vallott, legalábbis így tudta ezt a nyugatnémet hírszolgálat.¹ 1989 nyarán mindamelllett a Német Szocialista Egységpárt (SED) vezérkarának legalább a fele „egészségügyi gondokkal” bajlódott.² Az ötvenes éveiben járó Gorbacsov ugyan életkoránál fogva is új lendületet hozott, de meghirdetett jelszavai inkább a nyugati világban találtak helyeslésre. Politikai lépései a Prágai Tavasz reformjait idézték, melyek végső soron a szocialista rendszerre

¹ Der Standard, 1989. augusztus 31.

² Salzburger Nachrichten, 1989. szeptember 4.

nehezedő általános nyomáson kívántak enyhíteni, megpróbálták elviselhetővé tenni a kommunista világ mindennapjait. Emberi vonásait mi sem mutatja jobban, mint hogy nem kész tervekkel lépett színre, hanem lépésről lépésre jutott el odáig, aminek leglátványosabb külpolitikai megnyilvánulása a Bonni Nyilatkozat³ lett. A nyilatkozat egyes pontjaival kapcsolatosan felvetődött a kérdés, vajon a Varsói Szerződés tagállamainak, jelesül Lengyelországnak és Magyarországnak lett-e volna joguk ahhoz, hogy saját útjukat járják. Gorbacsov katonai tanácsadója, Szergej Ahromejev marsall felvette az említett országok semlegességének lehetőségét is.⁴ A *Kronen-Zeitung* örömteli bejelentését nagyon józanul mérlegelte Martos Péter a *Die Presse* c. polgári lapban. A szerző szerint kétségtelen, hogy a Brezsnyev-doktrínát⁵ elvileg hatályon kívül helyezték, mégis különbséget kell tenni a kijelentések és azok valóságartartalma között. A magyarok legalábbis több mint kételkedve fogadták az ilyen híreket, hiszen nagyon is emlékezetükben élt Nagy Imre semlegességi nyilatkozata 1956-ból. Mindazonáltal nem is annyira a politikai struktúrák, mint inkább a KGST gazdasági életképessége szabja majd meg, hogy a Varsói Szerződésen belül vagy kívül járható-e a jövő útja.⁶ Egyébiránt Michael Hann, a *Der Standard* tudósítója szerint Magyarországnak inkább know-how-ra lenne szüksége külföldtől, mint kölcsönre. A szerző a 38 milliós Lengyelország adósságát 39 milliárd, a 10 milliós Magyarországot 18 milliárd dollárban adja meg.⁷

A Gorbacsov-féle nyitás, jelesül a főtítkár bonni látogatása nyugtalanságot keltett a nyugati szövetségesekben, elsősorban az Egyesült Államokban. Az adott körülmények között viszont nem volt elégséges kritikus hangokat hallatni, hanem kezdeményezően kellett fellépni. Ennek tudható be Bush elnök lengyelországi, majd magyarországi látogatása, aminek nyilvánvaló célja a kibontakozó demokratikus mozgalmak bátorítása volt, természetesen a kommunista hatalom tudomásul vételével, sőt határozott felkarolásával, mégpedig kölcsönnyújtás formájában. Lengyelország ugyan kevesellte a beígért gazdasági segílyt,⁸ Magyarország azonban nem elégedetlenkedett a 25 millió dollár miatt.⁹ Nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország – Lengyelországhoz hasonlóan – a reformoknak nevezett változásokat egyrészt a szovjet politikai változtatásoktól remélte, másrészt a Nyugat gazdasági támogatásához kötötte. Az amerikai elnök fogadtatása július 12-én igen szívélyes volt: a szakadó esőben is sokan kitartottak a Kossuth téren. A radikálisnak nyilvánított FIDESZ „Ne higgyen a kommunistáknak!” felirattal üdvözölte az elnököt.

Magyarország már Bush látogatása előtt a keleti tömb éllovasaként foglalkoztatta a nyugati, illetve az osztrák közvéleményt; mindenekelőtt Nagy Imre és társai június 16-i temetése váltott ki buzgó méltatásokat valamennyi napilapban. Amennyiben

³ A Mihail Gorbacsov és Helmuth Kohl 1989. június 13-i, bonni megbeszéléseit összegző záródokumentum tartalmazta az emberi jogok feltétlen tiszteletét, és azt, hogy minden nép szabadon választhatja meg saját politikai és társadalmi rendszerét.

⁴ Ungarn und Polen bald neutral?, *Kronen-Zeitung*, 1989. július 30.

⁵ A Leonid I. Brezsnyev által 1968-ban meghirdetett geopolitikai elv a szocialista államok szuverenitásának korlátozását tartalmazta.

⁶ *Die Presse*, 1989. augusztus 3.

⁷ *Der Standard*, 1989. augusztus 5-6.

⁸ Polen enttäuscht über Bushs magere Gaben. *Die Presse*, 1989. július 12.

⁹ Bush: 25 Millionen Dollar für Ungarn. *Der Standard*, 1989. július 13.

mérföldköveket keresünk a változások folyamatában, a nagy temetést mindenféleképpen annak kell tekintenünk. Találó volt Ernst Trost erről szóló tudósításának címe: *Búcsú, mely kezdett*.¹⁰ Kissé hosszabb a *Kurier* hasonló fogantatású fejléce: *Nagy Imre újratemetése az új Magyarország születése*.¹¹ Az esemény hatását sorsszerűen kidomborította Kádár Jánosnak Nagy Imre utólagos felmentésével egyidejű halála¹² (szinte vele egyidőben halálozott el Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter is). Kádár temetését az amerikai elnök távozása utánra tűzték ki.

Az MSZMP vajúdasával, majd az ellenzékkel beinduló alkudozásokkal nincs lehetőség foglalkozni ehelyütt. Annál inkább emlékeztetni kell azokra a zavaró hangokra, amik a Nyugat, mindenekelőtt Bush elnök biztatása ellenére sem engedtek arra következtetni, hogy szabad a vásár, vagyis merész kalandokba lehet bocsátkozni.¹³ Más lapok is a *Kurier*hoz hasonlóan vélekedtek az ellenzéki mozgalmakról. A történelmi tapasztalat inkább óvatosságra intett. Talán ezzel is magyarázható, hogy Bush egyes ellenzéki csoportosulások szándéka ellenére a tárgyalásos utat választotta az uralkodó hatalommal a „kerek asztal” körül. Az óvatosság annál inkább is helyénvaló volt, mivel a legbuzgóbb „testvérpártok” Honeckertől Ceausescuig fanatikusan a – tüntetők ellen páncélosokkal fellépő – kínai kommunistáknak tapsoltak, s ezzel egyidejűleg igyekeztek megbélyegezni az elhajlókat. A saját hatókörükön belül természetesen eleve elfojtottak, megtoroltak minden gyanúsnak mutató megmozdulást, kezdeményezést. Gorbacsov fordulatként kezelt bonni látogatása és bejelentése a hidegháború végéről fogvicsorgató reakcióra sarkallta Margot Honeckert, a SED-főtitkár feleségét. Szemében a nyugati értékek a Nyugat rothadását jelentették. Éppen ezért arra bízta a keletnémet fiataliséget, hogy ha szükséges, akár fegyverrel védje meg a szocializmust. Élesen bírálta a Nyugat felé kacsingató Kelet-európai „ellenforradalmárokat”. Úgy ítélte meg, hogy a piacgazdaság és a pluralizmus nem más, mint egy hanyatló társadalom rothadása. A kommunizmus története nem igényli a korrektúrát, ugyanis „mi az igazságot mondtuk ki” – idézte tőle a *Kurier* című osztrák napilap.¹⁴

Csehszlovákiával társultan sokkal fenyegetőbbnek mutatkozott Ceausescu határozott fellépése Magyarország ellen. Nagy Imre temetését követően tiltakozó jegyzéket adtak át a bukaresti magyar követnek, amely szerint szocialista- és románellenes, sovinszta és revansista, fasiszta kirohanások hangzottak el egyes búcsúbeszédekben.¹⁵ Gustav Chalupa ebből a „Kisantant” feléledésére következtetett vörös színekben. A magyar kisebbségek mindkét országban növekvő nyomás alatt élnek; Magyarország kiállása mellettük ürügyül szolgál a magyarországi reformerek revansista megbélyegzésére.¹⁶ Mind a *Salzburger Nachrichten*, mind *Der Standard* arról tudósít, hogy Románia 2-2,5 m magas tuskésdrót kerítéssel, két oldalán árokkal erősítette meg a magyar–román határt. 1987 vége óta 30.000, többnyire magyar nemzetiségű román

¹⁰ Kronen-Zeitung, 1989. június 17.

¹¹ Kurier, 1989. június 17.

¹² Der Standard, 1989. július 7.

¹³ Georg Berenyi: Das Abenteuer Demokratie. Kurier, 1989. június 26.

¹⁴ Kurier, 1989. június 15.

¹⁵ Kronen-Zeitung; Der Standard, 1989. június 22.

¹⁶ Salzburger Nachrichten, 1989. június 20.

állampolgár menekült Magyarországra; számukra három menekülttábor rendeztek be.¹⁷

Feltétlen ki kell térnünk a július első hetének végén Bukarestbe egybehívott konferenciára, ott ugyanis teljes erővel egymásnak ütköztek az indulatok a reformok szorgalmazói és ellenzői között. Magyarország számára megnyugtatóan hathatott, hogy sikerült megfogalmazni mindazt, ami már javában zajlott a Szovjetunióban, de még inkább Lengyelországban és Magyarországon. Mindenekelőtt: nincs egyetlen szocializmus-modell, senkinek sincs előjoga az igazságra – hangzott az állásfoglalás. Ebből kifolyólag minden (tag)állam a saját feltételeinek, hagyományainak és követelményeinek megfelelően rendezheti be társadalmát. Vagyis különböző utak vezetnek a szocializmus megvalósulásához.¹⁸ Mindez nem akadályozta meg, hogy a román és a magyar delegáció a tárgyalások befejezésekor nyíltan összezsápon egymással. A magyarok szenvedélyesen érveltek a falurombolás ellen, ami mélyponthoz vezetett a román–magyar kapcsolatokban. A feszültség odáig fokozódott, hogy még az MSZMP is fegyveres beavatkozástól tartott a román oldalról. Katonai tekintetben Románia – már csak Ceaucescu kiszámíthatatlansága miatt is – fenyegető főlényben volt. Az Osztrák Néppárt honvédelmi ügyvivője emiatt a Szovjetuniót egészen új módon, rendfenntartó hatalomként definiálta a térségben. Úgy vélte: Magyarország még kérni is fogja, hogy a 40.000 szovjet megszálló maradjon az országban. Magyarországon – állítása szerint – általános a vélemény, hogy a szovjet csapatok egyáltalán nem jelentenek megterhelést, hanem adott esetben inkább biztonságot a románokkal szemben.¹⁹

Egyes tudósítók szerint Magyarországot az elszigetelődés veszélye is fenyegette, ami a reformokat fékezhetette. Még ebben a légkörben is volt elég merészség azonban a magyar vezetésben, hogy a Bős-nagymarosi vízlépcső magyar szakaszának megépítéséről szóló megállapodást május 13-án felmondja. Vlagyimir Lukovenc, a csehszlovák kormány illetékes ügyvivője ugyan szerződészegést vetett a magyarok szemére, amiért kártérítés jár; a budapesti döntés nem technikai, hanem emocionális és politikai töltetű volt – állította –, mindazonáltal be fogják látni a magyarok, még ha netán kapitalistává lehet is országuk, hogy az erőmű megépítése nélkül nem oldható meg Magyarország energiaszükséglete.²⁰ Oltványi Tamás, a *Der Standard* magyarországi tudósítója alig két hétre rá azt írja, hogy a Csehszlovák Tudományos Akadémia ökológiai osztálya állásfoglalása szerint teljesen nélkülözhető a nagymarosi vízlépcső.²¹

Sokkal kockázatosabbnak, éppen ezért merészebbnek tűnt a határnyitással kapcsolatosan a keletnémet menekültkérdés megoldása. Ezzel összefüggésben két dologra kell emlékeztetni: az egyik a Vasfüggöny lebontásának meghirdetése 1989. május 1-jén, a másik a keletnémet nyaralók menekültekké való átváltozása a nyár folyamán. Horn Gyula június 26-i bécsi látogatását követően osztrák kollégájával, Alois Mockkal, június 27-én Klingenbachnál (Kelénpatak) jelképesen átvágta a szögesdrót-kerít-

¹⁷ Der Standard, 1989. június 22.

¹⁸ Salzburger Nachrichten, Die Presse, 1989. július 10.

¹⁹ Salzburger Nachrichten, 1989. augusztus 1., 2.

²⁰ Die Presse, 1989. július 1., 2.

²¹ Der Standard, 1989. július 14.

tést. Engelbert Washietl ezzel kapcsolatosan a következőképpen ír: A magyar határon most megfigyelhető drótvágó politikának sokban színház és show jellege van. Magyar katonák kedden (június 27.) parancsra néhány kilométeren felgöngyölítették a drótkerítést, csupán azért, mert odakukkantott két külügyminiszter, Alois Mock és Horn Gyula. Mindez azonban csak hatáskeltés volt. A magyaroknak ugyanis sokat számít, hogy röviddel George Bush amerikai elnök látogatása előtt olyan sok liberalizálódási mozzanatot tudjanak felmutatni az amerikai tv-csatornáknak, amennyit csak lehet. Mindehhez nagyon kedvező alkalmul kínálkozott bemutatni a Vasfüggöny kétoldalú lebontását, a nemzetközi sajtó pedig készségesen fogadta ezt az ajánlatot.

Az újságíró kombinációi szerint²² a szintén drótvágó ollóval felszerelt Mock magasabb érdekek kedvéért csupán a kaszkadőr szerepére vállalkozott.²³ (A vasfüggöny lebontásának 20. évében az erről elhíresült felvételek nem csupán a sajtóban jelentek meg, hanem a legkülönbözőbb emlékrendezvények meghívói is a drótvágó jelenettel hívták fel magukra a figyelmet.) George Bush elnököt budapesti látogatásakor tényleg a vasfüggöny díszes dobozban elhelyezett darabkájával ajándékozták meg.²⁴ Július végén arról értesülhetett az osztrák olvasó, hogy május eleje óta a 260 km-es áramjelző vonalon már 117 km-en eltávolították a jelzőberendezést (ami természetesen nem volt azonos a szögesdrótkerítéssel). Egyben az is tudatták az olvasókkal, hogy augusztus 1-vel feloldják a határozatot, vagyis megszűnik a határsáv, amelynek területére korábban csak külön engedéllyel lehetett belépni.²⁵ Miközben megkezdték a drótkerítés eltávolítását, a határ mintegy 80 km hosszú soproni szakaszán évente 3400–4000 határsértésről szoltak a jelentések. A munkálatok befejezését 1990 decemberére tervezték.

Ezzel párhuzamosan jelentek meg az első hírek az NDK-ban tapasztalható nyugtalansággal kapcsolatosan. A tanácsválasztások során észlelt csalások ellen tüntetéssel léptek fel, melyet az evangélikus egyház kezdeményezett. Kelet-Berlinben kemény rendőrségi fellépésre került sor, mintegy kétszáz személyt tartóztattak le. Ugyanakkor a Népkamara egyhangúlag helyeselte a rendkívüli állapot bevezetését Pekingben.²⁶ Ezt követően augusztus elején inkább az osztrák menekültpolitika került terítékre. A kommunista államokból érkező menekültek számának növekedése láttán nemzetközi menekültkonferencia összehívását szorgalmazta az Osztrák Néppárt nemzetbiztonsági ügyvivője, Etmayer, aki szükségesnek látta az Egyesült Államok segítségének igénybe vételét is. A vasfüggöny mögötti változások természetesen különbözőképpen hatottak a menekült-státusz elismerésére. A Genfi Konvenció szellemében a lengyeleket és magyarokat nem tekintették politikai menekülteknek, mivel nekik már nem volt közvetlen politikai okuk hazájuk elhagyására, inkább megélhetési szándékkal érkeztek Ausztriába. Gazdasági menekülteként nekik nem jártak a politikai menekültek

²² A lap információit érdemes annyiban pontosítani, hogy a szimbolikus határvágás ötlete az osztrák külügyminisztertől származott. Alois Mock Horn Gyula útjának előkészítése során vetette fel a gondolatot a magyar nagykövet előtt. Lásd: Oplatka András: Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra. Budapest, 2008, 114.

²³ Eine erwanderte Nachbarschaft. Salzburger Nachrichten, 1989. június 29.

²⁴ Kronen-Zeitung, 1989. július 13.

²⁵ Der Standard, 1989. július 29–30. Lásd még: Reischl Ferenc – Becher Nándor: Vasfüggöny az Alpok lábánál. Sz. 62 (2008), 416–424.

²⁶ Krise des Kommunismus. DDR-Unruhen: Polizeiorgie. Kronen-Zeitung, 1989. június 9.

megillető kedvezmények. A magyar „menekülteket” közvetlenül is érintette az a kormányrendelet, amelynek értelmében ezek teljes büntetlenséget élvezhettek Magyarországra visszatérve.

Közben Magyarországon nyugtalanítóan megnőtt azon keletnémet nyaralók száma, akiknek nem volt szándékukban visszatérni az NDK-ba. Július 26-án a *Salzburger Nachrichten* közölte a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság igazgatójának felvilágosítását, miszerint 1989 első felében 500 keletnémet polgárt fogtak el a nyugati határon. Az 1969-ből származó magyar–keletnémet megállapodás értelmében meg kellett akadályozni egymás állampolgárainak nyugatra való távozását. A magyar hatóságok megbélyegezték azokat, akik szökést kíséreltek meg, azaz bejegyezték ezt útlevelükbe, ami Magyarországról történő azonnali kiutasítással járt. Ebből persze bonyodalmak származtak, amiért is a magyar hatóságok hamarosan eltekintettek ettől az eljárástól. Miután Magyarország időközben aláírta a genfi menekültügyi egyezményt, befogadhatott menekülteket. A keletnémetek a továbbiakban a menekült státusz megadásáért folyamodhattak, de azt csak akkor kaphatták meg, ha bizonyítottan politikai üldözés veszélyeztette őket. A menekültek száma mindamellet egyre nőtt, így augusztus 1-jén 237 keletnémetről számol be a *Salzburger Nachrichten*. Augusztus 8-án intenzív diplomáciai tevékenységről értesülhetünk: a bonni hatóságok arra kérték a magyar kormányt, ne támasszon akadályokat az Ausztriába távozni szándékozók útjába, legalábbis ne küldjék őket vissza Kelet-Németországba, mert ott büntetés vár rájuk. Egyúttal utasították a bécsi német nagykövetséget, hogy ne szolgáltatassanak ki adatokat az érkezők számáról, mert különben az NDK betilthatja polgárai Magyarországra utazását. A *Der Standard* tudósítójának napi 30-40 érkezőről volt tudomása.²⁷ Diplomáciai körökből származó információkra hivatkozó sajtóértesülések szerint július második felében kereken 300, augusztus 1–17. között mintegy 1.000 menekült kereste fel a bécsi nagykövetséget.²⁸ Az érkezők első állomása a bécsi német nagykövetség volt, ugyanis itt látták el őket új igazolvánnyal és vasúti jeggyel a Németországba való kiutazáshoz.

A vázoltak alapján Magyarországnak nem volt könnyű dolga, mert mind Kelet-Németország, mind pedig Nyugat-Németország felé meg akart felelni az elvárásoknak. A helyzet kezdett válságosra fordulni, amikor 181 keletnémet a budapesti nyugatnémet nagykövetségen keresett menedéket. Bonn államtitkári minőségben közvetítőt küldött Budapestre, az ő munkájának azonban akkor csupán csekély eredménye volt. Mivel a nagykövetség nem volt képes további menekültek befogadására, augusztus 14-én egyszerűen bezárták az épület kapuit. Budapesten ezt követően mintegy kétszázan a zárt követség előtt verték fel sátrukat. Ez idő tájt Magyarország sem állt a befogadást és gondozást illetően a helyzet magaslatán, ezért a Magyar Rádió a RIAS Berlin adón keresztül mindkét német államot felszólította arra, hogy tegyen lépéseket a kérdés közös megoldása érdekében. Az adás az aktuális német kérdés kapcsán modern nép-vándorlásról szól. Leszögezi ellenben, hogy Magyarország nem azért nyitotta meg

²⁷ Der Standard, 1989. augusztus 5–6.

²⁸ Salzburger Nachrichten, 1989. augusztus 19.

nyugati határait, hogy kapuként szolgáljon a Berliini fal ellenében. Magyarország örül, ha minél több keletnémet polgár keresi fel, de ez ne jelentsen olyan teherterelt, ami mind Kelet-Berlin, mind pedig Bonn felé zavarja a baráti kapcsolatokat.²⁹

A Páneurópai Piknik előtti napon Helmut Kohl kancellár Erich Honeckerrel való tárgyalási szándékáról tudósítanak a lapok. A *Salzburger Nachrichten* augusztus 18-i számában magyarországi információkra hivatkozva 4-5000-re teszi az osztrák–magyar határon elfogott menekülők számát; egyedül augusztusban naponta 100–200 személy kísérli meg a menekülést. Honecker egyik nyugatra emigrált volt tanácsadója úgy látta: ha félmillió fiatal keletnémet elhagyja az országot, abba beleroppan az NDK. Mintegy erre a drámai helyzetre világított rá Hans Joachim Vogel, a Német Szociáldemokrata Párt elnöke, aki óvott a tömeges meneküléstől, mivel az veszélyezteti a „falon túli” Németország államiságát. Ez pedig nem állhat Nyugat-Németország érdekében, mivel az NDK válsága veszélybe sodorhatja Gorbacsov reformjait.³⁰ A *Kronen-Zeitung* tudósítója ugyanakkor 25.000 keletnémet munkanélküli menekültet említ Nyugat-Németországban.³¹

Nagy László krónikának beillő leírása tíz év távlatában lelkiismeretesen emlékezik meg az 1989. augusztus 19-i Páneurópai Piknik előkészületeiről és lefolyásáról.³² Az osztrák lapok közül egyedül a *Die Presse* közölt augusztus 17-én előrejelzést az eseményről Fényi Tibor tollából. A cikk szerint a szombat délutáni rendezvényre a közös Európa Ház felépítésének szellemében kerül sor. Habsburg Ottó és Pozsgay Imre vállalták a fővédnökséget. Az esemény szervezőjeként a magyar ellenzéket jelölte meg, ami akkor ugyan több csoportosulást jelentett, de még egységben; Fényi a Szabad Demokraták Szövetségét és a Magyar Demokrata Fórumot nevezte meg. Ausztriából, Jugoszláviából, Lengyelországból és Csehszlovákiából számítanak résztvevőkre – írja. A tervezett program részletes ismertetése a különböző üdvözlő beszédek és fel szólalások mellett tartalmazza, hogy lehetőség nyílik a vasfüggöny egy-egy darabjának kiszakítására, melyet a határőrség hitelesítő „oklevelével” vihetnek haza az érdeklődők. Ír arról, hogy az esti tűzgyújtást szalonnasütés és borkimérés kíséri, vasárnap pedig Sopronban istentisztelettel fejeződik be az európai egység örömmünnepe.

Túlzás lenne azt állítani, hogy mindebből semmi sem lett, jóllehet a tervezettől merőben eltérő módon alakultak az események. Nagy László írásából tudjuk, hogy 14 órakor sajtótájékoztatóra várták az újságírókat Sopronban, ahonnan 15 órára kellett volna megérkeznie a résztvevőknek a határra. Azonban maga az esemény szervezője is csak fél négy után közelítette meg a határt, nem jutva el a kitűzött helyszínre. Mint írja: „Ez teljesen lehetetlen volt, a határon maga az őskáosz uralkodott. Ekkora tömeget ott egyszerűen nem lehetett irányítani, de erre felkészülni sem lehetett, hiszen senki sem számított ekkora érdeklődésre.” Fényi Tibor és Martos Péter közös élménybeszámolója a valóságnak megfelelően – a többi napilaphoz hasonlóan – a menekülők kitörését állítja az események középpontjába: „A látványos menekülési

²⁹ Moderne Völkerwanderung. Salzburger Nachrichten, 1989. augusztus 1.

³⁰ Der Standard, 1989. augusztus 29.

³¹ Kronen Zeitung, 1989. augusztus 16.

³² Ld. Nagy László: A Páneurópai Piknik és az 1989. szeptember 11-i határnyitás. SSz. 55 (2001), 75–87.

hullám és a nagy esőzés úgyszólván elmosta a Páneurópai Pikniket". A lap közölte Konrád Györgynek a határon felolvasott beszédét és a házi őrizetben tartott Tőkés László üzenetét, utóbbit Martos Péter fordításában.³³

A Páneurópai Piknik tehát előre nem tervezett módon, kedvező lehetőségnek bizonyult több száz keletnémet számára, akik a piknikezők közé vegyülve, mit sem törődve a rendezvény tervezett menetével áttörték a drótsövény kaput (amit hivatalosan 15 és 18 óra között tartottak volna nyitva) és osztrák területre özönlöttek. Eközben a magyar határőrség szemet hunyt a szokatlan látvány felett. A menekülőknek nyilvánvalóan előzőleg tudomásukra jutott, milyen várva-várt alkalom kínálkozik nekik az Ausztriába való kijutásra. Az említett zűrzavar oly mértékben rányomta a bélyegét a tudósításokra is, hogy azokból nem derül ki egyértelműen, vajon ténylegesen buszokkal várták-e a menekülőket az osztrák oldalon,³⁴ vagy csak később rendelték oda a járműveket. A lapok mindazonáltal úgy értékelték, hogy a Berlini fal 1961. augusztusi felállítása idején megindult menekültáradat óta nem hagyta el egyszerre olyan sok keletnémet a szocialista tábor, mint 1989. augusztus 19-én. Bárhogyan is nézzük, a Páneurópai Piknik a keletnémet menekültek bonyolult kérdésében a katalizátor szerepét töltötte be az utána következő külpolitikai bonyodalmakkal együtt. A kritikussá vált helyzet sürgős megoldást igényelt. A menekülés – különösen St. Margarethen (Szentmargitbánya), Mörbisch (Fertőmeggyes) térségében (a Páneurópai Piknik helyszíne körül) – augusztus 19-e után is folytatódott. Az Osztrák Vöröskereszt elnöke szerint ekkor még kereken 100.000 keletnémet tartózkodott Magyarországon.³⁵ Az ellenőrizhetetlen forrásból származó információ természetesen becslés volt csupán.

Helyszíni tudósításokból egyéni, tragikus sorsokat is megismerhetünk. A drámai események egyike az volt, amikor szabad földre lépve szívrohamban meghalt az egyik menekült. Egy fiatal nőt a határon kapták el a szülési fájdalmak, Lutzmannsburg (Locsmánd) térségében pedig a magyar határőrökkel történt dulakodás közben életét vesztette egy férfi, élettársa és gyermeke szeme láttára. A lapok – a titkosítás miatt – nem tették közzé Honecker Kohlnek adott válaszát, de keletnémet részről már arra sem futotta, hogy megakadályozzák a magyarországi utazásokat nyilvánvaló céljukkal. A tulajdonképpeni intézkedések augusztus 19-e után vettek határozott irányt: a Magyarországon tartózkodó keletnémeteknek továbbra sem állt szándékukban a visszatérés, hanem mindenáron Nyugat-Németországba akartak kijutni. Amíg ez lehetővé vált, átmenetileg gondoskodni kellett elhelyezésükről, illetve ellátásukról. A menekülni szándékozók három táborban kaptak elhelyezést: Kozma Imre gondoskodásából a zugligeti plébánián felállított sátortáborban 600-an találtak menedéket. Őket a német Máltai Szeretetszolgálat látta el élelemmel és ruhával. Egyidejűleg megtelt a

³³ Die Presse, 1989. augusztus 26-27., Feuilleton VI.

³⁴ Erről ír a Salzburger Nachrichten a lap 1989. augusztus 21-i számában.

³⁵ Salzburger Nachrichten, 1989. augusztus 22.

csillebérci úttörőtábor, úgyhogy ezer személynek a Balaton melletti Zánkán rendeztek be újabb menekülttábor.³⁶

Miután Magyarország merészsége újabb bizonyítékául gyakorlatilag felmondta az említett 1969. évi szerződést, Németh Miklós és Horn Gyula ígéretet tettek a menekültkérdés minél előbbi megoldására. Utóbbi közvetítési szándékkal Bonnba, majd Kelet-Berlinbe utazott, de Honeckeréknél nem ért el semmi eredményt. A gyors kiutat a nyári vakáció vége miatt is meg kellett találni, addig ugyanis politikailag turistaként lehetett kezelni a német külügyminisztérium szerint 150–200.000 Magyarországon tartózkodó keletnémetet (a hír Horn Gyula augusztus 24-i bejelentésén alapult).³⁷

A Páneurópai Pikniket követően augusztus 24-én a magyar hatóságok hallgatólagos beleegyezésével a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága közreműködésének köszönhetően 108, a budapesti nyugatnémet nagykövetségen tartózkodó keletnémet repülőgépen elhagyhatta Magyarországot Bécs irányába, ahonnan Nürnbergbe szállították őket tovább. A magyar kormány óvott attól, hogy a sok kisgyermekre tekintettel, tisztán emberiességi megfontolások alapján hozott döntésből bárki általános következtetéseket vonjon le. Helmut Kohl kancellár mindenesetre köszönetét fejezte ki ezért mind a magyar, mind az osztrák kormánynak, mind pedig a Vöröskeresztnek.³⁸ A nyugatnémet hatóságok 15-20.000 érkezővel számoltak. Miközben a gießeni és schöppingeni befogadó táborok teljesen beteltek, új (sátor)táborok felállításáról kellett gondoskodni. A jelek szerint a magyar kormány a menekültek szabad elbocsátásában látta a megoldást. Szeptember első hetében a Német Államvasutak kérésére 50 vagon helyeztek készenlétbe a menekültek kiszállítására az Osztrák Államvasutak a magyar határ közelében. A remélt kiutazás engedélyezése mégis váratott magára, de végül is szeptember 11-én 6.500 keletnémet utazhatott ki Magyarországról, akik aztán vonaton és több mint 134 buszon jutottak tovább Nyugat-Németországba. A magyar kormány éppen a Bonni Nyilatkozat gyakorlati alkalmazásaként egyetlen alkalmi kiutazást engedélyezett: a menekültek NDK-útlevéllal, a budapesti nyugat-német nagykövetség által kiállított vízummal, illetve Vöröskeresztes papírokkal hagyhatták el Magyarországot.³⁹ Az akkori hetek egyik jellegzetes látványa volt a Trabantok tömege a magyar határon, ugyanis a legtöbben lemondtak ezen szocialista magántulajdonukról.

³⁶Alfons Flatscher bei DDR-Flüchtlingen in Ungarn. Klein-DDR liegt gleich hinter Budapest. Salzburger Nachrichten, 1989. szeptember 3.

³⁷Rotes Kreuz half DDR-Flüchtlingen aus der Budapester BRD-Botschaft. Der Standard, 1989. augusztus 25.

³⁸Die Presse, 1989. augusztus 25.

³⁹„Fast 7000 DDR-Flüchtlinge führen Montag von Ungarn durch Österreich nach Bayern.“ Salzburger Nachrichten, 1989. szeptember 12.

1. kép. Keletnémet menekültek elhagyott járműveinek eladása. Lobenwein Tamás felvétele

Mint láhattuk, az osztrák lapok figyelemmel kísérték a keleti tömbön belül, és különösen a Magyarországon folyó változásokat. Nagy Imre és társainak temetését kivéve azonban inkább visszafogottan számoltak be az ottani hírekről, kommentárjaik a biztatás és a kételkedés között ingadoztak. Kétségtelen, hogy nyílt rokonszenvet mutatnak az ellenzéki megmozdulások iránt, de tartottak attól, hogy 1956 és 1968 után újabb hasonló válság alakulhat ki. Kétkedve tette fel a kérdést az egyik újságíró: vajon visszafordíthatatlanok-e a magyarországi reformfolyamatok? Ezek a kérdések utóbb – érthető okokból – elhomályosították az augusztus 19-i, illetve a keletnémet menekültekkel kapcsolatos hírek jelentőségét. Húsz év távlatából egyfajta nosztalgiával gondolhatunk vissza a történelmi augusztus 19-i Páneurópai Piknikre, már csak azért is, mivel az volt az ellenzéki csoportosulások utolsó látványos összefogása. Az osztrák sajtó ugyan a közhangulatnak megfelelően igyekezett tudósítani erről az eseményekről, mindamelllett a meglévő hatalmpolitikai adottságok között a politikusok és újságírók úgy képzelték el a reformok keresztülvitelét, hogy a kecske is jól-lakjon és a káposzta is megmaradjon. Az események végül is nem őket igazolták.

Az 1919–1920-ban létrejött osztrák–magyar határ számtalan területen kínál kutatási perspektívát a földrajzosok számára is, ennek egyik fő oka, hogy itt politikai földrajzi értelemben szubszekvens határról van szó, vagyis olyan választóvonalról, amely egy organikusan kialakult kultúrtáji rendszert, mintázatot borított fel. A határnak számtalan földrajzi jelentése van. A különböző társadalmi, gazdasági folyamatok számára képezhet akadályt, barriert, elhatároló elemként értelmezhetjük, mint kontaktzónát, ahol népek, kultúrák találkoznak, s interakcióba lépnek egymással. Megkülönböztethetjük továbbá a különösen gazdasági folyamatokban megjelenő szűrő, vagy kapufunkciót, valamint a határokat, mint frontiereket, legáltalánosabban valamilyen földrajzi térben zajló terjedési folyamat határzónáját.¹ A politikai földrajz számára mint akadály és frontier számít a határ kutatási tárgynak.

A jelen tanulmány szempontjából a határ most olyan szempontból érdekes, hogy a német–osztrák földrajz² hogyan értelmezte Burgenland tartomány létrejöttét, hogyan integrálta az első világháború után megszületett osztrák (kis)állam gondolatába, hogyan illett bele a nemrég még nagyhatalmi ambíciók táplálta földrajzi állam-konstrukcióba, majd milyen értelmezést kapott a nagynémet birodalmi gondolat térnyerésével.

Tanulmányom első közelítésében az osztrák földrajz vezető lapjának, a *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien* c. folyóiratnak a két világháború közötti tartalmát szemlézem.³ Majd németországi forrásokból tallózom, a helytörténeti szint most tehát nem képezi vizsgálódásom tárgyát. A kiindulópontra talán Robert Siegernek az első világháború végén írt összegzése lehet, amelyet az államterületek és az államiság gondolatának földrajzi kapcsolatáról szóló politikai földrajzi elmélkedés zárásaként olvashatunk. Itt az osztrák államiság gondolata nagytérségi nemzetek feletti eszmeként jelenik meg; az Osztrák–Magyar Monarchiát és benne Ausztriát fekvése, közlekedésföldrajzi kapcsolatai közvetítő szerepbe kényszerítik:

„Das Mitteleuropäische in seiner Geschichte und Kultur, die Stellung und Kulturarbeit des österreichischen Deutschtums und manche andere Umstände lassen keinen Zweifel über die Art dieser Vermittlung: die Ostmarkmission zum Schutz,

¹ Nemes Nagy József: Tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1998. 140–141.

² Természetesen feltehető a kérdés, amely ma ugyanúgy vita tárgya lehet, hogy mennyiben lehet önálló osztrák földrajzról értekezni, hiszen az egyetemi oktatók, kutatók jelentős része német területen (is) iskolázódott, dolgozott, publikált élete során, mivel nyelvi nehézségek ezt nem akadályozták meg. Annyi azonban bizonyos, hogy jelen esetben az impulzusok német földről érkeztek.

³ A mai osztrák földrajzi társaság közleményeinek (*Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*) elődje.

die Kulturmission zur Verbreitung abendländischen, im besonderen mitteleuropäischen Wesens sind Österreichs historisches Erbeil.“⁴

A szerző szerint e közép-európai küldetés a német egységállam megteremtésével (itt még a Monarchia és a német birodalom egységére gondol) még inkább megvalósítható lenne: megjelenik az Anschluss gondolata, bár Sieger számára is világos volt, hogy erre jó ideig nem lesz lehetőség.⁵ Világos, hogy itt a Közép-Európa gondolat még egyedi osztrák olvasatáról van szó. Később, ahogy látni fogjuk, a német vízió válik majd általánossá.

A Monarchia utolsó napjaiból datálódik Otto Lehmann írása is. Pontosabban a tanulmány alapjául szolgáló előadást még az egység idején tartotta a bécsi földrajzi társaság 1918. november 4-i ülésén. Lehmann történeti- és politikai földrajzi elemzésében többek között arra mutat rá, hogy a közép-európai térben az osztrák és a magyar államfejlődés („Großstaatsbildung”) kulcsterülete a nagypannoniai földrajzi egység területének peremén, a Bécs és Pozsony közötti közlekedési csomópont volt, amiért a felek államfejlődésük során vetélkedtek. Ez a közlekedési csomópont gyűjti össze a Keleti-Alpok, a Cseh- és a Pannon-medence útvonalait. Írásában emellett egy tárgyilagos osztrák nézőpont bontakozik ki a Monarchia történelmi fejlődésének állomásairól, a buktatókról, jövő nélküliségéről, az osztrák, a magyar és a cseh államfejlődésről.⁶

A fenti gondolatok értelmezéséhez szem előtt kell tartanunk, hogy a századelő (politikai) földrajza még erősen a földrajzi determinizmus talaján állt, konkrétan a Friedrich Ratzel és Rudolf Kjellén munkái által megalapozott organikus államelmélet tanai tükröződtek vissza ezen írásokban is, amelyek az államok életének jellegzetességeit nagyban az államterület természeti tényezőivel, például földrajzi „egységével”, természetes határainak meglétével, vagy éppen hiányával vagy hasonlókkal magyarázták.

Mindezek után az osztrák földrajzi szakfolyóirat tárgyilagosan számol be az új Ausztria területi viszonyairól. Mint ahogy korábban a rövid életű Német-Ausztria területi formáció megszületéséről, a nyugat-magyarországi terület esetleges Ausztriához csatolásáról is távirati stílusban emlékeztek meg.⁷ Egyedül a terület (Westungarn néven) többnemzetiségi voltát említik, ahol a német többség csak mintegy 71%-os. Emellett inkább a német lakosság, és a német település-terület veszteségeit taglalják.⁸

„Das Neuland im Südosten drängt auch nach landeskundlicher Eingliederung” – veszi egymaga vállára Burgenland földrajzi identifikálásának feladatát 1922-ben meg-

⁴ Sieger, Robert: Staatsgebiet und Staatsgedenke. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 62. (1919) 1. 16. Az idézet magyarul: „A közép-európaiság történelmében és kultúrájában, az osztrák németiség szerepe és kulturális munkája, és több más körülmény nem hagy kétséget a közvetítés módja felől: az „Östmark-misszió”-nak védenie, a kulturális misszióknak terjesztenie kell a nyugati, s különösen a közép-európaiságot, mindez Ausztria történelmi öröksége.”

⁵ Sieger 1919, i.m. 17.

⁶ Lehmann, Otto: Zur historisch-politischen Geographie von Österreich und Ungarn. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 62. (1919) 4. 178–180.

⁷ Grenzen und Flächeninhalt Deutschösterreichs. (szerző nélkül) Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 62. (1919) 2–3. 73.

⁸ Hecke, Wilhelm: Das neue Staatsgebiet Österreichs. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 63. (1920) 3–4. 49–53. Az idézet magyarul: „Fontos az új, délkeleti országterület honismereti, regionális földrajzi beillesztése.”

jelent tanulmányával Heinrich Güttenberger.⁹ Rövid írásában azonban – érzékelve a feladat nehézségét – csak a jelenbeli emberföldrajzi kép megragadására törekedett. Burgenland alapvető, a történelmi és a földrajzi elemzésekben rendre előkerülő problémáit Güttenberger is megfogalmazta, interpretációjában a tartomány közlekedés-földrajzi egységét a soproni népszavazás mintegy „tarkón ütötte”, emiatt a tartományi közlekedés a Soproni-hegység két oldala között Burgenland határain kívülre szorult. A 4 km-es szikrai (Siegraben) „lezárás” által két kerületre osztott „kis” tartományt Szerző Tó- és Rába-kerületnek nevezte el (See- és Raabgau), s kisebb tájegységekre is igyekezett tovább tagolni a tartományt; „aminek neve van, arról lehet beszélni” alapon eszközölt új földrajzi névadásai azonban nem gyökereztek meg a szakirodalomban. Güttenbacher tanulmányának nagyobb részét a két tartományrész összevetésének szenteli, amelyet az 1910-es magyar népszámlálási statisztikák segítségével végez el. Igen plasztikus képet rajzol a stájer dombvidékhez, a Bucklige Welt-hez hasonló „Rábavidék” túlnépesedett agrár-dombvidékről, és a lassan iparosodó-urbanizálódó sajátos „Tóvidékről”. Országos összevetésében pedig a tartomány peremi jellegét, sajátos, a hegységtől eltérő területfelhasználását, népességfejlődését, valamint ütközőzóna és határör jellegét emeli ki.¹⁰

Két évvel később ugyanennek a folyóiratnak hasábjain a tartomány táji tagolására vonatkozóan olvashatunk kísérletet. E kísérlet azonban uralkodóan természetföldrajzi, Sidaritsch véleménye szerint ugyanis a természeti formák még sokkalta meghatározóbbak a táji jelleg kialakításában, mint az emberek – vagyis újra a kor természet- és társadalom-felfogásáról kaphatunk egy kis adalékot. S hogy hogyan birkózott meg a természetföldrajz a mesterséges határokkal? Részben mesterséges földrajzi nevek kreálásával, mint például a domborzatilag is megkérdőjelezhető „Közép-burgenlandi-mendence”, részben pedig – helyesen – az államhatárok be nem tartásával. Mindazonáltal az igen részletes táji felosztás a tartomány mozaikosságát, átmenetiségét sugallja.¹¹

A bécsi földrajzi társaság közleményeinek figyelme mindezek után elég erősen lanyhult Burgenland irányában. Érthető, hogy a területi veszteségek tárgyalása sokkalta jobban foglalkoztatta a földrajzos szakmát is,¹² Burgenland földrajzi „betagozása” szinte elintézettnek tűnt. Erre egyfajta magyarázat az lehet, hogy nem tudtak igazán mit kezdeni a helyzettel, s a szakma – felülemelkedve a politikai, helytörténelmi körökben és újságok hasábjain folyó perpatvarokon, vitákon¹³ – Bécsből, Grazból nézve leginkább a hallgatással, s így ha akaratlanul is, a magától értetődőség érzetével, a tárgyilagossággal tudta feldolgozni, s ily módon legitimálni az egykori nyugat-magyarországi terület Ausztriához csatolását. A bécsi földrajzi társaság korabeli elnöke, majd

⁹ Güttenberger, Heinrich: Der anthropogeographische Aufriß des Burgenlandes. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 65. (1922) 1–2. 47.

¹⁰ Güttenberger (1922) i.m. 52.

¹¹ Sidaritsch, Marian: Die landschaftliche Gliederung des Burgenlandes. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 67. (1924) 118–139.

¹² Lásd pl. Paschinger, V.: Grenzformulierungen im Süden Deutschösterreichs. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 62. (1919) 277–283; Sölich, J.: Geographische Kräfte im Schicksal Tirols. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 66. (1923) 1–3. 13–45; Sieger, Robert: Innerösterreich und seine geographische Gliederung. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 67. (1924) 5–19.

¹³ Tóth Imre: A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között. Dissertationes Soproniensis 2. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára Kiadványa, Sopron, 2006.

tiszteletbeli elnöke, Eugen Oberhummer talán ezért is figyelmeztetett így 1932-es – egyébiránt a Burgenland név eredetét taglaló – tanulmányának elején:

„Längst vertraut klingt uns der Name des jüngsten unter den Bundesländern Österreichs, als ob es immer so gewesen wäre. Wir müssen uns erst erinnern, daß es vor der Grenzveränderung gegen Ungarn ein Burgenland nicht gegeben hat.“¹⁴

A Monarchia korában nevelkedett földrajzos nemzedék természetesen nem felejtette a terület magyar örökségét, sőt annak azonosításához, identifikálásához is felhasználja azt. S előkerül már a később a turizmusban oly fontossá vált „puszta”-imázs is. Így ír Rudolf Rungaldier, aki aztán a második világháborút követően hosszú évtizedekig szinte egyedül szállította a Magyarországgal kapcsolatos tanulmányokat:

„Seit der Erwerbung des Burgenlandes besitzen wir zwar im N(orden) desselben auch ein kleines Stück »ungarischer Landschaft«, wenn man darunter in erster Linie den leisen Hauch der Pußtaromantik verstehen will.“¹⁵

Az eddig vizsgált folyóiratban bizonyos ideig még a Fertő-tó problematikája vonta Burgenlandra a figyelmet,¹⁶ majd kisebb közleményekben a tartomány egyes földrajzi sajátosságai kerülnek elő. Beszámolnak etnikai összetételének osztrák szemszögből kedvező irányú változásáról,¹⁷ az Ausztria és Nyugat-Magyarország közötti belső vándorlásról az 1910-es népszámlálás alapján,¹⁸ vagy a két világháború közötti tenger túlra irányuló kivándorlási hullámról.¹⁹

E folyóirat Burgenlandról szóló írásait áttekintve egy egyedi, az alpi tartományoktól merőben különböző, furcsa kis tartomány képe bontakozik ki, amely maga is kétarcú, tagolt, népe többnyelvű és erősen röghöz kötött, mégis ha kényszer van, hazáját elhagyó (gondoljunk itt az ingázásra és a kivándorlásra). Északon a tájkép, délen pedig a magyar nyelvszigetek őrzik magyar örökségét.

Mai szemmel nézve további figyelemre méltó körülmény a tartomány relatív földrajzi helyzetének megítélése, amely a két világháború között egyértelműen össznémet

¹⁴ Oberhummer, Eugen: „Burgenland“ Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 75. (1932) 257. Az idézet magyarul: „Régóta ismerősen cseng a neve Ausztria legfiatalabb tartományának, mintha ez mindig is így lett volna. Emlékeznünk kell azonban, hogy Burgenland nem létezett Magyarország határváltozásai előtt.”

¹⁵ Rungaldier, Rudolf: Städte und Landschaften Pannoniens. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 78. (1935) 178. Az idézet magyarul: „Jóllehet, Burgenland megszerzése óta északon mi is egy kis darab „magyar tájat” birtoklunk, ha ez alatt elsősorban a pusztaromantika halk fuvallatát értjük.”

¹⁶ Roth-Fuchs, Gabriele: Beiträge zur Problem „Der Neusiedlersee“. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 72. (1929) 47–65; Uő: Wasserstand des Neusiedlersees im Sommer und Herbst. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 72. (1929) 281–282; Uő: Beobachtungen über Wasserschwankungen am Neusiedlersee. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 76. (1933) 195–205; Uő: Rückblick und Vorschau über die Wasserstände de Neusiedlersees in den letzten zwölf Jahren. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 85. (1942) 389–393. A vitával kapcsolatos reflexiót a Soproni Szemlében lásd: Varga Lajos: Hat év előtti osztrák vita a Fertő tó sorsáról. Soproni Szemle 3. (1939) 3. 121–136.

¹⁷ Lendl, Egon: Die einzelnen Volksgruppen des Burgenlandes. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 79. (1936) 68–71.

¹⁸ Bodo, Fritz: Übersicht über das Ausmaß der Binnenwanderung zwischen Österreich und Deutschwestungarn nach dem Stande vom Jahre 1910. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 80. (1937) 172–173.

¹⁹ Bodo, Fritz: Burgenländische Überseewanderung in der Zeit von 1922 bis 1934. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien. 80. (1937) 262–263.

nézőpontból történt, Burgenlandot így mindig a német délkelet („das deutsche Südosten”) részeként említik. Mindez az önmagában még kevés értékítéletet hordozó azonosítás azonban fokozatosan további tartalmakkal telítődik. Az Anschluss után az osztrák földrajzban²⁰ is teret hódít a nagynémet eszméket hordozó geopolitikai kutatási irányvonal, amely Friedrich Ratzel által még a századforduló környékén megalkotott „Lebensraum”, azaz „élettér” kifejezésnek új értelmet adva a német birodalmi törekvések szolgálatába állott. Így a Mittelelgen...-ben is egyre többször olvashatunk a Duna-ideáról, vagy Bécs geopolitikai szerepéről.²¹

Az első világháború után a Németországon és Ausztrián kívül rekedt németiség természetszerűleg került a német és osztrák földrajz érdeklődésének homlokterébe. Idővel ezek az elaprózott kutatások összefogottá váltak, s léptékükben kiterjedtek, s így váltak a német élettér makroregionális elemzéseinek egységeivé. A Duna és a Duna-régió (Donauraum) mint Németországban eredő, több országot összekötő folyam így a német keleti irányú kolonizáció, illetve a Közép- és Kelet-Európában található német peremterületek, nyelvszigetek egyik jelképévé, összekötő kapcsává vált.²² De hasonló elemzési egységgé vált kisebb regionális léptékben a Rába, illetve a Rába-medence is.²³

Ebben a folyamatban a Burgenland-kérdés egyfelől eltörpült, másfelől új megvilágítást kapott. Így Burgenland helyzete Béccsel együtt többszörös határzónában értelmezhető: a tiszta német nyelvterület és a kevert, szláv–magyar–román népterület, az industrializált nyugat, és az agrár kelet, illetve a nyugati és a keleti kultúrkör határán fekszenek.²⁴ Ily módon Bécs és Ausztria a Harmadik Birodalomban újra magáénak érezhette korábbi, Monarchiabeli kapu- és közvetítő szerepét; azaz az „Ostmark-misszió” reinkarnációja figyelhető meg.

Perspektívánkat kinyitva, második megközelítésben német földről származó írásokat szemlélünk. Németországban a Közép-Európa-probléma, illetve azon belül a Kelet- és Délkelet-Európa kérdéskör nem számított újdonságnak a két világháború közötti időszakban. A weimari Németországban is folyamatosan tartotta magát, majd a náci uralomra jutásával új erőre kapott.²⁵ Az alább idézett írások ebbe a gondolatvilágba tartoznak. Amellett, hogy a tanulmányok, könyvek általában részletesen elemzik Burgenland létrejöttének, a soproni népszavazásnak a körülményeit, a tartomány gazdaság- és közlekedésföldrajzi problémáit, témánk szempontjából is adalékokkal szolgálnak. Boehm könyve 1925-ből mai értékítéletünk szerint szélsőséges hangnemben értekezik a német határvidékekről, köztük Burgenlandról. A tartományról szóló néhány oldalon a soproni Fő tér és a várostorony képe köszön ránk, alatta a felirat: „Ödenburger Stadtturm (Burgenland)”. Mindez a tartományról szóló leíráshoz illik. Burgenland és népe a magyar politika és a soproni népszavazási terror által megnyomorított szenvedőként tűnik elénk:

²⁰ Lásd a 2. lábjegyzet szövegét.

²¹ Hassinger, Hugo: Wiens deutsche Sendung im Donauraum, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 85. (1942) 3–31.; Mayer, Robert: Städtegenerationen im Donauraume. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 86. (1943) 3–58.

²² Lendl, Egon: Die donauschwäbische Kulturlandschaft. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 84. (1941) 202–222.

²³ Lendl, Egon: Die Siedlungslandschaft des Raabbeckens. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 86. (1943) 104–118.

²⁴ Hassinger (1942) i.m. 3.

²⁵ Thörner, Klaus: „Der ganze Südosten ist unserer Hinterland”: deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945. ça ira Verlag, Freiburg, 2008 – Online elérhetőség: <http://oops.uni-oldenburg.de/volltexte/2000/442/> (Letöltve: 2009.11.01.)

„Vom Burgenland unserm Grenzland am Rand des magyarischen Volksbodens klingt kaum ein Lied, spricht keine Sage. In tiefen, jahrhundertelangen Dornröschenschlaf war das Deutschtum dieses alten deutschen Grenzlandes versunken. Die kluge Propaganda der Ungarn hat es mit ihrem Netzwerk geschickt und vorsichtig zu umspinnen gewußt. Auch kam kein Königssohn, um das verschlafene deutsche Volkstum am Neusiedler See zu wecken. Der deutsche Genius suchte in den letzten Jahrzehnten nach Rohstoffgebieten und Absatzmärkten und nicht nach völkischen Märchenwundern. Inmitten von Grenzstiege und Revolutionswirren ist uns die Entdeckung eines neuen Grenzlandes zuteil geworden.“²⁶

Boehm írásában, amelyben röviden a történelmi Magyarországon lakó németiség sorsát is áttekinti, a burgenlandi németiséget a magyarországi, illetve a délkelet-európai németiség részeként értelmezi, amely hidat képezhet („Völkerbrücke”) a térség német népei számára.²⁷ Karl C. Thalheim hasonló tematikájú írásában felfedezhetjük egyfajta „Nagy-Burgenland” képzetét is, amelynek területéből északon a csehszlovák, délen a délszláv állam választott le területeket, a keleti városokkal tűzdelt területek pedig Magyarországnál maradtak. Mindazonáltal e munka is egy szenvedő, nélkülöző burgenlandi német népet fest elénk.²⁸

A soproni népszavazással Magyarországhoz került, eredetileg Burgenlandnak ígért területrészek révén a fiatal tartomány a határai megcsonkolását sirató Ausztria számára Dél-Tirolhoz, Karintiához, Stájerországhoz vált hasonlóvá, és remekül beleillett a „Rumpf-Österreich” diskurzusba. Ennek további adalékát adja a *Zeitschrift für Geopolitik* c. folyóirat is – amelyet a német geopolitika atyjaként tisztelt „General Dr. von Staat”, Karl Haushofer alapított.

„Aus der Nachbarlage des vom gleichen Schicksal am Ausgang des Weltkriegs betroffenen Ungarn ist es zu begreifen, daß dem zurückgeschnittenen und verstümmelten Österreich an seinem Ostraum ein Geschenk an alten deutschen Volksland wurde: Deutsch-Westungarn, ein schmales Saumland, dessen Südteil die Fortsetzung des steirischen Hügellands darstellt, das im Norden dagegen eine selbständigere Stellung östlich der niedertauchenden Zentralalpen einnimmt, aber hier durch bequeme Durchgänge mit Niederösterreich verbunden ist.“²⁹

²⁶ Boehm, Max Hildebert: Die deutschen Grenzlande. Verlag von Neimar Hobbing, Berlin 1925. 144. Az idézet magyarul: „A magyar néptalaj peremén lévő határvidékeinkről, Burgenlandról nem csendül dal, nem hallik legenda. Ennek a régi határvidéknek a németisége mély, évszázados csipkerózsika-álomba zuhant. Az okos magyar propaganda-hálózat juttatta erre a sorsra óvatosan hálót szöve köré. Királyfi sem jött, hogy a Fertő partján alvó német népet felébressze. A német szellem az utóbbi évtizedekben sem népi csodák és mesék, hanem nyersanyagelőhelyek és felvevőpiacok után kutat. Most határnyitás és forradalmi zűrzavar közepette jutott nekünk osztályrészül hogy egy új határvidéket felfedezzünk.”

²⁷ Boehm (1925) i.m. 148.

²⁸ Thalheim, Karl C.: Das Grenzlanddeutschtum. Walter de Gruyter & Co. Berlin–Leipzig, 1931. 77–80.

²⁹ Maull, Otto – Carstanjen, Helmut: Die verstümmelten Grenzen. *Zeitschrift für Geopolitik* 8. (1931) 1. 60. Az idézet magyarul: „A háború végén hasonló sorssal szembesülő Magyarország szomszédsági felvése alapján fogható fel, hogy a megnyírbált, megcsonkított Ausztria keleti térségében egy régi német népterület vált ajándékká: Német Nyugat-Magyarország, egy keskeny szegélytartomány, amelynek déli része a stájer dombvidék folytatását jelenti, s amely ezzel szemben északon önállóbb alkatot ölt a lealacsonyodó Központi-Alpoktól keletre, s így itt kényelmes átjárókkal kapcsolódik Alsó-Ausztriához.”

Georg A. Lukas a „szegélytartomány” földrajzi narratíváját újabb hasonlattal toldja meg a folyóirat még ugyanebben az évfolyamában:

„Es gibt Länder, deren Umfang und Leistung durch Lage und Grenzen ziemlich eindeutig bestimmt sind, und es gibt solche, die in der Berührungszone größerer Naturgebiete liegen und denen daher die Rolle einer verbindenden Brücke oder eines trennenden Puffers zufällt. Solche Länder, die von zwei, oder auch von mehreren Seiten beansprucht werden, sind einer erhöhten Aufmerksamkeit würdig und bedürfen einer besonderen Pflege durch ihren rechtmäßigen Besitzer, der sich völlig darüber klar sein muß, warum der strittige Boden in sein Bereich gehört, und der es auch zu begründen hat, weshalb das vermeintliche Recht des fordernden Nachbarn leichter wiegt als das vollwichtige eigene. Dies ist der Fall unseres Burgenlandes, das ich vor Jahren einmal als »Elsaß-Lothringen der Ostmark« bezeichnete.“³⁰

Lukas szerint a Burgenland kérdés tehát a tartomány átmenetiségén nyugszik: egy hegyvidéki és egy síksági ország vetélkedik egy, mindkét ország természetföldrajzi jegeit magán viselő területért.

A *Die südostdeutsche Volksgrenze* c. tanulmánykötet vonatkozó tanulmányainak hangvétele már kevésbé romantikus. Az egyértelműen német nézőpontból megfogalmazott írások a Burgenland-problémát mint megoldandó kérdést tárgyalják. Analízisük csomópontjait a soproni területvesztés okozta közlekedésföldrajzi és geopolitikai problémák, illetve az osztrák–magyar állam- és etnikai határ kérdése képezi. Ily módon újra egy tágabb kontextusba érkezünk vissza, Burgenland három nép sarokpontjává („Dreivölkereck”), keleti határa Délkelet-Európa kapujává változik...³¹

Tanulmányunk végéhez közelítve megállapíthatjuk, hogy a Burgenland-kérdés explicite nem került a figyelem középpontjába a *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien* hasábjain. A két világháború közötti korszak legnagyobb földrajzos teljesítménye a *Burgenland Atlas* volt.³² Az atlasz szöveges részébe többek között a fenti szakfolyóirat hasábjairól már jól ismert szerzők írtak különböző fejezeteket, az előszót Hugo Hassinger írta, aki így értékeli az általunk vizsgált folyamatot, illetve magát az atlaszt:

³⁰ Lukas, Georg A.: Das burgenländische Raum. Zeitschrift für Geopolitik 8. (1931) 8. 608. Az idézet magyarul: „Vannak országok, amelyek területe és teljesítménye fekvés és határok révén meglehetősen egyértelműen meg van határozva, és vannak olyanok, amelyek nagyobb természeti tájak érintkezési zónájában fekszenek, és amelyek összekötő hídnak vagy elválasztó pufferzónának számítanak. Az olyan területek, amelyekre két vagy több oldalról is igényt nyújtanak be, nagyobb figyelmet érdemelnek és különös gondoskodást várnak jogos tulajdonosuktól, akinek teljesen tudatában kell lennie, hogy a vitatott föld miért öhozzá tartozik, és akinek azt is meg kell okolnia, hogy a kihívó szomszéd állítólagos joga miért kisebb súlyal esik a latba, mint a teljes jogú saját. Ez a mi Burgenlandunk esete, amit én évekkel ezelőtt az Ostmark Elzász-Lotharingiája néven illetem.”

³¹ Sieger, Robert: Deutschösterreich und seine Landschaften. In: Seiß, Friedrich – Wucher, Waldemar (Hrsg.): Die südostdeutsche Volksgrenze. Volk und Reich Verlag, Berlin, 1934. 92.; Berndt, Karl: Verkehrsprobleme Deutschösterreichs als Folge der Zerschlagung der Donaumonarchie. Uott: 114–118.; Isbert, Otto Albrecht: Der deutsch–magyarische Grenzraum. Uott: 136–168. Utóbbi kritikáját lásd: Kogutowitz Károly: A Dunántúl és a Kisalföld írásban és képen. II. M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged, 1936. 232–241.

³² Bodo, Fritz (Hrsg.): Burgenland (1921–1938). Ein deutsches Grenzland im Südosten. Wien, 1941.

„Seit 1921 hatte zwar das kleine Österreich dem Burgenland, diesem (vor 1938) einzigen Erwerb deutschen Volksbodens nach dem Weltkrieg, eine beachtenswerte Aufbauarbeit zugewandt, und die deutsche Wissenschaft in Österreich hatte manchen wertvollen Baustein zur Landeskunde des Burgenlandes geliefert [...], aber all das ist unvergleichbar mit der Entwicklung der im vollen Blutkreislauf des deutschen Volkstums und Staates seit Jahrhunderten stehenden Landschaften. Sollte man aber noch Jahrzehnte warten, bis auch hier die wissenschaftliche Arbeit ausgereift war und dann erst ein Atlaswerk über diese Landschaft veröffentlichten? Es war unmöglich, so lange zuzuwarten, denn das deutsche Volk sollte ja so bald als möglich mit seiner nach 1918 ersten Erwerbung bekannt gemacht werden und der deutsche Burgenländer sollte lernen, sein Land als Teil des großen ganzen deutschen Mutterlandes zu betrachten.“³³

Látjuk, a második világháború forgatógábjában így kapott újabb értelmet Burgenland. S hogy az Anschluss után ne vesszen a név. Hassinger tájnévként javasolta fenntartani Burgenlandot a köztudatban. Eltekintve attól a politikai és háborús környezettől, amiben született – s így a szöveges részekben, a már fentebb többször előkerült érvek és tények olvashatók Burgenlandról –, az atlaszműnek különösen nagy meggyőző ereje van, a kor színvonalának megfelelően a mai atlaszoknál bizonyos tekintetben sokkalta nagyszerűbb, sokrétűbb, tágabb információbázisú munka. Burgenland létezik, hangzik egyértelműen üzenete, az Anschluss utáni években is, és nagyszerűségére csak a második világháború után csodálkozott rá az utókor.

E kísérletünkben tehát Burgenland földrajzi értelmezésének alapvetően két réteget fejthettük fel. Az egyik a magyar örökséget, a sokszínűséget, az alpi jellegtől eltérőt is számba vevő, a tartomány sérülékenységét, gazdaságföldrajzi nehézségeit taglaló diskurzus, a másik pedig az osztrák, és a német délkelet-európai geopolitikai törekvésekbe ágyazott Burgenland-kép, amely hol sérelemként, területi veszteségként tűnik fel, hol pedig a keleti-misszió sarokkövéként, az egységes német „néptalaj” keleti határvidékeként. Am hogy a második világháború utáni „rendcsinálás” a politikai életet is megtisztítáni szándékozott, úgy tűnt el a német földrajzból a politikai földrajz és a geopolitika művelése is; e szakterület sokáig nem számított szalonképesnek. Burgenland geopolitikai értelmezését, mint „népek hídjá”, a világpolitika fordulatainak köszönhetően felváltotta a nyugat és kelet határán, a Vasfüggöny mentén fekvő tartomány narratívája. Ennek egyik lenyomata egy, az ötvenes években Ausztriában kutató amerikai politikai földrajzos szerző, Andrew F. Burghard munkájának szépen csengő, alliteráló címe,³⁴ amely a második világháborút követő időszak hasonló célú vizsgálatának lehet majd az egyik kiindulópontja.

³³ Hassinger, Hugo: Vorwort. In: Bodo, Fritz 1941 i.m. Az idézet magyarul: „Noha 1921 óta a kis Ausztria figyelemreméltó munkát fordított Burgenlandra, a német néptalaj ezen (1938 előtt) egyetlen világháború utáni szerzeményére, és a német tudomány nem egy értékes építőkövel járult hozzá Burgenland földrajzához, mindez összehasonlíthatatlan a német néppel és állammal évszázadok óta egy vérkeringésben lévő tájak fejlődésével. Kellene-e még évtizedeket várnunk, hogy a tudományos munka is kiforjra magát, és csak azután publikáljuk ezt az atlaszművet e tájról? Lehetetlen volt ily sokat várni, mert a német népet meg kell ismertetni az 1918 utáni első területszerzésével, amilyen gyorsan csak lehet, és a burgenlandi németnek is meg kellene tanulnia földjét az egész nagy német anyaföld részeként értelmezni.”

³⁴ Burghardt, Andrew F.: *Borderland. A Historical and Geographical Study of Burgenland, Austria*. University of Wisconsin Press, Madison, 1962.

A soproni Liszt Ferenc Konferencia- és Kulturális Központ Petőfi terme adott otthont 2009. augusztus 18–19-én a Határáttörés Sopronnál – út Európába elnevezésű emlékkonferenciának. A nemzetközi szimpóziumot megelőző napon, augusztus 17-én történelem konferenciával vette kezdetét az Európai Unió Kultúra Programja által is támogatott négy napos – a Páneurópai Piknik és a határáttörés 20. évfordulójára emlékező – jubileumi ünnepegsorozat.¹ Míg az első napon a múltat a történelemtudomány eszközeivel feltáró szakembereké volt a főszerep, addig az azt követő két napon neves és ismert kortanúk, Pozsgay Imre szavaival élve „tettetársak” visszaemlékezéseinek lehetünk fültanúi. A nemzetközi szimpózium szervezését a Magyar Páneurópa Unió és a Hanns Seidel Alapítvány támogatásával, a Konrad Adenauer Alapítvány, a Páneurópai Piknik 89' Alapítvány és Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata vállalták magukra.

A húsz évvel korábbi eseményeket több nézőpontból közelítették meg a szervezők. Az egyes előadásokat ennek az alapgondolatnak alárendelve, blokkokra osztották a következő sorrendben, az alábbi címekkel: Pillantás a 20 éves Páneurópai Piknikre, 1989 – *annus mirabilis*; Az események szemtanúi és szereplői; Egy váratlan fejlemény következményei: A döntés szakasza és a következmények. Ezáltal több dimenziós történelemkép rajzolódott ki előttünk. Vizsgálódhattunk az egykori döntéshozó politikusok nézőpontjából, felülről szemlélve az akkori történéseket. Megismerhettük, hogy a szervezők, a menekülők vagy a határőrök miként élték át vagy szenvedték el a történelmi eseményeket.

A konferenciát megnyitó dr. Fodor Tamás, Sopron város polgármestere kiemelte: „itt ezen a helyen történt meg az a csoda”, a „civiliek csodája”. Sopron város polgármesterének megnyitó gondolatai ezzel a konferencia céljára irányították a figyelmet, a civiliek, a kisemberek történelemformáló erejére, melynek egyik legszebb példája volt a húsz évvel ezelőtt megrendezett Páneurópai Piknik. Ezt követően dr. Magas László, a Páneurópai Piknik '89 Alapítvány elnöke köszöntő beszédében hangsúlyozta a piknik jelentőségét és határozottan cáfolta azt az elképzelést, hogy a határáttörés egy felülről vezérelt tesztrendezvény lett volna. Elmondása szerint a jelenlévő magyar határőrök lélekjelenlétén és emberséges magatartásán múltott, hogy Sopronpuszta most emlékhely, nem pedig kegyeleti hely, illetve gyásztér. Ivanics Ferenc országgyűlési képviselő és egykori szervező megköszönte Magyarországnak akkori miniszterelnökének, Németh Miklósnak, hogy felismerte a változás elkerülhetetlen kényszerét. Mint elmondta, a civiliek lélekjelenléte és bátorsága lendítette tovább akkor az élet kerekét. Kiemelte a politikusok hitelességének fontosságát. Véleménye szerint a piknik vezérelvei: a szabadság, tisztesség és hitelesség. A nemzetközi szimpóziumot szervező Konrad Adenauer

¹ Lásd Szakály Sándor írását jelen számunkban. (A Szerk.)

Alapítvány magyarországi irodájának vezetője, Hans Kaiser hangsúlyozta, hogy a Páneurópai Piknik civil szerveződés volt. Beszédében a civil iniciatívák társadalomformáló erejét méltatta. Míg a kormányok határozott időre kapnak mandátumot, addig a civil társadalom megbízatása időben is korlátlan. Hans Kaiser a piknik történelmi jelentőségét illetően így fogalmazott: „A berlini fal a piknik hatására repedt meg először”, majd hozzáfűzte, hogy ez volt az egyik legfontosabb feltétele Németország újraegyesülésének és a közös, új Európa létrejöttének.

A köszöntő és megnyitó szavak után következett az első szekció két előadása Nagy László, a Páneurópai Piknik '89 Alapítvány alelnökének, egykori szervezőnek a moderálásában. Kurucz Gyula író és dr. Oplatka András egyetemi tanár előadásában az elmúlt húsz évre nyújtott visszatekintést. Az elmúlt esztendő tényfeltárásának eredményeit ismertették. Kurucz Gyula rámutatott a Páneurópai Piknik '89 Alapítvány megalakulása, valamint a 10 évvel ezelőtt megrendezett konferencia valódi okára. Hangsúlyozta: „Ám az első, szabadnak hirdetett évtizedben rengetegen csalódunk reményeinkben. Ezért látott neki a Páneurópai Piknik Alapítvány is, hogy visszazerezze a becsületét – és az igazságot. Tanácskozásunk szervezésének alapelve volt, hogy több tucatnyi „tanút” „hallgatunk ki”. Ám úgy, hogy lehetőleg sokáig ne tudjanak egymásról, ne tudjanak „egyeztetni”, ne gyakorolhassunk rájuk nyomást. Minden tanúban az igazság egy-egy hiteles mozaikja rejlett, s mivel a legkülönbözőbb, egymástól távoli területekről jöttek, a vallomások együttesének kellett kiadnia a valóság kontúrjait... Így valóságos álláspontok ütközhettek, megszülethetett egy egészében hiteles összkép.” Ezt a hiteles történelmi összképet erősítette meg és egészítette ki új mozaikokkal a huszadik jubileumi konferencia.

Majd következett az egyik legizgalmasabb szekció, az 1989 – *annus mirabilis*. A csodák évének történelmi pillanatait egy egykori vezető beosztású európai politikus tolmácsolásában élhette át újra a hallgatóság. Az Európai Parlament volt elnöke, Hans-Gert Pöttering, Helmut Kohl egykori német kancellár szavait idézte, amely szerint a berlini falból az első téglát a magyarok ütötték ki. Hangsúlyozta, hogy 1989-ben itt Sopronnál a szabadságba vetett hit és a demokrácia ereje ledöntötte a vasfüggönyt. Olyan volt ez, mint 1956, amikor egy kis nép öntudatára ébredt. A korabeli nyugatnémet vezető politikus szemével látó dr. Günter Beckstein, Bajorország korábbi miniszterelnöke előadásában kifejtette, hogy a Páneurópai Piknik döntő fontosságú volt a vasfüggöny leomlásában, a két Németország újraegyesítésében, valamint Európa megosztottságának megszüntetésében. Megtudhattuk, hogy az egykori bajor miniszterelnök, amikor értesült a határáttörésről, éppen Dél-Tirolban töltötte a szabadságát, üdült. A tájékozódás után azonnal visszautazott Németországba, és mint vezető közgazdász ember részt vett a keletnémet menekültek befogadásának és elhelyezésének megszervezésében. Komoly adminisztrációs problémával kellett megküzdenie, hiszen sok menekültnek még a hivatalos iratai sem voltak meg. Az a tény, hogy az NSZK soha nem ismerte el a keletnémet állam nemzetközi önállóságát, megkönnyítette a munkáját, hiszen csak egy „német állampolgárság” kategória létezett. Előadása zárásaként kiemelte Magyarország fontos szerepét, melyet a német újraegyesítésben betöltött játszott és köszönetét fejezte ki ezért minden jelenlévőnek. Ezt követő előadásban, Wolfgang Schüssel egykori osztrák kancellár elmondta, „olyan év volt 1989, amelyben csodák történtek, olyan év, amelyben megváltozott a történelem.” Vé-

leménye szerint a határ megnyitását megelőző időszakban nehéz döntéseket kellett meghoznia az akkori magyar vezetésnek, s arra is figyelnie kellett, hogy a Szovjetuniót miként reagál az eseményekre.

Az eseményeket felülről irányító egykori politikusok után a szemtanúk személyes élményeit rögzítő szekció következett, az egykori ötletgazda és debreceni szervező, Mészáros Ferenc moderálása mellett. A kortanúk sorát Filep Mária egykori főszervező előadása nyitotta meg, aki személyes élményein keresztül mesélte el a jelenlévőknek egy eleinte hihetetlen ötlet, a nyugati határon rendezendő piknik megvalósítását. Az előzményeket részletesen ismertette, majd hangsúlyozta a korabeli erdélyi menekültek ügyében kialakult hangulat sorsdöntő és motiváló szerepét. A hallgatók számára nagyon izgalmas volt átélni az egykori határőrök szemével felidézett történelmi pillanatokat, így meghallgatni Bella Árpád határőr ezredes előadását is, aki öt útlevelkezelő határőrrel felelős parancsnokként teljesített szolgálatot a helyszínen. A korabeli jogszabályok alapján tűzparancssal rendelkezett, de nem adta ki a fegyverhasználatra történő felszólítást, hanem átengedte a keletnémet menekülőket a határon. Az egykori parancsnok elmondta, hogy a lélekjelenlétükön és a helyes helyzetfelismerésüktől függött, hogy a kialakult feszültség nem vezetett tragédiához. Ezt követően Thomas Kröseler, Dirk Mennenga és Dr. Robert Breitner egykori keletnémet menekültek beszámolója hangzott el.

A magyar parancsnok gondolatait a határ másik oldalán álló osztrák kollégájának, Johann Göttl vámtisztviselőnek a személyes élményei egészítették ki. A korabeli keletnémet határon lezajló események rekonstrukcióját Harald Jäger, az NDK Határőrségének egykori alezredese ismertette, akinek ugyanazzal a dilemmával kellett szembesülnie a berlini falnál 1989. november 9-én, mint magyar „sorstársának” pár hónappal korábban. A csodák évében az egykori keletnémet határőrparancsnok is jól vizsgázott emberségből és felebaráti szeretetből, nem növelte a Fal áldozatainak tragikus számadatát. A szekciót Lezsák Sándor, a Magyar Országgyűlés alelnöke, az MDF egyik alapítójának az előadása zárta. Hangsúlyozta, 1989 egyik legfontosabb történelmi eredménye az, hogy nem lett a korabeli szereplőknek a keze véres, miközben egy sorsfordító folyamatot, a berlini fal leomlását gyorsították fel.

Az első nap záró szekciójában a konferencia közönsége a nagypolitika átlagemberek számára zárt világába kapott bepillantást és a meghozott politikai döntések hátterével ismerkedhetett meg. Elsőként az emlékkonferencia egyik legnagyobb érdeklődésre számon tartott előadását hallhatták Németh Miklóstól, Magyarország akkori miniszterelnökétől a jelenlévők. Elmondta, hogy sajnós a 10 évvel ezelőtti konferencián nem tudott személyesen részt venni, így több olyan eseményt mondott el, melyet még a nagyközönség ebben az összefüggésben nem ismerhetett. A vasfüggöny lebontásával kapcsolatosan kiemelte a hallgatóknak, hogy először 1989. február közepén Franz Vranitzky akkori osztrák kancellárnak beszélt arról, hogy nem újítják meg, hanem lebontják a vasfüggönyt. Hangsúlyozta: nem lehetett előre látni, hogy a határnyitás ennyire gyors változásokat indít el majd a térségben. Előadása végén kiemelte, hogy „Mi, magyarok, civilek, egyházak közösen értük el az Európát szétválasztó vasfüggöny lebontását, és legyünk erre mindannyian büszkék.”

Majd Pozsgay Imre egykori államminiszter, a Páneurópai Piknik fővédnökének gondolatai következtek. Pozsgay Imre nemcsak mint egykori politikus, hanem mint

szakértő történész is elemezte az eseményeket. Hangsúlyozta, hogy a kortörténet mindig nagyon nehéz és összetett dolog, hiteles tanúk kelljenek hozzá. Kiemelte, hogy ezen a konferencián hiteles tanúk ülnek, így a kortörténet megrajzolásához szükséges feltételek adóttak. A Magyarország nyugati határán húzódó vasfüggöny további fenntartásának anakronizmusával 1988. október 26-án egy, a hegyeshalmi határőröknel tett látogatás alakalmával szembesült. Az egykori államminiszter elmondta, hogy a magyar vezetés kereste a vasfüggöny lebontását kihasználni szándékozó keletnémet menekültek ügyének rendezésére vonatkozó, Magyarország számára erkölcsileg is elfogadható megoldást. Utalt rá, hogy a magyar vezetés számára felvállalhatatlan volt például a csehszlovák eljárás. Az akkori csehszlovák vezetés az NDK jóváhagyásával marhavagonokban szállította ki a keletnémet menekülteket Németországba, amit „gyalázatos” megoldásnak tartottak, így keresniük kellett a probléma feloldására az erkölcsileg is helyes döntést. Egyúttal felismerték, és ez volt a helyzet kulcsa, hogy Magyarország számára, tekintettel a Szovjetunió belső gondjaira, lényegesen nagyobb mozgástér áll rendelkezésére, mint évekkel korábban. A szovjet vezetést annyira lefoglalták saját belső gondjai, hogy nem tudott megfelelő energiát fordítani a periférián elhelyezkedő szatellit államokra. A Piknik fővédnöke gondolatai zárásaként megállapította, hogy ilyen előzményeket követően vált történelmi emlékhellyé a Sopron melletti Piknik, 1989-ben, Szent István ünnepének vigíliáján. A nemzetközi szimpózium első napját és a szekciót dr. Walburga Douglas Habsburgnak, a Svéd Parlament képviselőjének és dr. Axel Hartmann-nak, a Német Szövetségi Köztársaság pozsonyi nagykövetének az előadása zárta.

A szerdai nap a záró szekció megnyitásával folytatódott. A második nap előadásai az események következményeinek a rögzítésére összpontosítottak. Ezt a koncepciót követte dr. Hans Hermann Hertle történésznek, Gerd G. Vehres, az NDK egykori magyarországi nagykövetének és Friedrich Bohl, a Kancelláriaivatal egykori munkatársának az előadása is. Majd Kozma Imre atyának, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat vezetőjének gondolatai hangzottak el, aki rámutatott az akkori sorsfordító hetek erkölcsi motivációjára. Mint mondta, ritkán tapasztalható meg és érzékelhető ennyire közvetlenül az emberek közötti szolidaritás, mint azokban a napokban. Az evangéliumban megfogalmazott jézusi elvárásnak megfelelően, a szolgáló szeretet parancsának engedelmeskedve a Máltai Szeretetszolgálat akkor befogadta a keletnémet menekülteket és három hónapon át 48.600 személyről gondoskodott, ezzel is hozzájárulva a menekültek elszakadás okozta sebeinek gyógyulásához. A záró előadást Balog Zoltán, a Magyar Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi, Civil- és Vallásügyi Bizottságának elnöke, a református egyház 1989-es, menekülteket segítő programjának szervezője tartotta, aki megállapította, hogy „a politika fontosabb dolog annál, minthogy teljesen átengedjük a politikusoknak.” Ezzel is hangsúlyozta a civileknek a történelem alakításában meglévő szerepét és felelősségét.

Az emlékkonferencia záró gondolatait Hans Kaiser, a Konrad Adenauer Alapítvány magyarországi irodájának vezetője mondta el. Az elhangzottak értékelése és összegzése mellett köszönetét fejezte ki a magyaroknak a korabeli eseményekben játszott szerepét illetően.

Hús esztendő telt el a Páneurópai Piknik és a határáttörés óta, azóta többször, több alkalommal próbálták meg kisajátítani, átértékelni vagy elvitatni 1989. augusztus 19-ének

történelmi, sorsfordító jelentőségét. Az emlékkonferencia a hiteles kortörténet feltárásának tíz évvel ezelőtt megkezdett hagyományát sikeresen folytatta és új lehetőségeket, új megismerésre szánt területeket tárt fel a kor iránt érdeklődők számára.

Dr. Sólyom László köztársasági elnök a fertőrákosi Barlangszínházban tartott ünnepi beszédében rámutatott a civileknek a rendszerváltásban játszott kiemelkedő szerepére, az Ő méltatásával zárom az emlékkonferenciát ismertető soraimat: „Ez a fényes ünnepség igazságot szolgáltat a civil szervezeteknek. Itthon és a nemzetközi médiában rávilágít arra, hogy a rendszerváltásban döntő szerepet játszottak az emberek, az ország népe. Nem a régi rendszer és a formálódó demokratikus ellenzék politikusainak az emberek feje fölötti megegyezése volt a rendszerváltás, s még kevésbé a reformkommunisták válasza a rendszerük csődjére. Soha annyi nagyszerű és bátor emberrel nem találkoztam, mint 1988-ban és '89-ben, akik megmozdultak, szervezeteket alapítottak, megfogalmazták elképzelésüket a jövő Magyarországról és Európájáról, s olyan – talán naiv, de a maga idején szimbolikus erejű – akciókat szerveztek, mint amilyenek a Páneurópai Pikniket is tervezték.”²

Melocco Miklós emlékművének felavatása a Páneurópai Piknik helyszínén. Bolodár Zoltán felvétele

² Forrás: www.keh.hu/beszedek20090819_koncert_fertorakos.html, letöltve: 2009. november 12.

2009-ben Magyarországon megkülönböztetett figyelem kísérte az 1989. évi „határnyitást”, amelynek következtében Magyarországon tartózkodó keletnémet (NDK) állampolgárok ezrei hagyták el Magyarország területét. Az 1989. szeptember 11-én 0 órától megnyílt határt – értelemszerűen az osztrák–magyar határról van szó ebben az esetben – az érvényes úti okmányokkal rendelkezők léphették át, és ezt örömmel meg is tették. Ezt az eseményt azonban számos korábbi kisebb-nagyobb történés előzte meg, így a Sopronban 1989. augusztus 19-én megrendezett Páneurópai Piknik, amely amolyan spontán határnyitást eredményezett. Az ott és akkor Sopronpusztánál összegyűlt ünneplők között NDK állampolgárok száza jelentek meg és egy óvatlan – vagy talán jól időzített? – pillanatban átrohantak Ausztriába. Fialok és idősek, családok és egyedülállók. Azóta is sokan és sokszor idézik fel ezeknek a történéseknek az emlékeit, a Piknik egykori szervezői pedig nem egy esetben szembesülhetnek azokkal a számukra meglepő állításokkal, amiből kiderül, hogy hányan, hogyan és hol szervezték a Pikniket, amelyen az „utólagos szervezőket” nem is látták.

Erre a hús esztendővel ezelőtti eseményre emlékezve – de kissé megelőlegezve az 1989. szeptember 11-ei határnyitás évfordulóját is – nagyszabású rendezvénysorozat vette kezdetét Sopronban 2009. augusztus 17-én.¹ A politikai és kulturális rendezvények között helyet kapott egy olyan nemzetközi történész konferencia is, amelynek felkért előadói első ízben tettek kísérletet arra, hogy megvizsgálják: vajon milyen magyarországi és nemzetközi előzményei voltak a történéseknek, hogyan jutott el oda a kor magyar politikai vezetése, hogy tudomásul vette a megváltoztathatatlannak tűnő helyzetet.

A Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt szervezett konferencia megnyitását dr. Pálkás József akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke vállalta. A nyolc előadó gyakorlatilag minden olyan témakört lefedett előadásában, amely a Páneurópai Piknikhez és a magyar határnyitáshoz volt köthető. Az előadók szinte kivétel nélkül korabeli forrásokra építették előadásaikat. Igyekeztek mellőzni a publicisztikában látványosan megjelenő „legendákat”, és mivel semminemű érintettségük nem volt a témával, legfeljebb a források elemzése okozhatott volna vitát közöttük és a konferencia jelentős számú hallgatósága között.

A konferencia első előadását Romsics Ignác egyetemi tanár (Esterházy Károly Főiskola, Eger), a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja tartotta. A 20. századi magyar történelem egyik legkiemelkedőbb historikusa – aki az utóbbi időben egyre szívesebben fordul az 1956-ot követő események kutatása, bemutatása felé – a Kádárrendszer legitimitáció-vesztéséről beszélt, alapos statisztikai adatokkal támasztva alá mondanivalóját. Romsics úgy vélekedett, hogy a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok az 1970-es években megindult változása alapvetően járult hozzá a Kádárrendszer hitelvesztéséhez, amelyet bizonyos belső politikai és gazdasági gondok is

¹ Lásd Brummer Krisztián írását jelen számunkban. (A Szerk.)

elősegítették. Az 1956-ban hatalomra került politikai erő egyre kevesebb támogatásra számíthatott. Fennmaradását jelentős mértékben a külső támogatásoknak köszönhetette, amelyek egy része már nem kelet felől, hanem nyugatról jött, igaz utóbbi esetben (is) visszafizetendő kölcsönök formájában.

1. kép. Néhányan a történész-konferencia előadói közül.
Balról: Romsics Ignác, Borhi László, a második sorban: Deák Ernő, Tóth Imre.
Bolodár Zoltán felvétele

A belpolitikában Kádár hatalma kezdett összezsugorodni, hasonlóan a gazdasági fejlődéshez. Egy idő után már az volt a kérdés, hogy ki, hogyan, milyen eredménnyel veheti majd át az utód szerepét. Ez sajátos hatalommegosztással jött létre, hiszen a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetői posztján Kádárt váltó Grósz Károly mellett megjelent a technokratának tekintett Németh Miklós a kormány élén, és mindent megtett azért, hogy a pártközpontban egykoron kiépült hatalmi centrum csak társ és ne vezető erő lehessen a bel- és külpolitikában. Jól mutatja ezt az is, hogy a határnyitás kérdésében a kormány fontosabb szerepet játszott, mint a párt, amelynek erodálódása 1989-re már elképesztő mértéket öltött.

S hogy miként látta ezt a helyzetet a nagyvilág és milyen volt a nagyhatalmak viszonya 1989-hez, illetve 1989-ben egymáshoz és hol kapott ebben a helyzetben szerepet Magyarország, arról már Borhi László, a történelemtudomány kandidátusa, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa beszélt. Jól érzékeltette azt a helyzetet, ami az akkori két szuperhatalom, az Amerikai Egyesült Államok

A határnyitás huszadik évfordulójára rendezett ünnepségsorozat részeként Sopron Megyei Jogú Város Önkormányzata kiállítással egybekötött képzőművészeti pályázatot hirdetett Győr-Moson-Sopron és Vas megyében élő és alkotó művészek, valamint e megyék felsőfokú művészeti iskoláinak hallgatói részére.

A tematikus pályázatok egyik alapvető problémája, hogy miként lehet a narratív tartalmat a vizualitás, a korszerű vizualitás nyelvére lefordítani. Hatványozottan érvényes ez ideológiai tartalmak esetén. Tudjuk, volt alkalmunk megtapasztalni ennek buktatóit. Így már a felhívás megfogalmazásakor nagy felelősség hárult a pályázat kiírójára, hogy a program mely elemét, hogyan és milyen értelmezési tartománnyal artikulálja. A mai képzőművészeti köznyelv egyébként is jobban kedvez az individuális és plurális megközelítésnek, amit a sémákra épített, uniformizált múlt vélt, vagy valós emléke csak felerősít. És hát ott van a történelmi távlat kérdése, a rálátás, a személyes élmény – a régióról lévén szó – emberközeli ereje. A pályázat megfogalmazói semmiképpen nem akarták az alkotókat e problematika csapdáiba behajszolni, amikor felhívásukat így fogalmazták: „Az elkészített pályaművek fejezzék ki az egységes és szabad európai gondolatot, az európai kultúra sokszínűségét, értékeit, a határok megszűnésének és a toleráns emberi kapcsolatoknak a jelentőségét.”

A kiállításra minden alkotó – a kiállítási tér szabta mérethatárok és a kiállítások alkalmával általában is megkívánt prezentációs szempontok figyelembe vételével – legfeljebb két festészeti, grafikai, illetve kispasztikai művel pályázhatott. A munkákat három helyszínen, a Győri Múzeumban, a Szombathelyi Képtárban, és a Nyugat-magyarországi Egyetem Alkalmazott Művészeti Intézetében gyűjtötték, megkönyvitendő a régió művészei számára a részvételt.

A mintegy ötven kiállításra került munkáról és a díjakról a Magyar Művelődési Intézet és a Képzőművészeti Lektorátus által delegált szakmai zsűri döntött. Bráda Tibor Munkácsy-díjas festőművész, Kéri Imre Munkácsy-díjas grafikusművész, Kiss György Munkácsy-díjas szobrászművész – a magyar művészeti élet derékhadát képviselő zsűrorok – közreműködése szakmai munkásságuk és tapasztalatuk révén feltétlen garanciát jelentett az anyag elfogulatlan, korrekt kezelésére.

A kiállításra benyújtott művek a régió vizuális művészeti termésének – ilyenkor szokásos – vegyes képét rajzolták fel. A szemléletmódban és a szakmai előélet szempontjából is meglehetősen különböző alkotók művei kapcsán nemcsak a kiállítás-rendezés metodikájáról, hanem a regionális kultúra menedzselésének kérdéseiről is hosszan lehetne értekezni. A kultúra, szűkebben a képzőművészeti élet területén napjainkban is zajló paradigmaváltás sajátos folyamatai itt megmutatkoztak. A kapuk kinyitása, konkrét és metaforikus értelemben egyaránt egyfajta átrendeződés kezdete. Legmélyebb értelemben a soproni seregszemle e folyamatnak a jubileum kapcsán vett lenyomata. Nem volt nehéz fellelni a korábbi szakmai és ideológiai doktrínák foszlá-

nyait, a befogadni kész, alkalmasint mintakövető attitűdöt csakúgy, mint a koherensen építkező, a váltás nagyszerű drámáját etikusan vállaló alkotói magatartást.

Az alkotók műfajoktól függetlenül közvetlenül, vagy áttételesen, tárgyi utalásokkal, vagy éppen a képzőművészeti eszköztár saját jelentéstartományával élve, szűkebben, vagy tágabban értelmezett tematikával közvetítették mondandójukat. A kiállítás anyagát válogató bírálók a stilsztikai sokféleség elismerése mellett az igényes szakmai szempontokat tartották irányadónak.

A kiválasztott művek bemutatására, a kiállítás megnyitására, a díjak átadására 2009. augusztus 24-én az Alkalmazott Művészeti Intézet kiállító terében az esemény rangjához mért figyelem kíséretében került sor. Mészáros György, az Alkalmazott Művészeti Intézet igazgatója köszöntötte a kiállítás résztvevőit és közönségét. Abdai Géza alpolgármester megnyitó szavai után a zsűri elnöke, Bráda Tibor szakmailag is értékelte a kiállítás anyagát.

A harmadik díjat Borbély Károly győri festőművész *Felbukkanó érzelmek I-II.* című munkájának ítélte a zsűri. A finom színhangra és faktúrális értékekre épített képegyüttes tisztán festészeti eszközökkel közelíti mondandóját. Az arany és a világos tónusú tört zöld harmóniája, a pulzáló faktúra a bizakodás, az ébredő optimista indulat képi metaforája. Kulturált eszközhasználata, keresetlen eleganciája a kortárs képzőművészeti termés rangos regionális darabja.

Giczy János *Fény* című triptichonja kapta a második díjat, mely a művésztől megszokott szakmai igényvel és pátosszal szól az élet, a munka az ősök történelmi viharokban is megtartott teremtő hagyatékáról. Tántoríthatatlan hittel, makacs monotonitással nyúl a hétköznapiak egyszer drámai máskor profán rítusaihoz melyek az élet folytonosságának, az etikus emberi lét forrásának meghatározó momentumai. A tojás-tempera tábla visszafogott hangzása, a triptichon keret ácsolata az egyértelmű művészettörténeti párhuzam mellet és azzal együtt a törékeny emberi lét csendes felmagasztalása.

Sulyok Gabriella *Látóhatár felé* című műve kapta a fődíjat. A három elemből álló egyedi grafika a művésznő gazdag, kiérlelt munkásságának kiemelkedő darabja. Képi motívumvilága finoman irányított teret nyit a befogadónak. Bokrok, fák rejtő és sebző szövedéke, a gomolygó köd jót és rosszat elfedő keveréke, finom vonalakból és tónusokból szőtt kavargó indulat, határtalan színtér, mely az ember egyetlen menedéke.

A kiállított művek szeptember végéig fogadták a látogatókat. Egyfelől keresztmet-szet nyújtott a régió művészetéről, másfelől a jelentős sorsforduló kapcsán a kiállítás impozáns nyitott fedélszékű terében mű és közönsége emelkedett dialógust folytathatott.

Olyan volt, mint egy csoda – halljuk újra és újra a mondatot, ha arról kérdezznek, milyen is volt a határnyitás 20 évvel ezelőtt Sopronban. Közép-Kelet Európán végigvont a csendes forradalom, amely Varsóban indult és Sopronnál „törte át a határt”. Mit is jelentett mindez az egyházak számára? Hiszen alapvetően politikai döntések sorozata kellett ahhoz, hogy a nyugati határ megnyíljon a keletnémet turisták számára, és ezzel visszafordíthatatlanul elinduljon a rendszerváltás folyamata. Elérkezett a szabadság, amelyet ma sokszor lekicsinylően, borús kedvvel emlegetünk, hiszen sok árnyék is átkúszott a határon a friss szellemiséggel együtt: a szabadpiac negatív hatásai, a munkanélküliség, a szolidaritás hiánya, a gazdasági érdek mindenek fölöttisége, a társadalmi olló kiszélesedése szegény és gazdag között. Mégis, hadd idézzem a ma már nyugdíjas evangélikus lelkész szavait, aki így jellemezte '89 eseményeit: „mámorító volt”. Mámorító, mert többet nem kellett tartani attól, hogy milyen sors vár arra, aki templomba jár, aki lelkészcsaládból származik, aki lelkész lett, akit megfigyeltek, akit beszerveztek és kényszer alatt tartottak. Szabad volt végre a hitet gyakorolni anélkül, hogy az ember hátsó gondolatai közt ott legyen: milyen hátrány ér majd ezért?

Mindezek a gondolatok is helyet kaptak azon a júliusi hétvégén, amikor a Magyarországi Evangélikus Egyház, a Bajor és az Osztrák Evangélikus Egyházzal együtt megszervezte három napos eseménysorozatát *Eljutni a határig – An die Grenzen gehen* mottóval. A háromnapos konferencia és találkozó egyházi, társadalmi és politikai vonatkozással is bírt. Célunk volt felidézni a történelmi tények folyamatát: olyan hangnemben és kontextusban beszélni az eseményekről, amely ma nem jellemző a közéletre: megbocsátással, tényfeltáró módon, nem hallgatva el az egyes emberi sorsok alakulását és a hibákat sem. Így lehetett vendégünk Németh Miklós volt miniszterelnök, Balog Zoltán, a parlament kisebbségi és emberi jogi bizottságának elnöke, a korábbi német nagykövet, ma evangélikus országos felügyelő Pröhle Gergely, valamint az egyéni történelmet saját életén megtapasztaló volt keletnémet állampolgár, Christine Hartmann és fia, akik egykorú szemtanúként jelentek meg. Izgalmas volt a történelmi háttér kulisszatitkait megismerni a volt miniszterelnök előadásában, vagy a tények pontos és valóság-hű elemzését hallgatni Oplatka András egyetemi tanártól, aki a *Neue Zürcher Zeitung* tudósítója volt a 90-es évekig. Örömmel töltötte el a szervezőket, hogy sok ember mozdult a hívásra: néhány hét alatt négy busznyi bajor egyháztag iratkozott fel a listákra, hogy együtt ünnepeljenek a magyarokkal, akik ugyancsak jelentős számban képviseltették magukat az egyházi programokon.

Visszatekintve, már a hivatalos állami ünnepet is magunk mögött tudva nem véletlenül tartottuk fontosnak a határnyitás transzcendens oldalának hangsúlyozását: ezen a nyáron elindult valami. Olyan hangnemben sikerült beszélnünk a múlttól, amely nagyon hiányzik a mai Magyarországon. Igazságokat és tényeket nem elhallgatva, de sárdobálás nélkül, az összetartozás érzését megteremtve tudhatjuk magunk mögött azt a néhány júliusi napot. Július 5-én, a zárónapon a közösség szabadtéri istentiszteleten adott hálát azért, hogy volt határnyitás, rendszerváltás, lehetőség az újrakezdésre.

A Soproni Múzeum 22 év után nyitja meg új állandó kiállítását, ami mindig mérföldkő egy múzeum életében. Nem véletlen, hogy az intézmény korábbi nagy igazgató-egyéniségei, Csatkai Endre, Domonkos Ottó, Környei Attila nevéhez is kapcsolódott egy-egy új, a maga korában figyelemreméltó kiállítás.

Nem volt könnyű a mostani rendezőknek, Tóth Imre múzeumigazgatónak és Kelemen István történész muzeológusnak a nagy elődök nyomába lépni. Végigjárva azonban a kiállítás termeit, úgy érzem, jól oldották meg a feladatot, sikerült a régi erőnyeket megtartva egy, a 21. század igényeinek tartalmilag és formailag is megfelelő, korszerű és látványos kiállítást létrehozniuk. Annak ellenére sikerrel jártak, hogy nagyon nehéz egy, a jelen esetben hét terem magába foglaló kiállítást úgy összeállítani, hogy az jól reprezentálja egy kivételesen gazdag történelemmel rendelkező város múltjának 500 évét, mutassa be az új eredményeket, és tegye mindezt élményszerűen, a látogató számára befogadható módon.

1. kép. A kiállítás megnyitó ünnepsége a múzeum előterében. Bolodár Zoltán felvétele

A település, majd város hétköznapjait tulajdonképpen a kelták óta döntően befolyásolta, hogy természeti adottságainak köszönhetően fontos kereskedelmi és közlekedési utak vezettek ezen a tájon. Sopron emellett határváros, első állomása a nyugat

felől érkező utasoknak, földi és szellemi javaknak. A különböző kultúrák vegyítése és közvetítése a város sajátos és egyedi jellemzője, így a *Határtalan történet* címet nagyon találó és szellemes választásnak tartom.

A szakmai koncepció felállítását követően módszertanilag is meg kellett tervezni a forgatókönyvet. A ma embere nem szívesen olvas hosszú ismertetőket, de elvárja, hogy az érdeklődését felkeltő dolgokról egy kattintással részletes tájékoztatást kapjon. Fontos számára a hangulat, a bemutatandó korszak minél sokoldalúbb megjelenítése, az érzelmi beilleszkedés lehetősége. A rendezők korszakonként, azon belül egy-egy téma köré csoportosították a látnivalókat. A várost érintő legfontosabb politikai események (háborúk, országgyűlések, népszavazás) mellett nagy hangsúlyt fektettek Sopron változó társadalmának, a szellemi és vallási áramlatoknak, a gazdasági élet tendenciáinak, a mindennapi életnek a bemutatására. Ez utóbbi fontos része a viseleti és tárgykultúra. Igazi kuriózum például az első teremben látható 16. századi patríciusruha süveggel, ami a Fő téri ferences kolostor („Kecsketemplom”) ásatása során került elő egy koporsóból. Külön tematikai egységek mutatják be a várostörténethez kapcsolódó olyan emblematiszus személyiségeket, mint Lackner Kristóf, Széchenyi István és Liszt Ferenc, és kiemelten szerepelnek olyan, a köztörténet szempontjából is jelentős események, mint a soproni népszavazás, vagy a határáttörés 1989-ben.

2. kép. A kiállítás 17. századi terme. Bolodár Zoltán felvétele

3. kép. A 19. századot bemutató terem, előtérben Liszt Ferenc tanuló-zongorájával. Bolodár Zoltán felvétele

Illeszkedve a ma látogatóinak elvárásaihoz és a technika fejlődéséhez, a kiállítás több pontján info-pultokat helyeztek el. Az érintőképernyős készülékek segítségével szinte valamennyi tematikus egységhez kapcsolódóan talál új információkat az érdeklődő. Elsősorban iratok, fényképek, térképek, plakátok digitális másolatait, de videó, és hanganyag is látható-hallható, például hangzó részletek a Stark-féle virginálkönyvből, vagy Liszt Ferenc egy kiállított kottájának dallamaiból. Több tárgyról, viseletről: sodronyigról, ónedényekről, kalodáról korhű másolat készült, amit a nézelődők – nem utolsósorban a gyerekek – kézbe foghatnak.

Ritka örömet jelent, hogy ez alkalommal a megnyitás időpontjára elkészült a mind tartalmát, mind küllemét tekintve kiváló kiállítási vezető. Jól tagolt, informatív, későbbi fellapozásával felidézhető az emlékek, és végül, de nem utolsósorban hasznos vásárfia is, amivel (remélhetőleg) újabb látogatókat nyerhet majd az intézmény. Különösen tetszett az alsó laprészen végigfutó időszalag, ami a soproni eseményeket a korabeli országos és nemzetközi eseményekkel veti össze, valamint a kis színes információkat tartalmazó „Tudta-e ön, hogy...” elnevezésű rovat. Kisiskolások számára külön vezető készült, ami egyben foglalkoztató könyv is. Ugyancsak a látogatók személyes élményszerzését segíti az átjáró teremben a 19. század végéről származó velocipéd, háttérben a korabeli Várkerület nagyméretű fotómásolatával. Egy digitális fényképezőgép segítségével a látogató a kerékpár mellé állva fényképet készíthet magáról és azt elküldheti a kiválasztott e-mail címre.

4. kép. A megnyitó közönsége a kiállítás utolsó, 20. századi termében. Bolodár Zoltán felvétele

Összefoglalva az elmondottakat, egy olyan, ízig-vérig 21. századi állandó kiállítást láthatnak itt a városbeliek és az ide látogató turisták, ami egyszerre klasszikus és modern, szakszerű és látogatóbarát. Tükrözi az intézmény szellemiségét, méltó arra, hogy az elkövetkező években reprezentálja a látogatók számára a város gazdag múltját. Különösen alkalmas múzeumpedagógiai foglalkozások tartására. Az OKM és a fenntartó megyei önkormányzat támogatásának köszönhetően a szellemi teljesítmény mellett ez alkalommal – és ez nagyon nagy szó – azok az anyagi eszközök is rendelkezésre álltak, amelyek segítségével a már említett vezetők és infopultok, a szükséges restaurálási és design munkák, a háromnyelvű (magyar, német, angol) feliratozás elkészülhettek. Itt szeretném megemlíteni a kiállítás formatervezőjének, Szóke Imrének a nevét, aki kitűnő munkát végzett, csakúgy, mint a múzeum valamennyi munkatársa, aki így vagy úgy részt vett a kiállítás elkészítésében.

Köszönet nekik!

A *Soproni Szemle* 2009. évi második száma jórészt a Sopron környéki táj és a Fertő vidék kutatásának újabb eredményeit mutatta be „Történeti földrajz és tájtörténet” összefoglaló főcím alatt. A tíz szerző fontos, új szempontokat is figyelembe vevő kutatási eredményeket tárt az olvasók elé. Öröndetes, hogy a cikkek szerzői jelezték, hogy e tárgykörben további munkák is folynak, melyek majd a *Soproni Szemle* lapjain is megjelennek. Volt azonban már korábban is egy összehangolt kezdeményezés a Fertő kutatására, ami sajnálatos módon feledésbe merült, de amelynek az eredményeit a mai kutatóknak is érdemes lenne figyelembe venniük.

Éppen negyven éve, hogy az MTA Fertő-táj Bizottság megkezdte munkáját. Az előzményeket a Soproni MTESZ Fertő-vidék kérdéseit napirenden tartó munkabizottságának kezdeményezései adták, amelyek 1957-től kezdődően foglalkoztak többek között a határkilépő, vitorlástelep és strand létesítésével.¹ Az első hivatalos javaslat 1963-ban készült a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága részére „Tanulmány a Fertő-táj fejlesztésére” címen. A tervezetbe a környező tíz községet is belefoglalták.

A regionális fejlesztési tervekkel az 1960-as évek közepén kezdtek foglalkozni az akadémiai és a minisztériumi szervek. Ezek között a „Nyugat-dunántúli üdülőterület rendezési terve” volt az, amelyet a Minisztertanács 1030/1967. Korm.sz. határozatával hagyott jóvá. Ennek egyik fejezete foglalkozott a Fertő-táj és Sopron kérdéseivel. A tudományos alapot a Magyar Hidrológiai Társaság Fertő-tó kutató tudományos bizottsága 1959-től folytatott vizsgálatai biztosították. Az 1030/1967. és a 2051/1967. Korm.sz. határozata 7. pontja alapján a MTA elnöke „MTA Fertő-táj Bizottság” néven koordináló szervezet hozott létre. Ez a bizottság 1968 novemberében a Magyar Tudományos Akadémia Biológiai, Műszaki, Orvosi, Agrár, valamint a Föld- és Bányászati Tudományok osztályainak képviselőiből alakult. A bizottság 1969-ben tájékoztatót adott ki „A Fertő és környékének fejlesztése és tudományos kutatása” címen.

A bizottság 13 kutatással foglalkozó intézmény 26 szakemberét kérte fel a Fertő-táj helyzetfelmérő tanulmányainak elkészítésére. A beérkezett beszámolókra építve készült el a *Helyzetfelmérő Tanulmányok* 17 kötete és jelent meg 1969 és 1973 között rotaprintes kiadásban 3000 oldalon. A munkálatok irányítója Pichler János, a VITUKI ny. mérnöke, a bizottság titkára volt. Ezekre a tanulmányokra támaszkodva, valamint egyéb gyűjtött adatokra építve készült el 1972-ben *A Fertő-táj bibliográfiája*. A főszerkesztő Lászlóffy Waldemár, soproni koordinátora Garád Róbert, a szakszerkesztők pedig: dr. Csapodi István, dr. Domonkos Ottó, Hazslinszky Tamás és dr. Kárpáti László voltak. A kötetet Győr-Sopron megye Tanácsa adta ki 294 oldal terjedelemben, 2652 címszó tartalommal, név- és tárgymutatóval ellátva. Pichler János a következő évtizedben két tanulmányt írt, amelyekben ismertette az addig elért eredményeket, és számot adott a munkálatokról.² A tudományos tervek megvalósítását a megyei tanács anyagi nehézségei szakították meg az 1980-as évek közepén.

¹ Garád Róbert: A Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) munkabizottságainak szerepe a Fertő magyar szakaszának hasznosításában (1957–1975) SSz. 31 (1977), 128–139.

² Pichler János: A Fertő-táj üdülővidékké alakítása és tudományos feltárása. SSz. 26 (1972), 99–115.; Pichler János: A Fertő-táj tudományos kutatási terve. SSz. 35 (1981), 33–42., 129–141.

A Fertő-táj kutatásának komolyságát bizonyította az a tény, hogy a fertőrákosi püspöki kastélyt az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) 1958 és 1961 között egy Fertő-táj Kutatóintézet céljára állította helyre. Ezt a tervet torpedózta meg a község országgyűlési képviselője 1962-ben és telepített a kastélyba napközi otthont és konyhát. Az emeleti freskós termekben mozit és könyvtárt rendeztek be. A Magyar Tudományos Akadémia így feladta korábbi intézeti terveit és nem vett igénybe egyetlen helyiséget sem.

A kastély emeleti folyosóját, freskós termeit, oratóriumát ennek ellenére sikerült az OMF segítségével múzeumi kezelésbe venni, a többi szobáktól elzárni. A Soproni Múzeum a három freskós szobába barokk bútorokat, festményeket, iparművészeti és egyházi tárgyakat helyezett el. A múzeum szakemberei a mellékterekben helytörténeti kiállítást rendeztek, amely a püspöki mezőváros történetét Rákos első okleveles említésétől a második világháborúig tárta a látogatók elé. A tíz tablóból álló dokumentáció a település építészetét, viselettörténetét is bemutatta az 1900-as évektől az 1940-es évekig. A kastély dísztermeit látogathatóvá tettük. Egy leendő tájház számára a község közepén kiválasztottunk egy tipikus lakóházat, melynek berendezéséhez begyűjtöttük az anyagot a Soproni Múzeumba, de ez a terv sem valósulhatott meg.

A Fertő-táj paraszti életének tudományos kutatását a Soproni Múzeum tovább folytatta. Ennek eredménye lett a fertőszéplaki Falumúzeum öt házának kisajátítása, műemléki helyreállítása és berendezése 1976 és 1982 között. A Tájak – Korok – Múzeumok kiskönyvtára 143. füzetében Kücsán József, a Soproni Múzeum néprajzkutatója ismertette a Fertő-vidék magyar falvainak jellemző népi építészeti együttesét, lakáskultúráját és gazdálkodásának tárgyi emlékeit.

A *Soproni Szemle* hasábjain több alkalommal jelentek meg a témához kapcsolódó tervek, előmunkálatok, jelentések, ismertetések. Rövid áttekintésem végén ezeket szeretném a Fertő jelenlegi és jövőbeli kutatóinak figyelmébe ajánlani:

Domonkos Ottó: A Soproni Szemle 50 éve. A folyóirat újraindítása 1955-ben. SSz. 59 (2005) 3–26.

Garád Róbert: Pichler János (1899–1984) SSz. 39 (1985) 184–185.

Hiller István (ism.): Lászlóffy Waldemár (szerk.): A Fertő-táj bibliográfiája. (Bibliographie des Neusiedlersee-Gebietes). Győr 1972. SSz. 27 (1973), 377–378.

Pichler János: A Fertő-táj tudományos kutatási terve. SSz. 35 (1981), 33–42., 129–141.

Pichler János: A Fertő-táj üdülővidékké alakítása és tudományos feltárása. SSz. 26 (1972) 99–115.

Zádor Alfréd (ism.): A Fertő-táj hidroszférája és vízgazdálkodása. Budapest, 1975. 176 lap. (A Fertő-táj Monográfiáját előkészítő adatgyűjtemény. 2. kötet), SSz. 30 (1976), 188–190.

Zádor Alfréd (ism.): Aujezsky László – Schilling Ferenc – Somogyi Sándor (szerk.): A Fertő-táj geoszféra. Budapest 1974. 254 lap. (A Fertő-táj Monográfiáját előkészítő adatgyűjtemény. 1. kötet) SSz. 30 (1976), 186–187.

Zádor Alfréd (ism.): Aujezsky László – Schilling Ferenc – Somogyi Sándor (szerk.): A Fertő-táj bioszférája. Budapest 1975, 574 lap (A Fertő-táj Monográfiáját előkészítő adatgyűjtemény 3. kötet) SSz. 31 (1977), 92–95.

Zádor Alfréd (ism.): Aujezsky László–Schilling Ferenc–Somogyi Sándor (szerk.): A Fertő-táj bioszféra-készleteinek hasznosítása. Budapest 1976, 175 lap (A Fertő-táj Monográfiáját előkészítő adatgyűjtemény 4. kötet) SSz. 34 (1980), 280–283.

SOPRONI KÖNYVESPOLC

TÓTH BALÁZS ISTVÁN

Geographisches Jahrbuch des
Burgenlandes 2009

A Burgenlandi Földrajzi Társaság kiadásában megjelenő, 2009-ben krisztusi korba lépő Burgenlandi Földrajzi Évkönyv sorozat az osztrák–magyar határ természet- és társadalomföldrajzának, korai és modernkori történelmének leírására, illetőleg aktuális táj- és településszerkezeti problémáinak bemutatására készült nagyszabású vállalkozás a határ régióban. Az évkönyv készítőinek óriási érdeme, hogy több tudomány- és szakterület felvonultatásával átfogó, mégsem általános, hanem a mélyebb összefüggések megértését is segítő képet nyújtanak az olvasó számára. A sok szerző különböző tárgyú tanulmánya ellenére a könyv stílusa és minősége nagyrészt egységes maradt, a tanulmányok szerkezete és tematikája viszont egy-egy ponton kissé megtörik.

Az elkészült kötet Sopron és környéke földrajzának, történelmének, városstruktúrájának és gazdaságának múltjával és jelenével komplexen foglalkozik. Újítónak és innovatívnak számít abból a szempontból, hogy a határtérségben kibontakozó folyamatokról ennyire összetett munka a városhoz kötődő szerzők tollából nem hogy magyar, de német nyelven sem készült a korábbiakban. Az évkönyv színvonalát tovább emeli, hogy a földrajztudománnyal kapcsolatos cikkeket nagyobb részben nem e tudományterületen működő elméleti kutatók és gyakorlati szakemberek állították össze.

Az évkönyvet összeállító szerkesztők munkája nagy precizításra utal, hiszen egyrészt a dolgozatok szövegének hasábkra tördelése könnyebb olvashatóságot biztosít, másrészt a színes, nagyfelbontású képek, térképek és táblázatok szemléletesebbé, élvezhetőbbé, illetőleg barátságosabbá teszik a tanulmányok böngészését. A könyv formai szerkesztését tekintve az igényes, precíz és tetszetős szövegi és képi megjelenítés miatt nem értheti komolyabb kritika. A dolgozatokhoz köthető jegyzetekkel kapcsolatban csupán egy apróbb megjegyzéssel élek. A végjegyzeteknek a kevésbé lényeges információtartalom miatt kevésbé látom létjogosultságát – néhány helyen vannak csak hosszabb jegyzetek –, azaz úgy érzem, hogy a szerkesztőknek többnyire lábjegyzetet kellett volna alkalmazniuk a kísérő szövegek megjelenítésére.

A tanulmánykötet további erős pontjaként említhető, hogy – a korábbi évektől eltérően – a tanulmányok soraiban hivatkozások színesítik a mondanivalót, a dolgozatok végén pedig irodalomjegyzék biztosítja a könnyebb visszakereshetőséget. A homogén megjelenéssel kapcsolatos követelmények azonban csorbát szenvednek, ugyanis az irodalomjegyzék felépítése és a hivatkozási rendszerek nem egységesek. A földrajzi nevek használata során sem figyelhető meg következetes alkalmazás, azok ugyanis cikkenként német vagy magyar nyelven váltokozva jelennek meg.

Az évkönyv három fejezetre tagolható, de ezt a tényt csak akkor állapíthatja meg az olvasó, ha már alaposan megismerte a tartalomjegyzéket, mivel sem ott, sem a könyv belső részeiben nincsenek a főbb fejezetek és tartalmi részek elkülönítve egymástól. Az évkönyv három pillérét a bevezető köszöntők, a soproni határ régióról szóló tanulmányok és a földrajzi társaság néhány kirándulásáról szóló beszámoló alkotják. Az

utolsó blokkal könyvismertetőmben részletesen nem foglalkozom, mivel ebben a fejezetben inkább a mellékelt képek árulkodnak a földrajzi társaság szakmai életének sokszínűségéről. A második részben szereplő tanulmányokat – mint az alább látható – a különböző tudomány- és szakterületek szerint viszont – ahol erre lehetőség nyílt – tovább csoportosítottam.

A bevezető fejezetben Karl Trummer, az évkönyv kiadásáért felelős egyesületi elöljáró, Emmerich Gager, egyesületi elnök, Firtl Mátyás, országgyűlési képviselő, Fodor Tamás, Sopron megyei jogú város polgármester és Hans Niessl burgenlandi tartományvezető köszöntőjét olvashatja végig az érdeklődő. A prológos ugyan nem különbözik a szokásos felvezető, dicsérő és buzdító előszavaktól, ugyanakkor mind az öt köszöntő más-más szemszögből értékeli az osztrák–magyar határtérség eddigi folyamatait. Ez a különbözőség kiváló alapot biztosít arra, hogy a bevezető rész által generált kérdésekkel a könyv második pillérében szereplő tanulmányok érdemben foglalkozzanak. A könyvismertető jelenlegi pontján meg is állapítom, hogy az olvasó számára talán nem is marad elvarratlan szál, s nem támad komolyabb hiányérzete a határregió jellemzésével, folyamatainak értékelésével kapcsolatban.

A második fejezetként felfogható tizenhat tanulmány öleli fel az évkönyv érdemi részét. Ezek elkészítésében a Nyugat-magyarországi Egyetem Geoinformatikai és Közgazdaságtudományi Karának több oktatója, a Fertő-Hanság Nemzeti Park és a GYSEV Zrt. több munkatársa is közreműködött, de rajtuk kívül említhetnénk még a soproni polgármesteri hivatal és múzeum, illetőleg a helyi turisztikai iroda aktív szerepvállalását is. A szerkesztők bemutatkozási lehetőséget biztosítottak több PhD-hallgatónak is, ugyanis a tanulmánykötetben szereplő tizenhat dolgozat közel egyharmada készült PhD-hallgatók tollából vagy általuk nyújtott segítséggel, jó színvonalon.

Az első öt tanulmány a soproni településegységes természet- és társadalomföldrajzával foglalkozik, s ez így egy egységnek is tekinthető. Berki Imre, Gribovszki Zoltán, Kalicz Péter és Víg Péter dolgozata az Alpok és Alpokalja éghajlatának Sopron környékére és a Fertő-táj klímájára gyakorolt hatását elemzi. Az általános jellemzők mellett felvillantásra kerülnek szezonális értékek és a szerzők több városkörnyéki település adatainak differenciáit is értékelik. A tanulmány a térség levegő- és vízminőségével, földhasználatának környezetre gyakorolt hatásaival, s a környező erdők állapotával is foglalkozik. Takács Gábor és Fersch Attila munkája jól illeszkedik az előző dolgozathoz, hiszen választ kell adni arra a kérdésre, hogy a térség sajátos mikroklímáját, s egyedi élővilágát milyen módon lehet védelmezni, s eddig mit tettek a szakemberek ennek érdekében. A védett vagy védelemre tervezett területekről is részletesen tájékozódhat az olvasó a tanulmányban, s külön érdekesség, hogy ezt a mindenkori területhasználat függvényében is értelmezik, illetőleg értékelik a szerzők. A kötet tájörténeti tanulmánya – amely Sági Éva tollából született – a 18. századtól kezdve tárja fel részletesebben a föld- és erdőhasználat arányait, fontosabb jellemzőit. Leírásából és a mellékelt ábrákon könnyen nyomon követhető, hogy a különböző korokban mi jellemezte a környező erdők fafajtaínt és a föld használatának potenciálját. Az első blokkhoz hozzákapcsolható még két tanulmány, bár az is igaz, hogy Krisch András dolgozatai már átvezetik az olvasót egy új területre. A természetföldrajzi jellemzőktől elkanyarodva a történelmi és társadalmi jellemzés kerül az elemzések homlokterébe. Krisch munkájában az érdeklődő beleélheti magát egy korabeli soproni polgár mindennapaiba, különösen egy olyan időszakban, amikor számos népcsoport élt és több

vallás létezett egymás mellett. A szerző munkáiban hangsúlyozza a térség multikulturális múltját, mindezt statisztikai adatokkal támasztja alá.

A kötetben szereplő dolgozatok újabb alfejezetét képviseli az a két tanulmány, amely Sopron történelmét dolgozza fel különböző szempontok alapján. Szende Katalinnak és Kücsán Józsefnek az ipari forradalom előtti Sopron településszerkezetével és topográfiájával foglalkozó cikke a belváros, a Várkerület, illetve a szűk városmag fejlődésének, az ott található épületek funkcionális különbségeinek bemutatására van kihegyezve. A Dominkovits Péter tollából megszületett újkori kereskedőváros képe rajzolódik ki a kötet következő munkájában. A kereskedelmi kapcsolatok alakulásának felvázolása után a borkereskedelemre és a külkereskedelmi szerveződésekre helyezi a hangsúlyt a szerző. Logikailag ehhez az alfejezethez tartozónak érzem Tóth Imre helyi-városi identitással foglalkozó témáját, amely az évkönyv utolsó részébe került át. Ez az eljárás megbontotta a történelmi témájú dolgozatok egységét. Tóth tanulmányát azért érzem különlegesnek az egész kötet szempontjából, mert ha Dominkovits dolgozata után szerepelne, akkor egyfajta híd szerepet képezne a történelmi jellegű tanulmányok és az utána következő már más tudomány- és szakterületre koncentráló és az identitáshoz is részint kapcsolható témák között.

Ilyen terület például a gazdálkodás. A gazdasági szempontokkal a Közgazdaságtudományi Kar oktatói gárdája – Jankó Ferenc, Fábíán Attila, Bertalan Laura, Kaufman Ilona – egy tanulmány keretében foglalkozik, viszonylag részletesen. Cikkükben Sopronnak a régióban játszott szerepét, funkcióit tárják fel. Sopron és az azt körülvevő nagyobb települések néhány gazdasági mutatója is összehasonlításra, elemzésre kerül, majd a város mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és szolgáltatási hagyományai, örökségei is megfogalmazódnak. A szerzők a tanulmány végén egy kérdéssel teli perspektívát is felvázolnak, bár egyik mellett sem foglalnak állást, amely megkönnyítené a laikus olvasó saját véleményformálását.

Újabb tömböt képez a soproni településeggyüttes aktuális problémáival foglalkozó rész, amely szervesen következik az előző tanulmányok múltorientált nézőpontjából. Jankó Ferenc városföldrajzi, míg Kuslits Tibor területrendezési és területfejlesztési kérdésekre és kihívásokra helyezi a hangsúlyt. Jankó tematikusan halad végig a városfejlődés szakaszain a második világháború utáni időszaktól napjainkig, s publikációjában arra keresi a választ, hogy a múltbeli döntések miként befolyásolják a város jelenlegi arculatát, s most milyen városképi problémákkal kell szembenézni. Kuslits a területrendezési dokumentumok fényében értékeli a városfejlesztés folyamatait, miközben kitér a belváros különleges helyzetére, az ebből fakadó következményekre, s ez alapján kísérli meg felvázolni a jövőben kínáló városfejlesztési lehetőségeket. Tanulmányában röviden kitér a turizmus gazdaságélénkítő szerepére is.

A GYSEV Zrt., mint a határtérségben működő nagyobb múltú vállalat bemutatásával két tanulmány is foglalkozik. Johann Nemeth és Locsmánda Szabolcs témaválasztása azért érdekes, mert az olvasó választ kaphat arra a kérésre, miként működik egy helyi cég a korábbi tanulmányokban ismertetett főként társadalmi és történelmi környezetbe ágyazódva. Úgy gondolom viszont, hogy a vállalatról szóló két tanulmány kissé megterheli a kötetet, így célszerű lett volna a két cikket lerövidítve egy tanulmányban közölni.

A kötet második felének hátsó részei felé járva a korábban kisebb csokrokba rendezhető tanulmányok sora megszakad, s mivel a szerkesztők az osztrák–magyar

határtérségben zajló folyamatok minél teljesebb kibontására törekednek, olyan területek kerülnek elő, amelyek színesítik az eddigi mondanivalót és kiegészítő magyarázatot nyújtanak a leírtakhoz. Taschner Tamásnak a soproni régió turizmusával foglalkozó cikkével bekerülnek a puhább szempontú elemzések is a soproni település-együttes vizsgálatába. Kuslits cikke már foglalkozik egy-egy turisztikai szegmenssel, de Taschner munkája az, amely érdemben is tárgyalja a turizmus keresletének és kínálatának szerkezetét. Taschner nagy hangsúlyt fektet a formálódó városi turisztikai desztináció menedzsment szervezetre is. A Vissi András, Komornoki Mihály és Plander Péter szerzőhármas által készített dolgozat egy olyan lehetséges utat vázol fel a jövőre, amely a határtérség folyamatait alakító szereplők kapcsolatainak egyfajta intézményesítésén nyugszik. Tanulmányukban jól találják meg az együttműködést nehezítő öröklött és új keletű problémák, ellentmondások gyökerét, melyek mind a mai napig megnehezítik a kooperációt napjainkban.

A második fejezetként felfogható rész záró tanulmánya terjedelemben is különbözik az előző dolgozatokétól. Michael Floiger közel százoldalas munkája útkönyv-szerűen halad végig Sopron történelmén, így nem nagyon különbözik azok tematikájától. A már-már jövőre orientált témájú cikkek sorában hirtelen az olvasó újra a múltba téved. Meglátásom szerint Floiger dolgozatát célszerű lett volna a történelmi témájú cikkek között egy rövidebb verzióban, például egy konkrét történelmi korra koncentrálni megjelölteni.

A második fejezet tanulmányainak rövid ismertetése után egy számomra hiányzó szegmensre hívom fel a figyelmet. Ugyan fentebb megállapítottam, hogy a tanulmánykötet olvasói csaknem teljes képet kapnak minden tudomány- és szakterület eredményeiről, amelynek egy földrajzi évkönyvben meg kell jelennie, de pont a komplexebb, a természet- és társadalomföldrajzon kívül más tudományterületeket is integráló megközelítések miatt hiányolom a szociológiai tárgyú problémákkal – nevezetesen a városi társadalom állapotával – foglalkozó vizsgálatokat.

Összefoglalva megállapítom, hogy a soproni településegyüttes multidiszciplináris megközelítésű feldolgozása jó alapot kínál a határregió, s benne Sopron aktuális kihívásainak elemzésére és jövőbeni potenciáljainak kiaknázásához. Úgy vélem, hogy a Burgenlandi Földrajzi Társaság által szerkesztett Burgenlandi Földrajzi Évkönyv 33. kiadása Sopron szempontjából egyedülálló munka, amely bátran ajánlható a határon innen és túl dolgozó oktatóknak, kutatóknak és hallgatóknak, illetve a téma iránt érdeklődő nagyközönségnek.

TURBULY ÉVA

Lobenwein Norbert (szerk.),
89–09. A rendszerváltás pillanatai.
50 szemtanú – 50 történet – 50 fotó.
Lobenwein Tamás felvételeivel
Budapest, 2009.

Lobenwein Norbertnek jó oka volt e könyv elkészítésre. A legfogékonyabb korban, kamaszként élte át a rendszerváltást. Szemtanúként, fotós édesapja oldalán ott volt a sopronpusztai áttörésnél, amiről ugyan csak később derült ki, hogy egy nagyobb, tör-

ténelmi léptékű eseménysorozat nyitánya, a drámai feszültség, az emberi sorstragédiák és a katarzis testközeli pillanatai azonban mélyen megérintették. Végül, s talán a legfontosabbként a korán elvesztett édesapa előtti tisztelgés, az életmű egy kiemelkedő korszakának megmutatása motiválta A rendszerváltás pillanatai című album megszületését.

A koncepció jól átgondolt. 50, a kort valamilyen módon átélő ember – művészek, politikusok, újságírók, közéleti emberek és szemtanúk – története a rendszerváltásról, annak nagy pillanatairól, saját korabeli életükről, élményeikről, amit Lobenwein Tamás képei illusztrálnak. Az elbeszélők többsége – akiknek néhány szavas bemutatkozása a munkáról, a családról széljegyzetként a margón olvasható – óhatatlanul értékel is, számot vet azzal, mit jelentett számára a rendszerváltás akkor, és mit ma, 20 év elteltével. A szerkesztői kérdésre – Mi a legjobb 2009-ben? – adott válaszok akarva-akaratlanul ugyanennek az értékelésnek a közvetett megnyilvánulásai.

A történetek, ahogy szerzőik is, sokfélék. Többségük közismert, sikeres ember, akiknek a nevét az olvasó jól ismeri a napi hírekből. Mások a soproni közélet jeles képviselői, akik valamilyen módon, a Páneurópai Piknik szervezőjeként, résztvevőként, tudósítóként közel kerültek a történelmi eseményhez. Sokan a szerző korosztályának képviselői. Talán csak egy-két valódi civil, az utca emberének, vagy egy menekültnek a története és utóélete hiányzik valamelyest. Az egyéni narratívákat olvasva mégis összeáll egy kép az olvasó fejében, függetlenül attól, hogy lassan, egyenként szemelgetve, vagy egyvégtében rohanva olvassa végig a visszaemlékezéseket. Sokat megtudhatunk magáról az eseményről, például azt, hogy a fővédnökök, Pozsgay Imre és Habsburg Ottó képviselői, csakúgy, mint a Magyar Televízió lekérte magát az áttörést, hogy a magyar sajtót csak egy hetilap képviselte, hogy mekkora szerepet játszott a menekültek mozgósításában egy kézzel rajzolt térkép, ami valószínűleg német televíziósok közvetítésével jutott el a menekülttáborokba.

Az elbeszélést olykor több képből álló fotósorozat és a hozzájuk tartozó rövid, közérthető magyarázó fejezet szakítja meg Stark Tamás tollából: A vasfüggöny, Gorenje invázió, Bontás, Páneurópai piknik, Keleti autópiac. Megnyílnak a határok, Irány az NSZK, Az első szabad választások. A szövegek lényegre törőek, mégis tartalmazznak minden fontos információt, ami a kortársakban feleleveníti és pontosítja a saját emlékeket, a fiatalabb generációkat pedig hozzásegíti a korszak jobb megértéséhez. A képek itt nem csupán illusztrációk, hanem egymást erősítve maguk is történetek, egyszerre lírai etűdök és történelmi dokumentumok, tanúsítva egy nemrég még köztünk járt ember érzékenységét és művészetét, kivételes képességét a tárgyak, az emberi arcok és gesztusok mögött húzódó valóság megragadására. Ahogy Babarczy Eszter írja: „Ott van bennük minden...”

A formai jegyeket tekintve is igényes, jól megtervezett kiadvány sokak támogatásával jelenhetett meg. Egyetlen kifogás az apró betűs, nehezen olvasható széljegyzeteket érheti csak. Hasznos és tanulságos olvasmány minden korosztály számára. Beteiktésre elérhető a <http://www.8909.hu/> internet címen is.

Túllépve a recenzius feladatkörén, engedtessek meg még egy bekezdés. Lobenwein Norbert említi saját történetében édesapja kézzel írott, csíkos füzeteit, amelyekben nyilvántartotta felvételeit, negatívjait. A Lobenwein család három nem-

zedéke örökítette meg Sopron egykor és ma élt polgárait, arcképeiket, mindennapjait, a város szinte valamennyi társadalmi eseményét, az épített és a természeti táj szépségeit. A művészi értéken túl a város 20. századi történetének valóságos kincseshányója ez a gyűjtemény. Olyan érték, aminek megőrzése, karbantartása, korszerű nyilvántartása, a fotóknak a tulajdonjogot tiszteletben tartó publikálása közös érdek. Örvendetes volna, ha az ismertetett kötet csak az első lenne azok sorában, amik közreadják, hasznosítják Lobenwein Tamás és elődei képeit.

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Brummer Krisztián** jogász, irodavezető, Sopron Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala, 9400 Sopron, Fő tér 1.
- Cselovszkyné Tarr Klára** osztályvezető, Evangélikus Egyház Külügyi Osztálya, 1085 Budapest, Üllői út 24.
- Deák Ernő** ny. történész, főszerkesztő, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, A-1011 Wien, Pf. 358.
- Domonkos Ottó** ny. múzeumigazgató, Soproni Múzeum, 9401 Sopron, Pf. 68.
- Gyarmati György** kandidátus, főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, egyetemi docens, PTE BTK Modernkori Történeti Tanszék, 1065 Budapest, Eötvös u. 7.
- Jankó Ferenc** geográfus, egyetemi adjunktus, NYME Közgazdaságtudományi Kar, 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.
- Mészáros György** egyetemi tanár, NYME Alkalmazott Művészeti Intézet, 9400 Sopron, Deák tér 32.
- Oplatka András** egyetemi tanár, Andrássy Gyula Német Tannyelvű Egyetem, 1088 Budapest, Pollák M. tér 3.
- Szakály Sándor** hadtörténész, egyetemi tanár, Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar Társadalomtudományi Tanszék, 1123 Budapest, Alkotás u. 44.
- Tóth Balázs István** doktorandusz, NYME Közgazdaságtudományi Kar, 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.
- Tóth Imre** történész, múzeumigazgató, Soproni Múzeum, egyetemi docens, NYME közgazdaságtudományi Kar, 9401 Sopron, Pf. 68.
- Turbuly Éva** történész, levéltárigazgató, Soproni Levéltár, 9401 Sopron, Pf. 82.

Helyesbítés

A 2009/3. számunkban tévedésből Andrássy Péter: Kárpáti Zoltán (1909–1972) és Sopron című cikkében két kép hibás aláírással jelent meg. A 348. és 350. oldalon látható képek Kárpáti Lászlót ábrázolják. A tévedésért a család, a szerző és olvasóink szíves elnézését kérjük.

INHALTSVERZEICHNIS

Ödenburger Rundschau, Lokalhistorische Quartalschrift, Redaktion: Katalin Szende

GRENZFRAGEN

IMRE TÓTH: Grenzdurchbruch und Grenzöffnung. Die Auswirkung des Paneuropäischen Picknicks auf die Arbeit der diplomatischen Dienststellen in der Behandlung der Flüchtlingskrise des Jahres 1989	365
GYÖRGY GYARMATI: Die Österreich-ungarische Grenzöffnung und die gesellschaftlich-politische Degradierung der Geheimdienste	386
ANDRÁS OPLATKA: Das Paneuropäische Picknick – bekannte Fakten und weiße Flecken	396
ERNŐ DEÁK: Ungarn im Netz der außenpolitischen Veränderungen. Das Paneuropäische Picknick in den österreichischen Medienberichten	404
FERENC JANKÓ: Zwei Aspekte zum Burgenland und der Grenzfrage in der deutsch-österreichischen politischen Geographie zwischen den beiden Weltkriegen	414

KLEINE MITTEILUNGEN

KRISZTIÁN BRUMMER: Grenzdurchbruch bei Ödenburg – der Weg nach Europa 1989–2009. Eine Gedenktagung	423
SÁNDOR SZAKÁLY: Internationale Historikertagung zum Jubiläum der Grenzöffnung von 1989	428
GYÖRGY MÉSZÁROS: Reginale Kunstaussstellung am zwanzigsten Jubiläum der Grenzöffnung	433
KLÁRA CSELOVSZKY TARR: Bis zur Grenze... Die Grenzöffnung in Ödenburg, 1989–2009.....	435
ÉVA TURBULY: Grenzenlose Geschichte. Die Eröffnung der neuen Dauerausstellung des Soproner Museums	436
OTTÓ DOMONKOS: Es gab einmal eine Neusiedler See-Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.....	440

BÜCHERSCHAU

Balázs István Tóth: Geographisches Jahrbuch des Burgenlandes 2009	442
Éva Turbulay: Norbert Lobenwein, Red.: 89–09. Momente der Wende. 50 Augenzeugen – 50 Geschichten – 50 Photos. Mit Aufnahmen von Tamás Lobenwein	445

KÉRELEM A SOPRONI SZEMLE SZERZŐIHEZ

KÉZIRAT LEADÁSA

- A kéziratot számítógépen (PC, lehetőleg Word 6.0-ás verzióban) elkészítve, szövegfájlban kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
- A fájl-ok a cikkek megfelelő sorrendben következzenek egymás után.
- A szöveget illetve a címeket ne tipografizálják, valamint ne használják a technikai kellékeket (pl. élőfej, oldalszám, könyvjelző stb.). A technikai szerkesztőnek szóló megjegyzéseket a kézirat nyomtatott változatán kérjük feltüntetni.
- A kéziratban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével – arab számmal tüntessék fel.
- A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk.
- A szerkesztői felkérés vagy egyeztetés nélkül leadott kéziratok megjelentetésére a szerkesztőség nem vállal kötelezettséget.
- A folyóiratban megjelenő anyagok két lektor szakvéleménye alapján kerülhetnek közlésre. A szerkesztőség fenntartja a szöveggondozás jogát.

ILLUSZTRÁCIÓK

- A fotók és rajzok tónusosak, jól láthatóak legyenek. Elektronikus formátum esetén JPG vagy TIFF fájl-okat kérünk, legalább 300 dpi felbontásban. A szövegfájlba illesztett word formátumú illusztrációk nem alkalmasak a technikai szerkesztésre.
- Az illusztrációkat kérjük beszámolni, s egy külön lapon képjegyzéket mellékelni a cikkhez. Kérjük, hogy a szövegben is szíveskedjenek jelezni az illusztráció helyét.

HIVATKOZÁSOK ELKÉSZÍTÉSE

Hivatkozás a kiadvány egészére:

- Szerző (-k): Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

Hivatkozás a kiadvány egy részére:

- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője:
- A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (sorozat címe, kötet száma)
- A tanulmány szerzője (szerzői): A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe kötet száma)
- A folyóiratcikk szerzője: A cikk címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[=szám] Hivatkozott hely (vagy terjedelem -től -ig)
- A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [=lásd], jz. vagy jegyz.
- A Soproni Szemlét SSz. rövidítéssel kérjük jelezni.

SZERZŐI TISZTELETPÉLDÁNY

- Minden szerző cikkenként tiszteletpéldányt kap.
- Különnyomatok készíttetését a Szerkesztőség nem tudja vállalni.
- A honorárium kifizetése miatt kérjük, szíveskedjenek megadni a pontos címet, illetve az átutalási betét számát, a kezelő pénzügyintézet pontos címét és pénzforgalmi jelzőszámát.
- Sajnálattal közöljük, hogy 5000 Ft alatt honoráriumot fizetni nem tudunk, helyette plusz tiszteletpéldányt küldünk.

Másodszor azt érdemes nyomatékosítani az átnézett iratok alapján, hogy – Magyarországon legalábbis – a titkosszolgálatok fokozatosan leértékelődtek: jószérivel kihagyták őket a leglényegesebb történések *sub rosa* bonyolított előkészítéséből. Használták mindazon információkat, amelyeket a szolgálatok évtizedes rutinnal kifürkészttek, de közben a legfelső politikai vezetés mintha egyre inkább kerülte volna, hogy az akkor igazán fontos lépésekbe beavassa őket. Más irányból közelítve: épp úgy demoralizáló volt számukra, hogy egyfelől munkájuk alanyai és tárgyai – a megfigyeltek – egyre kevésbé méltóztattak félni tőlük, másfelől pedig munkaadóik, a hatalom ismert reprezentánsai azokkal „paktáltak”, akiket nekik megbízhatatlanokként, *horribile dictu* „ellenségként” kellett szemmel tartaniuk. A kommunista állambiztonsági szervek kényszeredetten és fokozatosan bénulva nézték a vasfüggöny egyre gyorsuló erodálódását, az addig ennek révén biztosított tevékenységi köreik elenyészését, miközben az átalakításban részt vállaló politikai elit is a rendszerváltási deficit egyik „nem kár értük” tételeként tekintett rájuk.

Gyarmati György: Az osztrák–magyar határnyitás és: a titkosszolgálatok társadalmi-politikai „lefokozása”

Ára: 500,-Ft

